

FARUQ SÜMƏR

OĞUZLAR

Tarixləri, boy təşkilat dastanları

Bakı, Yazıçı 1992.

X /Türk./ 2
F 26

Türk dilindən tərcümə edəni
Ramiz ƏSGƏR

F 26 Fəruq Sümər. Oğuzlar. B.: Yazıçı, 1992, 432 səh.
İSBN 5-560-00511-8

Oğuzlar türk xalqlarının təşəkkülündə, inkişafında böyük rol oynamış ən güclü qollardandır. Ötən yüzilliklər oğuz tayfalarının vətəni, xalqı, milli istiqlaliyyəti uğrunda mərdanə döyüşlərinin şahididir. Oğuzların ucaldığı tarixi abidələr bütün dünyanı valeh etmişdir.

Oğuzlar həm də azərbaycanlıların əcdadıdır.

Türk professoru Fəruq Sümərin kitabı onun uzun axtarışlarının əvəzsiz bəhrəsidir. Oğuzların həyatı, məişəti, bir etnos kimi qədim zamanlardan təşəkkül tapması, dövlət idarəetmə bacarığı monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

«Oğuzlar» kitabının oxucularımız tərəfindən maraqla qarşılanacağı şübhəsizdir: bu əsər onları Azərbaycan xalqının yaranışı, varlığı ilə bağlı ilkin mənbələrlə tanış edəcəkdir.

F 4703000000-26 218-89
M-656-92

X /Türk./ 2

©Tərcümə, Yazıçı, 1992

«OĞUZLAR» VƏ ONUN MÜƏLLİFİ FARUQ SÜMƏR HAQQINDA SÖZ

Dədə Qorqud dünyası ilə yaxından tanışlığın mənə bəxş etdiyi mübarək adlardan biri də Faruq Sümər, bizim ləhcədə desək, Şumer Faruqdur. Əlbəttə, Faruq bəy Şumer deyil. Çünki Yer üzündə artıq bir nəfər də olsun şumerli yoxdur. Böyük bir dəniz, iri bir çay, yaşıl bir orman qurduğu kimi bu xalq, bu ölkə də quruyub tərk olub. Vaxtilə dünyanı tanıdan Şumer artıq Şumersiz dünyanın qərib yaddaşında qalıb. İki çay arası bərəkətli, qüdrətli sivilizasiya mərkəzinin adını daşıyan Sümər bəyin adı bizi uzaqlara apardı. Adda qəribə sirr var. Ad varlığın alın yazısı kimidir — ad sözdür, sözün kölgəsi, şəkli - yazı. Ad varlığı səsləyib ardınca aparır, uzaqlara, yaxınlara çəkir.

Faruq bəyin soyadı da onu qədimlərə çəkib. Çəkib ki, onunla yaşasın, onda yaşasın.

Bu qədim yerin adı oğuz, zamanın adı oğuz. Bu yerin, bu zamanın bələdçisi Dədəm Qorqud. Sorağı gələcək, kökü keçmiş, uzaq keçmiş...

Bu harayın hüdudları içində Orxan Şaiq Gökyayı, Məhərrəm Ergini, Xalq Koroğlunu, Fəxrəddin Kırzioğlunu, ruhları bizimlə olan ustadlarımız Kilisli Müəllim Rifəti, Zəki Vəlidü Toğanı, Əbdülqadir İnanı, Əhməd Cəfəroğlunu, Bahəddin Ögəli, Həmid Araslını, Əbdülzəl Dəmirçizadəni, Əli Sultanlıni yaşayırıq. Onlarla çiyin-çiyinə dayananlardan biri də Faruq Sümərdir. Tarixçi-oğuzşünas, ədəbiyyatçı-qorqudşünas Faruq bəy ümumən türk dünyasına ömür həsr edən qiymətli elm adamıdır.

Bu tarix onu özünə çəkdi, özündə onu, onda özünü saxladı, sevdi, bağrına basıb itirmədi...

Tarix dəniz kimidir. Havadan, küləkdən, Günəşdən, Aydan asılı olaraq hər gün bir sayaq görünür.

Tarix övlad kimidir. Hər gün eyni görünə-görünə başqası olur.

Tarix qoca nənə kimidir. Heç elə bil cavan olmayıb. Anadan beləcə doğulub.

Tarix yaddaşdır. Bir pəncərəsi keçmişə, bir pəncərəsi gələcəyə açılır. F. Sümər tarixə bilə-bilə düşməyən, qəzavü-qədərin hökmü ilə ona tuş gələn xoşbəxt adamdır.

Oğuz tarixinin hər yaranağı bizik. Və bizsiz oğuz tarixi, oğuzsuz dünya tarixi yoxdur.

Dünyanın bu başından vurub o başından çıxan sarı saçlı, göy gözlü, boy-buxunlu oğuz ərleri!

Qeyrətdə ərərilə baş-başa, çiyin-çiyinə dayanan, at sürən, qılınc vuran oğuz gözəlləri!

Müqəddəs oğuz anaları!

Və oğuzların dədəsi Dədəm Qorqud!

Sizin bilməcəni, sirinizi, hünərinizi bilməyincə tarixin nəfəsi qısıq qalacaq...

Faruq Sümər əlinə qələm alanda kükrəyən ürəyini soyuq beyninə qoşub. Qoşub ki, tarixi aydın görsün, duysun. Gördüyünü, duyduğunu, bildiyini sabaha, gələcəyə inamla söyləsin. Bu elmi inam, qaynar sevgi və ehtiraslı ümid kitab boyunca yayılıb.

...Kitab üç hissədən ibarətdir.

Müəllif «Oğuzların tarixi» adlandırdığı birinci hissədə «oğuz» sözünün etimologiyasından, əsası eradan əvvəl III əsrdə Mətə xan tərəfindən qoyulmuş imperiyadan, onun sələflərindən, daha sonra Türk tarixində böyük rol oynamış Şərqi və Qərbi göy türk xaqanlıqlarından bəhs etmişdir. Göy türklər və uyurlar dövründə oğuzların vəziyyətini araşdıran tarixçi əski türk kitabələri, digər maddi-mədəniyyət abidələri əsasında, habelə qədim dövr müəlliflərinin əsərlərinə söykənərək oğuz tayfalarının ilk siyasi hərəkətlərini, ilk təşəkkül mərhələsini qələmə almışdır.

Faruq Sümərin bir alim kimi, bir oğuzşünas kimi ən böyük xidməti bu tayfaların yurdları, həyat təzi, iqtisadi və mənəvi yaşayışı, adət və ənənələri, dini inanları barədə ilk və sanballı söz deməsidir.

Oğuzların qurduqları qüdrətli Səlcuq dövlətinin meydana gəlməsi, yüksəlişi və süqutu da Faruq Sümər tərəfindən əsaslı, fundamental şəkildə araşdırılmışdır. Həm də o bu zaman yalnız Səlcuq imperiyası sərhədləri daxilində yaşayan oğuzları deyil, Mavəraünnəhrdə, Manqışlaq və Balxanda, habelə Xorasan, Fars, Kirman və Xuzistanda oğuzların həyatı, siyasi fəaliyyətləri, qurduqları böyüklər və sülalələri haqda da dolğun məlumat verilmişdir. F. Sümər həmçinin Azərbaycanda, uzaq Misir, Suriya, Yəmən, Şimali Afrikada həmin tayfaların həyatını nəzərdən qaçırmamış, moŋqol istilasından sonra Osmanlı dövlətinin qurulmasına qədərki dövrü əhatə edən tədqiqatlarını eyni paraleldə davam etdirmişdir.

Müəllif öz əsərlərində ingilis, fransız, alman, ərəb, fars, türk dillərində oğuzların tarixinə dair irili-xırdalı bütün əsərləri araşdırmaya cəlb etmiş, V. Bartold, V. Tomsen, C. Hamilton, V. Minorski, V. Jirmunski, J. Deni, O. Pritçak, K. Kahen, F. L. Estrada və digər Qərb və rus müəlliflərinin əsərlərindən, habelə Təbəri, İstəxri, Mərvəzi, ibn ül-Əsir, müqəddəsi, Nəsevî, Mahmud Kaşğari, Məsudi, ibn Hövkəl, Cüveyni, ibn Fədlan kimi Şərq tarixçilərinin salnamələrindən geniş istifadə etmişdir. Kitabın yazılmasında Z. V. Toğan, O. Aslanova, İ. H. Uzunçarşılı, A. N. Kurat, M. Köymən, H. N. Orkun və digər müasir türk tarixçilərinin əsərləri qaynaq olaraq alınmışdır.

Faruq Sümər «Boy təşkilatı və boyları» adlanan ikinci hissədə oğuz elini meydana gətirən 24 boyun Rəşidəddin, M. Kaşqari və Yazıçıoğluna görə, təsnifatını vermiş, bu müəlliflərin siyahısındakı fərqləri, boyların hansı sıra ilə

düzüldüyünü, bunun səbəblərini elmi təfərrüatla işləmişdir. Müəllif ayrı-ayrı boylar üzrə, onların məskunlaşdıqları yerləri, yaşadıqları məskənləri, qurduqları dövlətləri, ümumöğuz tarixində oynadıqları rolları və s. araşdırmışdır. O ilk dəfə bayat, əfşar, bəydili, bayındır, salur, yürəgir, iqdır və başqa tayfaların tarixini yazmışdır.

«Dastanları» adlı hissədə F. Sümər dünya folklorunun misilsiz nümunələrindən olan «Dədə Qorqud» dastanlarının yarandığı və yazıya alındığı dövrü, dastan qəhrəmanlarının harada və nə zaman yaşadıqlarını araşdırmış, Azərbaycan qorqudşünaslığında bilinən və qəbul edilən cəhətlərlə yanaşı, gözlənilməz, çox maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Alimin dastanlara yanaşma tərzii qeyri-adidir. Bu qeyri-adilikdə filoloji və tarixi səpkinin paralel, atbaşı davam etdiyi, bir birini tamamladığı müşahidə olunur. Fəruq Sümər ögüz köçüriliyinin romantikasının, ögüz milli psixologiyasının, dünya duyumunun məhsulu olan bu dastanları bədii, tarixi, etik və estetik cəhətdən küll halında araşdırmışdır. Əlbəttə, alimin heç də bütün müddəaları qeyd-şərtsiz qəbul oluna bilməz. Lakin burada əsas məsələ eyni obyektə başqa prizmadan baxan mütəxəssisin, digər yönümdən yaxınlaşan alimin özünəməxsus geniş elmi təfəkkürü, zəngin təxəyyülü və ümumi nəzəri fikirləridir. Bu fikirlər qorqudşünaslığın üfüqlərini çox-çox genişləndirir.

...Kitabı Azərbaycan dilinə Ramiz Əsgər çevirmişdir. Bir neçə dili gözəl bilən tərcüməçi Azərbaycan dilinin bütün laylarına, rəsmi, tarixi, elmi üslublarına dərinləndirən əşinə olduğunu bu əsərin nümunəsində də aydın göstərmişdir. O, orijinalın ruhuna sədəqət bəsləməklə bir sıra termin və tarixizmlərin ana dilimizdə ekvivalentini tapmış, əsərin ümumi təhkiyə üslubunu ustalıqla saxlamışdır. Ramiz Əsgər çətin anlaşılan söz və ibarələrin şərhini də vermişdir.

Təbii ki, tərcümə qüsurlardan da xali deyildir. Bəzi məqamlarda cümlələrin yersiz parçalanması və sadələşdirilməsi, ayrı-ayrı sözlərin, fikri daha dəqiq ifadə edən sinonimlərin tapılmaması müşahidə edilir. Lakin bu kiçik nöqsanlar F. Sümərin ağır, sanballı və siqlətli kitabının azərbaycanca gözəl səslənməsinə əsla mane olmur.

Bizə elə gəlir ki, tərcümə prosesində Azərbaycan dili sintaksisinin çevikliyindən, hərəkətliliyindən daha çox istifadə etmək lazımdır. Dilin təbii axarını elmi üslubda da qorumaq borcumuzdur.

***

...İndi mənəvi, iqtisadi və mədəni həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi türkologiyada da yenidənqurma gedir. Bu yenidən dərkətmə, yenidən şərhətmə, yenidən yaratma prinsipi ilə səsləşir. Azərbaycanda «Dədə Qorqud» ensiklopediyasının hazırlanmağa başlanması (dünya qorqudşünasları ilə birgə) Sovet Türkologiya Komitəsinin «Dədə Qorqud» biblioqrafiyasına hazırlığı planlaşdırması, son illərdə keçirilən elmi konfrans və kollokviumlar bunu təsdiq edir.

Bu baxımdan «Oğuzlar»ın tərcüməsi bütöv bir problemin elmi dərkı, qaranlıq içındəki dünyasının ışıqlandırılması qədər əhəmiyyətlidir. Bu qəbildən olan əsərlərin sayəsində tarix öz sırrını açır, milli mədəniyyətin üfüqləri genişlənir.

Bizcə, «Oğuzlar»ın tərcüməsi bu sahədə ilk addımlardan biri kimi uğurludur. Faruq Sümərin «Oğuzlar»ının son cümləsini oxuyanda anladım ki, türkologiyanın qanı dəyişdikcə o nə qədər sağlam və cavan olur...

Kamil VƏLİYEV
Filologiya elmləri doktoru,
professor.

ÖN SÖZ

XI əsrdən etibarən həm də türkmən adlandırılan oğuzların Türkiyə türkləri ilə Azərbaycan, İraq və Türkmənistan türklərinin əcdadları olduqlarını bilirik. Səlcuq və Osmanlı xanədanlarının da onlardan çıxdığını xatırlasaq, oğuzların dünya tarixində çox mühüm rol oynamış bir türk qövmü olduğu ortaya çıxar.

Oğuzlar Sır-Dərya sahillərində və onun şimalındakı bozqırlarda məskun olduqları vaxt onların ancaq bir qismi şəhərlərdə yaşayırdı. Savaşa məşğul olmadıqları və özlərini şəhər həyatının labüd qıldığı işlərə həsr etdikləri üçün oğuzların köçəri eldaşları onlara istehza ilə «yatuq», yəni «tənbəl» adı vermişdilər. Əslində, köçəri oğuzlar oturaq eldaşlarına istehza etməkdə öz anlayışları baxımından haqlı idilər. Çünki səlcuq imperiyasını oturaq oğuzlar deyil, məhz onlar yaratmışdılar. Ancaq köçəri oğuzlar da 1071-ci il Malazgird zəfəri ilə Anadolunu fəth edərək bu ölkədə oturaq həyata keçməyə başladılar. XIII əsrdə onların mühüm bir qisminin artıq şəhər və kəndlərdə yaşadığı müşahidə edilir. Bununla bərabər, həmin əsrdə Anadoluda çoxunu yeni gələnlərin, yəni monqol istilasından qaçanların təşkil etdiyi böyük miqdarda köçəri türk ünsürü də vardı. Səlcuq dövləti bir daha qurtula bilməyəcəyi şəkildə monqol hakimiyyəti altına girdikdə oğuzların deyimi ilə «yatuqlar», yəni oturaq türk xalqı özünü taleyin hökmünə buraxdığı halda, köçəri türk ünsürü, yəni türkmənlər monqollara qarşı mübarizədən əl çəkmədilər. Nəticədə, köçəri türk ünsürü olan türkmənlər əvvəlcə Türkiyədə, sonra isə buradan gedərək İranda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdilər. Beləliklə, onlar Türkiyə tarixinin ikinci dövrünün - bəyliklər dövrünün yaradıcıları olmaqla birlikdə İranda da XX əsrdə türk hakimiyyətini davam etdirdilər.

Türkiyə tarixinin üçüncü dövrünü açan Osmanlı xanədanına gəlincə, onun da köçəri türk ünsürünə mənsub olduğu məlumdur. Digər tərəfdən, Osmanlı xanədanının həm Mərmərə ətrafının fəthində, həm də Rumelinin ələ keçirilməsində mənsub olduğu köçəri ünsürdən geniş ölçüdə istifadə etdiyi də faktdır.

Ancaq XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Türkiyədə köçəri ünsür keçmişdəkinə nisbətən öz siyasi əhəmiyyətini xeyli itirmişdi. Bu, başlıca olaraq, oturaq həyata keçmək və İrana köçmək nəticəsində köçerilərin sayının azalması, Osmanlı hərbi təşkilatının qüdrəti və «dəlikli dəmirin» kəşfi kimi amillərlə bağlıdır. Buna görə də Anadoludakı türk oymaqlarının Osmanlı dövründəki rolu daha çox ictimai tariximiz baxımından əhəmiyyətlidir. Doğrudan da, onlar XVI əsrin sonlarından etibarən müxtəlif səbəblər üzündən ara-sıra oturaq türk xalqının bağrında yaranan geniş boşluqları dolduraraq ona daima güc və həyatilik qazandırmışlar. Bununla birlikdə, onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, türk oymaqları lap son əsrlərdə belə öz siyasi əhəmiyyətlərini tamamilə itirməmişdilər. Məsələn, XVIII əsrdə Anadoluda meydana çıxan feodal ailələrindən başda ən böyüyü Çapanoğulları (Çapanoğulları) olmaq üzrə bir çoxlarının yenə köçəri türk ünsürünə mənsub olduqlarını bilirik.

Bu qısaca izahat köçəri türk ünsürünün milli tariximizdə nə qədər mühüm bir yeri olduğunu göstərir. Bunu bir cümlə ilə ifadə etməyə çalışsaq, deyə bilərik ki, köçəri Türk ünsürü yaxın Şərqdə oğuzların səlcuqlardan sonra da siyasi hakimiyyətlərini davam etdirmələrində başlıca rol oynadığı kimi, Osmanlı dövründə də Anadoludakı oturaq türk cəmiyyətinin öz varlığını qorumasında çox mühüm bir amil olmuşdur.

Bundan 20 il əvvəl oğuzları və onların köçəriliyi davam etdirən nəsillərini öyrənməyə girişməyimiz etnoqrafik bir maraqdan deyil, onların milli tariximizdəki bu mühüm mövqeyindən irəli gəlmişdir.

Bu mövzunun Qərb şərqşünaslıq aləmində olduğu kimi bizdə də uzun müddət heyrət ediləcək dərəcədə unudulduğu həqiqətdir. Bu səbəblə ziyalılarımız milli tariximizin başlıca nöqtələri üzərində belə doğru və aydın məlumata sahib olmamışlar. Hətta bu gün türk, oğuz, türkmən, yörük, səlcuq, Osmanlı, qaraqoyunlu, uyqur, özbək adlarının dəlalət etdiyi mənalara yaxşı dərk etməmiş tarix müəllimlərinin olduğunu söyləsək, bu acı gerçəyi daha açıq şəkildə ifadə etmiş olarıq.

Əsər qısa bir giriş və üç hissədən ibarətdir.

Birinci hissədə oğuzların qədim tarixi və Səlcuq imperiyasını qurmaları gözdən keçirildikdən sonra imperiyanın yaranması nəticəsində müxtəlif ölkələrə dağılmış köçəri Türk ünsürünün həyatı son əsrlərə qədər ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır. Yəni burada göytürklər dövründəki doqquzoğuzların tarixi qeyd edildiyi kimi, Dadaloğlunun türkmənlərindən də bəhs olunmuşdur.

İkinci hissədə oğuzların boy təşkilatı və oğuz boyları, üçüncü hissədə isə oğuzların milli dastanları (Dədə Qorqud dastanları) tədqiq edilmişdir. Həm oğuz boyları, həm də Dədə Qorqud dastanları fəsilləri əsərin planına uyğun olaraq yenidən yazılmışdır. Bundan başqa, əsərin sonuna XVI əsrdə Anadoludakı oğuz boylarına aid yer adlarını göstərən bir cədvəl də əlavə edilmişdir. Bu cədvəlin bəzi məsələlər üzərindəki çalışmalarıımızda bizə çox fayda verəcəyi şübhəsizdir.

Şübhəsiz ki, mövzusunə görə əsərə mütəxəssislərdən başqa ziyalılar və xalq da maraq göstərəcəkdir. Bu cəhət nəzərə alınaraq əsər yazılarkən ondan hamının faydalanmasını asanlaşdırmaq xüsusuna imkan daxilində diqqət yetirilmişdir. Hətta Səlcuq tarixi bəhsində həmkarlarımdan fərqli olaraq başqa cür düşündüyüm məsələlər üzərində bir neçə istisna ilə mübahisəyə girişməməyim də qismən həmin xüsusla əlaqədardır.

Sözlərimə son verməzdən əvvəl kitabın təshihinə kömək edənləri minnətdarlıqla anmaq istəyirəm. Hörmətli Nihal Atsız bəy əsəri başdan-ayağadək oxumuş və bir çox xüsuslarda faydalı tövsiyələrini əsirgəməmişdir. Tələbələrım və kafedramızın assistentləri Əfqar İsmayıl Aka ilə Kazım Yaşar Koprıman da kitabın təshihində və indeksin hazırlanmasında yorulmadan çalışmışlar. Həm hörmətli Nihal Atsız bəyə, həm də sevimli tələbələrımə kömək üçün təşəkkür edirəm.

Faruq Sümər 1965, aprel

GİRİŞ

Türkcə danışan kütlənin Orta Asiyadakı əsl ana yurdunun hara olduğu üzərində keçmişdən bəri bəzi fikirlər irəli sürülmüşdür. Bizim fikrimizcə, bu kütlənin vətəni əsasən 145 - 150° en dairələri arasındakı Abakan, Tuba ərazisinin də daxil olduğu Kəm ırmağı, yəni Yenisey boyu və ona yaxın yerlər olmalıdır.

Türkcə danışan kütlənin qədimlərdən bəri bir-birindən siyasi səciyyələri, dilləri və ya ləhcələri, ictimai səviyyələri, hətta sifət və bədən quruluşları ilə ayrılan müxtəlif qövmələr kimi, bu qollar da budun, yəni qövm adlanır. Ancaq bu qolların ortaq bir ada sahib olduqları barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur.

VI əsrdə türkcə danışan ellərdən (qövmələrdən) ancaq biri türk adlanırdı. Bu elin adı türk (o zamanlar türük-türük) sözünün yörük (yürümək) kimi «törümək» məsdərindən olduğu həqiqətdir. Bu türk qövmü həməən əsərdə türk və monqol dünyasının hakimləri olan juan-juanları (aparlar-avarlar) məğlub edərək Çin səddindən Xəzər dənizinə qədər uzanan çox böyük bir ərazidə imperiya yaratmış və türkcə danışan bütün qövmələri öz idarəsi altına almışdı. Bu hadisə Yaxın Şərqdə türk adına bu dildə danışan bütün qövmələri əhatə edən ümumi bir mənə qazandırdı. Lakin türk sözü məhz türkcə danışan qövmələr arasında bu cür geniş bir mənə kəsb edə bilmədi. Türklər yalnız İslamı qəbul etdikdən sonra Yaxın Şərqdəki dindaşlarından türk kəlməsinin bu geniş mənəsinə öyrəndilər. Oğuz türklərinə də türk adını verənlər Yaxın Şərq müsəlmanları olmuşlar.

Göytürk imperatorluğu dövründəki türk ellərindən biri də doqquz boydan ibarət olan oğuzlar idi. Onlar VII əsrin ikinci yarısı ilə VIII əsrin birinci yarısı arasında Tula çayı boyunda yaşayırdılar. Doqquzoğuzlar türk eli ilə birlikdə göytürk dövlətinin əsasını təşkil edən ikinci ünsürdür. Bunlar göytürklərin siyasi xələfləri olan uyqurlar dövründə də eyni mahiyyətdə bir rol oynamışlar. Doqquzoğuzların aqibəti məchuldur. X əsrdə Sır-Dərya (Ceyhun) sahillərində yaşayan oğuzların birbaşa bu doqquzoğuzların törəmələri olması ehtimalı azdır. Bunun əvəzində Sır-Dərya oğuzlarının əvvəlcə Qərbi göytürk birliyinə mənsub olduqlarını irəli sürmək daha ağılabatan bir ideya (fərziyyə) kimi görünür.

Sır-Dərya oğuzları dünya tarixində heç bir türk eli ilə müqayisə edilə bilməyəcək dərəcədə çox mühüm rol oynamışlar. Ön sözdə buna işarə edildiyi kimi, Səlcuq və Osmanlı imperatorluqlarını məhz onların qurduğunu söyləmək kifayətdir. Oğuzlar monqol istilasından sonra qövmi varlığını, tarixi xatirələrini və mədəniyyətini qorumaq surətilə türk dünyasını təmsil edən yeganə qövm olmaq vəsfini də daşımışdır.

Uyqur, qıpçaq, karluq və onlar kimi digər türk qövmələri monqol istilasına uğrayaraq varlıqlarını davam etdirə bilməmişlər, monqol boyları ilə qaynayıb-qarışaraq yeni qövmələr meydana gətirmişlər. Bu yeni qövmələrin dili türk dili olsa da, tarixi xatirələri, əsgəri təşkilat və ənənələri monqol vəsfləri daşıyırdı. Bugünkü Şərqi Türkünstan türkləri, Özbəkistan, Türkmənistan, Qaraqalpaq xalqları ilə

İdilboyu Türkləri, qısacası, Orta Asiyadakı türklərin böyük əksəriyyəti bu Türk-moqol qarışığından meydana gəlmiş yeni qövlərin törəmələridir.

Xüsusilə ticarət münasibətləri səbəbi ilə X əsrdən etibarən aralarında yayılmağa başladığı məlum olan İslam dininin XI əsrdə oğuzların böyük əksəriyyətinin dini olduğu müşahidə edilir. Bunun nəticəsində oğuzlara XI əsrdə türkmən adı verilmişdir ki, bu da təqribən iki əsr sonra hər yerdə oğuzun yerini tutmuşdur. Ancaq oğuz sözü dastanlarda xatirəsi yaşadılan əcdadlarının adı kimi türkmənlər arasında uzun müddət işlənmişdir.

Oğuzlardan 15-20 min nəfərlik ordu çıxara biləcək bir elat 1035-ci ildə Xorasana keçmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu sahə isə zənginliyi, hərbi və mülki təşkilatının mükəmməlliyi ilə yalnız İslam aləminin deyil, dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Qəznəvi imperiyasına aid idi. Bu oğuzlar Səlcuq ailəsinin başçılığı ilə 5 il sürən fasiləsiz və ağır bir mübarizə sonunda Qəznəvi imperiyasına qalib gələrək Xorasanda öz dövlətlərini qurdular (1040-cı ildə 16 min atlı ilə). Yalnız «fövqaladə» sözü ilə vəsfələnmə biləcək bu hadisənin baş qəhrəmanı, ilhamçısı və icraçısı Səlcuqun nəvəsi Çağrı bəy idi. Səlcuq dövlətinin hakimiyyəti çox qısa zamanda Bizans imperiyası hüdudlarına qədər uzandı. Bu müvəffəqiyyətin qazanılmasında Sır-Dərya boyundakı böyük ana oğuz küməsindən bir-birini izləyən dalğalar halındakı bölüklərin İrana gəlməsi çox mühüm bir amil olmuşdur. Oğuz türklərinin İslam dünyasında görünmələri, doğrudan da, bu aləm üçün xoşbəxt hadisədir. Çünki həmin əsnada Yaxın Şərq İslam dünyası Bizans imperiyası qarşısında özünü müdafiə edə bilməyəcək bir vəziyyətdə idi. İslam aləmi mənən o qədər çürümüşdü ki, 3-4 minlik bir oğuz bölüyü Fələstinlə Suriyanın böyük bir qismini asanlıqla ələ keçirmişdi. Şərqi və Cənubi Anadoludakı müsəlmanları qovaraq Anini (Qarsın Şərqində), Antakya və Urfanı, Lazistanı geri almış, Hələb ətrafını da nüfuz və hakimiyyətinə daxil etmiş Bizansın yeni bir həmlə ilə Suriyaya, hətta Misirə də hakim olaraq İslam dünyasının başına daha böyük fəlakətlər gətirməsi hər an gözlənilirdi. Ərəblərin özünü toplayıb Bizansın yeni hücumlarına sinə gərməsi ancaq bəlkə ikinci peyğəmbərin zühuru ilə mümkün ola bilərdi. Bu səbəblə, İslam aləmi oğuz türklərinin şəxsində özünü Bizansdan qoruya biləcək yeni və gücü tükənməyən bir ünsürə qovuşmuş oldu. Gerçəkdən də, Yaxın Şərq İslam dünyasının bu yeni müsəlman ünsürü yalnız Bizans təhlükəsini dəf etməklə qalmayaraq ərəblərin heç vəchlə bacarmadığını da bacarıb Anadolunu fəth etmiş və Bizansı bir daha İslam dünyasına təhlükə təşkil etməyəcək bir vəziyyətə salmışdır.

Oğuz türkləri ana yurdlarından gətirdikləri dövlət təşkilatına aid təsisat və ənənələrini İslam dünyasında da davam etdirdilər. Səlcuq sultanları və atabəyləri Orta Asiya bozqırlarında olduğu kimi əsgərlərə və xalqa tez-tez yağmalı ziyafətlər verir, bəylərini şəərəfləndirmək və təltif etmək üçün onlara şəxsən içki təqdim edir, yerli müsəlman ziyalılarını heyrət və təəccüb içində qoyan ağır yaslar tuturdular. Onlar, ələlxüsus, hərbdə və idarəçilikdə özlərini digər qövlərdən üstün hesab

edirdilər, milli adət-ənənə, məcəz və səciyyələri ilə siyasi hökmranlıqlarından doğan qövmi bir şüura da sahib idilər. Səlcuqların həm İranda, həm də Anadoluda milli təşkilatda yerli iranlılardan istifadə etmələri, rəsmi dilin ərəb və ya fars dili olması sadəcə əməli məqsədlərlə əlaqədardır. Çünki sultanlar öz qövmələrindən (hər yerdə və hər zaman bütün dövlətlər üçün həyatı bir əhəmiyyəti olan maliyyə sahəsi başda olmaq üzrə) dövlətin mülki təşkilatında işləmək üçün kifayət miqdarda mütəxəssis tapa bilmirdilər. Dövlətlərini öz torpaqlarında qurub gəlmiş ərəblər və monqollar da hər yerdə yerlilərdən geniş şəkildə istifadə etmişdilər. Hətta Əməvi təşkilatını ərəbləşdirən xəlifə Əbdülməlikin «İranlılar min il səltənət sürdülər, bir an bizə möhtac olmadılar, biz isə bir əsr dövlət idarə etdik, bir an olsun onlarsız keçinə bilmədik» dediyi söylənir.

Səlcuq xanədanı təbəələrini ədalət və şəfqətlə idarə etmək, ölkələrinin abadlığı xüsusunda böyük işlər görmək surətilə hər yerdə unudulmaz xatirələr buraxmışlar. Belə ki, onlar tarix səhnəsindən çəkildikdən sonra XIV əsrdə tanınmış iranlı bir ziyalı Əməvilər və Abbasilər də daxil olmaqla bütün İslam sülalələrinin bir neçə eybi olduğunu, Səlcuqların bu eyblərdən xali, imanlı, xeyrixah, xalqa qarşı şəfqətli hökmdarlar olduqlarını söyləyərək onları nümunəvi bir xanədan kimi qiymətləndirmişdir.

Həqiqətən, bu gün Anadolunu gəzən, tarix və sənət əsərlərinə maraqlı göstərən adi bir türk və ya xarici də Səlcuq sultanlarının xoş niyyətlə bərabər ağılı və elmin işığı altında Türkiyəni abad və xalqını rifahlı etmək üçün necə çalışmış olduqlarını asanlıqla anlamaq olar. Karvansaralar, xəstəxanalar və körpülər kimi dini səciyyə daşımayan çoxlu əsərlər tikdirənlər arasında Səlcuq xanədanına mənsub xatunların olması da maraqlıdır. Hətta İranda karvansaraların əsasən və ya daha çox Səlcuq sultanlarının qızları tərəfindən inşa edildiyi sanılırdı.

Türk fəthi ərəfəsində Anadolunun çox böyük bir qismi, xüsusilə Orta, Cənubi və Qərbi Anadolu əhalisi seyrək, hərəkətsiz, bir sözlə, geri qalmış bir ölkə kimi görünürdü. Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu şəhərlərinə nəzərən Orta, Cənubi və Qərbi Anadoludakılar sönük qəsəbələr halında idi. Bunun başlıca səbəbi birinci dərəcəli beynəlxalq ticarət yollarının o vaxt buralardan keçməsidir. Digər tərəfdən Sasani-Bizans və onun ardınca sürəklilə və ağır ərəb-Bizans müharibələri Anadoludakı əhalinin mühüm bir qisminin məhv olmasına və Çuxurova kimi bir çox zonaların isə qorxunc bir şəkildə dağıdılmasına səbəb olmuşdu. Hətta əhalinin azlığı, yoxsulluğu və təşkilatsızlığı ilə Anadolunun qeyd olunan böyük qismindəki yerli əhali öz varlığını hiss etməyəcək bir vəziyyətə düşmüşdü. Bundan dolayı, XI əsrdə Şərqi Anadoludan gələn ermənilər Orta Anadoluda və Çuxurova zonasında asanlıqla yerləşə bilmiş və hətta I səlib yürüşündən istifadə edərək bu sonuncu yerdə bir krallıq da qura bilmişdilər. Yenə eyni səbəblə, oğuz türkləri az bir qüvvə ilə Orta və Qərbi Anadolunu çox qısa bir zamanda, həm də ciddi bir müqavimət görmədən asanlıqla fəth etmişdilər. Yerli xalqın sayca çox az olmasını göstərən dəlillərdən biri də budur ki, türk sultanları və bəyləri təşkil etdikləri

axınlar zamanı ələ keçirdikləri yerli xalqı köçürərək öz ölkələrində yerləşdirirdilər. Çünki onların hakim olduqları yerlərdə əhali seyrəkliyi üzündən əkilməmiş çoxlu torpaq vardı. Səlcuq hökmdarlarının Şərqi və Cənubi-Şərqi Anadoluya qarşı fasiləsiz bir fəthat siyasəti güdmələrinə baxmayaraq, ən əlverişli zamanlarda belə Qərbi Anadolu və Mərmərə ətrafını almaq xüsusunda maraqlı görünməmələri də ancaq oraların iqtisadi cəhətdən geri qalmış, əhalisi seyrək, abad olmayan yerlər olması ilə izah edilə bilər. Hətta Anadolunun göstərilən vəziyyətindən dolayı türk fəthinədək o qədər də cazib bir ölkə sayılmadığını da söyləmək mümkündür. Malazgirt müharibəsinin qalibi Alparslanın davranışına baxmaqla onun da eyni düşüncədə olduğuna hökm vermək olar.

Ərəblərin həm Əməvilər, həm də Abbasilər dövründə dəfələrlə şəxsən xəlifələrin komandanlığı altında böyük ordularla gələrək heç cür ala bilmədikləri Anadolu 1071-ci il Malazgirt müharibəsindən keçən 8-10 il ərzində başdan-başa fəth edilmişdi. Halbuki fəth vahid komanda altında və müntəzəm bir plan daxilində həyata keçirilməmişdi. Fəthin ardınca ölkənin hər tərəfi oğuz elatları ilə doldu. Bunlar Türkünstan və İranda yaşayan silahdaşları tərəfindən daim bəslənir və yeni gələnlər hesabına sayları müntəzəm artırdı. Fəthdən sonra Anadolu ilə Türkünstan arasında bir köç kanalı meydana gəlmişdi. XIII əsrin birinci yarısının ortalarına doğru Türkünstan, Xorasan və Azərbaycandan Anadoluya bir-birinin ardınca qələbəlik türkmən elatları gəlməyə başladı. Bunlar 1220-ci ildə başlayan monqol qasırgısından qaçırdılar. Beləliklə, oğuzların böyük əksəriyyəti Anadoluda toplanmışdı. Osmanlı xanədanının mənsub olduğu oymağın da, rəvayət edildiyi kimi, monqolların önündən qaçıb Anadoluya gələn türkmən elatları arasında olması, bizcə, ən qüvvətli ehtimaldır. Bu arada Sır-Dərya boyundakı şəhərlərdə və kəndlərdə yaşayan oturaq oğuzların da monqol qılıncı altında can verməmək, onlara əsir düşməmək, monqol istilasının ardınca Türkünstanda baş verən qorxunc aclıqdan ölməmək, nəhayət, eldəşlərinin yaşadığı təhlükəsiz bir ölkə olması səbəbi ilə Anadoluya gəldikləri anlaşılır. Nəticədə, Anadolunun böyük bir qismi XI əsrdən başlayaraq XIV əsrə qədər davam edən böyük köçlər ilə hər baxımdan bir oğuz (türkmən) ölkəsi vəsfini aldı ki, XIV əsrdəki xarici müəlliflər də bunun fərqinə varmışdılar. Oğuzlar Anadoluya gələrkən maddi və mənəvi mədəniyyətlərini də özlərilə gətirdilər. Məzarı Sır-Dərya sahilində olan Dədə Qorqudun mənəvi şəxsiyyəti də dastanlarla birlikdə Anadoluya gəldi. Oğuz türkcəsi, bir çoxlarının sandığı kimi, Anadolu və ya İstanbulda deyil, hələ buraya gəlməzdən əvvəl Türkünstanda ikən bugünkü xüsusiyyətlərini daşıyır, orada da türk ləhcələrinin ən incəsi, ən zərifi şəklində təriflənirdi. Bu vəsilə ilə bir şeyi də qəti bir həqiqət olaraq deyim ki, oğuzların Anadoluya gətirdikləri mədəniyyətləri, eyni zamanda hər cür adət-ənənələri bütün xüsusiyyətləri ilə dövrümüzdə qədər qüvvətlə davam edib qalmışdır. Müasir Anadolu türklərində əcdadları olan oğuzların mədəniyyətləri,

ruhi davranışları və antropoloji vəsfləri hakimdir¹. Bu gün istənilən adam Anadolunun türklər ilə məskun hər bir zonasında Kaşğarının oğuzlara dair söylədiklərini bu zonadakı türklərin dil və davranışlarında, adət və ənənələrində açıqca müşahidə edə bilər. Hətta həmin adam Dədə Qorqud dastanlarından bəzilərinin Anadoluda hələ də yaşadığını görməklə heyrətlər içində qala bilər. Halbuki Türkiyədəki türkmənlər bunları çoxdan unutmuşdular. Bu sözlərdən də gördüyü kimi, oğuz türklərinin əsil və gerçək nümayəndələrini görmək üçün Türkiyəni deyil, Anadolunu gəzib dolaşmaq lazımdır.

Fatehlər və onlardan sonra gələn oğuz elatları, ümumiyyətlə Sivas zonasından qərbdə Səlcuq hüdduduna qədər olan geniş bir ərazidə yerləşmişdilər. Bu xüsus həmin zonanın onların həyat tərzinə uyğun bir yer olması ilə, həm də qeyd edildiyi kimi, yerli əhalinin orada heyvətli dərəcədə az olması ilə əlaqədar idi. Monqol istilasından qaçan qələbəlik türkmən elatlarının mühüm bir qismi də məhz qərb hüddudlarına gəlmişdilər. Bir ərəb coğrafiyaşünası (XIII əsrin ikinci yarısında) qərb hüddudlarındakı türkmənlərdən yalnız Antalyanın şimalında, Dənizli ətrafında yaşayanların sayının 200 min çadıra yaxın olduğunu bildirir. Səlcuqların fəth etməyə könlüsüz yanaşdıqları Qərbi Anadolu və Mərmərə ətrafını qərb hüddudlarındakı türkmənlər asanlıqla aldılar. Türkmənlərin müharibə zamanı ələ keçirdikləri xristianlardan kölə kimi istifadə etdiklərini çox yaxşı bilən xristianların hücumu keçdiyini görəncə Adalara və Rumeli sahilinə qaçırdılar. Türkmənlər aldıkları xristian əsirlərin çoxunu misirli, suriyalı və iranlı tacirlərə satırdılar. Beləliklə, Qərbi Anadolu və Mərmərə zonalarının XV əsrdə xristian əhalinin ən seyrək olduğu yerlər arasında olmasının digər bir səbəbi də budur. XIX əsrdə həmin zonalarda əksinə nisbət hesabı ilə xristian əhalinin daha çox olması

---

¹Bugünkü Anadolu türklərinin ruhi davranışları da oğuz türklərininkindən fərqlənir. Anadolu türkləri sakit görünüşlü, soyuqqanlı, duyğularını çoxda üzə vurmayan insanlardır, qaşqabağlı deyil, gülürüz və vüqarlıdırlar, tez hirsənməz, bərdən parlayıb sönməzlər. Xalqın təbiri ilə, Anadolu türklərinin asanlıqla «damarı tutmaz», yəni dərhal əsəbiləşməz, ancaq «ayranı qabardımı» qasırğa kimi əsər, qabağında durmaq olmaz. Lap oğuz igidinin «acığı tutduqda qatı daşı kül elədiyi» kimi... Onların başlıca xasiyyətlərindən biri də kin saxlamamalarıdır. Qisas alma duyğuları da qarşısını almaz ölçüdə deyil, tez bərişirlər, mərhəmət duyğuları güclüdür. Zarafat və lətifədən xoşlanırlar. Gerçəkçi insanlardır, yəni ağılları hissələrinə hakim ola bilər. Öyünmə duyğularında da ifratçılıq yoxdur, ona görə başqalarının məziyyət və qabiliyyətlərini inkar etməzlər. Bütün bu vəsfləri ilə onlar Aralıq dənizi millətlərindən, bəzi Balkan millətlərindən, qafqazlılardan və ərəblərdən fərqlənilir. Anadolu türkləri ruhən fərdiyyətçi deyil, cəmiyyətçidir, kompakt, yəni bir arada yaşamaqdan xoşlanırlar. Millətlərinə bağlı və vətənpərvər olduqları da bilinən faktıdır. Üz və bədən quruluşuna gəlincə, onlar ümumiyyətlə düz qara saçlı, ala gözlü, yuvarlaq üzlü, düz burunlu insanlardır. Aralarında mavi gözlər az və ya nadirdir. Belələrinə çox vaxt bu vəsflər sifət olaraq verilir (göy Məhmət — mavi gözlü Məhmət, göy qız — mavi gözlü qız). Böyük əksəriyyətinin sifəti ağdır, üzlərindəki və əllərindəki əsməlik günəş yandırması ilə əlaqədardır. Boyları ortadan uzundur, gövdə qismi qurşaqdan aşağı tərəfə nəzərən qısa deyildir, ona görə at üstündə heyvətli görünür, rahatlıqla ox atır və qılınc vururlar.

Osmanlı dövründə başqa səbəblərdən irəli gəlmişdir. Cənubdakı Çuxurova zonası da bir əsrdən artıq davam edən türk-məmlük axınları nəticəsində xristian əhalinin çox azaldığı bir zona vəziyyətinə düşdükdən sonra XVI əsrdə əksəriyyəti Üçox qoluna mənsub türkmənlər tərəfindən məskunlaşdırıldı. XV-XVI əsrlərdə müşahidə olunan böyük türk əhalisi və yer adları bu gün də olduğu kimi Anadoludakı türk yerləşməsinin mahiyyətinə dair tarixi qaynaqlardan çıxarılan nəticələri tamamilə təsdiq edir. Digər tərəfdən Anadoluda min evlik də olsa kütlə halında hər hansı bir islamlaşmanın baş verməsi barədə türk, Bizans, erməni və ərəb qaynaqlarında hər hansı bir xəbərə təsadüf edilməmişdir. Ən əhəmiyyətsiz ictimai hadisələrdən də bəhs olunduğunu gördüyümüz Osmanlı arxiv sənədlərində də bu xüsusda bir qeyd əldə edilməmişdir. Müsəlman İspaniyasındakı müzərrəblər (müztəriblər) kimi qüdrətini və varlığını uzun müddət davam etdirən bir dönmə zümrəsi də Anadoluda mövcud olmamışdır. Əslində, buna təəccüb etməmək lazımdır. Çünki nə xalq, nə də dövlət çox açıq İslam ənənəsinə riayət edərək xristianlara müsəlmanlığı qəbul etmələri üçün təlqin və təşviq etmirdi. Bundan əlavə, türk, daha doğru ifadə ilə İslam dövlətlərində xristianların müsəlman olmaları halında dövlətin gəlirində mühüm yer tutan xərac və cizyənin ortadan qalxacağı qorxusu da vardı. Digər tərəfdən, əgər toplu halda dönmələr olsaydı, İslamı qəbul etmiş bu yerli icmaları Bolqarıstandakı pomaklar, Qritdəki müsəlmanlar, albanlar və bosniyalılar kimi öz ana dillərində danışan görəcəkdik.

Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluya keçməzdən əvvəl belə bir ümumi qaydanı xatırlatmaq yerinə düşərdi. O qayda budur ki, bir qövmin bir yerdəki siyasi hakimiyyəti nə qədər uzun sürürsə-sürsün və o yerdəki yerli xalqın mədəni səviyyəsi nə qədər aşağı olursa-olsun, əgər həmin qövmin lazımı qədər əhali çoxluğuna malik deyilsə, başda dili olmaq üzrə milli mədəniyyətinin o yerdə hakim mövqeyə yüksəlməsi mümkün deyil. Bu gün doqquz əsrlik çox uzun bir siyasi hakimiyyətə baxmayaraq Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu ərazisinin bəzi yerlərində xalqın türkcə danışmaması bununla əlaqədardır. Şərqi Anadolu ilə Cənubi Anadolu² öz coğrafi vəziyyəti və iqlim xüsusiyyətləri ilə Anadolunun Orta və Qərb zonalarına nəzərən türk oymaqlarının yerləşməsinə daha az əlverişli idi. Digər tərəfdən bu zonalarda şəhər həyatının xeyli inkişaf etdiyini və vergi qayğısı ilə yerli xalq üstündə əsən dövlətin də qısa bir müddətdə möhkəm hakimiyyət qurduğunu bilirik. Bu səbəblər üzündən türk əhalisi adı çəkilən zonaların ancaq Ərzrum, Axlat və Harput kimi bəzi yerlərində və digər bəzi şəhər və qəsəbələrində öz güclü təsirini göstərə bilmişdir. Bununla bərabər, monqol istilasına səbəbilə gələn türkmənlərin bir qismi də bu zonalarda yurd salmışdı. Bu türkmən elatını başlıca olaraq Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular təmsil edirdi. Bundan başqa, yenə həmin zonalara oyratlar, sutaylar və bu kimi monqol tayfaları da gəlmişdilər. Bu türk və

---

²Cənub-Şərqi Anadolu sözü ilə Urfadan Hakkariyə qədər olan ərazini nəzərdə tuturuq.

monqol əhalisi zonaların qövmi çöhrəsini dəyişdirəcək çoxluqda olub təsirini də göstərməyə başlamışdı. Lakin daxili çəkişmələr üzündən monqol ünsürünün çoxu buradan getdi. Çox keçmədən XV əsrdəki fütuhatları ilə əlaqədar Qaraqoyunlulardan böyük bir hissə İrana köçdü. Ağqoyunlulara gəlincə, onlar Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludakı bütün yerli hakim və əmirlərin siyasi fəaliyyətinə son vermək qayəsini şüurlu bir şəkildə daşıyırdılar. Uzun Həsən bəy zamanında yorulmadan tətbiq edilən bu qayə həyata keçmişdi. Ancaq Ağqoyunluların Qaraqoyunluları ortadan qaldıraraq onların torpaqlarını ələ keçirmələri əhəmiyyətli dərəcədə Ağqoyunlu türkünün də İrana getməsinə səbəb olmuşdur. Səfəvilərlə eyni məzhəbdən olan və ya onların xidmətinə girmək istəyən türk oymaqlarının gedişi də bunun ardınca baş verdi. Zonaların bugünkü qövmi vəziyyəti isə Osmanlı hakimiyyətindən qalmışdır. Əgər bu zonalar səfəvilərin əlində qalsaydı, türk dilinin oralarda rəqibsiz bir dil halına gəlməsi ehtimalı çox idi.

Səlcuq hakimiyyəti 1240-cı ildə özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı. Bu ərəfədə onların qərb hüdudu ümumiyyətlə Muğla vilayətindəki Dalaman çayından başlayaraq Dənizli və Kütahya önlərindən keçib Sakaryaya çatırdı. Cənubda Çuxurova ərazisi də Səlcuq sərhədinin xaricində qalırdı. Ancaq buradakı erməni krallığı Səlcuqlara vergi verir, müharibə zamanı isə əsgər göndərirdi. Səlcuq hüdudu şərqdə Ərzrum və Diyarbəkir ətrafını öz içinə alırdı. Trabzon zonasındakı yunan dövləti də Səlcuqların vassalları arasında idi. Bundan başqa, Hələb və Şam əyyubilərinin də Səlcuqlardan asılı olduqlarını bilirik.

Yuxarıda göstərilən dövrdə Türkiyə abad və varlı bir ölkə vəziyyətində idi. Səlcuq xanədanı şüurlu bir iqtisadi siyasət güdürək birinci dərəcəli beynəlxalq ticarət yollarının Türkiyədən keçməsinə müvəffəq olmuşdu. Bu məqsədlə ölkəsini içində təbib, baytar, hamam, hətta çalğıcı dəstəsi olan karvansaralar şəbəkəsi ilə örtmüş, çaylar üstündən böyük daş körpülər salmışdı. Digər tərəfdən səhiyyə işlərinə də əhəmiyyət verərək əsas Səlcuq şəhərlərində xəstəxanalar inşa edilmiş və çoxsayda mədrəsələr açılmışdı. Türk dilinin ədəbi üslubunu məhz bu mədrəsələrdə yetişənlər yaratmışlar. Əlbəttə, bunlardan bəhs edərkən Səlcuq dövrünün təxminən 230 il sürdüyünü, bunun bir əsrinin Bizansla fasiləsiz mübarizədə, 50 ilinin isə monqol hakimiyyəti altında keçdiyini unutmamalıyıq. Beləliklə, Səlcuqlar Türkiyənin qurucusu olduqları, ölkəsini abad, xalqını rifahlı qıldıkları və bir çox baxımlardan orijinal sayıla biləcək mədəniyyət yaratdıqları üçün türk millətinin heyranlıq və minnətdarlığını qazanmışlar. Tədqiqatlar dərinləşdikcə onların siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qazandıqları uğurların əhəmiyyəti, şübhəsiz, daha dolğun bilinəcəkdir.

Yuxarıda göstərilən dövrdə Anadoludakı xristianların əksəriyyəti şəhərlərdə yaşayırdı. Dövlət onları ən təhlükəsiz şəkildə şəhərlərdə qoruya bilirdi. Xristianların siyasi həyatda heç bir rolları yox idi, onların əhəmiyyəti yalnız dövlətə müntəzəm vergi verən müstəhsil adamlar olmalarında idi. İctimai həyatdakı mövqelərinə gəlincə, bu, İraq və Suriyadakı xristianların mövqeyindən

fərqlənmirdi. Böyük Səlcuq şəhərlərində iğdişlər adlanan, başlarında iğdişbaşılar duran zümrələr də vardı. Bu zümrələrin yaşadıkları şəhəri düşmən hücumlarından müdafiə etmək kimi xüsusi hərbi vəzifə daşdıqları məlumdur, ancaq onların bu sahədə o qədər də əhəmiyyətləri yoxdu. Bu zümrələr XIII əsrin sonlarında tamamilə ortadan qalxmışdı. İğdişlərin milli mənşəyi yaxşı bilinmir. «İğdiş» türk sözü olub «mələz» deməkdir, yəni valideynlərindən biri türk olmayan adam mənəsinə gəlir və ərəb dilinə «müvəlləd» (anası ərəb olmayan) kəlməsilə tərcümə edilir. Doğrudan da, XII əsrdə yerli qadınlardan doğulmuş türklərə də ərəbdilli əsərlərdə «ətrak ül-müvəllədin» (yəni mələz türklər) deyilirdi. Əcəba, Anadoludakı iğdişlər də belə idilərmə? Ancaq belə bir ehtimalı təsdiq edən dəlillər hələ tapılmamışdır. Gerçək olan xüsus odur ki, onlar siyasi və hərbi sahədə olduğu kimi, digər baxımdan da əhəmiyyətli bir zümrə olmamışlar. Qaynaqlarda onlardan nadir hallarda və mübhəm bir şəkildə bəhs edilmələri də bu cəhətlə bağlıdır. Bununla belə, iğdişlərin dönmə olmaları da mümkündür. Səlcuq şəhərlərində türklərdən başqa, əksərən İrandan gəlmiş sənətkar, tüccar və ziyalılardan ibarət digər müsəlmanların da yaşadıkları məlumdur.

Kəndlərə gəlincə, onların böyük əksəriyyətində türklər məskun idi. Kəndlilərə XIII əsrin ikinci yarısında türk (ərəbcə cəmdə ətrak) da deyilirdi. İraq, Suriya və Misir şəhərlərində xalqın ərəbcə danışdığı halda «ərəb» sözü ilə ancaq köçəri ərəblərin nəzərdə tutulduğunu xatırlasaq, bu ad türklərə dövlətin mülki təşkilatında vəzifə tutan iranlı məmurlar tərəfindən verilmiş kimi görünür. Bu minvalla «türk» sözü həm də «kəndli» mənəsinə gəldi ki, Osmanlı dövründə, xüsusilə XVII əsrdən etibarən Osmanlı məmur və ziyalıları tərəfindən də həmin mənada işlədilmişdir. Səlcuqlar dövründə üçüncü ünsürü türkmənlər, yəni köçəri türk icması meydana gətirirdi. Onlar çox zaman öz qövmi adları ilə, yəni türkmən sözü ilə xatırlanırdı. Türkmənlər əhali baxımından olduğu qədər siyasi baxımdan da çox qüvvətli ünsür idilər.

Türkmənlər, yəni köçəri türk ünsürü Anadoluda monqol hakimiyyətinə qarşı hər yerdə qorxu bilmədən mübarizə aparmışlar. Çünki onlar oturaq türk ünsürünün əksinə mübarizə üçün lazımı təşkilata, inzibata və döyüş ruhuna sahib idilər. Oturaq türk xalqına gəlincə, onların öz aralarında birləşərək qüvvətli bir mübarizə cəbhəsi yaratmaları mümkün olmurdu. Əgər türkmənlər olmasaydı, Anadoluda monqol hakimiyyətinin daha uzunmüddət davam edəcəyi mümkün olduğu kimi, ölkə xarici istila və fəthatlara qarşı həmişə müdafiəsiz qalacaqdı.

Köçəri türk ünsürünün öz içindən çıxmış Səlcuq xanədanı ilə münasibətləri dövlətin qurulmasından sonra pozulmuşdu. Bunun başlıca səbəbi Səlcuq xanədanının digər İslam sülalələri kimi muzdlu tutulmuş, çoxusu da başqa türk qövmələrinə mənsub məmlüklərdən, yəni qullardan seçmə ordular təşkil etmələri və dövlətin yüksək hərbi vəzifələrini onlara vermələridir. Xanədan bu seçmə orduya sahib olduğdan sonra qövmədaşları olan türkmənlərə büsbütün deyilə biləcək bir şəkildə əhəmiyyət verməmiş, onları sanki unutmuşdur. Hadisəyə

Səlcuqların, sonra isə Osmanlıların qullardan ibarət seçmə ordulardan istifadə etmələrinə türk ünsürünün zəifləməsinin qarşısını alan amillərdən biri kimi baxmaq bəlkə də mümkündür. Ancaq bütün ali vəzifələrin bu seçmə orduya mənsub insanların əlində olması hərbi bir qövmlər arasında geniş etirazlar doğurmuşdur. Bu etirazlar Səlcuq dövlətinin zəifləməsində və yığılmasında mühüm bir amil təşkil etdiyi kimi, Osmanlı imperiyasının gücünü itirməsinə, türk xalqının böyük fəlakətlərə uğramasına və Anadoluda böyük dağıntıların meydana çıxmasına da səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən səltənət varisliyi işinin dəyişməz bir qaydaya bağlanmamış olması da daxili müharibələrin baş verməsinə, türk dövlətlərinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb olan başqa mühüm bir amil idi. Bunlarla yanaşı, əmirlərin və bəylərin öz hökmdarlarından inciyərək itaətsizlik göstərmələri və üsyan etmələri də tez-tez müşahidə edilən hadisələrdəndir. Bəs bütün bunlara baxmayaraq necə olmuşdur ki, türklər bu qədər uzun müddət siyasi hakimiyyətlərini davam etdirə bilmişlər? Şübhəsiz ki, bu hal onların yalnız hərbi qabiliyyətləri və ana yurddan müntəzəm surətdə canlı qüvvə almaları ilə izah edilə bilməz.

Monqol istilası qədim türk aləmini tamamilə ortadan qaldırmaqla, Türkünstan və Orta Şərqdə qorxunc qırğınlar və dağıntılar törətməklə qalmamış, abad və varlı Anadolunun da iztirablı bir dövr keçirməsinə səbəb olmuşdur. Bununla bərabər, monqol istilasının və hakimiyyətinin Qərbi türklüyü baxımından bir çox müsbət, mühüm nəticələri də olmuşdur. Əvvəlcə də göstəriləndiyi kimi, oğuz, yaxud türkmən qövmünün Türkünstanda və İranda yaşayan elatlarının çoxusu bu istila nəticəsində Anadoluya gəlmişdi. Bu minvalla Anadolu maddən və mənəvi qüvvətli bir şəkildə oğuz türklüyünün yurdu vəsfini qazanmışdır. Digər tərəfdən monqollar özləri ilə birlikdə başqa türk qövmələrinə mənsub çoxlu adam gətirmişdilər ki, onlar da Yaxın Şərq türklüyünü qüvvətləndirmişlər. Üçüncüsü, Yaxın Şərqdə türk mədəniyyətinin ərəb və fars mədəniyyətləri yanında üçüncü bir mədəniyyət olaraq qüvvətlə yer tutması monqol hakimiyyəti dövründə müşahidə edilir. Bu arada İrandaqı monqol sarayında qüvvətli bir türklük şüuru doğmuş və bunun nəticəsində yaranan əsərlər Qərbi türklərində, yəni türkmənlərdə də qövmi duyğuların daha şüurlu, daha yaygın səciyyə qazanmasında mühüm amil olmuşdur.

Səlcuqlar və Osmanlılar arasındaqı dövr bəyliklər dövrüdür. Bu dövrün başlıca məziyyəti səlcuqlar zamanında alınmamış torpaqların fəth edilməsi, türk əhalisinin və mədəniyyətinin şəhərlər başda olmaq üzrə çox qüvvətli bir mövqə qazanması, türkcənin ədəbi və rəsmi dil kimi fars dilinə qarşı rəqibsiz bir mərtəbəyə yüksələcək dərəcədə inkişaf etməsidir. Digər tərəfdən Anadolunun böyük bir qismi əcnəbilərin qibtə edəcəyi bolluq içindəydi. Hər biri bir vilayətin sahibi olan bəylərin ölkələrini abad etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmədikləri müşahidə olunur.

Xalis oğuz-türkmən olan Osmanlı xanədanının Anadoluda gördüyü iş Bursadan Boğaziçinə qədər olan Mərmərə zonasını fəth etməsidir. Osmanlı

xanədanı tarix səhnəsinə çıxdığı zaman Anadoludakı türk cəmiyyəti çoxdan formalaşmışdı. Bu xanədan türk cəmiyyətinin başçısı olanda hər şeyi hazır şəkildə qəbul etdi. Osmanlılar qərbdə, Rumeli tərəfdə fütuhatlarla məşğul ikən, Qaraqoyunlular da şərqdə Teymurun istilasını səbəbilə İran istiqamətində gecikən fəthlərini XV əsrin əvvəllərindən etibarən həyata keçirməyə başladılar. Beləliklə, Anadoluda hər iki tərəfdə fəth etmə yolu ilə yayılma hərəkatı başlandı. Qərb yönündəki yayılmanı Qərbi Anadolu, Mərmərə zonası və qismən də Orta Anadoludakı türk oymaqları və oturaq türklər, İran istiqamətindəki yayılmanı isə Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludakı türk oymaqları canlı qüvvə ilə bəsləyirdi. Bu yayılmaların əhali artıqlığı və iqtisadi sıxıntılarla əlaqədar olmadığı aydındır. Çünki Anadolunun XVI əsrdəki əhalisinin 4-5 milyondan çox olmadığı məlumdur.

İran istiqamətindəki köç hərəkatı Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlular və Səfəvilər zamanında da davam etdi. Hətta Osmanlılar bütün Anadoluya hakim olduqdan sonra, XVI əsrin ikinci yarısında da Anadoludan İrana köçlər baş verdi. Bunun nəticəsində Azərbaycan, daha doğru bir ifadə ilə Şimal-Qərbi İran Rumeli kimi qövmi baxımdan Anadolunun davamı halını aldı.

Hərbi sahədə olduğu kimi mülki idarədə də mükəmməl bir təşkilata malik olan Osmanlı dövləti Balkanlara sabit, düzənli və inkişafly bir həyat gətirmişdi. Bundan müsəlmanlar qədər xristianlar da xeyir gördülər. Türklər Rumelidə, xüsusən şimalda Varna, qərbdə Tatarbazarı və cənubda Kavala arasındakı bölgədə kompakt şəkildə yurd salmışdılar. Onlar, göstərdiyimiz kimi, Qərbi Anadolu, Mərmərə zonası və Orta Anadoludan gələnler idi. Köhnə yurdun xatirəsi Rumeli türkləri arasında unudulmayaraq bu günə qədər yaşayır. Qeyd olunan zona hər baxımdan Anadolunun davamı mahiyyətini almışdı. Anadoluda olduğu kimi burada da şəhər və kəndlərdəki türklərin yanında köçəri həyat tərzini davam etdirən böyük miqdarda türklər də vardı ki, onlara yörüklər deyilirdi. Rumelidəki yörüklər müxtəlif qollara ayrılır və yaşadıkları zonaların adı ilə adlanırdılar: Tanrı dağları yörükleri (Gümülçinə, Qarasu Yenicəsi, Drama və Kavalada), Naltökən yörükleri (bugünkü Bolqarıstanda), Səlanik yörükleri (Makedoniya və Tesaliyada), Vizə yörükleri (Vizə, Lüləburqaz, Çorlu və Xeyrəbolu), Qocacıq yörükleri (Ədimnə, Qırxləreli, Babaəski və müasir Bolqarıstanın bəzi yerlərində).

Yörüklər Osmanlı hərbi sisteminə müvafiq şəkildə dövlətin qüdrətli olduğu XVI və XVII əsrlərdə daha çox köməkçi birliklər kimi istifadə edilmişlər. Ancaq XVIII əsrdə əsgər çatışmazlığı hiss olunanda ruhlarını oxşamaq üçün övladi-fatehan (fatehlərin oğulları) adı verilərək silahlı qüvvələr arasına daxil edilmişlər. Balkanlardakı türk hakimiyyəti buradakı xristian xalqlara böyük mədəni təsir göstərmişdir. Bu gün də həmin xalqların dillərində və gündəlik həyatlarında bu təsirin izləri görünür. Bilindiği kimi, Balkanlardakı türk hakimiyyəti nəticəsində bosniyalılar, albanların çoxu və bolqarlardan bir qismi (pomaklar) müsəlmanlığı qəbul etmişlər. Ancaq onların türkləşmələrinin bir səbəbi vardır ki, o da aralarına kifayət qədər türk əhalisinin girməmiş olmasıdır.

Osmanlı dövlətinin Şimali Afrikadakı müsəlman ölkələrini avropalıların istilasından xilas etdiyi faktdır. Əgər Osmanlı dövləti bunu bacarmasaydı, çox ehtimal ki, indi onları xristian ölkələri kimi görəcəkdik. Nə ərəblər, nə də bərbərlər İspaniyanı qoruduqları kimi Şimali Afrikanı qoruya bilməmişlər.

Şimali Afrikadakı üç ölkə, yəni Əlcəzair, Tunis və Trablisi türklər ocaq adı verilən bir hərbi təşkilatla idarə etmişlər. Bu ocağa qəbul edilməyin əsas şərti xalis Anadolu türkü olmaq idi. Ərəblər və bərbərlər ocağa qəbul edilmədikləri kimi, atası türk, anası yerli olanlara da yüksək vəzifələr verilmirdi.

Ocaqlar ehtiyac duyulan türkləri Qərbi və Cənub-Qərbi Anadoludan dəvət edirdilər. Bu məqsədlə göndərilən heyətlər Qərbi Anadoludakı şəhər və qəsəbələri gəzərək bazarlarda «yorulmadan axça qazanmaq, tərləmədən ölmək istəyənlər bayrağımızın altına toplaşsın» sözlərini car çəkdirib əsgər yığırdılar. Gedənlər arasında aşıqlar da olurdu ki, onların türkcə söylədikləri şerlər zəmanəmişə qədər gəlib çatmışdır. Əlcəzair ocağının rəisinə verilən dayı titulu Anadolu türklərinin tanımadıqları adamlara analarının qardaşına olduğu kimi «dayı» demələrindən irəli gəlirdi. Bu gün Qərbi Anadoluda Orta Anadoludan gəlmiş fəhlələrin başçısına «dayıbaşı» adı verilməsi də eyni anlayışla əlaqədardır. Beləliklə, Qərbi və Cənub-Qərbi Anadolu öz igid övladlarının bir qismini, əksərən geri qayıtmamaq üzrə, uzun müddət Şimali Afrikaya göndərmişdir. Bu gün belə Anadoluda «Axşam Əlcəzairə gedən çox olar» şəklində bir atalar sözü vardır.

Osmanlı dövlətinin girişdiyi uzunmüddətli müharibələrdə məğlubiyyətə uğraması Anadoludakı hakimiyyətini son dərəcə zəiflətməmiş, dərəbəyi də deyilən böyükü-küçüklü əyanların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Dərəbəyilərin dövrü təxminən bir əsrədən davam etmişdir³.

Məhz bu əyanların dövründə Qərbi Anadoluda, Aydın, İzmir və Manisa vilayətlərində zeybəklərin də ortaya çıxdığı müşahidə olunur. Bunlar dövlətə qarşı çıxır, varlılardan qopardıqları pul ilə keçinirdilər. Zeybək sözünün mənşəyi hələlik qaranlıq qaldığı kimi, onların zühurunda o zonadakı oymaqların bir rol oynayıb-oynamadıqları da yaxşı bilinmir. Zeybəklərin fəaliyyətinə heç cür son qoya bilməyən dövlət döyüşkən olduqları üçün onlardan muzzdlu əsgər kimi orduda istifadə etmişdir.

XVI əsrin əvvəllərində hind ticarətini ələ keçirən portuqaliyalılar Cənubi və Şərqi Ərəbistan üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdilər. Osmanlı hakimiyyəti bu

---

³Anadoludakı əyanlar və ya dərəbəyilər dövrü ən az işlənmiş mövzulardan biridir. Belə ki, onlardan ən mühümü olan Çapanoğullarının əsl adının nə olduğu da meydana çıxarılmamışdır. Çapanoğulları tərəfindən Yozqatda tikilmiş böyük bir camenin hazirəsində (qəbiristanlığında) gördüyüm kitabələrin ən əskiləri ailənin adının nə Çapan, nə do Cabbar deyil, məhz Çapar olduğunu göstərir:

«Mərhum və məğfur ləh Çapar Ömər ağa ruhu üçün fatihə sənə 1118 – Çaparzadə mərhum və məğfur ləh Əhməd paşa ruhu üçün fatihə fi sənə 1187». Bunlar Çapan, Çəpar, Cəbbar kəlməsinin səhv oxunmasından meydana gəlmiş və ailə bu yanlış adlarla tanınmışdır. Bu ailəyə aid kitabələr lazımı izahatla birlikdə yaxın vaxtlarda bizim tərəfimizdən nəşr ediləcəkdir.

təhlükəni də uzaqlaşdırdı. XVI və XVII əsrlərdə Ərəbistanda türklərə ümumiyyətlə qaramanı deyilirdi. Bu cəhət hər halda oraya göndərilən əsgərlərin çoxunun Qaramanı əyalətindən olması ilə əlaqədardır. Anadolu türkləri Yəmənə də daxil olmaqla Ərəbistanda öz igidlikləri ilə şöhrət qazanmışdılar. Ancaq Yəmənə göndərilən türklərin mühüm bir qismi vətənlərinə qayıda bilmirdi. Bu, Həzrəti-Öməri belə dəhşətə gətirən vəhşi görünüşlü və davranışlı yəmənli ərəb tayfaları ilə vuruşmaqdan ziyadə xəstəlikdən və baxımsızlıqdan irəli gəlirdi. Yəməndən qayıtmayan türk gənclərinin millətimizin bağrında açdığı yaraları ifadə edən hüznü mahnıların hələ də oxunduğu məlumdur.

Osmanlı dövləti Türkiyəni bugünkü sərhədləri daxilində ancaq Qanuni dövründə idarəsi altına ala bilməmişdi. Mahiyyətinə müvafiq şəkildə bu idarənin Anadolunun hər yerində, xüsusilə kəndlilər və köçərilər tərəfindən razılıqla qarşılandığını irəli sürmək çətindir. Bu səbəbdən XV və XVI əsrlərdə baş verən məzhəbi üsyanlarda belə Osmanlı idarə sisteminin mahiyyətinin və onun pis tətbiq edilməsinin böyük payı olduğu şübhəsizdir. XVI əsrin sonlarında İrən və Avstriya ilə aparılan müharibələr, onlarla yaxından əlaqədar olan qorxunc Cəlalü üsyanları Anadoluda ümumi cizgilərini saxlayaraq davam edən köhnə ictimai düzəni tamamilə aradan qaldırdı. Məmləkət xarabazarlığa çevrildi, xalq isə müdhiş bir yoxsulluq içində düşdü. Hər yerdə köklü ailələrin, yəni bəy sinfinin çox böyük bir qismi yox oldu, qalanları isə iqtisadi baxımdan ciddi zərəərə uğramadısı da, həm dövlət qarşısında, həm də ətrafdakı camaat arasında siyasi etibarını itirdi. Hətta onlardan bir çoxu bəsit davranışlı, əyyaşlığa mail və yoxsullara yardım etməkdən uzaq adamlar vəziyyətinə düşdülər. Sonuncuların dövrümüzə qədər gələn törəmələrində də eyni hal müşahidə edilir. Halbuki «bəylik verilməklə, igidlik vuruşmaqla olar» atalar sözündə də ifadə edildiyi kimi, türk xalqı ən qədim zamanlardan bəri xan, sultan, bəy və ağalara özünə xidmət etmək və yardımda bulunmaq funksiyasını daşıyan insanlar kimi baxmışdır. Avropa əsilzadələrinin və krallarının saraylar və qəsrlər tikməsinə müqabil bizimkilərin ictimai obyektlər inşa etdirməsi ancaq bu anlayışdan doğmuşdur. Belə olmadığı təqdirdə «El yamandır, yoxsa bəy? Bəy yamandır» atalar sözünün də göstərdiyi kimi, ağalar və bəylər öz mövqelərini qorumaqda çətinliklərlə qarşılaşdırdılar.

Şəhər camaatı həmin hadisələrdən ancaq iqtisadi zərəər çəkmişdi. Anadolu şəhərlərində bəyliklər dövründəki əxilərin xələfləri olan əsnaf və sənətkarlar zümrəsinin bu hadisələrdən zərəər çəkib-çəkmədiyini hələlik tədqiq edilməmişdir. Kəndli sinfinə gəlincə, əsas zərbə ona dəymişdir. Bu hadisələr kəndli sinfinə yoxsulluq və əhalinin azalması kimi böyük fəlakətlər gətirmişdir ki, bu sinif həmin itkilərin yerini uzun əsrlər boyu doldura bilməmişdir. Kəndli sinfi arasında açılan bu dərin yaraları əhali baxımından ancaq türk oymaqları sağaltmağa çalışmışdır.

Köçəri türk tayfalarına gəlincə, bu hadisələr onlara da təsir göstərmiş, istisnasız hamısının vəziyyəti pisləşmişdir, bəziləri dağılmış və ya dağılmaq həddinə çatmışdır, bəziləri isə çoxdan bəri yaşadıkları yerləri tərk etmək

məcburiyyətində qalmışdır. Bununla belə, köçəri ünsür hərəkət qabiliyyəti sayəsində daxili qarışıqlıqlar, müharibələr, yoluxucu xəstəliklər, isitmə və qıtlıqların təsirinə kəndlilərə və şəhərilərə nisbətən daha az məruz qalmışdır. Bu səbəbdən onlar əhali baxımından daha çox artmışlar. Bu hal isə oturaq türklər arasında meydana gələn boşluqların doldurulmasında çox mühüm bir amil olmuşdur. Köçəri türklər Osmanlı dövründə də Orta Asiyadan gətirdikləri qoyun və atları bəsləyir, eynən onlar kimi dövədən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Osmanlı dövlətinin də səfərlərdə hərbi azuqəni dövələrlə daşıdığını bilirik. Türklərin mühüm bir qisminin çadırları XIX əsrdə belə ana yurddan götürülmüş olan ağ keçədən düzəldilmiş dəyirmi çadırlar idi. Bu türk çadırları Yaxın Şərqdə islamiyyətdən əvvəl də tanınırdı. Hətta həzrət peyğəmbərin də səfərlər zamanı türk çadırlarında oturduğu rəvayət olunur. Qıldan düzəldilmiş qara çadırlardan istifadə edilməsi yoxsulluqla əlaqədar idi. Qıl çadırları əksərən keçə saxlayan, yaşadıqları yerlər qayalıq, otlaqları geniş olmayan yөрüklər işlədirdilər. Ancaq türklərin əsl milli çadırları, qeyd edildiyi kimi, ağ keçədən düzəldilmiş dəyirmi çadırlardır. Anadoludakı türk cəmiyyəti bir-birinin ardınca baş verən uzun və yorucu müharibələr, yoluxucu xəstəliklər və qıtlıqlar səbəbi ilə bir daha keçmiş qüdrətini bərpa edə bilmədi. Hətta XIX əsrdə avropalı səyyahlar xristianların əksinə türklərin məhv olmağa doğru getdiyini müşahidə etmişdilər. XVI və XVII əsrlərdə çoxu türk mənşəli olmayan Osmanlı müəllifləri Anadolu türklərinə, ələlxüsus kəndlilərə «ətraki-biidrak» demişlər. Ancaq bu müəlliflər və bütün Osmanlı idarəçiləri Anadolu türklərinin dövlətin əsl dayağını təşkil etdiklərinin fərqiə vara bilməmişlər. Beləliklə, türk cəmiyyəti zəifləyincə, Osmanlı dövləti də qüdrətini itirdi. Osmanlı dövləti son əsrlərə qədər Anadolunun adamlarını və sərvətini görülməmiş bir israfçılıqla xərcləmiş, ancaq ona heç nə verməmişdir. Bu səbəbdən Anadolu türkləri yoxsul və geri qalmış bir cəmiyyət, Anadolu isə xarabazar bir ölkə halına düşmüşdür. Anadolu xalqı arasında idarəçilərə Osmanlı adı verilmişdi. Bu adın verilməsində idarəçilərin saray və ocaqlarda yetişmələri və qövmi baxımdan türklərin içindən çıxmamalarının başlıca amillər olduğu şübhəsizdir. Anadolu türkləri onlara sanki əcnəbi və işğalçı kimi baxırdı. Osmanlı idarəçi sinfinə mənsub olanlar Anadolu xalqının, xüsusən kəndli və köçərilərin fikrincə məğrur, qaba, hiyləgər, sözündə durmaz, vəfasız və ədalətsiz adamlar idi⁴. Doğrudan da, XIX əsrdə Anadolunu gəzən avropalı səyyahlar Anadolu türklərinin yoxsulluqlarına baxmayaraq əsl ruhlu, namuslu adamlar olduqlarını, pis idarəçilər əlində yoxsul və geri qalmış vəziyyətinə düşdüklerini yazırlar ki, bunun həqiqət olduğu şübhəsizdir.

---

⁴Bu gün Şərqi Anadoluda belə bir ifadə hələ də xatırlanır.

Şalvarı şaltaq Osmanlı, Yəhəri qaltaq Osmanlı,
Əkəndə yox, biçəndə yox, Yeyəndə ortağ Osmanlı.

I HİSSƏ

OĞUZLARIN TARİXİ

A. OĞUZLAR HAQQINDA ƏN QƏDİM MƏLUMATLAR

1. OĞUZ ADININ ETİMOLOGİYASI

Oğuz adının etimologiyası haqqında bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür. Məşhur macar alimi Y. Nemet oğuz sözünü ok-uz şəklində təhlil etmişdir. Onun fikrincə «ok» qəbilə, boy, «z» isə cəm ədatıdır.⁵ Beləliklə, oğuz «boylar» deməkdir. Həqiqətən, oxun qədim zamanlarda boy mənasına gəldiyi məlumdur. Qərbi göytürk dövləti də on boydan ibarət idi və həmin on boya on ox deyilirdi.

«Ox»un boy mənası ifadə etdiyinin izi oğuz elinin boy təşkilatında* da görülür. Oğuz eli, bilindi ki, iki qola ayrılır, bunlardan birinə boz-ox, digərinə üç-ox deyilirdi. İkinci adın üç oxdan meydana gəldiyi şəksizdir. Ancaq başda V. Banq olmaqla bəzi alimlər oğuzlarda «ğ» səsinin olması səbəbilə Nemetin bu fikrinə etiraz etmişlər.⁶ Son illərdə isə oğuz adının əsl haqqında başqa izahlar ortaya çıxmışdır.⁷ Biz Nemetin fikrinə daha çox haqq veririk.⁸

Məlum olduğu kimi, Orta Asiyada ilk dəfə olaraq mütəşəkkil və böyük bir imperiyanı çinlilərin Hiun-nu adlandırdıqları qövmlər qurmuşdur. Elm aləmində bu qövmlərin türk mənşəli olduğu qəbul edilmişdir. Çin qaynaqlarının göytürklərin, uyğurların və qırğızların Hiun-nuların nəslindən olduqlarını göstərmələri bu xüsusda ən mühüm dəlillərdən biridir. Türk dövlət təşkilatının həqiqi qurucuları olan Hiun-nular e. ə. III əsrin sonlarında qonşuların çəkildiyi qüvvətli bir qövm halına gəldilər. E. ə. 209-cu ildə çinlilərlə Mao-Tun (yəni Mətə) adlandırdıqları şəxs bu qövmlərin hökmdarı oldu.

Fəaliyyətindən də göründüyü kimi, Mao-Tun tarixdə türklərin məlum olan ilk hökmdarıdır. Çin qaynaqlarında belə rəvayət edilir ki, Mao-Tun gənc bir şahzadə ikən ögey anasının şiddətli təsiri altında olan atası tərəfindən Hiun-nuların cənub-qərb qonşuları yüe-çilərə girov olaraq göndərilmiş, sonra isə Teoman həmin qövmlə hücum etmişdir. Bundan məqsədi oğlunu öldürmək üçün düşmənlərə

⁵Bu barədə bax: Hüseyn Namiq Orkun. Oğuzlara dair. Ankara, 1935, səh. 4-5.

⁶Boy təşkilatı, əslində, «qəbilə quruluşu» deməkdir. Lakin «boy» sözü daha geniş mənə daşıyır. Üstəlik, «boy quruluşu» termini qəribə səslənməklə bərabər anatomik çalar kəsb edir. Ona görə kitabda «boy təşkilatı» terminini işlətməyi məqsəduyğun hesab etdik (tərcüməçi).

⁷V. Banq və R. Rəhmətli. Oğuz Kağan dastanı. İstanbul, 1936, s. 6.

⁸Bax: D. Sinor. Oğuz Kağan dastanı haqqında bəzi mülahizələr. İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı jurnalı, s. 1-14.

⁹Bu məsələ haqqında digər fikirlər üçün bax: Ceyms Hamilton. Tokuz-oğuz və on-uyqur, «Asiya» jurnalı, 1962, s. 25-26.

bəhanə vermək imiş. Həqiqətən, yüe-çilər Mao-Tunu öldürmək üçün axtarmış, ancaq tapa bilməmişlər. Çünki Mao-Tun uğrayacağı faciəli aqıbətini anlayaraq qaçmış və atasının yanına gəlmişdi. Teoman oğlunun bu müvəffəqiyyətindən özünü sevinən kimi göstərmiş, ona diviziya komandirliyi vermişdir. Ancaq Mao-Tun atasının ona etmək istədiyi pislili unutmamış, fürsət taparaq Teomanı və yaxın adamlarını öldürmüşdür. Beləliklə, hiun-nuların taxtına sahib olan Mao-Tun hərbi səfərlərilə dövlətinin sərhədlərini genişləndirərək dövrünün ən qüdrətli hökmdarlarından biri olmuşdur.⁹

Mao-Tunun və xələflərinin bir sıra qoşa sərkərdələri vardı. Onlar sağ və sol olmaq üzrə iki yerə ayrılırdılar. Buradan Hiun-nu imperiyasını təşkil edən elin sağ və sol olmaq üzrə iki qola ayrılmış olduğu nəticəsi çıxır. Çin qaynaqları geniş Hiun-nu imperiyasının 24 sərkərdə tərəfindən idarə olunduğunu göstərir.¹⁰ Buradan da Hiun-nu elinin 24 boydan yarandığını söyləmək mümkündür.

Bilindiyi kimi, XIV əsrin əvvəllərində yazılmış oğuzların dastanı tarixlərində¹¹ türklərin ilk fəthə hökmdarları olaraq Oğuz xandan bəhs edilir. Hətta burada da Oğuzun dini inamından dolayı atası Qara xan tərəfindən öldürülmək istəndiyi, ancaq onun döyüşdə qalib gələrək öz atasını öldürdüyü nəql edilir. Digər tərəfdən Oğuz elinin sağ və sol olmaq üzrə iki qola ayrıldığını, sağ qola boz-ox, sol qola isə üç-ox deyildiyini, oğuz elinin 24 boydan ibarət olduğunu bilir.

Bir çox müəlliflər zikr edilən bu bənzərliklərə görə əfsanəvi Oğuz xanın tarixi Mao-Tun olması ehtimalını irəli sürmüşlər. Biz bu məsələdə diqqəti ancaq aşağıdakı hallara cəlb etmək istəyirik; oğuzların dastanı tarixləri Mao-Tundan təxminən 1500 il sonra yazılmışdır və həmin dastanı tarixin Oğuz xana aid hissəsi milli qayə güdən ziyalı bir türkün təxəyyülünün məhsuludur. Digər tərəfdən, oğuzların 24 boydan ibarət olduqları haqda məlumatlar da XI əsrdən qədimə getmir.

2. BARLIQ ÇAYI SAHİLİNDƏ YAŞAYAN OĞUZLAR

115-ci ilə yaxın Orxon bölgəsində Hiun-nuların yerini sienpilər tutdular. Onları isə juan-juanlar əvəz etdikdən sonra 552-ci ildə göytürk imperiyası yaradıldı. Bu imperiya o vaxtadək Orta Asiyada qurulmuş dövlətlərin ən böyüyü idi. Bugünkü məlumatlarımıza görə, türk dilinə aid xatirələr də göytürk imperiyası dövrünə aiddir. Bu xatirələri başlıca olaraq qəbirüstü kitabələr təşkil edir. Bunlar Orxon və Yenisey kitabələri olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Orxon kitabələri VIII əsrin yadigarıdır, Yeniseydəkilərin isə daha əvvəl, qüvvətli ehtimalla görə, VII

⁹De Groot. Miladdan əvvəlki dövrdə hunlar, Berlin-Leypsiq, 1921, s. 49-50; V. H. Makqovern. Mərkəzi Asiyanın ilk imperiyası, 1939, s. 16.

¹⁰De Groot. Həmin əsər, s. 55-56; V. H. Makqovern. Həmin əsər, s. 117-118

¹¹Bu əsər haqqında III fəslə bax.

əsrdə yazıldığı təxmin edilir. Oğuz adına da ilk dəfə elə bu Yenisey kitabələrinin birində rast gəlirik. Ulu Kəm çayına tökülən Barlıq çayı sahilindəki bu kitabə eynən bu cürdür:

1. Ər ərđəmi atım tabdım ərđəmi (üçün?)
2. Öz Yiğən Alp Turan altı oğuz budunda üç yegirmi (yaşımka) adırıldım.
3. Bəg ərükimə sizimə adırıldım.

Müasir türk dilində:

1. Ər ərđəmi adımlı tapdım ərđəmi (üçün)
2. Öz Yiğən Alp Turan altı oğuz elindən on üç (yaşımda) ayrıldım.
3. Bəylik nüfuzumdan, sizlərdən ayrıldım.¹²

Belə çıxır ki, bu kitabə - əgər düz oxunmuşsa - altı boy halında olan oğuzların kitabənin yazıldığı dövrdə Barlıq yörəsində yaşadıklarını göstərir. Biz həmin dövrün VII əsrin (birinci yarısı və ya ortaları) olduğu qənaətinəyik. «Altı oğuz budunda» ibarəsi isə altı boydan ibarət oğuz eli (qövmi) deməkdir. Həmin əsrin ikinci yarısından sonra oğuzlar Tula çayı sahillərində ikən doqquz boydan ibarət idilər. Hətta Kül-Təkin və Bilgə Kaqana aid kitabələrdə rast gələn «Üç oğuz süsü» (Üç oğuz qoşunu) ifadəsindən oğuzların o zamanlar biri üç oğuz, digəri altı oğuz olmaqla iki qola ayrıldıklarını təxmin etmək mümkündür. Bəlkə oğuzlar Barlıq çayı sahillərində yaşayarkən doqquz boydan ibarət olmuş və kitabədə bunlardan yalnız altı oğuz qolu ifadə edilmişdir? Zənnimizcə, kitabə yazılarkən (yəni VII əsrin birinci yarısında və ya ortalarında) oğuzların altı boydan ibarət olduqlarını düşünmək daha doğru olar. Kitabədəki «budun» sözü hər halda oğuzların hamısını əhatə edir. Oğuzların VII əsrdə altı boydan ibarət olmaları bizim üçün bu baxımdan əhəmiyyətlidir: «Cami ət-təvarix»də oğuzların mənşəyi fəslində yazılır ki, 24 boy bərabər sayda olmaq üzrə Oğuz xanın altı oğlundan törəmişdir. Ancaq daha diqqətəlayiq cəhət budur ki, damğaları ayrı-ayrı olduğu halda hər dörd boy bir müştərək onqona malikdir. Bu fakt 24 oğuz boyunun da qədim zamanlarda altı boy halında yaşadığını göstərir. Bu altı onqonun hamısı meşə zonalarında yaşayan yırtıcı quşlardır.¹³

Barlıq kitabəsinin altı oğuzlara mənsub bir bəyin qəbirüstu kitabəsi olduğu məlumdur. Öz Yiğən Alp Turan adlı bu bəy 13 yaşında, dəliqanlılıq çağına çatmadan vəfat etmişdir. Turan adı (bugünkü tələffüzlə Duran) Türkiyədə qədimdə ən çox qoyulan adlardan biridir. O, indi daha çox qadınlara verilir və kəndlərdə qoyulur.

---

¹²Hüseyn Namiq Orkun. Əski türk yazıtları (kitabələri), İstanbul 1940, III, s. 61. (Bundan sonra əsərin adı ƏTY şəklində veriləcək - tərcüməçi).

¹³Ulu Kəm ilə Ana Kəmin (Yeniseyin) yuxarı yatağının türklərin ana yurdu olan zonaya daxil olduğu həqiqətdir. İssiq-Kul dolayları və Sır-Dəryanın şimalındakı bozqırlar, şübhəsiz ki, türklərin əsl ana yurdu olan zonasının xaricində idi. Türklərin bozqır həyatından əvvəl meşə həyatı yaşayıb-yaşamadıqları bilinmir. Hər halda bu xüsusi araşdırma tələb edir.

Barlıq bölgəsində bundan başqa daha üç kitabə də aşkar edilmişdir. Bunlar Koni Tiriğ, Bayna Sanqun oğlu Külüğ Çur və üçüncüsü adı oxunmayan bir bəyə aiddir.¹⁴ Onlarda heç bir qövmin adı göstərilməsə də, birinci kitabə kimi hər üçünün oğuz-bəylərinə aid olması ehtimal edilir.

Aşağıda görəcəyiniz kimi, Kutluq göytürk dövlətini qurmağa girişdiyi vaxt oğuzlar Tula çayı sahillərində yaşayırdılar. Onların bir kağanı vardı. Bu səbəblə oğuzların Tula boyuna gəlişinin 630-cu ildə göytürk dövlətinin süqutundan sonra baş verdiyi şübhəsizdir. Kəmçik çayına tökülən Çirqak çayı boyundakı ədizlər də¹⁵ cənub-qərbə enərək eyni şəkildə oğuzların yanında yurd salmışlar.

3. TULA BOYUNDA OĞUZLAR

Göytürk şahzadələrindən Kutluğun öz dövlətini qurmasından sonra keçən 80 illik dövr barədə milli qaynaqlarımız var. Bu qaynaqlar Orxon kitabələridir. Bu kitabələrdə irqi mahiyyəti və siyasi səciyyəsi nə olursa-olsun, bütün siyasi və qövmi təşəkküllər budun gəlməsi ilə ifadə edilir: türk budunu, tabqaç budunu, kıtay budunu, oğuz budunu, qırğız budunu. Köçəri budunlar bir çox boylardan (kitabələrdəki bod?) meydana gəlmişdir. Boylar da hər halda obalara ayrılırdı.

Türkiyə türkcəsində «budun» və qövmlər qarşılığı olaraq qədimdən «el» sözü işlənir. Eli meydana gətirən təşəkküllərə boy, boyu meydana gətirənlərə isə oba deyilir.

İkinci göytürk dövləti qurulduğu əsnada Orta Asiyadakı siyasi və qövmi vəziyyəti belə idi:

Türk budunu. Abidələrdəki türk adı qövmi bir addır və bu adı türkcə danışan bütün qövmlərin deyil, onlardan yalnız birinin daşdığı məlumdur. Xanədan bu qövmlərə mənsub idi, dövlət də başlıca olaraq bu qövmlərə əsaslanırdı. «Türk» adının «törümək» (doğmaq-törətmək, dünyaya gəlmək) felindən yarandığı haqda A. Vamberinin fikri bizə daha doğru görünür. Bu fikrə görə «türk» (əslində: törük, türük-türk) doğulan, dünyaya gələn deməkdir (yörük sözünün «yörümək» (yürümək) gəlməsindən yarandığı kimi). «Türk» sözü qüvvət (güc) mənasında göytürklərdən çox-çox sonra, X-XIII əsrlərə aid uyğur kitabələrində müşahidə edilir, yəni türk adının meydana çıxmasından xeyli sonra, gec bir zamanda və yalnız türk qövminə aid mətnlərdə rastlanır. Bu hal sözün güc-qüvvət mənasında qədim olduğuna şübhə yaradır. Üstəlik, türk sözünün uyğurlar arasında güc, qüvvət mənasında işlədilməsi göytürklərin şanlı xatirələrindən, böyük şöhrətlərindən doğa bilər.

---

¹⁴ ƏTY, III, s. 62-64.

¹⁵ Yəne orada, s. 80.

Oğuzlar. Onların əsasən Tula boyunda yaşadıkları anlaşılır. Kutluğun işə başladığı əsnada, çox ehtimal ki, Ötükən yörəsi də oğuzların əlində idi. O dövrdə oğuzların başında bir xaqan dururdu. Abidələrdə zikr edilən «Boz kağanın» məhz bu xaqan olduğu anlaşılır. Onların dövlət təşkilatları və hakimiyyətləri altındakı torpaqlar barədə məlumatımız yoxdur. Abidələrdə onlardan bəzən doqquz oğuz, bəzən də sadəcə olaraq oğuz kimi bəhs olunur.

Bilgə Tonyukuk abidəsindən görünür ki, Kutluğun fəaliyyətindən qorxuya düşən oğuzlar göytürklər əleyhinə ittifaq bağlamaq üçün Kuni Səngünü Çinə, Tonra Səmi kıtayların yanına göndərmişdilər.¹⁶ Bilgə Kağan zamanında oğuzlarla müharibə dolayısı ilə Tonranın adı yenidən çəkilir.¹⁷ Bu adın hər iki yerdə bir oğuz boyunu ifadə etdiyi təxmin olunur. Tonra Səmi Tonra boyundan olan Səmi, Tonra Yılpağut isə Tonra boyundan olan Yılpağut deməkdir.¹⁸ Kitabələrdə bu cür misallar var. Kuni da bir boy adı ola bilər.

Aşağıda görəcəyimiz kimi, oğuzlar əsarət altına alındıqdan sonra, bir çox əsir türk qövmləritək onlara da özlərindən və ya xanəndandan bir hökmdar təyin edilməmiş, türk budun kimi birbaşa xanlar tərəfindən idarə olunmuşlar. Kağanlar nəzdində oğuz budununun türk budunundan çox az fərqlənən siyasi statusa sahib olduğu müşahidə edilir. Bu səbəblə Toyukuk «Türk Bilgə Kağan türk sir budunıq oğuz budunıq iyidü olurur» (Türk Bilgə xaqan vahid (?) türk budununu və oğuz budununu yaxşı idarə edir) deyir,¹⁹ Bilgə Kağan isə kitabəsində bəzən türk budunu ilə birlikdə oğuz budununa və bəylərinə xitab edir: «Türk, oğuz bəgləri, budun eşidin» (türk və oğuz budunu və bəyləri, eşidin).²⁰ Hətta «Tokuz oğuz budun kəntü budunım ərti» (Doqquz oğuz budunu öz budunum idi) cümləsini də²¹ qövmi (etnik) bir qohumluq şəklində deyil, yuxarıda oğuzlar haqqında verilən məlumatı, türk və oğuzun da qabqaç, qırğız, kıtay kimi budun kəlməsilə ifadə edilməsini nəzərə alaraq hüquqi münasibət mənasında başa düşmək lazımdır. Bilgə Kağan bu söz ilə doqquz oğuz budunu türk budunu kimi doğrudan-doğruya mənə bağlı, mənim

---

¹⁶Körüş sabı andaq: Tokuz oğuz budun üzə kağan olurtı tir, tabqaçqaru Kuni Səniünü idmiş, kıtayqaru Tonra Səmiq idmiş (şahidin sözü belə idi: doqquz oğuzun taxtına bir kağan oturdu, deyir. Çinlilərin yanına Kuni Səngünü göndərmiş, kıtayların yanına (isə) Tonra Səmi göndərmiş (dir). ƏTY, III, s. 102. Çinlilərin yanına gedən elçi Kuni Səngünün adındakı Səngün sözü titul deyilsə, Kuni da bir boy adı ola bilər.

¹⁷V. Tomsen. Orxon abidələrinin oxunuşu. Helsingfors, 1896, s. 112, 125. (bundan sonra əsər Abidələr adlanacaq - tərcüməçi); ƏTY, I, s. 50, 62 və ardı.

¹⁸ Kitabələrdə bu qəbildən çox misallar göstərmək olar: Tabqaç On Tukuk - Çinli Onq Tutuk (Abidələr, s. 108; ƏTY, I, s. 44); Yir Bayırku Uluq İrkən - Yir Bayırku başbuğu Uluq Ərkin (Abidələr, s. 109; ƏTY, I, s. 44).

¹⁹ ƏTY, s. 120.

²⁰ Abidələr, s 105, 115, 122; ƏTY, s 40, əlavə olaraq bax: s 22, 58.

²¹ Abidələr, s. 124, əlavə bax: s. 112; ƏTY, s. 48, əlavə bax: s. 62.

idarəm altındakı bir qövmdür demək istəyir.²² Bu fikri təsdiq edən digər qüvvətli bir dəlil də uyğur xaqanının eyni qövüm, yəni doqquz oğuzlar üçün «budunım» (qövümüm) deməsidir.

Oğuzların göytürk xaqanlarına heç cür ürək qızdırmamaları isə pis idarə edilmələrindən daha çox ayrı bir qövmi təşəkkül olmaları və ayrı bir siyasi keçmişə sahib olmaları ilə bağlıdır. Aşağıda da bəhs ediləcəyi kimi, dövlətin yıxılması ilə türk budunu ortadan qalxdığı halda oğuzlara bir şey olmadı. Onlar uyğur dövlətində də türklərinkində olduğu kimi eyni xidmətdə oldular - bu dövlətin də istinad etdiyi ikinci ünsür sayıldılar, hətta uyğur xaqanına qarşı ara-sıra üsyan da etdilər.

Tarduş. Bu kiçik budunun Ötükən bölgəsinə yaxın bir yerdə yaşadığı anlaşılır. Tarduşlar göytürklərə sadıq qövlərdən biri idi, daha sonra isə uyğurlara tabe oldular. Xaqanlar bu buduna «yabqu» titullu bir başbuğ təyin edirdilər. Yabqunun xanədana mənsub olduğu məlumdur.

Təlis. Abidələrdə həmişə tarduşlarla birlikdə adı çəkilən və onların qardaşı kimi görünən bu qövüm də hər halda Ötükən bölgəsinə yaxın yerdə yaşayırdı. Göytürk xaqanları bunların üzərinə xanədan üzvlərindən bir «şad» təyin edirdi. Bilgə Kağan əmisi Kapağanın hökmranlığı dövründə təlislərin şadı idi. Bilgə Kağan zamanında isə onların şadı Kül-Çur adlı bəy idi.

Ədiz. Bu budunun daha əvvəllər altı oğuzlarla qonşu olaraq Kəmcik çayı boyunda, əsasən Cırqak yörəsində yaşadığı məlum idi. Çox diqqətəlayiqdir ki, ədizləri İltəriş və onun oğlu Bilgə Kağan dövründə oğuzların qonşuları kimi görürük. Ədizlər iki boydan ibarət idilər.

Uyğur. Yurdları Selenqa boyunda idi. Göytürklərin hakimiyyəti altındakı bir çox digər türk qövləri kimi onların da «ül-təbir» titullu bir başbuğları və ya kralları olduğu görünür. Uyğurlar Şinə-Usu kitabəsində açıqca göstərildiyi kimi on boydan ibarət idilər.

Basmıl. Varlıqlarını göytürklərdən sonra da uzun müddət mühafizə edən basmılların Beşbalıq tərəflərində yaşadıkları bilinir. Hökmdarları idi, küt ünvanını daşıyırdı.

Yer-bayırku. Abidələrdə yer-bayırkuların yurdu şimal istiqamətində uzaq bir bölgə olaraq göstərilir. Bu bölgənin Baykalın şərq sahillərində olması ehtimal edilir. Abidələrdə bu qövmdən bir dəfə bəhs olunur. Bilgə Kağan dövründə

---

²²Bilgə Kağan başqa bir yerdə «Basmıl idikut uquşım ərti» (Abidələr, s. 123; ƏTY, I, s. 601), yəni «Basmıl İdi-Kut mənim soyumdan (ailəmdən) idi» deyir. Doğrudan da, Basmıl başbuğları göytürk xanədanından. (A-se-nə) sayılmışlar. (Covannes sənədlər, s 86, qeyd T). (Bundan sonra: sənədlər, tərcüməçi). Ancaq Bilgə Kağanın «Türgiş Kağan türkimiz budunım ərti» (Abidələr, s. 104; ƏTY, I, s 38) sözləri nəyi ifadə edir? O zaman «türk» sözü türkçə damşan bütün qövlərin adı şəklində geniş bir mənada işlənmədiyi üçün bunu qövüm mənasında qəbul etmək olar. Abidələrdə «türk»ün göytürk xanədanı və ya dövləti mənasında işləndiyini qətiyyənlə sanmıram.

başçıları Uluğ İrkən (Ərkin) ünvanlı bir boy idi. Uluğ İrkən Bilgə Kağanın üzünə ağ olduğu üçün (yağı boldı) hücumə məruz qalaraq Türki Yarqun gölündə baş verən vuruşmada məğlub edilmiş və az sayda bir dəstə ilə qaçıb qurtulmuşdu. Kül-Təginin qırğız səfərində mindiyi və vuruşmada budu sınan Bayırkunun ağ ayqırı Uluğ İrkənin döyüşdə ələ keçirilmiş atı olmalıdır.

Kaşğari²³ türk dünyasının şərqində yaşayan yabaku adlı bir qövmdən bəhs edir. Onların Bükə Burdaç titullu bir başbuğları da vardır. Bükə Burdaç qaraxanı torpaqlarına böyük bir qüvvə ilə hücum etmiş, lakin qaraxanilərdən Bəkəc Arslan-Təkin tərəfindən məğlub edilərək əsir alınmışdır. Yabakuların adının Yer-Bayırku adının qısaldılmış variantı olduğu ağla gəlir.

Kıtay. Tatarlar kimi monqol mənşəli olan bu qövmin də adı əksər hallarda tatabı budunu ilə birlikdə çəkilir. Tatabı budununun çinlilərin həmişə kıtaylarla (kı-tan) zikr etdikləri hi qövmü olduğu anlaşılmışdır. Kıtaylar fəteh bir qövm olaraq X əsrdə Şimali Çini ələ keçirmiş, oradan qovulduqdan sonra (XII əsrdə) Türküstana köçərək qüdrətli bir imperiya yaratmışlar. İslam tarixində onlara qarakitay deyilir. Bu da onlara Çindən qovulduqlarına görə verilmiş ola bilər.

Tatar. Bu gün monqolca danışan qövmin əcdadlarından olan tatarlardan abidələrdə bəzən oğuz-tatar kimi bəhs edilir. Tatarlar o vaxt (VII əsrdə) 30 boy halında olub onlardan ancaq doqquzu siyasi bir birlik təşkil edirmişlər. Tatarların oğuzlardan şərqdə onlara qonşu olaraq yaşadıkları anlaşılır. Çünki hər iki təşəkkülün (oğuzlarla tatarların) həm göytürklər, həm də uyğurlar dövründə birlikdə üsyan hərəkətlərində olduqları bilinir. Monqollar zühur edənə qədər tatar adı xüsusilə türklər və çinlilər tərəfindən monqolca danışan bütün qövmələr üçün ümumi ad kimi işlədilmişdir.

Karluk. Bu qövmin ana yurdu Qara İrtışın sağ sahilindəki Urunqu gölü ilə Zaysan gölü arasında idi. Onlar üç boydan ibarət idilər, başbuqları isə el-təbir titulu daşıyırdı. Onlar göytürklər dövründəki müharibələrdə uyğurlar qədər haldan düşmədikləri üçün göytürklərdən sonra çox mühüm rol oynamış və monqol dövrünə kimi varlıqlarını mühafizə etmişdilər.

Qırğız. Türk qövmələri arasında oğuzlar kimi varlığını son zamanlara qədər davam etdirən qırğızlar göytürklər dövründə Köğmən (bugünkü Tannu Ula) dağının arxasında Abakan çayı bölgəsində yaşayırdılar. Hökmdarları kağan ünvanını daşıyırdı. Gerçəkdən, qırğızların ikinci göytürk dövləti zamanında güclü bir vəziyyətdə olduqları müşahidə edilir. Onlar uyğurlar dövründə də öz qüdrətlərini qorumuş, hətta 840-cı ildə uyğurlara hücum edərək bir qismini öldürmüş, bir qismini isə qovaraq Orxon bölgəsini əllərinə keçirmişlər. Ancaq qırğızlar mədəniyyətcə geri qalmış bir qövm olduqlarından Orxon bölgəsindəki

---

²³ Divani-lüğət-it-türk. Kilisli RUFƏT nəşri. İstanbul, 1333 - 1335, I, s. 30, 377; III, s. 27, 173, Divani-lüğət-it-türk. Bəsim Atalay tərcüməsi, İstanbul, 1936-1941, I, s. 30, 452; III, s. 36, 277.

türk mədəniyyətini təxrib etməklə türk tarixində mənfi rol oynamışlar. Sonra qarakitayların hücumları qarşısında (X əsrin birinci yarısı) davam gətirə bilməmiş, gəldikləri yerə qayıtmışlar. Beləliklə, qırğızlar bu qədim türk yurdunun monqolca danışan qövmlərin əlinə keçməsinə səbəbkar olmuşlar.

Az. Bu qövmlər qırğızların qonşuluğunda yaşayırdı, başbuğları da el-təbir ünvanı daşıyırdı. Bartold hazırda Yeniseyin aşağı Turuxan bölgəsində yaşayan assinlərin (digər adı kott) azların qalığı olmasının ehtimal edildiyini söyləyir.²⁴

Çik. Bu qövmlər Kəm çayının o üzündə yaşayırdı. Onlar azlara və qırğızlara yaxın idilər. Çiklər xüsusilə uyğurlar dövründə fəaliyyət göstərmişlər. Buna görə uyğur xaqanı Moyunçur bir neçə dəfə çiklərin üzərinə səfər edərək, onları özünə tabe etmiş, üstlərinə isə bir vali (tutuğ) qoymuşdur. İslam qaynaqlarında çiklərin adına rastlanmır.

İzgil. Bu qövmlərin harada yaşadığı bilinmir. Özü də kitablərdə tək bir dəfə adı çəkilir. Orada izgillər barədə belə deyilir: «Xaqan əmimin dövləti zəifləyəndə və qövmlər parçalananda izgil budunu ilə döyüşdü. Kül-Təgin Alp Salçı ağ atına minib hücumə keçdi. O at orada yıxıldı. İzgil budunu məhv oldu».²⁵

On-oxlar. 552-ci ildə Göytürk dövlətinin banisi Bumın Kağan qardaşı İstəminin məyyətinə boyları ilə birlikdə on türk bəyini verərək ona qərb bölgələrini fəth etməyi tapşırırmışdı. İstəmi qısa müddət ərzində mühüm qələbələr qazanaraq Ceyhuna qədər uzanan bütün torpaqları fəth etdi. O, yabqu titulu daşıyırdı və Ötükəndə yaşayan xaqanlara tabe olurdu. Lakin İstəminin xələfi Tardu 582-ci ildə xaqan ünvanı alaraq öz müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, Mancuriyadan Ceyhuna qədər uzanan imperiya ikiye bölündü. Böyük Altay dağları ilə Haminin qərbindəki dağlar şərq və qərb xaqanlığının torpaqlarını bir-birindən ayırırdı. Qərbi göytürk xaqanlığının yaylaqları Qaraşarın qərbindəki Yulduz ırmağının yuxarı boyu, qışlaqları isə İssık-Kul sahilləri ilə Talas vadisi idi. Göytürk imperiyasının iki xaqanlığa bölünməsi və onların bir-birinə qarşı dafələrlə düşmənçəsinə davranması hər ikisinin eyni aqibətə uğramasına səbəb oldu. Çünki onların hər biri qüdrətli olduqları zamanlarda da Çinə qarşı təkbaşına mübarizə aparacaq gücdə deyildi. Bu səbəblə şərq göytürk xaqanlığı 630-cu ildə yıxılanda, qərbi göytürk dövləti də süquta uğradı. Həmin ildə karluqların üsyanı nəticəsində xaqan öldürüldü və çinlilərin tu-lu və nu-şe-pi şəklində adlandırdıqları on-oxların iki qolu arasında ardı-arası kəsilməyən bir mübarizə başlandı. Ancaq qərbi göytürklər üçün əsl fəlakət 657-ci ildə baş verdi, 651-ci ildə tu-lu qolunun başına keçən hu-lu nu-şe-pilərə hakimiyyətini tanımaq üçün qərb göytürkləri arasındakı siyasi birliyi bərpa etmişdi. Ancaq o, Çinə qarşı girişdiyi müharibədə uduzdu, 657-ci ildə çinlilərə məğlub olaraq, onlar tərəfindən öldürüldü. Bu hadisədən sonra

²⁴ Orta Asiya tarixi haqqında dərslər. İstanbul, 1927, s. 30.

²⁵ Abidələr, s. 112; ÖTY, I, s. 48.

çinlilər tu-lu və nu-şe-pilərin üzərinə ayrı-ayrı xaqanlar təyin etdilər. Onlar Çin imperiyasını süzerən kimi tanıdılar. 678-ci ildə çinlilər Tou-çe adlandırdıqları xaqanı həbs etdikdən sonra on-oxlar daha gücsüz bir vəziyyətə düşdülər, aralarındakı bağlar üzüldü. Bu xaqanlar içində on-oxlar arasında köhnə siyasi birliyi qurmaq və Çin hakimiyyətindən qurtulmaq qayəsi ilə hərəkət edənlər olsa da, onlar öz məqsədlərinə çata bilmədilər. Xüsusilə 682-ci ildən sonra on-oxlar lap təqətdən düşdülər. Çinlilərin təyin etdikləri xaqanların hakimiyyəti formal səciyyə daşıyırdı, bəylər onları tanımırdı. Bu səbəbdən əsrin son illərində qərb türkləri arasında real hakimiyyət türkişlərin bəyi U-çe-lenin əlinə keçdi. Türkişlər on-oxların tu-lu qoluna mənsub bir boy idilər.²⁶

699-cu ildə şərqi göytürkləri on-oxları öz hakimiyyəti altına aldılar. Beləliklə, qısa bir dövr üçün də olsa, əski türk birliyi yenidən qurulmuş oldu. U-çelenin oğlu və xələfi So-ko (706-711) şərqi göytürk xaqanının hakimiyyətini tanımayaraq üsyan etsə də, məğlub olaraq öldürüldü (713). Ancaq 716-cı ildə şərqi göytürk xaqanı Kapağanın öldürülməsi nəticəsində türkişlərdən Su-lu (717-738) qərbi göytürklər arasında birlik yarada bildi. Yeni şərqi göytürk hökmdarı Bilgə Kağanla qız alıb-verərək quda olan Su-lu çinlilər və ərəblərlə uğurlu müharibələr apardı. Hətta ərəblər vuruşmalardakı cəsəət və səbatlığına görə ona Əbu Mühəzım (buğa) ləqəbi vermişdilər. Lakin Su-lu uğurlarını davam etdirə bilmədi. Bu səbəbdən öz boyunun bir hissəsi olan sarı türkişlər onun xaqanlığını tanımadılar. Çinlilərin köməyini əldə edən çu-mu-koen boyunun kül-çuru Bağa Tarxan qərbi göytürklərin bu son bəsirətli xaqanını öldürdü (738). Lakin Bağa Tarxan da çinlilərin xaqan olaraq göndərdikləri göytürk xanadənəsinə mənsub bir şahzadəni öldürdüyü üçün onlar tərəfindən eyni aqibətə uğradıldı. Bunun nəticəsində İli vadisi ilə İssık-Kul sahilləri Çin hakimiyyəti altına keçdi.

Çinlilərin 736-cı ildə Su-luya qələbə çalmalarında və sonra qərbi göytürkləri təkrar hakimiyyətləri altına ala bilmələrində Bilgə Kağanın ölümü nəticəsində (734) şərqi göytürk imperiyasının zəif bir vəziyyətə düşməsi başlıca amil olmuşdur. Şərqdə mühüm bir siyasi qüvvə qalmaqca qərbin Çinə qarşı müdafiəsi o qədər də mümkün olmurdu. Şərqi qərb üçün bir qala idi. 774-cü ildə şərqi göytürk dövləti süqut edərək çinlilər Bağa Tarxanı yenərək qərbi göytürk yurdunu işğal etdilər.

751-ci ildə Çin sərkərdəsi Kao-Sien-Ci Talas boyunda İslam sərkərdəsi Ziyab ibn Saleh tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı. Bu, qərbi göytürklər üzərində Çin hakimiyyətinə son qoydu. Ancaq qərbi göytürklər arasında siyasi birlik

---

²⁶Yeniseydə Tuba bölgəsində tapılan bir qəbirüstü kitabə (ƏTY, III, s. 170) türkişlərin bir zamanlar burada yaşadıklarını göstərir. Bu kitabədə Əzgənə adlı bir türkiş bəyinin 26 yaşında öldüyü bildirilir. Bu kitabə türkişlərin on-oxların tərkibinə VII əsrdə girdiklərini ağıla gətirir. Əks təqdirdə Tuba ətrafındakı türkişləri bu təşəkkülün ancaq bir qismi kimi qəbul etmək lazım gəlir.

yenidən bərpa edə biləcək qüvvətli bir şəxsiyyət çıxmadı. On-oxlar demək olar ki, tamamilə dağılmışdılar. Karluklar bu vəziyyətdən istifadə etdilər. 742-ci ildən bəri uyğurlarla şərq göytürk imperatorluğunun mirası üçün mübarizə aparan rakluklar bu işdə uğur qazana bilməyincə qərbi göytürk ölkəsinə yönələrək buranı fəth etməyə başladılar. 766-cı ilə doğru türgiş xaqanlarının yaşadıkları Tokmak və Talas şəhərlərini ələ keçirib qərbi göytürk yurdunun hakimi oldular.²⁷ Diqqətəşayan haldır ki, iki göytürk dövlətinə son qoyan uyğurlar ilə karluklar Orxon abidələrində adları ən az çəkilən türk qövmələrindən idilər.

Yuxarıda da deyildiyi kimi, qərbi göytürk dövləti başlıca olaraq on boya əsaslanırdı. Orxon abidələrində bu on boya on ox deyilirdi. Bu on boy iki qola ayrılmışdı ki, həm onların, həm də bu qolları təşkil edən boyların adlarının ancaq çinəcə şəkillərini bilirik. Çinlilər bu iki qoldan birinə tu-lu, digərinə isə nu-şe-pi deyirdilər. Tu-lu qolu İli çayının yuxarı və orta axarı ilə Yulduz irmağı və Tarbaqatay arasında, nu-şepilər isə Çu və Talas çayları arasındakı sahələrdə yaşayırdılar. Tu-lu qolunu təşkil edən beş boy bunlardır: çu-mu/koen, hu-lu-u (hu-lu kiu), şe-şo-ti, tu-ki-şe (Türgiş), şu-ni-şe.

Nu-şe-pilər: A-si-kie kiane, ko-şu kiue, pa-san kan toen şa-po, Asi-kie ni-şu, ko-şu, çu tu.²⁸

Göründüyü kimi, bu on boydan yalnız tu-ki-şelərin Orxon abidələri sayəsində türgiş şəklinə adı bilinir. Tu-lu boylarının başında bulunan bəylər çur (çuo), nu-şe-pilərin, başbuqları isə ərkin (se-kin) titulu daşıyırdılar. Bunlardan əlavə, qərbi göytürklər arasında on-oxlardan başqa bir çox boylar da vardı.

Bəs on-oxlar necə oldular? On-oxların soyqırımı və ya böyük miqyasda dağıdılma kimi hərəkətlərə məruz qaldıqlarını bilmirik. Buna görə onların nəsilələrinin sonrakı əsrlərdə öz varlıqlarını davam etdirdiklərini düşünmək təbiidir. Yalnız karluk fəthinin on-oxları tamamilə tarmar etdiyi və hətta bəzi miqrasiya hadisələrinə səbəb olduğu şübhəsizdir.

On-oxlara mənsub boyların başında peçeneqləri saymaq mümkündür. Peçeneqlərin üç əsil boyunun (ərtim, çur və yula) müştərək adı olan kanqar kitabələrdə nə qərbi göytürk ölkəsindəki hadisələr əsnasında rast gəlin və bütün hallarda bir icmanı ifadə edən kəngərək ilə birləşdirilmişdir.²⁹ Lakin peçeneqlərin on-oxların bir boyunun deyil, bəlkə də bir neçə boyuna mənsub təşəkkülləri əhatə edən icma olduğuna şübhə yoxdur. Yəni onlar on-oxların iki qolundan birinin mühüm bir qismindən meydana gəlmişlər.

²⁷ Şavan. sənədlər, s. 43, 86.

²⁸ Yənə orada, s. 34.

²⁹S. Q. Klyaştorı. Orxon abidələrində kengünün qövmi yer adı. Türkcə tərcüməsi İsmayıl Qaynağıdır. Bülleten. № 69, s. 89-104. XIII əsrdə ətrafında yaşayan türkman bəylərindən birinə Kəngəroğlu deyilir, qızılbaş Səfəvi boylarından ustaclarının oymaqlarından biri isə Kəngərli adını daşıyırdı.

X əsrdə Talas vadisində türkmən adını daşıyan bir qövmlər vardı ki, bunu İslamı qəbul edən ilk türk qövmü olduğu anlaşılır.³⁰ Oğuzlardan fərqli bir qövmlər olan bu türkmənlər çox ehtimal ki, on-oxların qalıqları idi. Digər tərəfdən Minorski³¹ X və XI əsrlərdəki tuxcılarının türkişlərin qalıqları olduğunu söyləyir. Çox ağılabatdır.

Qərbi göytürklər həm siyasi tarix, həm də mədəniyyət tarixi baxımından şərq göytürklərlə müqayisə edilə bilməz. Onlar nə şərq göytürklər kimi mühüm siyasi fəaliyyətdə olmuş, nə də onlar kimi türk dili, ədəbiyyatı və tarixi baxımından dəyərli kitabələr yadigar qoymuşlar. Bu, hər halda bir qədər də yaşadıkları bölgənin coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmalıdır. Çünki eyni əraziyə hakim olan qaraxanilərin rolu da bu baxımdan (İslam dinini qəbul etdikləri halda) onlarınından çox fərqli olmamışdır. Qaraxanilərdən bizə ancaq bir-iki əsər gəlmişdir.

Oğuzlar göytürklərin hakimiyyəti altında

681-ci ildə göytürk şadlarından Kutluğ göytürk dövlətini qurmaq üçün yenidən fəaliyyətə başlamış və xaqan olunca İltəriş titulu almışdı. Həmin dövrdə Kutluğ və onun müdrik vəziri Bilgə Tonyukuk geyik və dovşan əti yeyərək Çuğay-Kuzda və Qaraqumda yaşayırdılar. Xaqanlığın paytaxtı Ötükən hələ ələ keçirilməmişdi. Ehtimal ki, bura oğuzların hakimiyyəti altında idi. Bu vaxt əsasən Tula çayı sahillərində yaşayan oğuzlar Kutluğun fəaliyyətindən möhkəm təlaşa düşdülər. Onların başçıları Baz Kağan idi. Təkliddə türklərə hücum etməyi bacarmayacaqlarını görüb Kunı Səngünü Çinə, Tonra Səmi isə kıtaylara elçi göndərdilər. Türklərin onlar üçün də təhlükəli vəziyyət yarada biləcəklərinə işarə vurub birlikdə türklərə hücumu keçməyi təklif etdilər. Lakin göytürklər oğuzların bu təşəbbüsündən vaxtında xəbər tutdular. Bilgə Tonyukukun təklifi üzrə İltəriş üç qüvvənin birgə hücumuna uğramadan oğuzların üzərinə yürüdü. Göytürklər və oğuzlar Tula (Tuğla) çayı sahilində qarşılaşdılar. Türk ordusunda 2 min, oğuz ordusunda 3 min adam vardı. Döyüşdə oğuzlar məğlub oldular, onların bir qismi çayda boğuldu, bir qismi isə qaçarkən öldürüldü. Məğlubiyyətdən sonra sağ qalan oğuzlar itaət etdilər.³² Bu müvəffəqiyyətin ardınca imperiyanın mərkəzi Ötükən də fəth olundu və İltəriş Kağan orada yerləşdi (682). Oğuzların başçısı Baz Kağanın bu vuruşma nəticəsində necə olduğu barədə heç bir məlumat yoxdur. Bu hadisədən sonra oğuzların hər hansı bir üsyanından və onlarla aparılan müharibədən də bəhs edilmir. Yalnız Tonyukuk kitabəsinin sonlarında İltəriş Kağan tərəflənərək onun oğuzlarla beş dəfə vuruşduğu yazılır. Bunlardan dördü haqqında danışılan

³⁰Bu qövmlər haqqında 28-29-cu səhifələrə bax.

³¹Hüddud ül-ələm (ingiliscə), London, 1937. Şərhlər hissəsi, 300-303.

³²ƏTY, I, s. 102-104.

vuruşdan əvvəl, yoxsa sonra baş vermişdir? Bizcə, bu xüsusda qəti bir şey söyləmək mümkün deyil. Bununla bərabər, Baz Kağan Tula vuruşmasında öldürülmüş ola bilər. Bilgə Kağan kitabəsində onun İl-təriş Kağan üçün bal-bal tikdiyi bildirilir.³³ Bu xüsus nə olursa-olsun, oğuzlar İl-təriş Kağan zamanında tamamilə itaət altına alınmış və birbaşa xaqanın hakimiyyətinə tabe edilmişdir. Beləliklə, oğuzlar türklərin yanında dövlətin əsaslandığı ikinci bir ünsür kimi yer tutmuşdular.

İl-təriş Kağan Ötükəndə yerləşdikdən sonra müdrik «ayqucusu» Bilgə Tonyukukun məsləhəti ilə Çinə qarşı səfərlər təşkil etməyə başladı ki, nəticədə Şantun ovalığında 23 şəhər alındı. Şübhəsiz, bu səfərlərdə göytürk imperiyasının ikinci sütunu olan oğuzlar da iştirak etdilər. İl-təriş Kağan 691-ci ildə öldü və yerinə qardaşı Kapağan Kağan keçdi. Onun dövründə təşkil olunan məşhur qırğız səfərində oğuzların iştirak etdiyi Bilgə Tonyukukun kitabəsində bildirilir. Bu səfərin səbəbi qırğızların göytürklərə qarşı çinlilər və on-oxlarla ittifaq bağlamaları idi. Bu arada müttəfiqlər oğuzları da üsyana təşviq etmişdilər. 697-ci ildə təşkil edildiyi bilinən bu səfərdə Ak Tərməli keçdikdən sonra oğuzlar ön qüvvə kimi qabağa göndərildilər. Köymən meşəsinin nizə boyu qarlı yollarını və yamaclarını aşıb gecə-gündüz yel kimi gedən oğuzlar sonqə meşəsində qırğız xaqanının ordusu ilə qarşılaşdılar. Vuruşmada qırğız ordusu məğlub edilmiş, qırğız xaqanı da döyüş meydanında həlak olmuşdu. Kitabələrdə xeyli uzun müddət oğuzların üsyan hərəkətindən bəhs edilməmişdir. Əgər belə bir şey baş versəydi, göytürklərin bütün istiqamətlərdə zəfərlər qazanmaları heç də mümkün olmazdı. Çünki Bilgə Kağanın hakimiyyətinin ilk illərində oğuzların üsyanı göytürk dövlətinin zəifləməsində çox mühüm bir amil olmuşdur.

Kapağan Kağan zamanında təşkil edilən səfərlər sayəsində göytürk imperiyasının hakimiyyəti təkrar uzaq yerlərə qədər yayıldı. Beləliklə, çox mühüm ehtimalla görə on-oxların itaət altına alınmasında (698), zəngin qənimətlər ələ keçirilən Mavəraünnəhr səfərində (700-701), Çin sərkərdəsi Çaça ilə aparılan və türklərin parlaq zəfəri ilə başa çatan vuruşmada (706) və digər səfərlərdə türk budunu ilə birlikdə oğuzlar da iştirak etmişlər. Lakin bu parlaq dövr, iki budun arasındakı bu qaradaşlıq Kapağan Kağanın 716-cı ildə bayırkular tərəfindən pusquya salınaraq öldürülməsilə sona çatdı. İl-tərişin oğulları Kapağan Kağanın oğlu Bögünün hökmranlığını tanımadılar. Türklərdə səltənət varisliyinin sabit bir qayda ilə nizamlanmamasının nəticəsi özünü burada da göstərdi. Bu ixtilaf üzündən türklər iki hissəyə ayrılaraq bir-birilə mübarizəyə girişdilər. Mübarizədə şəxsən Kül-Təginin cəsəreti və vuruşqanlılığı sayəsində İl-tərişin oğulları qalib gəldilər. Bökü xan və tərəfdarları zərərsizləşdirildilər. İl-tərişin bəyüklü oğlu xaqan oldu (716). O, kitabələrdəki Türk Bilgə Kağandır. Onun qardaşı Kül-Təgin isə

---

³³Yenə orada, s. 36.

göytürk ordusunun komandanlığını öz üzərinə götürdü. Belə anlaşılır ki, İl-tərişin oğulları ilə Bögü xan arasında xaqanlıq uğrunda mübarizə imperiyaya zəif şəkildə bağlanmış budunların tabelik bağlarını qoparmasına səbəb oldu və hər tərəfdə qarışıqlıqlar (bolqak) baş verdi. Türgişlərdən sulu adlı bir başbuğ on-oxların rəhbəri olaraq kağan ünvanı aldı və qərb türklərini müstəqil surətdə idarə etməyə başladı. İzgillərin üsyan etməsilə eyni vaxtda oğuzların da üsyan bayrağını qaldırdıqları görünür. Kitabələrdə hər yanda baş verən qarışıqlıqlar və qısqanclıq oğuzların üsyanına səbəb olaraq göstərilir. Bu məlumatlar olduqca şübhəlidir. Ancaq həqiqət budur ki, oğuzlar xaqanlara ürək qızdırmırdılar. Onların heç bir zaman təlis və tarduşların vəziyyətinə düşmək istəmədikləri məlumdur. Burada hər halda qövmi bir səbəb olduğu kimi, oğuzların ayrı bir siyasi keçmişə malik olmaları da bəhs mövzudur. Yəni onların bu üsyanlarının siyasi səbəbi, şübhəsiz, müstəqilliyə qovuşmaq idi.

Bilgə Kağan ilə Kül-Təgin izgillərə divan tutduqdan sonra oğuzların üzərinə yürüş etdilər. Ancaq onları izgillər kimi asanlıqla yola gətirmək mümkün olmadı və bir ildə beş dəfə vuruşmaq lazım gəldi. Oğuzlar ilə ilk vuruşma Toğu Balıqda oldu. Adına görə, ehtimal ki, bura şəhər imiş. Ancaq bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Kül-Təkinin Azman adlı atına minərək dalbadal yeddi nəfəri nizə ilə öldürməsinə, böyük bir igidlik göstərməsinə baxmayaraq göytürklər qəti bir nəticə edə bilmədilər. Bunun əvəzində, Kuşlıqakda ədizlərlə çarpışmalarda onları ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Oğuzlar ilə ikinci vuruşma Urquda (müasir Urqa?) oldu, ancaq o da qəti nəticə vermədi. Bunun ardınca gələn Çuşbaşı müharibəsi isə həddən artıq çətin olmuş, göytürklər ciddi təhlükəyə məruz qalmışdılar. Bu müharibədə göytürk ordusu oğuzların qarşısında qorxunc bir vəziyyətə düşmüşdü. Xoşbəxtlikdən, Kül-Təgin hücumu keçən oğuzları geri oturtmağa, hətta tonqralardan Yılpaqut (Alpağut) ilə on nəfəri əsir almağa müvəffəq olmuşdu. Onlar həmin günlərdə döyüşdə həlak olan və ya öz əcəli ilə ölən Göytürk Tonqa-Təginin yuğunda (cənazə mərasimində) o biri dünyada ona xidmət etmələri üçün öldürüldülər. Ancaq müharibə yenə də bir nəticə verməmişdi. Buna görə iki qardaş budun Əzgənti Qadazda yenidən qarşılaşdılar, lakin bu dəfə də qalib-məğlub bilinmədi. Artıq qış girmişdi! Göytürklər Əmqa qalasında qışladılar. Bu qış göytürklər üçün xoş keçmədi, çünki «yut» olmuş, yəni heyvanlar tamamilə qırılmışdı. Bahar gəlinə (717-ci ilin baharı?) Bilgə Kağan oğuzlara qarşı əsgər çıxartdı, ancaq oğuzların üç-oğuz qoluna mənsub bir ordusu onun ordugahına basqın etdi. Bu basqın o qədər bacarıqla həyata keçirilmişdi ki, oğuzlar görünməmiş bir zəfər çalmaq üzrə idilər. Hətta onlardan bir bölüyü ordugahı yağmalamağa başlamışdı. Lakin yenə Kül-Təginin igidliyi və Bilgə Kağanın soyuqqanlılığı sayəsində bu təhlükənin qarşısı alındı.³⁴ Bununla bərabər, oğuzlarla

---

³⁴ Bu xüsusda Bilgə Kağan kitabəsində geniş təfəsilat var (Abidələr, s. 124-126, Kül-Təgin kitabəsi, s. 112-113; ƏTY, I, s. 62-66, Kül-Təgin kitabəsi, s. 48-50).

müharibələrin sonu görünmürdü. Bilgə Kağan yuxarıda göstərilən müharibədən sonra oğuzlar üzərinə təkrar yürüş edərək müvəffəqiyyət qazandısa da, oğuzlar qoşunları doqquz-tatarlarla birləşərək Aquda göytürklərin qabağına çıxdılar.

Məğlubiyyətə uğrayan oğuzlar Çinə getdilər, lakin sonra təkrarən vətənlərinə qayıtdılar. Onlar hələ boyun əyməmişdilər. Bu səbəblə Bilgə Kağanın oğuzlar üzərinə daha bir yürüş təşkil etdiyi anlaşılır.³⁵ Həməən səfər zamanı uyğurlara da hücum olunmuş, onlar darmadağın edilmiş, uyğur il-təbiri yüzə yaxın adamla şərqə tərəf qaçmışdılar.³⁶ Göytürk kitabələrində ilk və son dəfə olmaq üzrə uyğurlar barədə ancaq bu qədər bəhs edilmişdir. Buradan uyğurların bir çox digər türk qövmələrinin əksinə olaraq Selenqa boyunda hər halda göytürklərə vergi verərək sakit bir həyat sürdüklərinə hökm vermək mümkündür. Ertəsi il, Bilgə Kağan 34 yaşında olanda (718-ci il), göytürklərə müqavimət göstərə bilməyən, onlara tabe olmaq da istəməyən oğuzlar Çinə köçərək çinlilərin idarəsi altına girdilər.³⁷ Artıq onlardan bir daha bəhs edilməmişdir. Yalnız 720-ci ildə tikildiyi qəbul edilən Bilgə Tonyukuk kitabəsindəki «Türk Bilgə Kağanın türk sir budununu və oğuz budununu yaxşı idarə etdiyi» sözləri,³⁸ Bilgə Kağanın öz kitabəsində oğuz bəylərinə və budununa xitab etməsi³⁹ oğuzların, nəhayət, yurdlarına qayıdaraq xaqana tabe olduqlarını göstərir.

732-ci ildə Kül-Təginin ölümü Bilgə Kağanı və bütün göytürkləri dərin bir hüznə və ələmə qərq etdi. Çünki dövlətin yaşaya bilməsində Kül-Təginin igidliyi mühüm bir amil idi. Bütün göytürklər Kül-Təgin üçün qanlı göz yaşları axıtdılar. Ağır bir yas tutuldu. Bu matəm eyni zamanda türk budununun yaxın bir gələcəkdə qarşılaşacağı təhlükələrlə dolu qaranlıq günlərin ifadəsi idi. Doğrudan da, çox keçmədən Bilgə Kağan da vəfat etdi (734). Yerinə əvvəlcə çinlilərin Yi-han dedikləri böyük oğlu keçdi, lakin qısa bir müddət sonra vəfat etdiyi üçün kiçik oğlu xaqan elan olundu. Tanrı Kağan adlı bir hökmdar gənc və təcrübəsiz idi. Həmin vaxt Selenqa boyunda yaşayan uyğurlar, Tarbaqatayda yaşayan karluklar və yurdları Beşbalıq bölgəsi olduğu sanılan basmillar getdikcə qüvvətləndirilirdi. Oğuzlara gəlincə, bu xüsusda heç bir şey söyləmək mümkün deyil. Tanrı Kağanın qərb və şərq şadları olan əmiləri onun buyruqlarına qulaq asmırdılar. Tanrı Kağan bu iki şaddan qərb şadını məğlub etmişdisə də, Şərq şadına məğlub olaraq öldürülmüşdü (741). Ancaq xanədan üzvləri arasında səltənət uğrunda mübarizə davam edirdi. Basmillər, uyğurlar və kaluklar bu vəziyyətdən sui-istifadə edərək hərəkətə başladılar. Üç tuğlu* türk budununun başında Ozmiş Kağan dururdu.

---

³⁵ Abidələr, s. 127; ƏTY, I, s. 66.

³⁶ Yəne orada.

³⁷ Yəne orada, s. 67.

³⁸ ƏTY, I, s. 20.

³⁹ «Türk, oğuz bəkləri, budun, eşidin» (ƏTY, I, s. 38-40).

*Tuğ - bayraq, dövlət bayrağı Dəstək hissəsində parçanın yanında püskülü və ya qotazı olurdu (tərcüməçi).

Uyğurların başbuğu qoyun ilində** (743) Ozmış Kağanı ağır bir məğlubiyyətə uğrtdı. Üç tuğlu türk budunu böyük fəlakətə düçar oldu; bu arada xaqanın xatunu da əsir alındı. Son zərbəni basmillar vurdular və öldürdükleri Ozmış Kağanın başını Çin sarayına göndərdilər (744). Basmillərin başbuğu özünü xaqan elan etdi, hətta göytürklərin sağ qalanları onun xaqanlığını tanıdılar. Lakin həmin ildə uyğurların başbuğu ehtimal ki, karlukların da köməyi ilə basmıl hökmdarını məğlub edib öldürərək Ötükənin hakimi oldu. Sağ qalan göytürklər Çinə köç edib onun idarəsi altına girdilər.⁴⁰ Bundan sonra göytürklər bir daha tarix səhnəsində görünməmişlər.

Göytürklər Orta Asiyada əvvəlki ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə böyük və mütəşəkkil bir imperiya qurmuşlar. Göytürklərin sayəsində türk soyu tarixdə son dəfə olaraq bir bayraq altında toplanmışdı. «Türk» sözü, bilindiği kimi, bu imperiyanı quran və onu idarə edən qövmin adı idi. Onların bütün türk qövmələrini əhatə edən bu böyük imperiyanı yaratmaları nəticəsində öz qövmi adları xüsusilə Orta Şərqdə türkcə danışan bütün qövlərin ümumi adı mənasını qazandı. Halbuki türk budunu qövmi varlığını siyasi varlığı ilə birlikdə itirərək ortadan qalxmışdı. Göytürklərdən sonra heç bir türk qövmü digər türk təşəkillərindən çoxunu əhatə edən bir dövlət qura bilməmişdir. Orta Asiya tarixinin başlıca üç əsas dövründən (digərləri huin-nu və monqol dövrləridir) biri olan göytürklər dövrünün eyni zamanda türk mədəniyyət tarixi baxımından necə əhəmiyyətli bir dövr olduğu məlumdur. Türklər ilk dəfə bu dövrdə milli bir əlifbaya sahib olmuşlar. Qürk dilinə aid ən qədim milli qaynaqlar da bu dövrə aiddir. Bunlar yalnız türk dilinin deyil, türk ədəbiyyatının, türk tarixinin, geniş bir mənada türk mədəniyyətinin ən qədim qaynaqlarıdır.

Göytürklərdən sonra gələn türk qövləri bu dövrə aid ədəbi əsərləri inkişaf etdirmək bir yana qalsın, hətta bəzən onu tamamilə unutmuşlar. Uyğurlar bir müddət göytürk əlifbasından istifadə etdikdən sonra yerinə türk dili üçün daha əlverişsiz başqa bir əlifba işləmişlər. Göytürklərdən sonra türk qövlərinin siyasi müqəddəratının ayrılması onların bir-birindən fərqlənən mədəniyyət mühitinə girməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız monqol dövrü türklərin çox mühüm bir qismini və ya hamısını tək bir mədəniyyət aləmində birləşdirmişdir. Bu qədər mühüm rol oynamış bu türk qövmünün aqibəti bax belə olmuşdur.

** Qədim türklərdə on iki heyvan adından ibarət sikl-təqvim işləndi. İllərdən biri qoyun ili adlanırdı (tərəüməci).

⁴⁰ ÖTY, I, Şine-Usu abidəsi, s. 166; Röne Qrosse. Bozqır imperiyası, Paris, 1948, s. 161 - 162.

Oğuzlar uyğurlar dövründə

Çin qaynaqlarının hiey-hu adlandırdıqları uyğurlar Selenqa boyunda yaşayırdılar. Uyğurlar XIV əsrin əvvəllərində də ən qədim yurdlarının bura olduğunu bildirdilər. Göytürk abidələrində uyğur adına tək birçə dəfə rastlanır. Buradan uyğurların digər türk qövmlərindən fərqli olaraq göytürk xaqanlığına itaət edib vergi verməklə sakitcə həyat sürdükləri nəticəsini çıxarmaq mümkündür. Bilgə Kağan oğuzları itaət altına almaqla məşğul olarkən Selenqa boyundakı uyğurlar üstünə də yürüş etmiş, tar-mar olan uyğur il-təbiri yüzə yaxın adamı ilə şərqə tərəf getmişdir. Uyğurların ələ keçirilən ilxıları yutdan (heyvan qırğını) və oğuzlar ilə mübarizə dolayısı ilə türk budunu arasında düşən aclığın qarşısını almışdır. Bu səbəblə səfərin iqtisadi bir qayə ilə təşkil edilməsi fikri doğrudur⁴¹. Uyğurların siyasi baxımdan getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanmalarında oğuzların öz hakimləri göytürklərlə mübarizə aparmaları hər halda bir amil olmuşdur. Bu mübarizə oğuzları taqətdən saldığı üçün onlar asanlıqla uyğurların hakimiyyəti altına düşmüşlər. Bunun 742-ci ildə Tanrı Kağanın öldürülməsindən sonra baş verdiyi şübhəsizdir. Xaqan olan kimi Kül-Bilgə adını qəbul edən uyğur hökmdarı öz oğlunu oğuzlara hakim təyin elədi. Oğuzları özlərinə tabe etmək uyğurlar üçün həqiqətən böyük müvəffəqiyyət idi. Bu onların Orxon bölgəsinə hakim olmaq üzrə olduqlarını göstərirdi. Həqiqətən, qoyun ilində (743) uyğur başbuğu üç tuğlu türk budununun xaqanı Ozmış Kağan üzərinə yürüş edərəkən oğlu da doqquz-oğuz əsgərləri ilə ona qoşuldu. Oğuzlar yeni ağalarının yanında vaxtilə birlikdə parlaq zəfərlər qazandıqları köhnə silahdaşlarını məhv etməyə gədirdilər. Həmin il baş verən müharibədə Ozmış Kağan ağır məğlubiyyətə düşərək öldü. Türk budunu o zaman doqquz-oğuzların başçısı Tanrıda Bolmuş İl Etmiş Bilgə Kağanın ifadəsilə «anda inaqaru yok boldu» (Türk budunu orada tamamilə (?) yox oldu)⁴². Bu səfərdən sonra uyğur başbuğu Ötükən bölgəsinə yerləşdi, xaqan ünvanı aldı və Kül-Bilgə xan olaraq tanındı. Bundan sonra uç-karluq ilə vuruşan Kül-Bilgə xan onları on-oxların ölkəsinə çəkilməyə məcbur etdi. Ancaq çox keçmədi Kül-Bilgə xan öldü (donuz ilində - 747)⁴³. Yerinə doqquz-oğuzların başçısı olan oğlu keçdi və «Tanrıda Bolmuş İl Etmiş Bilgə Kağan» ünvanı aldı. Bu uyğur hökmdarı Türk Bilgə Kağan kimi doqquz-oğuzlar haqqında «doqquz oğuz budunum»⁴⁴ deməklə bərabər, xaqan olanda oğuzların böyük əksəriyyətinin özünə düşmən olduğunu gördü. Onlar şəxsən bu uyğur xaqanı ilə əlaqədar kitabədə «səkkiz-oğuz» kimi qeyd olunmuşlar. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ancaq bir oğuz boyu xaqana sadıq qalmış imiş. Göytürk xaqanlarına qarşı olduğu kimi, oğuzların uyğur hökmdarlarına qarşı da üsyan etmələrinin istiqlaliyyət qazanmaq qayəsi güddüyünə

⁴¹ Rene Jirau. Qədim türk imperiyası, Paris, 1960. s. 53.

⁴² ƏTY, I, s. 166.

⁴³ Yenə orada.

⁴⁴ Yenə orada, s. 164.

hökm vermək mümkündür. Oğuzlar bu məqsədlə göytürklər dövründə etdikləri kimi şərq qoşunları doqquz-tatarlar ilə birləşmişdilər. İl Etmiş Bilgə Kağan müttəfiqlərinə hücum edərək meşəlik bir yerdə gecə vaxtı onları məğlubiyyətə uğrattı. Lakin ertəsi gün onlar yenə xaqanın qabağına çıxdılar. İkinci vuruşmada da xaqan qalib gəldi. İl Etmiş Bilgə Kağan oğuzların sadə xalq təbəqəsindən (qara ikil budun) çoxlu adamı əsir almış, ancaq onların kibitkalarına, ailə üzvlərinə və davarlarına heç nə etməmiş, olsa-olsa başçılarına cəza (kıyın) vermişdi⁴⁵. Oğuzlar xaqana tabe olmaq təklifini rədd etdikləri üçün Bilgə Kağan onların arxasınca düşərək Burquda onları haxlamış və bu dəfə oğuzları ağır bir məğlubiyyətə uğratmışdır (dördüncü ayın - haziranın 9-da)*. Xaqan bu vuruşmada oğuzların kibitkalarını, heyvanlarını, qadın və uşaqlarını ələ keçirmişdir. Beşinci ayın - təmmuzun 29-da** Selenqa sahillərində təkrar vuruşma oldu. Oğuzlar və tatarlar darmadağın edildilər və çayı keçib qaçdılar. Xaqan onları təqib edərək Tay Bilgə Tutuk və başqa iki nəfərin pis əməlləri üzündən tar-mar olduqlarını və qırıldıqlarını söylədi, daha böyük fəlakətə uğramamaları üçün yenidən ona tabe olmağa çağırdı. Tay Bilgə Tutukun oğuz başbuğu olduğu anlaşılır. O, xaqanın atası tərəfindən oğuzlara yabqu təyin olunmuşdu. Xaqan iki ay gözlədi, lakin oğuzlar qavramadılar. Xaqan səkkizinci ayın (ekim) 2-də Çığıltır çölündə, sonra isə Keyrəbaşındakı Üç Bürküdə tatarlarla ağır bir vuruşmaya girişdi. Bu vuruşma nəticəsində tatarların bir hissəsi xaqana itaət etdi, ancaq qalanları tabe olmaqdan boyun qaçıraraq uzaq bir yerə çəkildilər. Bundan sonra xaqan Ötükənə qayıtdı.⁴⁶ Belə çıxır ki, o, istədiyinə müvəffəq ola bilməmişdi.

Tanrıda Bolmuş İl Etmiş Bilgə Kağan Ötükənə qayıtdıqda iki oğlundan birinə yabqu, digərinə şad ünvanları verərək onları tarduş və təlis budunları üzərinə başçı təyin etdikdən sonra 750-ci ildə (qaplan ilində) Kəm çayı sahilərində yaşayan çinlərə qarşı səfərə çıxdı, dovşan ilində isə tatarların üstünə yürüş etdi⁴⁷. Bunun ardınca kitabədə oğuzların adına təkrar rastlanır. Ancaq kitabənin bu hissəsi aşındığından doqquz-oğuzların nə münasibətlə zikr olunduqları aydın şəkildə başa düşülmür. Bununla birlikdə təxmin etmək olar ki, doqquz-oğuzlar qırğızlara və çiklərə adam göndərərək onları uyğurlara qarşı birgə hərəkət etməyə çağırmışlar. İl Etmiş Bilgə Kağan isə bununla əlaqədar çiklərə qarşı yenidən səfər təşkil edib onları itaət altına aldı. Onlara bir başçı (tutuk) təyin etdi. Bundan sonra xaqanın karluklar və basmillar ilə vuruşmaları başlanır. Bu vuruşmalar zamanı Çində yaşayan oğuzlar və türklər qayıdaraq xaqanın düşmənlərinə (basmillar və

---

⁴⁵ƏTY, I, s. 168.

*Müasir türk təqvimində haziran iyun ayına müvafiqdir. Lakin həmin dövrdə türklərdə il martın 21-də başlandığı üçün haziran dördüncü ay kimi göstərilir (tərcüməçi).

**Təmmuz indi iyula müvafiqdir (tərcüməçi).

⁴⁶ƏTY, I, s. 168-170.

⁴⁷Yenə orada, s. 172.

karluklara) qoşulmuşlar⁴⁸. Xaqan basmillar və karluklarla bir neçə dəfə döyüşmüş, nəhayət, onları ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Bu məğlubiyyət nəticəsində karluklar qərbə doğru çəkilərək qısa müddət ərzində on-oxların ölkəsini ələ keçirdilər. Qazandığı müvəffəqiyyətlərdən sonra suğdak və çinlilərə Selenqada böyük bir şəhər saldıran⁴⁹ böyük uyğur hökmdarı Tanrıda Bolmuş İl Etmiş Bilgə Kağan 759-cu ildə vəfat etdi.

Uyğurlar 840-cı ilədək Orxon bölgəsinin hakimi oldular. Onların hakimiyyəti altındakı torpaqların qərbdə Altaya, şimalda Baykala, Cənubda Beşbalıq bölgəsinə qədər uzandığı məlumdur.

Uyğur budunu on boydan ibarət idi. Bu xüsus Şine-Ussu kitabəsində xatırlanır və onlar doqquz-oğuzlardan açıq şəkildə fərqləndirilir⁵⁰. On-uyğur sözü Beşbalıq bölgəsində (Koçoda) tapılan manixey yazısı ilə yazılmış türkcə bir mətnə də vardır⁵¹. Bu mətn IX, yaxud X əsrə aid edilir. Deməli, doqquz-oğuzlar həm türk budunundan, həm də on-uyğurlardan qövmi baxımdan tamamilə ayrı təşəkküldür. Əvvəlcə göstərdiyimiz kimi, oğuzlar ikinci göytürk dövründə hansı mahiyyətdə bir rol oynamışlarsa, uyğur dövründə də həmin rolu davam etdirmişlər. Yəni bu dövlətlərin əsaslandığı ikinci ünsür olmuşlar. Yuxarıda göründüyü kimi, onlar həmçinin həm göytürk, həm də uyğur xaqanlıqlarına qarşı üsyanlar etmişlər, yəni onlar hər iki dövlət qarşısında tarduş və təlis boyları kimi dəyişməz bir vəziyyət və davranışa sahib idilər. Yeganə fərq odur ki, son iki budunun üsyanları barədə kitabələrdə məlumat yoxdur.

Uyğurlar təxminən 100 il Orxon bölgəsinin hakimi oldular, bu arada manixey dinini də qəbul etdilər. Onların böyük qonşuları çinlilərin dini olan buddizmi deyil, qərb mənşəli manixey dinini qəbul etmələri diqqəti cəlb edir. Uyğurlardan bizə türk dilində bəzi kitabələr qalmışdır. Kitabələrdən başa düşülür ki, uyğurlar bir neçə şəhər də salmışlar. Bununla bərabər, Orxon bölgəsində qədimdən bəri davam edən mədəniyyətin uyğurlar zamanında daha da inkişaf etdirilməsi mümkündür.

Qədim çağlardan Kəm (Yenisey) boyunda yaşayan və mədəni səviyyəyə geridə qalan qırğızlar 840-cı ildə uyğurlara hücum edərək xaqanın Orxon sahilindəki iqamətgahı Ordu Balığı dağıtdılar, xaqan isə həlak oldu. Buna görə dövlət mərkəzinə yaxın yerlərdə yaşayan 13 uyğur boyu Çin hüduclarına doğru qaçdı. Onlar bir tərəfdən qırğızların, digər tərəfdən çinlilərin ardı-arası kəsilməyən hücumlarına məruz qalaraq səfil bir həyat sürüb dağıtdılar. Uyğurların bir hissəsi Çinin hakimiyyəti altına keçdi, qalanları isə qırğızlara əsir oldu, Uyğurların digər

---

⁴⁸ƏTY, I, s. 173-176.

⁴⁹Yenə orada, s. 177-183.

⁵⁰«...kalmış budun on-uyğur tokuz-oğuz üzə yüz olurun» ƏTY, I, s. 164.

⁵¹Bax: Ceyms Hamilton, Doqquz-oğuz və on-uyğur, s. 39-40.

bir kütləsi isə qərbə tərəf qaçmışdı. Onlar karluqlara sığınmaq istəyirdilər. Belə anlaşılır ki, bu 15 boydan ibarət kütlə iki hissəyə ayrılmış, biri Tibetə getmiş, digəri isə sonra Qansu bölgəsində yurd salaraq kiçik bir krallıq qurmuşdur. Onlar Çin ilə həmişə dostluq münasibətləri içində yaşamışlar. Bu 15 boyun daha çoxsaylı qoluna gəlincə, onlar Tyan-Şanda yurd salaraq 848-ci ildən əvvəl Monli adlı başbuğlarını xaqan elan etmişlər. Çin sarayı ona «Uluğ Tanrıda Kut Bulmuş Alp Gülüq Bilgə» kimi təntənəli bir ünvan verərək Tyan-Şan uyğurlarının kralı sifətilə tanıdı (856). Çinlilərin Pukut-siun dedikləri şəxs xaqanın xələfi oldu (onun 874-cü ildə öldüyü təxmin edilir). Bundan sonra Çin mənbələrində uzun müddət Tyan-Şan uyğurları haqda heç bir qeydə rastlanmır. Lakin X əsrin ortalarında (951-ci ildə) həmin uyğurlardan bir elçi gəldiyi bildirilir. Bu xüsus Tyan-Şan uyğurlarının Qansu uyğurları kimi siyasi baxımdan nə qədər əhəmiyyətsiz bir vəziyyətdə olduqlarını göstərir⁵².

Uyğur hökmdarları burada «xaqan» deyil, siyasi səciyyələrinə uyğun olaraq «idi-kut» kimi təvazökar bir ünvan daşıyırdılar. Uyğurlar təzə yurdda oturaq həyata keçərək daha mədəni bir qövüm oldular. X əsrin ikinci yarısından etibarən əksəriyyəti buddizmi qəbul etdi. Onlar həm Orxon, həm də Beşbalıq bölgələrində özlərindən uyğur adı ilə bəhs etmişlər⁵³. Açıqca görünür ki, doqquz-oğuz onlardan tamamilən fərqli bir qövüm idi. Bu belə olduğu halda İslam coğrafiyaşünaslarının uyğurlardan «toğuz-ğuzz» (doqquz-oğuz) kimi bəhs etmələrini necə başa düşməli? İslam coğrafiyaşünasları «toğuz-ğuzz» adı ilə həm Orxon, həm də Beşbalıq uyğurlarını nəzərdə tutmuşlar. Ehtimal ki, onlar 840-cı il fəlakətindən xəbərdar olmamış, buna görə də X əsrdə uyğurları qədimdəki kimi türk qövmlərinin ən qüvvətli olaraq mədh etmişlər. Halbuki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu uyğurlar siyasi baxımdan o qədər əhəmiyyətsiz idilər ki, adları Çin mənbələrində nadir hallarda çəkilirdi.

İslam müəlliflərinin uyğurları toğuz-ğuzz kimi qeyd etmələrinin səbəbi haqda hamını razı salacaq bir izahat vermək bəlkə də çətindir. Zənnimizcə, İslam müəllifləri hər iki adı eyni, yəni bir sanmışlar. Hər iki qövümün bir xanədanın idarəsi altında olması və adlarının bir-birinə bənzəməsi (uyğur-ğuz-oğuz-ğuzz) buna səbəb ola bilər. Çinlilər uyğurları doqquz boydan ibarət bir qövüm kimi tanımış, hətta bu boyların adlarını da göstərmişlər⁵⁴.

İslam müəlliflərinin hər iki adı eyni hesab etmələrində bəlkə bu da bir amil olmuşdur. Hər halda onlar bu iki eli eyni qövüm sanmışlar. Diqqətəşayandır ki,

---

⁵²Bu barədə bax: Ceyms Hamilton. Çin sənədləri üzrə uyğurlar beş sülalə dövründə, Paris, 1955, s. 6-17, 142.

⁵³Qara Balasaqun kitabəsində: «(B)u Tənrəkən (in) Tənrədə k (u) t bulmuş al (p) Bilgə Tən(ri) Uyğur ka(ğanın bitigi)» (ƏTY, I, s. 85). «Uyğur yirintə Yağlakar Kan Ata kəl (tim) kırkız oğlu mən Boyla Kutluq Yarıqan» (Suci kitabəsi, ƏTY, I, s. 156).

⁵⁴Ceyms Hamilton, Həmən əsər, s. 3-4, qeyd; yenə onun, Doqquz-oğuz və on-uyğur, s. 41-44.

XIV əsrdə uyğurlar Orxon və Selenqa bölgəsindəki yurdlarını, orada özlərinin on-uyğur adı altında doqquz-oğuzlarla birlikdə yaşadıklarını unutmamışdılar⁵⁵.

Bəs doqquz-oğuzların aqibəti necə olmuşdur? Ağla gələn ilk cavab budur ki, onlar Orxon bölgəsindən qərbə doğru köçmüş və Sır-Dərya sahillərində sadəcə oğuz adı ilə üzə çıxmışlar. Həqiqətən, oğuzların türk ölkəsini ən uzaq bölgəsindən Mavəraün-nəhrə Abbasi xəlifəsi Mehdinin hakimiyyəti dövründə (775-785) gəldiklərinə dair məlumat vardır⁵⁶. Bundan başqa, Təbəri də doqquz-oğuzların 205-ci ildə (miladi 820-821) Urşusanaya (Səmərqəndin şərqində Soqiana ilə Sır-Dərya çayları arasındakı ərazi) hücum etdiklərini bildirir⁵⁷. Oğuzların belə bir hücumu həyata keçirmələri onların ancaq şərqdə (ən əvvəl Talas bölgəsində) bir yerdə yaşayacaqları halda mümkün ola bilərdi. Yəni onların belə bir hücum üçün Orxon bölgəsindən qərbə köçmüş olmaları lazımdır. Digər tərəfdən, Sır-Dəryanın orta yatağı ilə Aral gölü sahilləri və onun şimalındakı torpaqlar peçeneqlərin yurdu idi, görünür, oğuzlar bu yerləri onların əlindən almışdılar⁵⁸. Ancaq bu fikrə aşağıdakı şəkildə etiraz etmək mümkündür:

1. Kül-Təginin dəfn mərasiminə türgiş xaqanı da (şübhəsiz ki, Sulu) elçilər göndərmişdi. Bunlar Makaraç Tamğaçı ilə Oğuz Bilgə Tamğaçı idilər⁵⁹. Buradakı oğuz sözü ehtimal ki, həmin abidədəki bir çox misallarda olduğu kimi⁶⁰, qövmi mənədadır, yəni oğuz boyuna mənsub Bilgə Tamğaçı deməkdir. Bu, Sır-Dərya oğuzlarının on-oxların tərkibində bir təşəkkül olduğunu da göstərə bilər. Ancaq bu xüsusda şübhəyə yer buraxmayacaq bir hökmə varmaq üçün bunu təsdiq edəcək başqa bir dəlil də ehtiyac var. Çünki bu şəxs türgiş xaqanın yanında xidmətə girmiş doqquz-oğuzlardan biri də ola bilər⁶¹.

2. Əvvəldə işarə edildiyi kimi, doqquz-oğuzların tonra adlı bir boyları olmuşdur. Hətta buraya kunı adlı bir boyu da əlavə etmək mümkündür⁶². Halbuki bizə məlum olan 24 boy arasında tonra adlı bir təşəkkül yoxdur.

3. Sır-Dərya ətrafındakı oğuz eli iki qola ayrılmışdı, qollardan biri üç-ox, digəri boz-ox adını daşıyırdı. Bu adların on-oxlardan qalma xatirələr olduğu da

---

⁵⁵Rəşidəddin, Cami ət-təvrix. Berezinin nəşri, Peterburq, 1858, s. 125. Mətnə «tuğuz-uyğuz»-dur. Bunun «doqquz oğuz (uğuz)» olacağı aşkardır.

⁵⁶İbn ül-Əsir, XI, s. 117, Qahirə, 1301, XI, s. 80.

⁵⁷Təbəri, III, s. 1044.

⁵⁸Aşağıya bax: (s. 35-36).

⁵⁹«On-ok oğlum Türgiş kaqanda Makaraç Tamğaçı, Oğuz Bilgə Tamğaçı kəlti» (ƏTY, I, s. 52).

⁶⁰Bax: 14 nömrəli haşiyəyə.

⁶¹Biz bu xüsusla əlaqədar uyğur xaqanın yanında xidmət edərək yüksək mənəbə çatmış və sərvət toplamış bir qırğızı tanıyırdıq (bax: 49 nömrəli haşiyəyə).

⁶²Bax: 6-cı səhifə Çin mənbələri ton-lo və Houen adlı boylardan bəhs edir ki, bunlardan birincisi tonra, ikincisi hun (xun) olaraq qəbul edilmişdir (sənədlər, s. 88, qeyd s. 3; Hamilton. Tokuz-oğuz və on-uyğur, s. 26).

düşünülə bilər. Hətta Sır-Dərya oğuzlarının hökmdarlarının yabqu ünvanı daşımaları da bura əlavə oluna bilər. Bəlkə bu yabqu oğuzların yabqusudur.

4. Sır-Dərya oğuzlarının XI əsrdə danışdığı türk dilində bir sıra elə sözlər vardı ki, bunları şərq türkləri bilmirdilər. Digər tərəfdən oğuzların ləhcəsi də türklərindən xeyli fərqlənirdi. Bu hal Sır-Dərya oğuzlarının qərbdə daha qədim zamanlardan bəri (VIII-IX əsrlərdən əvvəl) yaşamaqda olmaları ilə əlaqədar ola bilər.

Bu xüsusiyyətləri göz önünə alsaq, Sır-Dərya oğuzlarının onlara mənsub olduqlarını söyləmək mümkündür. Əgər bu belədirsə, Sır-Dərya oğuzları ilə doqquz-oğuzlar arasında eyni qövmin iki qolu olmaqla qədim bir qohumluq və ya bəlkə də sadəcə bir ad bənzərliyi məsələsi ortaya çıxır. Belə olduqda doqquz-oğuzların 840-cı ildə qırğızların hücumu nəticəsində dağılmaqla və ya uyğurlara qarışmaqla öz varlıqlarını itirdiklərini düşünməkdən başqa bir yol, deyəsən, yoxdur.

B. OĞUZLAR IX-XI ƏSRLƏRDƏ

(Sır-Dərya oğuzları)

X əsrin birinci yarısında türk dünyası siyasi baxımdan parçalanmış və zəif bir vəziyyətə düşmüşdü. Göytürk dövlətinin süqutundan sonra türklər Orta Asiyada böyük və qüdrətli imperiya qura bilmədilər. VIII əsrin ikinci yarısı ilə IX əsrin birinci yarısında yeganə qüdrətli dövlət Orxon bölgəsindəki uyğur xaqanlığı idi. Ancaq uyğurlar qərb türkləri üzərində nüfuzlu bir hakimiyyət yarada bilmədilər və Çin ilə həmişə dostluq münasibətlərində yaşadılar.

Uyğurlar «toğuz-ğuzz» adı ilə İslam ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdılar. Siyasi qüvvələrin çoxdan itirmələrinə, parçalanmalarına və zəifləmələrinə baxmayaraq onların bu şöhrətləri hələ də davam edirdi. 840-cı ildə uyğurları qovaraq Orxon bölgəsində yerləşən qırğızlar və öz varlıqlarını güclü şəkildə göstərə bilmədilər, hətta Orxon mədəniyyətinin ortadan qalxmasına səbəb oldular. Gərək ki, onlardan bizə bu bölgədə yazılmış heç bir kitabə gəlib çatmamışdır. 924-cü ildə monqol irqindən olan kitayların hücumlarına qarşı dura bilməyən qırğızlar köhnə yurdları Yenisey bölgəsinə çəkildilər və burada əvvəllər olduğu kimi, ibtidai bir halda yaşamağa davam etdilər. Beləliklə, qədim türk yurdu olan Orxon bölgəsi qəti olaraq monqolca danışan qövmələrin əlinə keçdi. XIII əsrdə Orta Asiyanın siyasi və etnik mənzərəsini dəyişdirəcək Çingizxan imperiyasının meydana gəlməsi bunun nəticəsidir.

X əsrin birinci yarısının ortalarında türk aləmi başlıca beş türk eli tərəfindən təmsil olunurdu. Bunlar oğuzlar (ərəbcə əsərlərdə əl-ğuzz), karluklar (ərəbcə xarlux), uyğurlar (XI əsrdə toğuz-ğuzz), kiməklər və qırğızlar idi. Onların sırasına Qara dənizin şimalında yaşayan peçeneqlər də əlavə oluna bilər.

Bunlardan karluklar, daha əvvəl göstəriləndi kimi, göytürk dövründə üç boy halında⁶³ Urunqu, Zaysan və Alagöl üçbucağı arasında yaşayırdılar. Karluklar uyğurlarla birlikdə göy-türk imperiyasının süqutuna nail olduqdan sonra uyğurlarla hakimiyyət uğrunda mübarizəyə girişərək məğlub olmuş, qərbə yönəlib qərb türklərini, yəni on-oxların ölkəsini ələ keçirmişdilər. Lakin karluklar burada da qüvvətli bir varlıq göstərə bilmədilər, sönük və təsirsiz həyat sürdülər. Onların bu iqtidarsızlığı üzündən samani hökmdarı İsmayıl ibn Əhməd 893-cü ildə Talasa qədər uzanan bir səfərə çıxdı, oradakı böyük kilsəni məscidə çevirdikdən sonra karluk yabqusunun xatunu da daxil olmaqla 15 min əsir alıb geri qayıtdı. Qaraxani dövlətinin karluklar tərəfindən deyil, yağma adlı başqa bir türk boyu tərəfindən qurulması ehtimalı çox qüvvətlidir. Karluklar X əsrin birinci yarısının ortalarında İsfisabdan İssik-Kulun Cənubuna qədər uzanan geniş bölgədə yaşayırdılar⁶⁴. «Hüdüd ül-ələm»⁶⁵ və Gərdizi⁶⁶ kimi türk qövmləri haqqında təfsilatlı məlumatlar verən və bu xüsusda başda Ceyhani olmaqla qədim mənbələrə əsaslanan əsərlərdən belə anlaşılır ki, çikillər, əslində, karlukların bir boyudur. Uyğur hökmdarı Tanrıda Bolmuş II Etmiş Bilgə Kağanın kitabəsində rastlanan «Çigil tutuk»⁶⁷ ilə bu boy arasında bir münasibət olub-olmadığı bilinmir. «Hüdüd ül-ələm»ə görə⁶⁸ çigillər İssik-Kulun şimal-qərbində yaşayırdılar. Onlar getdikcə güclənərək XI əsrdə müstəqil bir qövmlə sayılmışlar⁶⁹. Kaşğari onlardan bir qisminin Taraz (Talas) şəhəri yaxınlığındakı bir qəsəbədə, bir qisminin Barsqan arxasındakı Kuyasda, üçüncü qisminin isə Kaşğar yörəsindəki bir sıra kəndlərdə yaşadığını bildirir. Bu, Gərdizinin 9 boya ayrılmış karlukların üç boyunun çigillərdən ibarət olduğu haqda sözlərinə uyğundur. Çigillər XI əsrdə o qədər mühüm bir təşəkkül halına gəlmişdilər, ki, oğuzlar Ceyhundan Çinə qədər uzanan yerlərdəki bütün türklərin hamısına birdən «çigil» deyirdilər⁷⁰. Çigillərin eyni əsərdə Mavəraünnəhrdə yaşadıklarını bilirik⁷¹.

⁶³Çin mənbələrinə görə bu karluk boylarının adları belədir: Meu-lo, Ta-şe-li, çe-şe, yaxud po-fu (Şavan, s. 78, haşiyə 4).

⁶⁴İstəxri, Kitabü məsəlik-il məmalik. De Qoj nəşri, II nəşr, Leyden, 1927, s. 290. Bu əsərdən nəqlən: İbn Hövkəl, Kitabü-surət-il-ərz. Kramer nəşri, Leyden, 1938, II, s. 467; Hüdüd-ül-ələm. Tehran, 1340, s. 81-83. V. Minorskinin tərcüməsi. Hüdüd ül-ələm (insilicə), London, 1937, s. 97-98. İzahlar qismi, s. 286-297.

⁶⁵S. 83 Minorskinin tərcüməsi, s. 98-99, izahlar, s. 297-300.

⁶⁶Zeyn-ül-əxbar, Bartold nəşri, Peterburq, 1874, s. 84.

⁶⁷ƏTY, s. 178.

⁶⁸Göstərilən yerlər.

⁶⁹Divan. Kilisli, I, s. 329-330. Atalay, I, s. 393-394.

⁷⁰Kilisli, s. 330, Atalay, s. 394.

⁷¹İbn-ül-Əsir, Qahirə, 1301, X, s. 70; Nizamülmülk, Siyasətnamə, Xalxali nəşri, Tehran, 1310 şəmsi, s. 191.

Bu gün Anadoluda Çigil adlı 4 kənd vardır⁷². Onlar bu türk oymağından bəzi zümrələrin Anadoluya gəlmiş olduğunu göstərir⁷³.

«Hüdüdü-ələm»ə görə, İssık-Kulun şimal-qərbində Çu çayının sol sahilində tuxsılar yaşayırdı. Çigillərlən daha az əhəmiyyəti olan bu qövmlər Mərvəziyə görə⁷⁴ karlukların bir qolu,⁷⁵ Kaşğariyə görə⁷⁶ isə çigillərin bir qoludur ki, ikisi də təxminən eyni şey deməkdir. Çünki çigillərin əslində karlukların bir boyu olduğunu bir az yuxarıda göstərmişdik. Minorski⁷⁷ Gərdizinin bəzi ifadələrinə əsaslanaraq tuxsıların qədim türkişlərin qalığı olduğunu irəli sürmüşdür.

Müqəddəsinin məlumatından belə qənaət hasil olur ki, X əsrdə Balasaqun (məndə Vəlasaqun) ilə Tarazın təqribən yüz mil Şərqiindəki Mirki qəsəbəsi arasında türkmən adlı bir qövmlər yaşayırdı. Bu qövmlərin məliki (ilgi?) Ordu adlı bir qəsəbədə yaşayırmış⁷⁸. Kaşğarının də təsdiq etdiyinə görə⁷⁹ bu qəsəbə Balasaqun yaxınlığında (təbii ki, onun qərbində) yerləşirdi. Yenə Müqəddəs tatar (Otrar) və Kimək sərhədində Şəğəlcandan bəhs etdikdən sonra Bulac və Burukət qəsəbələrini təsvir edir və bunların türkmənlərə qarşı us (hüdüdü) qəsəbələri olduğunu yazır⁸⁰. Bu qəsəbələrin İsficabın şimal-qərb və ya şimal-şərqiində olduğu anlaşılır. Bu son qeyd türkmənlərin İsficabın şimal tərəflərinə qədər yayılmış olduğunu göstərir. Müqəddəsinin bildirdiyinə görə, bu türkmənlər qorxularından müsəlman olmuşdular və Ordu qəsəbəsində oturan məlikləri də İsficab hakiminə hədiyyələr göndərirdi. Müqəddəsinin əsərində türkmənlər İslamı qəbul etmiş yeganə türk boyu kimi qeyd olunur. Həmmən müəllif Sabran adlı sərhəd şəhərindən bəhs edərkən və ya başqa vəsilələrlə oğuzların (əl-ğuzz) adını çəkərkən onların müsəlman olduqlarını söyləmiş⁸¹. Beləliklə, bu türkmənlərin oğuzlardan tamamilə ayrı bir təşəkkül olduqları görünür. Açıqca başa düşülür ki, Ordu qəsəbəsində oturan türkmən məliki İsficab hökmdarına tabe idi. İsficab bölgəsini idarə edən xanədan

---

⁷²Bunlardan Çigil adlı bir nahiyə mərkəzi ilqında, bir kənd Karapınarın Hotamış nahiyəsində, digər biri isə Kastamonuda yerləşir. Manisada da Çigillər adlı bir kənd vardır. (Daxili İşlər Nazirliyi, Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, Ankara, 1946, s. 265).

⁷³Təhriir dəftərlərində Çigil adlı yerə rast gəlmədik.

⁷⁴S. 84-85. Minorski, s. 99, izahlar qismi, s. 300-304.

⁷⁵(Şərəf əz-zaman Tahir Mərvəzi, Çin, türklər və Hindistan haqda. Minorski nəşri və ingilis dilinə tərcüməsi, London, 1942, mətn, s. 19, tərcümə s. 31).

⁷⁶Kuyasda yaşayan bir türk eli, onlara tuxsı çigil də deyilir (kilisli, I, s. 354; Atalay, I, s. 423).

⁷⁷Hüdüdü-ələm, ingiliscə, izahlar qismi, s. 300.

⁷⁸«Ordu: kiçik bir qəsəbədir, türkmən məliki burada yaşayır. O, İsficab hökmdarına hədiyyələr göndərir. Qəsəbənin su ilə dolu xəndəklə dövrələnən qalası var. Məlikin sarayı qaladadır» (s. 275).

⁷⁹«Ordu: Balasaqun yaxınlığında bir qəsəbədir. Bu sözdən alınaraq Balasaquna Koz-Ordu deyilir» (Kilisli, I, s. 112; Atalay, I, s. 124).

⁸⁰«Burukət böyük bir qəsəbədir. Bura və Bulac qorxudan müsəlman olmuş türkmənlərə qarşı zəstavadır. Bunların qalası məhv edilmişdir» (s. 274).

⁸¹s. 274, 286, 289.

haqqında məlumat çox azdır. Bartold⁸² bu xanədanın türk mənşəli olduğunu söyləyir. Böyük ehtimalla görə, türkmənləri məhz İsficab hökmdarları müsəlman etmişdilər.

Bəs bu türkmənlərin qövmi mənşəyi nədir? Ağa gələn ilk cavab onların karluk mənşəli olmasıdır, çünki bu türkmənlər onların ölkəsində yaşayırdılar. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən Mirki və onun qərbindəki Kulanın karluk ölkəsində olduğunu və karlukların Mirkidə də yaşadığını bilirik. Üstəlik, Kaşğari karluklara da türkmən deyildiyini xəbər verir⁸³. Bununla bərabər türkmənlərin karluklardan da ayrı bir qövmi təşəkkül olması, onların türگیşlərin, yaxud on-oxların qalıqları olması ehtimalı güclüdür.⁸⁴ Müsəlman oğuzlara türkmən adının verilməsi də bu qövmlərlə əlaqədardır. Bu barədə sonra ayrıca danışılacaq.

Digər bir türk qövmi isə əzgişdir. Bu qövmin adı ibn Xordadbehin əsərində çəkilir⁸⁵. Bununla bərabər, bu qövmlər Kaşğari zamanında da varlığını mühafizə etməkdə və Fərqaədəki Özcənddə (Özkənd) yaşamaqda idi⁸⁶.

X əsrdə əsas türk qövmlərindən biri də yağmalar idi. Onlar əksərən Kaşğar və onun şimal-qərbində yaşayırdılar⁸⁷. Mənbələrin məlumatına görə, bu qövmlər doqquz-oğuzlardan (yəni uyğurlardan) idi.

«Hüdüd-ül-aləm» də⁸⁸ yağmaların hökmdarlarının toğuz-ğuzz hökmdarları ailəsindən olduğu göstərilir. Ehtimal ki, yağmalar uyğurlara bağlı bir qövmlər olub uyğur dövlətinin süqutundan sonra (840) qərbə köçmüş, Kaşğar bölgəsinə gəlmiş və buranı karlukların əlindən alaraq yurd salmışlar. «Hüdüd-ül-aləm»də deyildiyi kimi, yağmaların başçıları toğuz-ğuzz (uyğur) xanədanına mənsub idi. Bu xanədan üzvləri Buğra xan ünvanını daşıyırdı⁸⁹. Bartold⁹⁰ sırf bu

⁸²Türküstanda moңqol istilası, London, 1928, s. 172.

⁸³«Karluk-türklərdən bir qövmlər olub köçəridir; onlar oğuzlardan ayrılır, ancaq onlar kimi türkməndirlər» (Kilisli, I, s. 393; Atalay, I, s. 473).

⁸⁴1158-ci ildə Mavəraünnehrdə baş verən bir hadisə dolayısı ilə «İliq-kök-sağın ləqəbli Cəlaləddin Çağrı xan Xarəzmşah İ-Arslanın hücumu səbəbilə vassalı Qara-xıtay Guxxandan kömək istəmiş, o da İliq-i-Türkmənin komandası altında 10 min nəfərlik qoşun göndərmişdi. (Cüveyni, Tarixi-cahangüşa, Məhəmməd Qəzvini nəşri, Leyden, 1916, II, s. 15). Bartold (Türküstan, 233, qeyd 10) haqlı olaraq bu İliq-i-Türkmənin Balasaqında Qara-xıtaylar tərəfindən taxtdan endirilən və özünə də İliq-i-Türkmən ləqəbi verilən son Qaraxani hökmdarı ola biləcəyini söyləyir. İliq-i-Türkmən türkmən mülki deməkdir, bu da Müqəddəsindəki «Məlik üt-Tərakimin» sözünün tərcüməsidir. Yəqin ki, Qara-xıtay hökmdarı Balasaqundakı Qaraxani hökmdarını taxtdan endirərək özü onun yerinə keçmiş, ona isə «İliq-i-Türkmən» kimi təvəzökar bir ünvan verərək türkmən mülki etmişdir (Cüveyni, II, s. 88, burada: İliq-i-Türkmən).

⁸⁵Kitab-ül-məsəlik və əl-məmalik, De Qoj nəşri, Leyden, 1889, s. 31.

⁸⁶Kilisli, I, s. 89; Atalay, I, s. 96.

⁸⁷Gərdizi, s. 84.

⁸⁸S. 719, Minorski tərcüməsi, s. 95-96.

⁸⁹Mücməl-üt-təvərix və l-qisas, Tehran, 1318, şəmsi, s. 421.

⁹⁰Mərkəzi Asiya haqqında dörd dərs. Semireçye tarixi. V. və T. Minorskinin ingiliscəyə tərcüməsi, I, Leyden, 1956, s. 93.

ünvana baxaraq Qaraxani dövlətinin yağmalar tərəfindən qurulduğunu söyləmiş, sonra bu xüsusda tərəddüdə düşmüşdür⁹¹. Zənnimizcə, Bartoldun ilk fikri doğrudur, çünki xanədanın Kaşğar şəhəri ilə sıx münasibətdə olduğu bilinir, hətta xanədanın ailə qəbristanlığı da bu şəhərdə idi. Qaraxani xanədanının asanlıqla xaqan ünvanı alması da, hər halda, bir məna daşıyırdı. Kaşğarının «türkcə» və ya «xaqanlı türkcəsi» dediyi türk dili gərəkdir ki, bu yağmaların ləhcəsidir⁹². Yağmalar bir çox boylardan meydana gəlmişlər. Bunlardan biri bulaq boyudur⁹³. XI əsrdə də varlığını mühafizə edən bu boyu bir ara qıpçaqlar əsir edib özlərilə aparmışlarsa da, lakin sonra əsarətdən qurtulmuşlar⁹⁴. Buradan bulaqların XI əsrdə Talas və ya Çu bölgəsində yaşadıklarını söyləmək mümkündür.

Daha Şərqdə, Beşbalıq bölgəsində uyğurlar yaşayırdı. Onlar ancaq 866-cı ildə burada yurd sala bilməmişdilər, özlərinin də zəif bir dövlətləri vardı. O dövrdəki Çin mənbələri uyğurlardan 951-ci ildə gələn bir elçi haqqında dolayısı ilə qısaca bəhs etmişlər. İslam coğrafiyaşünaslığında isə onlardan toğuz-ğuzz olaraq bəhs edilir və onlar türklərin ən qüvvətli qolu kimi təriflənir. Əvvəlcə də işarə vurulduğu kimi, bu xüsus coğrafiyaçıların 840-cı il fəlakətindən xəbərdar olmamalarından irəli gəlmişdir. Uyğurların bir qismi isə Qansuda yurd salmışdı. Beşbalıq bölgəsindəki uyğurlar oturaq həyata sürətlə alışaraq mədəni səviyyələrini yüksəltdilər və qısa bir müddət sonra türkcə danışan aləmin ən mədəni qövmi halına gəldilər. X əsrin sonunda onların çox mühüm bir hissəsi buddizm dinini qəbul etmişdi.

Uyğurları 840-cı ildə Orxon bölgəsindən çıxaran qırğızlara gəlincə, onlar 924-cü ilədək burada qaldılar, ancaq nə qüvvətli dövlət yarada bildilər, nə də mədəniyyət tarixi ilə əlaqədar fəaliyyətdə buluna bildilər. Üstəlik, kıtayların hücumuna tab gətirməyərək bu qədim türk yurdunun monqoldilli qövmlərin əlinə keçməsinə bais oldular. Beləliklə, monqolca danışan qövmlər getdikcə türklər əleyhində torpaq qazancları əldə etdilər və bir müddət sonra Çindən qovulan kıtaylar Türküstanə gələrək asanlıqla buranın ali hakimləri oldular. Qırğızlar bu vaxt yuxarı Yeniseydəki köhnə yurdlarına dönmüşdülər.

X əsrin əvvəllərində mühüm türk ellərindən biri də kiməklərdir. Orxon kitabələrdə onların adı çəkilmir. Bu səbəbdən kiməklərin VIII əsrdə başqa ad daşıyan bir qövmi birliyə daxil olduqlarını düşünmək olar. Görəsən, bu qövmlər deyil ki? Çiklər VIII əsrin ortalarında olduqca mühüm bir siyasət qüvvə halında Yuxarı Kəm ilə İrtiş arasındakı sahədə yaşayırdılar. Uyğur xaqanı Tanrıda

⁹¹Orta Asiya türk tarixi haqqında dərslər. İstanbul, 1927, s. 66-76, 68.

⁹²Kaşğari ən zərif Türkcənin yağmaların və toxsıların ləhcəsi olduğunu söyləyir (Kilisli, I, s. 30; Atalay, I, s. 30).

⁹³Hüdüd ül-aləm, s. 79; Minorski tərcüməsi, s. 96. Halbuki Mərvəzi bulaqları karluklardan hesab edir (s. 28, haşiyə 71).

⁹⁴Kilisli, I, s. 116, 337; Atalay, I, s. 129, 379.

Bulmuş İl Etmış Bilgə Kağan (Moyunçur) iki dəfə səfər edərək çikləri hakimiyyəti altına almış, onlara tutuk təyin etmiş, işbaralar və tarxanlar⁹⁵ vermişdi. Kiməklərin başbularının da türk ünvanı daşdığına bilirik⁹⁶. Çiklərin adına daha heç harada təsadüf olunmur.

Kiməklər Yuxarı İrtiş boyunda yaşayırdılar. Markver hesab edir ki, kimək adı iki imək sözlərindən yaranmışdır. (Çox mümkündür). Bu türk eli 7 boydan ibarət idi: imi, imək, tatar, bayandur, kıfçaq, nilhaz (?) və əcləd (?).⁹⁷ Buradakı tatar adı diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən yimək (buradakı imək) boyunun bayaud adlı mühüm oymağı da vardı⁹⁸. Eyni adda bir moŋqol boyu olduğunu bilirik⁹⁹. Bunlar kiməklərin bir qövmi birlikdən ziyadə bir siyasi birlik olduqları ehtimalını yada salır. Kiməklərin IX əsrdə tənəzzül etməyə başladıkları müşahidə edilir. Bu əsrdə qıpçaqlar belə müstəqil bir türk qövmü kimi zikr olunmuşlar.¹⁰⁰ XI əsrdə isə kimək adı ortadan qalxmış və bu el başlıca olaraq qıpçaqlar və yiməklər (imək) tərəfindən təmsil edilmişlər. Yiməklər həmin əsrdə də İrtiş boyunda yaşayırdılar. Qıpçaqlara gəlincə, IX əsrdə eldən ayrılmış bu boy qərbə doğru köçmüş, şimaldan oğuzlara qonşu olmuşdur. Hələ «Hüdud ül-aləm»də (mənbə: Ceyhani, X əsrin birinci rübü) qıpçaqların bəzi adətlərdə oğuzlara bənzədiyi göstərilir. Kaşğari də qıpçaqların ləhcəsinin bir çox baxımdan oğuzlarınkına uyğun olduğunu yazır.¹⁰¹ Bu hal kiməklərin əsil qolunun da on-oxlara mənsub olması ilə bağlıdır mı? Qıpçaqlar bir tərəfdən əhali artımı, digər tərəfdən bəlkə də kiməklərə mənsub digər bəzi təşəkküllərin onlara qatılması ilə qüvvətlənərək X əsrin ikinci yarısından etibarən oğuzları sıxışdırmağa başlamış və onların köçməsinə mühüm bir amilə çevrilmişlər ki, bu bərdə aşağıda ayrıca danışılacaqdır. Qıpçaqların Kaşğarinin müasiri olan Kanlı (Qanlı) adlı bir bəyləri vardı.¹⁰² Onun tabeliyindəki qıpçaqlar o biri əsrdə də bu adla (kanlı) tanındılar. Qıpçaqlar kiməklərdən necə ayrılıb müstəqil bir el olmuş, hətta qardaş yimək boyu ilə qohumluğu rədd etmişlərsə,¹⁰³ kanlılar da daha sonralar müstəqil bir qövm sayılmış, «Oğuz» dastanında belə göstərilmişlər.

X əsrin birinci rübünə doğru Səm (Əmba) ilə Yayık (Ural) çayları arasında peçeneqlər yaşayırdı. Bəhs edilən dövrdə onların əsil ana qolu Qara dənizin şimalındakı torpaqların hakimi idi. Qüvvətli ehtimala görə, peçeneqlər on-oxlara

⁹⁵ƏTY, Şine-Usu kitabəsi, I, s. 170-172, 174.

⁹⁶Mücməl üt-təvərix, s.420.

⁹⁷Gərdizi, s. 83-84; Minorski, «Hüdud ül-aləm», izahlar qismi, s. 304-305.

⁹⁸Nəsəvi Sıryet üs-sultan Cəlaləddin Məñquberti. O. Udanın fransızcaya tərcüməsi, Paris, 1891, 1895 s. 44.

⁹⁹Rəişdəddin, Berezin nəşri, s. 11.

¹⁰⁰İbn Xordadbeh, s. 31.

¹⁰¹Atalay, 31, 33, 154.

¹⁰²Kaşğari, Kilisli, III, s. 280, Atalay, III, s. 29.

¹⁰³Kaşğari, Kilisli, III, s. 22, Atalay, III, s. 379.

mənsub boydurlar və onların oğuzlarla heç bir qövmi münasibətləri yoxdur. Yəni onlar 24 oğuz boyundan biri olan peçeneqlər ilə eyni təşəkkül deyildir.¹⁰⁴ XI əsrdəki türk qövmləri haqqındakı bu qısa xülasədən sonra¹⁰⁵ artıq əsil mövzumuzda keçə bilərik.

1. OĞUZLARIN VƏTƏNİ

X əsrin birinci yarısında oğuzlar Xəzər dənizindən Sır-Dərya (Ceyhun, İnci) çayının orta yatağındakı Fəraq (XI əsrdə türkcə adı Karaçuk idi) və İsficab yөрələrində qədər olan ərazi ilə bu ırmağın şimalındakı bozqırlarda yaşayırdılar.¹⁰⁶ İsa digər coğrafiyaşünasların əsərlərindən oğuz ölkəsinin qərb, Cənub və şərq sərhədləri haqqında qəti bir fikir əldə etmək mümkündür. Həmin fikrə görə, oğuz ölkəsi qərbdə Xəzər dənizi ilə həmsərhəd idi. X əsrin əvvəllərində o vaxtadək qeyri-məskun olan və Xəzərin şərqində yerləşən siyah Kuh (Qara dağ) yarımadası onlar tərəfindən işğal edilmiş, məskunlaşdırılmış, yarımada bundan dolayı türkcə Manqışlaq adını almışdı.¹⁰⁷ Cənubda İslam ölkələri ilə olan sərhədə gəlincə, qərbdə, yəni Xarəzm ölkəsində sərhəd Cürcaniyə (Gürgənc) və xüsusən bu şəhərin şimal-qərbindəki Cit (Jit) qəsəbəsindən başlanırdı. Aral gölünün cənubundakı Baratəkin də sərhəd qəsəbələrindən idi.¹⁰⁸ Mavəraünnəhrdə sərhəd Buxaranın şimalındakı çöldən başlayaraq İsficab bölgəsinə qədər uzanırdı. Sır-Dəryanın sol sahilində Karaçuk dağlarının ətəyində və Yenisiyə bir günlük mənzildə yerləşən möhkəmləndirilmiş Savran (Sabran) müsəlmanların oğuzlara qarşı sərhəd şəhəri idi. Sır-Dərya Sarvandan sonra oğuzlara aid bozqır bölgəsinə daxil olurdu.

Ancaq oğuz ölkəsinin şimal sərhədləri haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. İstəxiyə görə, oğuz ölkəsinin hüdudları bu yöndə İdil çayına qədər uzanırdı.¹⁰⁹ Lakin ibn Fədlan 912-921-ci ildə Bulqara səyahət edərkən Əmbadan sonra oğuzları görməmiş, əvəzində Yayıkın qərbində peçeneqlərə rast gəlmişdir. Bu üzdən, bizcə, İstəxinin məlumatı olduqca şübhəlidir. Xəzərin şərqindən Karaçuk dağlarına qədər uzanan çölü Bəlxiyə istinad edən müəlliflər¹¹⁰ «Oğuz bozqır» (məfazət-ül-ğuzziyyə) adlandırmışlar. XIII əsrdə türklər bu çölə Karakum demişlər.

---

¹⁰⁴Oğuzların peçeneq boyu haqda bax: II hissə.

¹⁰⁵Bu türk qövmləri haqda daha geniş məlumat üçün bax: «Hüdud ül-aləm», Minorski nəşri, s. 263-315 və Mərvəzi, İzahlar qismi, s. 92-110.

¹⁰⁶İstəxi, s. 9, ayrıca s. 290.

¹⁰⁷İstəxi, s. 219, ondan nəqlən: İbn Hövkəl, s. 389; «Hüdud ül-aləm», s. 24, Minorski nəşri, s. 60. Oğuzların burada quruda və dənizdə yolkəsənlik etdiyi söylənir. «Hüdud ül-aləm» bu bəhsdə də İstəxi kimi Bəlxiyə əsaslanır (920).

¹⁰⁸İstəxi, s. 303; Müqəddəsi, s. 289.

¹⁰⁹İstəxi, s. 10, 222; «Hüdud ül-aləm», s. 86, Minorski nəşri, s. 100.

¹¹⁰İstəxi, s. 217-218; «Hüdud ül-aləm», s. 55, 86.

Oğuz elinin toplu və kompakt yaşadığı yer Sır-Dəryanın mənbəyindən orta yatağına qədər olan sahə ilə çayın hər iki sahilindəki ərazi, xüsusilə şimala doğru uzanan torpaqlardır. Oğuz yabqusunun (kralının) qışlağı olan şəhər çayın mənbəyindən iki günlük mənzildə və çaya bir fərsəxlik məsafədə yerləşirdi. Bu şəhər ərəbcə əsərlərdə əl-mədinət-ül-cədidə və ya əl-qəryət-ül-hadisə,¹¹¹ fars dilindəki «Hüdüd-ül-aləm»də¹¹² Dih-n-nou adlanır.

XIII əsrə aid əsərlərdə şəhərin Yengi kənt (Yeni kənd) şəklində türkcə adı çəkilir.¹¹³ Bununla bərabər, şəhər, şübhəsiz ki, X əsrdə də türkcə belə adlana bilərdi. Həmən çayın sahilindəki Cənd və Xuvarə şəhərləri də yabqunun hakimiyyətində idi, burada müsəlmanlar da yaşayırdılar.

İsficabın şimalından başlayaraq Sır-Dəryaya paralel olaraq uzanan Karaçuk sıra dağları bölgəsi də oğuzların çox mühüm bir hissəsinin yaşadığı yer idi. Mahmud Kaşğari¹¹⁴ Karaçukun oğuz ölkəsinin adı olduğunu söylədiyi kimi, öz xəritəsində də Karaçuk dağını oğuz yurdu olaraq göstərmişdir.¹¹⁵ Əbülqazinin «Şəcərəyi-tərakimə»sində türkmən rəvayətləri arasında oğuzların yurdu kimi Kazqurd ilə birlikdə Karaçukdan da bəhs edilir.¹¹⁶ Teymurun zəfərnəmələrində də bu dağın adı çəkilir.¹¹⁷

---

¹¹¹Məsudi, Mürütc üz-zəhəb, s. 212; İbn Hövkəl, s. 512. ondan nəqlən, İdrisi, Nüzhet ül-müştaq, Köprülü kitabxanası, № 95, vərəq 419 b.

¹¹²S. 123, Minorski, s. 122.

¹¹³V. Rubrukun qeydləri, ingiliscə tərcüməsi, London, 1900, s. 14; Cüveynidə (Tarixi-cahangüşa, M. Qəzvini nəşri, I, s. 69, 72) Şəhri-Kənt kimi gedir, ancaq «Cami ət-təvaxix»in təsdiq etdiyi kimi (haşiyələrə bax), bu söz Şəhri-Yengi olmalıdır.

¹¹⁴«Karaçuk-ism ül-Fərab və hiyə ismu-bilal ül-ğuziyyə» «Karaçuk-Fərabın və oğuz ölkəsinin adıdır. (Kilisli, I, s. 404). Bəsim Atalay bu cümlədəki «vəhiyə ismu-bilal ül-ğuziyyə» ibarəsini yanlış sanaraq cümləni; «bu, oğuz şəhərlərindən birinin adıdır» şəklində dəyişdirmişdir. Halbuki Kaşğari Karaçukun həm Fərab şəhərinin, həm də oğuz ölkəsinin adı olduğunu bildirir.

¹¹⁵Bu xəritə Kilisli nəşrində I cildde, Atalay nəşrində II cilddədir.

¹¹⁶«Oğuz ilininə yurtlarıniq gün doğuşu İssiğ Göl və Almalık və qibləsi Sayram və Kazqurt Tağı və təmur kazığı Uluq Tağ və Kiçik Tağ ki, misininə kani bolur və gün batışı Sır suyununə ayağı Yançı: Kənt və Karakum-İşbu ayıtılqan yerlərinəniq içində ornıda tört min və beş min yıl olturdılar» (N. Kononov. M. L., 1958, s. 40). Göründüyü kimi, Əbülqazini oğuzların vətəni ilə əlaqədar rəvayəti gərəyə çox yaxındır. Yalnızca oğuz yurdunun şərqinin İssik-Kul və Almalık olduğu barədə ifadə X əsr üçün doğru deyildir.

¹¹⁷Şərəfəddin Əli Yəzdi, Zəfərnəmə, Kəlkütə, 1887, I, s. 272-273. Bu qeyd eyni zamanda Karaçuk dağının ucusuz-bucaqsız bozqıra nəzərən hakim bir mövqedə bulunduğunu və bozqırın oradan müşahidə edildiyini də göstərir. Teymur ikinci dəfə Toxtamış üzərinə gedəndə buradan keçmişdi (həmən əsər, I, s. 503); Nizam Şami, Zəfərnəmə, Feliks Tauer nəşri, Praqa, 1937, I, s. 118. Burada verilən qısaca bir məlumatda Karaçuk adı çəkilir. Bu qeydlərdən Kaşğari və Əbülqazinin oğuz mənəqələri arasında göstərdikləri Karaçuk dağının yeri açıqca bilinir. Bu gün bu sıra dağlar Karatau adlanır (Z. V. Toğan, Türk eli xəritəsi və ona aid izahlar, İstanbul, 1945).

Oğuzlar bu yurdda lap qədimlərdən yaşayırdılar. İbn-Xordadbeh¹¹⁸ Xorasan valisi Abdulla ibn Tahirin zamanında (828-814) oğuzlardan 1000 dustağın 60000 dirhəm qiymətinə alındığını bildirir. Bəlazurinin bir qeydindən anlaşılır ki,¹¹⁹ bu dustaqlar Abdulla ibn Tahirin oğlu Tahirin sərkərdəliyi altında oğuzlara qarşı göndərdiyi ordu tərəfindən alınmışdır. Ancaq hər iki qeyddə oğuzların yurdu haqqında heç bir izahat verilmir.

İstər Orxon bölgəsindəki doqquz-oğuzlar, istərsə də on-oxlara oğuzlar buralara şərqdən gəlmişdilər.

Əgər oğuzlar on-oxların qohumlarıdırsa (qüvvətli ehtimala görə, bu belədir), onların aşağı Sır-Dərya sahillərinə gəlmələri karlukların on-oxların ölkəsini fəth etmələri ilə bağlı ola bilər. Aşağı Sır-Dərya ətrafının və Aral sahillərinin oğuzlardan əvvəlki sahilləri isə peçeneqlər olmuşlar. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, peçeneqlərin üç əsas boyunun müştərək adı kəngər idi. Bunun göytürklərin 701-ci ildə Suğdak səfəri nəticəsində ələ keçən və Karaçuk dağları ilə onların şimalındakı bozqırlarda yaşadığı bilinən kəngəras təşəkkülünün adı ilə eyni olduğu qəbul edilmişdir.¹²⁰ Bundan əlavə, Biruninin bir qeydində peçeneqlərin Aral gölü ətrafında Xarəzmə qonşu olaraq yaşadıkları göstərilir.¹²¹ Digər tərəfdən peçeneqlərin bir zamanlar karlukların qonşuluğunda yaşadıklarını göstərən həmin müəllifin başqa bir əsərində bir qeyd də vardır.¹²² Bu qonşuluq hər halda İsficab ilə Talas tərəflərdə olmalıdır.¹²³

Peçeneqlər Sır-Dərya boyunda və Aral gölü ətrafında yaşayarkən oğuzlar harada məskun idilər? Bu xüsusda qəti bir söz söyləmək mümkün deyil, Rəşidəddin türklərin dastanı tarixində Talas bölgəsindən başqa şərqdəki Almalık bölgəsini də oğuzların yurdları hesab edir.¹²⁴ Əgər oğuzlar on-oxlara mənsubdurlarsa, onların Çu və Talas vadilərində yaşayan, çnllilərin nu-şe-pu dedikləri qoldan olmaları ən qüvvətli ehtimaldır. Belə anlaşılır ki, oğuzlar peçeneqlərə şərqdən hücum etmişlər. Hər halda iki qonşu qövüm arasında ağır vuruşmalar baş vermiş və ən sonda oğuzlar peçeneqləri Əmba çayının arxasına qovmuşlar. Oğuzların peçeneq yurdunu nə vaxt ələ keçirdikləri də bilinmir.

---

¹¹⁸s. 37, 39.

¹¹⁹Fütuh ül-büldan, Qahirə, 1350, s. 420.

¹²⁰25 nömrəli haşiyəyə bax.

¹²¹Təhdidi nihayət il-əmakin. Fateh kitabxanası, № 3386, s. 205-206; bu mətn üçün ayrıca bax: Biruniyə ərməğan cildi, Kəlküttə, 1951, s. 250 və davamı.

¹²²Kitab ül-cümahir, Heydərabad, 1355, s. 218.

¹²³Məsud (Kitab ül-tənbih vəl-işraf, De Qoj nəşri, Leyden, 1894, s. 180-181) Aral gölü ətrafında peçeneq, bəcni, bağgərd və nukərdə qövmələri ilə oğuz, karluk və kiməklər arasında vuruşmalar olduğunu və bu dörd qövmün vuruşmalar nəticəsində yurdlarını tərk edərək Şimali Qafqaza köçdüklərini yazır.

¹²⁴Oğuzlara aid dastanı mahiyyətdə əsərlər, dil, tarix və coğrafiya fakültəsi jurnalı, V-VII, № 3-4, s. 360-361.

Yurdlarından qovulan peçeneqlər Əmba ilə İdil arasına yerləşmişlər. Ancaq burada da 883-893-cü illərdə oğuzlarla xəzərin müştərək hücumlarına uğramışlar. Məğlub olan peçeneqlərin mühüm bir qismi İdili keçərək Qara dənizin şimalındakı torpaqlara getmişlər.¹²⁵ Peçeneqlərin bu yeni yurdlarında bəxtləri gətirdi. Onlar qısa müddətdə Don çayından Dunaya qədər yerləri işğal etdilər. Peçeneqlər Balkanlarda da mühüm bir siyasi qüvvə olaraq XI əsrin sonuna qədər qaldılar. Bizanslılarla ittifaqa girən qıpçaqlar bu dövlətin ortadan qalxmasında mühüm rol oynadılar.¹²⁶ Peçeneqlərin bir qismi ana boyun dalınca getməyərək Yayık çayının qərbində qalmışdı.¹²⁷

Əbülqazinin nəql etdiyi türkmən rəvayətlərində oğuz-peçeneq mübarizəsinə aid bəzi xatirələr yer tutur. Bu xatirələrin birində peçeneq elinin Toymadık adlı padşahının Salur Qazanın atası Enkişi məğlub edərək xatununu əsir aldığından danışılır. Üç il sonra Enkişi öz naibini hədiyyə ilə Toymadığın yanına göndərərək arvadını xilas etmişdir.¹²⁸ Yenə oradakı bir mənzumədə Salur Qazanın 30-40 minlik qoşunla bəcənə elinə yürüş edib onları qırdığı, bir neçəsinin çox yalvararaq qurtulduğu bildirilir.¹²⁹ Əbülqazi bu rəvayətləri türkmənlərin əllərindəki oğuznamələrdən nəql etmişdir. Əks təqdirdə, bu rəvayətlərin XVII əsrə qədər hafizələrdə qalması qeyri mümkün idi. Lakin türkmənlərdəki bu oğuznamələrin heç biri, ehtimal ki, bizə çatmamışdır, nə vaxt yazıldığı da məchul qalmışdır.

2. OĞUZLARIN HƏYAT TƏRZİ

X əsrin əvvəllərində oğuzların əksəriyyəti köçəri həyat sürürdü. Oğuz elinin XI əsrdə 24 boydan ibarət olduğu məlumdur.¹³⁰ Hər boyun başında bəy ünvanlı əsilzadələr dururdu. Dastanlara əsaslanaraq söyləmək olar ki, bəylərin 40 nəfərdən ibarət silahdaşları var idi. Onlara «yoldaş» deyilirdi.¹³¹ Hər qövmin əsilzadələri kimi, oğuz bəyləri də çox varlı idilər. İbn Fədlan¹³² oğuzlar arasında yüz min qoyuna və on min ata malik adamları gördüyünü yazır.

Məsudiyə görə, oğuzlar yüksək (əl-əali), orta (əl-əvasit) və aşağı (əl-əsafil) olmaq üzrə üç sinifə bölünürdülər.¹³³ Bununla bərabər, Məsudinin bu qeydi olduqca şübhəlidir. Bu sözlər oğuz eli arasındakı ictimai səviyyə fərqiini bildirir,

¹²⁵A. N. Kurat. Peçeneq tarixi, s. 33, 39-43.

¹²⁶Bu barədə A. N. Kuratın əsərinə bax.

¹²⁷İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 17-18; Sami əd-Dehhan nəşri, s. 106; K. Parferogen. İmperiya hakimiyyəti (A. N. Kurat. Peçeneq tarixi, s. 258).

¹²⁸III hissəyə bax.

¹²⁹III hissəyə bax.

¹³⁰II hissəyə bax.

¹³¹III hissəyə bax.

¹³²Z. V. Toğan nəşri, s. 17; S. əd-Dehhan nəşri, s. 106.

¹³³Müruc üz-zəhəb, I, s. 212.

yəni əsilzadələri (bəy), azad adamları (el) və kölələri (kün?) qəsd edir,¹³⁴ yoxsa sadəcə siyasi bir qruplaşmanı, yəni onların böyük, orta və kiçik olmaq üzrə üç qrup halında olduqlarını ifadə edir? Biz bəzi nəşrlərin əksinə olaraq, cümlənin əsil mənasından çıxış edib birinci fikri qəbul edirik, hərçənd ki, oğuzların siyasi baxımdan üç qrupa ayrılması da mümkündür.

X əsrin əvvəllərində yabquların qış iqamətgahı olan Yeni Kənt ilə Cənd və Xuvərə şəhərlərində müsəlmanlar da yaşayırdı. Bu üç şəhərdən ən böyüyü yabqunun oturduğu Yeni Kənt idi. Son iki şəhərin də oğuzlara tabe olduğu məlumdur. Məsudinin yazdığına görə,¹³⁵ bu şəhərlərdəki oturaq xalqın çoxu oğuzlar idi. Kaşğarının zikr etdiyi oğuz şəhərləri bunlar deyil, o, bu şəhərlərin adını çəkmir. Kaşğarının göstərdiyi oğuz şəhərləri bunlardır; Sərpən, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Sitgün. Bunlardan Sərpən X əsr coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Sabran (Savran) adlanır. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, Sabran X əsrin ilk rübündə oğuz hüdüdünda yerləşən bir müsəlman şəhəri idi. O möhkəmləndirilmiş şəhər olub yeddi qat qala divarı ilə çevrələnmişdi. Şəhərin xüsusi rabatı da vardı. Məscid isə qəbristanda (içəri şəhərdə) yerləşirdi. Oğuzlar sülh bağlamaq və ya ticarət etmək üçün bu şəhərə gədirdilər.¹³⁶ Karaçuğa gəlincə, Kaşğari onun Fərab şəhəri olduğunu bildirir.¹³⁷ Fərab Aris çayının Sır-Dəryaya töküldüyü yerdə olan kiçik bir ərazidir. Ərazinin idarə mərkəzi Keder qəsəbəsi idi. Ərazinin digər mühüm qəsəbəsi Vəsiç adlanırdı, Fərabı bu şəhərdə doğulmuşdur¹³⁸. Müqəddəsiyə görə,¹³⁹ Fərab ən böyük şəhərin adını daşıyan bir rüstək, yəni ərazidir. Onun məlumatına görə, Fərab 70 min əhalisi (!) və bir məscidi olan şəhərdir. Şəhərdəki dükənlərin çoxu qaladan xaricdə, çox az qismi isə qalanın içində idi. Həməni müəllif Keder və Vəsiçi ayrıca qeyd edir.¹⁴⁰ Belə bir vəziyyətdə Bartoldun dediyi kimi,¹⁴¹ Fərabı yeni bir şəhər olaraq qəbul etmək yerinə düşəcək. Belə görünür ki, oğuzlar Fərabı Karaçuk adını vermişlər. Ancaq indiyədək şəhərin bu adı başqa heç bir əsərdə rastlanmamışdır.

Suğnaka gəlincə, Minorski¹⁴² haqlı olaraq onu «Hüdüdü-ül-ələm»dəki Sunah ilə eyniləşdirmişdir. Sunah Fərabı tabe şəhər olub orada hər tərəfə ixrac edilən yaylar hazırlanırdı. Suğnak oğuzlardan sonra qırpaqların Sır-Dərya

---

¹³⁴Türkiyədə hələ də işlənən təbirlər: «elə-günə qarşı», «el-gün nə deyər».

¹³⁵Müruc üz-zəhər, I, s. 212.

¹³⁶İstəxri, s. 340; İbn Hövkəl, s. 511, Hüdüdü-ül-ələm, s. 118; Minorski, s. 119, Müqəddəsi, s. 274.

¹³⁷110 nömrəli haşiyəyə bax.

¹³⁸İstəxri, s. 346; İbn Havkəl, s. 510-511.

¹³⁹s. 273.

¹⁴⁰Yenə orada.

¹⁴¹Fərab maddəsi, İslam Ensiklopediyası, IV, s. 451.

¹⁴²Hüdüdü-ül-ələm, s. 118; Minorski, s. 119, 358.

sahilindəki başlıca mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəhərin xərabələri bu gün də durur.

Oğuz şəhərlərindən biri olan Karnak haqqında başqa heç harada heç bir qeydə rast gəlmədik. Z. V. Toğan¹⁴³ türk eli xəritəsində Karnak şəhərini Yesidən azca şimal-qərbdə, ondan bir mənzil məsafədə göstərmişdir. Digər tərəfdən, Sabranın yaxınlığındakı Sadiq Ata Təpənin Karnak olduğu fikri irəli sürülmüşdür.¹⁴⁴ Hər halda Karnakı Sabran tərəflərdə axtarmaq lazımdır.

Sitgünə gəlincə, qüvvətli ehtimala görə, o, X əsr coğrafiyaşünaslarının Südkənt adlandırdıqları şəhərdir. Südkənt Fərab ərazisinə yaxın bir yerdə Sır-Dəryanın sol sahilində yerləşirdi, bu gün xərabələri qalır. Bu şəhərdə bir cümə məscidi vardı. Südkənt ətrafında hələ X əsrin ilk rübündə müsəlmanlığı qəbul etmiş çoxlu karluk və oğuzun yaşadığı bildirilir. Bu müsəlman oğuz və karluklar ərazini öz qövmdəşləri olan qeyri-müsəlman türklərdən qoruyurdular. Bundan başqa, Fərab, Gəncədə və Şaş arasındakı otlaqlarda müsəlman olmuş türklərdən 1000 çadıra yaxın bir elat vardı.¹⁴⁵ Biruni gəncliyində hər il Xarəzmşaha şəxsən özü düzəltdiyi dərmanlar və mumiya gətirən südkəntli bir türkmən tanıyırdı.¹⁴⁶

Şübhə yox ki, oğuz şəhərləri yalnız Kaşğarının saydıqlarından ibarət deyildi. Onların Sır-Dərya sahillərində kompakt olaraq yaşadıkları digər bəzi və ya çoxlu şəhər, qəsəbə və kəndlər vardı.¹⁴⁷ Digər tərəfdən, onların Kaşğarının bəhs etdiyi dövrdən sonra da yeni şəhərlərə sahib olduqları bilinir. Bunlardan biri kimi Barçınlı-Kənt göstərilə bilər. Doğrudan da bu şəhərin adına XII əsrdən əvvəl yazılmış əsərlərdə təsadüf olunmur. Barçınlı-Kənt Sır-Dərya boyunca monqollar tərəfindən fəthi əsasında Sıgnak və Öz-Kəntdən sonra adı çəkilən üçüncü şəhərdir. Ondən sonra sıra ilə Əşnas, Səid və Şəhər (Yeni) Kəntin işğalı göstərilir.¹⁴⁸ Hazırda Cirik qala xərabələrinin altında Yeni-Dərya ilə birləşən Barşin-Dərya adlı bir quru çay və ya köhnə bir kanal vardır. Quru çayın sahilində Uz-Kənt və Sirlitə Tam şəhərlərinin xərabələri görünür.¹⁴⁹ Buradakı Uz-Kəntin Cüveyninin əsərindəki Sıgnakdan sonra adı çəkilən şəhər olduğuna şübhə yoxdur. Bu quru çay və ya

¹⁴³Türk eli xəritəsi və ona dair izahlar. İstanbul, 1943.

¹⁴⁴B. Ögəl, göstərilən əsər, s. 340.

¹⁴⁵İbn Hövkəl, s. 510-511; Hüdud ül-ələm. s. 117; Minorski, s. 113-119; Südkəntdə aparılan qazıntıların nəticəsi haqqında: B. Ögəl, göstərilən əsər, s. 336-337.

¹⁴⁶Kitab ül-cümahir, s. 205. Bu müəllif Südkənti bir türkmən şəhəri kimi göstərir (əl-Kanun ül-Məsudi, Heydərabad, 1374, II, s. 575).

¹⁴⁷Belə görünür ki, «Sır-Dərya sahillərində çoxlu xərabə vardır. Bunların bəzilərində aparılmış qazıntıların nəticəsi barədə bax: C. П. Толстов. Города Гузов. «Советская этнография», 1947, № 3, s. 55-102. (dr. İsmayıl Kaynakın türkçə tərcümələrindən istifadə edilmişdir). Bundan başqa: B. Ögəl, göstərilən əsəri, s. 333-341.

¹⁴⁸Cüveyni, I, s. 64, 67, 72, 79.

¹⁴⁹B. M. Jirmunski. Sır-Dərya boyunda oğuzlara dair izlər (İ. Kaynakın tərcüməsi). «Bülleten», № 99, s. 480-481.

kanalın sahilində bəzi şəhər və qala xərabeləri də var. Kök-Kəsənə və Barşin-Dərya haqqında 64 il əvvəl ilk dəfə müfəssəl məlumat verən arxeoloq V. A. Keller haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Barçınlı-Kənt də bu Barşin-Dərya üzərində olmalıdır.¹⁵⁰ Keller bu quru çay yatağının (Sır-Dəryanın qədim yatağı?) Çardardan Uz-Kəntə qədər olan hissəsinin də Uquz Jilqası (Oğuz dərəsi) adını daşdığını bildirir.¹⁵¹ Sıgnak şəhəri xərabelərindən on üç fərsəxlik bir məsafədə Kök-Kəsənə xərabeləri vardır. Kök-Kəsənəni ilk dəfə ziyarət edən Keller burada kərpicdən tikilmiş və mavi (göy) rəngli bəzəkləri olan dağılmış bir gümbəz görmüşdü. Bu türbənin cənub-qərb tərəfində bəzi divarları hələ də ayaq üstə olan daha kiçik bir türbə aşkar edilmişdir. Keller bu türbənin ətrafında da çoxlu təpə və tərəciklər görmüş, bunların qədim qəbr qalıqları, yoxsa məskən yeri olduğunu başa düşə bilməmişdir. 1927-ci ildə buranı ziyarət edən Yakubovski türbənin çökmüş olduğunu görmüş, türbədə və onun ətrafında araşdırmalar apardıqdan sonra Kök-Kəsənənin çini işləmə baxımından şahəsər bir abidə olduğunu söyləmiş, burada vaxtilə yüksək mədəniyyətin mövcud olduğu hökmünə varmışdır.¹⁵²

Əbülqazi Bahadır xan türkmənlərin tarixə vaqif baxışlarından 7 qızın oğuz elini «ağızlarına baxdırıb» uzun illər bəylik etdiklərini eşitdiyini bildirir. Bunlardan biri Karmış bəyin qızı və Mamış bəyin arvadı Barçın salur (Salur Barçın) imiş. «Onun türbəsi Sır-Dəryanın sahilində olub xalq arasında məşhurdur və özbəklər ona «Barçının kök kaşanası» dedilər».¹⁵³ Əbülqazinin bu sözlərindən Kök-Kəsənə (Göy kaşanə - Göy çini) türbəsinin oğuzlardan Barçın Xatuna ithaf olunduğu və bunun xalq tərəfindən bilindiyi anlaşılır. Bütün bunlardan aşağıdakı hökmə varmaq mümkündür: XII əsrdə Sır-Dərya boyunda Salur boyundan Barçın Xatun oğuzların bir qismini öz nüfuzu və hakimiyyəti altına almışdı. Ağıllı olduğu qədər də varlı olan bu xatununu hökmdarlıq etdiyi Sır-Dərya bölgəsində «Barçınlı-Kənt» adlı (yəni Barçına aid) yeni bir şəhər salındı. Bu xatun özü üçün Mərvdəki Sultan Səncər və Ürgəncdəki xarəzmşah Təkişin türbələrinə bənzəyənin qübbəsi göy çinilərlə işlənmiş möhtəşəm bir türbə tikdirdi. Ehtimal ki, şəhər bu türbə tikildikdən sonra salınmışdır. Barçınlı-Kəntlə birlikdə adı çəkilən Öz-Kənt və Əsnaşın da yeni şəhərlər olduğu bilinir, çünki daha əvvəlki dövrlərə aid əsərlərdə bu şəhərlərin adı çəkilir. İndiki məlumatlarımıza görə, Barçınlı-Kəntin adına XII əsrin ikinci yarısından etibarən rastlanır.

---

¹⁵⁰Göstərilən əsər, s. 482.

¹⁵¹Göstərilən əsər, s. 480-481.

¹⁵²V. M. Jirmunski, göstərilən əsəri, s. 477-478; Yakubovski bu türbənin xanlardan birinə zidd ola biləcəyini söyləməklə bərabər (s. 477) türbənin Mərvdəki Sultan Səncər, Ürgəncdəki xarəzmşah Təkiş və yenə buradakı Fəxrəddin Razi türbələri ilə bəzi bənzərlikləri olduğunu da bildirmişdir (göstərilən əsəri, s. 478).

¹⁵³Şəcəreyi-tərakimə, s. 79.

Oğuz şəhərlərində aparılan qazıntılar burada yüksək bir mədəni həyatın varlığına dəlalət edir. Keller, Yakubovski və Tolstov kimi arxeoloqlar bu xüsusu qayət açıq bir şəkildə bildirmişlər.¹⁵⁴ Oğuzların mühüm bir qisminin oturaq həyata keçmələrində ən mühüm amil onların müsəlmanlığı qəbul etməsidir. Onlar arasında İslam dini yayıldıqca və qüvvətləndikcə oturaqlıq da inkişaf etmişdir. Göründüyü kimi, bu şəhərlərin mühüm bir qismi X əsrin ilk rübündə oğuzların tabeliyində deyildi. Hər halda oğuzlar bu şəhərləri müsəlman olduqdan sonra ələ keçirmişlər. Kaşğaridən başqa oğuzların şəhərləri olduğunu bildirən digər bir müəllif də İdrisidir (əsərinin yazılma tarixi: 1154). İdrisi yazır: «Oğuzların şəhərləri çoxdur, onlar cənuba və qərbə doğru uzanır».¹⁵⁵

Köçəri oğuzlar bu şəhərlərdə yaşayan oturaq eldaşlarına istehza ilə «yatuq», yəni «tənbəl» deyirdilər. Onların fikrincə, bu oturaq eldaşları vuruşmadan, tənbəl-tənbəl şəhərlərdə yaşayırdılar.¹⁵⁶ Oğuz şəhərlərinin çoxunda Mavəraünnəhrin yerli ünsürləri də vardı, ki, oğuzlar onlara «sukak» deyirdilər.¹⁵⁷ Monqol istilasına əsnasında köçəri türkmənlərdən bir hissəsinin aşağı Sır-Dərya boyunda yaşadıkları məlumdur.¹⁵⁸

Oturaq oğuzların köçəri eldaşlarının siyasi fəaliyyətində və köçlərində o qədər iştirak etməyərək monqol istilasına qədər bu şəhərlərdə ömür sürdüklərini söyləmək mümkündür. Monqol istilasına nəticəsində bu şəhərlərin böyük əksəriyyəti və ya hamısı yaşamağa yaramayacaq dərəcədə dağıntıya uğramışdı.¹⁵⁹ Bu şəhər, kənd və qəsəbələrdə yaşayan oturaq oğuzlar necə oldular? Bu suala cavab vermək mümkündür: onların bir qismi tələf oldu, bir qismi əsir alındı, qalanları isə Xorasana qaçdı. Monqol istilasının İrana yayılması nəticəsində Xorasana pənah gətirənlər o vaxt təhlükəsiz ölkə olan Anadoluya gəldilər. Anadoluda köçərilər, kəndlilər və şəhərlilər arasında Xorasana ilə əlaqədar köç xatirələri əslrəcə unudulmamış, dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Şübhəsiz ki, buradakı Xorasana adı ilə Türküstan da ifadə olunurdu.

---

¹⁵⁴Bu xüsusda 143 və 145 nömrəli haşiyələrdə göstərilən əsərlərə bax.

¹⁵⁵S. P. Tolstoy, Qoroda quzov, s. 55 və ardı.

¹⁵⁶Kilishi, III, s. II; Atalay, III, s. 14.

¹⁵⁷Kilishi, II, s. 1919; Atalay, 11, s. 287. Bu sözün mənşəyi nədir?

¹⁵⁸111-ci səhifəyə bax.

¹⁵⁹«Biz bu ölkədə (Sır-Dərya boyu) çoxlu dağılmış şəhərlər, yıxılmış kəndlər, tərkdilmiş qəsəbələr gördük. Bu ölkədə adını bilmədiyim bir çay (Sır-Dərya), onun sahilində Yeni Kənt, Barçin və Ornas (Əşnas) adlı şəhərlər ilə adlarını bilmədiyim başqa şəhərlər vardır. (F. Con, II. Karpinin Kuyuk xanın sarayına səfəri, 1245-1247, s. 14. Rubrukun səyahətnaməsinin əvvəlində, Rokhill nəşri).

3. OĞUZLARIN İQTİSADI HƏYATI

XI əsrin əvvəllərində əksəriyyəti köçəri həyat sürən oğuzların iqtisadi fəaliyyətləri də bu yaşayışa uyğun olaraq əsasən heyvandarlıqla məhdudlaşır. Bu səbəbdən onların sərvətləri qoyun sürülərindən, ilxılardan (at sürülərindən), dəvələrdən, hətta «Hüdüd-ül-ələm»ə görə,¹⁶⁰ sığırdan ibarət idi. Atndan minik, dəvədən isə nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunurdu. İbn Fədlan¹⁶¹ «türk dəvələri» sözü ilə bu gün Anadoluda «buxur» deyilən ikihürgüclü dəvələri nəzərdə tutmuş olmalıdır. Yenə həmin müəllif bulqarların at əti yediklərini qeyd edir, lakin oğuzlar haqqında belə bir söz demir. Oğuz sübaşısı* Ətrəb ibn Fədlana və onun yoldaşlarına olduğu kimi, öz qohumları üçün də qoyun kəsdirmişdi. Ancaq o, vəfat etmiş oğuzların atlarının yeyildiyini qeyd edir. Digər tərəfdən, oğuz dastanları da oğuzların digər türk boyları kimi at əti, hətta dəvə əti yediklərini göstərir. At ətini onlar bəlkə də adi vaxtlarda deyil, müstəsna günlərdə yeyirdilər. Oğuzlar müsəlman olduqdan sonra isə at əti yeməkdən ümumiyyətlə vaz keçmişlər. Çünki daxil olduqları hənəfi məzhəbi at əti yeməyi haram buyurmuşdu.

Oğuzlara qonşu müsəlman qövmələri arasında canlı bir ticarət fəaliyyətinin mövcud olduğu görünür. Oğuz yurdundan keçən ən mühüm ticarət yolu Xarəzmdən İdil bölgəsinə gedən yol idi. Coğrafiyaşünaslar yekdilliklə oğuz tacirlərinin çox olduğunu yazırlar.¹⁶² İbn Fədlan¹⁶³ beş min nəfərlik böyük bir karvan içində oğuz yurdundan keçmişdi. Oğuzlar sülh dövründə ticarət məqsədilə Xarəzmdəki Curcaniyə və Baratəgin şəhərlərində, Mavəraünəhrdə isə Sabran şəhərinə gədirdilər.¹⁶⁴ Oğuzların əsas ticarət malı qoyun idi. Xorasan və Mavəraünəhr camaatının ət ehtiyacını onlar və karluklar ödəyirdilər.¹⁶⁵ Türk qoyunlarının Mavəraünəhr və Xorasan qoyunlarından fərqli bir cins olduğu bilinsə də,¹⁶⁶ onların əsas xüsusiyyətləri namələumdür.

Bundan başqa, oğuzların İslam aləmində məşhur olan türk keçəsi¹⁶⁷ satdıqları da ehtimal edilir.¹⁶⁸

¹⁶⁰ s. 80, Minorski, s. 100.

¹⁶¹ Z. V. Toğan nəşri, s. 8; S. əd-Dehyan nəşri, s. 86.

* Qədim türk dilində «sü» qoşun deməkdir. «Sübaşı» - sərkərdə mənasını verir (tərcüməçi).

¹⁶² İstəxri, s. 299; Hüdüd ül-ələm, s. 118; Minorski, s. 119; İbn Hövkəl, s. 511; Əbu Düləf Oğuzların Hind və Çinlə ticarət etdiyini bildirir ki, burada mübaliğə var (Yakt, Mücəm ül-büldan, F. Vustenfeld nəşri, Leypsiq, 1868, III, s. 44, «Sin» maddəsi).

¹⁶³ Z. V. Toğan nəşri, s. 14; S. əd-Dehyan nəşri, s. 98.

¹⁶⁴ İstəxri, s. 299; İbn Hövkəl, s. 511; Hüdüd-ül-ələm, s. 118; Minorski, s. 119.

¹⁶⁵ İstəxri, s. 281, 288.

¹⁶⁶ İmaməddin əl-İsfahani (Bundarinin ixtisarı), Hutsma nəşri, Leyden, 1889, s. 5, 282. Türkçəyə tərcümə edən K. Burslan. TTK, İstanbul, 1945, s. 3, 253.

¹⁶⁷ Yaqubi türklərin ən yaxşı keçə emal edən qövm olduğunu yazır (Kitab ül-büldan, Bağdad, s. 60, Leyden, 1892, s. 295).

¹⁶⁸ İbn Fədlan (s. 8) soyuq günlərin birində Xarəzmdə bir evin içində qurulmuş türk keçəsindən bir çadırda oturduğunu yazır.

Oğuzlar isə İslam ölkələrindən əsas etibarilə toxuculuq məmulatları satın alırdılar.

4. OĞUZLARIN DİNİ İNAMLARI

X əsrin əvvəllərində uyğurlar müstəsna olmaqla digər türk elləri kimi oğuzlar da qövmi dini inanclarını davam etdirirdilər. İslam aləminə türklərin Allahı tanıdıqları və ona tanrı dedikləri məlum idi.¹⁶⁹ Türklərin yaradıcını Uluğ-Bayat adlandırdıqları da müsəlman alimləri tərəfindən bilinirdi.¹⁷⁰ Ancaq oğuz din xadimlərinin tanrının vəsləri ilə bağlı təsəvvürləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Hər halda sadə oğuzların bu xüsusda təsəvvürləri çox da zəngin deyildi və onlar tanrıya insani vəsflər verirdilər. Oğuzlardan biri ibn Fədləndən tanrının arvadı olub-olmamasını soruşmuş, müəllif bu sualı eşitcək bir xeyli tövbə və istiğfar etmiş, oğuz da onun kimi hərəkət eləmişdi.¹⁷¹

Əbu Düləf səyahətnaməsində¹⁷² oğuzların bir məbədi olduğunu söyləyir və məbədin içində büt olmadığını bildirir.

İbn Fədlən isə nə məbəd gördüyü, nə də ruhani ilə söhbət etdiyi barədə açıq heç nə yazmır. Ancaq oğuzların hakimləri olduğu məlumdur. Oğuzlar bu mənəvi şəxsiyyətlərə böyük hörmət bəsləyirdilər.¹⁷³ Hətta onların oğuzların davaları və qanları üzərində hökm sahibi olduqları bildirilir ki, bu ifadədən mənəvi şəxsiyyətlərin el üzərində nə qədər əhəmiyyətli təsir və nüfuzları olduqları ortaya çıxır.¹⁷⁴ Elə bizim Qorqud Ata (Dədə Qorqud) da bu hakimlərdən biri idi. Təbiblik edən, gələcəkdən xəbərlər verən, hər hansı bir təşəbbüsün uğurlu olub-olmayacağını bildiren, dini mərasimləri idarə edən bu mənəvi şəxsiyyətlərə oğuzların qanı, yoxsa başqa bir ad (məsələn, ata) verdikləri bilinmir. Ata sözü onlar haqda hörmət ifadə edən söz idi, yoxsa onlar üçün xüsusi bir ad idi? - Bu xüsus tam aydın deyil.

---

¹⁶⁹İbn Fədlən, Z. V. Toğan nəşri, s. 10; S. əd-Dehhan nəşri, s. 92; Məqdisi, Kitab ül-bəd vət-tarix, K. Huartın nəşri və tərcüməsi, Paris, 1907, IV, mətn s. 63, tərcümə s. 57.

¹⁷⁰Məqdisi, göstərilən yer. Fəxrəddin Mübarəkşahın əsərində Bayat tanrının adı kimi göstərilir (Tarixi-Faxrəddin Mübarəkşah, E. D. Ross nəşri, London, 1927, s. 43).

¹⁷¹Z. V. Toğan nəşri, s. II; S. əd-Dehhan nəşri, s. 93.

¹⁷²s. 44. Ancaq bu səyahətnamədəki məlumatların çoxunun inanılmağa dəyər mahiyyətdə olmadığı məlumdur.

¹⁷³Hüdüd ül-ələm, s. 87; Minoriski, 100. Buradakı «nəməz borənd» ibarəsi ilə onların başlarını və bədənlərini əyərək təzim etdikləri bildirilir.

¹⁷⁴Göstərilən əsər, göstərilən yerlər. Beyhəkinin bildirdiyinə görə (tarixi-Beyhəki, Qani və Fəyyaz nəşri, Tehran, 1324 şəmsi, s. 627-628), Səlcuq bəylərinin yanında ulduzlar elminin (elmi-nücum) bilən bir mövlənəzadə vardı. Onun söylədiyi bəzi sözlər doğru çıxmışdı. Bu mövlənəzadə Dəndənəkan vuruşması zamanı Səlcuqlara tez-tez «bir az dözüün, zəfər sizin olacaqdır» demiş, günorta Qəznəvi ordusu tar-mar olanda Toğrul, Bəytu, Musa və Cağrı bəylər atlarından düşərək ona səcdə, yəni təzim etmişlər.

Ölü basdırmaq adətlərinə gəlincə, onlar ölülərini göytürklər kimi, paltarlı, silahlı və yanlarında digər şəxsi əşyaları ilə birlikdə dəfn edirdilər. Ölü ev şəklində qazılmış məzarda oturdulur, əlinə içki dolu (hər halda qımız)¹⁷⁵ bir çamçax verilir, qabağına da içki dolu bir qab qoyulurdu. Məzar bir otaq biçimində qazılır, tavanı düzəldilir, sonra onun üstünə palçıqdan qübbəyəbənzər bir hissə əlavə edilirdi. Bu oğuz məzarları ilə Türkiyədə ələlxüsus Səlcuq dövründə kütləvi şəkildə müşahidə edilən və mütəxəssislər tərəfindən türk çadırına bənzədilən günbəzlər¹⁷⁶ arasında yaxın bir oxşarlıq vardır. Xəzəraxası türkmənlərin də qəbrlər üzərinə dümsək kimi şəkillər çəkdiqlərini və buna yozka dediklərini bilirik.¹⁷⁷

Dəfndən sonra ölünlün atları kəsilərək yeyilirdi ki, bu da bütün türk qövmələrində görünən yuğ aşı və ya ölü aşı (ehsan) adəti idi.¹⁷⁸ Türkiyədə bu adət yüzilliklər boyunca davam etmiş, indi də mahiyyəti dəyişmədən kənd, qəsəbə, hətta şəhərlərdə yaşayır. Ölən adam sağlığında bəzi kimsələri öldürmüşdüsə, onların rəsmləri taxta üzərində oyulub məzara qoyulurdu. İnama görə, ölünlün öldürdüyü adam və ya adamlar cənnətdə onun xidmətçiləri olacaqlar.¹⁷⁹ Bu isə, gördüyü kimi, göytürklərdəki bal-bal adətindən başqa bir şey deyildir.¹⁸⁰ Oğuzlar eyni zamanda əsas türk ellərində olduğu kimi, yuğ aşında yeyilən atların başlarını, ayaqlarını və dərilərini məzarın üstündəki payalardan asırdılar.¹⁸¹ Onların inamına görə, ölü cənnətə ətləri yeyilən, dəriləri payalardan asılan bu atlarla gedəcəkdir. Belə olmadığı təqdirdə, ölü cənnət səfərini piyada başa vurmaq məcburiyyətində qalacaqdır.¹⁸² Oğuzlar dini inamın təsiri altında suya girmir, əcnəbilərin suda çimməsinə mane olurdular. Çünki suya girməklə özlərinin tilsimə düşəcəyindən qorxur, bu qaydanı pozanlara pul cəriməsi kəsirdilər.¹⁸³ Bütün türklərin dərin inamına görə, su müqəddəs və arı idi, çimmək isə müqəddəs və arı olan suyu çirkəndirmək və beləliklə, böyük bir günah işləmək deməkdi. Bu, uğursuzluq və fəlakət gətirirdi. Yenə dini inamlarla əlaqədar olaraq onlar köhnəlməyə nə qədər paltarlarını əyinlərindən çıxarmırdılar.¹⁸⁴ Oğuzlar müsəlmanların əksinə olaraq qoyunu başından vurmaqla öldürürdülər.¹⁸⁵

¹⁷⁵İbn Fədləndə bu içkiyə nəbız (xurma və ya quru üzüm arası deyilir). (Z. V. Toğan nəşri, s. 14; S. əd-Dehhan nəşri, s. 90). İbn Fədlən qımızı hər halda bu mahiyyətdə bir içki hesab etmişdi.

¹⁷⁶E. Dits, *Türk sənəti*, İstanbul, 1946, s. 84 (O. Arslanapa tərcüməsi).

¹⁷⁷A. Vamberi, *Mərkəzi Asiyaya səyahət*, London, 1864, s. 56, 71, 324.

¹⁷⁸Əbdülqadir İnan, *Tarixdə və bu gün şamanizm (TTK)*, Ankara, 1954, s. 189 və davamı. Ayrıca olaraq III hissəyə bax.

¹⁷⁹İbn Fədlən, Z. V. Toğan nəşri, s. 14; s. əd-Dehhan nəşri, s. 100.

¹⁸⁰Əbdülqadir İnan, *Göstərilən əsər*, s. 178, 180.

¹⁸¹İbn Fədlən, Z. V. Toğan nəşri, s. 14; S. əd-Dehhan nəşri, s. 99.

¹⁸²Yenə orada.

¹⁸³Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 10, 12; S. əd-Dehhan nəşri, s. 92-94.

¹⁸⁴Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 16; S. əd-Dehhan nəşri, s. 103.

¹⁸⁵Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 12; S. əd-Dehhan nəşri, s. 95.

Oğuzlar xəstələrin yanına (hətta qohumları olsa da) yaxınlaşmırdılar. Xəstələrə qul və qarabaşlar (cariyələr) xidmət edirdi. Yoxsullar isə büsbütün taleyin hökmünə buraxılırdı.¹⁸⁶ Bu xüsus, şübhəsiz ki, yoluxucu və epidemik xəstəliklərə tutulmaq qorxusundan doğurdu.

5. OĞUZLARIN DİGƏR ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

X əsrdə oğuz elində qadınlar digər türk ellərində və cahiliyyə dövrü ərəblərində olduğu kimi, kişilərdən uzaq gəzmir, üzlərini örtmürdülər. Bu hal Türkiyədə oymaq və kəndlərdə bu gün də davam edir. Hətta XIX əsrdə Cənubi Anadoluda səyahət edən V. Lanqlois bu münasibətlə türkmənləri Yaxın Şərqi ən mədəni insanları kimi təqdir etmişdi. Bununla bərabər, oğuzlarda fahişəlik və uşaqbazlıq halları yox idi.¹⁸⁷ Türk qadınları İslam dünyasında iffətli qadınlar kimi məşhur idilər.¹⁸⁸

Oğuzlarda öldürülənin qisasını almaq, yəni qan davası adəti də vardı.¹⁸⁹ Onlarda da cahiliyyə dövrü ərəblərində olduğu kimi, atası öləndə oğlu ögey anası ilə evlənirdi. İbn Fədlanın gördüyü oğuz sübaşısı Ətrək atası öldükdən sonra ögey anasını almışdı.¹⁹⁰

Evlənmə adətində kalım və ya başlıq vermək adəti geniş yayılmışdı.¹⁹¹ Oğuzların toyları və oyunları haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Yalnız Toğrul bəyin 1063-cü ildə xəlifə əl-Qaim Biəmrullahın qızı ilə evləndiyi zaman bir otaqda kürsü üstündə oturan gəlinə baş çəkəndən sonra həyəətə çıxdığını, orada bəyləri ilə birlikdə sevinc içində rəqs etdiyini və bu əsnada türkcə mahnılar oxuduğunu bilirik.¹⁹² Toy edərkən Toğrul bəyin 70 yaşı varlı. Əbül Fərəc vasitəsilə bu məlumatdan xəbərdar olan Bartold¹⁹³ ruslarda «plyaska prisyardki» adlı rəqsin türklərdən alınma biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür. Zənnimizcə, Toğrul bəyin ifa

¹⁸⁶Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 14; S. əd-Dehyan nəşri, s. 99.

¹⁸⁷Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 13, əd-Dehyan nəşri, s. 93-96.

¹⁸⁸Gərdizi, s. 81; Z. V. Toğan, izahlar qismii, s. 127-128.

¹⁸⁹Onlar İslam diyarında ölənlər qohum və ya eldaşlarının əvəzində bir müsəlman tapıb öldürürdülər (ibn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 13; s. əd-Dehyan nəşri, s. 96).

¹⁹⁰İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 15; s. əd-Dehyan, nəşri, s. 102.

¹⁹¹Göstərilən əsər, Z. V. Toğan nəşri, s. 11; S. əd-Dehyan nəşri, s. 93-94.

¹⁹²İbn ül-Cəzvi, əl-Müntəzəm, Heydərabad. 1359, VIII, s. 229. Sibti ibn-ül-Cəzvidə də (Mirat üz-zaman, Türk-İslam əsərləri muzeyi kitabxanası, № 2134, vərəq 226 a-b) bu ifadə olduğu kimi verilməklə kiçik bir fərq və əlavə vardır. Əbülfərəcin (Tarix, O. R. Doğrulun türkcəyə tərcüməsi, (TTK), Ankara, 1945, I, s. 315) sözləri eynən belədir: «Rəvayət edildiyinə görə, qız evinə göndəriləndiyi zaman sultan ilə türk bəyləri ayağa qalxaraq öz adətlərinə görə rəqs etmişlər, sonra diz üstə oturaraq qalxmışlar və türk mahnıları oxumuşlar. Gəlin üçün qızılın bir taxt düzəldilmişdi. Sultan içəri girərək yerə doğru əyildi, arvadını salamladı və içəridə qalmayıb bayıra çıxdı. Sultan 7 gün bu şəkildə hərəkət etdi və qadının üzünü görmək üçün duvağını qaldırmadı».

¹⁹³Orta Asiya türk tarixi haqqında dərslər, İstanbul, 1928, s. 97.

etdiyi bu rəqs bu gün Anadoluda kollektiv şəkildə oynanan və adına halay deyilən rəqs olmalıdır.

Digər türk ellərində olduğu kimi, oğuzların da milli yeməkləri tutmac idi. Tutmac tarix boyu bir sıra mənbələrdə türklərin milli yeməyi kimi qeyd olunur. Toğrul bəyin Xorasanda bir dövətdə yediyi badam haqqında «yaxşı tutmacdır, ancaq sarımsağı çatışmır»¹⁹⁴ dediyi söylənir.¹⁹⁵ Bu yeməyin Türkiyə səlcuqları və Osmanlı saraylarında da yeyildiyini bilirik. Tutmac türklərin hakimiyyət sürdükləri İran və ərəb ölkələrində də tanınmışdır.¹⁹⁶

X əsrdə oğuzların sifət quruluşunun digər türk qövmlərindən nə dərəcədə fərqli olduğu məlum deyil. Bildiyimizə görə, bu məsələ ilə əlaqədar ən qədim qeyd «Cami ət-təvarix»dədir. Bu əsərdə oğuzların üz şəkillərinin əvvəlcə digər türklərinki kimi olduğu, Mavəraünnəhrə gəldikdən sonra yerli iqlim və suyun təsiri altında sifətlərinin tədricən taciklərinkinə, yəni iranlılarınkına bənzədiyi yazılır.¹⁹⁷ Bu ifadədən türkmənlərin üz şəklinin XVI əsrdə əsas türk qövmləri və monqollarınki kimi deyil, iranlılarınki kimi düz olduğu, yəni monqoloid xüsusiyyətləri daşımadığı faktı meydana çıxır. Türkmənləri görəən Avropa səyyahları onların qadınlarının xüsusilə gözəl olduqlarını bildirirlər.

Oğuzlar üzlərini tərəş edir, yalnız bığ saxlayırdılar.¹⁹⁸ Bu adətin Türkiyədə də uzun müddət davam etdiyi, ruhanilərdən başqa xalqın və əsgərlərin üzlərini qırıxdıqları, yəni tərəş etdikləri məlumdur. Qızıbaş türklərin bu gün də saqqallarını istisnasız tərəş etmələri bu qədim adətin davamıdır. Bunun əvəzində bütün türklər kimi oğuzlar da saçlarını uzadırdılar. XI əsrdə oğuzlarla qarşılaşan ermənilərin diqqətini ən çox onların uzun saçları və yayları cəlb etmişdi.¹⁹⁹

---

¹⁹⁴Ibn ül-Əsir, Misir, IX, 1301, s. 201.

¹⁹⁵Bu rəvayətin açıq-aşkar uydurma olduğu şübhəsizdir. Rəvayətə görə, Oğuzlar Mərvdə kafuru görərək ona «bu, Mərv duzudur» demişlər (ibn ül-Əsir, göstərilən yer). Halbuki həməən müəllif (II, s. 153) bunu İraqı fəth edən ərəblərə istinad edir. Guya ərəblər Mədəində gördükləri kafura «bu, Mədəin duzudur» demişdilər. Bunlar fəthləri mədəniyyətsiz göstərmək və istehza etmək üçün uydurulmuş qəliblərdir.

¹⁹⁶Tutmac haqda məlumat üçün III hissəyə bax.

¹⁹⁷«Oğuz eli öz yurdundan çıxıb Mavəraünnəhr şəhərlərinə və İrana gələrək burada doğulub-böyüyəndə su və iqlim səbəbilə çöhrələri yavaş-yavaş taciklərinkinə bənzədi. Onlar xalis tacik olmadıqları üçün taciklər onlara «Türkman», yəni «türkəbənzər» dedilər. Ona görə də bu ad bütün oğuz boylarına verilmiş, onlar bu adla tanınmışlar» (Cami, ət-təvarix, Berezin nəşri, Peterburq, 1861, s. 26). B. Broknye, Dəniz arxasına səyahət, Şəfer nəşri, Paris, 1892, s. 92. Çuxurovada gördüyü türkmənlərə «gözəl insanlar» deyir. Babur (Xatirat, R. R. Arat tərcüməsi, TTK, Ankara, 1943, s. 72). Sultan Mahmud oğlu Baysunqur Mirzə haqqında: «böyük gözlü, yuvarlaq üzlü, orta boylu və türkmən çöhrəli, gözəl bir igid sözlərini işlədir. Baburun bu sözləri türkmənlərin cığatay türklərindən fərqli üz quruluşuna malik olduqlarını bildirir. Baysunqur Mirzənin türkmən çöhrəli olması çox təbii idi, çünki həmin müəllifin məlumatına görə Baysunqurun anası məşhur Qaraqoyunlu türkmən boyu baharluların başcısı Əli Şəkər bəyin qızı idi.

¹⁹⁸Ibn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 15; S. əd-Dehhan nəşri, s. 100-101.

¹⁹⁹Matyö d'Edesin xronikası, E. Dülorye tərcüməsi, Paris, 1958, s. 41.

Oğuzların qiyafəsinə gəlincə, bu barədə demək olar ki, heç nə məlum deyil. 1038-ci ildə Nişapura gedən Toğrul bəyin qiyafəsinin təsviri bu xüsusda bəlkə də faydalı ola bilər; onun başında kətdən bir sarıq (əsabehi-tuzi), əyində gözəl növ qumaşdan tikilmiş uzun qollu, uzun ətkli və qabaqdan düymələri olan paltar (qəbayi-mülhəm), ayağında keçə çəkmələr, qolunda gərilmiş bir yay, kəmərinə üç ox vardı.²⁰⁰

Əbu Düləf öz səyahətnaməsində oğuzların kürk və kətan paltarlar geydiklərini yazırsa da ikincini qəbul etmək qeyri-mümkündür. İslam ölkələrində emal edilən geyim əşyaları oğuzlarını rəğbətlə qarşıladığı erməğanlar idi. Ancaq onlar ümumən yun və keçə paltarlar geymişlər. İrana hakim olduqdan sonra Toğrul bəyin ağ rəngli pambıq paltarlar geydiyi bildirilir.²⁰¹

Oğuzların xasiyyət və xarakterinə gəlincə, məlumat azlığı üzündən bu xüsusda tam və qəti hökmlər vermək o qədər də asan deyil, ancaq onu söyləmək mümkündür ki, oğuzlar sürdükləri həyat tərzini və yaşadıqları mühitin çətin şərtlərinin təsiri ilə olduqca tündməcəz idilər. Vuruşqan olmaq onların başlıca fəzilətlərindən biri idi. Bununla bərabər, onlar namuslu, doğrucul və qonaqpərvər insanlardı.²⁰² Türklər son zamanlaradək bu xüsusiyyətlərini mühafizə etmişlər. XIX əsrdə də səyyahlar Anadolu türklərini bu cəhətlərinə görə yüksək qiymətləndirmişlər. Oğuzlar öz başçılarına (dini və siyasi) son dərəcə bağlı və hörmət edən insanlardı. Xurafata inandıqları və hissələrinə əsir olduqları da məlumdur.

Oğuzların danışdığı türkcə hələ Anadoluya gəlməzdən əvvəl, Türkünstanda ikən türk ləhcələrinin ən incəsi və kübarı (zərif) sayılırdı. Kaşğari bu cəhəti xüsusi qeyd edir.²⁰³ Yəni həmin müəllif ancaq oğuz ləhcəsində işlənən bir çox sözləri göstərmişdir.²⁰⁴ Bunun nə üçün belə olduğunu ancaq həmin sözlərin etimologiyasını tədqiq etdikdən sonra bilmək olar.

Oğuzlar eyni zamanda Sır-Dərya sahillərindəki şəhərdə birlikdə yaşadıkları soqqlardan (sukak) da çoxlu kəlmələr almışdılar. Onlar bu sözlərin çoxunu Anadoluya gətirmişlər.

---

²⁰⁰ Tarixi-Beyhaki, s. 533.

²⁰¹ Əbül-Fərəc, türkcə tərcümə, s. 229.

²⁰² İbn Fədlanın müsəlman tacirlərlə oğuzların münasibətlərinə dair sözləri. Z. V. Toğan nəşri, s. 12; s. əd-Dehyan nəşri, s. 95-96.

²⁰³ Kılıslı, I, s. 30, 361; Atalay, I, s. 30, 432.

²⁰⁴ Bu kəlmələr haqqında: Təhsin Banquoğlu. Oğuz ləhcəsi haqqında, Türk dili araşdırmaları illiyi. 1960, s. 23-48.

6. OĞUZLARIN İSLAM DİNİNİ QƏBUL ETMƏSİ

X əsrin ilk rübündə Súd-Kəntdə müsəlmanlığı qəbul etmiş mühüm bir türk icmasının yaşadığı müşahidə edilir ki, onların oğuzlardan olmasına şübhə yoxdur.²⁰⁵ Súd-Kəntin XI əsrin sonlarında bir oğuz şəhəri olduğu da məlumdur. Yenə X əsrin ilk rübündə Fərab-Kəncədə və Şaş (Daş-Kənd) arasında İslam dinini qəbul etmiş oğuz və karluklardan ibarət min çadıra yaxın bir elat yaşayırdı.²⁰⁶ Bunlar müsəlman olmayan türklərin axınlarına qarşı müdafiə hərəkətlərində mühüm rol oynayırdılar. İbn Fədlanın 921-ci ildə Bulqara gedərkən görüşdüyü oğuz başçılarından Yınalın bir dəfə müsəlman olduğunu, lakin xalqın «Müsəlman olsan, bizim başçımız ola bilməzsən» şəklində etiraz etməsi üzündən təkrar köhnə dininə qayıtmaq məcburiyyətində qaldığını bilirik.²⁰⁷

İslam hüduqları xüsusilə Samanilərin cəhdi sayəsində Sır-Dərya arxasının şərq istiqamətində genişlənməmiş və Balasaquna qədər uzanmışdı. IX əsrdə Samanılardan Nuh ibn Əsəd İsfacab bölgəsini fəth etmiş, bu xanədanın ən böyük hökmdarı İsmayıl ibn Əhməd 893-cü ildə Talas şəhərini alaraq oradakı möhtəşəm kilsəni məscidə çevirmiş, Nəsr ibn Əhməd isə (913-943) Şavqar şəhərinə səfər etmişdi.²⁰⁸ İsmayıl İbn Əhmədin Talas səfəri və İsfacab bəylərinin fəaliyyəti nəticəsində Balasaqunun qərbindəki Ordu şəhərində yaşayan türkmən mülki müsəlmanlığı qəbul etmiş və İsfacab bəylərinə vergi ödəməyə başlamışdı. Beləliklə, türk qövmləri arasında müsəlmanlığı hamıdan əvvəl əsasən Balasaqunla Talasın şərqindəki Mirki qəsəbəsi arasında yaşayan türkmənlər qəbul etmişlər. Şübhəsiz ki, bu, X əsrin birinci yarısında baş vermişdir. Lakin, dediyimiz kimi, müsəlman şəhəri olan Balasaqun 942-ci ildə müsəlman olmayan türklərin əlinə keçmişdir.²⁰⁹ Onların Qaraxanilər xanədanının başçılıq etdiyi yağmalar olduğu şübhəsizdir. Bu hadisə əsil yurdu Kaşğar bölgəsi olan Qaraxanilər sülaləsinin Talas vadisini öz hakimiyyəti altına aldığı tarixi göstərir.

Salnaməçilər 349-cu ildə (miladi 960) 200 000 çadırlıq bir türk elatının müsəlmanlığı qəbul etdiyini bildirirlər.²¹⁰ Bu türklərin Qaraxani xanədanının hökumətliyi etdiyi yerlərdəki türk qövmləri (yağma, karluk, çigil, tuxsı) olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Həmin əsrin ikinci yarısında oğuzlar arasında da müsəlmanlığın xeyli yayıldığını söyləmək mümkündür. Son Samani şahzadəsi Əbu İbrahim (Müntəzir) Mavəraünnəhri Qaraxanilərin əlindən almaq üçün girişdiyi fəaliyyətlər əsasında bir

²⁰⁵ İbn Hövkəl, s. 511; Hüduq ül-ələm, s. 117; Minorski, s. 118.

²⁰⁶ İbn Hövkəl, göstərilən yer; Hüduq ül-ələm; s. 118; Minorski, s. 119.

²⁰⁷ Z. V. Toğan nəşri, s. 13; S. əd-Dehhan nəşri, s. 97-98.

²⁰⁸ Bartold, Türkestan, s. 211, 224, 256.

²⁰⁹ Yenə orada, s. 256.

²¹⁰ Yenə orada, s. 255.

ara oğuz yabqusunun yanına gedərək onunla ittifaq bağlamış, qudalıq qurmuş və nəticədə yabqu müsəlman olmuşdu²¹¹ (391 - 1001-ci ildən sonra, hər halda 392-1002-ci ildə). Bu qeyddən də göründüyü kimi İslam dini oğuzlar arasında ancaq XI əsrdə hakim din mövqeyi qazana bilmişdir.

Müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuz zümrələrini qeyri-müsəlman qardaşlarından fərqləndirmək üçün Mavəraünnəhr müsəlmanları onlara türkmən adı verirdi. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, Orta Asiyada müsəlmanlığı birinci qəbul edən türk qövmü Balasaqun ilə Mirki arasında yaşayan türkmənlər olduğundan «türkmən» adı Mavəraünnəhr müsəlmanları içində «müsəlman türk» şəklində xüsusi bir mənə da qazanmışdı. Oğuzların da İslamı qəbul etmiş zümrələrinə müsəlman olduqlarını xatırlatmaq və onları qeyri-müsəlman qardaşlarından ayırd etmək üçün «türkmən» deyildi. Türkmən adının yalnız oğuz müsəlmanlarına verilməsi xüsusi Biruninin də sözlərindən göründüyü kimi, hər cür şübhədən uzaqdır.²¹²

Gərdizi və Beyhəqqi kimi Qəznə salnaməçiləri oğuzlardan müsəlman türk mənasında türkmən adı ilə bəhs etmişlər. Bunun əvəzində Yaxın Şərq müəllifləri onları əl-ğuzz, yəni oğuz adlandırmışlar. Çünki oğuzlar özlərinə türkmən demirdilər. Onlar müsəlmanlar tərəfindən hər yerdə özlərinə verilən bu adı uzun zaman mənimsəmədilər və oğuz sözünü atalarının adı kimi olsa da uzun müddət unutmadılar. XIII əsrin sonlarından etibarən artıq hər yerdə «türkmən» sözü «oğuz» sözünü əvəz etmişdir.

«Türkmən» adının mənşəyi müasir müəlliflər kimi qədim müəllifləri də xeyli məşğul etmişdir. Onlardan birinin fikrincə, «türkmən» «türk» sözü ilə farsca «man» (manənd) şəkilçisindən meydana gəlib «türkəbənzer» deməkdir. Bundan əvvəlki haşiyədə böyük alim Biruninin bu fikirdə olduğunu gördük. Kaşğari də öz növbəsində «türkmən» adının eyni şəkildə izahı ilə əlaqədar bir rəvayət²¹³ nəql etmişdir. Bu misallar XI əsrdə türkmən adının türk+man (manənd)dən meydana gəldiyinin olduqca yaygın bir fikir olduğunu göstərir. XIV əsrdə İranda da «türkmən» sözünün eyni cür izah edildiyi məlumdur.²¹⁴

İkinci fikrə görə, «türkmən» «türki-iman» sözündən yaranmışdır. Bunu isə ibn Kəsir²¹⁵ və bizim salnaməçi Məhməd Nəşri²¹⁶ və ya onun istinad etdiyi qaynağın müəllifi irəli sürmüşdür.

---

²¹¹Gərdizi, Tehran, 1327, s. 60.

²¹²Kitab ül-cümahir, s. 205.

²¹³Kilisi III, s 304-307; Atalay, III, s. 412-416.

²¹⁴Rəşidəddin, Cami ət-təvrix, Berezin nəşri, s. 26.

²¹⁵Əl-Biladiyə və-n-Nihayə, Qahirə, 1348, XP, s. 48.

²¹⁶Məhməd Nəşri, Cahannüma, F. R. Unat – M. A. Köymən nəşri, TTK, I, Ankara, 1949, s. 16-17.

Müasir dövrdə isə «türkmən» sözünün sonundakı «mən»in türkçə mübaliğə şəkilçisi olduğu söylənərək (qocaman, azman, dəyirman və i. a.) bu adın öz türk (əsil türk, böyük türk) mənasına gəldiyi bildirilir.²¹⁷

Oğuzların və ümumiyyətlə türklərin İslam dinini qəbul etmələrində onlarla müsəlmanlar arasındakı ticarət münasibətlərinin yüksək səviyyəyə çatması ən mühüm amil olmuşdur. Yuxarıda da deyildiyi kimi, X əsrin əvvəllərində oğuzların əlindəki Yeni-Kənd, Xuvarə, Cənd və b. şəhərlərdə müsəlmanlar da yaşayırdı, karlukların hakim olduğu bəzi şəhərlərdə isə müsəlman koloniyaları vardı. Bu koloniyalar olduqları yerlərdə türklərdən ancaq dostluq münasibətləri görürdülər. Oğuzlar mədəni səviyyəsi yüksək olan bu müsəlmanlardan İslam dininin əsaslarını öyrənirdilər. Digər tərəfdən həm Mavəraünnəhrdən, həm də Xarəzmdən hərəsində minlərcə adam olan karvanlar ən uzaq türk ölkələrinə gedib-gəlirdi. Hər bir müsəlman tacirin türk ölkəsində səyahət edə bilməsi üçün bir türk ilə dostluq və ya şəriklik qurması lazım idi. Müsəlman dərviş və şeyxlərinin də türklər arasında apardıqları dini təbliğatı bunlara əlavə edə bilərik.

7. OĞUZ YABQU DÖVLƏTİ

Oğuzların yabqular tərəfindən başçılıq edilən dövlətləri vardı. Ancaq tarixə bu yabquların heç birinin adı dəqiq məlum deyil. Oğuzların «Cami ət-təvarix»də verilmiş əfsanəvi tarixlərində bu yabqulardan bir çoxlarının adı çəkilmişdir. Yabqular qışda Sır-Dəryanın mənbəyi yaxınlığında yerləşən Yeni-Kənddə yaşayırdılar. Yabquların bizə məlum olan aşağıdakı məmurları vardı: sübaşı,²¹⁸ yəni ordu komandanı. Sübaşının bir nəfər, yoxsa bir neçə nəfər olduğu bilinmir. Səlcuqlar bu vəzifəni və bu sözü Anadoluya da gətirdilər. Səlcuq dövründə sübaşı ünvanı bölgələrin hərbi valilərinə verilirdi. Osmanlı dövründə isə sübaşı şəhərlərdəki polis rəisləri mənası qazandı. Yabquların digər yüksək məmuru Kül-ərkin idi.²¹⁹ Külərkin yabqunun naibi və ya vəkili deməkdir.²²⁰ Bu terminin Türkiyəyə gəldiyinə dair heç bir dəlil yoxdur. Ancaq vəzifənin gəlmiş olması ehtimalı var. Türkiyə səlcuqlarında bir səltənət naibliyi vəzifəsi mövcud idi.²²¹ Bundan əlavə, türkmən hökmdarlarının, bəylərinin də naibləri olduğunu bilirik.

²¹⁷Jan Deni, Türk dilinin qrammatikası, Paris. 1921, s. 236; Minorski, Hüdud ül-aləm haşiyələri, s. 311.

²¹⁸İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 10, 16; S. əd-Dehhan nəşri, s. 91, 103. XVIII və XIX əsrlərdə sözün tərkibindəki sü kəlməsinin su olduğu sanılmış, hətta onun sərçəsmə şəkilində farsca qəribə bir tərcüməsi də verilmişdi.

²¹⁹İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 13, 15; S. əd-Dehhan nəşri, s. 97, 101. Mətnə: kuzərkin. Türklərdə bu şəkildə ünvanı rast gəlinmir, əvəzində Kül-ərkin ünvanı vardır. Rəşiddədinə kulərki şəkli olduğu üçün İbn Fədlandakı kuzərkinin kul-ərkin olduğunu qənaətə verilmişdir.

²²⁰Göstərilən yer.

²²¹İ. H. Uzunçarşılı. Osmanlı dövlət təşkilatının əsaslarına giriş. s. 97, 101, 102.

Oğuz yabqu dövlətində tarxan və yınal ünvanları daşıyan şəxslər də vardı.²²² Lakin bunların sadəcə olaraq əsilzadə titulları, yoxsa məmur ünvanları kimi işləndiyi bilinmir.²²³ Türkiyə səlcuqlarında mövcud olan bəylərbəyi vəzifəsinin yabqular dövlətində olub-olmadığı da məlum deyildir.

Yabquların möhür və fərmanlarına tuğraq (tuğra) deyilir. Bu söz digər türklərə tanış deyildi.²²⁴ Oğuzlar bu sözü İrana və Anadoluya da gətirdilər. Səlcuq dövlətində tuğralıq (nişançılıq) adlı bir məmur vəzifəsi olmuşdur.

Oğuzlar eyni zamanda digər türklərin bitimək (yazmaq) sözü yerinə yazmaq sözünü işlədirdilər.²²⁵ Qohumlar arasında məktub daşıyan adama yazıqçı deyilirdi.²²⁶ Bütün bunlar oğuz yabqularının divanı (bürosu) olduğu fikrini yaradır. Bundan başqa, onların şəhərlərdən vergi yığan məmurları (təhsildar) olduğunu da bilirik. Ancaq bu divanda hansı əlifba ilə, hətta hansı dildə yazı yazıldığı barədə bir söz demək mümkün deyil. Yabquların ordularında ovcubaşı, əmir-axur kimi məmurların, çavuşların (təşrifat məmurları),* bəqçilərin (mühafizələr) olduğu şübhəsizdir.

Oğuzlar işlərini məslislər quraraq məsləhət (gənəşmə) yolu ilə həll edirdilər. Oğuz sübaşısı Ətrək tarxan, yınal kimi oğuz başçılarını çağıraraq xəlifənin nümayəndə heyətinə qarşı necə davranmaq barədə onlarla məsləhətləşmişdi.²²⁷

Oğuz yabqu dövləti X əsrin birinci yarısında müstəqil və qüdrətli bir dövlət idi. O heç bir zaman bu və ya digər dövlətə, qövmə tabe olmamışdır. Oğuzlar çox igid və vuruşqan bir qövmlər idilər.²²⁸ Məsudi²²⁹ oğuzların ən vuruşqan türk eli olduğunu söyləyir. Oğuzların silah və sursatları mükəmməl idi.²³⁰ Digər türk qövmlərində olduğu kimi, bu silahların başında ox dururdu. Oxu türklərin milli silahı kimi qəbul etmək əsla səhv olmaz. Yuxarıda da söylədiyimiz kimi, oğuzlar ermənilərin diqqətini bu silahları ilə cəlb etmişdilər. İbn Fədlan sübaşı Ətrəkin necə sərrast nişançı olduğunu bir misalla göstərmişdir.²³¹ Qarğı (süngü) və qılinc da əsas silahlardan idi. Oğuzların atları saysız-hesabsız idi. Erməni

---

²²²İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 13, 16; S. əd-Dehhan nəşri, s. 97-103.

²²³İbn Fədlanda ləğləz (Z. V. Toğan nəşri, s. 16) və ya ilğöz (S. əd-Dehhan nəşri, s. 103) şəklində bir söz də vardı. Bunun ünvan, yoxsa ad olduğu bilinmir.

²²⁴Kaşğari, I, s. 385.

²²⁵Kaşğari, Kilisli, III, s. 45; Atalay, III, s. 59.

²²⁶Kaşğari, Kilisli, III, s. 41; Atalay, III, s. 55.

* Seremonmeyster (tərc.).

²²⁷İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 10, 16; S. əd-Dehhan nəşri, s. 97 - 103.

²²⁸Hüdüd-ül-aləm, s. 86; Minorski, s. 100. İdrisi (jober tərcüməsi, 1840, II, s. 342) bu barədə deyir: «Bu qövmlər oğuz türklərindən olub həmişə silahlı, çox cəsür və digər türk qövmlərilə daim vuruşa hazır vəziyyətdədirlər».

²²⁹Müruc üz-zəhəb, I, s. 212.

²³⁰Hüdüd-ül-aləm, göstərilən yer.

²³¹İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 16; S. əd-Dehhan nəşri, s. 103.

salnaməçisi Aristakes romantik bir ifadə ilə oğuzların atlarının qartallar kimi cürətli olduğunu yazır.²³²

Oğuzların öz qonşuları ilə münasibətləri əsasən düşmənçəsinə idi. Onların peçeneqlərə qarşı xəzərlərlə ittifaq bağladıkları məlumdur. Ancaq bu iki qövmlə (xəzərlər və oğuzlar) arasındakı münasibətlərin X əsrdə dostcasına olmadığı görünür. İbn Fədlan oğuzlardan bir çoxunun xəzərlərin əlində əsir olduğunu eşitmişdi.²³³ Məsudi²³⁴ oğuzların İdil çayının mənsəbinə yaxın yerlərə gələrək qışladıklarını, çay donanda buzun üstündən keçərək Xəzər ölkəsinə axınlar (hücumlar) etdiklərini, Xəzər qoşunlarının bu hücumların qarşısını ala bilmədiyini üçün Xəzər kralının şəxsən oğuzların qarşısına çıxmaq məcburiyyətində qaldığını yazır.

Oğuzların Cənub qonşuları - müsəlmanlar bu zaman öz tarixlərinin ən xoşbəxt dövrünü yaşayırdılar. Mavəraünnəhr bərkətli torpaqlara sahib bir ölkə olmaqla birlikdə müstəsna coğrafi mövqeyi dolayısı ilə orada ticarət və sənaye də çox inkişaf etmişdi. Bu ölkə Samanilərin idarəsi altında siyasi sabitliyə qovuşduqda maddən və mənən İslam dünyasının ən inkişaf etmiş bölgələrindən birinə çevrildi. Ticarət karvanları buradan türk aləminin ən uzaq yerlərinə qədər gedirdi. Xarəzmilər də onlardan geri qalmırdılar. Hər iki ölkənin sənaye məhsulları üçün ən böyük bazar İldildən Çin səddinədək uzanan geniş türk aləmi idi. Hətta bu iki ölkə qədim zamanlardan bəri türk aləmində koloniyalar yaratmış, türk xaqanlarının xidmətinə girərək onların şəhər qurmalarında və digər mədəni fəaliyyətlərində köməkçisi olmuşlar. Bu ölkələrdə ticarət və sənayesinin inkişafı həmin ölkə xalqlarının mənəvi inkişafını da təmin etdi. İslam coğrafiyaşünasları Mavəraünnəhr xalqının əldə etdiyi mənəvi nemətləri bir-bir sadalayırdılar. Bütün bunların nəticəsidir ki, IX-XI əsrlərdə İslamın ən böyük elm adamları bu iki ölkədə yetişmişdir.

Əməvi dövlətinin süqutundan sonra (750) çox keçmədi ki, onsuz da zəif olan Qərbi göytürk xaqanlığı karlukların istilasına uğradı (766). Xeyli əvvəldə söylədiyimiz kimi, bu müvəffəqiyyətdən sonra karluklar Qərbi göytürk xaqanlığı torpaqları üzərində qüvvətli bir dövlət qura bilmədilər. Anlaşıldığına görə onların yabqu adlanan hökmdarları Talas şəhərində oturdu və karlukların ancaq bir hissəsinə hakim ola bildi. Yəni karluklar da siyasi baxımdan parçalanmış bir vəziyyətdə idilər. Onların, habelə qərb qonşuları oğuzların İslam ölkələrinə qarşı davranışları ancaq talan səfərlərindən ibarət idi. Onlar bəzən də öz dövlətinə qarşı üsyan edənlərin köməyinə gəlirdilər. Müsəlmanlar bu talan səfərini dayandırmaq üçün Buxara ətrafında, Şaş ilə İsficab bölgələrində sədlər qurdular.²³⁵ Sərhəd şəhərləri də qalalar və divarlarla bərkidildi. Ancaq bölgə və yөрələrini qorumaq

²³² J. Loran. Bizans və Səlcuq türkləri, Nansi, 1913, s. 17.

²³³ İbn Fədlan, Z. V. Toğan nəşri, s. 17; S. əd-Dehhan nəşri, s. 104.

²³⁴ Müruc üz-zəhəb, II, s. 17.

²³⁵ Bartold, Türkestan, s. 201-211.

üçün divar çəkmək tədbirindən bir müddət sonra vaz keçildi. Karluklar o qədər zəif bir vəziyyətdə idilər ki, Samanilərdən İsmayıl ibn Əhməd Sır-Dərya arxasına yürüş edərək Talas şəhərini aldı və karluk yabqusunun xatunu da daxil olmaq üzrə çoxlu əsir və böyük qənimətlə geri qayıtdı. Daha əvvəl dediyimiz kimi, Talasdan xeyli Şərqdə, Balasaqunun qərbindəki Ordu şəhərində oturan türkmən məliki qorxudan müsəlman olmuş, İsficab məlikinə vergi verməyə başlamışdı. Anlaşıldığına görə, İsficab bölgəsinin hakimi olan müsəlman türk sülaləsi Əhməd ibn İsmayılı fəth etdiyi bölgəni uzun zaman əlində saxlamağa müvəffəq olmaqla bərabər, işğal zonasının sərhədlərini daha da genişləndirdi və hakimiyyətini türkmənlərə tanıtdı. Bu dövrdə Sır-Dəryadakı müsəlman şəhərlərində çoxlu könüllü mücahid var idi. Mavərünnəhrdəki əsas şəhərin camaatı və ali komandanlar mücahidlərin sərhəd şəhərlərində yaşamaları üçün rabatlar tikdirir və onların başqa ehtiyaclarını ödəyirdilər. Mücahidlər üçün varlı vəqflər qurulmuşdu. Mücahidlərin ən çox yığıldıqları yer İsficab şəhəri adı. Müqəddəsiyə görə,²³⁶ burada 1.700 (!) rabat vardı. Bu, İsficab məlikinin gücünün haradan qaynaqlandığını göstərir. İsficabdakı türk xanədanının Saman oğullarına ismən tabe olması da bununla bağlıdır. Bu mücahidlər arasında böyük miqdarda türklərin olduğunu da bilirik.

942-ci ildə İsficab məlikinə tabe olan müsəlman şəhəri Balasaqun qeyri-müsəlman türklər tərəfindən fəth edildi.²³⁷ Bu mühüm hadisə Qaraxani dövlətinin yüksəldiyini göstərən faktdır. Daha əvvəl də xatırlandığı üzrə, bu qeyri-müsəlman türklərin başında Qaraxani xanədanı dururdu və onlar əsasən Kaşğar bölgəsində yaşayan yağmalardan ibarət idi. Buna heç bir şübhə yoxdur. Balasaqunun işğalının Samani paytaxtında əks-səda yaratdığı məlumdur. Xaqanın oğlunun əsir alındığı faktına²³⁸ istinadən şəhərin geri alınması üçün səfər təşkil olunduğunu ehtimal etmək mümkündür, lakin şəhərin geri alınmadığı həqiqətdir. Beləliklə, Qaraxanilər, yüksəlməyə başlarkən, Nuh İbn Nəsrədən (934-954) etibarən Samanilərin qüdrəti azalmağa doğru üz tutmuşdu. Samani taxtına bir-birindən zəif şəxsiyyətlər gəldiyi üçün seçmə türk ordusunun komandanlarının nüfuz və iqtidarı getdikcə artırdı. Bu komandanlarla hökmdarın mübarizəsi dövlətin süqutunda ən mühüm amil oldu. Türk komandanlarından biri olan Alp Təgin 962-ci ildə Qəznəni fəth etdi, beləliklə, Qəznəvilər dövləti quruldu.

Qaraxani hökmdarı Buğra xan Harun ibn Musa bir neçə dəfə dəvət edildikdən sonra 992-ci ildə Mavəraünnəhri istila etdi və 999-cu ildə Samanilər dövləti süquta uğradı. Mavəraünnəhrdə Qaraxanilər hakimiyyəti başladı. Xorasana gəlincə, bura bir neçə il əvvəl Qəznəvilərin əlinə keçmişdi.

---

²³⁶ s. 273; Bartold, göstərilən əsər, s. 176.

²³⁷ Bartold, göstərilən əsər, s. 256.

²³⁸ Yəni orada.

Mavəraünnehriin qərb qonşusu Xarəzmdə qədimdən bəri yerli bir xanədan hökm sürürdü. Afriğ oğulları adlanan bu xanədan Samanilərə tabe idi. Onlar oğuzların şimaldan hücumlarına qarşı həmişə hazır dayanırdılar.²³⁹ Bu xanədanın yerini 995-ci ildə Məmunogulları (Xarəzm şahları) tutdular ki, onların da hakimiyyəti 1117-ci ilədək davam etdi. Həmin il (995) Xarəzm Mahmud Qəznəvinin əlinə keçdi və hökmdar oraya öz sərkərdəsi Altun-Taşı vali göndərdi. Altun-Taş və oğulları Xarəzmi 1040-cı ilədək idarə etdilər.

Oğuzlar şərq qoşunları karluklarla da vuruşmuşdular. Hətta bu vuruşların birində oğuz yabqusu ölmüşdü.²⁴⁰ Bu hadisə X əsrin əvvəllərində və ya ondan da qabaq baş vermiş ola bilər. Kaşğari²⁴¹ oğuzlarla çigillər arasında qədimdən bəri davam edən köklü bir düşmənliyin olduğunu xəbər verir.

Oğuzların şimal qonşularına gəlincə, bunlar kiməklər, ələxüsus bu qövmin getdikcə qüvvətlənən qırpaq boyu idi. Qırpaqların hələ IX əsrdə kimək elindən ayrılaraq müstəqil surətdə hərəkət etdiyi anlaşılır. Kiməklər oğuzlar ilə sülh içində olanda çox soyuq fəsilərdə sürülərilə cənuba köçürdülər.²⁴²

Oğuz yabqu dövlətinin necə və nə vaxt süqut etdiyi barədə heç bir tarixi məlumat yoxdur. «Cami ət-təvərix»dəki əfsanəvi mahiyyətli tarixlərində Əli xan adlı bir nəfər son oğuz yabqusu olaraq göstərilir. Əli xanın Qılınc Arslan adlı və Şah Məlik ləqəbli bir oğlu vardı. Şah Məlik tarixi bir şəxsiyyət olub XI əsrin birinci yarısının ortalarında Cənd hakimi idi. Hətta bir əsərdə onun atasının adı, dastandakı kimi, Əli olaraq göstərilmiş, «əl-Bərani» şəklində nisbəsi də verilmişdir.²⁴³ Ancaq bu günə qədər həmin nisbəni izah etmək mümkün olmamışdır. Qaynaqlarda Şah Məlikin oğuz mənşəli olmasına dair də heç bir işarə yoxdur. Buna görə, təsdiq edici tarixi bir dəlil əldə edilməyə qədər «Cami ət-təvərix»dəki rəvayətə bir şey əlavə etməyin doğru olmayacağı zənnindəyik.²⁴⁴

Aşağıda bəhs ediləcəyi kimi, Səlcuqun oğullarından İsrail 392-ci (1002) ildə yabqu ünvanını daşıyırdı. Bu xüsus oğuz dövlətinin böyük ehtimala görə bu tarixdən əvvəl yıxılmış olduğunu göstərir.

İndi ən qüvvətli ehtimal kimi oğuz yabqu dövlətinə qırpaqların son qoyduğu üzərində dururuq. 1030-cu ildən əvvəl Xarəzmşah Altun Taşın xidmətində bir qırpaq zümrəsi vardı.²⁴⁵ Bu qırpaq zümrəsinin Xarəzmə gələ

---

²³⁹ Biruni, əl-Asar ül-baqiyyə, E. Saşo nəşri, 1878. s. 236.

²⁴⁰ Mücməl üt-təvərix s. 103; Gərdizi, s. 80.

²⁴¹ Kilişli, I, s. 330; Atalay, I, s. 394.

²⁴² Hüdud ül-ələm, s. 85; Minorski, s. 100.

²⁴³ İbn Fındıq, Tarixi-Beyhaki, Əhməd Bəhmənyar, nəşri, Tehran, 1317 şəmsi, s. 51.

²⁴⁴ «Cami ət-təvərix»də oğuzların əfsanəvi tarixi və Şah Məlik haqqındakı rəvayətlər üçün bax: «Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər», s. 378-879.

²⁴⁵ Tarixi-Beyhaki, s. 86, 684. Sonuncu səhifədə cənaq şəklindədir, Mətni nəşr edənlərin (Qani-Fəyyaz) bu sözün hıfçaq (yəni qırpaq) olacağı barəsində təəddüdləri yersizdir (s. 684, indeks: s. 729). Çünki 86-cı səhifədə hıfçaq adının yanında necə küçət və cügrən adları gəlsə, cənaq sözünün yanında da həmin adlar görünür.

bilməsi ancaq Aralın şimal və şimal-qərb hissəsinin qıpçaqların əlinə keçməsilə mümkün ola bilərdi. F. Köprülünün də dediyi kimi,²⁴⁶ Altın Taşın xidmətində olan və hıfçax ilə birlikdə xatırlanan küçət və cuğrakların da qıpçaqların yaxın qohumları olması ehtimalı güclüdür. Səlcuq Çağrı bəy Xorasan hökmdarı ikən (1040-1060) qıpçaq əmiri onun yanına gələrək müsəlman olmuş və aralarında qudalıq qurulmuşdur.²⁴⁷ Rus salnamələri 1054-cü ildə ilk dəfə olaraq Qara dənizin şimalında torkların (uz-oğuz) və polovetslərin (qıpçaq) görünməsindən bəhs edir. Bu torkların Bizans qaynaqlarının uz adlandırdıqları oğuzların bir elatı, sarışın mənəsinə gələn polovetslərin isə qıpçaqlar olduğu qəbul edilmişdir. Bu oğuzlar elatının qıpçaqların təzyiqi altında İdili keçərək Qara dənizin şimalına getdikləri bilinir.²⁴⁸ Digər tərəfdən, Kaşğarının xəritəsinin tədqiqindən görünür ki, qıpçaqlar oğuz çölünü, hətta Sır-Dəryanın aşağı yatağının demək olar ki, hamısını işğal etmişdilər.²⁴⁹ Nasir Xosrovun (vəfatı 1060) bir şərinədən qıpçaqların oğuzlarla yan-yanə yaşadıkları anlaşılır.²⁵⁰ Alparslanın Manqışlaq səfəri münasibətilə türkmənlərin qıpçaqlarla qarışıq halda yaşadıkları (şübhəsiz Üst-Yurdda) və tacirləri soyduqları söylənir.²⁵¹ Bütün bu qeydlər qıpçaqların oğuzları sıxışdıraraq onların torpaqlarının mühüm bir hissəsini öz əllərinə keçirdiklərini açıqca göstərir. Oğuz yabqu dövlətinin də bu qıpçaq hücumları nəticəsində yıxıldığını düşünmək qayət təbiidir. Qıpçaqların bu müvəffəqiyyətlərinin isə oğuzların daxili çəkişmələr nəticəsində parçalanaraq zəif bir vəziyyətə düşmələri ilə əlaqədar olduğu şübhəsizdir. Oğuzlar arasında köhnədən bəri çəkişmələr olduğunu və bunun köçlərə səbəb olduğunu bilirik. Bu hadisənin nə vaxt baş verdiyi məsələsinə gəlincə, bu xüsusda qəti hökm vermək mümkün deyil, ancaq bunun 392-1002-ci ildən əvvəl olduğunu ən güclü ehtimalla söyləyə bilərik. Çünki həmin tarixdə Səlcuqun oğullarından İsrail yabqu ünvanı daşıyırdı.²⁵²

Səlcuqların Cənd yörəsinə gəlmələri də daxili mübarizə və ya yabqu dövlətinin süqutu ilə bağlı idi. Xülasə, daxili mübarizə və qıpçaq hücumları nəticəsində oğuz dövlətinin yıxılması oğuzların mühüm bir qisminin köçməsinə

---

²⁴⁶Kay qəbiləsi haqda yeni notlar, Bülleten, № 33, §. 442. Küçətlər və cuğraklar haqqında həmmən yazıda ümumi məlumat var (s. 435-444).

²⁴⁷Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, Məhəmməd İqbal nəşri, Lahər, 1933, s. 28.

²⁴⁸Minorski, Hüdud ül-ələm haşiyələri, s. 316-317.

²⁴⁹Kaşğarının xəritəsi üçün bax: Kılıslı, I; Atalay, II.

²⁵⁰Divani-Nasir Xosrov, Tehran, 1304-1307, s. 329. Ancaq «Divan»da Bartoldun Brauna istinadən xatırladığı Dəşti-Qıpçaq sözüne rastlanmır.

²⁵¹Səbt ibn ül-Cövzi, Mirat üz-zaman. Türk-İslam əsərləri muzeyi kitabxanası, № 2134. vərəq 242 b, Topqarı sarayı, III, Əhməd kitabxanası, № 2907, XII, vərəq 228 a. Anlaşıldığına görə, burada türkmənlərə qarışmış «Küffər» (kafirələr) qıpçaqlardır. Türkmənlərin köçlərini, arvad-uşaqlarını və heyvanlarını qoyub qaçdıqları ada isə (cəzirə) Manqışlaq yarımadasıdır. Bu səfər barədə sonra danışılacaq.

²⁵²Bir az sonra bu məsələyə toxunulacaq.

səbəb olmuşdur. Beləliklə, onlardan böyük bir qol əvvəlcə Cəndə, sonra oradan aşağıya - Buxara tərəfə köçmüş, digər mühüm bir elat isə Cənubi Rusiyaya getmişdi. XI əsrin ortalarında oğuzlar əsasən Sır-Dərya çayının orta hissəsində, yəni Karaçuk dağları bölgəsində və oradakı şəhərlərdə, bir də Manqışlaq yarımadasında kompakt halda yaşayırdılar. Bununla bərabər, moŋqol istilasından zamanında Cənd və Qaraqumda türkmənlərin də yaşadığı bilinir.

8. UZLARIN BAŞINA GƏLƏNLƏR

Oğuzlardan mühüm bir elat XI əsrin ortalarında Qara dənizin şimalındakı torpaqlarda göründü. Rus salnaməçiləri bunları tork, Bizans qaynaqları isə uz adlandırmışdır. Rus salnamələri həmin oğuzlardan və sarışın mənəsinə gələn polovets dedikləri qıpçaqlardan ilk dəfə 1054-cü ildə bəhs etmişdir.²⁵³ Rusların peçeneqləri və qıpçaqları daxil etməyərək yalnız uzlara tork (türk) deməsinin səbəbi bilinmir. Uzların Qara dənizin şimalına gəlmələrinə qıpçaqların onları sıxışdırması səbəb olmuşdur. Qıpçaqlar Qara dənizin şimalında da onları sıxışdırmaqda davam etmiş, oğuzların çoxunu Dunay boyuna, oradan da Balkanlara enməyə məcbur etmişlər. 1064-1065-ci illərdə Dunayı keçən oğuzlar qollara ayrılaraq Balkanlarda geniş bir istila hərəkətinə başlamışlar. Trakiya, Makedoniya və Səlanik bölgələrini talan etmişlər. Ancaq birdən-birə düşən soyuqlar onların arasında epidemik bir xəstəliyin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Onsuz da dağınıq halda olan oğuzları bu epidemiyə daha da zəiflətməmiş, onlar köhnə düşmənləri peçeneqlərin və yerli xalqın hücumuna uğrayaraq böyük tələfat vermiş, qüvvə və əhəmiyyətlərini itirmişlər. Uzların sağ qalanları Bizans tərəfindən Balkanların müxtəlif yerlərində, xüsusilə Makedoniyada yerləşdirildilər.²⁵⁴ Bu uzların həyatı sürüdən ayrılan quzu kimi belə hüznü bir şəkildə sona çatmışdır.²⁵⁵ Bununla bərabər, Bizans xidmətinə daxil olan bu uzların bir qisminin 1071-ci il Malazgird müharibəsində öz qardaşları səlcuq oğuzlarının tərəfinə keçdiklərini bilirik.

---

²⁵³Minorski, «Hüdüd ül-ələm» haşiyələri, s. 316-317. Yəne onun, Mərvəzi haşiyələri, s. 102. Ancaq A. N. Kurat rus knyazı St. Vladimirin uzlarla birlikdə Kama bulqarları üzərinə 985-ci ildə bir yürüş etdiyindən bəhs edir və uzların bu tarixdə (985) Don boyunda yaşadıklarını söyləyir (Peçeneq tarixi İstanbul, 1937, s. 128).

²⁵⁴A. N. Kurat, Peçeneq tarixi, s. 150-152, 187-188.

²⁵⁵Yəne orada, s. 154-155. Urfalı Matevos (Hrant Andreasyanın türkcəyə tərcüməsi, TTK. 1962, s. 143). Bizans ordusunun sağ cinahında olan uzlarla sol cinahındakı peçeneqlərin (padzunaq) müharibənin qızğın çağında səlcuqlar tərəfinə keçdiyini söyləyir, Malazgird müharibəsində iştirak edən böyük Bizans sərkərdələrindən Tarxanın (Tarxaniat) oğuz başbulaqlarından olduğunu yazır.

C. SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN QURULMASI

Səlcuq* dövlətinin qurulması oğuz türklərinin tarixində çox mühüm dönüş nöqtəsidir. Onun qurulması ilə İslam aləmində siyasi hakimiyyət oğuzların əlinə keçdi, həm də Anadolu və ona qonşu ölkələr oğuzların vətəni oldu. Oğuz türkləri Yaxın Şərqi İslam aləminin xüsusilə X əsrin əvvəllərindən etibarən zəifləməsindən istifadə edərək addım-addım irəliləyən Bizansı dayandırmaqla qalmamış, onun əsas dayağı olan Kiçik Asiyanı fəth etməklə bu dövlətin çökməsində və süqutunda mühüm amil olmuşlar.

Səlcuq oğuzlarının kınık boyuna, şübhəsiz ki, bu boyun bəy ailəsinə mənsubdur.²⁵⁶ «Cami ət-təvarix»də Oğuz boylarının siyasi və ictimai mövqelərinə görə tərtib edilmiş cədvəldə kınıklar 24-cü, yəni ən axırıncı yerdə göstərilir. Bu faktın çıxış edərək hökm vermək lazım gəlsə, deməli, kınıklar oğuzların qədim tarixlərində çox da mühüm rol oynamamışlar.²⁵⁷

«Məliknamə»yə görə²⁵⁸ Səlcuq yabqunun sübaşısı, yəni ordu komandanı idi. Kaşğari də Səlcuqun sübaşı olduğunu təsdiq edir.²⁵⁹ Yənə «Məliknamə»yə görə²⁶⁰ Səlcuqun atası Dukak idi və Təmir-yalıq (Dəmir yaylı) ləqəbini daşıyırdı. Yayın türklər arasında hakimiyyət rəmzi olduğunu bilirik. Şübhəsiz ki, Səlcuq nə

---

*Osmanın ardıcılıarı osmanlılar, qurduğu dövlət Osmanlı dövləti adlanır. Türk dilində Səlcuqun tərəfdarları səlcuqlular, dövləti Səlcuqlu adlarını daşıyır. Azərbaycan dilində tarixi ənənəyə görə ikinci halda «səlcuq» sözü ancaq adlıq halda işlənir: səlcuqlar, Səlcuq dövləti. Ənənəni pozmadıq. (tərcüməçi).

²⁵⁶Əxbar üd dövlət is-səlcuqiyyə. s. 3, «Məliknamə»yə istinadən»; Kaşğari, Kilisli, I, s. 50; Atalay, I, s. 55; Həmdullah Müstəvfı Qəzvini, Tarixi-güzidə, Tehran, 1339 şəmsi, s. 426; Rəşidəddin, Cami ət-təvarix, Berezin nəşri, s. 29.

²⁵⁷Kınıklar haqda ikinci hissəyə bax.

²⁵⁸Səlcuqların ilk dövrlərindən bəhs edən bu əsərdə Kahen onlar haqda digər qaynaqları diqqətlə araşdırmışdır: K. Kahen, Məliknamə və səlcuqların mənşəyinin tarixi, Orient, II, Səlcuq dövrü tarixşünaslığı, s. 59-78. Dövrümüzə gəlib çatmamış «Məliknamə»dən qədim müəlliflərin gətirdikləri iqtibaslar bir-birindən fərqlənir. Əsərin ərəb dilində tərcüməsi var. Bu əsərə istinad edən məlumatları ciddi surətdə süzgəcdən keçirərək, istifadə etmək lazımdır.

²⁵⁹Kilisli, I, s. 397; Atalay, I, s. 478.

²⁶⁰Mirxond (Rövzət üs-səfa, Luknov nəşri, 1332, IV, s. 84) yabqunun Xəzər Məlik olduğunu söyləyir. Tukakın isə Xəzərlərdən olduğunu bildirir. Bu qeydə inansaq, Dukak oğlu Səlcuq və onun qohumları Xəzərlərə mənsubdur. Z. V. Toğan (ibn Fədlan və Ümumi türk tarixinə giriş, İstanbul, 1946, s.174-176) və onun ardınca Dunlop oğuzların və oğuzlardan bir qisminin (onları Xəzər oğulları adlandırmışdır) Xəzərlərə tabe olduqları nəticəsinə gəlmişlər. Halbuki mətnin səthi tədqiqi açıq bir təhrif qarşısında olduğumuzu göstərir. Əvvəla, diqqəti çəkən xüsus budur ki, mətnə oğuz və ya gızz adına rast gəlmirik. Bu sözün yerində həmişə xəzər kəlməsi durur: (Mirxond, göstərilən yer). Sadəcə bu xüsus mətnin ciddi qəbul edilməsinə mane olur. Digər tərəfdən Xəzərlərə tabe olmaq bir yana, oğuzların tez-tez Xəzər ölkəsinə hücum etdiklərini, Xəzər kralının onların qarşısına çıxmaq məcburiyyətində qaldığını bilirik. Xəzərlərin İdilın şərqindəki torpaqlara hakim olmaları barədə heç bir qaynaqda qeyd yoxdur. Bundan başqa, Məliknaməni nəql edənlərdən biri olan İbn ül-Əsirdə (IX, s. 190) və Əxbar üd-dövlət mi-is-Səlcuqiyyədə (s. 1-2) Xəzər adına rast gəlmirik.

atası Dukak oğuzlar arasında həm nəcabət, həm də şəxsiyyətləri baxımından tanınmış adamlar idilər. Səlcuq və onun oğullarının ətraflarına mühüm bir oğuz elatını yığa bilmələrində və yabqu ünvanı almalarında, şəksiz, bu xüsuslar başlıca amil olmuşdur.

Göstərdiyi kimi, yabqunun sübaşısı, yəni ordu komandanı olan Səlcuq, «Məliknamə»yə görə, xatununun təhriki ilə yabqunun onu öldürəcəyindən qorxaraq əsgərləri və oymağı ilə qaçıb Cənd şəhəri yaxınlığına gəlmişdir.²⁶¹ Bu qaçmaq əhvalatı doğru ola bilər, çünki yuxarıda da deyildiyi kimi, oğuzların arasında bəzən hətta köçmələrə səbəb olacaq dərəcədə çəkişmələr baş verdiyi məlumdur. Elə Siyah-kuh (Manqışlaq) yarımadasında yaşayan oğuzlar da bu cür daxili çəkişmə ilə əlaqədar olaraq buraya gəlmişdilər. Bununla bərabər, «Məliknamə» dördəlli yapışacağıımız etibarlı bir qaynaq olmadığı kimi, Səlcuqun Cənd gəlişinin yabqu dövlətinin süqutu ilə əlaqədar olması da mümkündür. Bu dövlətin tənəzzülündə ən qüvvətli ehtimalın qırpaq hücumu olduğunu yuxarıda göstərmişik. Əslində də, Cənd şəhəri, əvvəl deyildiyi kimi, X əsrin əvvəllərində yabquya tabe şəhərlərdən biri idi və o zaman orada müsəlmanlar yaşayırdılar. Yabqunun qış vaxtı yaşadığı Yeni-Kənd də Cəndə çox yaxın məsafədə yerləşirdi. Bu səbəbdən Səlcuqun Cəndə qaçması axırıncı ehtimalla daha yaxşı izah edilə bilər. Səlcuqların buraya X əsrin son rübündə gəldiyi təxmin edilir. Həmdullah Qəzvininin²⁶² Əbülüləyə və Əhvəla istinadən göstərdiyi tarix - 375-ci il (985) ağılabatandır.

Daha əvvəldə deyildiyi kimi, 999-cu ildə Qaraxani İliq xak Nəsr ibn Əli (vəfatı 1012 - 1013-cü il) tərəfindən Samani dövləti dağıdılmış və xanədan üzvləri həbs edilmişdi.²⁶³ Onlardan Nuh ibn Mənsurun oğullarından biri - Əbu İbrahim həbsdən qaçaraq Xarəzmə getmiş və ətrafına xeyli adam yığmışdı. Əbu İbrahim öz hacibi* Arslan Balunu Buxara üstünə göndərdi. Arslan Balunun Qaraxani hökmdarları üzərində qazandığı mühüm qələbələr nəticəsində Əbu İbrahim Buxaraya gəldi və hökmdarlıq ünvanı olaraq Müntəsir adını aldı. Ancaq o, İliq xanın yürüşü üzündən Xorasana qayıtdı. Orada məğlubiyyətlə nəticələnən bəzi vuruşmalardan sonra 391-ci ildə (1001) oğuz türklərinin köməyini əldə etmək üçün onların yanına gedərək bir müddət orada qaldı. Bu əsnada oğuz yabqusu müsəlmanlığı qəbul etdi və Əbu İbrahim Müntəsir ilə quda oldu; — yabqu hər halda qohumlarından birini ona verdi.²⁶⁴ «Məliknamə»nin ifadəsindən belə anlaşılır ki, bu yabqu Səlcuqun oğlu İsrail imiş. Əgər bu ifadə olmasaydı belə hadisələrin gedişindən də biz bunu başa düşə bilərdik. Gərdizinin bu qeydi oğuzların xeyli

²⁶¹ Mirxond, IV, s. 85; Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 2; İbn ül-Əsir, IX, s. 96; Əbülfərəc, s. 293.

²⁶² Tarixi-güzidə, s. 426.

²⁶³ O. Pritşak. Qaraxanilər, VI, s. 254-255.

* Hacib orta əsr türk saraylarında katib, baş dəftərdar, münşi vəzifələrini ifa edən məmur idi (tərcüməçi).

²⁶⁴ Gərdizi, Zeyn ül-əxbar, Tehran, 1317, s. 50.

hissəsini öz ətrafında toplayan səlcuqların özlərini oğuzların başı saydıqlarını və içlərindən birini yabqu elan etmiş olduqlarını göstərir. Bu xüsus, daha əvvəl də göstəriləyi kimi, Yeni-Kənddəki oğuz yabqu dövlətinin ortadan qalxmış olması ilə əlaqədar olmalıdır. Beləliklə, səlcuqlar oğuz yabqu dövlətini davam etdirmişlər və onun son sülaləsi olmuşlar. Gərdizinin bu qeydi səlcuqların həmin ildə İslamı qəbul etdiklərini göstərir. «Məliknamə»yə görə, həmin tarixdə Səlcuq sağ idi... Onun deyil, məhz oğlunun yabqu ünvanı daşınması Səlcuqun xeyli yaşlı olması ilə izah edilə bilər. Həmin əsərə görə²⁶⁵, Səlcuqun dörd oğlu var idi, lakin onlardan birinin yeniyetməlik çağında öldüyü söylənir və adı çəkilmir. Onun İbrahim Yınalın atası Yusif olduğu təxmin edilir.²⁶⁶ Digər üç oğlunun adları İsrail, Mikayıl və Musa idi. İsrail hər halda qardaşların böyüyü olmalı idi.²⁶⁷ Bir çox əsərlərdə İsrailin ikinci adının Arslan olduğu bildirilir ki, bu da onun yabqu olduqdan sonra aldığı titulu daşımaq üçün deyil. Türklərdə bunun yaygın bir adət olduğunu bilirik. Biz hətta Toğrul və Çağrı adlarının da ünvan olduğuna şübhə etmirik. Toğrul bəyin adının Məhəmməd, Çağrı bəyin isə Davud olduğu məlumdur.²⁶⁸

Arslan Samani şahzadəsi Əbu İbrahim Müntəsirə kömək etməyi boynuna alaraq onunla birlikdə Səmərqənd dolaylarına gəldi. Səmərqənddən 7 fərsəx (42 km) məsafədə yerləşən Kühəkdə onlar Qaraxanilərin sübaşısı Təgin ilə qarşılaşdılar və onu məğlub etdilər.²⁶⁹ Belə olduqda İliq xan iqamətgahı Öz-Kənddən Səmərqəndə gəldi. Oğuzlar onun ordusunu bir gecə basqını ilə tarmar etdilər, sursatını talan edərək 18 komandır də daxil olmaqla bir çoxlarını əsir aldılar.²⁷⁰ Oğuzların əlinə çoxlu qənimət keçmişdi. Bu hadisə 393-cü ilin şəvval ayında (avqust, 1003-cü il) olmuşdu. Ancaq geri qayıtdıqdan sonra oğuzların İliq xanla vuruşmadan peşman olacaqları, xandan üzr istəyəcəkləri və əsirləri azad etməklə onun könünü alacaqları haqda şayiə yayıldı. Samani şahzadəsi bu şayiədən çox mütəəssir oldu, 600 atlı və 400 piyada ilə oğuzlardan ayrılaraq buz bağlamış Ceyhunu keçib təkrar Xorasana gəldi. Oğuzlar onu tutmaq üçün dalınca düşdülər, ancaq Ceyhunu keçə bilmədilər.²⁷¹ Görünür, oğuzların qayəsi ancaq qənimət əldə etmək imiş. İliq xanın axırda qüvvə toplayaraq onları darmadağın edəcəyindən qorxuya düşərək əsirləri buraxmaq və üzr istəmək surətilə barışmaq istəmişlər.

---

²⁶⁵Mirxond, göstərilən yer.

²⁶⁶İbrahim Kafesoğlu. Səlcuğun oğulları və nəvələri. Türkiyyat məcmuəsi, XIII, s. 121.

²⁶⁷Cami ət-təvrix, Səlcuqlar qismi, Əhməd Atəş nəşri, Ankara, TTK, Ankara 1960, s. 5.

²⁶⁸Səlcuq dövrünə aid bəzi kitabə və rəsmi sənədlərdə «Toğrul bəy»in bir ünvan olaraq işlədildiyini də bilirik.

²⁶⁹Gərdizi, göstərilən yer.

²⁷⁰Gərdizi, göstərilən yer; əl-Ütbi, Tarix ül-Yəməni, əl-Məni, əl-Fəth, ül-Vəhbi. Haşiyəsi, Qahirə, 1286, I, s. 336.

²⁷¹Əl-Ütbi, göstərilən yer. Gərdizi (göstərilən yer) çayı keçərkən buzun sınması nəticəsində oğuzların suda batdığını yazır.

Oğuzların qorxusundan Ceyhun sahilindəki Amulda çox qala bilməyən Əbu İbrahim Xorasanın orasında-burasında özünə yer etmək üçün bir müddət boş yerə uğraşdıqdan sonra təkrar Mavəraünnəhrə qayıtdı və Buxara valisini Debusiya də məğlub etdi. Bu qələbə nəticəsində Əbu İbrahimin ətrafına böyük bir qüvvə yığıldı ki, onların arasında oğuzlar da az deyildi. Bu oğuzların səlcuqlar olduğuna dair şübhə yoxdur. Əbu İbrahim onların köməyi ilə qüvvətləndi. Qaraxani hökmdarı Samani şahzadəsinin yenidən qüvvətləndiyini və ulduzunun parlamaqda olduğunu görərək hərəkətə gəldi. İki ordu Səmərqənd dolaylarında bir kənddə qarşılaşdılar (394-cü ilin şəvvalında, may, 1004). İliq xan yenə məğlubluyyəyə uğrayaraq öz ölkəsinə qayıtdı. Oğuzların əlinə çoxlu qənimət və azuqə keçdi. Döyüşdən sonra onlar Əbu İbrahimdən ayrılaraq öz yurdlarına döndülər və ələ keçirdikləri qəniməti bölüşdürməklə məşğul oldular.

Ölkəsinə qayıtmaq məcburiyyətində qalan İliq xan yenidən əsgər yığaraq Əbu İbrahimin üstünə yürüdü. Məninəyə görə, Urşusanada, Dizək ilə Xavas arasında vuruşma oldu və bu dəfə Samani şahzadəsi məğlub oldu, çünki, deyildiyi kimi, bundan əvvəlki vuruşmada əllərinə saysız-hesabsız qənimət keçən oğuzlar öz yurdlarına qayıtmışdılar. Bu azmış kimi, döyüşün başlayacağı əsnada Əbu İbrahim ordusunda xidmət edən və səlcuqlardan ayrı bir oğuz bölüyünün başbuğu olan Əbülhəsən Tak 5000-ə qədər əsgəri ilə Qaraxanilərin tərəfinə keçmişdi.²⁷² Döyüş meydanını tərk edən zavallı şahzadə bu dəfə Ceyhunu sal ilə keçib Xorasana gəldi. Bunu eşidən Mahmud Qəznəvi Əbu İbrahime qüvvə toplamağa aman vermədən onun üstünə ordu göndərdi. Bu orduya qarşı dayanmağın müşkül olduğunu anlayan Samani şahzadəsi əsgər toplaya bilmək ümidi ilə bəzi yerləri dolaşdıqdan sonra Mavəraünnəhrə dəvət olundu və oraya getdi, ancaq vuruşmalardan və daimi yürüşlərdən bezib-usanmış əsgərlərinin dağılması üzündən təkrar Xorasana qayıtdı və ərəb ibn Büheycin obasında qonaq düşdü. Burada Mahruy adlı bir amilin (malyyə məmuru) təhriki ilə bu bədbəxt Samani şahzadəsi ərəblərin əlində can verdi (395-ci ilin rəbi ül-əvvəl ayı dekabr-yanvar 1004). Əbu İbrahimin əzab və izzətlərlə dolu həyatı beləcə həzin bir şəkildə sona çatdı. Onun ölümü ilə şəksiz, həm Mahmud Qəznəvi, həm də İliq xan dərindən bir nəfəs aldılar.

Yuxarıda nəql edilənlərdən belə anlaşılır ki, Əbu İbrahim Müntəsir Qaraxanilərə qarşı mübarizədə ancaq oğuzların sayəsində müvəffəqiyyət qazana bilirdi. Ancaq oğuzların qayəsi sadəcə qənimət əldə etmək olduğundan davranışları da buna uyğun idi.

Mazərünnəhrdəki Qaraxani hökmdarı İliq xan Əbu İbrahim adlı bəlanın ortadan qalxmasından sonra Xorasanı da öz ölkəsinə birləşdirməyi planlaşdırmışdı. O, Mahmud Qəznəvinin Hindistanda olmasından istifadə edərək 1006-cı ildə

---

²⁷²Əl-Ütbi, I, s. 341 (Carbadakaninin farscaya tərcüməsi), Tehran, 1272, s. 231-232. Gərdizi (s. 51) döyüşdə oğuzların iştirakı barədə heç nə demir.

sübaşı Təginin başçılığı altında bir ordu göndərdi. Lakin Mahmud Qəznəvinin özünü yetirməsi ilə sübaşı Təgin heç nəyə müvəffəq ola bilmədi, Mavəraünnəhrə qayıtmaq üçün Səraxs yolunu seçdi. Ancaq oğuz əmiri Alhamas ibn Tak onun qabağını kəsdi. İki tərəf arasında çox şiddətli çarpışma oldu və hər iki tərəfdən çoxlu adam ölməklə bərabər nəticədə sübaşı Təgin qalib gəldi, oğuz əmiri əsir alındı və iki saqqə edilmək surətilə öldürüldü.²⁷³ Bu oğuz bəyinin adı əl-Ütbinin farscaya tərcüməsində Möhsün bin Tak şəklində çəkilir.²⁷⁴ Onun Əbu İbrahimin İliğ xanla son vuruşmasında 5000-ə qədər əsgərlə Qaraxani səflərinə keçən Əbülhəsən Tak ilə eyni şəxs olduğu, yoxsa onun oğlu olduğu bilinmir.

İki il sonra Qəznəvilərlə Qaraxanilər arasında baş verən və Qəznəvilərin qələbəsi ilə nəticələnən Bəlx vuruşmasında Sultan Mahmudun ordusunda oğuzlardan bir zümrə vardı.²⁷⁵ Bunlar, şübhəsiz, yuxarıda adı çəkilən oğuz bəyinin adamları idi. Bu qeydlərin bizim üçün mühüm olan cəhəti səlcuqlardan əvvəl oğuzların (çox olmasa da) bir qisminin Xorasana köçməsi və orada yaşamasıdır.

Mavəraünnəhr hökmdarı Qaraxani Nəsr ibn İliğ 1013-cü ildə vəfat etdi. Yerinə keçən qardaşı Mənsur Arslan İliğ ünvanı daşımağa başladı və sonralar xanədanın ən qüvvətli hökmdarı oldu. Onun hakimiyyəti Talas, Şaş (Daş-Kənd), Tünxas, Binxas, Fərqanə, Öz-Kənd, Xocənd, Uşrusana, Səmərqənd və Buxarada tanınırdı. Lakin 411-ci ildə (1020-1021) xanədana mənsub olan Əli Təgin Buxaraya hakim oldu və öz sərhədlərini genişləndirməyə başladı.²⁷⁶ Bu tarixdə Səlcuqun oğlu Arslan Yabqunun hakimiyyəti altındakı səlcuqların Cənddən aşağı enərək Buxaranın 20 fərsəx şimalında yerləşən Nur yörəsində yaşadıklarını görürük. Səlcuqların Cəndi tərk edərək aşağıya - Buxara bölgəsinə gəlmələrinin Əli-Təgin ilə əməkdaşlıqla deyil, yeni bir təzyiqlə əlaqədar olduğu anlaşılır. Çünki 1030-cu illərdə Cənd ətrafının səlcuqların düşməni Şah Məlikin əlində olduğu məlumdur. Qəti şəkildə söyləmək mümkündür ki, səlcuqları Cənddən Nur bölgəsinə enməyə Şah Məlik məcbur etmişdir. Səlcuqların Cənd ilə əlaqəsi yalnız ataları Səlcuqun qəbrinin orada olması kimi mənəvi bir bağdan ibarət oldu.²⁷⁷ Səlcuqun nə vaxt öldüyü də məlum deyil.²⁷⁸ Həmin əsərlərə görə, Mikayıl atası Səlcuqdan əvvəl bir döyüşdə vurularaq ölmüş (ehtimal ki, qırpaqlarla vuruşmada), onun oğulları Toğrul bəyi və Çağrı bəyi Səlcuq özü saxlayıb böyütmüşdür.

Əli Təgin ilə Arslan yabqu arasında qüvvətli bir ittifaq mövcud idi. Hətta O. Pritşak²⁷⁹ Əli Təginin Buxaranı Arslan Yabqunun köməyiylə ələ keçirdiyini

²⁷³ əl-Ütbi, II, s. 79.

²⁷⁴ Carbadakani, s. 294, ona istinadən Cami-ət-təvarix, II, cüz, 4 s. 150.

²⁷⁵ əl-Ütbi, II, s. 84; Carbadakani nəşri, s. 294.

²⁷⁶ ibn ül-Əsir, IX, s. 197. O. Pritşak, Qaraxanilər, VI, s. 255-256.

²⁷⁷ Kahen (Məliknamə, s. 45) onun ölüm tarixinin 400-cü il (1009-1010) olduğunu irəli sürür.

²⁷⁸ Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 2: ibn ül-Əsir, IX, s. 197.

²⁷⁹ Qaraxanilər, s. 256.

qeydsiz-şərtsiz qəbul edir. Qaynaqlarda bu xüsusda heç bir dəlil yoxdursa da, bunu ehtimal etmək mümkündür. Çünki bir az sonra Əli Təginin Arslan xanın (Mənsur ibn Əli) qardaşı İliqlə (Məhəmməd ibn Əli) qalib gəldiyi vuruşmada Arslan Yabqu onun müttəfiqi olmuş və hər halda zəfərin qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Qaraxanilərin böyük xaqanı Mənsur ibn Əli (Arslan İliqlə) 415-ci ildə (1024-1025) hökmdarlıqdan vaz keçərək yerini Yusif ibn Haruna verdi. O, Qadir xan ünvanını daşıyırdı. Qardaşları Əhməd və Əli Təgin ona qarşı birləşdilər. Əhməd özünü böyük xaqan elan etdi və Balasaqun, Xocənd və Fərqanəyə hakim oldu. Buna görə Qadir xan Mahmud Qəznəvi ilə saziş bağladı. Mahmud Qəznəvi də tez-tez torpaqlarına təcavüz etdiyi üçün Əli Təginin qonşuluğundan narazı idi. Buna görə, Mahmud Qəznəvi 416-cı ildə (1025) Ceyhunu keçərək Mavəraünnəhrə girdiyi zaman Yusif Qadir xan da Kaşğardan gəldi. İki böyük hökmdarın gəlişi nəticəsində Əli Təgin bozqırlara qaçdı. Onun müttəfiqi Arslan da eyni cür hərəkət etmişdi. Sultan Mahmud Hacıb Bilgə Təginin başçılığı altında Əli Təginin üstünə əsgər göndərdi. O, Əli Təkinin xatunu, qızları və kibatlarını ələ keçirib geri döndü. Arslan Yabquya gəlincə, sultap vədlərdə bulunaraq onu ordugahına gəlməyə dəvət etdi. Dövrün ən böyük hökmdarı ilə görüşmək sayəsində şöhrətinin artacağını və qüdrətinin çoxalacağını sanan Arslan Yabqu təxminən 300 nəfərlik məyyəti ilə Mahmud Qəznəvinin ordugahına gəldi. Burada Arslan Yabqunun qüdrətinin səviyyəsini öyrənmək istəyən Sultan Mahmudun verdiyi sualla bağlı məşhur danışq oldu. Bu müsahibəni təfsilatı ilə nəql edən Zahir Nişapurinin sözlərindən²⁸⁰ bəlkə də təxmin etmək olar ki, Arslan Yabqunun üstündə bir yay və üç ox vardı. 1038-ci ildə Nişapura girən Toğrul bəyin qolunda gərilmiş bir yay, belində isə üç ox olmuşdu ki,²⁸¹ bunun yabquluq əlaməti olduğu şübhəsizdir. Bu müsahibəyə görə, Xarəzmdə Xəzərə çox yaxın olan Balxan dağları yörəsində mühüm bir türkmən elatı yaşayır.²⁸² Halbuki X əsrdə bu bölgədə oğuzların yaşadığına dair heç bir qeydə rast gəlmirik.

Arslanın xeyli qüdrətli olduğunu görən Sultan Mahmud hər halda ondan öz ölkəsinə dəyə biləcək zərərin qarşısını almaq və Əli Təgini onun köməyindən məhrum etmək üçün yabqunu hiylə ilə tutdu. Arslan əvvəlcə Qəznəyə, oradan isə Hindistandakı Multan şəhəri yaxınlığındakı Kalincar qalasına göndərilib dustaq edildi. Beləliklə, heç gözləmədiyi bir hiylənin qurbanı olan Arslan yabqu həyatının sonuna qədər bu qalada qaldı. Bəzi müəlliflərə görə,²⁸³ Arslan yabqu qardaşı uşaqlarının Xorasanda qazandıqları ilk müvəffəqiyyətlərə qədər yaşamış, hətta

²⁸⁰Rəşidəddin, Cami ət-təvrix, Zikri-tarixi-ali-yi-Səlcuq, s. 8-9. Bu barədə Məliknamənin susması çox mənalıdır.

²⁸¹Beyhəki, s. 553.

²⁸²s. 8.

²⁸³Gərdizi, s. 66; Rəşidəddin, II cüz 5, s. 8 - 11; ibn-ül-Əsir, IX, s. 157, 197, 199.

dustaq olduğu qaladan gizləncə xəbərələr göndərərək onları Qəznəvilərlə mübarizəni davam etdirmək xüsusunda təşviq etmişdir.²⁸⁴

Arslan yabqu bizim üçün Türkiyə səlcuqlarının atası olması baxımından əlamətdardır. Onun iki oğlunu tanıyıyıq: Kutalmış və Rəsul Təgin. Ehtimal ki, sonuncu ad Qaraxanilərin bir şahzadəsindən iqtibas edilmişdir, çünki oğuzların təgin ünvanı daşdıqları görülməmişdir. Zahir Nişapuri atasını xilas etmək üçün Kutalmışın Hindistana qədər getdiyini yazır.²⁸⁵

Arslan yabqunun Mahmud Qəznəvi tərəfindən həbs edilməsinin səlcuqlar arasında feli bir etirazla qarşılandığına dair məlumat yoxdur. Bu xüsus Zahir Nişapurinin²⁸⁶ dediyi kimi girişəcəkləri hər hansı təşəbbüsün aqibətindən qorxmalarından daha çox aralarında birlik olmaması ilə əlaqədardır. Hər halda Arslanın oğulları da bu əsnada yetişkin yaşda deyildilər. Çünki nə onlar, nə də əmisi uşaqları Arslan yabqunun buyruğundakı oğuz böliyinə və ya böliyün mühüm bir qisminə hakim ola bilməmişlər. Oğuzlardan Arslan yabquya təbə 4000 çadırıq bir elatın başbilənləri onun dustaq edilməsindən sonra Mahmud Qəznəviyə öz bəylərindən, yəni səlcuqlardan zülm gördüklərini və əziyyət çəkdiqlərini söyləyərək Xorasana köçmək üçün icazə verməsini xahiş etdilər. Onlar Xorasanda yurd salacaqları təqdirdə özlərini orada rahat hiss edəcəkləri kimi, bunun sultan üçün də, Xorasan üçün də fayda gətirəcəyini, ordusunun qüvvəsini artıracağını da söyləməyi unutmamışlar. Oturaq camaata və seçmə qoşuna əsaslanan İslam dövlətlərində köçəri ünsürə zəngin bir gəlir mənbəyi kimi baxırdılar. Mahmud Qəznəvi də məhz bu məqsədlə vəzir və əmirlərin etirazlarına fikir verməyərək onların Xorasana köçmələrinə icazə verdi. 4000 çadırdan ibarət bu oğuz elatı çoluq-çocuqları, davarları ilə Xorasana keçərək Sərxaxs, Fəravə və Abivərd çöllərində yurd saldılar. Onların başında Yağmur, Buka, Göktaş və Qızıl adlı bəylər vardı.²⁸⁷ Bu oğuzların qeyd olunduğu kimi Xorasana öz arzuları ilə köçdükləri şəxsizdir. Arslanın ölümündən sonra onların səlcuqlara bağlı qalmaq istəmədikləri də bir gerçəkdir. Çünki onlardan mühüm bir qisminin, daha sonralar da səlcuqlara təbə olmaqdan qaçındıqları görülməkdir. Bunun səbəbi nədir? Gərdizinin yazdığı kimi onlar Səlcuq ailəsindən əsla unudula bilməyəcəkləri dərəcədə zülm görmüşdülərmi? Bəlkə sadəcə müstəqil yaşamaq üçün belə hərəkət etmişlər? Bu barədə qəti bir hökm vermək mümkün deyil. 4000 çadırıq bir oğuz elatının Xorasana getməsi, şübhəsiz, səlcuqların gücünü azaltdı, onları zəif vəziyyətə saldı. Onların tarixinə keçməzdən əvvəl bu 4000 çadırıq oğuz elatından bəhs etmək daha münasibdir.

²⁸⁴ Rəşidəddin, II cüz, 5, s. 10-11; ibn-ül-Əsir, IX, s. 199.

²⁸⁵ Rəşidəddin, II cüz, 5, s. 11.

²⁸⁶ s. 10.

²⁸⁷ Gərdizi, s. 67; ibn-ül-Əsir, s. 157, 197; Cüzcani (Böyhakidən nəqlən). Təbəqati-Nasiri, Əbdül Heyy Həbib Qəndəhari nəşri, I, s. 290-292.

Mahmud Qəznəvinin Arslan yabquya bağlı 4000 çadırlıq oğuz elatının Xorasana köçməsinə icazə verməsi başda vəzir olmaq üzrə dövlət ərkanı və komandanların etirazına səbəb olmuşdu.²⁸⁸ Hətta onlardan Tus valisi Arslan Cazib ox ata bilməmələri üçün onların baş barmağını kəsdirməyi Mahmuda tövsiyə etmişdi. Sultan Tus valisinin bu sözlərinə heyrət edərək ona «sən mərhəmətsiz, daş ürəkli bir adamsanmış» cavabını vermişdi.²⁸⁹

Mahmud Qəznəvi 418-ci ildə (1027) Hindistana səfərindən qayıdarkən (ilin sonunda) Nəsa, Bavərd (Abivərd) və İsfərayi camaatından bir çox adam ona türkmənlərin təcavüzündən şikayət etdi. Buna görə sultan Tus valisi Arslan Cazibə məktub yazaraq türkmənlərin təcavüzlərinin qabağını almağı əmr etdi. Tus valisi hərəkətə keçdisə də müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Türkmənlər onun əsgərlərindən xeyli qırıb, çoxunu da yaraladılar. Arslan Cazib bir neçə dəfə onların üstünə getsə də, heç bir şey edə bilməmiş, bu səbəbdən xalqın şikayətlərinin arası kəsilməmişdi. Sultan məktub yazaraq onu danladı və acizlikdə ittiham etdi. Tus valisi isə türkmənlərin çox qüvvələndiyini, onların öhdəsindən ancaq sultanın gələ biləcəyini, hökmdar gəlməsə fəsadların artacağını və qarşısını almağın daha çətin olacağını bildirdi. Mahmud Qəznəvinin valinin bu sözlərindən canı sıxıldısı da əsgər toplayaraq 419-cu ildə (1028) Qəznədən yola çıxdı, Bust yolu ilə Tusa getdi və orada Arslan Cazibdən baş vermiş hadisələr və hazırkı vəziyyət haqda məlumat aldıqdan sonra məiyyətinə bir neçə sərkərdə verərək onu oğuzların (türkmənlərin) üstünə yolladı. Arslan bu dəfə Fəravə karvansarası (rabat) yaxınlığındakı vuruşmada onları darmadağın etdi. Mənbəyə görə (Gərdizi) oğuzlardan 4000 adam öldürülmüş, bir çoxu əsir alınmış, qalanları isə Balxan və Dehistan tərəfə qaçmışdılar.²⁹⁰

Bu hadisəni bir il sonra, yəni 420-ci ildə (1029) qələmə alan ibn ül-Əsir amillərin (vergi məmurlarının) oğuzlara (əl-ğuzz) zülm etdiklərini, onların mallarını, çoluq-çocuqlarını əllərindən aldıqlarını söyləməklə²⁹¹ oğuzların camaata qarşı təcavüzün səbəblərini göstərir. Dövlətə itaət edib vergi verən köçəri ünsürün hər yerdə əksərən vergi məmurları və o bölgənin idarəçiləri tərəfindən sırf öz mənafeləri naminə təzyiqa məruz qaldığını bilir. Bunun əvəzində köçərilərin əllərinə kiçik bir fürsət düşən kimi oturaq xalqın əkinlərini mal-qaraya yedirtməsi, heyvanlarını qəsb etməsi, hətta onlara hücum etməsi də faktdır.

²⁸⁸ «O gün mən, Altın-Taş və Arslan Cazib və başqaları çox dedik, xeyri olmadı» (Beyhəqqi, s. 266).

²⁸⁹ Gərdizi, s. 67. Arslan Cazibin bu təklifi o qədər məşhur olmuşdur ki, onu bütün əsərlərdə görmək mümkündür. Gərdizi və Beyhəki kimi Qəznə salnaməçiləri də həmin vaxtdan etibarən oğuzlardan artıq sadəcə türkmən deyə bəhs edirlər.

²⁹⁰ Gərdizi, s. 70-71; Beyhəqqi, s. 68.

²⁹¹ IX, s. 157, 197.

Bu hadisədən sonra oğuzların (türkmənlərin) hücumları xeyli azaldı.²⁹² Salnaməçilərin söylədiyi kimi, oğuzların böyük əksəriyyəti Balxan dağlarına getmişdilər.²⁹³

Ertəsi il (420-1029) Büveyhilərin zəif bir vəziyyətdə olduqlarını görəndə Mahmud Qəznəvi Rey şəhərini aldı və oranı idarə etməyi oğullarından Məsudə tapşırırdı. Bir il sonra isə dövrün bu ən qüdrətli hökmdarı vəfat etdi (421-1030). Mahmud Qəznəvinin ölümü oğuz türklərinin tarixi baxımından çox mühümdür. Çünki o, görəndüyü kimi, oğuz türklərinin hərəkət və fəaliyyətinin qabağını ala biləcək və onlardan gələcək təhlükəni önləyə biləcək qüdrətdə bir hökmdar idi. Oğlu və xələfi Məsud isə eyni qüdrəti göstərə bilməmiş və oğuz türklərinin dünya miqyasında böyük bir dövlət qurmalarına mane ola bilməmişdir.

Mahmud Qəznəvinin ölümündən sonra oğlu Məhəmməd taxta çıxarıldı. İsfahanda olan Məsud qardaşının hökmdarlığını tanımadı və taxtı əldə etmək üçün Reydən Xorasana yürüş etdi. Ordusunun sayını artırmaq üçün Məsud oğuz bəylərindən Yağmuru da xidmətinə götürdü. Asanlıqla hökmdar olunca Yağmurun xahişi üzrə Balxandakı oğuzların Xorasana qayıtmalarına icazə verdi, onların bəyləri Qızılı, Gök-Taşı və Bukanı da öz xidmətinə qəbul etdi. Ancaq Qəznəvi hökmdarı bu bəylərin üstünə öz adamlarından Xumar-Taşı rəis təyin etməyi də unutmadı.

Atasının ölkədən çıxardığı bu oğuzları Məsudun təkrar xidmətə qəbul etməsi dövlət adamları tərəfindən xatalı bir hərəkət kimi qiymətləndirilmişdir.²⁹⁴ Məsud taxta çıxar-çıxmaz Mərkan hakimi asi İsanın yerinə Əbül-Əsgəri keçirmək üçün oraya bir ordu göndərdi. Bu ordunun tərkibində Xumar-Taşın ümumi sərkərdəliyi, Qızıl Buka və Gök-Taşın komandanlığı altında oğuzlar (türkmənlər) də vardı. Qəznəvi ordusu İsanın qoşunlarını məğlub edərək özünü öldürdü və Əbül-Əsgər Mərkan hakimi oldu (421-ci ilin sonu - 1030).²⁹⁵

Gərdiziyə görə,²⁹⁶ ertəsi il (422-1031) oğuzların xalqa zülm etdiyi barədə sərəxs və Abivərddən şikayətlər gəlmişdi. Əbu Səd Əbdüsün komandanlığı altında Məsud bir ordu yolladı. Oğuzlar (türkmən) Fəravədə bu ordu ilə vuruşdular. Çoxlu adam öldü. Oğuzlar (türkmənlər) arvad-uşağı Balxana göndərərək vuruşmaqda davam etdilər. Hər gün bölük-bölük gəlir və Qəznəvi ordusu ilə döyüşürdülər. Gərdizi bu çarpışmaların nəticəsi barədə heç nə yazmır. Beyhəqqi isə bu hadisədən ümumiyyətlə söz açmır. Ehtimal ki, bu türkmənlər Yağmur bəyin adamları idilər.

---

²⁹² Gərdizi, s. 71.

²⁹³ İbn-ül-Əsir (IX, s. 157) oğuzlardan 2000 çadırlıq bir elatın İsfahana getdiyini, Mahmud Qəznəvinin İsfahan hakimi deyilən Kakuyə Əlaüddövlədən (1007-1041) oğuzları və ya onların başlarını ona göndərməyi tələb etdiyini, bunu öyrənən oğuzların oradan uzaqlaşaraq Azərbaycana getdiklərini yazır.

²⁹⁴ Beyhəqqi, s. 68.

²⁹⁵ Beyhəqqi, s. 69, 242-245.

²⁹⁶ s. 78.

Çünkü aşağıda bəhs ediləcəyi üzrə, Nişapurda adlarını bildiyimiz böyük bəylərdən yalnız o öldürülmüşdür. Üstəlik, Yağmurun Mərkana gedən bəylər arasında da adına rast gəlmirik.

Sultan Məsud 423-cü ildə (1031-1032) öz əmiri Taş-Fərraş Rey valiliyinə təyin etmişdi. Ona verdiyi buyruqlar arasında oğuzların başçıları Yağmur, Qızıl, Buka və Gök-Taşın yaxalanması əmri də vardı. Oğuzları yenə Xumar-Taş idarə edəcək və onlar yenə Reydə dövlətə xidmət edəcəkdilər. Ancaq gerçəkdən çox ağıllı və dərrakəli bir vəzir olan Xacə Əbu ün-Nəsr Əhməd hökmdarın bu qərarına açıq şəkildə etiraz etdisə də, Məsud ona qulaq asmadı və türkmənlərin də şəxsən öz bəyləri haqqında bu cür ölçü götürülməsini istədiklərini iddia etdi. Ancaq bu xüsusda ona qərar verdiren əsil səbəb həmin bəylərin beynində fəsad daşdıqları fikrində olması idi.²⁹⁷

Həm Beyhəqqinin, həm də ibn ül-Əsirin sözlərindən anlaşıldığına görə²⁹⁸ bu bəylərdən ancaq Yağmur öldürülmüş, Qızıl, Buka və Gök-Taş haqqında əmr naməlum səbəbdən tətbiiq edilməmişdir. Yağmur Nişapurda 50 nəfərə yaxın digər əsilzadə ilə birlikdə öldürülmüşdü (423 - 1031 - 1032). Onların Yağmurun məiyyəti, ikinci və üçüncü dərəcəli digər rəislər olduqları anlaşılır, öldürülmələrinə isə oğuzların 422-ci ildə (1031) Səraxs və Bavərd camaatına hücumları və Əbu Səd Əbdüsün komandanlığındakı Qəznəvi ordusuna qarşı döyüşmələri vəsilə olmuşdur. Təxmin etmək olar ki, Məsud sonra vəzirinin də müxalifətini nəzərə alaraq öz qərarını Mərkən səfərində yaxşı xidmətlər göstərən Qızıl, Buka və Gök-Taş barədə tətbiiq edilməsindən vaz keçmişdir.

Yağmurun öldürülməsinin bu bəylərə ciddi təsir etmədiyi anlaşılır. Çünki onlardan bəziləri yenə Xumar-Taşın idarəsində və Taş-Fərraşın məiyyətində olmaq üzrə Reyə getdilər. Onların başında hər halda ayrılmaz dostlar olan Kök-Taş və Buka bəy dururdular. Öldürülən Yağmurun oğlu, hətta Qızıl da bərəkətsiz, ancaq oğuzlar üçün hələ də təhlükəsiz yurd vəzifəsini görən Balxan bölgəsində idilər. Bu əsnada bir bölük türkmən də Qəznəvilərin Hindistan komandanı Yınal-Təginin ordusunda xidmət edirdi.²⁹⁹

Taş ilə birlikdə Reyə gedən türkmənlərin sayı 3-4 min nəfər idi. Səlcuq oğuzlarından fərqləndirmək üçün Reyə gedən bu oğuzları İraq oğuzları (və ya türkmənləri) adlandırmışlar. İraq türkmənləri həmənin ilin sonlarında³⁰⁰ Qəzvinin geri alınmasında iştirak etmişlərsə də,³⁰¹ Balxan dağında bulunan bu Yağmur oğlunun və digərlərinin öz atalarının qisasını almaq üçün hərəkətə gəldiklərinin öyrəninəcə tövrələri dəyişmiş və əndişə oyadacaq şəkildə itaətsizlik göstərməyə

²⁹⁷Beyhaki, s. 266.

²⁹⁸Beyhaki, s. 372, 397; ibn ül-Əsir, IX, s. 158.

²⁹⁹Beyhaki, s. 402, 404, 433.

³⁰⁰Beyhaki, s. 361.

³⁰¹Yenə orada, s. 397.

başlamışdılar. Gerçəkdən Sultan Məsuda Yağmurun oğlunun (qaynaqlarda adı heç göstərilmir) və öldürülən digər adamların oğullarının çoxlu türkmən ilə Balxan dağından çıxaraq Xorasanda camaata hücum edəcəkləri xəbəri gəlmişdi (424 - mart, 1033). Ona görə Qəznəvi hökmdarı sərhəd zonalarını qorumaq üçün Əli Dayə və Hacib Bilgə Təginin komandanlığı altında qoşun göndərilmişdir.³⁰² Bu qoşun Yağmur oğlunun hücumlarının qarşısını, deyəsən, almışdı.

Sultan Məsud İraq oğuzlarının rahat durmadıqlarını eşitcək Rey şəhərini Tahirə məktub yazaraq Amid Əbu Səhl Həmdəvi komandanlığında dərhal qoşun göndərəcəyini bildirmiş, yoxlama keçirmək bəhanəsilə türkmənləri yaxalamağı əmr etmişdi.³⁰³ Lakin vəzir və sahib-divani-risalət Əbu Nəsr Zəvzəni Məsudun ciddi çaxnaşmalara səbəb olacaq yanlış tədbirə əl atdığı fikrində idilər. Bu fikir Əbu Nəsr Zəvzəninin beyninə o qədər qüvvətlə girmişdi ki, türkmənlər tərəfindən yağma ediləcəyi qorxusu ilə Cüzganda (Cüzçanda) saxlanan 10 min qoyununu dərhal satdırmışdı.³⁰⁴ Ancaq Məsudun bu əmri də tətbiq edilmədi, çünki Balxan oğuzları bu əsnada (425-1034) Xorasani işğal etdilər. Mərv, Səraxs və Bavərdəki Qəznəvi sərkərdələri onlara heç nə edə bilmirdilər. Xorasanın divan rəisi Suri isə Buşt şəhərindəki hökmdara təcili olaraq Xorasana gəlməyi məsləhət gördü. Suri türkmənlərə Mavəraünnəhr hökmdarı Əli Təginin kömək göstərdiyini, Xarəzmişah Harunun isə onları qızışdırdığını bildirdi.³⁰⁵ Məsud bu xəbərdən çox mütəəssir oldu. Herata varid olanda türkmənlərin əməlləri haqqında yeni xəbərlər eşidərək Səraxsa doğru hərəkət etdi. Məsudun Səraxsa gəlməsilə əlaqədar türkmənlərin çoxunun müvəqqəti olaraq Balxana doğru çəkildikləri bilinir. Anxaq Məsud oraya çatanda bu dəfə Mavəraünnəhr türkmənlərinin Termez və Qubadiyana hücum etdikləri və Termez valisi bəy Təgini öldürdükləri xəbərini eşitdi. Beləliklə, oğuzlar üç tərəfdən Qəznəvi dövlətinin başına oyun açıldılar. Məsudun Səraxsa gəlməsi üzündən türkmənlərin bir bölüyü Mərvə, bir bölüyü isə Fərqanə tərəflərə getmişdi. Mərv tərəfə gedənlər oranın valisi Anuş Təgin ilə vuruşdular, ancaq məğlub olaraq çölə qaçdılar. Döyüşdə oğuzlardan 200 nəfər öldü, 24 nəfər isə əsir düşdü. Bu zəfərdən çox sevinən Mahmud göndərilən əsirləri fillərə tapdatmaq vəhşətini göstərərək bayram etdi³⁰⁶ (səfər, 426 - dekabr, 1034). Fərqanədəki türkmənlərə gəlincə, onların üzərinə əmir-axur Piri, Əbdüs və digər bəzi əmirlərin komandanlığı altında böyük bir ordu göndərilmişdi. Bu ordunun vəzifəsi türkmənləri Balxana qədər qovmaq idi.³⁰⁷

---

³⁰² Yenə orada, s. 372.

³⁰³ Yenə orada, s. 398.

³⁰⁴ Beyhaki, s. 399.

³⁰⁵ Yenə orada, s. 431, 433.

³⁰⁶ Yenə orada, s. 436-440.

³⁰⁷ Beyhaki, s. 441.

SƏLCUQLARIN XORASANA GƏLMƏSİ

Sultan Məsud 426-cı ilin rəcəb ayında (may, 1035) Cürçanda olduğu zaman onu hədsiz dərəcədə mütəəssir edən bir xəbər oldu. Bu xəbər səlcuqların Xorasana gəldiklərini bildirdirdi.

Arslan yabqu Mahmud Qəznəvi tərəfindən 1025-ci ildə dustaq edildikdən sonra ona bağlı 4000 çadırılıq oğuz elatı sultanının icazəsi ilə Xorasana gəlmişdi. Onlar Arslan yabqudan sonra Səlcuq ailəsinə tabe olmaq istəməmiş, Balkan oğuzları ilə İraq oğuzlarının bir qismini təşkil etmişlər. Səlcuqlar onlara daim öz üsyankar təbələri gözü ilə baxmışlar.

Mavəraünnəhrdə qalan Səlcuq ailəsi Arslan yabqunun Mavəraünnəhr hökmdarı Əli Təginlə qurduğu dostluğu davam etdirdilər.³⁰⁸

Olduqca ağıllı bir hökmdar olan Əli Təgin, Beyhəqqinin açıqca yazdığı kimi,³⁰⁹ səlcuqların özü üçün böyük dayaq olduğunu bildirdi. Məsələn, Xarəzmşah Altun-Taş ilə Mavəraünnəhrdəki Dəbusiyyə vuruşmasında (423-1032) Əli Təginin ordusunda səlcuqlar da var idi.³¹⁰ Səlcuqlara gəlincə, onlar da öz düşmənlərinə qarşı mübarizədə Qaraxani hökmdarlarının köməyinə güvənirdilər. Yabquluğun, yəni oğuz dövləti rəisliyinin Arslandan sonra Səlcuq oğlu Musanın oğlu Yusifə keçdiyi bilinir. Bu xüsus, yəni atası Musa hələ sağ ikən yabqu olmaq şübhəsiz ki,

---

³⁰⁸Məliknamədə hələ Arslan yabqunun sağlığında Mavəraünnəhr hökmdarı İliğin öz hakimiyyəti üçün təhlükə hesab etdiyi Çağrı və Toğrul bəylərin üstünə hücum etdiyi və onları öz qövmlər və qəbilələri ilə birlikdə Buğra xana sığınmağa məcbur etdiyi qeyd olunur (Mirxond, IV, s. 85-86; ibn ül-Əsir, IX, s. 187). Bəzi tədqiqatçılar bu münasibətlə Çağrı və Toğrul bəyin bir müddət Talas vadisində yaşadıklarını fikrini irəli sürsələr də, bunu qəbul etmək qeyri-mümkündür. Çünki bəhs edilən bu hadisə bütün cəhətlərlə mədhiyyə mahiyyəti daşıyır. Eləcə də bu hadisədən sonra Çağrı bəyin Mavəraünnəhrdən 30 atlı ilə çıxaraq İrani və başdan o başa keçib Bizans sərhədində bir müddət vuruşduqdan sonra təkrar Mavəraünnəhrə qayıtması barədə əhvalatın doğruluğu Kahenin də dediyi kimi (Məliknamə, s. 51) xeyli şübhəlidir. Hətta bunun tamamilə əfsanə olduğunu söyləmək mümkündür. Çünki mədhiyyə, yaxud əfsanə xarakteri daşıyan bu hadisə digər mənbələr və əsərlər tərəfindən təsdiq olunmur. Hətta Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə və ibn ül-Əsir bu hadisədən bəhs etmirlər; - ehtimal ki, bu hal həmin əsərlərin istifadə etdikləri Məliknamə nüsxəsində bu hadisənin olmaması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, İraq türkmənlərindən əvvəl Bizans sərhədində başqa türkmənlərin olması barədə əlimizdə qəti məlumat yoxdur və olması da ehtimal edilmir. Belə olduğu hal da bəzi tədqiqatçılar bu hadisənin doğruluğuna şübhə etməmiş və bu barədə əsərlər yazmışlar (İbrahim Kafesoğlu, Şərqi Anadoluya ilk Səlcuq axını və onun tarixi əhəmiyyəti. Körpülü ərmağanı, (Ankara, 1953, s. 259-274) və ya araşdırmalarında ona mühüm yer vermişlər (M. Köymən, Böyük Səlcuq imperiyasının qurulması, I, s. 170-178). Mədhiyyə mahiyyətində bir əsər olan Məliknamənin XI əsr səlcuq tarixinin etibarlı bir qaynağı hesab olunmayacağı qənaətinə gəlməlidir. Hətta bu vəs ilə Məliknamənin bizə yanlış tələnlər aşılamaqdan başqa bir şeyə xaramadığı fikrində olduğumuzu da əlavə edək. Əgər bu əsəri etibarlı mənbə saysaq, ondakı biabırçı xatələri təkrar etməkdən başqa heç nəyə nail ola bilmərik.

³⁰⁹ s. 445.

³¹⁰ Beyhəki, s. 343.

Yusifin şəxsi məziyyətləri ilə bağlı idi. Yusif yabquluq ünvanı olaraq İncanc adını daşıyırdı.

Ancaq 426-cı ilin (1034-1035) qışında Əli Təginin ölümü ilə vəziyyət dəyişdi. Əli Təginin kiçik yaşlı iki oğlu qalmış, iqtidar isə onun sərkərdəsi Konuşun (yaxud Tonuşun) əlinə keçmişdi. Bu sərkərdə ilə səlcuqlar arasında düşmənçilik yarandı.³¹¹ Səlcuqlar bu səbəbdən Nur yörəsində qala bilməyəcəklərini başa düşərək dostları Xarəzmşah Harunun ölkəsinə getdilər. Əslində onlar Harunun atası Altun-Taş dövründən bəri qışlamaq üçün hər il Xarəzmə gedirdilər. Bu dəfə isə onlar geri qayıtmamaq üzrə gedirdilər. Sultan Məsudun tabeçiliyindən xilas olmuş Xarəzmşah Harun Xorasani ələ keçirmək üçün səlcuqlardan istifadə etmək istəyirdi.

Səlcuqların Mavəraünnəhrdən Xarəzmə köçmələrini Cənd hökmdarı Şah Məlik də eşitmişdi. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, nə Beyhəqqidə, nə də digər əsərlərdə Şah Məlikin qövmi mənşəyi barədə heç bir məlumat yoxdur. Düzdür, «Cami ət-təvarix» Şah Məlikin son oğuz yabqusunun oğlu kimi göstərir, lakin biz bu xüsusda tərəddüd edirik. Şah Məliklə səlcuqlar arasında dərin bir düşmənçilik vardı. Hətta bir az əvvəl Cənddən səlcuqları məhz onun uzaqlaşdırdığı fikrində olduğumuzu da bildirmişdik. Ancaq səlcuqların da ona çox böhranlı günlər «bəxş etdiyi» anlaşılır. Buna görə səlcuqların Xarəzm torpaqlarına gəldiyini eşidən Şah Məlik böyük bir ordu ilə çöl yolundan sürətlə Xarəzmə daxil oldu və dan yeri ağaranda səlcuqlara basqın etdi (zilhicə, 425 - oktyabr-noyabr, 1034). Səlcuqlar bu qəfil hücum nəticəsində ağır itkiyə məruz qaldılar. Qaynaq bu basqında 7-8 min adamın öldürüldüyünü, çoxlu qadın və uşağın əsir alındığını, xeyli atın ələ keçirildiyini yazır.³¹² Səlcuqlar acınacaqlı bir vəziyyətdə Ceyhunun o biri sahilinə keçdilər və Rabati-Nəməkdə düşərgə saldılar.³¹³ Onların atlarının yəhəri belə yox idi, özləri də o qədər pərişan vəziyyətdə idilər ki, yaxınlıqdakı bir kəndin gəncləri onları az qala öldürəcəkdilər. Dostları Xarəzmşah bu hadisədən çox mütəəssir oldu və onlara təsəlli verdi.

Səlcuqlar gerçəkdən böyük fəlakətə uğramışdılar. Şah Məlikin şiddətli basqını nəticəsində çoxlu adamları ölmüş, arvad-uşağın bir qismini, kibitkalarının

---

³¹¹Beyhaki, s. 470, 682. Səlcuqlarla Əli Təginin oğulları arasında çarpışmalar olduğu haqda qaynaq heç nə demir. Məliknamədə adı çəkilən İncanc Bəyqu, yəni Yusif ibn Musa bu zaman artıq öldürülmüş olmalı idi. Həmin hadisə nəticəsində bu ünvan atası Musaya keçmişdir. Yəni orada səlcuqların öldürdüyü iddia edilən Alp Kara Beyhakidə adı çəkilən Konuş (Tonuş) ola bilər. Alp Kara hər halda onun ünvanı idi.

³¹²Beyhaki, s. 683.

³¹³M. Köymən (s. 19, qeyd 3-4) X əsr coğrafiyaşünaslarının əsərlərində göstərilən Seyhun (Sır-Dərya) sahilindəki Xuvare ilə səlcuqların Şah Məlik basqını səbəbilə qaçarkən Ceyhunu (Amu-Dərya) keçdikləri yeri eyniləşdirir. Ceyhunun o biri tərəfində oğuzların düşərgə saldıqları Rabati-Nəməkin isə Ceyhundan yüzlərcə kilometr uzaqda - Kumis əyalətindəki Dihi-Nəmək hesab etməsinin dəlilləri, məncə, məchuldur.

və davalarının çoxunu da düşmən alıb aparmışdı. Ancaq buna baxmayaraq onlar bu fəlakətin ağırlığı altında əzilmədilər, tez özlərini topladılar. Qısa bir zamanda başlarına çoxlu adam yığıdılar. Bunlar oğuz yurdundan gəlmiş adamlardı. Bu cəhət şübhəsiz ki, səlcuqların öz eldaşları arasında qədimdən bəri nüfuz və etibar sahibi bir ailə olmalarından doğurdu.

Səlcuqlar bir az sonra dostları xarəzmşah Harunu da itirdilər. Qəznəvi hakimiyyətindən xilas olan Harun eyni zamanda Xorasani ələ keçirmək qayəsini güdüdü. Səlcuqlara yaxınlıq göstərməsi də bu məqsədi həyata keçirmək üçün onlardan görəcəyi kömək ilə əlaqədar idi. Ancaq Harun Qəznəvi dövlətinin vəziri tərəfindən hazırlanan sui-qəsdin qurbanı oldu və sui-qəsdən gözlənilən nəticə alınmadı. Harunun yerinə Xəndan ləqəbli qardaşı İsmayıl taxta çıxdı. Fəqət səlcuqlar da daha Xarəzmdə qalmayıb Xorasana köçdülər (rəcəb, 426 - may, 1035). Səlcuqların Xorasana köçmələri yalnız Harunun ölməsilə Xarəzmdə meydana çıxan qarışıqlıqlar və Şah Məlikin qorxusu ilə əlaqədar deyildi. Bu işdə Xarəzmdə yaşadıkları yerin əlverişsizliyi və cəzbedici ölkə olan Xorasanda daha asanlıqla yurd sala biləcəkləri düşüncəsi də mühüm amil ola bilərdi. Ceyhunu keçən səlcuqlar Mərv yolu ilə Nəsaya gəldilər. Onların 10 min atlısı vardı. Orada yaşayan türkmənləri ³¹⁴ və xarəzmlilərdən bir qismini uzaqlaşdırdılar. ³¹⁵ Səlcuqların tabeliyindəki türkmənlərin bir hissəsi yınallılar³¹⁶ adını daşıyırdı. Lap əvvəldə oğuz yabqu dövlətini tədqiq edərkən dövlətin nüfuzlu şəxsiyyətlərindən birinin yınal titulu daşdığı görmüşdük. Səlcuqlar yabqu dövlətini davam etdirdikləri üçün onların dövlətində də yınal adlanan bir şəxs olmalı idi. Bu adam İbrahim Yınal idi. Yusif onun atasıdır. Bütün əsərlər İbrahim Yınalın Toğrul bəylə anabir qardaş olduğunu, bəziləri isə Yınalın Toğrul bəyin əmisi oğlu olduğunu göstərir.³¹⁷ Belə olduqda yınallar İbrahim Yınalın tabeliyində olan oğuz zümrəsi deməkdir.

Görürük ki, səlcuqlar öz dövlət quruluşlarını Xorasana gətirmişlər. Səlcuqun sağ olan yeganə oğlu Musa «Bəyqu», yəni yabqu ünvanını daşıyırdı. Musanın oğlu Yusif də əvvəlcə səlcuq oğuzlarının başçısı kimi İncə Bəyqu ünvanı ilə tanınırdı. «Bəyqu» yabqunun türk dilində dəfələrlə müşahidə edildiyi kimi hərflərin yer dəyişməsilə yaranmış şəkildir.³¹⁸ Ancaq Musanın formal da olsa səlcuqların başçısı olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur. Musa yabqu (və ya bəyqu),

---

³¹⁴ Bunlar ya əvvəllər Xorasana köçən Arslan yabqunun türkmənləri, ya da Balxandan gəlmiş türkmənlər idilər.

³¹⁵ Beyhaki, s. 470.

³¹⁶ Beyhaki, indeks.

³¹⁷ İmadəddin əl-İsfahani (Bundarinin ixtisarı), s. 6; ibn ül-Əsir, IX, s. 211. Səlcuqların nəşəb-həsəblərinin ən nüfuzlu mütəxəssisi kimi təqdim edilən Məliknamə müəllifinin İbrahim Yınalın Səlcuq ailəsinə mənsub olduğunu söyləməməsi mənalı deyilmi?

³¹⁸ Bu ünvan bütün müsəlman müəlliflərinin əsərlərində bəyqu şəklindədir. Bunun doğruluğuna şübhə yoxdur. Bu ünvan kitabələrdə də eyni imla ilə yazılmışdır. Bəyqunun quş adı olması da tamamilə mümkündür.

Məhəmməd Toğrul bəy və Davud (Çağrı bəy)³¹⁹ Xorasanın divan rəisi Suriyə müştərək bir məktub göndərdilər. Bu məktubda onlar özlərini xəlifənin mövlaları (əlaltiları) adlandırırlar ki, bu diqqətəşayandır. Bununla onlar özlərinin qüvvət və dövlət sahibi şəxslər olduqlarını göstərmək istəyirdilər. O dövrdə irili-xırdalı bütün hökmdarların özlərini bu cür adlandırdıqlarını bilirik. Səlcuqlar məktubda Xorasana gəlmələrinin səbəbini qısaca yazdıqdan sonra içlərindən biri daim sarayda olmaq üzrə sultanın xidmətinə girmək istədiklərini, bunun əvəzində Nəsa və Fəravə vilayətlərinin onlara bağışlanmasını, beləliklə, Balkan dağından, Dehistandan, Xarəzm sərhəddindən və Ceyhun tərəfdən gələcək axınların qabağını alacaqlarını, İraq və Xarəzm türkmənlərini də qovacaqlarını bildirdilər.³²⁰ Səlcuqların istədikləri Nəsa və Fəvarə (indiki Qızıl Arvat - Qızıl Rabat) vilayətləri köçəri həyata əlverişli olduğu kimi onların təhlükəsizliyi baxımından da çox uyğun yer idi. Çünki Nisa və Fəvarə şəhərləri çölün başladığı yerdə yerləşirdi. Onlar arvad-uşağı və mal-qaranı təhlükə anında çölə götürəcəkdir, böhran zamanı özləri də oraya sığınacaqdılar. Çölün onları ən möhkəm qalalardan daha əmin şəkilə qoruduğunu aşağıda görəyik. Digər tərəfdən Balxandakı, Manqışlaqdakı və Sır-Dərya boyundakı oğuz elatları ilə də asanlıqla təmas və münasibət qura biləcəkdilər.

Səlcuqların Xorasana gəlişi böyük həyəcan və qayğı yaratdı. Qəznəvi dövlət adamlarından biri bu xəbəri eşitcək «Xorasan əldən getdi» deyərək qışqırmış, vəzir Əhməd ibn Əbdüs-Səməd isə İraq türkmənlərini qəsd edərək «Bu günədək işimiz çobanlarla idi, indi ölkə zəbt edən əmirlər gəldilər» demişdir.³²¹ Sultan Məsuda gəlincə, o da bu gəlişin zarafat olmadığını çox gözəl başa düşmüşdür. Tez-tez söylədiyi «10 min türk atlısı»³²² sözü ilə onlara nə baxımdan əhəmiyyət verdiyi görünür.

Vəzirin vəziyyətin aydınlaşması üçün bir qədər gözləmək təklifini Məsud həmişə olduğu kimi rədd etdi və sərkərdələrin də ona tərəfdar çıxdığını nəzərə alaraq Hacib Bəg-Doğdu komandanlığında 17 min nəfərlik qayət yaxşı təchizatlı bir ordunu səlcuqların üstünə göndərdi. Bu ordu səlcuqları Xorasandan çıxarmalıydı. Səlcuqlar Qəznəvi ordusunun gəldiyini eşitdikdə heç bir həyəcan və təlaşa qapılmadılar. Çünki öz müraciətlərinə belə bir cavab ala biləcəklərini də hesablamışdılar, buna görə ehtiyatlı və hazırlıqlı idilər; silahları yaxşı olmasa da, mənəviyyatları yüksək idi. Hər baxımdan mükəmməl təchizatlı Qəznəvi ordusunda fillər də var idi. Baş komandan Bəg-Doğdu da daxil olmaqla üzrə bu orduya hamı

³¹⁹ Toğrul və Çağrı kəlmələrinin ünvan olduğundan əvvəldə bəhs etmişdik.

³²⁰ Beyhaki, s. 470 - 471. Məktubun türkçə tərcüməsi üçün bax: M. Köymən, II, s. 50.

³²¹ Beyhaki, s. 470-471. Beyhakiyə inansağ, Əli Təginin ölümündən sonra vəzir səlcuqların Xorasana gəlmək məcburiyyətində qalacaqlarını söyləmişdi (s. 445). Bu sözlər doğrudan da o vaxt söylənmişə, çox bəsitəlidir.

³²² Beyhaki, s. 472, 481.

Türküstanı fəth etməyə qadir ordu gözü ilə baxırdı. Ancaq Nəsa ətrafında baş verən çarpışmada tərifi Qəznəvi ordusu ağır bir məğlubiyyətə uğradı və bütün sursatını itirdi (19 şaban 426-cı il-29 iyul 1038). Səlcuqlar Qəznəvi ordusuna bozqırlarda çox tətbiq edilən pusqu qurmaq üsulu ilə qalib gəlmişdilər. Bu vuruşmada (sonra da olduğu kimi) ən mühüm rolu Çağrı bəy oynamışdı.

Nəsa döyüşü səlcuqlara mühüm maddi və mənəvi qazanclar gətirdi. Qəznəvi dövləti Dehistanı Çağrı bəyə, Nəsanı Toğrul bəyə və Fəvarəni Musa Bəyquya verirdi. Bunun əvəzində onlar sultana tabe olacaq, hətta onlardan biri daim sultanın yanında qalacaqdı. Ancaq səlcuqlar bu sülhə əhəmiyyət vermədilər və onu ciddi qarşılamadılar. Hətta sülh bağlamaqla əlaqədar səlcuqlara xələt, mənşur, sancaq, küllah və türk adətində görə yəhərli at və qızıl kəmər gətirən Qəznəvi elçisi onların Qəznəvi dövləti haqda istehzal danışdıqlarını, xələtləri yerə atdıqlarını eşitmişdi.³²³ Doğrudan da, məğlubiyyətin qisasını almaq əvəzinə tələsik sülh bağlamaq Qəznəvi dövlətinin şərəf və etibarını zədələmiş, Sultan Məsudun zəif bir şəxsiyyət olduğunu bütün açıqlığı ilə meydana qoymuşdu.

Səlcuqların bu zəfərdən sonra idarələri altındakı oğuz elatının müxtəlif yerlərdən gələn oymaqlar hesabına artdığı şübhəsizdir. Hətta İraq oğuzlarından bir bölüyün onlara qatıldığı məlumdur.³²⁴ Bunun əvəzində, Yağmurlu və Qızılı oğuzları ilə Balxan türkmənlərindən bir bölük səlcuqlara tabe olmamaq fikrində inad və israr edərək köçüb İsfahan hakimi Kakuyə oğlu Əlaüddövlənin xidmətinə girdilər,³²⁵ ancaq çox çəkmədən ondan ayrılaraq soydaşları İraq oğuzları ilə birləşdilər. Bu yolla maddi qüvvələri artan və səlcuqların müvəffəqiyyətindən cəsarət alan İraq türkmənləri isə Rey bölgəsinə hakim oldular ki, bu barədə sonra danışılacaqdır. Səlcuqların Xorasana gəlişi və bəzi sərhəd rayonlarını işğal etmələri ilə Balxan və Ceyhun yolları açılmış, buradan Xorasana türkmənlər gəlməyə başlamışdılar.³²⁶

Sülh bağlandıqdan üç-dörd ay sonra türkmənlər yenidən yağma hərəkətlərinə başladılar. Yağmaya son verilmədiyi üçün sübaşının sərkərdəliyi altında 15 min nəfərlik bir ordu hazırlanıb onların üstünə göndərildi (rəbi ül-axır, 427 - fevral, 1036). Bu ordunun vəzifəsi Xorasana vilayətini Səlcuq hücumlarından qorumaq idi. Aradan 9 ay keçdi, ancaq mühüm bir hadisə baş vermədi. 428-ci ilin məhərrəm ayında (noyabr, 1036) səlcuqlar elçi göndərərək yeni bir tələbdə bulundular: Mərv, Səraxs və Bavərd şəhərlərinin onlara verilməsini istədilər. Onlar səbəb olaraq əvvəlcə verilmiş yerlərin darlığını, idarələri altındakı adamlara kafi

---

³²³Bu vuruşma və onun nəticələri haqda bax: Beyhaki, s. 481-493. Gərdizi, s. 80-81; ibn-ül-Əsir, IX, s. 198; M. Köymən, s. 59-70.

³²⁴Beyhaki, s. 497.

³²⁵Göstərilən əsər, s. 521.

³²⁶Yenə orada, s. 505.

olmadığını irəli sürüdü. ³²⁷ Bunun doğruluğuna inanmaq olar, çünki arxadan gələn yeni oymaqlar hesabına Səlcuq elatı getdikcə böyüyürdü.

Səlcuqlar bu istəklərinə müsbət cavab almadıqları üçün hücumlarını daha da şiddətlə davam etdirdilər. Sübaşı yalnız müdafiə olunur və bu məqsədlə vilayət-vilayət dolaşır. Məsud səlcuq axınlarının qarşısını tamamilə almaq üçün dövlət ərkanının tövsiyyəsilə Xorasana getmək əvəzinə qazavat niyyətilə Hindistana yola düşdü (zilhicca, 428 - oktyabr, 1037). Halbuki bu əsnada Reydə Xorasandakılardan daha mühüm bir hadisə cərəyan etmişdi. Daha əvvəldə deyildiyi kimi, Sultan Mahmud tərəfindən Qəznəvi dövləti xidmətinə qəbul edilən Arslan yabqunun oğuzlarının mühüm bir qismi Rey valisi təyin olunan Taş-Fərraş ilə birlikdə oraya göndərilmişdi. Onları Reyə göndərməkdən başlıca məqsəd Rey bölgəsinin qorunmasında oğuzlardan istifadə etmək idi. Ancaq oğuzlara o qədər də etimad bəslənilmir, onlara ciddi göz qoyulurdu. Oğuzlar bir neçə dəfə itaətsizlik edib qarışıqlıq çıxarsalar da, bunlar çox böyümədən uzlaşma surətilə yatışdırılmışdı. ³²⁸

Yuxarıda deyildiyi kimi, səlcuqların Xorasanın bəzi vilayətlərinə gəlib orada yurd saldıqları üçün Yağmurlu, Qızıllı türkmənləri ilə Balxan türkmənlərindən bir bölük səlcuqlara tabe olmaq istəməyərək köçüb İsfahan və Həmədan hakimi deyləmi Kakuyə oğlu Əlaüddövlənin xidmətinə girmişdi. ³²⁹ Sonra bu oğuzlar Əlaüddövlədən ayrılıb Reydəki oğuzlarla birləşdilər. İraq oğuzlarının 5.000 atlı qoşunu vardı. Bunların əksəriyyətinin səlcuq Arslan yabquya bağlı oğuz zümrəsi olduğunu burada bir daha xatırladaq. Onların başçıları arasında 4 köhnə başbuqdan üçü - Gök-Taş, Buka və Qızıl, Qızıoğlu, Mənsur, Dana və Anasioğlu kimi bəylər də vardı.

İraq oğuzları 428-ci ildə (1037), şübhəsiz, səlcuqların Xorasanda qazandıqları müvəffəqiyyətlərdən cəsarət alaraq hərəkətə gəldilər. Onların əvvəlcə Xorasan istiqamətinə yönəlib Damcan və Simnan şəhərlərini yağmaladıqları ehtimal olunur. Bunun ardınca təkrar Reyə tərəf yönələn oğuzlar Xuvarı yağmaladıqdan sonra Reyə bağlı Müşkuyə ətrafını da taladılar. Onların bu hərəkətlərini görəndə Reydəki Qəznəvi valisi Taş-Fərraş ilə ona kömək üçün göndərilmiş Əbu Səhl Həmədəvi oğuzlarla döyüş hazırladılar. Onlar vəziyyəti Sultan Məsuda və onun vassallarından Cürcan və Təbəristan hakimlərinə bildirib kömək istəmişdilər. Taş 3.000 atlı və fillərlə oğuzların qarşısına çıxdı. Onun ordusunda Sultan Məsudun əsgər kimi o qədər də qiymətləndirmədiyi xeyli kürd

---

³²⁷ Yəni orada, s. 505.

³²⁸ 72-ci səhifəyə bax.

³²⁹ Beyhaki, s. 521, 530. İbn ül-Əsir yazır ki, Mahmud Qəznəvi Arslan yabqunun oğuzlarını öz ölkəsindən qovduqdan sonra İsfahan hakimi Kakuyə oğlu Əlaüddövlənin yanına 2000 çadırılıq bir oğuz bölüyü getmişdir. Onlar Yağmurlu, Qızıllı və Balxanlı oğuzları olmalıdırlar. Ancaq onlar Əlaüddövlənin xidmətinə ibn ül-Əsirin dediyi kimi Sultan Mahmud zamanında deyil, səlcuqların Xorasana yerləşməsi nəticəsində girmişlər.

vardı. Oğuzlar isə 5.000 atlı idilər. Vuruşmada Taş ağır məğlubiyyətə uğradı. Şəxsən Taş və altındakı fil tələf edilmiş, Taş yerə salınmış, Məsudun əmrinə görə öldürdüyü Yağmurun və başqalarının qisasını almaq üçün parça-parça edilmişdi. Adından da göründüyü kimi, türk olduğu bilinən Məsudun Rey valisi Taşın aqibəti belə oldu. Bu döyüşdə bəzi sərkərdələr, xorasanlılardan çoxlu məmur ölmüş, sursat və fillər oğuzların əlinə keçmişdi. Oğuzlar Əbu Səhl Həmdəvini və reyiləri də məğlub edərək şəhərə girdilər, oranı heç nə qalmayacaq dərəcədə yağmaladılar.

Əbu Səhl bir bölük əsgərlə şəhərin yaxınlığındakı Tabərək qalasına sığındı. O, vuruşların birində Yağmurun bacısı oğlunu və yüksək rütbəli sərkərdələrindən birini də əsir almışdı. Oğuzlar həmin sərkərdənin buraxılacağı təqdirdə çox şey verəcəklərini vəd etsələr də, Əbu Səhl öz hökmdarı Sultan Məsudla məsləhətləşmədən heç nə edə bilməyəcəyini bildirmişdi. Bu əsnada Cürcan əsgərlərinin Əbu Səhlə köməyə gəldiyini eşidən oğuzlar Rey kənarında basqın edərək həmin ordunu tar-mar etdilər, sərkərdə də daxil olmaq üzrə 200 nəfəri əsir aldılar.³³⁰

Bu müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq oğuzların Reydən çıxıb Azərbaycana doğru yola düşdükləri məlumdur. Bunun səbəbləri barədə mənbədə heç bir qeyd yoxdur. Ola bilər ki, bu, Azərbaycan hakiminin oğuzları öz yanına dəvət etməsilə əlaqədardır.

O zaman Orta və Qərbi İrənin bütün bölgələri ya deyləmi, ya da kürd xanədanının əlində idi. Bu deyləmi ailəsinin üzvü olan Kakuyə oğullarından Əlaüddövlə (İsfahan və Həmədan hakimi) oğuzların Reydən Azərbaycana getdiklərini eşidib Reyə gəlmişdi. Ancaq o, Əbu Səhl Həmdəviyə qarşı mübarizədə oğuzların köməyinə möhtac olduğunu başa düşərək oğuzlara xəbər göndərdi. Oğuz başbuğlarından ancaq Qızıl geri qayıtdı. Macəraçı ruhlu Gök-Taş, Buka və başqaları yollarına davam etdilər. Qızılın buyruğunda 1500 adam vardı. Ancaq bir müddət sonra oğuzların Əlaüddövlə ilə araları dəydi və onlar təkrar talançılığa başladılar.

Azərbaycana gedənlərə gəlincə, buranın hakimi kürd Rəvvadi xanədanından olan Vəhsudan oğuzları dostcasına qarşılamaş, hətta onlardan bir qızla evlənmişdi. Oğuzların təmasda olduqları müsəlman əmirlərə qız verdikləri tez-tez müşahidə edilir. Bu işdə bir az da kalım və ya başlıq almaq adətinin rolu olmamış deyil.

---

³³⁰İbn ül-Əsir, I s. 158. Bu müəllif həmin hadisənin 427-ci ildə baş verdiyini (1035-1036) yazsa da, bunu qəbul etmək mümkün deyil. Beyhəki isə Reydəki bu hadisələr barədə məlumat vermir. Yalnız əsərindəki bəzi qeydlərdən hadisələrin 429-cu ilin (1037-1038) birinci yarısında baş verdiyi anlaşılır (s. 534, 535). İbn ül-Əsirin İraq oğuzları ilə əlaqədar göstərdiyi tarixlərin çoxu doğru çıxmır.

Vəhsudanın oğuzları dostcasına qarşılması, bəlkə onları şəxsən özünün çağırması, düşmənlərə qarşı bu döyüşkən adamlardan istifadə etmək məqsədini güdüdü. Oğuzlara Buka, Gök-Taş, Mənsur və Dana rəhbərlik edirdi. Ancaq Vəhsudanın ümidləri boşa çıxdı; oğuzlar burada da yağmaçılığa başladılar, hətta Marağa şəhərinə girərək məscidi dağıtdılar, Həzəbaniyyə kürdlərindən və camaatdan çoxunu qırdılar. Oğuzlar bəlkə də bunu Vəhsudanın xahişi ilə etmişlər. Çünki o, Həzəbaniyyə kürdlərinin rəisi Əbülheyca ibn Rəbibüddövlə ilə düşmən idi. Təəssüf ki, onlar bu hadisədən sonra barışdılar və oğuzlara qarşı birləşdilər, camaatın da onlara qoşulması ilə oğuzlarla döyüşə biləcək bir qüdrətə sahib oldular. Bunu gören oğuzlar artıq Azərbaycanda qala bilməyəcəklərini başa düşərək İraqa geri qayıtdılar.

Oğuzların Azərbaycana gəlişinin tək bir faydası oldu. Bu da onların gəldiyini eşidən gürcü (abxaz) mülükünün möhkəm surətdə mühasirəyə aldığı Tiflisdən çəkilməsidir. Oğuzların Azərbaycanda ikən ermənilərə də bəzi zərbələr endirdikləri anlaşılır.³³¹

Oğuzların heç də hamısı Azərbaycandan qayıtmamış, Dananın başçılığı altında bir qismi orada qalmışdı. Yəqin ki, Vəhsudanın evləndiyi qız onun yaxın qohumu idi. Vəhsudanın saray şairi Qətranın ehtimal ki, «oğuz padşahı» deyə bəhs etdiyi bəy odur.³³² Bu oğuzlar Urmiyada yerləşmişdilər.

Azərbaycandan İraqı-Əcəmə qayıdan oğuzlar iki qola ayrılmışdılar. Gök-Taş və Mənsurun başçılığı etdiyi oğuzlar Həmədana, Bukanın buyruğundakılar isə Reyə getdilər.

Gök-Taş Həmədanı mühasirəyə aldı. Şəhərin valisi İsfahan hakimi Əlaüddövlənin oğlu Əbu Kalicar idi. Mühasirə uzun çəkdi. Əbu Kalicar davam gətirə bilməyəcəyini görüb Gök-Taş ilə saziş bağladı və onun yaxın bir qohumu ilə evləndi. Buka ilə Qızıl isə getdikləri Rey şəhərini mühasirəyə almışdılar. Əlaüddövlə özü şəhərdə idi. Büveyh oğullarından Fəna Xosrov Məcdüddövlə və deyləmi əmirlərindən Savə hakimi Kamruxə də oğuzlara qoşuldu. Ağır bir vəziyyətə düşdüyünü gören Əlaüddövlə gecə ikən Reydən çıxaraq İsfahana getdi. Bunu eşidən oğuzlar Reyə gedib oranı görülməmiş dərəcədə yağma etdilər. Yağmadan sonra bəzi məhəllələrdə 50-yə qədər adam qalmışdı. Rey şəhəri Qızılın hakimiyyətinə keçdi.³³³ Oğuzların bir dəstəsi Kərəc tərəflərini talan etdi, Anasıoğlu isə Qəzvinə getdi. Qəzvinlilər əvvəlcə onunla vuruşsalar da, sonra 7 min altun verərək, onun hakimiyyətini qəbul etmək şərtilə sülh bağladılar. Bu hadisə 430-cu ildə (1037-1038) baş vermişdi. Dananın rəisliyi ilə Azərbaycanda (Urmiyada) qalmış oğuzlar Urmiyadan çıxaraq həmin il ermənilərin üstünə yürüş edib onların

---

³³¹ İbn ül-Əsir, IX, s. 160.

³³² Əhməd Kəsrəvi, Şəhriyarani-Gümnam, Tehran, 1308, şəmsi, II s. 75.

³³³ İbn ül-Əsir, IX, s. 160.

çoxunu qırdılar, xeyli əsir və qənimət ələ keçirdilər. Ermənilər at üstündə böyük yaylarından sərrast ox atan və cürətlə manevr edən oğuzlarla vuruşmaqda aciz idilər. Urmıya ətrafında yaşayan və Əbülheycaya tabe olan Həzəbaniyyə kürdləri oğuzlarla qonşuluqdan cana doydular üçün onlarla vuruşmağa başladılar, çünki kürd kəndlərini yağma edən oğuzlar onlardan da xeyli adam qırmışdılar. Bu oğuzların Urmıyada yaşamaları Azərbaycan hakimi Vəhsudanın oğuzlar bəylərindən birinin (Dananın?) yaxın qohumu (qızı və ya bacısı) ilə evləndiyi üçün Urmıyanı ona bağışlaması ilə əlaqədar olmalıdır.³³⁴ Çünki burada yaşayan kürd rəisi Əbülheyca əl-Həzəbani Vəhsudanın düşməni idi.

İndi oğuzlar böyük və varlı Həmədan şəhərinə göz dikmişdilər. Sonda üç böyük başbuğ, yəni Gök-Taş, Buka və Qızıl birləşərək şəhəri ələ keçirdilər. Məyyəyində deyləmilərin bulunduğu Büveyh oğullarından Məcdüddövlə oğlu Fəna Xosrov da onların yanında idi. Şəhərin valisi Əlaüddövlə oğlu Əbu Kalıcar bu dəfə müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşərək varlı tacirlərlə və şəhərin əyan-əşrəfi ilə Həmədandan çıxıb yaxınlıqdakı bir qalada gizləndi. Oğuzlar şəhəri aldılar və qorxunc şəkildə yağmaladılar. Dinəvər və Əsədabad kəndləri də eyni aqibətə uğradı. Bu yağmalarda deyləmilər xüsusilə mərhəmətsiz hərəkət etmişdilər. Bir müddət sonra oğuzlar hiylə ilə Əbu Kalıcarı qaladan çıxarıb varını-yoxunu əlindən aldılar.³³⁵

Bu dediklərimiz bizə oğuzların misilsiz döyüşçülər olduğunu göstərir. Di gəl ki, İraq oğuzlarının yeganə qayələri yağmaçılıq idi. Onlar bu işi o qədər norma halına salmışdılar ki, xəlifə yağmadan vaz keçmələri üçün onlara məktub yazmışdı. Bu oğuz elatının başçısı olan bəylərə zəbt etdikləri yerdə istər müstəqil, istərsə də vassal kimi dirlik-düzənlik qurub oranı idarə etmək fikri həmişə yad olmuşdur. Bu bəylərdən ancaq Rey hakimi Qızıl kiçik istisna təşkil edir. Gerçəkdən Qızılın səlcuqlarla əməkdaşlıq etdiyi bilinir. Onun Toğrul bəyin bacısı ilə evləndiyi və xəlifənin məktubuna onunla birlikdə cavab yazdığı məlumdur.³³⁶ Atasının adı Yəhya olan Kızıl, ibn ül-Əsirin verdiyi məlumata görə, 432-ci ildə (1040-1041) vəfat edərək Rey kənarında dəfn edilmişdir.³³⁷ Digər macərəçi bəylərin həyatlarının sonu barədə sonra danışacağıq.

Xorasana gəlincə, Səlcuq axınlarının qarşısını kəsmək vəzifəsi tapşırılmış sübaşı mükəmməl təchizatlı bir ordu ilə üç ildən bəri bu işlə uğraşır. Səlcuqlar bir yeri işğal edən kimi oraya qaçır, ancaq həmin an onların başqa yerə girdiklərini eşidirdi. Nəhayət, Məsud səlcuqlarla meydan müharibəsinə girmək üçün qəti əmr verdi. Səraxs yaxınlığında Təlxab deyilən yerdə 429-cu ilin şaban ayında (may, 1038) baş verən vuruşmada sübaşı darmadağın edildi. Qəznəvi ordusunun böyük

³³⁴ Çünki Azərbaycandan qayıdan bəylər arasında onun adı çəkilir.

³³⁵ ibn ül-Əsir, IX, s. 160.

³³⁶ Əbülfərəc tarixi, türkcə tərcüməsi, s. 296.

³³⁷ ibn ül-Əsir, IX, s. 206.

sursatı ysnə səlcuqların əlinə keçdi. Ancaq Səraxs zəfərinin ən mühüm nəticəsi odur ki, səlcuqlar Xorasanın bir hissəsini işğal etdilər. Toğrul və Çağrı bəylər bu zəfərdən sonra özlərinə əsil hökmdar gözü ilə baxmağa başladılar. Ancaq Toğrul bəy baş rəis kimi qəbul edilmişdi. Musa Bəyqu üçüncü dərəcəli başbuğ idi. Aralarındakı sazişə görə «öz yoldaşları içində baş» kimi tanınan Toğrul bəy Nişapur, Çağrı bəy Mərv, Musa Bəyqu isə Səraxs bölgəsini aldılar. Toğrul bəy anabir qardaşı İbrahim Yınalı Nişapura göndərdi.³³⁸ Yınal 200-300 atlı ilə Nişapura gəldi. Nişapurlular cırıq və köhnə paltarlı, ancaq çox yaraşıqlı bir gənc olan İbrahim Yınalı və yoxsul geyimli əsgərlərini dostcasına qarşıladılar. Toğrul bəyin adına məlik ülmülük (məliklər məliki) ünvanlı xütbə oxundu ki, bu o zamanlar hökmdarlıq əlamətlərindən biri idi. Bir neçə gün sonra çoxu zireh geymiş 3 min atlı ilə Toğrud bəy şəhərə gəldi. Onun qolunda gərilmiş bir yay, kəmərinə üç ox vardı ki, bunun oğuzlarda bəlkə də bütün türk qövmlərində hökmdarlıq əlaməti olduğu anlaşılır. Ayağında dəri çəkmədən daha rahat olması ehtimal edilən keçə çəkmələr vardı. Toğrul bəy sultan Məsudun taxtında oturaraq şəhərin əyan-əşrəfi ilə görüşdü. Şəhərin ən böyük mənəvi şəxsiyyəti qazı Səidin öyüdlərini dinləyərkən «Biz əcnəbiyik, əcəmlərin (tacikan) adətlərini bilmirik, qoy qazı öz öyüdlərini məndən əsirgəməsin» deyər cavab vermişdi.³³⁹ Nişapurda Toğrul bəyə olduğu kimi, Mərvdə də Davud Çağrı bəyin adına xütbə oxunmuşdu.

İki əmirinin dalbadal məğlub olduğunu gören Sultan Məsud nəhayət oğuzların üstünə özü yürüş etməyi qərara aldı və yaxşıca hazırlaşaraq Bəlxə gəldi. Səlcuq problemi onu ən çox məşğul edən məsələ idi. Onlardan çəkinir, hətta onlarla qarşılaşmağı o qədər də istəmirdi. Səlcuqlar məsələsi onu həmişə əsəbiləşdirmiş, xüsusilə bu səbəbdən onlara qarşı ağıllı tədbir tökə bilməmiş və doğrudan da çox ağıllı və müdrik vəzir olan Əbül Nəsr Əhməd ibn Əbdüs-Səmədin isabətli fikirlərini dəfələrlə rədd etmişdi. Əslində Məsud səlcuqların Xorasana ayaq basdıqlarını öyrənən andan təlaşa düşmüşdü. Çünki türk olduqlarından onların yüksək döyüş qabiliyyətinə yaxşı bələd idi. Əvəzində deyləmilərə və kürdlərə əsgər kimi heç qiymət vermirdi. Ələlxüsus türk sərkərdə və əsgərlərinin və səlcuqlarla döyüşə həvəssiz olduqları görünürdü. Bunun başlıca amilləri sultanın türklərdən ibarət seçmə ordu ilə yaxından maraqlanmaması, bəzi sərkərdələri işdən qovmaq və ya öldürməklə türkləri rəncidə edən hərəkətlərdə bulunması və özünün zəif şəxsiyyəti idi. Hətta bu seçmə türk ordusundan bir neçə min adamın səlcuqlar tərəfinə keçdiyini bilirik. Bunların çoxunun və ya mühüm hissəsinin səlcuqları ikinci vuruşdan, yəni Səraxs döyüşündən sonra qoşulduqları ehtimal olunur.

Sultan Məsud 430-cu ilin cümədi-ülaxırında (mart, 1039) Bəlxədə olarkən 10 türkmən atlısı onun yaşadığı saraya qədər soxularaq oradakı fillərdən birini

---

³³⁸ Beyhaki, s. 553.

³³⁹ Göstərilən əsər, s. 554.

sürüb aparmışdı. Ertəsi gün türkmənlərin bu cəsarətindən xəbər tutan sultan çox mütəəssir oldu,³⁴⁰ ancaq bir ay sonra (rəcəb, 430 - aprel, 1039) Ülyaabad çölündə Çağrı bəylə qarşılanaq onu qaçmağa məcbur etməsi sultanın mənəvi qüvvəsini xeyli düzəltdi və bu qələbə səlcuqlara hücum xüsusda ona cəsarət vermişdi. Səlcuqlar Məsudun Qəznəvi ordusunun 6000 nəfərlik ən seçmə birləşməsi də daxil olmaq üzrə qüvvətli bir qoşun ilə gəldiyini eşitdikdə bütün qüvvələrini topladılar. Sultana səlcuq ordusunun 20000 atlıdan ibarət olduğu xəbər verilmişdi. Qəznəvi casuslarının gətirdiyi başqa bir xəbərə görə, qurulan məşvərətdə Toğrul və Yınalılar böyük orduya və qüvvəyə sahib Məsuda qalib gəlməyin çətinliyinə işarə edərək özlərinin İraqı-Əcəm (əsasən Rey, Qəzvin, Həmədan və İsfahan bölgələri) və Cürcana girəcəkləri təqdirdə bir ovuc deyləmi və kürd mütəqəllibəsinin əlindəki yerləri asanlıqla alacaqlarını və Rum ölkəsinə də hücumların mümkünliyi fikrini müdafiə etmişdilər. Ancaq Çağrı bəy Xorasandan çıxacaqları təqdirdə həm Məsudun, həm də onun təşviqi ilə digər düşmənlərin hücumlarından heç harda duruş gətirməyin mümkün olmayacağını söyləyərək bu fikrin çox yanlış olduğunu ifadə etmiş və Qəznəvi ordusunun da zəif cəhətlərini sadalayaraq vuruşmaq təklifini irəli sürmüşdür. Nəticədə, Çağrı bəyin fikri daha doğru hesab edilərək vuruşmaq qərara alınmışdır.

Səraxs çölündə baş verən vuruşmada (ramazan-şəvval, 430 - iyul, 1039) Qəznəvilər qalib gəlsələr də bu, qəti qələbə deyildi. Məsud isə bu qələbəsinin qəti bir zəfər olduğuna inanır, səlcuqların Balxan dağına və Ceyhunboyuna qaçdıqlarını sanırdı. Vuruşmadan qısa bir müddət sonra səlcuqları yenidən qarşısında görünəcə heyrətə düşmüş, onların mətanət və cəsarətini təqdir etmişdi. Əslində, səlcuqların itkisi hədsiz dərəcədə az, sursatları təhlükəsiz yerdə idi. Hətta onların döyüş meydanını tərk etmələrini səflərinin pozulması deyil, geri çəkilmək kimi qiymətləndirmək daha doğru olar. Səlcuqlar Qəznəzi ordusunun istifadə etdiyi çayın yatağını dəyişdirmək və quyular olan yerə hücum etmək surətilə onları susuz qoymağa çalışırdılar. Baş verən çarpışmalar isə əksərən səlcuqların qələbəsilə sona çatırdı. Qəznəvi ordusu taqətsiz bir vəziyyətdə idi. Buna görə vəzirin məsləhətinə qulaq asaraq səlcuqlara sülh təklif edildi. Beləcə Qəznəvi ordusu sıxıntıdan qurtararaq sağ-salamat Herata qayıda biləcəkdə. Səlcuqlara gəlinəcə, onlar sayca və təchizatca çox üstün olan Sultan Məsudla vuruşa bilmək üçün dincəlməyə və hazırlıq görməyə ehtiyac duyurdular. Buna görə də özləri üçün əlverişsiz sülh təklifini qəbul etdilər. Bununla bərabər onların əsil qayələrindən zərrəcə əl çəkmədiklərini Qəznəvi elçisi açıqca müşahidə etmişdi. Sazişə uyğun olaraq sülh şərtlərinin təsbiti üçün Herata elçi göndərmək, Nişapuru, Səraxs və Mərvə boşaltmaq əvəzinə təkrar yağma hərəkətinə başlamışdılar. Əslində, Sultan Məsud və dövlət ərkanı da səlcuqların sülhü səmimiyyətlə qəbul etmədiklərini bildirdilər.

---

³⁴⁰Göstərilən əsər, s. 567.

Onların da məqsədi düşmüş olduqları bu sıxıntılı vəziyyətdən qurtararaq Heratda dincəlmək və hazırlıq görmək idi. Xülasə, bu müvəqqəti sülh və ya mütarikə hər iki tərəfə əl verirdi.

Yayı Heratda keçirərək dincələn və yaxşıca hazırlıq görən Sultan Məsud səlcuqların üstünə yürüdü və onları Fəvarə çölünə qədər təqib etdi. Səlcuqlar döyüşmədən mütəmadi geri çəkildilər. Bununla Qəznəvi ordusunu tamamilə yormaqla və onu taqətsiz vəziyyətə salmaq istədikləri görünür. Bu çəkilmə və təqib zamanı hər iki tərəf, xüsusilə ağır təchizatlı Qəznəvi ordusu böyük zəhmət və məşəqqətə düşər olurdu. Bu münasibətlə Toğrul bəyin günlərcə zirehini və çəkməsini çıxarmadığı və yastıq yerinə qalxandan istifadə etdiyi göstərilir.³⁴¹

Məsud Nişapura qayıdarkən (rəbiülaxır, 431-yanvar, 1040) elə bir ciddi müvəffəqiyyət qazanmamışdı. Ancaq səlcuqları təqib etmək və onlarla qarşılaşmaq xüsusda əzmi də qırılmamışdı. O ərəfədə xəlifə yazdığı məktubda ona türkmənlərin fəسادı söndürülənə qədər Xorasanda qalması, sonra İraqi-Əcəm problemini həll etməyi məsləhət görürdü. Camaatın türkmənlərdən şikayəti xilafət mərkəzinə də çatmışdı. Hətta xəlifə xalqın malına və canına toxunmamaları, məmləkəti dağıtmamaları üçün səlcuqlara və İraq türkmənlərinin başçısı bəylərə məktublar göndərmişdi.

Məsud səlcuqlara hücum etmək məqsədilə Nişapurdan Səraxsa gəldi. Artıq xeyli müddət idi ki, Xorasanın bəzi bölgələrində qıtlıq baş vermişdi. Səraxsda da görülməmiş qıtlıq hökm sürürdü. Qəznəvi ordusu sıxıntılı vəziyyətə düşmüşdü. Bu üzəndən dövlət ərkanı və hərbi rəhbərlik otu bol olan Herata qayıdaraq orada qalması və hazırlıq gördükdən sonra səlcuqların üstünə getməyi israrla təklif etsə də, Məsud həmişə etdiyi kimi, yenə də qərarından dönmədi və Mərvə doğru hərəkət etdi. Yolda əsgərlərinin pərişan halını görüb «bu ordu məhv olmuşdur» dediyi halda yolundan dönmədi. Az sonra yemək və yem sıxıntısına, isti və susuzluğa səlcuq hücumları da əlavə olundu. Qəznəvi ordusu döyüş nizamında getdiyi halda səlcuqlar uzaqdan bölük-bölük gəlib hücum edir, sürüdən qoyun qapan qurdlar kimi əllərinə keçən dəvələri və qumaşları alıb aparırdılar. Bu vəziyyəti görən Məsud Mərv üzərinə yürüşün mənasızlığını başa düşdüsə də, artıq iş-işdən keçmişdi. Vəzir buraya qədər gəldikdən sonra əsla geri qayıtmağın mümkün olmadığı fikrini müdafiə edirdi. Ancaq orduda, xüsusilə seçmə türk birləşmələri arasında narazılıq və itaətsizlik görünürdü. Atları tələf olduğdan sonra dəvələrə minmiş bu əsgərlərin döyüşmək üçün ordudakı iranlıların (tacik) atlarını əllərindən alacaqları haqda şayiə gəzirdi. Elə bu əsnada səlcuqlara dair xəbərlər gəldi. Həmin xəbərlərə görə, sultanın Səraxsdan hərəkət etdiyini eşidən səlcuqlar möhkəmcə qorxuya düşmüşdülər. Hərbi məşvərdədə ulu başçıları sayılan Toğrul bəy Xorasandan Cürcana keçmək, orada duruş gətirmək mümkün olmasa, Reyə

---

³⁴¹Göstərilən əsər, s. 600.

getmək lazım gəldiyini (çünki Rey, Cəbəl (Həmədan bölgəsi) və İsfahan onlara məxsus idi), belə edilsə, Sultan Məsudun onların dalınca düşməyəcəyini söyləyərək əvvəlki fikrini təkrar irəli sürmüş və bu düşüncə məclislərdəkilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuşdu. Ancaq Çağrı bəy əvvəlki kimi bu dəfə də qardaşının fikrinə etiraz etmiş və başladığı bu işdən geri çəkilməyin doğru olmayacağını bildirmişdir. Sözlərinə davam edən Çağrı bəy Xorasandan getsələr də Sultan Məsudun onlardan əl çəkməyəcəyini, başqalarını da üzərlərinə saldıracağını, halbuki Sultan Məsudu məğlub etsələr bütün dünyanı əllərinə keçəcəyini, özləri sıxıntı içində olsalar da, qəznəvilərin daha çox sıxıntı duyduqlarını, indi özlərinin və heyvanlarının gümrah olub, yem dərdi çəkmədiklərini, halbuki qəznəvilərin çöli keçmək məcburiyyətində qaldıqlarını söylədikdən sonra qorxulacaq bir xüsus olmadığını ifadə edərək nitqini bitirmişdir.³⁴² Çağrı bəyin bu fikri başda Toğrul bəy olmaqla Musa və Yıllılılar tərəfindən daha doğru fikir kimi bəyənilmişdir. Bundan sonra göz bəbəyi kimi qoruduqları sursatı az yaşlı və atı arıq 2000 süvarinin nəzarətində arxaya göndərdikdən sonra bir parad keçirmiş və 16 min süvariye malik olduqlarını görmüşlər.

Səlcuqların mühüm işlər ərəfəsində məşvərət qurmaları müəlliflərin oğuzların öz işlərini «kənəş» (gənəşmək) yolu ilə həll etdikləri barədə məlumatlarına uyğundur.

Çağrı bəyin fikrinin nə qədər doğru olduğunu yalnız hadisələrin nəticəsi təsdiq etmir. Əgər səlcuqlar Toğrul bəyin fikrini qəbul edib İraqı-Əcəmə getsəydilər, Çağrı bəyin çox haqlı olaraq dediyi kimi Məsud onları orada da rahat buraxmayacaqdı. Çünki İraq-Əcəm də onun torpağı idi. Toğrul bəyin «Rey, İsfahan və Həmədan bizimdir» deməsi oralarda İraq oğuzlarının hökmran olduqlarından irəli gəlir. Bu vəziyyətdə səlcuqların Rəvvadi və Şəddadi kimi zəif ailələrin əlində olan Azərbaycanda və Aranda yerləşmələri mümkün ola bilərdi. Lakin belə olduqda Bizans və gürcülərlə döyüş-döyüşə azalacaq, nəhayət, varlıqlarını qoruya bilməyərək yox olub gedəcəkdilər. Çünki ana yurdla təmas və münasibətləri olmayacaq, oradan fasiləsiz olaraq təzə qüvvələr ala bilməyəcəkdilər.

Səlcuqların tərtib etdikləri qurultaylardakı çıxışlar, eyni zamanda onlara ağıllı rəy və fikirləri, cəsarəti, enerjisi ilə əslində kimin yön verdiyini, cahana hakim olmaq qayəsinin doğması, yaşadılması və nəhayət həyata keçirilməsində əsas rolu kimin oynadığını bizə göstərir. Bu böyük insan Davud Çağrı bəydir. Səlcuq ailəsinin dirəyi və dövlətin qurulmasında ən mühüm xidməti olan şəxs odur.

Sultan Məsud Mərvə getmək və səlcuqlarla qarşılaşmaq xüsusunda qərarının vaxt keçdikcə mənasızlığını daha yaxşı başa düşür və hərəkətindən böyük peşmançılıq duyurdu. O, Mərvə deyil, Herata getməyin və səlcuqlarla sülh bağlamağın ən doğru yol olduğunu ancaq indi dərk etmişdi. Tənbəl və namərd

---

³⁴²Göstərilən əsər, s. 618; M. Köymən, s. 36-37.

andlandırdığı ordusu ilə 16 min cəsur süvariyə qalib gələcəyinə özü də şübhə edir və işi tanrının hökmünə buraxırdı. 431-ci il ramazan ayının 7-də cümə günü (22 may, 1040) döyüş nizamında hücum keçdiyi zaman səlcuqlar da hər tərəfdən hücumla başladılar. Qəznəvi ordusunun göstərdiyi zəif müdafiə hərəkəti onların cəsarətini artırırdı. Sultanın ordusundakı türk məmlük əsgəri tənbel və ürəksiz döyüşür, üstəlik onların səlcuqlara qoşulmuş yoldaşları ilə görüşüb-danışdıqları da gözdən qaçmırdı. Halbuki Qəznəvi ordusunun nüvəsini və ən etibarlı birləşmələrini onlar təşkil edirdilər. Qəznəvi ordusu döyüş-döyüşə yavaş-yavaş irəliləyir, hər tərəfdən hücum edən türkmənlər dəvə və qumaş aparırdılar. Qəznəvilər o qədər acınacaqlı vəziyyətdə idilər ki, səlcuqlardan 10 nəfərin hücumu 500 Qəznəvi əsgərini qaçmağa məcbur edirdi.

Ertəsi gün (8 ramazan, 431-ci il, cümə ertəsi - 23 may, 1040)³⁴³ Qəznəvi ordusu yaxınlıqdakı Dəndanəkan qalasına doğru irəliləyərkən səlcuqlar yenə dörd tərəfdən hücumla keçdilər. Buna baxmayaraq Qəznəvi ordusu günorta üstü Dəndanəkan qalasına çatdı. Bu qala Mərvın cənub-qərbində olub ona bir mənzil məsafədə yerləşirdi. Burada iki ordu döyüş nizamında üz-üzə düzüldü. Qəznəvi ordusu susuzluqdan möhkəm əziyyət çəkirdi. Səlcuqlar öz milli döyüş üsullarına görə döyüşürdülər. Bu, ordunun qollara ayrılaraq döyüşməsi üsulu idi. Bəzən bir qol vuruşduqdan sonra çəkilir və yerini başqa qola verirdi. Əməvilər dövründə ərəblər bunu bizanslılardan öyrənərək tətbiq etmişdilər. Buna kurdus (cəmi kəradis) deyilirdi.

Döyüş cərəyan edərkən qəznəvilərin seçmə türk ordusuna mənsub 370 nəfər səlcuqların tərəfinə keçdi. Bunun ardınca təşkil olunan şiddətli bir hücum nəticəsində Qəznəvi ordusunun səfləri pozuldu, hamı qaçmağa üz tutdu, döyüş meydanında Sultan Məsudla bir neçə sərkerdə və bir qədər də məmlük qalmışdı. Ancaq bir azdan o da yanındakılarla birlikdə meydanı tərk edib qaçmağa başladı. Qəznəvi ordusundakı hind, ərəb və kürd əsgərləri dağılıb hərəsi bir tərəfə getdi. Səlcuqlar bir tərəfdən qəznəvilərin sursatını yağmalayıb, digər tərəfdən düşməni təqib edirdilər. Qəznəvilər isə başda Sultan Məsud olmaq üzrə dağılıb, pərişan bir halda və son sürətlə qaçırdılar. Səlcuqların qazandıqları zəfər qəti və böyük idi, beş ildən bəri apardıqları yorucu mübarizəni başa çatdırmış və qayələrinə yetmişdilər. Çağrı bəyin dedi ki, kimi, artıq «cahan» onların idi.

Sancaqlara* və divan qələmi ləvazimatına qədər Qəznəvi ordusunun bütün sursatı döyüş meydanında qalmışdı. Səlcuqlar nəşə içində idilər. Toğrul bəy taxta oturmuş və Xorasan əmiri kimi salamlanmışdı.³⁴⁴

Oğuz qövminin tarixi müqəddaratını təyin edən Dəndanəkan döyüşü belə baş vermiş və səlcuqlara ilk həmlədə Xorasanı qazandırmışdır.

³⁴³ Gərdizi, s. 86.

* bayraqlara (tərcüməci).

³⁴⁴ Beyhaki, s. 620-629; Köymən, III, s. 34-66.

Ç. SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏ OĞUZLAR (TÜRKMƏNLƏR)

«Səlcuklular Türkmən bolub karıntaşımız
teyib ilgə və xalğa fəidəsi tikmədi».
(*Şəcərəyi-Tərakimə*, s. 64).

Dəndanəkan vuruşmasından sonra Davud Çağrı bəy Mərvdə qalmış, qardaşı Məhəmməd Toğrul bəy Nişapura və onların əmisi Musa Bəyqu isə Herata getmişdi.

Çağrı bəy qəznəvilərə qarşı müvəffəqiyyətli döyüşlər apararaq onların gözünü Xorasandan tamamilə kəsdi. Qaraxanilərə də qalib gəlib bu xanədanla əlverişli sülh bağladı. Üsyan etmiş Xarəzm hakimini cəzaladırdı, o tərəfdəki qıpçaq bəyinə müsəlmanlığı qəbul etdirdi və onunla düngür oldu. Toğrul bəyin Reyə getməsindən sonra bütün Xorasana Çağrı bəyə qaldı. Bundan başqa, Kirman Kara-Aslan ünvanlı oğlu Kavurt bəyin əlində idi. Göründüyü kimi, Çağrı bəy birinci dərəcəli komandan, siyasi məsələlərdə isabətli rəy və fikrə sahib ağıllı bir siyasət adamı olmasına baxmayaraq hökmdarlığı dövründə çox da qəsbkar olmamışdır. Halbuki nailiyyətlərini daha da artırabilərdi. O, bozqırlardakı sıxıntılı həyatını daim xatırlayaraq yüksəldiyi mövqedən razı qaldığını bildirirdi. Dövlətin qurulmasından əvvəl xeyli yağma etdiyi Xorasana yenidən qurmuş, təbəəsini ədalətlə idarə edərək özündən razı salmışdı, hətta qardaşı Toğrul bəyi idarə elədiyi yerləri dağıntı halında qoymaqda və xalqı mühacirətə məcbur qılmaqda ittiham etmişdi. Toğrul bəy ona verdiyi cavabda: «Ay qardaşım, sən Xorasana kimi abad bir ölkəyə sahib olduğun halda onu xarabazara çevirdin, indi hakimiyyətdə olduğun üçün oranı abadlaşdırmalısan. Halbuki buralar məndən əvvəl başqaları tərəfindən təxrib olunmuş, xaraba qoyulmuşdur. Buna görə ölkəmi hələ abadlaşdırma bilməmişəm. Digər tərəfdən bu ölkənin ətrafı düşmənlərlə dolu olduğundan yollara əsgər qoymaq zərurəti ortaya çıxır ki, onlardan dəyən zərərin qarşısını almaq da mümkün olmur» demişdi. Çağrı bəyin bu cavaba etirazını təsəvvür etmək çox çətinidir. Yağma və qənimət ümidi olmadan oğuzları döyüşə sövq etməyin çətin bir iş olduğunu, şübhəsiz, o da çox gözəl bilirdi. Çünki Toğrul bəyin cavabında işarə vurulduğu kimi, Çağrı bəy dövləti qurmadan əvvəl əsgərlərini razı salmaq üçün yağma hərəkətlərinə girişən, Nişapurun yağmalanması üçün Toğrul bəyə israr edən o deyildimi?

Bu iki qardaş ömürlərinin əvvəlindən sonuna qədər bir-birinə bağlı qalmışlar. Dövlətin inkişafında, onun bir imperiya halını almasında bu bağlılığın çox mühüm rolu olmuşdur. Qardaşların hər ikisi uzun ömür yaşadılar. Çağrı bəy 70 yaşlarında vəfat etdiyi zaman başda Alp Arslan olmaqla bir neçə oğlu, xəlifə və hökmdarlarla evli bir neçə qızı vardı.

Səlcuqun yaşayan yeganə oğlu Musa Bəyquya gəlincə, Dəndanəkan vuruşmasından sonra Herata gedərək, oranı və Sistan bölgəsini idarə etmişdir. Dövlətin qurulmasında qardaşı uşaqlarından sonra gəlsə də xeyli xidməti vardı, lakin qüvvətli bir şəxsiyyət olmadığı şübhəsizdir. Toğrul bəy müdaxilə etməsə, Sistan da əlindən gedirdi. Salmamaçilər bizə onun ölüm tarixini bildirmirlər. 456-cı ildə (1064) Alp Arslana qarşı səltənət davasına qalxışan Fəxr ül-müluk Bəyqunun həmin şəxs olduğu sanılır.³⁴⁵

Səlcuq ailəsi tərəfindən ulu başçı qəbul edilən Toğrul bəy Dəndanəkan vuruşmasından sonra Nişapura qayıtmışdı. Müharibə münasibətilə bu şəhərdə ortadan qalxmış nizam və asayışı bərpa etdikdən sonra 433-cü ildə (1041 - 1042) Cürcan və Təbəristanı fəth etdi və ertəsi il (434-1042-1043) Xarəzm üzərinə səfərə çıxdı. Xarəzmdə səlcuqların bərişməz əski düşməni Şah Məlik vardı. Buranın hakimləri olan Altun-Taş oğullarının üsyanı nəticəsində Sultan Məsud vəzirinin tövsiyəsinə görə Xarəzmi 432-ci ildə (1041) özünü vassal hesab etməsi şərtilə Cənd məliki Şah Məlikə vermişdi. Şah Məlik Cənddən gələrək Xarəzmşah Altun-Taş oğlu İsmayılı məğlub edib bu ölkəyə hakim oldu. İsmayıl səlcuqlara sığındı və onlardan yardım istədi. Çağrı bəy və İsmayıl birlikdə Xarəzmə yürüş etdilsə də, Şah Məlik onları məğlubiyyətə düşürəndi. Ancaq Toğrul bəy eyni tələssizliyə uğramadı, ailəsinin bu güclü düşməninə zəfər çaldı. Şah Məlik ailəsi və sursatı ilə Dehistana qaçdı. Oradan Tabəsi, Kirman bölgəsindən əl-Tizi keçib 500 fərsəxlik yol gedərək (3000 km-dən çox) tənha bir bölgə olan Mərkan ətrafına gəldi. Buraya gəlincə, artıq xilas olduğuna inanmışdı. Şah Məlik bu uzun yolu süzereni yeni Qənzə hökmdarı Məsud oğlu Məvduda sığınmaq qayəsilə qət etmişdi. Onun köhnə ölkəsi Cəndə getməməsi orada vəziyyətin əlverişli olmaması ilə izah edilə bilər. Ancaq Şah Məlikin Mərkanda səlcuqların əlindən qurtulmaqdan duyduğu fərəh uzun sürmədi. Onun yerini öyrənən İbrahim Yınalın qardaşı Ər-Taş Yınal 4000 atlı ilə basqın edərək Şah Məliki, arvad-uşağını tutdu və var-yoxunu ələ keçirdi. Ər-Taş Şah Məliki Çağrı bəyə təhvil verdi və o, dərhal edam edildi (434-1042-1043).³⁴⁶ Səlcuqları az hadisə bu qədər sevindirmiş ola bilərdi.

Həmin il Toğrul bəy İbrahim Yınalı Reyə göndərmiş, özü də sonra gələrək bu şəhəri qaydaya salıb hökumət mərkəzi eləmişdi. Bir-birinin arxasınca gələn oğuz elatlarına Xorasan artıq darlıq edirdi. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, Toğrul bəy Sultan Məsudla mübarizəni dayandırıb bu bölgəyə getmək, bir ovuc kürd və deyləmi mütəqəllibəsinin hökmündəki bu bölgəni asanlıqla ələ keçirmək fikrini irəli sürmüşdü.

---

³⁴⁵Musa haqqında bax: İ. Kafesoğlu. Səlcuqun oğulları və nəvələri, Türkiyyat məcmuəsi, XIII, s. 119-120.

³⁴⁶Beyhaki, s. 687-691; ibn ül-Əsir, IX, s. 211, X, s. 3.

Toğrul bəy İraqa gəldiyi zaman İraq oğuzları hələ orada idilər. Qızılı çıxmaq şərtilə başlarında Gök-Taş, Buka, Mənsur və Anasioğlu dururdular. Toğrul bəyin kürəkəni olan Qızıl ibn ül-Əsirin verdiyi məlumata görə 432-ci ildə (1040-1041) ölmüşdür. Toğrul bəyin Reyə gəlişi onun vəfatı ilə əlaqədar ola bilər.

Toğrul bəy elçi göndərərək adı çəkilən bəyləri hüzuruna dəvət etdi. Onlar elçini Zəncan çayına qədər ötürdükdən sonra onun vasitəsilə Toğrul bəyə bu xəbəri göndərdilər: «Çağırmaqdan məqsədinin bizi dustaq etmək olduğunu bilirik. Səndən qorxduğumuz üçün uşaqlaşdıq və burada yurd saldıq. Əgər bizim üstümüzdə gəlsən Xorasana və ya Rum ölkəsinə gedəcəyik və səninlə heç bir zaman bir araya gəlməyəcəyik».³⁴⁷ Onların Toğrul bəy tərəfindən həbs ediləcəkləri barədə sözləri bəhanədən başqa heç nə deyildi. Onlar yenidən heç bir vəchlə səlcuqların əmri qına girmək istəmir, əvəzində yağmaçılıqla keçən macəraçı yaşayışlarını davam etdirmək istəyirdilər. Buna görə onlar bir tərəfdən Azərbaycan xalqına əvvəllər etdikləri pisləklərdən, digər tərəfdən İbrahim Yınalın arxalarında olmasından qorxaraq cənub-şərqi Anadoludakı müasir Cizrə (Cəzirə) dolaylarına gəldilər. Bəylərdən Mənsur burda qaldı. Buka, Anasioğlu və yəqin ki, Gök-Taş Diyarbəkirə getdilər və orada yağmaçılığa başladılar. Bir vuruşmada Mosul hökmdarı Ükeyl oğlu Kırvaş və Diyarbəkir hökmdarı Mərvan oğlu Nəsrüddövlə Əhməd qüvvələri ilə Beşnöviyyə kürdlərini dağıtdıqdan sonra yağma və təxrib fəaliyyətlərini artırdılar. Diyarbəkir hökmdarı Nəsrüddövlə Əhməd bir hiylə nəticəsində əsir alınmış Mənsur bəyi azad etmək və üstəlik xeyli mal vermək şərtilə buralardan uzaqlaşmalarını xahiş etdi. Bəylər bu şərti qəbul etdilər, lakin sonra sözlərində durmadıqları bir yana, yağmaçılığı daha da genişləndirdilər. Oğuzlardan bir bölüyü Mosula hücum çəkib şəhər hakimi Kırvaşı məğlub edərək (435-1043) bir müddət buranı əllərində saxladılar. Göründüyü kimi, oğuzlar Toğrul bəyin hüzuruna getməsələr də, zəbt etdikləri Mosulda xütbəni onun adına oxudurdular. Az sonra mosulluların bir hərəkətini oğuzlar sərt bir şəkildə cəzalandırdılar. Belə olduqda Bağdadda oturan Büveyhi hökmdarı Cəlalüddövlə və Diyarbəkir hökmdarı Nəsrüddövlə oğuzlardan Toğrul bəyə şikayət etdilər. Toğrul bəy Cəlalüddövləyə verdiyi cavabda onların mütləq itaət altına alınacaqlarını vəd edir, Nəsrüddövləyə göndərdiyi məktubda isə onları Diyarbəkir bölgəsindən uzaqlaşdıracağını bildirirdi. Lakin bu ərafədə Mosul hökmdarı Kırvaş Hillə hökmdarı Dübeys ibn Məzyəd ül-Əsədi ilə birləşdikdən, digər ərəblərdən və kürdlərdən kömək aldıqdan sonra oğuzların üstünə yürüş etmişdi. Bunu eşidən Mosuldakı oğuz bəyləri, yəni Gök-Taş və Mənsur Diyarbəkirdə olan Buka ilə Anasioğlundan köməyə gəlməyi xahiş etdilər. Baş verən vuruşmada (ramazan, 435-aprel, 1044) oğuzlar əvvəlcə qalib gəlsələr də, sonra məğlub oldular və Diyarbəkir bölgəsinə getdilər. İraq oğuzları isə bu məğlubiyyətdən sonra Diyarbəkir bölgəsində qala bilməyəcəklərini başa

---

³⁴⁷İbn ül-Əsir, IX, s. 212.

düşüb Azərbaycana getməyi qərara aldılar. Van gölü ətrafına gəldikdə bu bölgənin Bizans valisi onlara keçmək üzrə icazə vermək bir yana, hətta oğuzlara hücum etdi, ancaq məğlub olaraq əsir düşdü. Oğuzlar Azərbaycana keçdilər və ehtimal ki, bu dəfə Toğrul bəyə itaət etdilər.³⁴⁸

İbn ül-Əzrağın verdiyi məlumata³⁴⁹ görə, Toğrul bəy Buka ilə Anasıoğlunu 10000 atlı ilə Diyarbəkir bölgəsinə göndərərək oranı onlara iqtə kimi verdi. Onlar burada yenə yağmaçılığa başlamış, bir gecə sərxoş ikən döyüşərək bir-birini yaralamış və hər ikisi aldıkları yaralardan ölmüşlər. Digər iki bəyin (Gök-Taş ilə Mənsur) aqibəti barədə əlimizdə heç bir qeyd yoxdur. Beləliklə, Arslan yabqunun camaatına mənsub olan və sonra İraq oğuzları adlandırılan oğuzların tarixi burada sona çatmışdır.

Toğrul bəy Reyə gəldikdən (434-1042-1043) sonra üç-beş il ərzində ətrafdakı hökmdarlar tərəfindən süzərən kimi qəbul edilmişdi. Mavəraünnəhrdən gələn oğuzlar bir qayda olaraq Bizans hüduqlarına göndərilirdi. Onlar İbrahim Yınalın rəhbərliyi altında Pasin ovalığında Bizans üzərinə parlaq bir zəfər qazandılar (1048). Bu qələbədən sonra Bizans imperatoru İstambulda IX əsrdə inşa edilmiş cameni təmir etdirərək orada Toğrul bəyin adına xütbə oxutdu, lakin vergi verməyə razı olmadığı üçün sülh bağlanmadı.

447-ci ildə (1055) Toğrul bəy xəlifənin ısrarlı dəvətinə görə Bağdada hərəkət etdi. Onun cazib vədələrdə bulunmasına baxmayaraq Bağdaddakı türk əsgərləri Toğrulun gəlişini narazılıqla qarşıladılar və bunu açıqca izhar etdilər. Bunun səbəbi öz varlıqlarının sona çatacağından qorxmaları idi. Bu türk əsgərlərinin başçısı Arslan ül-Bəsasiri özünün bəzi məziyyətləri ilə türk əsgərləri və Bağdadın sadə xalqı tərəfindən sevilən adamdı. Sadə xalq arasında əsnafıqla məşğul olan türklər də vardı. Artıq xeyli müddət idi ki, Arslan ül-Bəsasirinin xəlifə ilə arası dəymişdi. Hətta onun xəlifəni tutaraq Bağdada və İraqın digər yerlərində xütbəni Misirin Fatimilər xəlifəsi adına oxudacağı barədə şayiələr dolaşır. Xəlifənin Toğrul bəyi dəvət etməsi də bu məsələ ilə əlaqədar idi.

Toğrul bəy qələbəlik bir ordunun başında Bağdada daxil oldu. Ordusunda 8 fil vardı. Arslan ül-Bəsasiri türklərin çoxu ilə əvvəlcədən Bzğdaddan çıxaraq Rəhbəyə getmiş və Misirdəki Fatimilər xəlifəsinin tərəfdarı kimi fəaliyyətə başlamışdı. Bağdadda qalan türklərlə deyləmilər və onların əlaltıları oğuzların gəlməsinə etiraz əlaməti olaraq böyük dava saldılar və oğuzlara silah çəkdiilər. Belə olduqda oğuzlar atlanaraq onlara hücum etdilər və çoxunu qırdılar. Toğrul bəy Büveyh hökmdarı əl-Məlik ür-Rəhimi tutaraq öz ölkəsindəki bir qalaya göndərdi.

---

³⁴⁸İbn ül-Əsir, IX, s. 161-163.

³⁴⁹Tarix Meyyafəriqin, Qahirə, 1959, s. 160; M. H. Yıncı. Türkiyə tarixi. Səlcuqlar dövrü, Anadolunun fəthi, İstambul, 1944, s. 39-44.

Beləliklə, iki əsrdən bəri davam edən deyləmi Büveyh oğullarının dövləti süqut etdi.

Toğrul bəy Bağdadda ayrı bir yerdə bir saray, bəyləri üçün mənzillər, əsgərləri üçün kazarmalar və bir də məscid tikdirdi, özü, əmirləri və əsgərləri orada yaşamağa başladılar. Bəzi müəlliflər oranı bir şəhər kimi göstərirlər. Toğrul bəy xəlifənin bağışladığı taxt üzərində oturur, sərkərdələrini, dövlət adamlarını və ziyarətçilərini orada qəbul edirdi. Bu əsnada Toğrul bəyin Arslanın üstünə göndərdiyi əmisi oğlu Kutalmış Mosul ətrafında məğlub olmuşdu. Buna görə Toğrul bəy Nusaybinə qədər getdi və Sincarı dağıtdırdı, çünki buranın camaatı Kutalmışa və onun yanındakılara qarşı çox pis davranmışdılar. Toğrul bəy Mosulu İbrahim Yınala verib özü Bağdada qayıtdı.

Toğrul bəy bu dəfə xəlifə ilə görüşdü. Xəlifə səlcuq hökmdarına üst-üstə 7 xələt geydirdi ki, bu, 7 iqlimin ona bağışlanması demək idi. Xəlifə bundan başqa, Toğrul bəyə «Şərqi və Qərbi hökmdarı» (məlik ül-məşriq vəl-məğrib) ünvanı ilə xitab etdi və bunun ifadəsi olaraq onun belinə iki qılınc bağladı. Bu, İslam aləminin cismani hakimiyyətinin rəsmən türk hökmdarına verilməsi idi ki, o vaxtdək kimsə buna layiq görülməmişdi.

Lakin bu zaman üzücü və əndişəli bir xəbər gəldi: İbrahim Yınalın oğuzların mühüm bir hissəsini ətrafına yığaraq üsyan etdiyi bildirildi. Gerçəkdən, İbrahim Yınal daha əvvəl də (441-1049-1050) qardaşına qarşı üsyan eləmiş, ancaq Toğrul bəy onu danladıqdan sonra bağışlamışdı. İbrahimin bu dəfəki üsyanında müxtəlif yerlərdən təşviqlər rol oynamışdı. Əsas təşviqçilər elə oğuzlar idi. Onların bir qismi Toğrul bəyin yerinə İbrahim Yınalın hökmdar olmasını istəyirdi. Çünki onlar Toğrul bəyin son zamanlar onlara qarşı münasibətindən narazı idilər. Doğrudan da, Toğrul bəy idarəsi altındakı el üçün qənimət təmin etmək vəzifəsini yerinə yetirən başbuğ funksiyasından getdikcə uzaqlaşır, Qəznəvi sultanları kimi seçmə ordusu məmlüklərdən, mülki məmurları isə iranlılardan ibarət bir hökmdara çevrilirdi. Qəznəvi hökmdarlarının bu halı qayət təbii idi, çünki onlar türk olmayan bir xanədan tərəfindən pul ilə satın alınmış bir kölənin nəslindən idilər.

Misirdəki Fatimilər xəlifəsinin vəziri də öz hökmdarının İbrahim Yınala sultan ünvanı bağışladığını söyləyərək onu üsyana təşviq edirdi. Təşviqçilərdən biri də Arslan ül-Bəsasiri idi.

Toğrul bəy qardaşının üsyan etdiyini öyrənən kimi dərhal sürətlə İrana getdi. İbrahim Yınal onu Həmədanda mühasirəyə aldı. Toğrul bəy fürsət taparaq özünü dövlət mərkəzi Reyə çatdırdısa da, orada da möhkəm mühasirəyə düşdü. O, çox müşkül vəziyyətdə idi. Nəhayət, köməyə gəlmələri üçün Çağrı bəyin oğullarına - qardaşı uşaqlarına xəbər göndərdi. Başda Alp Arslan, Kirman məliki Qara-Arslan ünvanlı Kavurd bəy və Yakuti əsgərləri ilə köməyə çatdılar. Rey kənarında yerləşən Həftəzə Bulandakı vuruşmada İbrahim Yınal məğlub olaraq əsir düşdü. Toğrul bəy bu dəfə anabir qardaşını bağışlamadı, çünki onun üzündən çox sıxıntılı və iztirablı günlər keçirmişdi. İbrahim Yınal türklərdə əsilzadə

adamların qanının tökülməməsi adətinə uyğun olaraq yayının girişi ilə boğduruldu. İbrahimın qardaşı Ər-Qaşın oğullarının ikisi də öldürüldülər (9 cumadi-ülxayır, 451-23 iyun 1059). Səlcuq xanədanı üzvləri arasında mübarizələrə aid ilk həzin hadisə budur.

İbrahim Yınal «yınallı» adlanan oğuz böliüyünün başçısı kimi Səlcuq dövlətinin qurulmasında və Toğrul bəyin qərbdə müvəffəqiyyətlər qazanmasında xidmətləri olan bir bəy idi. Oğuzların Toğrul bəyə bəslədikləri kin və səltənət davası İbrahim Yınal əsla layiq olmadığı bir aqibətə düçar etdi. İki qardaş arasındakı bu mübarizə əsnasında Arslan ül-Bəsasiri yanındakı türklər və ərəblərlə Bağdada girmiş, sarayını yağmaladıqdan sonra xəlifəni tutaraq səhraya götürmüşdü. Bağdadda və İraqın bəzi yerlərində ilk və son dəfə olmaqla Misir xəlifəsi adına xütbə oxundu. Toğrul bəy qardaşı uşaqlarının işlərini yoluna qoyduqdan sonra böyük qardaşı Çağrı bəyin vəfatı ilə əlaqədar (rəcəb, 981 - avqust-sentyabr, 1059) İraqa varid oldu. Xəlifə öz məqamına qaytarıldı, Arslan məhv edildi. İraqın işləri qaydaya salındı. Bundan sonra öz ölkəsinə qayıdan Toğrul bəyin xatunu öldü. O, ağıllı və Toğrul bəyə çox bağlı qadın idi. Buna görə Toğrul bəy çox kədərlənmiş və ona yas saxlamışdı (452-1060). Bir müddət sonra Toğrul bəy xəlifənin qızına elçi düşdü. Xəlifə əl-Qaim Biəmrullah Toğrul bəyin istəyinə əvvəlcə razılıq verdisə də, sonra sözündən döndü. İki tərəf arasında soyuqluq əmələ gəldi. Səlcuq hökmdarı xəlifənin sərvətinə həbs qoydu. Xəlifə isə onu Bağdaddan çıxıb gedəcəyi ilə hədələdi. Xəlifənin öz sözündən qaçması Abbasilərin peyğəmbər əqrabası kimi özlərini müqəddəs hesab etmələri ilə bağlı idi. Doğrudan da, xəlifələr o vaxtdək başqa ailədən olan heç kimə qız verməmişdilər. Üstəlik, xəlifə öz qızını çox sevirdi. Toğrul bəyə gəlincə, o bu izdivacla sadəcə olaraq şərəflənmək istəyirdi. Peyğəmbər ailəsinin damadı olmaq ona şərəf, şan bəxtiyarlıq bəxş edəcəkdi. Toğrul bəyin ısrarı nəticəsində xəlifə nəhayət naçar qalıb razılıq verdi. Toğrul bəy o zaman 70 yaşında idi.

Bağdadda möhtəşəm bir toy-düyün quruldu. Xəlifə qızı ilə ayrıldığı üçün kədər içində ikən Səlcuq hökmdarının sarayının həyatində türkcə mahnılar oxunur, 70 yaşında olmasına baxmayaraq Toğrul bəy türk adətinə görə bəylərlə birlikdə milli oyun oynayırdı. Salnaməçilərin təsvirinə görə onun bəylərlə oynadığı bu oyun halay və ya ona bənzər bir oyun olmalıdır. Məsud Qəznəvinin 25-30 il əvvəl bir çöl qəsəbəsini də çox gördüyü bu oğuz bəyi indi İslam dünyasının ən böyük hökmdarı və xəlifənin kürəkəni olmuşdu. Ancaq Toğrul bəyin bu sevincli və xoşbəxt günləri uzun sürmədi. Toydan bir müddət sonra köhnə xəstəliyi təkrar özünü göstərdi. Xəstə olduğu halda Bağdada gəlişindən təqribən iki ay sonra sağalmadan ölkəsinə qayıtdı. Onun xəstə-xəstə qayıtması, ehtimal ki, ölkəsindəki vəziyyətlə əlaqədar idi. Bu, Kutalmışın üsyanıdır. Toğrul bəyin vəziri Amidülmülk Kündürinin Kutalmış Damğan yaxınlığındakı Gird-Kuy qalasında mühasirəyə aldığı bilirik. Bu zaman, toydan 7 ay sonra Toğrul bəy Reydə vəfat etdi (cümə, 8 ramazan, 455 - 4 sentyabr, 1063) və orada da dəfn olundu. Toğrul bəyin türbəsi indi də durur.

Toğrul bəy ağıllı, sözüünə bütöv, gözəl qəlbli, yumşaq xasiyyətli insan idi. Bütün bu məziyyətlərlə o, ətrafındakı adamlar üzərində güclü təsir buraxırdı. Ailəsində ən çevik qabiliyyətə sahib adam Toğrul bəy idi. Nişapurun yağmalanmasına qarşı çıxdığı buna misaldır. Çağrı bəy ona şəhərin yağmalanmasını təklif edirdi, çünki bu bir adət idi. Belə edilmədiyi təqdirdə oğuzların onlardan üz çevirməsi başqa bir adamın ətrafında toplanması daim mümkün idi. Halbuki yeni şəraitdə dövlət qurmaq və idarə etmək belə hərəkətlərlə bir araya sığmırdı. Nəticədə, Toğrul bəyin xəncər çəkərək özünü öldürəcəyi ilə hədələməsi Çağrı bəyi öz təklifindən vaz keçməyə məcbur etdi. Toğrul bəyin fəaliyyəti bizə onun məqsədinin necə geniş olduğunu göstərir. Analitik ağıla sahib olması, dəyərli insanları qiymətləndirməsi uğurlarının əsas amilləri hesab edilə bilər. Eyni zamanda cəmərd, dini ehkamlara riayətkar bir şəxsiyyət idi.

Toğrul bəy qardaşı Çağrı bəylə birlikdə oğuz türklərinin tarixinə yön vermiş böyük bir şəxsiyyət idi. Böyük qardaşı ilə birlikdə böyük enerji sərf edərək yad bir ölkədə dövlət qurmaları, bu dövlətin sərhədlərini Bizans imperiyasına qədər genişləndirmələri Anadolunun fəthini və oğuz türklərinin bu ölkədə yurd salmalarını təmin etmişdir. Qurulan bu böyük dövlət onun və böyük qardaşının əsəridir. Onlar olmasaydı, idarə etdikləri oğuz kütləsi uzlar, İraq oğuzları və Sultan Səncəri məğlub edən oğuzlar kimi dağılıb gedəcəkdə.

Toğrul bəyin uşağı yox idi. Vəziri onun vəsiyyətinə uyğun əməl edərək böyük qardaşının oğlu Süleymanı hökmdar taxtına oturtsa da, sərkərdə və əsgərlərin arzusuna görə Çağrı bəyin digər oğlu Xorasan hakimi Alparslan onun xələfi təyin edilmişdi. Ancaq Gird-Kuh qalasında olan Arslan Yabqunun oğlu Kutalmış türkmənləri başına yığaraq (onların 50 min nəfər olduğu göstərilir) onun qarşısına çıxmışdı. Vuruşmada Kutalmış məğlub oldu və döyüş meydanına yaxın bir yerdə ölüsü tapıldı. Alparslan Kutalmışın əsir alınmış qardaşı Rəsul Təgin və oğlu Mənsur ilə türkmən bəylərini öldürmək istədi, ancaq vəzir Nizamülmülk buna mane oldu. Alparslan Kutalmışın ölümünə ağlamış və ona yas tutmuşdu.

Alparslanın hökmdar olması ilə Toğrul və Çağrı bəylərin dövlətləri bir idarə altında birləşdi və Səlcuq dövləti qüvvətli bir imperiyaya çevrildi. Alparslan əmisinin evləndiyi Abbasi səyyidəsini hədiyyələrlə Bağdada göndərdi. Onun bu səyyidə ilə evlənməməsi və özündən sonra gələn Səlcuq hökmdarlarının xəlifələrdən qız istəməmələrinin bir səbəbi olmalıdır. Bu səbəb ehtimal ki, Toğrul bəyin izdivasdan 6-7 ay qədər qısa müddət sonra ölməsilə, xəlifələrdən «Güclü qız almağın uğurlu olmadığı» şəklində qüvvətli bir inamın yaranması ilə əlaqədardır. Məşhur Cəfər Bərməkinin aqibəti də bu xüsusda bir misal kimi xatirələrdə yaşayırdı. Maraqlıdır ki, Əməvilər də öz ailələrindən olmayanlara qız verməmişlər.

Alparslan 456-cı ildə (1064) Şərqi Anadoluya və Gürcüstana yürütdən sonra 458-ci ildə (1056-1066) Üst-Yurd və Manqışlaq tərəflərə getdi. Anlaşıldığına görə, Manqışlaqla Aral gölü arasında Çarığ (?) adlı bəyin başçılığı altında qələbəlik bir türkmən kütləsi yaşayırdı. Onlar qıpçaqlarla qarışmış halda, yəni onlarla

birlikdə yaşayırdılar. Türkmənlər Xarəzmlə İdilboyu arasındakı çox işlək ticarət yolundan keçən karvanları soyurdular. Alparslanın bu səfərdən məqsədi onların təcavüzünün qarşısını almaq, bu əhəmiyyətli ticarət yolunu təkrar açmaq idi. Alparslan Xarəzmin mərkəzi Gürgəncdən çıxaraq Çarığın olduğu yerə gəldi. Çarığ əsgərinin çoxluğuna güvənərək (30 min nəfər olduğu söylənir) ona qarşı çıxdısa da, tar-mar edildi. Türkmənlər arvad-uşaqlarını, mal-qaralarını qoyaraq Manqışlağa qaçdılar. Burada Kafşut adlı bir bəy vardı ki, o, türkmən olmalıdır, çünki Manqışlaq X əsrdən bəri oğuzların ən tanınmış yurdlarından biri idi. Kafşut Alparslanın elçisinə çox xoş üz göstərdiyi üçün onun ölkəsinə daxil olmadan Xarəzmə geri qayıtdı. Alparslan buradan Sır-Dərya sahilindəki Cənd şəhərinə gəldi. Bundan məqsədi sadəcə olaraq babası Səlcuqun qəbrini ziyarət etmək idi. Şəhərin hakimi (Cəndxan) anasını göndərərək Alparslana tabe olduğunu bildirdi. Babasının qəbrini ziyarət edən Alparslan buradan təkrar Xarəzmə, oradan da Xorasana qayıtdı.³⁵⁰ Onun altı aya yaxın davam edən bu səfərləri ana yurddakı oğuzlarda səlcuq ölkəsinə köçmək arzusunun doğurmuş və ya qüvvətləndirmiş ola bilər. Məsələn, 1070-1071-ci illərdə Suriyaya gedərək burada fəthlərdə bulunan oğuz bəylərindən Atsızın ləqəbi Xarəzmi idi ki, bu, onun Xarəzmdən təzəlikcə gəldiyinə işarədir. Alparslanın babası Səlcuqun qəbrini ziyarət etmək üçün Cəndə qədər getməsi onun əcdadlarına qarşı duyduğu sevgi və bağlılığı göstərir.

Alparslan dövründə Bizans torpaqlarına yürüşlər çoxalmış və şiddətlənmişdi. 462-ci ildə (1070) Alparslan Fatimilər xəlifəsinin vəzirinin dəvətilə Diyarbəkir yoluyla Suriyaya getdi. Bunu eşidən Hələb hökmdarı Mirdasoğlu Mahmud Hələb qazısını sultanın pişvazına göndərdi. Hiyləgər ərəb Fəratı keçən əsnada Alparslanın xoşuna gələn bu sözləri söyləmişdi: «ey ağamız, həqq-təalanın bu təvəccöhünə şükr edin, çünki bu çaydan bir türk hökmdarı kimi ilk dəfə siz keçirsiniz»³⁵¹.

Alparslan Hələb önündə düşərgə qurdu. Şəhərin hakimi Mirdas oğlu Mahmud qorxusundan sultanın hüzuruna gələ bilmədiyini üçün Hələb bir müddət mühasirə edildi. Ağır vəziyyətə düşən Mirdas oğlu axırda oğuzlar kimi geyinərək Alparslanın yanına gəldi, sultan onu bağışladı və Hələbi yenə ona verdi. Alparslan buradan Dəməşqə (Şam) doğru hərəkət etmiş və bir günlük yol gəlmişdi ki, Bizans imperatoru Roman Diogenesin böyük bir ordu ilə səfərə çıxdığını eşitdi. Buna görə Alparslan imperatoru qarşılamaq üçün cürətlə geri qayıtdı. İki hökmdar 26 avqust 1071-ci ildə Malazgirtə, Rəhvə ovlağında qarşılaşdılar. Bizans ordusu sayca türk ordusundan çox böyük idi. Alparslan türk döyüş üsullarından birini tətbiq edərək

³⁵⁰Sibt ibn ül-Cəvzi, Mirat üz-zaman, Türk-İslam əsərləri muzeyi kitabxanası, № 2134, vərəq 242 b; Əxbər üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 40; Mirxond, Rövzət üs-səfa, III, s. 98-99.

³⁵¹Kəmaləddin ibn ül-Adim, Zübdəti-Hələb, Sami əd-Dehhan nəşri Dəməşq, 1954, II, s. 20, mətnə: «bu çayı ancaq məmluk olan türklər keçmişdir, sən isə onu hökmdar kimi keçirən».

Bizans ordusunu görünməmiş məğlubiyyətə uğrattı. Vuruşma zamanı Bizans ordusundakı peçeneqlərin və oğuzların (uz-ğuzz) bir qismi və ya hamısı soydaşlarının tərəfinə keçdilər. Bunda qövmiyyət duyğusu mühüm amil olmalıdır.

Malazgirt vuruşması³⁵² Anadolunun türklər tərəfindən fəthini təmin etmiş və bura oğuz türklərinin yurduna çevrilmişdir. Alparslan 1072-ci ildə şərqdə, Ceyhun tərəflərdə gözlənilməz bir ölümün qurbanı oldu. Müasirləri Alparslana tarixdə gəlib-getmiş ən böyük hökmdarlardan biri nəzərilə baxmışlar, onu qüdrət, həşəmət və dəbdəbənin ən böyük nümayəndəsi saymışlar. Onun əsil adı Məhəmməddir, ehtimal ki, Alparslan ünvanıdır. Qardaşı Kavrut bəyin «Qara-Arslan», xəlifə əl-Qaim Biəmrüllahın arvadı olan bacısı Xədicənin isə «Arslan-Xatun» ünvanını daşdığı məlumdur. Alparslanda ali insanlara məxsus böyük məziyyətlərlə yanaşı mənsub olduğu qövmin psixologiyası vardı, o, qövmi şüura sahib bir hökmdar idi.

Alparslanın oğlu Məlikşah dövrü (1072-1092) Səlcuq imperiyasının ən parlaq dövrüdür. Dövlətin sərhədləri bu dövrdə Adalar dənizi sahillərindən Ceyhuna qədər uzanırdı. Qaraxanlılar və Qəznəvilər də imperiyaya tabe idilər. Bu dövrdə xüsusilə Kutalmışın oğulları ilə (Mənsur və Süleyman) bir çox oğuz bəyləri Anadolunun fəthinə girişərək 10 il ərzində onun Adalar dənizi və Boğaziçinə qədər olan yerlərini ələ keçirmişdilər.

Məlikşah dövrü həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman müəlliflər tərəfindən bir ədalət dövrü kimi qiymətləndirilir. 1092-ci ildə Məlikşahın ölümü ilə bu dövrə sona çatdı. Səlcuq ailəsi arasında uzun müddət davam edən taxt-tac uğrunda mübarizə dövləti zəiflətdi, səlibçilərin öz məqsədlərinə çatmalarına və Bizansın, gürcülərin və batinilərin güclənməsinə səbəb oldu. Səlcuq dövləti keçmiş qüdrətini bir daha bərpa edə bilmədi.

Müəlliflər tərəfindən çox yüksək epitetlərlə təriflənməsinə baxmayaraq Sultan Səncər imperiyaya nəinki atasının dövründəki qüdrətini qaytara bilmədi, hətta xətalı hərəkətilə onun dağılmasına səbəb oldu.

Səlcuqlar öz dövlətlərinə bir çox islami təsisatları tətbiq etdikləri halda mühüm bir məsələdə, yəni vərasət məsələsində türk adətində bağlı idilər. Bu adətə görə, sultan məmləkətin müxtəlif yerlərini öz qohumlarına verirdi. Beləliklə, səlcuq dövləti də bu baxımdan Göytürk və Qaraxani dövlətləri kimi feodal mahiyyət daşıyırdı. Taxt-tac uğrunda mübarizələr və zəif şəxsiyyətli hökmdarlar zamanı əksəriyyəti məmlük, yəni kölə mənşəli əmirlərin nüfuzu artmış və onlardan qüvvətli xanədanlar meydana gəlmişdir. Məsələn, bu məmlük xanədanlarından biri (Eldənizlər) dövlətin iqtidarını əllərinə almış, digəri isə (Xarəzmşahlar) öz ağalarının dövlətinə son qoymuşdur. İraq səlcuqlarının ilk hökmdarı kimi Toğrul

---

³⁵²Malazgirt vuruşması haqqında təfəsil üçün bax: M. H. Yınanc, Türkiyə tarixi, Anadolunun fəthi, s. 71; İ. Kafesoğlu, Malazgirt müharibəsi, VII, s. 242-248.

ünvanını daşıyan son hökmdar da Rey yaxınlığında Xarəzmşah Təkişlə vuruşmada qəhrəmancasına çarpışaraq ölmüşdür (590-1194). Çox gənc olan bu son səlcuq hökmdarının başını məmlük Eldənizin nəvəsi kəsmiş, Məlik şahın ibrikdarbaşısı məmlük Anuş-Təginin nəvəsi isə onu Bağdada göndərmişdir. Bu hərəkət Qərbi İrənin məruz qalacağı qorxunc bir zülm və dağıntının işarəsi idi.

Səlcuqlar həm öz dövrlərində, həm də sonrakı nəsillər tərəfindən böyük, hətta gəlib-getmiş bütün sülalələrin ən böyüyü kimi təriflənmişlər. Bununla bağlı müxtəlif əsərlərdə bir çox hekayətlər və əhvalatlar nəql edilir. Müəlliflər səlcuqların xalqa qarşı şəfqətli, adil və qurucu hökmdarlar olduqlarını göstərirlər. Doğrudan da, səlcuqlar hakim olduqları hər yerdə, yəni İrən, Anadolu və Suriyada dini və dünyəvi əsərlər meydana gətirmişlər ki, bunu səlcuqlar dövrünün başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi qəbul etmək lazımdır. Onlardakı bu ictimai xidmət anlayışının milli bir mənşəyi olduğu şübhəsizdir.

İrən səlcuq dövlətinin mülki təşkilatında vəzirlikdən təhsildarlığa qədər bütün vəzifələrdə iranlılardan istifadə olunurdu. Çünki türk ünsürü yerli ünsürə nəzərən sayca az idi. Bu səbəbdən hökmdarlar farsca öyrənir və mülki dövlət məmurları ilə daha çox bu dildə danışırdılar. Bununla bərabər xanədan üzvlərinin öz ana dillərini unutmuş olduqlarını düşünmək mümkün deyildir, üstəlik onlar türk adətlərini də davam etdirirdilər. Xanədan üzvlərinin bir çoxunun anası və onları böyüdüb tərbiyə edən atabəyləri də türk idilər. Orduları isə daxil olan təzə ünsürlərlə türklüyünü daima saxlayırdı. Səlcuq dövrünün türkləri mənsub olduqları İslam mədəniyyətinin təsiri altında qalmaqla birlikdə, göstərdiyimiz kimi, öz dillərini qoruyur, adətlərini yaşadırdılar. Onlar bu və digər bir çox xüsuslarda ərəblərdən və əcəmlərdən fərqlənirdilər. Türklərin bu ünsürlərlə birlikdə yaşamaları onlardakı milli şüuru zəiflətməmiş, bəlkə də qüvvələndirmişdir.

Bağdaddakı türk əsgərləri Toğrul bəyin şəhərə girmək arzusundan narazı olduqları halda, milli hissələri dolayısı ilə oğuzlardan bəzilərinin Mosulun ərəb hökmdarı tərəfindən kəsilərək göndərilmiş başlarının şəhərdə nümayiş etdirilməsinin qarşısını almışdılar. Alparslanın türklük şüuruna malik olduğunu və türklüyü öydüyünü bilirik. Bəzi avropalı müəlliflərin əsərlərində yarı ərəbləşmiş bir hökmdar kimi göstərilən Suriya hökmdarı Nurəddin Mahmud Misirdəki Fatimi xəlifəsinə göndərdiyi bir məktubda İslamın səlibçilərdən ancaq türklərin oxları sayəsində xilas olduğunu yazmışdır. Bu böyük hökmdar eyni zamanda tez-tez yağmalı ziyafətlər verməklə bu türk adətini davam etdirirdi. Bütün cəhətlərlə keçmiş böyük səhabələrə* bənzədilən Nurəddin Mahmud həm də ölkəsində bir sıra ictimai təyinatlı əsərlər yaratmış hökmdarlardandır.

---

*İslamın yayılmasında Məhəmməd peyğəmbərə kömək etmiş silahdaşlara verilən addır, Azərbaycanxa səhabə şəklində də işlənir (tərcüməçi).

Səlcuq hökmdarı Sultan Məsud 1135-ci ildə xəlifə əl-Müstəşidlə vuruşarkən xəlifənin ordusundakı bütün türklər Məsudun tərəfinə keçmiş, xəlifə ərəblər və kürdlərlə qalmışdı. Bir salnaməçi türklərin Məsudun tərəfinə keçməsinə onların qövmiyyət duyğusundan doğduğunu bildirir. Həmən hökmdar bundan sonra xidmətində türk məmlükü saxlamayacağına dair xəlifədən söz almışdı. Məlik şahın seçmə ordusundakı 7 min erməni əsgərinin vəzir Nizamülmülkün etirazlarına baxmayaraq ordudan qovulmasını türk qvardiyasının nailiyyəti kimi izah etmək lazımdır. Bu bəhsə son vermədən təkrar edək ki, səlcuqlar milli təşkilat, təsisat və ənənələrini, xülasə, nələri varsa hamısını özlərilə gətirmiş və onları dövlətlərinin süqutuna qədər davam etdirmişlər. Yağmalı ziyafətləri, yas adətlərini ana yurdda olduğu kimi davam etdirir, milli xörək olan tutmac yeyirdilər. Səlcuq hökmdarları da monqol xanları kimi bir adamı şərəfləndirmək üçün ona şərab təqdim edirdilər.

Qəznəli salnaməçilər Beyhəqi və Gərdizi səlcuq oğuzlarını türkmən adilə yad edirlər. Bunun əvəzində Yaxın Şərq müəllifləri onları quza (oğuz) adlandırırlar. Toğrul bəyin ordusu da bu şəkildə, yəni oğuz adlandırıldığı kimi, 463-cü ildə (1070-1071) Suriyaya daxil olan oğuzlardan da eyni adla bəhs edilir. Məmik şah dövründən etibarən buradakı oğuzlara da türkmən deyilir. Bu tarixdən sonra oğuz adı ancaq bir dəfə - Səncəri məğlub edən və əsir alan oğuzlar üçün işlənmişdir. Ancaq oğuzlar öz adlarını uzun müddət unutmamış və türkmən adını mənimsəməmişlər. XIII əsrdən etibarən oğuzlara artıq hər yerdə türkmən deyilmişdir.

Səlcuq dövlətini quran da, onun sərhədlərini genişləndirən də oğuzlar olmuşlar. Dövlət qurulduqdan sonra ana yurddan bölük-bölük, elat-elat gələn oğuzlar dövlət tərəfindən Bizans hüdudlarına göndərilirdi. Bu, əsasən, onların qarışıqlıq salmalarının qabağını almaq üçün edilirdi. Bundan başqa, bu tədbirlər otlaq sıxıntısına yol verməmək də nəzərdə tutulurdu. 440-cı ildə (1048) Mavəraünnəhrdən qələbəlik bir oğuz kütləsi İraqi-Əcəmə gəlmişdi. İbrahim Yınal onlara iqamətləri üzündən çətinlik çəkdiyini, cəhad etmək üçün Rum hüdudlarına getmələrini, özünün də arxadan gələcəyini söyləmişdi. Doğrudan da, qısa bir müddət sonra İbrahim Yınal onların başına keçərək Bizansla vuruşmada mühüm bir zəfər qazanmışdı.³⁵³ Toğrul bəy oğuzların sayəsində Qərbi İranda mühüm uğurlar əldə etmiş, Büveyhoğulları dövlətini aradan götürmüş, xəlifəliyə və İraqi-Ərəbə hakim olmuş, oğuzların fəaliyyəti nəticəsində qüdrətini Bizans imperiyasına tanıtmışdı. İbrahim Yınalın əmrindəki İshaq oğlu İbrahim və Səxt Kaman ünvanlı oğuz bəyləri Həmədan bölgəsi və Kürdüstanın fəthində mühüm xidmətlər göstərmişdilər.³⁵⁴ Buna baxmayaraq Toğrul bəylə qövmdaşlarının arası dəyməyə

³⁵³ İbn ül-Cəvzi, əl-Müntəzəm, VIII, s. 137; İbn əl-Əsir, IX, s. 226-227.

³⁵⁴ İbn ül-Əsir, IX, s. 224, 248. Səxt Kamanın ünvan olduğu bəllidir, ancaq o hansı türk sözünün tərcüməsidir? «Qatı-Yaylı»nın?

başladı ki, bu da dövlətin inkişaf çağlarının əvvəlində mühüm böhranların yaranmasına səbəb oldu.

Anlaşıldığına görə, Toğrul bəy və Alparslan öz eldaşları oğuzların əmrlərə arzu olunan dərəcədə itaət etməmələri və xüsusən də yağmaçılıq adətindən vaz keçməmələri üzündən şikayətçi idi. Hətta onlara Qəznəvilərdən və Deyləmilərdən keçən, yaxşı təlim görmüş türk məmlüklərini öz eldaşlarından üstün tutmağa başladıkları da mümkündür. Oğuzların öz başbuğlarına hörmət və itaətləri isə sərhədli və qarşılıqlı idi. Başbuğ da adətə görə bəzi vəzifələri yerinə yetirməli idi. Bunlar olmadıqda hörmət və itaət ortadan qalxır, hirsə atlarına minən oğuzlar həmin ailəyə mənsub bir başqasının başına toplaşırdılar. Oğuzlar Toğrul bəyin onlara ürəkləri istəyən şəkildə yağmaya icazə vermədiyini üçün (halbuki o özü tez-tez yağmalı ziyafət verirdi), iranlı vəzirin təsiri altında olduğu üçün və məmlük əmirlərinə ən yaxşı vəzifələr bəxş etdiyini üçün ona qarşı kin bəsləyirdilər.

Toğrul bəy, Alparslan və başqaları həmişə yanlarında əmrə müntəzir, sadıq və itaətkar bir qüvvəyə sahib ola bilmək üçün Türküstandan Əndəlisə qədər İslam aləminin hər bir ölkəsində xanədanlar tərəfindən qəbul edilmiş məmlük üsulunu mənimsəmişdilər. Hələ Qəznəvilərlə mübarizə zamanı bir çox türk məmlükünün səlcuqlar tərəfinə keçdiyini bilirik. Dövlətin qurulmasından sonra həm Qəznəvilərdən, həm də Deyləmilərdən böyük miqdarda türk məmlükünün səlcuqların xidmətinə girdiyi şübhəsizdir. Toğrul bəy və Alparslan itaətli, tərbiyəli, mühitə alışmış bu məmlükləri tez hirsələnən, sərt xarakterli eldaşlarından üstün hesab edərək onların bacarıqlarını mühüm vəzifələrə qoyurdular. M. H. Yıncanın dediyi kimi,³⁵⁵ Toğrul bəyin və Alparslanın məmlük sistemini mənimsəmələrində başda vəzirlər olmaq üzrə İranlı dövlət ərkanının mühüm rolu olmuşdur. 1058-ci ildə Toğrul bəyə qarşı üsyan edən İbrahim Yıncalın başına çoxlu oğuz yığılmışdı. İbrahim Yıncal hökmdar olacağı təqdirdə onların aşağıdakı arzularını yerinə yetirməyi qəbul etmişdi.

1. İraqi-Ərəbə yürüş etməmək. Oğuzlar Toğrul bəyin komandanlığı altında İraq səfərlərində çox sıxıntı çəkmişdilər, əvəzində əllərinə heç nə keçməmişdi.

2. Sultanla, yəni Toğrul bəylə sülh bağlamamaq. Bu ikinci şərt oğuzların Toğrul bəyə qarşı necə hikkə bəslədiklərini göstərir. Toğrul bəy kimi müdrik bir hökmdarın bütün uğurlarının yeganə rəhni olan öz qövmünü özündən iyrendirməsi doğrudan da çox təəccüblü haldır.

3. Məsləhətsiz heç kimi vəzir qoymamaq. Bu xüsus göstərir ki, Toğrul bəyin oğuzlara qarşı davranışında vəzirlər əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Xəlifə tərəfindən məğribin və məşriqin hökmdarı elan edilən Toğrul bəy İbrahim Yıncalın qarşısında təhlükəli günlər keçirdi. Əvvəlcə Həmədanda, sonra isə

---

³⁵⁵Anadolunun fəthi, s. 99.

hökumət mərkəzi Reydə ağır vəziyyətlərə düşdü. Qardaşı uşaqları Alparslan, Kavurd və Yakuti öz qoşunları ilə köməyə gəlməsəydilər, çox ehtimal ki, hökmdarlığını itirəcəkdi. Toğrul bəyin əsir alınan İbrahim Yınalı öldürməsində məmlük əmirilərindən Xumar Təgin də mühüm rol oynamışdı. Bir müddət sonra Yınalın oğulları əmirilərinin başqa bir məsələ üstündə hirsəndirən bu əmiri onun icazəsilə öldürdülər. Toğrul bəyin hakimiyyətinin son illərində onun başlıca əmiriləri Ərdəm, Gövhər-Eyn, Xumar Təgin, Ay Təgin Süleymani idi. Onların hamısı məmlük mənşəli idilər. Onlardan Gövhər-Eyn səlcuqlar tərəfinə Büveyhilərdən keçmişdi.

Belə çıxır ki, Toğrul bəy eldaşlarını məmnun edəcək əsaslı tədbirlər görmürdü, çünki türkmənlərin narazılığı davam edirdi. Hətta Arslan yabqunun oğlu Kutalmış da üsyan edərək 10.000 atlı ilə Gird-Kuh qalasına çəkilməmişdi.

Toğrul bəy öldükdən sonra qaladan çıxan Kutalmışın başına türkmənlərdən çox qələbəlik bir ordu (deyilənə görə 50 min atlı) toplandı. Bu türkmənlərin çoxu Rey ilə Həmədan arasındakı bölgədə yaşayırdı. Kutalmış belə böyük orduya sahib olduğu halda Alparslanla vuruşmada qalib gələ bilmədi. 456-cı ilin məhərrəm ayında (dekabr, 1064) baş verən vuruşda məğlub oldu, özü isə döyüş meydanından qaçarkən öldü. Bir mənbənin məlumatına görə, Alparslan öz eldaşlarından, yəni türkmənlərdən çoxlu adam öldürmüşdür. Bu vuruşmada Alparslanın yanında Kül-Sarığ, Pəhləvan, Altun Tağ, Sav-Təgin, Buldacı, Sundacı, Sunqurca, Ağacı kimi əmirilər vardı ki, onların hamısı və ya əksəriyyəti məmlük mənşəli idi. Həm Toğrul bəyin, həm də Alparslanın böyük əmiriləri arasında bir neçə türkmən bəyinin görünməməsi, həqiqətən təəccüblü haldır. Bu adlar məmlük sisteminin hələ səlcuq dövlətinin qurucuları dövründə necə də qüvvətlə məni mənsənilmiş olduğunu göstərir.

Alparslan türklüyü nə qədər öysə də, eldaşları olan türkmənləri məmnun edən əsaslı tədbir görməmişdir. Belə anlaşılır ki, nə Toğrul bəy, nə Alparslan, nə də onun xələfləri məsələnin əhəmiyyətini başa düşməmişlər. Onların fəaliyyətində iranlı vəzirlərlə məmlük əmirilərin fikirlərinin daha üstün rol oynadığı açıq bir həqiqətdir.

Alparslan məmlük əmirilərə mühüm vəzifələr tapşırırkən öz qövmündən olan bəylər Suriyada ərəb hökmdarların xidmətinə girməyə başlamışdılar ki, belə bir hadisə heç bir xalqın tarixində görünməmişdir. Türkmənlər ancaq Bizans hüduduna göndərilir, orada onlara bir Səlcuq şahzadəsi başçı təyin olunur, yaxud da onlar bir məmlük əmirinin buyruğuna veriliridilər. Belə əmirilərdən biri olan Gümüş Təgin 1069-cu ildə türkmən bəylərindən Bəgçi oğlu Afşin tərəfindən öldürülmüşdü. O biri il Səlcuq xanədanının üzvü və eyni zamanda Alparslanın kürəkəni Ər-Basqanın Azərbaycandakı hüdud bölgəsində yaşayan Navəkiyyə türkmənlərinin bir qismi ilə Bizans imperiyasına sığındığını bilirik. Ər-Basqanın nə üçün Alparslanı asi olduğu məlum deyil. Halbuki Ər-Basqan Toğrul bəy öldüyü zaman Alparslanın taxta çıxmasını istəyən on hərəətli tərəfdarlarından biri idi. Bu

xüsüs nə olursa-olsun, göstərilən misallar həll edilə bilməyən türkmən probleminin doğurduğu yeni böhranlardır. Ər-Basqanla birlikdə Bizans torpaqlarına girən nəvəkiyyələr həmin il oradan Suriyaya getmiş və burada işğal hərəkətlərinə girişmişdilər. Malazgird zəfəri türkmən məsələsinin dövlət üçün qismən də olsa, yeni böhranlar yaratmasının qabağını aldı. Türkmənlər xüsusilə Kutalmış oğullarının idarəsində Anadoluya yayıldılar. Ana yurddan İrana gələn türkmən elatları sonra oradan Anadoluya keçirdilər.

Alparslan 1072-ci ildə öldükə qardaşı, Kirman məliki Kavurd böyük sultan olmaq üçün təşəbbüsə başladı. Bundan xəbər tutan Məlik şah və vəziri Nizamülmülkün ilk işi Rey-Həmədan arasındakı böyük düzənlikdə yaşayan türkmənlərin yanına getmək olmuşdur. Bu surətlə onlar xeyli pul sərf edərək türkmənlərin Kavurdun ətrafında toplanmasının qarşısını aldılar. Bu tədbir Kavurdun məğlubiyyətində mühüm amil oldusa da, türkmənlər zəfərin nəticəsindən köklü bir qazanc əldə edə bilmədilər.

Məlik şah dövründə dövlət xidmətində ancaq bir neçə türkmən bəyi vardı ki, onlara da mühüm vəzifələr verilmirdi. Bu bəylərin ən tanınmışları soylu bir ailəyə mənsub və eyni zamanda ağıllı komandan olan Artuk bəy ilə Çabuk (Çubuk) və Antakya hakimi Alp oğlu Yağı Sıyan idi. Onlardan hətta Artuk bəyə də xidməti və dəyəri ilə mütənasib olan vəzifə verilməmiş, nəticədə o, Məlik şah xidmətindən çıxaraq Suriya məliki Tutuşun yanında xidmətə girmiş və son günlərini Qüds valisi kimi başa vurmuşdur.³⁵⁶

Ələlxüsus Məlik şah dövründə dövlətə hakim olan iranlı vəzir Nizamülmülkün türkmən probleminə büsbütün biganə qalmadığı bilinir. Nizamülmülk əsərində dövlətin türkmənlərdən sıxıntı çəkdiyini göstərdikdən sonra türkmənlərin sayca çox olduğunu, bu dövlətin ilk illərində çox xidmət etdiklərini, zəhmətə qatlandıqları dövlətdə haqları olduqlarını bildirir və buna görə də hökmdarların qohumlarından və digər türkmən gənclərindən min və ya daha çox adamın məmlüklər kimi tərbiyə edilərək dövlət xidmətinə qəbul olunmalarını tövsiyə edir. Beləliklə, onların dövlətə qarşı duyduqları nifrətin ortadan qalxacağını, lazım gəldikdə 5-10 min adamlıq bir qüvvə ilə istənilən işin öhdəsindən gələcəklərini və dövlətin nemətlərindən faydalanacaqlarını yazır.³⁵⁷ Ancaq iranlı vəzirin bu çox ağıllı tədbiri heç vaxt tətbiq edilməmişdir. M. H. Yıncanc³⁵⁸ Nizamülmülkü türkmənləri imperiyanın ən fəsadçı ünsürü sayıb, onların bəylərini iş başından uzaqlaşdırmaqda ittiham edir.

Səlcuqların oğuz olmayan karluk, qırpaq kimi digər türk qövmlərinə mənsub məmlüklər, yəni qullardan ibarət seçmə ordularının nə qədər qüvvətli və

---

³⁵⁶ Artuk haqqında: Əli Sevim. Artukluların soyu və Artuk bəyin, siyasi fəaliyyəti, Bülleten, XXVI, s. 101.

³⁵⁷ Siyasətnamə, Xalxali nəşri, 1311, s. 73.

³⁵⁸ Türkiyə tarixi, Anadolunun fəthi, s. 99.

dövlətə necə hakim olduğunu Məlik şahın ölümündən sonrakı hadisələr açıqca göstərir. Hələ Məlik şah zamanında seçmə ordudakı 7 min erməni məmlük əsgəri Nizamülmülkün etirazına baxmayaraq ordudan qovulmuşdu ki, bunun türk məmlük əsgərinin əməli olduğuna şübhə yoxdur. Türkmənlər də daxil olmaq üzrə bütün qövmi zümrələrin paxıllığını çəkən və onları xor gören bu türk məmlük əsgəri Osmanlılardakı yeniçərilər kimi qüvvətli bir həmrəylik şüuruna və bunun verdiyi hədsiz qürura sahib idilər.³⁵⁹

Türk məmlük əmirlərinin də sultanlar kimi özlərinə tabe böyük miqdarda əsgəri qüvvələri vardı. Bu əmirlər atabəyləri olduqları səlcuq şahzadələri adından hərəkət edirmiş kimi görünərək hakimiyyəti ələ keçirmək üçün tez-tez meydana atılırdılar. Hətta hələ Məlik şahın ölümündən sonra səltənət mübarizələri zamanı Məlik şahın çox sevdiyi əmirlərindən biri olan Bilgə bəy ünvanlı Ötür vəzir Nizamülmülkün oğullarından birinin təşviqi ilə İsfahanda özünü şah elan etmişdi.

Məmlük sistemi yalnız İrən səlcuqlarında deyil, Anadolu səlcuqlarında, çox qısa davam edən Suriya səlcuqlarında da qəbul edilmişdi. Əlcəzair və Suriya hakimləri olan Zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər. Suriyada Zəngiləri əvəz edən kürd mənşəli Əyyubilər də bu sistemi davam etdirmişlər. Əyyubilərin məmlükləri 1250-ci ildə ağalarının hakimiyyətinə son qoyaraq əvvəlcə Misirdə, sonra isə Suriyada öz hökmranlıqlarını qurdular. Qəznəvilərin yerinə keçən Gurların da seçmə ordularının türklərdən ibarət olduğu məlumdur.

Gur xanədanına mənsub türk məmlükləri isə Hindistanda bir məmlük sultanlığı yaratdılar. Hətta Mavəraünnəhrdəki Qaraxani xanədanı belə bu sistemi mənimsəmişdir. Məsələn, Sultan Səncərin müasirlərindən Əhməd xanın 12 min türk məmlükü olduğunu bilirik. Bu misallardan belə çıxır ki, xanədanlar varlıqlarını əmniyyət altına almaq və hakimiyyətlərini davam etdirə bilmək üçün bu sistemi qəbul etmək məcburiyyətində idilər. Bu sistem qarşısında hərbi qəbilə sisteminin müvəffəqiyyət qazanması asan iş deyildi.

İslam xanədanlarının öz seçmə ordularını türk məmlüklərindən təşkil etmələri məsələlərinə gəlinə, bu məmlükləri asanlıqla toplaya bilməkdən deyil, onların hərbi sənətinin vacib qıldığı xüsusiyyətlərə malik olmalarından doğurdu. Məsələn, Misirdə ən yüksək muzzla tutulan məmlüklərin türklər olduğu məlumdur. Türklər mahir minicilər olub at üstündə ustalıqla ox atır, nizə işlədirdilər, bundan başqa, iqlim şərtlərinə dözümlü, intizamlı, cəsur və soyuqqanlı insanlar idilər. Yeganə qüsur kimi gecə döyüşlərində bəzi qövmələrə nisbətən daha bacarıqsız olduqları söylənilir.

Hansı xanədana xidmət etməsindən asılı olmayaraq türk məmlük əsgərinin qövmi şüurdan məhrum olmadığına dair əlimizdə çoxlu dəlil vardı. Əsasən yad

---

³⁵⁹M. H. Yıncancın Osmanlı dövlət adamlarının əksəriyyətinin döşürmələrdən çıxdığı sözü (Anadolunun fəthi, s. 92), şübhəsiz, çox mübaligəlidir.

ellərdə - ərəb və əcəmlər arasında yaşamaları onlardakı qövmi şüuru qüvvətləndirdi. Fatimi xəlifəsi Misirdəki türk əsgərlərinin çıxmasını Nurəddin Mahmuddan xahiş edəndə bu hökmdar ona firənglərin nizələrinə ancaq türklərin oxları qarşı dura bilər, firənglər yalnız türklərdən qorxurlar deyər cavab vermişdi.

Məmlük sistemi xüsusilə İran və Suriyada türkmənləri yüksək xidmətlərindən məhrum etmişsə də, əvəzində onların ərəblər kimi tənəzzülə uğramalarının qarşısını almışdır.

Bütün bunlarla bərabər türkmənlər büsbütün təcrid olunmuş deyildilər. Əslində, qələbəlik və vuruşqan olan bu qövmə qarşı hər hansı bir şəkildə hərəkətdə bulunmaq imkan xaricində idi. Bu səbəbdən türkmənlər hər yerdə, hətta Mavəraünnəhrdə belə dövlətlərin hərbi birləşmələri arasında yer tutdular, göy-türk dövlətində olduğu kimi Anadoluda, İranda və Suriyada dövlətin əsaslandığı ikinci mühüm bir ünsür, bitməz-tükənməz ehtiyat qüvvə rolunu oynadılar, ərəblərin, kürdlərin və digər xalqların baş qaldırmasına mane oldular.

Türkmənlər Yaxın Şərqdə əsasən hüddud bölgülərində yurd salmışdılar. Bundan həm özləri, həm də təbə olduqları sülalələr razı idi. Onlar düşmən ölkələrə axınlar (hücumlar) etmək və oralardan gələn təhlükələri dəf etmək surətilə bağlı olduqları xanədanlara xidmətdə bulunur, özləri üçün də «doymuluq» qazanırdılar. Türkmənlər hüddudlar üçün o qədər lazımlı ünsür idilər ki, İmadəddin Zəngi Şəhrizor bölgəsindəki yıva türkmənlərindən bir qismini səlibçilərin Suriyadakı hüddudlarına gətirərək orada onlara yurd vermişdi. Hüddudlardakı türkmənlərin ən qələbəlik kütləsi Anadoluda, Bizans hüddudlarındakılar idi, onların şöhrəti hər yana yayılmışdı. Türkmənlərdən bəzi zümrələr isə sərhəd vilayətlərdə və hüccra guşələrdə yaşayırdı. Türkmən bəylərinin bir çoxu doğrudan-doğruya, bölgələrin hakimi olduqları kimi, bir çoxu da dirlik (iqta) sahibi idi. Bəzi türkmən zümrələri isə dövlətə vergi verən rəiyyət vəziyyətində idi. Türkmən bəyləri də məmlük valiləri kimi fürsət düşdükcə yaşadıkları bölgələrdə və ya şəxsən özlərinin fəth etdikləri yerlərdə bəyliklər qurmuşdular.

Nəticə olaraq onu göstərək ki, başda öz doğma qövmələrinə biganə qalmaları üzündən səlcuq xanədanları və onların məmlükləri tarix səhnəsindən silinib getdilər. Halbuki türkmənlər türklüyün əsil nümayəndələri kimi onun varlığını davam etdirdilər.

Türkmənlərin səlcuqlar dövründəki vəziyyətlərinə dair bu müştərək xüsusiyyətləri qeyd etdikdən sonra indi ana yurddakılar da daxil olmaq üzrə onları ayrı-ayrı tədqiq etməyə çalışaq.

I. MAVƏRAÜNNƏHR

Oğuzlar və ya türkmənlər səlcuqlar dövründə və sonra dalğalar halında Yaxın Şərq ölkələrinə gəlməklə birlikdə XII əsrin ikinci yarısında və monqol istilasını zamanı onların mühüm bir qismi Buxara yaxınlığından Cənd və Yeni Kəndə qədər uzanan sahədə yaşayırdı. Sır-Dəryanın sağ sahilindəki torpaqlar qanlı-qıpçaqların əlində idi. O tərəfdə türkmənlərin olub-olmadığı dəqiq bilinmir. XII əsrdə Mavəraünnəhrdə qələbəlik bir karluk kütləsi də vardı. Onlar Qaraxanilərə itaət etmirdilər, əvəzində türkmənlərlə münasibətlərinin yaxşı olduğu görünür. 1156-cı ildə karluklar Tamqaç İbrahim xanı öldürdülər. Buna cavab olaraq yeni xan Cəlaləddin Çağrı (Kök Saqun) karluk başbuğu Bəyqu xanı öldürdü, digərlərini isə qırmağı planlaşdırdı. Belə olduqda Bəyqu xanın uşaqları və digər karluk bəyləri Xarəzmşah İ-Arslana pənah apardılar. Kök Saqun karluklara kömək məqsədilə İ-Arslanın böyük bir ordu ilə gəldiyini eşitcək Qara göldən Cəndə qədər uzanan bölgədəki türkmənləri bir yerə yığaraq Səmərqənddə müdafiə hazırlıqlarına başlamış, digər tərəfdən də qara-kıtaylardan kömək istəmişdi.³⁶⁰

1220-ci ildə monqollar Cənd, Özkənt, Barçınlı Kənt və Yeni Kənti aldıqdan sonra bu bölgədə yaşayan türkmənlərdən 10 min nəfərlik qoşun təşkil edərək onu Taynal noyonun tabeliyinə verdilər. Taynal bu qoşun da daxil olmaqla komandası altındakı ordu ilə Xarəzmə yürüş etdi. Ancaq türkmənlər yolda üsyan edərək onlara başçı təyin olunmuş monqolu öldürdülər. Avancarıda gedən Tanyal bunu eşidib geri döndü və türkmənlərin əksəriyyətini qırdı, qalanları isə Mərv və Amuya tərəflərə qaçdılar. Beləliklə, monqol istilasını səbəbilə köhnə yurdda qalan türkmənlərin çoxu buraları tərk edərək Xorasana topladılar.³⁶¹ Bununla bərabər, 1273-74-cü illərdə Barçınlı Kəntdə olmuş Camal Karşı bu şəhərdə tərakimə, yəni türkmənlərin yaşadığını bildirir.³⁶² XIV əsrdən etibarən artıq Sır-Dərya boyunda türkmənlərin yaşadığı barədə mənbələrdə məlumat verilmir.

2. MANQIŞLAQ

Türkmənlərin mühüm bir kütləsi X əsrdən bəri bu bölgədə yaşayırdı. Manqışlağın coğrafi mövqeyi səbəbilə buradakı türkmənlərin monqol istilasından ziyan çəkmədikləri bilinir. Türkmənlər burada əvvəlcə Qızıl Orda xanlarına, sonra isə Xarəzm hökmdarlarına tabe olaraq XVII əsrə qədər yaşamışlar.

---

³⁶⁰ Cüveyni. Tarixi-Cahanguşa, Mirzə Məhəmməd Qəzvini nəşri, Leyden, 1916, II, s. 15; İbrahim Kafesoğlu, Xarəzmşahlar dövləti tarixi, 1956, s. 80-81.

³⁶¹ Cüveyni. Həməən əsər, 1911, I, s. 70.

³⁶² Bartold. Türkünstan, mətnlər, s. 151; Mərkəzi Asiya tarixinə dair dörd dərs. Leyden, 1962, III, s. 130. Plano Karpini 1246-cı ildə Barçınlı Kənti xarabazara çevrilmiş halda görmüşdü.

3. BALXAN

Bura türkmənlərin ən təhlükəsiz yurdlarından biri idi. Belə ki, onlar həmişə yalnız burada məskun ola bilməşlər. Səlcuqlar dövründə bu bölgədəki türkmənlərin Manqışlaqdakına nisbətən sayca daha az olduqları məlumdur.

4. XORASAN

Səlcuqların öz dövlətlərini Xorasanda qurmalarına baxmayaraq bu bölgədə aşağıda haqlarında danışılacaq oğuzlardan əvvəl az və əhəmiyyətsiz bir türkmən ünsürünün yaşadığı bilinir. 553-cü ildə (1158) Kuhistan bölgəsində yaşayan türkmənlərdən bir hissə o dövrlərdə Xorasanda fəaliyyətdə olan oğuzlara daxil deyildi. Özləri başqa yerdə olduqları vaxt bu türkmənlərin obalarına ismaililər hücum edərək davarlarını yağmalamış, arvad-uşaqlarını əsir almışdılar. Ancaq türkmənlər ismaililərin dalınca düşərək onları haxlamış, mallarını və ailələrini xilas etmiş, 9 nəfər istisna olmaqla ismaililəri tamamilə qırmışlar.³⁶³

Səncəri əsir alan oğuzlar

Bu oğuzlar Xorasana gəlməzdən əvvəl Mavəraünnəhrdə yaşayırdılar və karluklar kimi Qaraxani hökmdarı Məhəmməd Arslan xana (1101-1132) xidmət edirdilər. Onların Sır-Dərya boyunda Mavəraünnəhrə enmələri yəqin ki, qanlı-qıпчаqların təzyiqi ilə bağlıdır. Bu oğuzlar boz-ox və üç-ox adı ilə iki qola ayrılırdılar. Üç-oxların başında Dad bəy ünvanlı İshaq oğlu Tuti (Dudu), boz-oxlarınkinda isə Əbdülhəmid oğlu Qorqud bəy dururdu. Oğuzlar xidmətində olduqları Qaraxani hökmdarları ilə yaxşı münasibətdə idilər. Ancaq karluklar sonralar da olduğu kimi üsyən edirdilər.

1122-ci ildə Çindən qovulan kıtaylar Monqolustana getmək əvəzinə ürəklərinə yatan türk ölkəsinə gəlib qısa bir müddətdə Balasaqun mərkəz olmaq üzrə qüdrətli bir dövlət qurmuşdular. İslam salnamələrində onlara qara-kıtaylar deyilir ki, buradakı «qara» sifəti Çindən qovulduqları və etibarlarını itirdikləri səbəbilə verilmiş olmalıdır. Karluqlar bu qara-kıtayların şəxsində özlərinə qüvvətli bir hamı tapdılar. 1141-ci ildə Səmərqənd yaxınlığındakı Katvan çölündə qara-kıtay hökmdarı ilə Sultan Səncər arasında vuruşma baş verdi. Sultan Səncərin ordusunun ağır şəkildə məğlubiyyətə uğramasında qara-kıtay ordusunda vuruşan karluklar mühüm rol oynadılar. Bu vuruşma nəticəsində Mavəraünnəhrdəki Qaraxani xanədanı qara-kıtayların hakimiyyəti altına girdi, karluklar isə qara-kıtayların köməyi ilə oğuzları buradan qovdular. Oğuzlar Bəlx və Xüttələn

---

³⁶³İbn ül-Əsir,XI, s. 107.

bölgəsinə gəlib burada yurd saldılar. Onların sayının 40 min çadıra yaxın olduğu söylənsə də,³⁶⁴ zənnimizcə, bu, olduqca mübaliğəli bir rəqəmdir. Oğuzlar səlcuq sultanı Səncər tərəfindən dövlət xidmətinə qəbul olunmayaraq rəiyyə (qara camaat) hesab edildilər, vergiləri qoyun idi. Bu rəqəm də oğuzların 40 min çadır olmadığını göstərir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, oğuzlar üç-ox və boz-ox adlı iki qola ayrılırdılar. Üç-oxların başında Tuti (Dudu), boz-oxların başında isə Qorqud bəy dururdu. Tuti bəyin atası İshaqın Dad bəy ünvanını daşması onun olduqca nüfuzlu və məşhur bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Bu qol bəylərindən sonra Dinar, Bəxtiyar, Arslan, Çakır və Mahmud kimi bəylər gəlirdi. Bunlardan başqa, Qorqudun qardaşı Məhəmməd, Səncər, Böyük Davud və Səlmənci kimi bəylərin olduğunu da bilirik. Qaynaqlarda göstəriləyinə görə bəylər varlı adamlardı. Səncərin Bəlxdəki valisi Kımac öz hakimiyyəti altındakı bölgədən oğuzların çıxıb getməsinə tələb etdi. Oğuzlar onun tələbinə məhəl qoymadılar. Kımacın ani bir hücumu qarşısında qəfil ovlanmamaq üçün bir yerə yığışdılar, başqa yerlərdə yaşayanlar da onlara qoşuldular. Türk-Aslan Buğa da oğuzlara qoşulmuş adamlardan biri idi. Kımac, şübhəsiz ki, Səncərin razılığını alaraq bu tələbi irəli sürmüşdü. Bunun səbəbi isə Kımacın oğuzlardan gördüyü və vəfasızlıq kimi qiymətləndiyi bir hərəkət idi. Həqiqətən, 547-ci ildə (1152) Gur dövlətinin banisi Ələəddin Hüseyn Cahansuz Bəlx mühasirəyə almış, Kımac isə yanında oğuzlardan bir bölük halda ona qarşı çıxmışdı. Ancaq oğuzlar gurların tərəfinə keçmişdilər. Buna görə şəhər təslim olmuşdu. Xoşbəxtlikdən Səncər vaxtında çataaraq Ələəddin Cahansuzu məğlub edib əsir almış, vəziyyəti düzəltmişdi. Cüzcaninin³⁶⁵ məlumatına görə, Gur xanədanının məğlubiyətində isə ordusunun sağ cinahındakı oğuz, türk və xalacların vuruşma zamanı Səncərin tərəfinə keçmələri mühüm səbəb olmuşdur.

Oğuzların bu yaşayış bölgəsindən köçüb getməyi rədd etdikləri üçün Kımac hər halda Səncərdən icazə alaraq 10 min atlı ilə onların üzərinə yürüdü. Bunu eşidən oğuz bəyləri onun yanına gedərək burada qalmalarına icazə versə, ev başına 200 dirhəm ödəyəcəklərini söylədilsə də, Kımac buna razı olmadı, üstəlik bəylərlə pis rəftar elədi. Hirsə geri qayıdan bəylər atlandılar və Kımacın qabağına çıxdılar. Baş verən döyüşdə oğuzlar parlaq bir zəfər qazandılar. Kımac və oğlu əsir alınaraq öldürüldülər.³⁶⁶ Bu hadisədən sonra oğuzlar Bəlx ətrafını yağmaladılar. Kımacın məğlubiyət xəbəri Bəlxə çatanda³⁶⁷ Sultan Səncər qələbəlik bir ordu toplayaraq (deyilənə görə 100 minlik) oğuzların üstünə yürüdü. Oğuzlar bu dəfə

---

³⁶⁴Mirxond, Rövzət üs-səfa, IV, s. 113.

³⁶⁵Cüzcani, I, s. 408.

³⁶⁶İbn ül-Əsir, XI, s. 38, 74, 79-81.

³⁶⁷Mətnlərdə bu söz Kımac şəklində yazılır. Biz bunun Şacəreyi-tərakimədəki (s. 80) Kımac ilə eyni olduğunu təxmin edirik.

daha böyük təlaşa qapıldılar və Səncərin yanına göndərdikləri elçilər ona bu sözləri çatdırdılar: «Biz həmişə sultanın sadıq qulu olmuşuq. Kımac ocağımıza qəsd elədi, arvad-uşağımız naminə onunla vuruşmaq məcburiyyətində qaldıq. 100 min dinar və 100 türk yeniyyətəsi³⁶⁸ verək, qoy sultan bizi bağışlasın».³⁶⁹ Səncər bəzi əmirlərin təsiri altına düşərək oğuzların xahişini rədd etdi. Hətta onlara yaxınlaşdığı zaman oğuzlar arvad-uşaqlarını qabaqlarına qatıb əfv olunmalarını xahiş etdilər və əvvəlki təkliflərinə əlavə olaraq ev başına yeddi batman gümüş verməyi öhdələrinə götürdülər.³⁷⁰ Ancaq əmirlərin ısrarı ilə Səncər bu təklifi də rədd etdi. Səncər nə etmək istəyirdi? Öz qövmünü yer üzündən silmək, onların sərvətlərini, qızlarını-oğlanlarını ələ keçirmək? Halbuki bir il əvvəl torpağına təcavüz edərək yağmalayan və Kımacı məğlub edən Gur hökmdarı Əlaəddin Cahansuzu dustaq alarkən ona xələt geydirib öz ölkəsinə geri göndərmişdi.

Arvad-uşaqları ilə yalvarmağın Sultan Səncərin mərhəmət duyğularına təsir etmədiyini görən oğuzların çox zaman olduğu kimi ruhlarındakı qorxunun yerini qəzəb tutdu. Bu səbəbdən ancaq yüz atlımın keçə biləcəyi bir keçiddə əzmlə döyüşə hazırlaşdılar, keçiddəki yol üstündə tarqan düzəldilər.³⁷¹ Oğuzlar burada Səncərin ordusunu bir həmlədə dağıtdılar (məhərrəm, 548-mart-aprel, 1153). Səncər bir dəstə əsgəri ilə pərişan halda Bəlxə tərəf qaçdı. Oğuzlar arxadan gəlib çatdılar, bir də vuruşma oldu. Səncər yenə məğlub olaraq səfər ayında (aprel-may) Mərvə getdi. Oğuzlar Mərvə hücum elədilər. Onların yaxınlaşdığını eşidən Səncər və əsgərləri döyüşməyə cəsarət etmədən oradan uzaqlaşdılar. Oğuzlar Mərvə girib şəhəri görünməmiş şəkildə yağmaladılar (cümədül-əvvəl). Bir müddət sonra Sultan Səncəri ələ keçirən oğuzlar hökmdarı taxta oturdaraq ona təzim etdilər və itaət edəcəklərini söylədilər.³⁷² Əslində, isə Səncər dustaqdan başqa bir şey deyildi. Oğuzlar mövcud vəziyyəti qorumaq və xarici müdaxilələrin qabağını almaq üçün Səncəri qorumağı və onu hökmdar kimi göstərməyi öz siyasətlərinə uyğun hesab edirdilər.

Oğuzlar Səncəri də yanlarına alıb rəcəb ayında Mərvə qayıtdılar və şəhəri əvvəlkindən də daha qorxunc bir şəkildə yağmaladılar. Bu yağmaya xalqın onları təhrik etmiş olması mümkündür. Deyildiyinə görə, birinci və ya ikinci dəfə şəhər üst-üstə üç gün yağmalanmışdı. Oğuzlar bu yağma zamanı birinci gün qızıl, gümüş

---

³⁶⁸Rəvəndi yeniyyətə sayını 1000 göstərir (Rahət üs-südura Məhəmməd İqbal nəşri, Leyden, 1921, s. 1921, s. 178). Bu rəqəm şübhəlidir.

³⁶⁹Rəşidəddin, Cami ət-təvərix, Zikri-tarixi ali Səlcuq, s. 94.

³⁷⁰Buradakı «ev başına» sözü, şübhəsiz, bəylər və ikinci dərəcəli rəislər barədə deyilmişdir.

³⁷¹Tarqan: oğuzların müdafiə zamanı düşmənin hərəkətini və hücumunu çətinləşdirmək üçün ancaq kətiqləri və s. düzəldikləri maneə, barrikada.

³⁷²İbn ül-Əsir, XI, s. 81. Zahir Nişapuri (Rəşidəddin, Cami ət-təvərix, Zikri-tarixi-al-i-Səlcuq, s. 95) və ibn ül-Əsiri nəql etdiyi digər bir rəvayət (XI, s. 79-80) Səncərin ilk vuruşmada əsir alındığını bildirir. Lakin biz ibn ül-Əsirin ikinci rəvayətini doğru hesab edirik, çünki burada hadisələrin ayı və günü göstərilir. Əxbar ül-dövlət is-səlcuqiyyədəki ifadələr də (s. 123) ikinci rəvayəti təsdiq edir.

və ipək əşyaları, ikinci gün düyü, mis, tunc və dəmir əşyaları, üçüncü gün isə yataq-yastıq içini, küp, çömçə, qapı və çərçivələri alıb aparmışdılar. Bu, əslində yağmalı toy adətinin geniş miqyasda tətbiqindən başqa bir şey deyildi. Oğuzlar bozqırlarda həmişə mövcud olan bu adətin oturaq əhali yaşayan yerdə də həyata keçirilməsini təbii sayırdılar. Bu əsnada Nişapura qaçmış Sultan Səncərin əyan-əsrəf və əmirləri orada Səncərin qardaşı oğlu Sultan Məhəmməd Tapar oğlu Süleyman şahı hökmdar elan etdilər. Süleyman şah Mərv üzərinə yürüş elədisə də, onun əsgərləri oğuzlardan o qədər qorxmışdular ki, onları görər-görməz arxalarına baxmadan qaçdılar. Onları təqib edən oğuzlar yolları üstündəki Tusu yağmaladıqdan sonra Nişapura gəldilər (şəvval, 548-dekabr - yanvar, 1153-1154). Bu şəhər də Mərv kimi qorxunc şəkildə yağmalandı. Yağmalar zamanı xeyli adam da qırılırdı. İsfərayin və Cüveynə qədər hər yanı yağmalayan oğuzlar Nişapuru təkrarən yağmalayaraq oradan uzaqlaşdılar. Bütün bu yürüşlər zamanı Səncər də yanlarında idi. Qaçmaması üçün onu dəmir bir qafəsin içində saxlayırdılar. O dövrdə İslam aləmində belə vəziyyətlərdə adətən bu cür hərəkət edirdilər.

Səncərin ora-bura dağılmış əmirləri Nişapurda yığıaraq Qaraxanı Məhəmməd xanın oğlu, Səncərin qardaşı oğlu Mahmudu hökmdar elan etdilər. Sultan Mahmud həmin günlərdə Heratı mühasirəyə alan oğuzların üzərinə səfər etdi. Tərəflər arasında dəfələrlə vuruşma oldu, əksəriyyəti də oğuzların qələbəsilə başa çatdı. 550-ci ilin cümədiyül - əvvəl ayında (iyul-avqust, 1155) oğuzlar Mərvə qayıdaraq oradan Mahmuda elçi göndərüb sülh bağladılar. Mahmud da öz sələfi Süleyman şah kimi zəif şəxsiyyət idi, bütün qüvvə əmir Müəyyəd Ay-Abanın əlində cəmləşmişdi. Ay-Aba Nişapurdan əlavə Tus, Nəsa və Abivərdi də ələ keçirmişdi. Səncərin digər əmiri Aytak da Rey bölgəsinə hakim olmuş, başına 10 min atlı yığmışdı.³⁷³

Oğuzların əlindəki yerlər Bəlx, Mərv və Səraxs bölgələri idi. Belə görünür ki, bu ərazi onlara kifayət edirdi. Oğuzların obaları isə əvvəlki kimi Bəlx ətrafında yerləşirdi.

Mahmud xanla sülh bağlandıqdan sonra Səncərin əmirləri Mərvə gedib onunla görüşə bilirdilər. Ancaq görüşdə oğuz bəylərindən Tuti bəy, Qorqud, yaxud səlmənəci və Böyük Davud hökmən iştirak edirdilər. 551-ci ildə (ramazan-oktyabr-noyabr, 1156) Müəyyəd Ay-Aba keşik çəkən oğuzları aldaraq Səncəri Bəlxdən Terməzə qaçırtdı. Bir müddət orada qaldıqdan sonra Səncər Mərvə gəldi. Bəlx bölgəsindəki oğuzlar Səncərin nə edəcəyini maraq və təşviqlə gözlədilər. 72 yaşlı ruhən düşkün, xəzinəsi boş, ölkəsi xarabazar, əsgəri dağılmış bir insan nə edə bilərdi? Gerçəkdən, Səncər heç bir təşəbbüsdə bulunmadan xilas olduqdan 7 ay sonra kədr içində Mərvdə öldü (14 rəbiüləvvəl 551 - 7 may 1156) və göy kaşısının

---

³⁷³İbn ül-Əsir, XI, s. 81-83.

birgünlük məsafədən göründüyü söylənən möhtəşəm türbəsində dəfn edildi. Beləliklə, qüdrət və həşəməti şair və mühərrirlər tərəfindən göylərə çıxarılan Sultan Səncərin aqibəti bu cür gözlənilməyən şəkildə sona çatdı. Heç şübhə yox idi, bu, öz doğma qövmünə qarşı ətrafındakı iranlılardan fərqlənməyən davranışın qaçınılmaz nəticəsi idi. Səncərin yaşlılığı ona haqq qazandırmır. Oğuzların bütün yalvarışlarını və əlverişli təkliflərini rədd etməsi onun öz eldaşlarını məhv eləmək düşüncəsində olduğuna zərrəcə şübhə yeri buraxmır. Halbuki hətta Sultan Mahmud Qəznəvi belə Səncərin bu oğuzlardan heç də daha az yağmaçı və daha az təhlükəli olmayan babaları haqqında bu qədər rəhmsiz davranışda bulunmamışdı.

Səlcuqların öz eldaşlarına qarşı biganə və diqqətsiz qalmaları, onları dövlət xəzinəsindən məhrum etmələri, özlərinə isə təxminən yad bir qövm nəzəri ilə baxmaları türkmənlərə o qədər təsir eləmişdi ki, bunun acı xatirələri XVII əsrdə Xarəzm türkmənləri arasında hələ də yaşayırdı. Nəticə etibarilə bu biganəlik və yanlış hərəkət, yəni səlcuqların həm İranda, həm də Anadoluda öz qövmlərinə qarşı bu davranışları öz dövlətlərinin süqutunda mühüm bir amil olmuşdur.

Sultan Səncərin ölümündən sonra oğuzlar rahat nəfəs aldılar. İndi onlar Bəlx ətrafında yurd salmış, hətta yağmaçılıqdan vaz keçərək Sultan Mahmuda itaət etmək qərarına gəlmişdilər. Oğuzlar 553-cü ilin şaban ayında (avqust-sentyabr, 1158) Mərvə gəldilər, Sultan Mahmud və iqtidarı əslində öz əlində saxlayan Ay-Aba Səraxsda idilər. Ay-Aba qoşunla oğuzların üstünə yürüyərək onların bir bölüyü ilə qarşılaşıb qalib gəldi, hətta onları Mərvə qədər qovdu. Bu qalibyyət cürətini artırmış və ona oğuzları tamamilən ortadan qaldıracağı ümidini vermişdi. Buna görə Sultan Mahmud da yanındakı oğuzlara hücum etdi. Ancaq Ay-Abanın bu ümidi başa çatdı. Üç gün davam edən döyüşdə oğuzlar üç dəfə geri çəkilsələr də, axırda Ay-Abanı ağır bir məğlubiyyətə uğratdılar (9 şəvval - 3 noyabr). Bu qalibyyət oğuzların öz qüvvələrini itirmədiklərini göstərdi. Onlar bu dəfə Mərvlilərə xoş münasibət göstərsələr də Səraxs və Tus şəhərlərini yağmalamaqdan vaz keçmədilər. Oğuzlar məğlubiyyətdən sonra Cürcana gəlmiş Sultan Mahmud yanına ertəsi il (554-1159) elçilər göndərərək hökmdarları olması üçün onu Mərvə dəvət etdilər. Ancaq Mahmud inanmadığı və qorxdığı üçün onlara müsbət cavab vermədi. Belə olduqda oğuzlar ondan oğlunu göndərməyi xahiş etdilər. Mahmud buna razı oldu. Oğuzlar hökmdarlarını Nişapurda qarşıladılar, ona hörmət və təzimdə bulundular. Oğuzların bir hökmdara ehtiyac duymaları və hakimiyyətlərini qanuniləşdirmək zərurətilə əlaqədardır. Digər tərəfdən bu hökmdar bəylər arasındakı anlaşmazlıqları da aradan qaldıraraq birliyi davam etdirməli idi.

Oğuzlar məşhur Tus şəhərini bir dəfə də yağmaladılar. Çünki tustular onların hakimiyyətini tanımağı rədd etmişdilər. Oğuzlar Tusdan Nəsa və Abivərd tərəflərə getdilər, burada Sultan Mahmudla görüşüb onun hökmdarlığı qəbul etməsi haqqında razılığa gəldilər, sonra Nişapur və Səraxs yolu ilə birlikdə Mərvə qayıtdılar. Onlara itaət etməyən Ay-Aba Nişapura döndü və həmin bölgəyə hakim oldu.

Nəsa bölgəsində yazır boyu yaşayırdı. 555-ci ildə (1160) onların başçısı Ödək xan oğlu Yağmur xan idi. Yazırlar oğuz kütləsinə mənsub deyildilər, buraya isə Balxan yolu ilə Manqışlaqdan gəlmişdilər. Həmin il Xarəzmşah İl-Arslanın əsgərlərindən bir bölüyü yazırların üzərinə hücumu keçib onları pərən-pərən saldı. Yağmur xan oğuzların yanına gedərək onlardan kömək istədi. Onun fikrincə, Xarəzm əsgərlərinin yazırlara hücumu Səncərin əmirlərindən olan və Rey bölgəsini ələ keçirmiş Aytakın təhriki nəticəsində baş vermişdi. Oğuzlar Yağmur xanın Aytaka qarşı mübarizəsinə kömək edəcəklərini bildirdilər. Bundan xəbər tutan Aytak isə Mazandaran əmirini köməyə çağırırdı. Dehistan yaxınlığında baş verən vuruşmada Aytak və Mazandaran əmiri ağır məğlubiyyətə uğradılar. 556-cı ilin əvvəlində (1161) Dehistan və Cürcanı yağmalayan oğuzlar Xorasana qayıtdılar.³⁷⁴ Nişapur və onun ətrafına hakim olan Ay-Aba Sultan Mahmudun hakimiyyətini tanıyırdı. Buna görə oğuzlar Sultan Mahmud da yanlarında olmaqla Ay-Abaya hücum etdilər. Ay-Aba Şadiyahda mühasirəyə alındı. Bu əsnada Sultan Mahmud oğuzların yanından qaçaraq Nişapurun qala divarına sığındı. Görünür, o, oğuzların hakimiyyətini qəbul edə bilmirdi. Ancaq onun qısa bir müddət sonra bu hərəkəti üçün möhkəm peşmançılıq duyduğuna şübhə yoxdur. Çünki Ay-Aba onu və oğlunu yaxalayaraq gözlərinə mil çəkirdi və ata-oğul bir-birinin ardınca dərin iztirablar içində vəfat etdilər (557-1162).

Oğuzlara gəlincə, onlar Sultan Mahmudun qaçmasından sonra Mərvə qayıtmışdılar. Mərv, Bəlx və Səraxs bilavasitə onların hakimiyyəti altında idi. Herat hakimi Ay-Təgin oğuzlarla dostluq münasibəti saxlayırdı. Oğuzlar hakim olduqları yerlərdə Səncərin adına xütbə oxudurdular ki, belə bir adət heç bir yerdə və heç bir zaman görünməmişdi. Xütbədə Səncərdən sonra o yerin hakimi olan bəyin adı oxunurdu. Ay-Aba isə Nişapur bölgəsi ilə Tus, Nəsa və Kumisin hakimi idi, xütbəni də İraq səlcuq sultanı Arslan şahın adına oxudurdu. Dehistan və Cürcan isə Aytakın əlində idi. O buralarda xütbəni Xarəzmşah İl-Arslanın adına oxudurdu.³⁷⁵

558-ci ildə (1162) Gur hökmdarı Seyfəddin Məhəmməd oğuzlara hücum etdi, lakin məğlub olaraq öldürüldü. 559-cu ildə (1163) oğuzlar bu qələbədən istifadə edərək Qəznəni aldılar və şəhəri uzun müddət əllərində saxladılar. Beləliklə, oğuzların bilavasitə idarələri altındakı bölgələrə (Mərv, Səraxs, Bəlx, Nəsa və Abivərd) məşhur Qəznə şəhəri və bölgəsi də əlavə olunmuşdu.³⁷⁶ Hər bölgə bir oğuz bəyi tərəfindən idarə olunurdu. Herat hakimi Ay-Təgin də oğuzlara

---

³⁷⁴ibn ül-Əsir, XI, s. 103-105, 116, 117.

³⁷⁵ibn ül-Əsir, XI, s. 130-131.

³⁷⁶ibn ül-Əsir, XI, s. 131.

tabe idi. 559-cu ildə Taliqan və Qarcistanı fəth etmiş Sunqur da (Səncərin əmirilərindən biri) onlara vergi verirdi.³⁷⁷

560-cı ildə (1164-1165) oğuzlar Heratı mühasirəyə aldılar. Çünki buranın hakimi, onların vassalı olan Ay-Təgin bir il əvvəl gurlarla döyüşdə ölmüş və heratlılar şəhərin möhkəm qala divarlarına və getdikcə qüdrətlənən Ay-Abanın köməyinə arxalanaraq oğuzlara itaət etməməyə başlamışdılar. Ancaq oğuzlar Ay-Abanın Səraxs tərəflərə hücumları ilə əlaqədar mühasirədən əl çəkib geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar.

Oğuzların 560-cı ildən (1164-1165) sonra yavaş-yavaş siyasi əhəmiyyətlərini itirdikləri müşahidə olunur. Bu xüsus, şübhəsiz onların müstəqək bir rəhbərliyə malik olmamaları və bu səbəbdən süquta uğramaları ilə əlaqədardır.

568-ci ildə (1172-1173) Mərv və Səraxs keçmiş bəylərdən Dinarın əlində idi. Tutı və Qorqud bəyin bu tarixdən əvvəl öldüyü qənaəti hasil olur. Bu dövrdə Xorasana bitişik iki ölkədə iki dövlət sürətlə yüksəlirdi. Bunlardan biri Heratla Qəznə arasındakı dağlıq ərazidə qurulan Gur dövləti, digəri isə Xarəzm ölkəsində Xarəzmşahlar dövləti idi. 567-ci ildə (1172) Xarəzmşah İl-Arslanın ölümü dolayısı ilə onun yerinə keçən Sultan şah qara-kıtayların köməyi ilə böyük qardaşı Təkiş tərəfindən taxtdan uzaqlaşdırılmışdı. Xorasana gələn Sultan şah, göründüyü kimi, bu bölgənin mühüm bir qisminə hakim olan Müəyyəd Ay-Abanın köməyi ilə Xarəzm taxtını ələ keçirmək istədi, ancaq buna müvəffəq ola bilmədi. Baş verən vuruşmada Ay-Aba məğlub olaraq öldürüldü (569-1174), Sultan şah isə gurlara pənah apardı. Ancaq çox keçmədən Təkiş ilə qara-kıtayların arası dəydi. Vəziyyəti diqqətlə seyr edən Sultan şah münasib fürsətin ələ düşdüyünü görərək qara-kıtayların yanına getdi. Qara-kıtay kraliçəsi öz ərinin komandanlığı altında qüvvətli bir ordunu Sultan şaha köməyə göndərdi. Ancaq xalqın və ordunun Təkişə sədaqəti, habelə görülən tədbirlər sayəsində misilsiz döyüş gücünə malik qara-kıtay ordusu heç nə edə bilmədən geri qayıtdı. Sultan şah bəzi təəhhüdlər götürməklə qara-kıtay ordusundan bir qədər əsgər alıb Səraxsda olan Dinarın üstünə basqın elədi. Bu basqın nəticəsində Dinarın adamlarının əksəriyyəti öldürüldü. Dinara gəlincə, o özünü qalanın xəndəyinə atmışdı. Xoşbəxtlikdən, oradan onu xilas etdilər. Dinar sağ qalan oğuzlarla qalada gizləndi. Sultan şah daha heç nə edə bilməyəcəyini başa düşərək Mərvə qayıtdı və orada yaşamağa başladı.

Sultan şah çox fəal və cəsur insan idi. Mərvdən Səraxs üzərinə araskəsilməz hücumlar edirdi. Dinar bu hücumlara cavab verə bilmirdi. Buna görə də buyruğundakı oğuzların çoxu ondan üz çevirərək dağılmağa başladılar. Səraxsı Sultan şahın hücumlarından daha qoruya bilməyəcəyini başa düşən Dinar başda Nişapur olmaqla Xorasanın mühüm bir qisminə hakim olan Ay-Aba oğlu Toğan

---

³⁷⁷İbn ül-Əsir, XI, s. 140, 141, 142; Cüzcani, Təbəqəti-Nasiri, Əbdül-Hey Həbibî nəşri, I, s. 278, 415, 466.

şaha Səraxsı Bistan ilə dəyişməyi təklif etdi. Toğan şah bu təklifi qəbul etdi. Ancaq Toğan şah da şəhəri müdafiə edə bilmədi. 576-cı ildə baş verən vuruşmada Sultan şah Toğan şahı məğlubiyətə uğrattı, Səraxsı, sonra isə Tusu tutdu.³⁷⁸

Sultan şahın Mərvə ələ keçirərək Səraxsa hücumları etməsi və bu şəhərin onun tərəfindən Toğan şaha verilməsi oğuzların tarixində mühüm dönüş nöqtəsidir. Tarixləri dəqiq bilinməyən (569-576-cı illər arası) bu hadisələr nəticəsində oğuzlar demək olar ki, tamamilə dağıldılar. Yenə həmin illərdə Qəznə şəhəri də onların əlindən çıxdı. Oğuzlar Qəznədə Tarqan vasitəsilə gurlara qarşı şiddətli müqavimət göstərsələr də, hətta əvvəlcə qalib gəlsələr də, sonra məğlub olmuşlar.³⁷⁹ Bəlxin oğuzların əlindən nə vaxt çıxdığı isə bilinmir. Bu xüsusda bilinən şey odur ki, gurlar bu şəhəri 594-cü ildə (1197-1198) Öz-Aba adlı bir türkün əlindən almışlar. Öz-Aba qara-kitayları öz süzereni kimi tanıyır və onlara vergi verirdi.³⁸⁰

Mərv və Səraxsın təslimindən sonra dağılan və Xorasandakı siyasi tarixləri sona çatan oğuzlardan mühüm bir kütlə Kirmana, qismən daha kiçik bir kütlə Farsa öz eldaşları salqurluların yanına getdi. Onlardan bir çoxunu isə Anadoluya getdiyi ehtimal edilir. Bistamda yaşayan Dinara gəlincə, o, Xarəzmşah Təkişin İraqa yürüşü zamanı buranı da tərk edərək Nişapura, Toğan şahın yanına gəldi və onun bacısı ilə evləndi. Dinar Toğanın ölümünə qədər (məhərrəm, 581-aprel, 1185) onun yanında qaldı və həmin il Kirmana gedərək buranı ələ keçirdi. Bu barədə aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Xorasanın mühüm bir hissəsinə hakim olan oğuzların sadəcə cəsur döyüşçülər deyil, döyüş üsullarını bilən və onları məharətlə tətbiq edən insanlar olduqları görünür. Ancaq Səlcuq ailəsi kimi bir enerjili başçıları olmadığı və ya aralarından dövlət adamı xüsusiyyətlərini daşıyan bir şəxs çıxmadığı üçün zəfərlərindən lazımı səviyyədə faydalana bilməmiş və dövlət qura bilməmişdilər. Oğuzların başçılarından biri - əsilzadə Xızır oğlu İshaq oğlu Şəmsəddin Əbu Süca Tutı bəy ən nüfuzlu bəy kimi görünür. Ancaq onun bütün bəylərin başçısı olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur. Bu xüsusda bilinən fakt Tutinin qol bəyi olmasıdır. Oğuzlar hakimiyyətlərini qanuni etmək üçün başlarında sadəcə olaraq formal şəkildə hökmdarlıq edəcək bir adamın durmasını lüzumlu gördülər. Sultan

---

³⁷⁸ İbn ül-Əsir, XI, s. 169; Cüveyni, II, s. 20-21 (hər ikisi bu faktı Məşarib üt-təcarib əsərindən götürmüşdür.) İbn ül-Əsir (XI, s. 170) başqa bir salnaməçinin sözlərini nəql edir: Təkiş tərəfindən Xarəzmdən qovulan Sultan şah Mərvə zəbt etmiş və oğuzları buradan uzaqlaşdırmışdır. Ancaq oğuzlar geri qayıdaraq Sultan şahı Mərvdən qaçırmışlar, xəzinəni yağmamış, adamlarının çoxunu öldürmüşlər. Buna görə də Sultan şah vədlər verərək qara-kitaylardan mühüm miqdarda qoşun alaraq geri dönmüş, oğuzları Mərv, Səraxs, Nəsa və Abivərddən qovmuşdur.

³⁷⁹ Cüzcani (Təbəqəti-Nasiri, I, s. 422) bu hadisənin 569-cu ildə (1173-1174) baş verdiyini söyləyir. Ancaq özü iki yerdə (s. 287, 466) oğuzların Qəznədə 12 il hakim olduqlarını yazır. İbn ül-Əsir bu müddəti 15 il olaraq göstərir (XI, s. 75). Bu rəqəmlərə görə, Qəznənin oğuzlar tərəfindən 558-ci ildən əvvəl fəth edilməsi və ya 569-cu ildən sonra əllərindən çıxmış olması lazımdır.

³⁸⁰ İbn ül-Əsir, XII, s. 63.

Mahmud bu iş üçün münasib adam olsa da, onların təhəkkümünə dözə bilməmişdi. Geniş miqyaslı yağmalar üçün bəyləri məzəmmət etməyə haqqımız yoxdur. Çünki buyruqlarındakı oğuzların onlara bağlılığı məhz bu xüsusla əlaqədardır. Bəylərin başçı olduqları adamlar üzərində hakimiyyətləri hüduzsuz deyildi.

Sultan Mahmudun qaçmasından sonra oğuzların zəbt etdikləri yerləri öz aralarında bölərək idarə etdikləri görünür. Anlaşıldığına görə, nüfuzlu bəylərdən hər biri Mərz, Səraxs, Bəlx, Qəznə kimi bölgələrdən birini idarə etmiş, məlik ünvanını almışdır. Dinarın hələ Xorasanda ikən bu ünvanı daşdığı, boz-oxların başçısı Qorqudun da həmin ünvana sahib olduğu məlumdur. Qorqudun qızı Xarəzmşah Təkişin xatunlarından idi, oğuzların bir hissəsi isə keçməyərək kiçik kütlələr halında Xorasanda qalmışdı.³⁸¹

Monqolların Mavəraünnəhri istila etmələri nəticəsində oradakı türkmənlərin əksəriyyəti başda Mərv olmaq üzrə Xorasana gəldilər. Onların yalnız Mərv və Nəsa bölgəsində yaşayanlarının 70 mindən artıq əsgəri olduğu söylənir.³⁸²

Monqollar Xorasani qəti olaraq tutduqda oradakı türkmənlərin çoxu nicatı qərbə qaçmaqda tapdı və Anadoluya gəldi. Osmanlı xanədanının monqol istilası səbəbilə Mərv bölgəsindəki Mahandan türkmənlərlə birlikdə Anadoluya gəlməsi haqqındakı rəvayət bu baxımdan tarixi bir qiymət daşıyır. Türkiyədə Xorasandan gəlməyin xatirəsi əsrlər boyu unudulmayaraq bugünədək çatmışdır. Bu xatirədəki Xorasana sözü, şübhəsiz, sadəcə bu bölgəni deyil, eyni zamanda Türkünstan və Xarəzmi də ifadə edir.

5. KİRMAN

Kirman bölgəsində Səlcuq nəslindən Çağrı bəyin oğlu Kavurd Qara Aslan bəyin övladları hökm sürürdülər. Xanədanın bu qolu da digər qollar kimi başlıca olaraq türk məmlüklərinə istinad edirdi. Oğuzlar gəlməzdən əvvəl bu bölgədə qeyd edilməyə dəyər mühüm bir türkmən kütləsi yox idi.

Xarəzmşahlardan xanədanından Sultan şahın Səraxsı fəth etməsi nəticəsində dağılan oğuzlardan bir elat 575-ci ildə (1179) Kirman torpaqlarına ayaq basdı. Bu elat 5 min atlıdan ibarət olub yanlarında arvad-uşaqları, davar və arabaları vardı, özləri də olduqca yoxsul və yorğun görünürdülər. Sərhəd şəhərlərindən olan Kobani iki-üç gün mühasirəyə alan oğuzlar bu şəhərlə Kirman bölgəsinin paytaxtı (məlik burada iqamət edirdi) Bərdəsir arasında yerləşən Zərənd şəhərinə gəldilər. Nə məqsədlə gəldiklərini öyrənmək üçün Kirman məliki Sunqur adlı bir nəfəri onların yanına göndərdi. Sunqur oğuzlardan Qeysər bəy adlı bir elçi ilə geri qayıtdı. Qeysər bəy gələnlərin 10 min ev olduğunu, hökmdarın yanında xidmət

³⁸¹ İkinci hissədəki «Yazır» boyu fəslinə bax.

³⁸² Və tərakimə ki, ədədi mərdi işan əz həftad hōzar fūzunbud (türkmənlərin sayı 70 min nəfərdən artıq idi - tər.c.). (Cüveyni, Cahangüşa, I, s. 125).

etmək üçün gəldiklərini, 5 min nəfərlik digər bir elatın Fars tərəfə getdiyini söylədi. Nəticədə, elatın başında duran Bulak və Samsamın hökmdarın yanına gəlmələri və oğuzlara iqamət verilməsi qərara alındı. Ancaq hər iki tərəf bir-birinə etimad təlqin etməmişdi. Belə bir fikir hasil olur ki, oğuzlar iqamət bəhanəsilə özlərinin dağıdılmaq istənildiyi qənaətinə varmışdılar. Buna görə də onlar paytaxt Bərdəsinin bir qədər cənub-qərbindəki Bagin şəhərinə gəlsələr də, hər hansı bir yağma hərəkatində bulunmadılar. Oğuzların bu hərəkatı itaət etməyəcəkləri kimi təfsir edildi və məmləkətdən uzaqlaşdırılmaları üçün Fars hakimi Salğurlu Tıglədən yardım xahiş edildi. Ancaq oğuzlar Bagində Kirman-Fars qüvvələrini ağır bir məğlubiyyətə uğratdılar (575-1179). Bu mühüm qalibiyyətə baxmayaraq onlar paytaxtın - Bərdəsinin üzərinə getməyərək cənuba endilər və Cırufi şəhərini yağmaladılar. O biri il Kirmanda görünməmiş qıtlıq baş verdi. İnsanlar it və pişikləri yeməyə başladılar. Ancaq itləri yemək üçün mübarizə aparmaq lazım gəlirdi. Bəzən bu çarşımada itlər qalib gələrək insanları yeyirdi.

Həmin il oğuzlar paytaxta yönəldilər. Məqsədləri sülh bağlamaqdı. Onlar Turan şahın onlara padşah olmasını, hətta gəlib oğuzlarla birlikdə yaşamağını istəyirdilər. Bu xahiş qəbul olundu, bəylərə xələt geydirildi, hətta padşah Turan şah şəhər önündəki düzə enərək camaat arasında göründü. Oğuzların Xorasanda olduğu kimi burada da başlarında bir hökmdar görmək arzuları səmimi idi. Buna şübhə yoxdur. Ancaq Turan şah zəif şəxsiyyət idi, buna görə də qövmdaşlarını razı salacaq heç nə edə bilmədi, bu işdə dövlət adamları da ona kömək etmədilər. Onlar bütün arzularını yerinə yetirən kölələrdən istifadə etməyə alışdıqları üçün sərt xarakterli oğuzlardan xoşlanmır, hətta onlara nifrət bəsləyirdilər. Bundan dolayı oğuzlar paytaxtdan narazı, bəlkə də əsəbi halda getdilər. Oğuzlar padşahın özlərinə başçı olmasını, onları idarə etməsini arzulayırdılar. Oğuzlar cənub-şərqdəki Nəsa və Nərimaşir tərəflərinə üz tutdular. Əvvəlcə buralarda yağmaçılığa başladılar. Bu arada Xorasandakı kimi, gizlətdikləri pulların yerini öyrənmək üçün varlı adamların ağızına torpaq doldurmaq şəklində məşhur üsullarını tətbiq etdirdilər. Kirmanlılar ağızlara doldurulan torpağa «oğuz qovudu» adını vermişdilər.³⁸³ Ancaq bu, müvəqqəti bir hal idi. Çünki onlar Kirmanın Cərmisir deyilən bu cənub-şərq bölgəsini abadlaşdırmağa, torpaqları əkdirməyə başladılar, ticarəti canlandırmaq üçün tədbirlər gördülər. 579-cu ildə (1183-1184) Turan şah öz adamlarından Məhəmməd Zafir adlı bir şəxs tərəfindən öldürüldü və yerinə Bəhram şah oğlu Məhəmməd şah keçdi. O, Kirman səlcuqlarının son hökmdarıdır.

---

³⁸³ «Qağut» (qovud) danıdan hazırlanan bir yeməkdir. Hazırlanma üsulu belədir: danı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülür, un kimi çəkilir, yağ və qəndlə qarışdırılır. Beləliklə, zahı qadına verilən yemək olur». (Kaşğari, Atalay, I, s. 406, III, 163). Qovud bu gün də Anadoluda məşhurdur. Mənim gördüyüm qovud qovrulmuş arpa (və ya buğda) ilə armud qurusunun (qax) üyüdülməsindən hazırlanırdı. Yeyərkən insan az qala boğulur. Bu baxımdan bənzətmə yerindədir.

Nişapur mərkəz olmaq üzrə Xorasanın bir qisminə hakim olan Ay-Abə oğlu Toğan şah 581-ci ildə (1185) ölmüşdü. Onun yerinə oğlu Səncər şah keçsə də, iqtidar əmirlərdən Mənli Təginin əlində idi. Bu əmirin ağılsız hərəkətləri üzündən əmirlərdən bir çoxu həqiqətən qabiliyyətli bir hökmdar olan Sultan şahın xidmətinə girdilər. Toğan şahın kürəkəni olan Dinara gəlincə, o da Nişapurdan çıxaraq Kirmana ayaq basdı (21 ramazan, 581 - 16 dekabr, 1185). Dinarın adı Sultan Səncəri məğlub edən oğuzların başçısı olan bəylərdən biri kimi çəkilir.³⁸⁴ Bu hesabla həmin dövrdə Dinarın yaşı 50-dən çox olmamalı idi. Dinarın atasının adı Məhəmməddir, bu adda boz-oxların başçısı məlik Qorqudun bir qardaşı olduğu məlumdur.³⁸⁵

Dinarın Kirmana gəlməsinin bir dəvət ilə əlaqədar olması ehtimal edilir. Yəqin onu oradakı oğuzlar dəvət etmişlər. Bundan başqa, Kobnan valisi Mücahiddinin də bir neçə dəfə Gürgənə gedərək Dinarı Kirmana dəvət etdiyi söylənir. Üstəlik, Dinarın Kirmana 80 atlı ilə gəlməsi belə bir ehtimalı qüvvətləndirir.

Dinar birbaşa oğuzların olduğu Nərmaşirə getdi. Orada oğuzlarla görüşən Dinar Bam valisini itaət altına aldıqdan sonra şimal-şərqə yönələrək Zərəndi zəbt etdi. Vəziyyət belə olduqda Kirman hökmdarı Məhəmməd şah kömək istəmək üçün İraqa getdi və bir daha geri qayıtmadı. Dinar ertəsi il Bərdəsiri də fəth edib orada oturdu. Beləliklə, məlik Dinar heç bir çətinlik çəkmədən Kirman hökmdarı oldu.

Dinar Kirmanı uzun müddətdən bəri məhrum olduğu əmin-amanlığa və sakitliyə qovuşdurdu, oranı ədalətlə idarə etdi, öz qövmünə qarşı da mehrıbanlıq göstərdi. Onlar yenə əvvəlki kimi Nərmaşir, Nəsa və Reyhanda yaşayırdılar. Buralar Kirmanın ən yaxşı taxıl yetişən bölgəsi idi. Dinar öz hakimiyyətini dənizə qədər genişləndirmiş, qədimdən bəri Hindistan, Afrika və Ərəbistanla ticarət sayəsində çoxlu gəlirə sahib olan Qeys adasının hökmdarını da vergiyə bağlamışdı. Bundan əlavə Mərkan da tabeliyində idi. Türkləri, ələlxüsus da oğuzları heç sevməyən salnaməçi Əfzal Kirmani (Dinarın divanında yüksək mövqə tuturdu) Dinarın tərifi göylərə çıxarır. İmadəddin Dinar 8 illik hökumətdən sonra 591-ci il zülqədə ayının 9-da (15 oktyabr 1195) vəfat etdi və yerinə oğlu Fərrux şah keçdi. O, qabiliyyətsiz, eyni zamanda içkiyə mübtəla, əyləncəyə düşkün bir gənc idi. Salnaməçi Ə. Kirmanın Fərrux şahda bəyəndiyi yeganə cəhət onun oğuzlara nifrət etməsidir. Halbuki məlik Dinar nizam və əsası oğuzların hesabına bərpə etmişdi. Kirmani bir əsərində³⁸⁶ bu oğuzlara «qara gūz» (qara oğuz) deyir

³⁸⁴ İbn ül-Əsir, XI, s. 79.

³⁸⁵ Görəsən, Dinar Qorqudun qardaşı Məhəmmədin oğludur? Bunu xatirə gətirən digər bir ehtimal budur ki, Dinarın uşaqlarından Əcəm şah Kirmandan Xarəzmə götürülərkən onun tərbiyəsi ilə Qorqudun qızı - Xarəzmşah Təkişin xatunu məşğul olmuşdu.

³⁸⁶ İqdü'l İla fi-l-mövqif il-ə'la Tehran, 1311 şamsi, s. 13, 18.

ki, bu «qara» sifətinin onlara Xorasanda siyasi əhəmiyyətlərini itirərək qovulmaları nəticəsində verilmiş olduğu anlaşılır.

Fərrux şah taxta çıxdıqdan sonra ondan gözü su içməyən oğuz bəyləri Seyfəddin Alparslan və Məndək paytaxtdan çıxaraq Gərmsirdəki eldaşlarının yanına getdilər. Fərrux şah məmlük və ya məmlük oğlu zabitlərin təsiri altına düşdü. Oğuzlara gəlincə, onlar da Fərrux şahın nifrətinə qarşı nifrətlə cavab verməkdə gecikmədilər. Eldaşları ilə bacara bilməyəcəyini görəndə Fərrux şah Xarəzmşah Təkişə tabe olduğunu bildirərək kömək istədi. Təkiş nəvəsi Arslan xanın komandanlığında bir ordu göndərdi. Arslan Kirman sərhədinə çatanda Fərrux şahın öldüyünü eşitdi və oğuzları öz qarşısında gördü. Bu səbəbdən geri qayıtdı. Əlaəddin Fərrux şah 592-ci ildə (1195-1196) öldü. Oğuzlar Bərdəsinə yөрələrinə heç nə qalmaqacaq şəkildə yağmaladıqdan sonra obalarının yerləşdiyi Cərmisir bölgəsinə döndülər. Fərrux şahın qardaşı Əcəm şah kiçikyaşlı olduğu üçün Xarəzmə Təkişin sarayına aparılmışdı. Əcəm şah orada Təkişin vəfatına qədər qaldı. Oğuzlara gəlincə, hökmdarsız olduqları üçün Gur ölkəsindən Zirək Bəlcək adlı birini gətirib özlərinə hökmdar elədilər. Ancaq Zirəklə nüfuzlu bəylərdən biri olan Alparslan yola getmədilər. Alparslan fürsət tapıb onu öldürdü, özü padşah seçilsə də müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Əcəm şah Təkişin ölümündən sonra Kirmana gəldi və oğuzların başçısı oldu. Ancaq oğuzların əvvəlki qüdrəti qalmamışdı. Buna görə də Kirman Salqurların hakimiyyəti altına keçdi. Əcəm şah oğuzların bir qismi ilə Sistana getdi (609-cu ilin sonu - 1213). Əcəm şahın aqibəti haqda heç bir qeyd qalmamışdır.³⁸⁷ Monqol dövründə Kirmanda türkmənlərin yaşadığı görünür.³⁸⁸ Bu türkmənlərin heç olmasa bir qismi, şübhəsiz, bu oğuzların nəvələridir.

6. FARS VƏ XUZİSTAN

Səlcuq hökmdarları ana yurddan köçüb gələn türkmən elatlarının hüduqlara getmələrini təşviq etdikləri kimi dövlət hakimiyyətinin zəif bərqərar olduğu, kürd, lur kimi döyüşkən ünsürlərin yaşadığı dağlıq, qapalı, sərhəd bölgələrdə yurd salmalarını da xoşnudluqla, bəlkə də məmnunluqla qarşılayırdılar. XII əsrdə türkmənlər, ümumiyyətlə, ya uclarda (hüdüd), ya da bu kimi yerlərdə görünürlər.

---

³⁸⁷ Oğuzların Kirmanda həyatları haqda: Əfzal Kirmani, Bədan ül-əzman fi vəqan-Kirman, Mehdi Bəyani nəşri, Tehran 1326; yenə onun, İqd'a ül-üla fi-l-mövqif il-ə'la, Əli Məhəmməd Əmir Nəimi nəşri, Tehran, 1311; yenə onun, əl-Müzaf ilə bəda ül-əzman fi vəqai-Kirman, Abbas İqbal nəşri, Tehran, 1331; Məhəmməd ibn İbrahim, Təvarixi-ali-Səlcuq, M. T. Hutsma nəşri, I, Leyden, 1886; əsərin yeni nəşri; Səlcuqiyan və quzz dər Kirman, Bastani Parizi nəşri, Tehran, 1964.

³⁸⁸ Nəsirəddin Münşi Kirmani, Sımt ul-üla li-l-həzrət l-ülya, Abbas İqbal nəşri, 1328, s. 76, 82, 85-86.

1135-ci illərdə salqurlar Fars ölkəsində, əfşarlar isə Xuzistanda məskun idilər. Onların buraya yaxınlarda Sır-Dərya sahillərindən qopan bir türkmən dalğası içində gəldikləri məlumdur.³⁸⁹ Yenə həmin dövrdə yıva boyundan mühüm bir qismin də Şəhrizor tərəflərində yaşadığını bilirik ki, bunların da həmin kütləyə mənsub olmaları ehtimalı var.

Farsdakı salqurlar göstərilən tarixdən bir neçə il sonra bir atabəy dövləti qurdular.³⁹⁰ Əfşarlara gəlincə, onlar da Arslan oğlu Yaqub ilə Şumla ləqəbilə tanınmış Güc-Toğan oğlu Aydoğdu və onun oğullarının başçılığı altında bir müddət Xuzistana hakim oldular.³⁹¹

7. KÜRDÜSTAN

Əsasən Şəhrizor, Hulvan, Kirmanşah, Dinəvər yөрələrindən ibarət olan bu bölgədə qədimdən bəri qələbəlik türkmən camaatı yaşayırdı. Hulvan və ətrafı Məlik şah dövründə məşhur türkmən sərkərdəsi Artuk bəyin iqtası idi. 495-ci ildə (1101) burada sal(q)urlardan Qara-Beli adlı bir bəyin kürd Ənnazoğulları sülaləsindən Səhrab bin Bədr bin Müxəlhili məğlub etməsi nəticəsində Şəhrizor və Dakuka (Tauk) müstəsna olmaq üzrə türkmənlər bölgənin hər tərəfini öz əllərinə keçirmişdilər. Qara-Beli haqqında başqa bir məlumatımız yoxdur. Yalnız Bağdaddan Marağaya gedən ana yolda Dinəvər ilə Marağa arasındakı bir keçid moңqol dövrünə qədər onun adını daşımışdır. Şəhrizor şəhəri də bir müddət sonra türkmənlərin hakimiyyəti altına keçdi. Bu şəhər və Şəhrizor bölgəsi 525-ci ildə (1130) türkmən bəylərindən Arslan-Taş oğlu Əmir Qıfçağın (Qıpçaq) əlində idi. Əmir Qıfçağın yaxında-uzaqda yaşayan bütün türkmənlərin üstündə böyük nüfuzu vardı, hər yandan axışib gələn türkmənlər onun ətrafında toplaşırdılar. 525-ci ildə İraq səlcuqlarının sultanı Mahmudun ölümündən sonra 526-cı ildə (1131) qardaşı Məsud səltənəti ələ keçirmək məqsədilə əsgər toplamaq üçün Əmir Qıfçağın yanına gəlmişdi. Burada 10 min atlı yığan Məsud Bağdad üzərinə hücumu keçdi.³⁹²

Daha əvvəllər - 516-cı ilin sonlarında (1123) Abbasi xəlifəsi əl-Müstərşid Hillənin ərəb əmiri Dübeys bin Sədaqənin təcavüzlərinin qarşısını almaq üçün ətrafdakı əmirlərdən kömək istəmiş, buna görə Bitlis əmiri Toğan-Arslan, Saltukoğulları, Buğaoğulları, Qıfçaq və qardaşları Bağdada gəlmişdilər. Mosul hakimi Ağ Sunqur oğlu İmadəddin Zəngi qonşu əmirləri itaət altına almadan səlilbilərə qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşmüşdü. Bu səbəblə 534-cü ildə (1139-1140) Zəngi Şəhrizoru Qıfçağın əlindən almış və onu

---

³⁸⁹ Zərquub Şirazi, Şiraznamə, Bəhmən Kərimi işəri, Tehran, 1310, s. 48; (Vəssaf, Bombay, 1269, II, s. 149), 530-cu ildə (1135) Xuzistanda qələbəlik bir türkmən kütləsi yaşayırdı (ibn ül-Əsir, XI, s. 20).

³⁹⁰ Bu haqda «Salur» bəhsinə bax.

³⁹¹ Xuzistandakı «Əfşarlar üçün Əfşar» bəhsinə bax.

³⁹² ibn ül-Əsir, ət-Tarix ül-bahir fi dövlət il-atabəgiyyə, Qahirə, 1288, II, s. 60, 64, 138.

özünə tabe etmişdi.³⁹³ Bununla bərabər Şəhrizor bölgəsində mühüm bir yөрə Qıfçağın əlində qalmış və uzun müddət onun adı ilə (vilayət ül-Qıfçaqiyyə) adlanmışdı. Qıfçağın iki oğlunun adı məlumdur: Məsud və Yaqub. Məsudun Ziyaəddin, Yaqubun isə İzzəddin Həsən adlı oğulları vardı. Mosulun şimalındakı Malatyə qəsəbəsinin hakimi olan Ziyaəddin 569-cu ildə (1173) Suriya hökmdarı Nurəddin Mahmudun xidmətinə girmişdi. Səlahəddin Əyyubi 585-ci ildə (1189) böyük əmirlərindən Fərisəddin Küş-Toğdını (Güc-Doğdu) Şəhrizor bölgəsinə vali təyin etdi. Küş-Toğdı Qıfçağın nəvəsi İzzəddin Həsənin bacısı ilə evli idi. Sultan Küş-Toğdını məhz bu qohumluq dolayısı ilə Şəhrizor valiliyinə göndərmişdi.³⁹⁴

Axırıncı səlcuq sultanı Toğrulun atabəy Qızıl Arslanla arası dəymişdi və onunla mübarizə edə bilmək üçün İzzəddin Həsənin yanına gəlmişdi. İzzəddin Həsən çox gənc olan Sultan Toğrula əlindən gələn köməyi elədi. Toğrul onun bacısı ilə evlənmişdi. İkiyi birlikdə Azərbaycana gedib oradakı türkmənlərdən mühüm bir qüvvə toplusalar da, Qızıl Arslanla mübarizədə uğur qazanmadılar.³⁹⁵

İbn ül-Əsirin bir qeydindən³⁹⁶ türkmən Qıfçaqoğullarının XIII əsrin ilk illərində Şəhrizor bölgəsində öz varlıqlarını davam etdirdikləri anlaşılır.

Kürdüstan bölgəsində qələbəlik bir yıva kütləsi də yaşayırdı. İmadəddin Zəngi bu yıvaların bir qismini Yaruk adlı bəylərilə bərabər Şimali Suriyaya gətirib səlibçilərin qonşuluğunda yerləşdirmişdi. Kürdüstan bölgəsində qalan yıvalar isə Bərcəm və onun oğullarının idarəsi altında siyasi bir qüvvə kimi öz varlıqlarını monqol dövrünə qədər qorumuşlar.³⁹⁷

8. AZƏRBAYCAN VƏ ARAN

Səlcuq fəthindən etibarən bu bölgədə çox qələbəlik sayda oğuz (türkmən) kütlələri yaşayırdı. Anadolunu fəth edən və oradakı türklüyü uzun bir zaman bəsləyənlər xüsusilə buradakı oğuz kütlələri olmuşdur. Alparslan dövründə bu oğuzlar arasında navəkiyyə adlı mühüm bir kütlə vardı. Bu sözün mənşəyi bu gündə də aydınlaşdırılmamışdır. Navəkiyələr də oradakı oğuzlar kimi tez-tez Bizans torpaqlarına hücum edirdilər. Alp-arslanın qohumlarından olan (eyni zamanda kürəkəni) Ər-Barsqanın onunla arası dəydi və navəkiyələrdən bir bölüyü ilə Bizansın himayəsinə keçdi (1069). Bu navəkiyələr sonralar Ər-Barsqandan

³⁹³ Həmin əsər, s. 57; yenə onun, əl-Kamil, XI, s. 34-35.

³⁹⁴ Əbu Şamə, ər-rövzətəyi fi əxbar id-dövlətəyn, Qahirə, 1288, II, s. 60, 64, 138.

³⁹⁵ Rəşidəddin, Cami ət-təvərix, A. Atəş nəşri, s. 179, 187; Əxbar üd-dövlət is-Səlcuqiyyə, s. 178-180; İmadəddin İsfahani, Nüsrət ül-fitrə (Bundarinin ixtisarının türkcə tərcüməsi), s. 268-269; yenə onun, Kitəb ül-fəth il-qüssi, Karlo Landberq nəşri, Leyden, s. 234-235.

³⁹⁶ Bir qədər aşağıya - «Suriya türkmənləri» bəhsinə bax.

³⁹⁷ Yıva boyu bəhsinə bax.

ayrılaraq Suriyaya endilər və orada özbaşlarına fütuhata girişdilər.³⁹⁸ Onların Azərbaycanda qalanları əvvəlki kimi Bizansa hücumları davam etdirirdilər. Hətta Qılınc Arslan İrandan Anadoluya gedərkən məyyətinə navəkiyyə əsgərləri vardı. Qılınc Arslanın atası və Türkiyə səlcuqları dövlətinin banisi Süleyman şahın da navəkiyyəyə mənsubluğu barədə rəvayət bu kütlənin adının əslinə olan marağımızı artırır. Ancaq təəssüf ki, onlar barədə bundan artıq heç nə bilmirik. Bu kütlə haqqında verilə biləcək son hökm onun Suriyada olduğu kimi Anadolunun fəthində də çox mühüm rol oynamasıdır. Azərbaycana və Arana ilk dövrlərdə mülk ünvanı ilə Səlcuq şahzadələri göndərilirdi. Azərbaycan Mülkləri Toğrul bəydən sonra Alparslanın qardaşı Yaquti, sonra onun oğlu İsmayıl və nəvəsi Qütbəddin Mövdudd idi. Qütbəddin Mövduddun ölümündən sonra Azərbaycana başqa Səlcuq şahzadələri göndərilə də, buranın həqiqi sahibləri səlcuq valiləri olmuşlar.

Sərhəd rayonu Arana gəlincə, mərkəzi Gəncə olan bu bölgədə ilk zamanlar Məhəmməd Tapar, sonra isə oğulları Toğrul və Məsud mülk etmişlər. Onlardan sonra bura da məmlük valilər tərəfindən idarə olunmuşdur. Bu valilər eyni zamanda Azərbaycanın bir qismini də idarələri altına almışdılar. Onlar geniş və zəngin bölgə sahibi, sərhəd valisi olduqları üçün böyük ordulara sahib idilər. Bu səbəbdən İraq səlcuq dövlətinin ən güdrətli valiləri onlar idilər və sultanlara hər zaman sözlərini qəbul etdirmiş, hətta onlara hökm etmişdilər. Qara Sunqur (ölümü: 535-1140-1141), Çavlı Candar (ölümü: 541 - 1146) və Eldəniz (571 - 1175) bu valilərin ən məşhurları idi. Eldəniz və oğulları atabəy sifətilə səlcuq dövlətinə hakim olmuşdular.

Azərbaycanda və İrandakı türkmən bəylərinin çoxu iqta sahibi idi. Bunlar oraların valilərinə tabe idilər. Gürcülərlə aparılan müharibələrdə həmişə iştirak edirdilər. Azərbaycandakı türkmənlər ələlxüsus Ərdəbil, Xoy, Urmiya və Naxçıvan tərəflərdə yaşayırdılar. Sonuncu böyük İraq Səlcuq hökmdarı Məsud (1134-1152) Azərbaycanda rast gəldiyi Bəy Arslan adlı çox yaraşlıqlı bir gənci öz xidmətinə götürərək qısa bir zamanda yüksəltmiş və ona xas bəy ünvanı vermişdi. Xas bəy Azərbaycanda Sərab və Ərdəbil tərəflərində olan oğuz bəylərindən və ya əyanlarından birinin oğlu idi. Məmlük əmirlər hökmdarın xas bəyə göstərdiyi bu rəğbəti həzm edə bilməmiş, onu sultanın yanından uzaqlaşdırmaq üçün hər şeyə əl atmışlarsa da, buna müvəffəq olmamışlar. Xas bəy bütün əmirlərin başçısı, yəni hacib oldu. Sultan Məsud 547-ci ildə (1152) öldüyü zaman xas bəy yenə də haciblik mövqeyini mühafizə edirdi. Sevimli hökmdarının ölümündən sonra xas bəy Sultan Məsudun qardaşı oğlu Mülk şahı taxta çıxardı. Ancaq o, hökmdarlıq edəcək xarakterdə adam deyildi. Buna görə taxta çıxarmaq üzrə Məhəmmədi dəvət etdi. Lakin dəvət üçün göndərdiyi adamlar Məhəmmədi xas bəyin öldürülməsi

---

³⁹⁸ Aşağıya bax.

xüsusunda dilə tutdular. Xas bəy yaxın dostu Əmir Zəngi Candar ilə birlikdə öldürüldü. Yaxın dostlarından olan Əmir Şumla isə qaçıb canını qurtardı.³⁹⁹ Əlimizdəki bir mənbəyə görə, xas bəylə birlikdə öldürülən yaxın dostu əmir Zəngi Candar da türkməndir.⁴⁰⁰

Zəngi Candar bəzi əmirlərlə birləşərək Sultan Məsuda tabe olmayan Toğa-Yürək oğlu Əbdürrəhmanın⁴⁰¹ ortadan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdı. Əmir Şumlaya gəlincə, o, əfşardır, ondan ayrıca bəhs ediləcəkdir. Beləliklə, xas bəyin iki yaxın yoldaşının özü kimi türkmən olması hər halda bir təsadüf nəticəsi deyil. Bu hal onun məmlük əmirlərə qarşı mübarizə üçün öz qovmdaşları olan bəyləri ətrafına yığmaq siyasəti güddüyünü göstərir. Hətta xas bəyin məlik Məhəmmədi Xuzistandan gətirmək üçün göndərdiyi əmir Cəmaləddin Kafşut da başqa bir mənbənin verdiyi məlumata görə türkmən idi.⁴⁰² Xas bəyin öldürülməsində başlıca rol oynayan Kafşut Sultan Məhəmmədin Hacıbi (bəylərbəyi) olmuş və özündən sonra oğlanları bir müddət Zəncanı idarə etmişlər. Sultan Məsudun ölümü və bir il sonra Sultan Səncərin öz qovmı olan oğuzlara əsir düşməsi səlcuq xanədanının qüdrət və şövkətinin dağılmasına səbəb olmuşdur.

Son Səlcuq sultanı Toğrul 586-cı ildə (1190) Qızıl Arslan tərəfindən yaxalanaraq Azərbaycanın Beyləqan yaxınlığındakı Kehran adlı bir qalada həbs edilmişdi. İki il sonra Qızıl Arslanın öldürülməsindən sonra Azərbaycandakı türkmən bəylərindən Anasıoğlu bin Mahmud əmirlərdən Bədrəddin Dizmari ilə birləşərək Toğrulu azad etdi. Bədrəddin ordu komandanı Anasıoğlu isə əmirbar oldu. Bu iki əmir üç min nəfərlik bir ordu hazırlayıb İraqa yürüş etdilər. Qəzvin ətrafında Qızıl Arslanın qardaşı oğlu Qutluğ İncə ilə vuruşdular. Qutluğ İncənin 12 minlik ordusu tar-mar oldu, özü isə qaçdı (588-1192). Bu zəfərdən sonra Sultan Toğrul Həmədana gəldi və təkrarən səlcuq taxtına əyləşdi. Səlcuq Ravəndi Toğrulun o zaman bu rübaini söylədiyini yazır:

Sanma ki, kimsə mənə kömək etdi,
Qılınc zəfər qazandı, tale oyanmışdı.
Qullarımdan vəfəni ancaq
Anasıoğlu Mahmud və Dizmari göstərdi.⁴⁰³

³⁹⁹ İbn ül-Əsir, s. 73.

⁴⁰⁰ İbn Həmdun. Təzkiyə, Topqapı sarayı kitabxanası, № 2498. Vərəq 180 a.

⁴⁰¹ Yəni Tonqa-Ürək. Məlum olduğu kimi tonqa qaplan cinsindən bir heyvanın adıdır. Bu ad insanlara da verilir (Kaşğari, Atalay, III, s. 368); Tonqa Tigin, Alpertonqa. Bu ad mətnlərdə Toğa-Yürək şəklindədir. Bu burada «nə»nin «ğ» şəklində tələffüzündən başqa bir şey deyil: Tanğın-tağın kimi.

⁴⁰² Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 182.

⁴⁰³ Rəhat üs-südur, s. 369, A. Atəşin türkcəyə tərcüməsi, II, s. 399; Rəşidəddin, Səlcuqlar fəslü, A. Atəş nəşri, s. 189; Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 182.

Əmir Anasıoğlu bin Mahmud haqqında başqa bir məlumat yoxdur. Onun İraqın oğuz bəylərindən Anasıoğlunun soyuna mənsub olmasına dair dəlilimiz də yoxdur.

Cəlaləddin Xarəzmşah Azərbaycana gələrkən (1225-ci il) Arandakı türkmənlərin sayı hədsiz-hesabsız idi. Belə ki, onların çox olduqlarını göstərmək üçün «qarışqa sürüsü» və «çəyirtkə buludu» sözləri işlədilir.⁴⁰⁴ Bu dövrdə Arandakı türkmənlərin mühüm bir qisminin başçısı əmir Hüsəməddin Qılınc Arslan idi.⁴⁰⁵ Lakin bir qədər sonra gələn monqollar Muğan və Arandakı türkmənləri buradan çıxardılar.⁴⁰⁶ Türkmənlər Anadoluya getdilər. Monqolların gəlişindən Cəlayirilər dövrünədək olan müddətdə Azərbaycan və Aranda türkmənlərin yaşadığına dair heç bir məlumatın qeydə alınmaması buralardakı türkmənlərin əksəriyyətinin Türkiyəyə köçmüş olduğunu göstərir.

9. İRAQ VƏ CƏZİRƏ

Bu ölkədə türkmənlər əsasən Mosul bölgəsində yaşayırdılar. Sultan Məhəmməd Tapar və onun oğlu Sultan Mahmud dövründə Bəsrədə böyük əmir Ak-Sunqur əl-Buxarinin köməkçisi olan Sunqur əl-Bayati adlı bir əmir vardı. Yüksək mənəbli adamlardan fərqli olaraq bu əmirin etnik mənsubiyyəti naməlum olduğu üçün əl-Bayati nisbəsinin bizim bayat boyu ilə bağlılığı xüsusunda şübhəmiz var. Ancaq bu kəlmənin başqa bir şəkildə izahı da mümkün deyil. Bağdadın cənub-şərqində Badaraya vilayətinə daxil olan Bayat qəsəbəsinin adı ancaq XIII əsrdən etibarən çəkilir. Əmir Sunqur əl-Bayati zamanında Bəsrədə ismailiyə türkləri və bulduqiyə türkləri kimi əsgəri zümrələr var idi. İsmailiyə türklərinin başçısı Qızıoğlu, bulduqiyə türklərinin başçısı isə Sunqur-Alp adlı bir əmir idi. Bu dövrə aid mənbələrdə Qızıoğlu adına tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, Məhəmməd Taparın böyük əmirlərindən birinin adı Qızıoğlu idi. O həm də Taparın oğlu Mahmudun atabəyi idi. Buraya Sultan Məsud dövrünün əmirlərindən başqa bir Qızıoğlunu da əlavə edə bilərik. Bu kəlmənin Ğuzz oğlu, yəni Oğuz oğlu kimi izah edilməsi bir qədər şübhəli görünür. Həmin dövrdə Bağdadda bəkcəyyə əmirləri vardı. Böyük ehtimala görə bunlar şəhərdəki sultanlara və böyük əmirlərə aid sarayların, qəsrlərin, kazarmaların mühafizəsinə təyin edilən əsgərlərin (bəkcilərin - keşikçilərin) əmirləridir.

Mosul bölgəsində iqtası olan Kür-Yavı adlı türkmən bəylərindən biri haqda məlumatımız var. Onun Xorasan adlı bir əmirin oğlu olduğunu da bilirik. Sultan Məhəmməd Tapar və onun oğlu Sultan Mahmud dövründə Kür-Yavı aşağı Zab sahilindəki Bəvazic qalasının və qalanın ətrafının sahibi idi. Sultan Məsudun

⁴⁰⁴ Nəsevi, s. 374.

⁴⁰⁵ Göstərilən əsər, s. 375, 383.

⁴⁰⁶ Zəkəriyyə Qəzvini, Asar ül-bilad, Beyrut, 1380, s. 564.

hakimiyyəti dövründə həmin yer Kür-Yavının oğlunun əlində idi, ancaq oğlunun adı bilinmir.

Zəngilər dövlətinin türkmən əmirlərindən biri də Zeynəddin Əli Küçük (Kiçik-tərc.) idi. Zeynəddin Əli uzun illər Mosul atabəyləri dövlətinin işlərini enerji ilə idarə etdikdən sonra 1167-1168-si ildə Ərbilə çəkilməmişdi. Onun atası Bəg-Təgin,⁴⁰⁷ babası isə Məhəmməd adlı bir adam idi. Zeynəddin Əlinin böyük oğlu və ikinci xələfi məşhur Müzəffərəddin Gök-Börü (Bozqurd) idi. Səlahəddin Əyyubinin kürəkəni olan Gök-Börü o dövrdəki səlib vuruşmalarının ən igid əmirlərindən biri idi. Tikdirdiyi ictimai əsərlərlə və xalqa göstərdiyi şəfqət və yardımlarla onun adı-sanı hər tərəfə yayılmışdı.⁴⁰⁸

Nəvakiyyə türkmənləri 463-cü ildə (1070-1071) Suriyaya gəldilər. Bunların Ər-Barsqan ilə Anadoluya gedən nəvakiyyələr olduğu məlumdur. Onların başbuğu Qızlı (?) adı Qızlıdan sonra Uvak oğlu Atsız və Şöklü adlı bəyləri gəlirdi. Qızlı fatimilərin Əkka valisi Bədrəddin Camalın xahişi ilə Suriyada yağmaçılıq edən ərəbləri qovdu. Bu nəvakiyyələr öz davranışları ilə Səncəri məğlub edib əsir alan oğuzlardan olduqca fərqli görünürlər. Onlar yerli əhalidən əkinçilər tutaraq ərəblərin günahı üzündən xarab olan Rumelidəki torpaqları becərdirmişlər. Satılan zeytun məhsulundan 300 min dinar əldə edən əkinçilər miri haqqı olaraq nəvakiyyələrə 30 min dinar verdilər. Digər tərəfdən nəvakiyyələr şəhərləri yağma etməkdən daha çox hakimiyyətləri altına almaq üçün tuturdular. Beləliklə, Qızlıdan sonra nəvakiyyələrin hakimi olan Atsız Qüdsü, Dəməşqi (Şamı) və digər yerləri fəth etdi.

XII əsrin əvvəllərindən etibarən nəvakiyyələrdən daha bəhs edilmir.

10. SURIYA

Səlcuq hökmdarı Məlik şah 470-ci ildə (1077) qardaşı Tutuşu Suriya məlikliyinə təyin edərkən onun məiyyətinə Bəkçi oğlu Afşin, Sandak, Dimlaç oğlu Məhəmməd, Tutu oğlu və Bərik oğlu kimi qüvvətli bəyləri daxil etmişdi. Bunlar eyni zamanda Anadolunun fəthində mühüm rol oynamış bəylər idi. Böyük əmir Afşinin aqibəti haqda heç bir qeydə təsadüf edilmir.

XII əsrdə İmadəddin Zəngi Hələb əmiri olduqdan sonra Şəhrizor-Ərbil bölgəsindəki yıvaların mühüm bir qismini Hələb bölgəsinə gətirmiş və onlara səlibçilərə yaxın yerdə iqta vermişdi. Bu Suriya yıvaları öz başçıları Yaruka görə yaruqiyyə (yaruklu) adını almışlar. Əmir Bahəddin Yaruk 564-cü ildə (1168) ölmüş, oğlu Bədrəddin Doldurum onun xələfi olmuşdur. Tell-Başir və Tell-Xalid əmiri olan Bədrəddin Doldurum Nurəddin Mahmudun və Səlahəddinin dövründəki

⁴⁰⁷ İbn Xəlliqan (Vəfayət ül-əyan, Qahirə, 1948, III, s. 277) bu adın Bük-Tigin kimi oxunmasının doğru olduğunu söyləyir.

⁴⁰⁸ Gök-Börü haqqında bax: İ. Kafesoğlu, Gök-Börü, İ. A. VI, s. 885-892.

ən qüvvətli əmirlərdən biri idi. O, 611-ci ildə (1218) ölmüş, Hələbdə ona «yas mərasimi» düzəldilmişdi. Ondan sonra isə oğlu Fəthüddin Tell-Başir əmiri olmuşdur. 615-ci ildə (1218) Tell-Başir Səlcuq sultanı İzzəddin Keykavusun ordusu tərəfindən zəbt edilmişdir. Ancaq avanqard hissəsinin məğlub olması səbəbilə səlcuq ordusu geri dönərkən bura Məlikül-əşrəf tərəfindən alınmış, lakin yaruklara deyil, Hələb hökmdarı əl-Əzizin adamlarına verilmişdir. Bundan sonra yaruklar siyasi əhəmiyyətlərini itirmiş, Hələbdə yaşayaraq onlar üçün ayrılmış iqtalarla keçinmişlər.

XIII əsrin birinci yarısında Hələb bölgəsində yaşayan türkmənlərə Dudu oğlu və Konqur (Kanqar) adlı bəylər rəhbərlik edirdilər. Monqollar Anadolunu öz hakimiyyətləri altına aldıqdan sonra Suriyaya qələbəlik bir türkmən elatı köçdü ki, aşağıda bu elat haqqında məlumat veriləcəkdir.

11. ANADOLU

Malazgirt vuruşmasından keçən 10 il ərzində türklər Adalar dənizi və Mərmərəyə qədər olan yerləri fəth etdilər. Ancaq əsrin sonlarında başlayan səlib yürüşləri səbəbilə başda Qərbi Anadolu və Mərmərə bölgələri olmaq üzrə fəth etdikləri yerlərin mühüm bir qismini itirərək Orta Anadoluya çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Səlib yürüşləri dolayısı ilə qüvvətlənən Bizans türkləri Orta Anadoludan da qovmaq ümidinə qalılmışdı. Ancaq II Qılınc Arslan (1155-1192) 1176-cı ildə bizanslıları ağır bir məğlubiyyətə uğradaraq bu ümidi puç etdi. Türklər bu zəfərdən sonra yavaş-yavaş öz torpaqlarını Bizans hesabına genişləndirməyə başladılar. 1243-cü il Kosa-Dağ məğlubiyyətindən əvvəl türklər şimalda və cənubda dənizə çatmış, qərbdə isə Dənizli və Kütahyaya qədər getmişdilər. Cənubda Çuxurovdakı erməni krallığı vergi və əsgər verməyə məcbur edilsə də, bu krallıq səlibçilərin köməyi ilə yenə Tarsusdan Gavur dağlarına qədər uzanan bölgəni əlində tuta bilmişdir.

Səlcuq ailəsinin atası Arslan, yuxarıda gördüyümüz kimi, oğuzların kralı idi. Onun oğlu Kutalmış da oğuzlara arxalanaraq səltənət uğrunda mübarizəyə girişmiş, Kutalmışın oğulları Anadoluda fəthlərini onların sayəsində həyata keçirmişlər. Bununla bərabər, xanədanın bu qolu da digərləri kimi məmlük sistemini qəbul etdi. Çünki o dövrlərdə hər bir xanədan üçün bu sistemi qəbul etmək sanki bir zərurət idi. Xanədanın yaşaması və qüdrəti ona bağlı idi. Hər yerdə önünə çıxanı məhv edən monqol qasırgası bu sistemi tam olaraq tətbiq edən bir dövlət qarşısında dayanmaq məcburiyyətində qaldı.

Bununla bərabər, Türkiyə səlcuqlarında yenə də dövlətin arxalandığı əsil hərbi qüvvə xanədanın öz qövmü, yəni türkmənlər idi. Türkmənlər bu ölkədə köçərilikdən əl çəkərək oturaq yaşayışa keçməyə başladılar. Onlar daha çox kəndlər salaraq və ya tərک edilmiş kəndlərdə sakin olmaq surətilə yerləşirdilər. Səlcuq ordusuna enerjili sipahi əsgərlərini də məhz onlar verirdilər. Oturaq həyata

keçən türkmənlərə bir müddət sonra artıq türkmən deyil, türk deməyə başladılar. Köçərilərin sayının həmişə çox olmasına gəlincə, bunun ən mühüm səbəbi Azərbaycan, Aran və Orta Asiyadan buraya arası kəsilmədən davam edən köçlərdir. Bu hal, yəni fasiləsiz köçlər səlib səfərlərinin başlanmasından sonra səlcuq dövlətinin Anadoluda öz varlığını davam etdirməsində, sonra isə Yaxın Şərqi ən qüvvətli dövləti səviyyəsinə yüksəlməsində çox mühüm amil olmuşdur. Köçəri türk ünsürü, yəni türkmənlər bir qayda olaraq hüdudlarda bulunurdu. Bizans hüdudunda yaşayan uc türkmənlərinin şöhrəti Xorasana qədər yayılmış və onlar yunanlara qarşı uğurlu döyüşlərilə müsəlman və qeyri-müsəlman müəlliflərin əsərlərində bəhs mövzusu olmuşlar. Hətta uc (sərhəd, hüdud) sözünün mənasını bilməyən müəlliflər bunu onların adı hesab etmişlər. Monqol istilasına səbəbilə axışib gələn çoxsaylı yeni ünsürlər hesabına güclənən uc türkmənləri səlcuq dövlətinin ikinci dəfə fəth edən bilmədiyini Qərbi Anadolu və Mərmərə bölgələrini təkbaşına alaraq burada yerləşmişlər.

Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolunun hər bir bölgəsi və ya yörəsi bir türk xanədanının əlində idi. Onların bir-birinə qarşı münasibəti ümumiyyətlə dostcasına olmuş, bir-birinin haqq və hüququna hörmət etmişlər. Bu xanədanları özlərindən biri deyil, səlcuqlar və əyyubilər kimi qonşu dövlətlər ortadan qaldırmışlar. Bu xanədanlara xas olan ikinci bir xüsusiyyət odur ki, onlar öz fəaliyyətlərinin mühüm bir qismini məmləkətlərinin abadlığına sərf etmişlər. Onların vücuda gətirdikləri ictimai əsərlər zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Səlcuqlar dövründə Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludakı türk xanədanlarının kakim olduqları bölgənin türkləşdirilməsində nə dərəcədə rol oynadıqları yaxşı bilinmir.

Həmin xanədanların başlıcası bunlardır: Ərzurum bölgəsində saltuklar, Ərzincan bölgəsində məngüçüklər, Axlatda ermənşahlar, Mardin, Xısn-Keyfa, Məyyafariqində (indiki Silvan) artuklar, Amiddə (Diyarbəkir) İnal (Yinal) oğulları, Bitlis-Ərzəndə Toğan Arslan oğulları, Xarputda və Muşda Çubuk və oğlu. Bunlardan Artuk oğulları, Toğan Arslan oğulları, İnal oğulları və Çubukun qəti olaraq türkmən olduqlarını bildiyimiz kimi, saltukların və məngüçüklərin də eyni qövmə mənsub olduqları şübhəsizdir. Ermənşahlara gəlincə, bunlar bir türk məmləkət sülaləsi idi. Bu türkmən xanədanları içində ən məşhurunun artuklar olduğu məlumdur. Artuklar Məlik şah dövrünün böyük komandanlarından olan Artuk bəydən başlanır. Artuk bəyin atası Əksükün salar (komandan) ünvanını daşması onun adı bir şəxsiyyət olmadığını göstərir. Artuklar ailəsi türkmənlər arasında əlahiddə bir mövqə sahibi idi. Artuk bəyin oğullarından Sökmən türk adətində uyğun olaraq türkmənləri dəvət etmək üçün onlara ox göndərəndə türkmənlər bu dəvəti böyük bir sevinclə qarşılayırdılar.⁴⁰⁹ Artukların türkmənlər arasında əsil-nəcabətli və mümtaz bir ailə sayılmasında onların Artuk və Əksük

---

⁴⁰⁹ Oxumaq - dəvət etmək, oxuntu - dəvət hədiyyəsi ifadələri buradan yaranmışdır.

böylərdən əvvəlki başçıların da xidməti vardır. Bir salnaməçi artukları iki böyük türkmən xanədanından (digəri - səlcuqlardır) biri kimi təqdim edir. Bu xanədan İ-Qazi və Sökmən qardaşları və onların qardaşı oğlu Bələk səlib vuruşmalarının tanınmış simalarındandır. Əyyubi dövlətinin qurulması kürdləri bir qədər əhəmiyyətli mövqeyə çıxardı. Bu dövlətin Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluda bəzi yerlərə hakim olması həmin yerlərin etnik çöhrəsinə təsir etdi və kürdlər bu bölgələrdə keçmişdəkinə nisbətən daha geniş sahəyə yayıldılar. Əyyubi ordusundakı türklər və kürdlər bir-birini sevmirdilər. Bu düşmənçilik axırda «əkrad»ın (kürd sözünün ərəbcə cəmidir - tərç.) ləğv edilməsinə səbəb oldu. Səlahəddin Əyyubinin Qüdsü fəth etməsi münasibətilə yazılan mənzumələrdə kürdlər deyil, məhz türklər vəsf olunurdu.

1185-ci ildə Cənub-Şərqi Anadoluda qələbəlik bir türkmən elatı meydana çıxdı. Bu türkmənlər ümumiyyətlə Mosul-Rəqqa və Urfa dolaylarında qışlayırdılar. Onların qəfil meydana çıxmış kimi görünmələri həmin türkmənlərin buraya Xorasandan gəlmiş olduqları qənaətini yaradır. Həqiqətən, yuxarıda da deyildiyi kimi, Xarəzmşah Sultan şahın 568-ci ildə (1173) oğuzların əlindəki Səraxsı tutmasından sonra Mərv-Səraxs bölgəsində qələbəlik halda yaşayan oğuzlar dağılıbmışdılar. Yəqin ki, bu türkmənlər dağılan Xorasan oğuzlarının bir qoludur. Onlar sayca qələbəlik olub yaylaq və qışlaq üçün geniş bir bölgədə hərəkət etdiklərindən öz təsirlərini hər tərəfdə hiss etdirirdilər. Onların başçıları Rüstəm adlı bir bəy idi. Həmin i.. (1185) bu türkmənlərlə kürdlər arasında kürdlərin yol kəsməyi və ya türkmən toyunda iştirak etmək istəmələri üzündən şiddətli bir vuruşma başladı. Qartallarla leyləklərin çarpışmasını andıran bu vuruşma Cəzirət ibn Umar (indiki Cizrə) yörəsindən tutmuş, Mosul, Diyarbəkir, Axlat, Suriya, Malatya bölgələrinə, hətta Azərbaycana qədər yayılmaq üzrə geniş bir sahədə cərəyan etdi. Həmişəki kimi birinci dərəcəli savaşı olduğuna şübhə edilməyən türkmənlər hər yerdə kürdləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Suriyalı Mixailin məlumatına görə, Suriya və İraqda kürd xalqı tamamilə yer üzündən silindi. Kürdlərə sığınacaq verən və türkmənlərə əsir düşən 20 min xristian da pulla satıldı. Bu türkmənlər yaylağa çıxdıqları zaman Gürcüstana da axınlar təşkil etdilər. Onlardan mühüm bir qisminin sonra səlcuq hökmdarı II Qılınç Arslanın oğlu Sivas valisi Qütbəddin Məlik şahın xidmətinə daxil olduğu və Frederik Barbarosun almanları ilə vuruşduğu anlaşılır. Səlcuq dövründəki türkmənlərin tarixinə aid verilən bu geniş xülasə burada sona çatır. Bu xülasədən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür.

Oğuzlar və ya türkmənlər səlcuq dövlətini qurmuş, bu dövlətin böyüməsində də başlıca rol oynamışlar. Dövlətin qurulmasından tənəzzülünə qədər xanədan üzvləri arasında davam edən taxt-tac uğrunda mübarizəyə, əmirlərin üsyanlarına, hökmdarlarla öz qövmü arasındakı anlaşmazlıqlara və vuruşmalara baxmayaraq türk hakimiyyətinin davamlı olmasında onlar çox mühüm bir amil olmuşlar. Orta Asiyadan gələn köç dalğaları türkmənləri daim gücləndirirdi.

Səlcuqlardan başqa Farsdakı salqurlar, Bərçəm oğulları, Qıfçaq oğulları, qara bəlihlilər, yarıklar, Şumla oğulları, bəy tiginlər, artuklar, İnal oğulları, toğan arslanlar, saltuklar və məngücülər onlara mənsub idilər. İranda səlcuq xanədanının ortadan qalxması onların siyasi əhəmiyyətini azaltmamış, bəlkə də artırmışdır.

12. MİSİR, AFRİKA VƏ YƏMƏNDƏ TÜRKMƏNLƏR

Oğuz ili köçüb yürümədik yol barmu?
İvin tutub olturmaduk yurt barmu?
(*Şəcərəyi - tərakimə*, s. 62).

Suriya hökmdarı Nurəddin Mahmudun əmir Əsədəddin Şir-Kuh komandanlığında Misirə göndərdiyi qüvvələr arasında xeyli türkmən də vardı. Ələlxüsus 564-cü ildəki (1169) üçüncü səfəri zamanı Şir-Kuhun komandanlığındakı orduda 6 min türkmən olduğu məlumdur. Misirlilər bu türkmənlərə *ğuzz* deyirdilər.⁴¹⁰ Bu söz haradan gəlir? Onlar Yaxın Şərqi yeni gəldikləri üçün bu adla anılmışlar, yoxsa qədim bir ənənə ilə, yəni Atsızın qövmündən olduqları üçün onlara oğuz deyilmişdir? Bu xüsus bilinmir. Anlaşıldığına görə, bunlardan bir qismi 568-ci ildə (1172-1173) Səlahəddin Əyyubinin qardaşı Təqiəddin Ömər in məmlükü Qaraquş komandanlığında Misirdən Trablisə gələrək buranı və Mehdiya istisna olmaqla İfriqiyyəni köçəri ərəblərin köməyi ilə fəth etmişlər. Sonra bunlardan bir bölüyün Şimali Afrika və Cənubi İspaniyaya hakim olan müvəhhidlərdən Əbu Yusif Yaqubun xidmətinə girdiyi görülür. Bu hökmdarın və onun xələfləri zamanında oğuzlardan bəziləri mühüm mövqelərə yüksəlmişlər. Məsələn, oğuz əmirilərindən olan Şabana İspaniyada ildə 7 min dinar gəlir gətirən iqta verilmişdi.⁴¹¹

Misirə gələn türkmənlər arasında Rəsul ləqəbi daşıyan Məhəmməd oğlu Harun adlı bir türkmən bəyi də vardı. O, Biçək adlı bir türkmən oymağına mənsub idi. Bu türkmən oymağı haqda heç bir məlumatımız yoxdur. Səlahəddin Əyyubi öz qardaşı Turan şahı 569-cu ildə (1173-1174) Yəməndə göndərəkən Rəsulun oğulları da onun məiyyətinə daxil edilmişdi. Rəsul oğulları Yəməndə mühüm vəzifələrdə oldular və get-gedə böyük mövqelərə yüksəldilər. Əyyubi hökmdarı Məlik Məsud 626-cı ildə (1228-1229) Məkkədə öləndə onlardan biri – Nurəddin Yəməndə öz hökmdarlığını elan etdi. Yəməndə 859-cu ilədək (1455) onun övladlarının əlində qaldı. Rəsul oğullarının paytaxtı Zəbid idi. Bu türkmən xanədanı xalqa qarşı şəfqət

⁴¹⁰ Əbu Şamə, Rövzətəyn fi əxbari-dövlətəyn, I, s. 158.

⁴¹¹ İbn ül-Əsir, XI, s. 174-175, 211, 234-235; Əbdülvahid əl-Mərrakeşi, Dozi nəşri, Leyden, 1881, s. 210.

göstərməsi və abadlıq fəaliyyətində bulunması ilə Yəmən tarixində xoş bir xatirə qoymuşdur.⁴¹²

I. MONQOL İSTİLASINDAN SONRA TÜRKMƏNLƏR

Monqol istilasının ən mühüm nəticələrindən biri Orta Asiya türk etnoqrafiyasını dəyişdirməsidir. Uyğur, karluk, qırpaq və bəzi digər türk qövləri bu istila nəticəsində dağılara qövmi xarakterlərini itirdilər. Bunlarla monqol təşəkküllərinin birləşməsindən yeni qövlər meydana gəldi ki, onlar dil etibarilə türk, siyasi keçmiş etibarilə monqol idilər. Məşhur Teymur bunun tam bir örnəyidir. Beləliklə, bu gün Orta Asiyadakı özbək, qazax, qaraqalpaq, Şərqi Türküstan türkləri bu qarışma və qaynaşmadan meydana gəlmiş yeni qövlərdir.

Monqol istilası İslam aləminin çöhrəsini də tamamilə dəyişdirdi. Xəlifəsilə, məmlük ordusu ilə, parlaq mədəniyyəti və zəngin ticarət həyatı ilə köhnə dünya ortadan qaldı. Monqol istilasından sonra yaranan yeni aləmdə türk mədəniyyəti mühüm bir mövqe qazandı. Bu isə Anadoluda olduğu kimi, Mavəraünnəhrdə, Azərbaycanda türk əhalinin keçmiş nisbətən hədsiz çoxalması ilə əlaqədardır. Bu xüsusda Anadolu digər türk ölkələri arasında ən başda gəlirdi. Türk dili Osmanlı imperiyasında XVI əsrdə rəqibsiz bir vəziyyətdə olarkən, artıq Türküstan adlanan Mavəraünnəhrdə XX əsrin əvvəllərində belə fars dili hələ rəsmi dil kimi işlənirdi.

1. XƏZƏRARXASI TÜRKMƏNLƏR

Monqol istilası səbəbilə Mavəraünnəhr, Xorasan və Azərbaycanda yaşayan türkmənlərin çoxu Anadoluya gəldilər. Onlar istilanın önündən qaçanlar idi. Manqışlaqda X əsrdən bəri yaşayan oğuzlar bu istiladan çox zərər çəkmədilər. Çünki Manqışlaq istila sahəsindən kənardə idi. Bununla birlikdə, onlar əvvəlcə Altın Ordu («Qızıl Orda» tərç.) xanlarına, sonra isə Xivədə yaşayan xanlara tabe oldular. Manqışlaqdakı türkmənlərin mühüm bir hissəsi salur boyuna mənsub idi. Əbülqazi xanın «Şəcəreyi-tərakimə»sindəki bir qeydə görə Şah Məlikin öldürülməsi nəticəsində baş verən dağılma səbəbilə⁴¹³ oğuzlardan çox böyük bir elat Manqışlağa getmişdir. Bu oğuz elatının içində hər bir boydan adamlar vardı, ancaq əksəriyyətini öymür, döyər, iqdır, çavuldur, karkın, salur və ağar boylarına mənsub qollar meydana gətirirdi. Manqışlağa gedən bu oğuz elatının başında, həmin müəllifin verdiyi məlumata görə Qılıq bəy, Qazan bəy və Qaraman bəy

---

⁴¹² Əl-Həzrəçi, Kitab ül-ükd il-luluyə fi tarix id-dövlət ir-Rəsuliyə, Leyden, 1906, s. 27, 74; Münəccimbaş, II, s. 655-660.

⁴¹³ Şəcəreyi-tərakimə, s. 61.

dururdu.⁴¹⁴ Manqışlaqdakı salurların içki (iç; daxili) salur və taşqı (xarici, dış) salur olmaq üzrə iki qola ayrıldıqlarını bilirik. Türkmənlər XVII əsrdə yomut, ərsarı, təkə və sarıq kimi böyük türkmən tayfalarının salurlardan çıxdıqlarına inanırdılar.⁴¹⁵ Əgər bu iddia doğrudursa, bugünkü Türkmənistan türkmənlərinin böyük əksəriyyətinin əslində salurlardan ibarət olduğunu qəbul etmək lazımdır.⁴¹⁶ Halbuki salurlardan bəzi mühüm qolların qərbə köçdüklərini bilirik.⁴¹⁷

Manqışlaqda çavuldurlardan (çavundur) da çox mühüm bir qol vardı. Bu çavuldurlar ilə iqdır və soynacılara mənsub bir qrup rus çarı Pyotr zamanında kalmıqlar tərəfindən Şimali Qafqaza aparıldılar. 1912-ci ildə onların sayı 15534 nəfər idi. Qafqaza aparılan bu türkmənlər uzun müddət Orta Asiyadakı eldaşları ilə əlaqələrini kəsməmiş və Maxdumqulunu onlar da öz böyük şairləri hesab etmişlər.⁴¹⁸ Yaşadıqları bölgənin adı ilə Stavropol türkmənləri adlanan bu türkmənlər öz varlıqlarını günümüzədək qoruya bilməmişlər. X əsrdən bəri Manqışlaq yarımadasında yaşayan türkmənlər xüsusilə noqayların və kalmıqların hücumları nəticəsində öz yurdlarından köçərək Balxan və Xorasana gəlmişlər. XIX əsrdə artıq orada heç bir türkmənə rast gəlmək mümkün deyildi. Balxan və Xorasan bölgələrindəki türkmənlər səyyahlara əsil yurdlarının Manqışlaq olduğunu söyləmişlər ki,⁴¹⁹ bu söz onların böyük əksəriyyəti barədə doğrudur. «Şəcəreyi-tərakimə»də Balxan dağlarında qədimdən bəri yaşayan türkmən oymaqlarından oxlu, göylü və sultanlının adı çəkilir.⁴²⁰

«Oxlu türkməni»nin adı XVI əsrə aid Səfəvi mənbələrində eymir (eymir), salur və göylənlərlə birlikdə çəkilir. Onların hamısına birlikdə «yaxa türkməni» və ya «sayın xanlı türkmənləri» deyilirdi. Türkmənlərin böyük şairi Maxdumqulunu yetirən göylənlər Gürgan (Cürcan) irmağının yuxarı yatağında yaşayırdılar. Bunların qəbiləvi birlik təşkil etmədikləri bilinir. Bu elatda (Vamberiyə görə 12.000 çadır) aznufuzlu bəydili, bayındır, kayı və eymur kimi boylara mənsub

---

⁴¹⁴ Əbülqazi bu qeydi Cami ət-təvaxidən alsa da, əlimizdəki nüsxələrdə belə bir ifadə yoxdur. Bu nüsxələrdə adı göstərilməyən bir bəyin 1000 atlı ilə Ceyhunun orta yatağında yurd saldığı, Qutluğ, Qazan və Qaraman bəyin onun övladları olduğu göstərilir.

⁴¹⁵ Göstərilən əsər, s. 69, 72, 73.

⁴¹⁶ Türkmənlər arasında 1863-cü ildə səyahət edən məşhur türkoloq. A. Vamberi 196500 çadır hesabladığı (türkmənlərdən bütün salurları 10 min, ərsarları 50 min, sarıqları 10 min, təkələri 60 min, yomutları isə 40 min çadır olaraq göstərir ki, (Mərkəzi Asiyaya səyahət, s. 309), bunların cəmi 170 min edir.

⁴¹⁷ İkinci hissədəki «Salur» boyu bəhsinə bax.

⁴¹⁸ Bu türkmənlər haqda bax: V. Bartold, Türkmən xalqının tarixi, ingilis dilinə tərcümə edən V. və T. Minorski. Leyden, 1962, s. 157-159.

⁴¹⁹ Vamberi, göstərilən əsər, s. 325.

⁴²⁰ Şəcəreyi-tərakimə, s. 61.

oymaqlar da görülür.⁴²¹ Buradakı kayı obası Osmanlı xanədanının öz boylarından olduğunu bildirdi.⁴²²

«Şəcəreyi-tərakimə»də⁴²³ Bəlxin qərbindəki Andhoy tərəflərdə yaşayan Əlieli türkmənlərinin əslən qul, yəni kölə olan bir gəlmə adamın övladından törədikləri bildirilir. Halbuki XIV əsrin ikinci yarısında Mərv ətrafındakı Mahanda Əli bəy adlı olduqca qüdrətli bir bəy vardı.⁴²⁴ Yənə «Şəcəreyi-tərakimə»yə görə⁴²⁵ Xızırelı Əlinin qardaşı Xızırda, Qullar oymağı Əlinin digər qardaşı İkdən (yaxud Əyikdən), qaravililər (evlilər) Əlinin başqa bir qardaşından - Qaşqadan törəmişlər. Belə olduqda burada adı çəkilən qaravililərin eyniadlı oğuz boyunun qalığı olması düşüncəsi zəifləyir. Doğrudan da, Anadoluda bu gün Qaraevli adlı bir oymağa rast gəlsək də, onun mənşəyi şübhəlidir.⁴²⁶

Qaraevlilər «Şəcəreyi-tərakimə»də,⁴²⁷ Amu-Dəryanın sahilində və Acı dənizin (Xəzərin) yaxınlığında bərkətsiz torpaqlarda yaşayırdılar, sayları da az idi. Hələlik əsərdə Balxandakı dəvəçilər və Əski xalq oymaqlarının da türkmən olmayan şəxslərdən törədikləri bildirilir. Bütün bunlar və bir sıra digər tarixi dəlillər Xəzəraxası türkmənlərin arasına çağatay, özbək və başqa uluslara mənsub oymaqların, ailələrin, şəxslərin girmiş olduqlarını göstərir. Biz XVI əsrin ikinci yarısında bu türkmənlər arasında Cəlayir oymağının olduğunu bilirik. Bu oymaq monqol mənşəli olub əvvəlcə çağatay ulusuna daxil idi.

Xəzəraxası türkmənlərin başlıca olaraq hansı boylardan törədikləri məsələsinə gəlincə, əhəmiyyətlərinə görə bu boyları sadalaya bilirik: salur, çavuldur (çavdur-çavundur), iqdır, yazır, eymür (eymir), karkın. Onlar Balxan və Xorasan bölgələrinə Manqışlaqdan gəlmişlər. Onların arasında müşahidə edilən daha az əhəmiyyətli boylar isə bayındır, bəydili və kayıdır. Üç-oxların boz-oxlara nəzərən əhali cəhətdən daha qələbəlik olduğu da bir fərziyyə kimi irəli sürülə bilər.

Bütün səyyahlar türkmənləri Orta Asiyadakı türk ellərinin ən vuruşqanı kimi qiymətləndirirlər. Bununla birlikdə dövlət qurmaq bir yana, onlar noqay və kalmıklara belə müqavimət göstərə bilməmiş, nifrət boslədikləri özbəklərə də əsrlər boyu vergi verməyə məcbur olmuşlar. Halbuki Anadoludakı türkmən tayfalarından dövlət qurmamaları qalmamışdı. Xəzəraxası türkmənlərin siyasi bir birlik meydana gətirə bilməmələri onların oturaq həyata gec keçmələrinə və bu gün parçalanmış vəziyyətə düşmələrinə səbəb olmuşdur. İndi onların böyük əksəriyyəti

---

⁴²¹ Vamberi, göstərilən əsər, s. 306; Məsud Keyhan, Tarixi-coğrafiya-yi-müfəssəli-İran, 1311 şəmsi, II, s. 102-103; R. R. Arat, Göylən maddəsi, İ. E., IV, s. 809-811.

⁴²² A. Berns, göstərilən əsər, III, s. 199.

⁴²³ Şəcəreyi-tərakimə, s. 75.

⁴²⁴ Bartold, göstərilən əsər, s. 131.

⁴²⁵ Şəcəreyi-tərakimə, s. 74-76.

⁴²⁶ Qaraevli bəhsinə bax.

⁴²⁷ Şəcəreyi-tərakimə, s. 76.

(bir milyona qədəri) Türkmənistan SSR-də* yaşayır, bəzi mühüm tayfaları isə İran və Əfqanıstan dövlətlərinin təbəəsi arasındadır.

Əbülqazinin əsərindən öyrəndiyimizə görə, XVII əsrdə türkmənlərin əlində bir çox oğuznamələr var idi. Bu oğuznamələrin məzmunu haqda tam məlumata sahib deyilik, çünki onların heç biri bizə gəlib çatmamışdır. Yalnız onu bilirik ki, bu oğuznamələrdə Dədə Qorqud və Salur Qazanla əlaqədar bəhslər var idi.⁴²⁸ Bu əsərlərə «Cami ət-təvarix»in mənbə olub-olmadığı xüsusunda qəti bir şey söyləmək mümkün deyil.

Oğuznamələr XIV-XVII əsrlərdə Xarəzmdən Rumeliyə qədər bütün oğuz türklüyünün yaşadığı yerlərdə söylənir və oxunurdu. Bu, bütün qərb türklüyündə müştərək bir ənənə idi. XVII əsrdən etibarən bu oğuznamələrin yerini «Koroğlu» dastanı tutdu. Koroğlu XVI əsrin ikinci yarısının ortalarında Bolu sancağının Gərədə qəzasında buyruğu altındakı bir neçə yüz adamlı qaçaqlıq etməyə başlamış bir igid idi. Anlaşıldığına görə, sonra bu işi Tokat-Sivas arasındakı Çamlıbeldə davam etdirmiş və ehtimal ki, daha sonra böyük cəlalî üsyanında iştirak etmişdir. Aşıqlar hələ XVII əsrin başlanğıcında onun igidliklərindən bəhs edən dastanlar söyləməyə başlamışdılar. Bu dastan Türkiyədən İrana keçərək oradakı türklərin də ən çox sevdikləri dastan olmuşdur. Sonra Koroğlu dastanı Xəzəraxası türkmənlərə çatmış, onlar da bunu milli dastan kimi mənimsəmişlər. Üstəlik, «Fərhad və Şirin», «Tahir və Zöhrə», «Əsli və Kərəm» kimi xalq hekayələri də İran və Anadolu türklərinin olduğu kimi, onların da sevimli hekayələri idi. Beləliklə, məzhəb fərqi baxmayaraq oğuz elinin üç ayrı yerdə olan (Anadolu, İran, Xəzəraxası) tayfaları arasında yeni ortaq mədəniyyət məhsulları meydana gəlmişdir ki, bu, çox diqqətəşayan xüsustür.

Xəzəraxası türkmənlər siyasi bir varlıq göstərə bilməsələr də, Maxdumqulu kimi böyük bir şair yetişdirmişlər. XIX əsrdə Türkiyədəki son türkmən oymaqlarının da Dadaloğlu, Elbəylioğlu və Gündəşlioğlu kimi tanınmış şairləri olduğunu bilirik. Bu münasibətlə türkmənlərin hər zaman və hər yerdə daim milli şairlər yetirmiş olduğu qeyd etmək lazımdır.

2. İRAN

İrana gələn monqolların olduqca gözəl təlim görmüş mükəmməl təşkilatlı bir ordusu və təcrübəli məmurların başçılıq etdiyi divanı vardı. Bu divanda uyğur yazısı və 12 heyvanlı türk təqvimini işlədirdi. Uyğur yazısı İranda monqollardan sonra aradan çıxsada, türk təqvimindən son əsrlərə qədər istifadə olunurdu. Çünki bu təqvim günəş ili əsasında tərtib edildiyindən maliyyə ilinə uyğun gəlirdi. Bu

---

* Rəqəm 1950-ci illərə aiddir (tərc.).

⁴²⁸ III hissəyə bax.

* Çam Azərbaycanca şam ağacının adıdır (tərc.).

divanda yazı dili kimi monqol dili ilə bərabər türk dilinin də işləndiyinə hökm vermək üçün bəzi dəlillər vardır. Dövlətin dayağını təşkil edən el (ulus) hakim təbəqə olan monqol ünsürü ilə onun məyyəyətindəki türklərdən ibarət idi. Monqol ünsürü cəlayir, suldus, bisuut, sünit, kurulas və i. a. olmaq üzrə əsil monqol ulusuna mənsub boyların obaları ilə tatar, kirəyit, oyrat və s. monqolca danışan qövmlərin qollarından meydana gəlmişdi.

Türklərə gəlincə, onların çox mühüm qismini uyğurlar təşkil edirdi. Uyğurlar buraya yalnız dövlət məmuru və din xadimi kimi deyil, həm də əsgər kimi gəlmişdilər. Uyğurlardan başqa qıpçaq, karluk, küçəy və b. türk qövmlərinə mənsub çoxsaylı ünsürlər də vardı. Bunların bir qismi monqol xanları və bəylərinin məyyəyətində və əsgərlərinin arasında idi. Beləliklə, İran monqolları arasında başlıca iki dil işlədilir: monqol və türk dilləri. Getdikcə əhəmiyyətini itirən monqol dilinin XIV əsrin ikinci yarısına qədər danışıldığı şübhəsizdir. İlk monqol xanları Hülakü, Abakı və hətta Arqunun türkcə bildiyinə hökm vermək olmaz. Qazan və xələflərinin bu dili öyrənmiş olduğu anlaşılır. Əslində, monqollar arasındakı türk ünsürünün əhəmiyyət kəsb etməsi də bu hökmdarla başlayır. Monqolların İslamı qəbul etmələri və türkləşmələri arasında yaxın bir münasibətin mövcud olduğu görünür. Hər halda ikisi bir-birinə təsir etmişdir. Olcaytu (1304-1316) zamanında başda uyğurlar olmaqla türklər mühüm mövqelərə yüksəldilər. Uyğurlardan Sevins Aka bəylərin başı və Əbu Səidin atabəyi idi. Onun qardaşı Öyrünc də bir uyğur türkməninin komandanı və nüfuzlu əmirilərindən biri idi. Digər böyük uyğur əmirilərindən biri də nəcabətli bir ailəyə mənsub olan Əsən (İsən) Qutluğ idi. Elxani dövlətinin süqutundan sonra Anadoluda bir dövlət quran Ərətnanın da uyğur türkmənlərindən olduğunu bunlara əlavə edə bilərik. Ərətnanın böyük qardaşı Turumtaç da Qazan və Olcaytunun əmirilərindən idi. Bu hökmdarın dövründəki Əli Quşçu, qardaşları Bayıtmış və İlbasmışın, habelə bəzi əmirilərin qıpçaq olduğu bilinir.⁴²⁹

Qazan xan İslamı dövlətin rəsmi dini elan etməklə bərabər qövminin keçmişinə və adətlərinə bağlı hökmdar idi. Monqolların tarixini yaxşı bilən Pulat Cinsanqın danışdıqlarını zövqlə dinləyirdi. Qısa sürən xanlığı zamanı dövlətini reorqanizə etmək üçün tədbirlər görəkən türklərin və monqolların tarixinin yazılmasını da əmr etmişdi. İslam müəllifləri, ümumiyyətlə, monqolları türklərdən bir qövmlə saymışlar, bəzən də onları türk hesab etmişlər. Ehtimal ki, bunun başlıca səbəbləri zahiri bənzərlik və monqollar arasında çoxlu türkün olmasıdır. Qazan xanın sarayında da belə bir fikir mövcud idi. «Cameət-təvaxix»də bu fikrin tam inikasını görürük. Türk və monqol kitabda mənşəcə bir-birindən ayrılmış olsalar

---

⁴²⁹ Bu haqda təfəsilat üçün bax: F. Sümər. Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir nəzər, «Bülleten», XXI, № 83, s. 427-447.

da, türk adı altında eyni fəsilə tədqiq edilmiş, eyni zamanda oğuzların mənşəyinə də geniş yer verilmişdir.⁴³⁰

Əbu Səid Bahadır xanın 1335-ci ildə vəfatından sonra monqolların qüdrəti azaldı. Bozqırlarda olduğu kimi, monqollar arasında qanlı və uzun bir mübarizə başlandı.

1277-ci ildə monqollar Anadolunun idarəsini fələn əllərinə aldıqdan sonra bu ölkədə xeyli monqol saxlanmışdı. Bu qüvvəyə mərkəzdən təyin edilən bir əmir komandanlıq edirdi. İkinci böyük monqol qüvvəsi isə mərkəzi Mosul olan Diyarbəkir vilayətində olurdu. Bu qüvvənin mühüm bir hissəsini qələbəlik monqol oyrat qolu meydana gətirirdi.

Əbu Səid Bahadır xanın ölümündən sonra elxani taxtına çıxarılan Arpaqaunu (qısaca Arpa) Diyarbəkir valisi oyrat Əli Padşah tanımadı, Musa adlı bir şahzadəni xan elan edərək Arpaya hücum etdi. Arpa xan məğlub olaraq öldürüldü, yerinə Musa keçdi, Əli Padşah dövlətə hakim oldu. Ancaq onun dövrünü Çoban bəyin nəvəsi və Dəmir daşın oğlu Kiçik Şeyx Həsən böyük bir ordu ilə gələrək iqtidarı Əli Padşahın əlindən aldı (1337-ci il). Beləliklə, İrana Anadoludan ikinci bir elat da gəlmiş oldu. Cəlayir Şeyx Həsənin də qarşısına güclü bir rəqib çıxdı. Bu, Olcaytu və Əbu Səidin bəylərbəyisi məşhur sultus Çoban bəyin nəvəsi və Dəmir daşın oğlu Kiçik Şeyx Həsən idi. Kiçik Şeyx Həsən Anadoluda olurdu. Şeyx Həsənin ortaya çıxması ilə iki böyük və nəşəbli ailə qarşı-qarşıya gəlmişdi. Mübarizədə Kiçik Şeyx Həsən qalib gəldi və Böyük Şeyx Həsəni Bağdad ilə kifayətlənməyə məcbur etdi (1339). Anlaşıldığına görə, artıq İranın siyasi müqəddəratına Anadolu hakim olmağa başlamışdı ki, bu, XVI əsrə qədər davam etmişdir. İran da Rumeli kimi qövmi baxımdan Anadolunun davamı halını aldı. Bu hal monqol istilasını səbəbilə Anadoluda çoxlu əhali yığılmasından irəli gəlirdi.

Kiçik Şeyx Həsənin ordusunda xeyli miqdarda Anadolu türkməni də var idi. Onun xələfi və qardaşı Məlik Əşrəfin sevimli əmirlərindən Bəycəgiz Anadolu türkmənlərindən olub Çoban Salar oğlu Hacı Mehdimin oğlu idi. Monqolların gəlişi səbəbilə Azərbaycan və Aranda qələbəlik bir halda yaşayan türkmənlərin Andoluya köç etdikləri yuxarıda söylənmişdi. XIV əsrin ikinci yarısına qədər olan dövrdə bu bölgədə türkmənlərin bulduqlarına dair bu günədək heç bir qeydə rastlanmamışdır. Bununla bərabər türkmənlərdən bir çox zümrələrin monqol hakimiyyətini qəbul edərək Aran, Muğan və Azərbaycanda, Şəhrizor – Xilvan - Dinəvər bölgəsində (Kürdüstan) yaşadıkları qəbul edilə bilər. Monqol dövründə Savə və Avə tərəflərində xalac türklərinin yaşadıklarını bilirik. Bunlar orada varlıqlarını dövrümüzədək mühafizə etmişlər.⁴³¹ Savə şəhəri XIV əsrin ortalarına doğru əmir Şeyx Həsən Karlığın əlinə keçmişdi ki, buradakı Karlıq sözü deyəsən eyni adlı türk qövmünü ifadə edir. Cəlayir Sultan Əhməd dövrü əmirlərdən Pir

---

⁴³⁰ Bu xüsusda III hissəyə bax.

⁴³¹ Xalaclar haqda bax: F. Köprülü, Xalac maddəsi, İ. E., V, s. 109-116.

Hüseyn Karluk adlı⁴³² bir əmir də vardır ki, onun əmir Şeyx Həsən Karlığın qohumu olması mümkündür.

Farsa gəlincə, burada salğur xanədanı monqolların hakimiyyətini qəbul edərək öz varlığını 1286-cı ilədək qorumuşdur. Bu bölgədəki türklər (əsasən xalalar və türkmənlər) salğur dövlətinin süqutundan sonra da qövmi varlıqlarını davam etdirdilər.

Yenə monqol dövründə bir türkmən elatı siyasi bir qüvvə kimi Kırmanda yaşayırdı. Eyni dövrdə başda yazırlar olmaq üzrə türkmənlərdən bəzi oymaqların da Xorasanda yaşadıkları məlumdur.

XIV əsrin ikinci yarısında Aran və Muğanda türkmənlərin (tərakimə) yaşadığını görürük.⁴³³ Bunların arasında ən varlı türkmənlər Aranda yaşayan çobani türkmənləri idi.⁴³⁴

Yuxarıda bəhs edilən əmirlər arasındakı mübarizə nəticəsində elxani imperiyası parçalanaraq bir sıra kiçik dövlətlər meydana gəlmişdi. Bu arada türkmən qaraqoyunlu oymağı da tədricən güclənərək Mosul-Ərzrum arasındakı bölgənin mühüm bir hissəsinə hakim oldu. XIV əsrin sonlarına doğru onlar Naxçıvan, Xoy və digər yerlər olmaq üzrə İrənin üç vilayətini ələ keçirdilər, arada bir Təbrizi də işğal etdilər. Yenə həmin dövrdə daxili mübarizələrdə gücləri tükənmiş oyratlar Ərbil ətrafında yurd saldılar. Məhmət Saru adlı bir türkmən bəyi də Şəhrizora hakim oldu. Gördüyümüz kimi, Şəhrizor bölgəsi səlcuq fəthindən bəri həmişə türkmənlərin qələbəlik halda yaşadıkları bir bölgə idi. Monqolların gəlişi zamanı (1231) Şəmsəddin Sevinc adlı bir türkmən əmiri Ərbil-Həmədan yolunu öz nəzarəti altına almışdı. Bu türkmən bəyi Qışalova (?) adlı bir oymağa mənsub idi. Tabeliyində xeyli böyük bir icma olan Sevinc Ərbil əmiri Gök-Börüyə aid Saru adlı bir qalanı da ələ keçirmişdi. Sevinc sonra 627-ci ildə (1229-1230) Marağaya yaxın bir yerdəki çox möhkəm Ruindej qalasına da hakim oldu. Ancaq özü həmin il mühasirəyə aldığı Marağada bir oxa tuş olaraq öldü. Sevincdən sonra Ruindej qalasını qardaşı oğlu, onun da monqollarla bir çarpışmada ölməsindən sonra bacısı oğlu əlində saxlamışdır.⁴³⁵ Yuxarıda adı çəkilən Məhmət Sarunun adı ilə eyni olan qala arasında bir əlaqə olub-olmadığı barədə heç nə söyləmək mümkün deyil. Ancaq Məhmət Sarunun başçılıq etdiyi türkmən oymağının ondan sonra sarulu adlandırığını və bu oymağın öz varlığını zəmanəmizədək mühafizə etdiyini bilirik.

Qaraqoyunlu bəyi Qara Yusif XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanı teymurilərindən və İraqi-ərəbi isə cəlayir Sultan Əhməddən aldı. Bunun nəticəsində Şərqi Anadolunun hüddud bölgəsində yaşayan türkmənlərin bir hissəsi Azərbaycana

⁴³² F. Sümər. Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir nəzər, s. 438-439.

⁴³³ Hafiz Əbrü. Zeyli-Cami ət-təvaxiki Rəşidi, Tehran, 1317 şəmsi, s. 190, 245; Tarixi-Şeyx Üveys, Y. B. van-Lun nəşri, Lahey, 1954, s. 183.

⁴³⁴ Klaviyonun ingiliscə və ondan edilən türkcə tərcüməsində rastlanan Çobanlı (Çobani) adının Çəpni olduğu (bir şübhə nəticəsində) təsbit olunmuşdur.

⁴³⁵ İbn ül-Əsir, XII, s. 229.

gəldi. Gələnlər arasında əsil yurdu Maraş bölgəsi olan ağac əri türkmənlərindən bir oymaq da vardı ki, bu oymaq bu gün də İranda öz varlığını davam etdirir. Qaraqoyunlular sonra öz hakimiyyətlərini Sistana qədər genişləndirdilər. Bu nailiyyətləri Qara Yusifin kiçik oğlu və ikinci xələfi Cahan şah əldə etmişdir. Cahan şah türkcə şerlər yazmış türk hökmdarlarından biridir.⁴³⁶ Onun Təbrizdə tikdirdiyi Göy məscid bu gün də durur. Qaraqoyunlular başda Azərbaycan olmaqla İranda türkən və türk oymaqlarının da birləşməsi hesabına olduqca böyük bir ulus halında idi. Bu ulusu meydana gətirən başlıca boylar aşağıdakılardır: sadlu, baharlu, alpaut, duharlı, ağac əri, hacılı, qaramanlı, çəkürlü. Bu boylar Qaraqoyunlu dövləti yığılıqdan sonra da öz varlıqlarını uzun müddət davam etdirdilər.

Qaraqoyunlu xanədanına Baranlı deyilirdi. Bu adın mənşəyi qəti olaraq aydınlaşdırılmamışdır. Bunun kimi bu oymağın oğuz boylarından hansına mənsub olması da bilinmir. Minorski qaraqoyunluların yıva boyundan olduqları fikrindədir.⁴³⁷ İndiki vəziyyətdə ən tutarlı təxmin, deyəsən, elə budur.

Qaraqoyunlular öz qövmi xüsusiyyətlərini qorumaq və milli ənənələrinə bağlı qalmaqla bərabər dövlət təşkilatlarını eynilə cəlayirlərdən əxz etmişdilər. Onlardan sonra İranda hökm sürən digər dövlətlər də ümumiyyətlə bu dövlətin təşkilatına bağlı olmuşlar.

Qaraqoyunlu ulusunun əsas oymaqlarından biri olan baharlu tayfasının mühüm bir qismi Qaraqoyunlu dövləti yığılıqdan sonra ağqoyunlulara boyun əyməyərək Xorasana köç etmişdi. Bu oymağın üzvlərindən bir çoxu Hindistana gedib bəhməni xanədanının xidmətinə daxil oldu. Bunlardan Sultanqulu Qolkondada (Dəqqan) 1512-ci ildə istiqlaliyyətini elan edərək Kütübsahilər dövlətini qurdu. Kütübsahilər xanədanından Məhəmmədqulu isə Heydərabad şəhərinin əsasını qoydu və hökumət mərkəzini oraya nəql etdi. Kütübsahilər dövləti 1098 (1687)-ci ilədək yaşadı. Bu xanədanın üzvləri idarə etdikləri yerlərdə İslamı qüvvətləndirmişlər. Dəqqanın bu gün ən böyük şəhəri olan Heydərabad şəhərini salmaqdan başqa onlar bir sıra ictimai əsərlər də yaratmışlar ki, bu əsərləri bu gün də görmək mümkündür. Beləliklə, türkmən qövmü İslam ölkələrində oynadığı böyük tarixi rolla bərabər Hindistanda da xatirələr qoymuşlar. Yenə Hindistandakı Babur imperiyasının böyük əmirlərindən bəziləri (Bayram xan və oğlu Əbdürrəhim xan kimi) türkmənlərin baharlu boyundan idilər.

Qaraqoyunluların əzəli rəqibləri ağqoyunlular Diyarbəkir bölgəsində yaşayırdılar. Ağqoyunlu bəylərindən Qara Yölük Osman bəy mərkəzi Amid olmaq üzrə bir bəylik qurdu. Nəvəsi Uzun Həsən bəy isə (ölümü 1478) qaraqoyunlu Cahan şahı və Xorasana - Türküstan hökmdarı Əbu Səidi məğlub edərək bu bəyliyi

---

⁴³⁶ V. Minorski. Cahan şah Qaraqoyunlu və poeziyası (ingiliscə). XVI; 2 (Türkmenika, 9), s. 20 və ardı.

⁴³⁷ Qaraqoyunlu hökmdarları sülaləsi, Köprülü ərmağanı, s. 391-395.

bir imperiya halına gətirdi. Ağqoyunlu imperiyası Ərzincandan Xorasana, Bəsrədən Şirvana qədər uzanırdı. Beləliklə, beşinci dəfə Anadoludan gələn qüvvə İrana hakim olmuşdu. Uzun Həsən bəy az tanınmış böyük bir hökmdardır. Adil, xalqa qarşı şəfqət və mərhəmət hisslərilə dolu, əxlaqi dəyərlərə bağlı bir insan idi. Özündən əvvəl qoyulmuş bəzi vergiləri bidət sayaraq ləğv etmiş və vergilərin ədalətlə yığılması üçün bir qanunnamə vermişdi ki, bu, Səfəvi dövründə də uzun müddət qüvvədə olmuşdur. Həsən bəy eyni zamanda İranın bəzi yerlərindəki pis adətləri ortadan qaldırmaq üçün mübarizə aparmışdır. O, elm adamlarına çox etibar edir, hüsurunda tez-tez elmi məclislər keçirirdi.

Həsən bəyin bu günədək yaxşı bilinməyən bir tərəfi də onda aydın qövmi şüurun olmasıdır. O özünü Anadolu türklərinin hökmdarı sayır, Oğuz xanın nəslindən olması ilə fəxr edirdi. Eyni zamanda Xəzəraxası türkmənlərin də öz qövmündən olduğunu bildirdi. Ağqoyunlu oymağı oğuzların 24 boyundan bayındır boyuna mənsubdur. Bununla əlaqədar olaraq ağqoyunlular hələ Həməzə bəyin vaxtından pullarına, fərmanlarına və bayraqlarına bayındır boyunun damğasını vururdular. Osmanlı xanədanında qövmi şüurun canlanmasında ağqoyunluların müsbət rolu olmuşdur. Həsən bəy ibadət zamanı oxunmaq üçün Qurani türk dilinə tərcümə etdirmişdi, ancaq o zamankı din xadimlərinin və alimlərin buna qarşı çıxmaları üzündən bu təşəbbüsü baş tutmamışdır. Həsən bəyin bu hərəkəti gərək ki, türklər arasında respublika dövrünə qədər ilk və son təşəbbüs olmuşdur.

Elxanilərin əsasən cəlayir və suldus boylarına istinad etdikləri və böyük əmirlərinin bu boylardan çıxdıqları kimi, ağqoyunlular da başlıca olaraq pürnək və mosullu boylarına söykənirdilər. Bu iki mühüm boydan sonra Həməzə-Hacılı, Qara-Hacılı, əmirli, İzzəddin-Hacılı kimi ikinci dərəcəli boylar gəlirdi. Ağqoyunluların qalibiyyətləri nəticəsində Hələb türkmənləri, dulqadiri ulusu, Trabzonun cənub-qərbindəki çəpnilərdən bir çoxu onlarla birləşərək böyük ağqoyunlu elini meydana gətirmişlər. Hələb türkmənləri ağqoyunlu ulusuna əfşardan böyük bir oymağı, yenə əfşarlardan qütbəyilüləri, bayatlardan da mühüm bir qolu vermişdi. Səfəvi dövründə pürnək və mosullular türkmən adı altında birləşərək öz varlıqlarını bu dövlətin xidmətində də davam etdirmişlər.

Səfiəddin Ərdəbilinin sünni inamlarına əsaslanaraq qurmuş olduğu təriqət Anadoluda qədimdən bəri bilinirdi. Səfəvi ailəsindən Şeyx Cüneyd Ərdəbildəki şeyxlik vəzifəsini ələ keçirmək üçün əmisi Şeyx Cəfərə qarşı mübarizədə müvəffəq olmayınca Anadoluya getdi. O, şiəliyə meyli bir insandı. Şeyx Cüneyd Anadolunu gəzərkən kəndlilər və köçərilər arasında Əliyə və oğullarına qarşı ifrat sevgi bəsləyən icmalar gördü. Şiəliyi bu kəndlilərə və köçərilərə dərvişlər təlqin etmişdilər. Onlar batil inamlara çox inanan ataları oğuzlar kimi dərvişsayaq adamlara yaman düşkün idilər. Əslində kəndli və köçəri türkləri ziyarət edən, onlarla daima təmas və münasibətlər quranlar məhz dərviş və şeyxlər idi. Çünki onların öz arasında mədrəsə təhsilli adamlar az olduğu kimi, şəhər və qəsəbələrdə yaşayan mədrəsə çevrələri ilə əlaqələri də zəif idi. Qısacası, Türkiyədə digər İslam

ölkələrində olduğu kimi, xalqın əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər və köçərilər mədrəsənin təsiri xaricində idi. Digər tərəfdən, bu kəndli və köçərilərin çox mühüm bir hissəsi vergi verən rəiyyəət vəziyyətində idi. Üstəlik, Osmanlı dövlətinin döşürmə təşkilatı da getdikcə inkişaf edirdi. Bunun səlcuqlar dövründə olduğu kimi böyük böhranlar meydana gətirəcəyi mühəqqəqdi.

Şeyx Cüneyd Anadolunun bir çox bölgələrində bəlkə özünün də ümid etmədiyi bir tərzdə hərəkətlə qarşılandı. Böyük bir səyahətdən sonra başına o qədər silahlı adam toplaşdı ki, onlar Şeyx Cüneydin rəhbərliyi altında hətta Trabzonu mühasirəyə aldılar (1456). Bundan sonra ağıqoyunlu Həsən bəyin bacısı ilə evlənməsi onun şöhrətini və tərəfdarlarının sayını artırdı. Həsən bəyin öz bacısını ona verməsi isə rəqibi qaraqoyunlu Cahan şahı qarşı Cüneydin köməyini əldə etmək kimi siyasi bir qayə ilə bağlı idi. Şeyx Cüneyd öz tərəfdarları ilə Azərbaycanı qayıtdıqdan sonra Şirvanşahın ölkəsindən keçərək çərkəzlərə hücum etdi. Cüneydin bu hərəkəti Şirvanşahı qorxutmuş və onda haqlı olaraq belə bir qənaət doğurmuşdu ki, Cüneyd Şirvanı onun əlindən almaq qayəsini güdür. Həqiqətən Cüneydin Şirvandan çıxıb getməsini bildirmək üçün göndərdiyi elçinin öldürülməsindən sonra baş verən vuruşmada Cüneyd həlak oldu (1460). Bəlağətli, cəsur və fəal bir insan olduğu bilinən Cüneydin ölümündən bir az sonra Həsən bəyin bacısının bir oğlu oldu. Heydər adı verilən bu uşağı Cüneydin anadolulu türk müridləri unutmadılar və onun ətrafında toplaşdılar. Həsən bəyin Cahan şahı məğlub edərək İrana hakim olmasından sonra Şeyx Heydər də dayısının köməyi ilə Ərdəbildəki şeyxlik dərğahına yerləşdi. Xüsusilə Anadoluda geniş bir təbliğət təşkilatı quruldu və bu ölkənin hər yerinə xəlifələr göndərildi. Beləliklə, Heydər tərəfdarlarının sayı getdikcə artmağa başladı. Heydər atası kimi onlara başçılıq edərək çərkəzlərə qarşı hücum etdikdən sonra 1488-ci ildə atasının qisasını almaq və Şirvanı ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi. Ağıqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun müdaxiləsi olmasaydı Şeyx Heydər Şirvanşahı zərərsizləşdirib ölkəsini tutacaqdı. Ərdəbil şeyxi göndərilən ağıqoyunlu qoşunları tərəfindən məğlub edilərək öldürüldü (1488). Heydər Həsən bəyin qızı Aləmşah bəyimdən olan üç oğlu isə Farsdakı möhkəm İstəxr qalasında həbs edildi.

Ağıqoyunlu hökmdarı Yaqub bəy 1490-cı ildə gənc yaşında öldü. Oğulları kiçik olduğu üçün xanədan üzvləri arasında səltənət mübarizəsi başladı. 1492-ci ildə ağıqoyunlu taxtına çıxarılan Həsən bəyin nəvəsi Rüstəm bəy Sultan Yaqubun oğlu Bay Sunqur ilə mübarizədə Heydər oğlanlarından istifadə etmək üçün onları həbsdən buraxdırdı. Qısa bir zamanda silahlı müridlər Heydər oğullarının ətrafına yığıldılar. Rüstəm onların köməyi ilə rəqiblərini aradan qaldırdı. Ancaq səfəvi müridlərinin çoxluğu ağıqoyunlu hökmdarını və bəylərini qorxuya salmışdı. Buna görə onların üstünə qoşun göndərildi. Çarpışmada Heydər böyük oğlu Sultan Əli öldürüldü. Sultan Əlinin qardaşı İsmayıl və başqaları sadıq müridlərin köməyi ilə Gilana qaçırıldı. Ancaq Azərbaycan və Anadoludakı müridlərlə əlaqə kəsilməmişdi. Həmin dövrdə ağıqoyunlular arasında səltənət uğrunda mübarizə

fasiləsiz və şiddətli bir şəkildə davam edirdi. Bu mübarizədə məmləkət xaraba qalır, dövlət getdikcə zəifləyir, ağqoyunlu eli maddən və mənən tənəzzül edirdi. Nəhayət, 905-ci ildə (1499-1500) dövlət ikiye parçalandı. Azərbaycan, Aran və Diyarbəkir Əlvənd bəyə, İraqi-Əcəmlə İraqi-Ərəb, Fars və Kirman Yaqub bəyin oğlu Murada verildi. Daxili çəkişmələr ölkəni xarabazar, xalqı isə pərişan bir vəziyyətə salmışdı.

Türk tarixində xanədana mənsub şəxslərin vilayətlərə vali göndərildiklərini bilirik. Tariximizdə hökmdarın ölümündən sonra xanədan üzvləri arasında səltənət uğrunda mübarizənin baş verməməsi nadir hallarda görünən hadisədir. Hətta xanədan üzvlərindən biri hökmdar olduqdan sonra qohumları onu rahat qoymurdular. Bu məsələdə türklərdə hakim olan düşüncə «kim güclüdirsə, o haqlıdır» düsturudur. Bu düşüncə türklər İslamı qəbul etdikdən sonra da davam etmişdir. Hətta Fateh kimi bir hökmdarın belə bu düşüncəyə bağlı qaldığı, hökmdarlıq mövqeyini əlinə keçirən oğluna «nizami-ələm üçün» qardaşlarını öldürmək haqqını verdiyi məlumdur.

Tariximizdə səltənət vərasəti işinin möhkəm bir qaydaya bağlanmaması dövlətin başına qüdrətli şəxsiyyətlərin keçməsinə imkan versə də, taxt-tac qovğaları türk dövlətlərinin inkişafının qarşısını alır, başlıcası isə onların zəifləməsində və süqutunda əsas amil olurdu. Məhz ağqoyunlu dövlətinin yıxılmasında da bu xüsus mühüm amil olmuşdur.

Türkiyəyə gəlincə, zəif bir hökmdar olduğu açıq-aşkar bilinən II Bəyazid dövlətin işlərini həmin illərdə tamamilə paşalara həvalə etmişdi. Bəylərbəyilər, sancaq bəyləri və onlardan sonra gələnlər bulduqları yerləri istədikləri kimi idarə edir və bir çox bölgələrdə xalqa təzyiq göstərirdilər. Hərəkətə keçmək üçün bundan daha əlverişli zaman ola bilməzdi. Buna görə də Gilanda olan Şeyx Heydər oğlu İsmayıl yanındakı bir neçə sadıq adamla oradan çıxaraq müridlərini yığmaq üçün Ərzincan yaxınlığındakı Saru-Qaya yaylağına gəldi (905-1500). O buradan adamlar göndərərək müridləri yanına dəvət etdi. Bunu eşidən kəndli və köçəri türklər görünməmiş bir sevincə hər tərəfdən bölük-bölük onun hüzuruna gəldilər. Hətta bu münasibətlə dulqədir elində gərdəyə girməli olan bir gəncin dəvət xəbərini alaraq sevincə Ərzincana yola düşdüyü nəql edilir. Şah İsmayıl hər yandan axışıb gələn müridlərin başında Azərbaycana üz tutdu. İlk hədəf Şirvan idi. Şirvanşahı asanlıqla məğlub edən Şah İsmayıl ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd bəylə qarşılaşdı. Naxçıvan ətrafında baş verən vuruşmada (ramazan, 907 - mart, 1502) Əlvənd ağır bir məğlubiyyətə uğradı. Zəfərdən sonra Şah İsmayıl Təbrizə gəldi və 12 imam adına, sonra öz adına xütbə oxutdu. Bu surətlə şiə məzhəbli Səfəvi dövləti quruldu (1502). Bundan sonra bir-birinin ardınca zəfərlər qazanan Şah İsmayıl 10 il içində hakimiyyətinin sərhədlərini Ceyhundan Fərata qədər uzatdı, ağqoyunlu dövləti aradan qalxdı, Xorasan isə özbəklərin əlindən çıxdı. Bu dövlətin qurulmasında və İranda şiə məzhəbinin hakim olmasında ən böyük məsuliyyət ağqoyunlu xanədanının və sonra isə Osmanlı sultanı II Bəyazidin üzərinə düşür. II

Bəyazid ölkəsinin qulağı dibində İslam aləmini parçalayıcı şiə məzhəbli bir dövlət qurularkən dövrün ən qüdrətli ordusuna sahib olduğu halda buna tamamilə seyrçi qalmış və öz təbəəsindən minlərlə adamın bu dövlətin qurulmasında iştirakının qarşısını almamışdır. Osmanlı salnaməçilərindən İsfahanlı Xoca Məhəmmədin nəvəsi Xoca Sadəddin əfəndi: Başına tac aldı çıxdı ol pəlid, İtdi biidrak ətraki-mürüd - deyərək sözdə Şah İsmayılı gözdən salmaq istəmişdir. Gerçəkdən Səfəvi dövlətinin qurulmasında XVI əsrdən etibarən əl-ə-xüsus mənşəcə türk olmayan müəlliflərin çoxunun «ətraki-biidrak» (idraksız türklər) dediyi kəndli və köçəri türklərin unudulması, onlara əhəmiyyət verilməməsi başlıca amil olmuşdur. Bu hal XVI və XVII əsrlərdə Osmanlı dövlətinin başına Anadoluda çox bələlər açacaqdır. Səlcuqlar dövründə də bu unutmamanın necə acı nəticələr verdiyini daha əvvəl görmüşdük.

Səfəvi dövlətinin qurulması Türkiyədəki şiələr arasında elə dərin bir həyəcan yaratmışdı ki, onlar bir-birinə «şah» sözü ilə salam verir, əziyyətli yolçuluğa qatlanıb şahlarını ziyarətə gedirdilər. Onlara şahın əvəzinə peyğəmbərin qəbrini ziyarət etmək tövsiyə olunduqda «biz ölünü yox, dirini ziyarətə gedirik» cavabını verirdilər. Yavuz Səlimin Şah İsmayılı qarşı böyük bir əzmlə girişdiyi təşəbbüs şiəliyin Türkiyədə daha geniş yayılmasının qarşısını almış, Şərqi Anadolunu Osmanlı dövlətinə qazandırmış, Şah İsmayılın zəfərlər silsiləsinə son qoyaraq onu dərin matəmə qərq etmişsə, xüsusilə yeniçərilərin itaətsizliyi, dövlət adamlarının məsələnin əhəmiyyətini Səlim qədər anlamamış olması üzündən ciddi bir nəticə verməmişdir.

Yuxarıda verilən bu qısa məlumatdan da anlaşılacağı üzrə Səfəvi dövlətini quran ünsür tamamilə türklərdən ibarətdir. Bu ünsürün böyük əksəriyyətinin də anadolulu köçəri və kəndli türklər meydana gətirirdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şah İsmayıl Ərzincan yaxınlığında Anadolu türklərini başına yığaraq, buradan Azərbaycana yürüyərək öz dövlətini qurmuşdur. Bu halət Səfəvi dövlətinin başlıca dayağı olan boy və obaların yurdlarının bilinməsilə daha düzgün anlaşılmaqdadır. Qızılbaş ulusunu təşkil edən birinci dərəcəli oymaqlar bunlardır: ustacılı-ustahacılı (Səfəvi dövründə ustaclu), rumlu, təkəli, zülqədər, şamlu, əfşar, qaçar. Bunlardan ustacalular Sivas-Amasya bölgəsindən gəlmişdilər. Rumuların Tokat-Amasya, Çorum, Koyul-Hisar, Bayburt və İspir kəndlilərindən ibarət bir təşəkkül olduğu bilinir. Təkəli öz adını Təkə sancağı deyilən Antalya bölgəsindən almışdır. Təkəlilər arasında Məntəşə (Muğla bölgəsi) kəndlilərindən də bir bölük camaat vardı. Zülqədər Maraş, Əlbistan, Yozqat bölgəsindəki dulqədirlərinə mənsub bir boy idi. Şamlu yayda Sivasın güney tərəfində və Uzun Yaylada yaşayan, qışı Hələb bölgəsində keçirən türkmənlərin bəydili, xərbəndəli, inallu kimi oymaqlarının qollarından meydana gəlmişdir. Dövlətin qurulmasında və ilk dövrlərdə əsas, mühüm rolu da bu oymaqlar oynamışlar. Əfşar isə Dulqədirlərin (imanlu əfşarı), Hələb türkmənləri (gündüzlü və alp lu əfşarı) və ağıqoyunlu əfşarlarından (daha əvvəl İrana gələn və Kuh-Giluyədə yaşayan Mənsur bəy

əfşarları) təşəkkül etmişdir. Qaçara (qacar) gəlincə, bu oymaq XV əsrin sonlarına doğru aqqoyunlular dövründə Anadolunun Boz-ox (bugünkü Yozqat bölgəsindən gəlmiş və Azərbaycanda yurd salmışdı.

İkinci dərəcəli təşəkküllərə gəlincə, bunlar varsaq, çəpni, cərid-silsüpür, turqutlu, bayat, bozcalu, ərəbgirli, xınıslu, cəmişkəzəkli və digərləridir. Bunlardan varsaqlar və çəpnilərin dövlətin qurulmasında iştirak etdiklərini bilirik.

Birincilərin yurdu Adana-Tarsus bölgəsində, ikincilərininki isə Trabzonun cənub-qərbində və Camikdə idi. Cərid-silsüpür dulqədirlə elindən, turqutlular Konya bölgəsindən gəlmişdilər. Bayat isə Hələb türkmənlərinə mənsub idi. Digərlərinin yurdlarını daşdıqları adlar göstərir. Azərbaycanlı təşəkkül olaraq əskidən bəri Gəncə və Bərdə bölgəsində yaşayan qaramanlılar və talışlardan bir hissə Səfəvi dövlətinin qurulmasında iştirak etmişdir.⁴³⁸

Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl 1525-ci ildə* vəfat etdi. Onun çox cəsur və qorxmaz bir döyüşçü olduğunu bilirik. Ana dili türk dili idi, özü də fars dilindən daha çox türkcə şerlər yazmışdı. Səfəvi dövlətinin ordusunda və sarayında həmişə türkcə danışıldığı da məlumdur, fars dili daha çox yazı dili kimi işlədilir. Heç şübhə yox ki, Səfəvilərin sarayı səlcuqlarınkına nisbətən daha türk xarakterli idi. Səfəvilərin dövlət təşkilatı öz sələfi olan aqqoyunlularınkı ilə eyni idi, yalnız hərbi təşkilata osmanlıları təqlidən topçu və tüfəngçi alayları əlavə edilmişdi. Osmanlılar kimi, Şah Abbas zamanında (1587-1628) erməni, gürcü və çərkəzlərdən ibarət döşürmə hissələri yaradılmış və mühüm komandanlıqlar bu zümrəyə mənsub olanlara verilsə də, bu sistem adı çəkilən hökmdardan sonra inkişaf etməyərək getdikcə əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Qızılbaş ulusuna mənsub türklər bu döşürmələrə nifrət edir və onları «qaraoğlu» adlandırdılar.

Səfəvi dövlətinin qurulması əsasən aşağıdakılarla nəticələnmişdir:

1. İslam aləminin ortasında bir şiə dünyası törətmiş və İran təcrid edilmiş vəziyyətə düşmüşdür. Beləliklə, bu ölkənin İslam dünyasında hər baxımdan (siyasi, iqtisadi, mədəni) oynadığı mühüm rol da sona çatmışdır. Əvəzində Səfəvi dövləti İrana uzun zamandan bəri həsrəti çəkilən siyasi sabitlik və asayiş gətirmişdir.

2. Səfəvi dövlətinin yaranması Türkiyə ilə Orta Asiya arasındakı hər cür əlaqə və münasibətlərin kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Səfəvi İrani Anadolu ilə Türkünstan arasında sanki bir dəmir pərdə halını almışdı.

3. Səfəvi hərəkəti Anadoludan altıncı, ancaq ən uzun müddətli və ən qələbəlik bir köç hərəkətinə səbəb olmuşdur. Bu köçlər İrandakı türk ünsürünü qüvvələndirərək onu Azərbaycanda hakim vəziyyətə gətirmiş, əvəzində Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludakı türk ünsürünü zəiflətməmişdir. Ancaq bu da həqiqətdir ki, Şərqi Anadolu Səfəvi idarəsində qalsaydı bir müddət sonra orada ancaq türk

⁴³⁸ Bütün bu xüsullarda «Səfəvi dövlətinin qurulmasında Anadolu türklərinin rolu» adlı hazırlamaqda olduğumuz bir araşdırmada müfəssəl məlumat verilmişdir.

* Tarix yanlışdır, 1524-cü il olmalıdır (tərc.).

dilində danışılacaqdı. Osmanlı idarəsi bu bölgədəki köçəri türk ünsürünü belə öz yerində möhkəmləndirmədi. Onların bir hissəsi İrana, digəri isə Orta Anadoluya köçmək məcburiyyətində qaldı.

Bütün bunlara baxmayaraq Anadolu ilə İrandakı türklər arasında mədəni əlaqələr əsrlər boyu davam etdi. Bu işdə ozanların xələfləri olan aşuqlar xüsusilə böyük rol oynadılar, «Əsli və Kərəm», «Arzu-Qəmbər», «Şah İsmayıl», «Aşıq Qərib» kimi İran türkləri arasında meydana gələn xalq ədəbiyyatı Anadolu türkləri tərəfindən əxz edildi. Əvəzində «Koroğlu» dastanı Anadoludan İrana keçdi və onların da milli dastanına çevrildi. Molla Nəsrəddin lətifələri də «Koroğlu» dastanı kimi İrana Anadoludan keçmişdir.

Səfəvi dövlətinə son qoyan Nadir şah diqqətəlayiq bir şəxsiyyətdir. Nadir şah (1736-1747) İrandan əfqanları və osmanlıları qovduqdan sonra Hindistana qədər uzanan müvəffəqiyyətli səfərlər etmişdir. O, əfşar boyunun çirxlu oymağından idi, qövmi duyğularının çox qüvvətli olduğu məlumdur. Nadir şah Osmanlı hökmdarı I Mahmudla göndərdiyi məktublarda Osmanlı xanədanının özünün də mənsub olduğu türkmən qövmünün ən böyük ailəsi olduğunu yazır və tez-tez qövmi qohumluqdan bəhs edirdi. Osmanlı divanından alınan məktublarda Nadirin bu duyğusunun paylaşıldığını göstərən bir ifadəyə rast gəlmirik. Çox ehtimal ki, nə Osmanlı hökmdarı I Mahmud, nə də onun dövlət xadimləri bu qohumluğun fərqi də deyildi. Nadir eyni zamanda İranın şiə məzhəbi ilə İslam aləmindəki təcrid edilmiş vəziyyətini görərək məsələni həll etmək üçün səmimiyyətlə təşəbbüsə başlamışdı. Onun sünniliyə meyli açıqca görünür. Hətta həyatının faciəvi bir şəkildə sona çatmasında bu sünnilik təmayülünün mühüm bir amil olduğu söylənir. Şübhəsiz ki, qövmi duyğuları qüvvətli, inqilabçı olan bu böyük şəxsiyyəti qəflət içində olan Osmanlı dövlət adamları qiymətləndirə bilməmişdi.

İranda siyasi birliyi həmin əsrin sonlarında qaçar (İran mənəblərində qacar) xanədanı qurdu. 1925-ci ilədək davam edən bu xanədan İrandakı son türk sülaləsidir, Qacarlar özlərini həmişə türk saymış, türkcə danışmış və əcdadlarının İrana Hüülakü xanla birlikdə gəldiklərinə inanmışlar. Yuxarıda da deyildiyi kimi, qacarlar XV əsrin axırlarına doğru ağqoyunlular dövründə Anadoludan İrana gəlmiş və Azərbaycanda yurd salmışdılar. Onların Anadoludakı yurdları isə Bozox (Yozqat) bölgəsi idi; - XVI əsrdə üç əsas oymaqdan ibarət idi: Şam bayatı, yıva və ağcaqoyunlu. Belə olduğu təqdirdə xanədan bu üç oymaqdan birinə (yıva?) mənsub olmalıdır. Qacar adına gəlincə, onun bu üç oymağın başçısı olan bir bəydən nəşət etdiyi şübhəsizdir.⁴³⁹

Qacarları Anadoludan İrana gətirən bəlkə də bu bəy idi.

---

⁴³⁹ Qacarin şəxs adı kimi işlədildiyi məlum olan Qacarin qısaldılmış şəkli olması da ehtimal edilir.

Malazgirt vuruşmasından (1071) sonra Anadoluya başlanan köçlər XIII əsrin sonunadək davam etmişdir. XIV əsrdən etibarən köç hərəkətləri əks istiqamətdə, yəni Anadoludan İrana başlandı. Gördüyümüz kimi, bu ölkəyə XIV əsrdən etibarən Anadoludan gələn siyasi qüvvələr hakim olurdular. Onlar başlıca olaraq oyrat Əli Padşah, cəlayir Böyük Şeyx Həsən və çobani Kiçik Şeyx Həsənin rəhbərlik etdiyi monqollar, qaraqoyunlu, ağqoyunlu və Səfəvi ailəsinin idarəsində olmaq üzrə türkmənlərdir. Səfəvilərin dövləti də istinad etdiyi hərbi zümrə baxımından qaraqoyunlular və ağqoyunluların kimi, Baburun olduqca gözəl qiymətləndirdiyi üzrə bir türkmən dövlətidir. Əfşarların və qacarların dövləti də belədir.

Xüsusilə qaraqoyunluların, ağqoyunluların və Səfəvilərin fəaliyyəti nəticəsində İrana Anadoludan o qədər çoxlu türk getdi ki, XVI əsrdən etibarən Qərbi İran Rumeli kimi qövmi baxımdan Anadolunun davamı mahiyyətini aldı. Beləliklə, biz Orta, Cənubi və Şərqi Anadoludakı türk oymaqlarının qollarını həmin əsrdən İranda da görürük. Bu gün də Şimali Azərbaycanda və İranda Cənubi Azərbaycanla digər bəzi əyalətlərində yaşayan türk ünsürünün çox mühüm bir hissəsini Anadoludan gəlmiş bu kəndli və köçəri oymaqlar təşkil etmişdir.

3. MONQOL DÖVRÜNDƏ VƏ ONDAN SONRA ANADOLU

Monqol istilasının nəticəsində Anadoluya Türküstan, Xorasan və Azərbaycandan çoxlu türkmən gəldi və ölkənin hər tərəfi onlarla doldu. XIII əsrin ortalarında xaricilərin səlcuq ölkəsinə «Türkiyə» və «Türküstan» adını vermələri bununla əlaqədardır. Ancaq Türküstandan yalnız köçəri türk icmaları deyil, onlarla birlikdə yarıköçəri və oturaq kəndli-şəhərli türk ünsürlərindən çoxlu əhalinin Anadoluya gəldiyi bilinir.⁴⁴⁰ Monqol istilasının nəticəsində Türküstanın yaşamağa əlverişsiz vəziyyətə düşməsi də bu işdə ən mühüm amil idi. Üstəlik İrandan ziyalı, tacir və sənətkarların xeyli hissəsinin də gəldiyi məlumdur. Anadoluya gələn türkmənlərin bir qismi burada öz yaşayışına uyğun yer tapa bilməmiş, meşəlik və dağlıq yerlərdə yurd salmaq məcburiyyətində qalmışdır. Onların Maraş bölgəsindəki meşələrdə yaşayanlarına ağac ərleri (meşə adamı) adı verildi.⁴⁴¹ Bu yaşayış nəticəsində ağac ərleri nəvələrinin bir hissəsi ağac emalı ilə məşğul oldular.

Türkmənlər özlərilə şeyx və dərvişlərini də gətirmişdilər. Onlarda müsəlmanlıq səthi, əski türk dini inanmaları isə güclü idi. Bu şeyxlərdən biri olan Baba İshaq Malatyanın Sumeysat (Samsat) yaxınlığındakı türkmənlər arasında yaşayırdı. Yanındakı bir neçə müridi ilə ibadət və riyazət ilə məşğul olan Baba

⁴⁴⁰ Bu haqda bax: F. Sümər, Anadoluya yalnız köçəri türklərmi gəldi? Bülleten, XXIV, s. 567-594.

⁴⁴¹ Bu türk boyu haqda bax: F. Sümər, Ağac ərilər, Bülleten. XXVI, s. 521-528.

İshaq yaşayışı və sözləri ilə türkmənlər üzərində böyük təsirə malik idi. Türkmənlərin belə şəxsiyyətlərə qədimdən bəri qorxu ilə qarışıq bir sevgi və hörmət, bağlılıq duyduqlarını bilirik. Baba İshaq zamanın hökmdarı II Qiyasəddin Key-Xosrov ilə bəzi dövlət adamlarının dini və əxlaqi qaydalara zidd həyat sürdüklərindən bəhs edərək türkmənləri üsyana qaldırdı. Deyildiyi kimi, öz vəziyyətlərindən narazı olan və Baba İshaqın peyğəmbərliyinə inanan türkmənlər hərəkətə gəldilər və üzərlərinə göndərilən səlcuq qoşunlarını dalbadal məğlubiyyətə uğratdılar. Baba İshaq Amasya yaxınlığında tutulub öldürüldüyü halda onlar peyğəmbərlərinin kömək gətirmək üçün göyə miras etdiyini söyləyərək hərəkətlərinə son vermədilər. Nəhayət, içində firəng cəngavərlərindən bir bölüyün də olduğu Ərzum sərhədindəki səlcuq ordusu Qırşəhir yörəsində, Malye ovasında Baba İshaq türkmənlərinin çoxunu məhv elədi (1240). Bununla birgə, Baba İshaqın müridləri onun batini inanclarını davam etdirdilər. Görkəmli müridlərdən xorasanlı Hacı Bəxtəş öz adını daşıyan bir təriqət qurdu. Bu üsyanın əsil səbəbi türkmənlərin iqtisadi sıxıntı içində olduqları və onlara ancaq istismar edilən ünsür gözü ilə baxılmasıdır. Bu düşüncə Osmanlı dövründə də davam etmiş və dövlətin başına çox bəlalar açmışdır. Bu xanədanlar siyasi fəaliyyətlərinin ilk dövrlərində eldaşları türkmənlərdən yaxşıca istifadə edir, sonra qullardan ibarət seçmə orduya sahib olunca türkmənləri xidmətdən qovurdular. Ancaq müşkül bir vəziyyətə düşdükləri zaman yenidən türk oymaqlarından istifadə etmək istəyir, hətta bəzən onları «övladi-fatihan» kimi sözlərlə oxşayırdılar.

1240-cı ildəki Baba İshaq üsyanı Səlcuq dövlətinin mənən nə qədər zəif bir vəziyyətdə olduğunu göstərmişdi. Bunu başa düşən İrandakı monqol qoşunları komandanı Baycu 1243-cü ildə Səlcuq ölkəsinə yürüş etdi. Sivasın təqribən 80 kilometr şərqiində yerləşən Kosadağda baş verən vuruşmada Səlcuq ordusu özündən sayca az olan monqol ordusuna xəcil bir şəkildə məğlub oldu. Bu məğlubiyyət nəticəsində Səlcuq dövləti monqolların tabeliyinə keçdi və bir salnaməçinin ifadəsilə «çöküntü, düşkünlük və fəryad dövrü başladı».

Səlcuq taxtında oturan hökmdarların ləyaqətsizlikləri və xeyli hissəsi iranlı və ya onların övladları olan dövlət adamlarının heç bir əxlaqi qayda tanımayan ehtirasları üzündən monqol zülmü getdikcə ağırlaşmış və monqollar 1277-ci ildə Türkiyənin idarəsini felən əllərinə almışdılar. Bu tarixdən sonra səlcuq sultanları monqol xanlarının adicə vassaları vəziyyətinə düşmüş və getdikcə öz əhəmiyyətlərini itirmişlər. Son səlcuq sultanı II Qiyasəddin Məsudun 1308-ci ildə Kayseridəki ölümü ölkədə heç bir həyəcan yaratmadı. Səlcuq hökmdarları öz hakimiyyətləri üçün olduğu qədər monqollara qarşı da ən mühüm qüvvə olan türkmənləri ətraflarına yığmaq bəsirətini göstərmədilər. Əksinə, onlarla mübarizəyə başladılar ki, bu da getdikcə monqolların hakimiyyətinin qüvvətlənməsinə, özlərinin hakimiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Anadoluda monqollara qarşı mübarizə edən yeganə ünsür türk köçəri icmaları, yəni türkmənlər idi. Daha əvvəl də göstərdiyimiz kimi, türkmənlər

torpağa bağlanıb oturaq həyata keçincə onlara türkmən deyilmir, türk adı verilirdi. Şəhərlərdə XIII əsrin birinci yarısına qədər xeyli xristian əhali vardı. Onlar əsrin ikinci yarısından etibarən əhəmiyyətlərini itirməyə başlamış və XIV əsrin birinci yarısında şəhərlərdə də azlıq vəziyyətinə düşmüşdülər.

Səlcuq hökmdarları, yaxud onların adından iqtidarı əllərində tutanlar köçəri ünsürlə oturaq ünsürü birləşdirib monqollara qarşı bir müdafiə qüvvəsi yaratmadılar. Əksinə, türkmənlərə qarşı mübarizədə monqollara arxalandılar. Baba İshaq üsyanı türkmənlərin dövlət idarəsindən əsla məmnun olmadıqlarını açıqca ortaya qoymuşdur. Yoxsul vəziyyətdə olduqları anlaşılan bu türkmənlər, həmişə gördüyü kimi, hər halda vergi məmurlarının haqsız və insafsız rəftarına məruz qalmışlar. Səlcuq sultanları monqol hakimiyyətinə tabe olduqdan sonra büsbütün itaətsizlik göstərmiş, ancaq monqollara da boyun əyməmişlər. XIII əsrin ikinci yarısından etibarən səlcuq sultanları onları itaət altına alacaq gücə sahib deyildilər. Buna görə ilk elxani hökmdarı Hülakü xan (1256-1265) Anadoludakı monqol komandanlarına türkmənləri cəzalandırmaq buyruğunu vermişdi.⁴⁴² Monqollar Sivas və Kayseri bölgəsindəki türkmənlərə və ağac ərlərə hücum etdilər. Monqollar türkmənlərin çoxunu öldürərək ağac ərlərə ağır zərbə endirsələr də onların çoxu cənuba enərək məmlük torpaqlarına pənah apardı.⁴⁴³ İbn Şəddad⁴⁴⁴ Sultan Baybars zamanında (1260 - 1277) 40 000 evdən artıq türkmənin gəldiyini, onlara Qəzzədən Antakya və Şişədək (bugünkü Kozan) olan hüddud bölgəsində yurd verildiyini, bəylərin çoxuna səlilibçilərdən alınmış yerlərdə iqta verildiyini söyləyir. Gerçəkdən, heç vaxt Suriyada məmlük dövründə olduğu qədər türkmən toplanmamışdı. Təəssüf ki, türkmənlərin çoxu bu ölkədə daimi yaşamır, yazda Anadoluya çıxaraq Maraş bölgəsində, Uzun yaylada və Sivasın cənub tərəflərində yaşayırdı. Bu türkmənlərdən aşağıda yenidən bəhs etmək şərtilə indi təkrar Anadoluya qayıdaq.

Monqollar türkmənləri nə qədər məğlub etsələr də, sıldırım yerlərdə yurd salmış türkmənlərin fəaliyyətinə heç cür son qoya bilmirdilər.

Türkmən bəylərindən Şəmsəddin Məhməd bəy 1277-ci ildən əvvəl Ərzincan və Bayburt ətrafını öz hakimiyyəti altına almış və Trabzon dağlarını özünə məskən etmişdi. Bu türkmən bəyinin Sinopdan Ayntəpədək uzanan bölgədə geniş ölçüdə yağma və təxriblərdə bulunduğu bildirilir. Monqollar bir basqın ilə Məhməd bəyi məğlub etmiş, ancaq bu dəfə özləri eyni əmələ (yağma)

---

⁴⁴² K. Kahen. Bizans, Rum türkləri ilə əlaqədar bir neçə tarixi mətn, XIV, s. 131-139; F. Sümər. Ağac ərilər, s. 524.

⁴⁴³ Göstərilən yerlər.

⁴⁴⁴ Baybars tarixi, Ş. Yaltkayanın türkcəyə tərcüməsi, İstanbul, 1941, s. 155, 171.

qurşanmışlar. Nəhayət, Əbaqa cəlayir Tokuyu türkmənlərin üzərinə göndərdi. O, türkmənləri cəzalandırdı.⁴⁴⁵

İqtidarı əlində tutan Müiniddin Pərvanə başda olmaqla Səlcuq dövləti əyanlarının dəvətilə Misir-Suriya türk məmlük hökmdarı Baybars 1277-ci ildə Anadoluya yürüş etdi və Əlbistan ovasında həməən Toku və Tudaunun komandanlığındakı monqol ordusunu ağır bir məğlubiyyətə uğratdı. Məşhur cəlayir İlgəy Moyonun oğlu olan Toku ilə suldus Sodun Noyonun oğlu Tudaun vuruşmada öldülər. Baybars Kayseriyə gəldi, ancaq onu dəvət edən Pərvanə və digər dövlət adamları onunla əməkdaşlıq etməyərək Tokata qaçdılar. Baybars belə bir hərəkəti gözləməirdi. Əlindən heç bir şey gəlməyən camaat və türkmənlər ona tərəfdar oldular. Bu türkmənlərin başında Qaraman oğulları gəlirdi. Onlar Ərmənək ətrafında yurd salmışdılar. Onların monqol istilasını zamanı Arandan əvvəlcə Sivas tərəflərə gəlmələri və orada Baba İshaq üsyanında iştirak etdikdən sonra Ərmənək ətrafına köçmələri ehtimal olunur. Ailəyə adını vermiş olan Nurəddin Sufi (Sofu) oğlu Qaraman İç-el bölgəsindəki ermənilər ilə mübarizə aparmış və Aksarayiyə görə,⁴⁴⁶ Konya yaxınlığında 1261-ci ildə səlcuq qoşunları ilə qanlı bir döyüşə girmişdir. Bu ailənin əfşar boyundan olduğuna dair Yazıçı oğlunun⁴⁴⁷ ifadəsinin doğru olması mümkün, hətta bəlkə də doğrudur. Baybarsın Anadoluya gəlməsini fürsət hesab edən Qaraman oğlu Məhməd bəy Konyaya yürüş etdi (1277). Məhməd bəyin buyruğundakı türkmənlər o dövrün salnaməçisi tərəfindən «qızıl börklü və ayağı çarılı» deyə təsvir olunur.⁴⁴⁸ Məhməd bəy Konyanı zəbt etdi və tarixçilərin Cimri* adını verdikləri bir səlcuq şahzadəsini taxta çıxardı, özü isə vəzir oldu. Qəbul edilən ilk qərar bundan sonra dövlət divanında, sarayda, məclislərdə türkcədən başqa bir dil danışılmayacağı haqda idi ki, bu, türk mədəniyyət tarixi baxımından mühüm hadisə idi.⁴⁴⁹ Danışılması arzu edilməyən dilin fars dili olduğu şübhəsizdir. Bu qərar hər halda yalnız Məhməd bəyin deyil, o zaman sayı xeyli artmış olan türk ziyalılarının da duyğusunu ifadə etmiş olmalıdır. Klassik türk ədəbiyyatı elə həmin dövrdə ilk məhsullarını verməyə başlamışdı.

Məhməd bəy türkmənlərə nifrət edən vəzir Fəxrəddin Əlinin oğullarını da məğlub edərək vəziyyətini yaxşılaşdırsa da, monqolların gəlməsi nəticəsində İç-elə

---

⁴⁴⁵ Mütəqəbbati-Rəşidi, Məhəmməd Şəfi nəşri, Lahor, 1945, XLVI məktub, s. 273-278. Məktub Müiniddin Pərvanə tərəfindən yazılmışdır. Məktublarnın nəşiri rəhmətlik Məhəmməd Şəfi məktubda adı çəkilən Şəmsəddin Məhməd bəyin Qaraman oğlu olduğunu söyləsə də, məktubdakı yer adları belə bir hökmə imkan verməməkdədir.

⁴⁴⁶ Məsəmərat ül-əxbar, Osman Turan nəşri, (TTK), Ankara, 1944, s. 71. Çağdaş bir erməni qaynağına görə Qaraman ermənilərlə vuruşmalarının birində yaralanmış, çox keçmədən həmin yaralardan ölmüşdür (XIII əsr Kiçik Asiya türkmənlərinin tarixinə dair qeydlər, Y. A. 1951, s. 334).

⁴⁴⁷ Səlcuqnamə. Topqapı sarayı, Rəvan kitablığı, № 1390.

⁴⁴⁸ İbn Bibi, əl-Əvamur ul-Əlaiyyə fi-l-ümur il-Əlaiyyə, (TTK), Ankara, 1956, s. 696.

* Cimri türkcə xəsis deməkdir (tərc.).

⁴⁴⁹ İbn Bibi, s. 696; Houtsma nəşri, s. 326.

çəkilməyə məcbur oldu. Doğrudan da, Baybarsın Suriyaya qayıtmasını gören monqol xanı Əbaqa çoxlu qoşunla Anadoluya gəldi, Əlbistan vuruşmasında öldürülən monqolların qisasını türk xalqından aldı və Kayseridən Ərzruma qədər olan yerlərdə qırğınlar, yağmalar və təxribat törətdi ki, məmlük salnaməçiləri öldürülənlərin sayını 200 000 nəfər göstərir.⁴⁵⁰ Qaraman oğlu Məhməd bəyə gəlincə, onun üzərinə monqol şahzadəsi Konqurtay göndərilmişdi. Məhməd bəy monqollara qarşı igidcəsinə müdafiə olunurdu, ancaq şəxsən bir kəşfiyyətə çıxarkən monqolların ox yağmuruna tutularaq iki qardaşı ilə birlikdə şəhid oldu və Konyada türk dilindən başqa heç bir dilin danışılmamasını istəyən Məhməd bəyin həyatı belə bir həzin şəkildə sona çatdı.

Bununla bərabər, Məhməd bəyin ölümü ağır bir itki olsa da, qaramanlıların gücü sarsılmamış və monqollarla mübarizə əzmləri zəifləməmişdir. Onlar Anadolu türklüyünün tatarlara qarşı ən mübariz ünsürü olmuşlar. Qazan xan qaramanlıları dövlətinin düşmənlərindən biri sayır və onları hakimiyyətinin qərbə doğru uzanmasında başlıca maneə hesab edirdi.

Məhməd bəyin hərəkətlərinə fikir versək, onun səlcuq dövlətinin idarəsini əlinə alaraq monqolları ölkədən qovmaq qayəsini güdüyünə hökm verə bilərik. Xüsusilə məmlüklərdən kömək alsaydı, yəqin ki, bu planı həyata keçirə bilərdi.

Bizans hüdduduna gəlincə, uzun sərhəd bölgəsində türkmənlər qədimdən bəri qələbəlik elatlar halında yaşayırdılar. Monqol istilasına və təzyiqli nəticəsində bu bölgədəki əhalinin miqdarı hədsiz artmışdır. Coğrafiyaşünas İbn Səid⁴⁵¹ (ölümü: 1274 və ya 1286) onlardan yalnız Dənizli bölgəsində yaşayan türkmənlərin 200 000 çadıra yaxın olduqlarının rəvayət edildiyini yazır. Bu türkmənlər Bizans torpaqlarına yürüşlər edir, əsir aldıkları adamları satırdılar. Bununla bərabər bu türkmənlər yalnız qənimətlə dolanmır, toxuduqları kilimləri xaricə satır, Misirə və başqa yerlərə kərəstə göndəriridilər.⁴⁵² Bartold⁴⁵³ onların kilim toxuma sənətini Orta Asiyadan gətirmiş olduqlarını ağılabatan hesab edir. Bu Dənizli (əsil adı: Donuzlu) türkmənləri XIII əsrin ikinci yarısında dənizə çataraq bugünkü Muğla bölgəsində Məntəşə bəyliyi qurdular. Səlcuq dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Dənizlidə İncan oğulları və İsparta ilə Antalya bölgəsində yenə türkmənlər tərəfindən Həmid oğulları bəyliyi qurulmuşdur.

Kütahya dolaylarında da mühüm bir türkmən elatı vardı. 1277-ci ildə burada cərmianlıların yaşadığını görürük. Onlar 1240-cı ildə Malatya bölgəsində idilər, yəqin ki, bu tərəflərə monqol təzyiqli nəticəsində 1260-cı ildən sonra gəlmişlər. Qərbi Anadolunun digər bölgələrini isə Aydın oğlu Məhməd, Saru xan və Karasi adlı bəylər fəth etdilər və Aydın oğulları, Saruxan oğulları (Manisa bölgəsində), Karasi oğulları (Balıkesir bölgəsində) bəyliklərini yaratdılar. Bu

⁴⁵⁰ Hətta onlardan öldürülənlərin sayının 500 000 nəfərə çatdığı bir rəvayət kimi qeyd olunur.

⁴⁵¹ Kitab bəst li-ərz, Tetuan, 1958, s. 117-118.

⁴⁵² Göstərilən yer.

⁴⁵³ Türkmən xalqının qısa tarixi, s. 130.

fəthlər XIV əsrin ilk rübündə başa çatmışdı. Mərmərə bölgəsi isə Söyüd ətrafında yaşayan Osman bəy və oğlu tərəfindən alındı. Osman da bir türkmən bəyi idi. Onun atası Ərtoğrul öz oymağı ilə birlikdə Söyüdə Ankara tərəflərdən gəlmişdi. Ehtimal ki, bu gəliş monqol təzyiqi nəticəsində 1277-ci ildən bir az sonra baş vermişdi. Osmanlı ailəsinin atalarının Anadoluya gəlməsi haqda: - onların monqol istilasını səbəbilə yaşadıkları Mahandan⁴⁵⁴ (Mərv yaxınlığında) Anadoluya gəldikləri barədə əski Osmanlı tarixindəki rəvayəti rədd etmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Hüdudda yaşayan türkmənlər (uc türkmənləri) səlcuqların səlib yürüşlərindən sonra bir daha ələ keçirə bilmədikləri Qərbi Anadolu ilə Mərmərə bölgəsini asanlıqla fəth etdilər və orada yerləşdilər, o bölgəni elə türkləşdirdilər ki, oralar XVI əsrdə Anadoluda ən az xristian əhali olan yerlər arasında birinci idi. Başda Aydın oğulları olmaq üzrə bu türkmən bəyləri türkcə əsər yazdırmaq və tərəcə etmə surətilə türk mədəniyyətinə də xidmət göstərdilər. Orxan bəyin (1326-1359) divanında türk dilinin rəsmi dil kimi işləndiyini bilir. Konyada türkcədən başqa dil danışılmamasını istəyən Qaraman oğlu Məhməd bəyin XIV əsrdəki xələflərinin divanında türk dilinin yazı dili olaraq işlədilməsi barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur.

Əbu Səid Bahadır xanın ölümündən sonra (1335) monqollar arasında şiddətli bir daxili çəkişmə başladı. Nəticədə Anadolu bəylikləri tam bir istiqlalə qovuşdular. Artıq Türkiyənin günəşli günləri başlamışdı. Məmləkət bolluq içində, xalq məsud idi, monqol hakimiyyətinin iztirablı dövrü arxada qalmışdı. Bütün şəhər və qəsəbələrdə başında əxi adlı rəisləri olan əsnaf və sənətkar cəmiyyətləri vardı. Onlar silahlı olub şəhər hakimiyyətini təmsil edirdilər. Bütün gün işləyən cəmiyyət üzvləri gecələr cəmiyyət mərkəzində toplaşaraq söhbət edir, mahnı oxuyub oynayırdılar. Onların cəmiyyət mərkəzləri eyni zamanda mehmanxana vəzifəsini də yerinə yetirirdi. Bir Anadolu şəhərinə uzaq-yaxın yerlərdən gələn qonaqlar bu əxi mərkəzlərində çox səmimi bir qonaqpərvərlik görürdülər. Bu, türk olmayan əcnəbiləri heyratə salırdı. Əxilər ortadan qalxdıqdan və ya cəmiyyətlərini itirdikdən sonra şəhər və qəsəbə ayanları mehmanxanalar təsis edərək həmin ənənəni davam etdirdilər. Kəndlərdə isə ağaların eyni məqsədlər üçün otaqları vardı. Hətta bir ağanın bəzən iki otağı olub biri yoxsul yolçular üçündü. Yoxsul yolçulara son zamanlarda qara müsafir deyilirdi. Türklərdə ən qədim dövrlərdən bəri ictimai yardım duyğusunun çox güclü olduğu bir faktdır və bu, həmişə əcnəbilərin diqqətini çəkmişdir. Yemək üstünə gələn hər kəs mövqeyi, milliyyəti və dini nə olursa-olsun, səmimi bir şəkildə yeməyə dəvət edilir, əgər ac olduğu halda yeməsə, bu, ayıb sayılırdı. Bu keyfiyyət hər halda yemək yeyildiyini görəndə adamın o yeməkdə bir haqqı olduğu düşüncəsi ilə bağlıdır.

---

⁴⁵⁴ XIV əsrdən bəri Mahanda böyük bir türkmən icması yaşayırdı.

Əxilər eyni zamanda siyasi baxımdan da əhəmiyyətli bir zümrə idilər. Yuxarıda da deyildiyi kimi, hamısının silahları vardı. Bellərində ya bir yatağan^{*}, ya da bir saldıрма^{**} olurdu. Bəzən şəhərlərin hökmdar adından əxilər tərəfindən idarə edildiği məlumdur.

Anadoluya işğal qüvvələri kimi göndərilmiş monqollar başlıca olaraq Tokat, Amasya, Çorum, Qırşəhər, Kayseri və Sivas ətrafında yaşayırdılar. Onlara ümumiyyətlə «tatar» deyilirdi. Bəzi əsərlərdə isə «qara tatar» adı verilir, onlara «qara» sifətinin qoşulması aralarında kuin (monqolca: qara) tatarlarının olmasından, yoxsa siyasi əhəmiyyətlərini itirmələrindən dolayı verilmişdir? Bizcə, ikinci ehtimal daha qüvvətlidir. Təhriir dəftərlərində bunlardan bəzi oymaqlara «muğal» da deyilir. Bu tatarlar artıq tamamən müsəlman idilər. Onların hamısı monqol mənşəli olmayıb aralarında uyğur və digər türk qövmlərindən mühüm zümrələr var idi. 1337-ci ildə həmin tatarların başında əmir Ərətna durdu. O, uyğur türklərindən idi, mükəmməl təhsil almışdı, ərəbcə də fəsih danışdı. Ərətna 1343-cü ildə Təbrizdə elxani taxtına çıxan Süleyman xan və əsil iqtidarı əlində tutan çobani əmir Şeyx Həsəni məğlub etdikdən sonra Orta və Şərqi Anadolunun xeyli hissəsinə hakim oldu. İdarəsi altındaki xalqı ona «kosa peyğəmbər» dedirdəcək dərəcədə ədalətlə idarə etdi (ölümü: 1352). Xələfləri Ərətna kimi enerjili olmadıqları üçün iqtidar onlara qazılıq, vəzirlik və naiblik edən Qazi Bürhanəddinin əlinə keçdi (1380). Qazi Bürhanəddin oğuzların salur boyuna mənsub olub beşinci arxa babası Məhməd monqol istilasını səbəbilə Xarəzmdən Anadoluya gəlmişdi. Buna görə Məhməd Manqışlaqdakı salurlara mənsub olmalıdır.

Bürhanəddin Türkiyə tarixində tayı-bərabəri olmayan nadir bir şəxsiyyətdir. Tariximizdə ondan başqa mülki məmurluqdan hökmdarlıq mövqeyinə keçən ikinci bir şəxs yoxdur. Bürhanəddin orta və ali təhsilini Misirdə almışdı. Hökmdar olduqdan sonra qış gecələrində fiqhə dair (İslam hüququ) bir neçə əsər qələmə almışdı. Bundan başqa, üç dildə şeirlər yazırdı. Bu müstəsna şəxsiyyət xidmətindəki bəylərdən ağıqoyunlu Qara Yölük Osman tərəfindən bir çarpışmada öldürüldü (1397).

Teymur Anadolu səfərindən qayıdarkən sayı 30-40 min çadırı olan qara tatarları Mavəraünnəhrə köçürməyi qərara aldı. Qaynaqların ifadəsindən onun bu qərarında qövmi duyğusunun əmil olduğu şəkildə bir nəticə çıxsa da, əslində Teymur onlarla öz ulusunu qüvvətləndirmək və onları Mavəraünnəhrin hüdud bölgəsində yerləşdirmək qayəsini güdmüşdür. Teymur lap sürək ovunda olduğu kimi, onların çoxunu ordusu ilə bir yay (qövs) içinə alaraq zorla Anadoludan köçürtdü. Halbuki onlar Anadoluda rahat bir həyat sürürdülər: burada doğulmuş və

---

* Sivri, əyri xəncər (tərc.).

** Neşter (tərc.).

böyümüşdülər. Onun üçün bəzi teymuri mənbələrdə onlara «qara tatar türkmənləri» deyilirdi. Qara tatarlar yolda qaçmağa təşəbbüs etdilərə də, ağır şəkildə cəzalandırıldılar. İspaniya elçisi Klaviyonun Damqanın xaricində gördüyü kəllə qüllələri bu zavallılara məxsus idi.⁴⁵⁵ Onların Türküstanə götürülənləri Teymurun ölümündən sonra başlayan qarışıqlıq illərində Anadoluya qaçmaq istəsələr də bu təşəbbüslərində müvəffəq olmamışlar.

Qara tatarların az bir qismi sağa və sola qaçmaq surətilə Anadoluda qalmışdı. Bunların arasında səlcuq dövründə Anadoludakı monqol valilərinin ən ədalətli kimi təriflənen Kuin Tatar Tamağar Noyonun ailəsi də vardı. Çələbi Məhməd Samsun səfərindən qayıdarkən İskilib ətrafında bu tatarların bir qismini görmüş, onlar öz başçıları Minnət bəy oğlu ilə birlikdə Rumeliyə köçmüşdür. Təhrif dəftərlərində bu qara tatarların orda-burda qalıqlarına rast gəlinir.

XIII əsrin ikinci yarısının ortalarında qələbəlik sayda bir çəpni icmasının Sinop tərəflərdə yaşadığı görünür. Bunlar qarışıqlıqlardan faydalanaraq Sinopu almaq istəyən Trabzon yunan imperatoruna qarşı səhəri uğurla müdafiə etmişdilər. Bu çəpnilərin Samsunun şərqindən Girəsuna qədər uzanan və Canit (Canik) deyilən bölgənin fəthində mühüm bir rol oynamaları və Ordu bölgəsində qurulmuş olan Hacı Əmirli bəyliyinə bunlara məxsus olması ehtimal edilir. 1381-ci ildə Girəsun Hacı əmirli Süleyman tərəfindən fəth edilmişdi. Bu tarixdə biz çəpniləri Tirəbolu önlərində görürük. Klaviyonun səyahətnaməsindən belə anlaşılır ki, çəpnilər Trabzon-Ərzincan arasında da qüvvətli elat idilər.⁴⁵⁶ Trabzon bölgəsi 1462-ci ildə Fateh tərəfindən fəth edilərək Şimal-Şərqi Anadolunun istilası tamamlanmışdır.

Daha əvvəl də işarə edildiyi kimi, XIII əsrdə Suriyada qələbəlik bir türkmən elatı yaşayırdı. Bu elatın çox mühüm bir qismi yazda Sivasın cənub tərəflərinə və Uzun yaylaya çıxırdı. Bunlara şamlu, Şam türkləri və ya Şam türkmənləri deyilirdi. Onlar boz-ox və üç-ox şəkildəki əski ikili oğuz təşkilatını qoruyurdular. Böyük siyasi hadisələrə, köçlərə baxmayaraq bu ikili təşkilatın davam etməsi heyrət doğurur. Boz-oxlar Hələb ətrafında və Amik ovasında yaşayırdılar. Bu türkmən elatındakı boz-oxlar əsasən aşağıdakı boylar tərəfindən təmsil edilirdilər: bayat, əfşar, bəydili, döyər. Boz-oxlardan bir çox tanınmış ailələr çıxmışdır. Onların başında dulqədirlilər gəlir. Ancaq bu ailənin hansı boydan olduğu bilinmir, bayatlara mənsub olmaları ehtimalı var.

Boz-oxlardan digər bir ailə də İnal oğullarıdır. Bu ailənin başındakı təşəkkül inallu adını daşıyır. Həmin təşəkkül ağqoyunluların fəaliyyətində iştirak etmiş, bir oymağı şamlu boyu arasında İrana getmiş, bəzi qolları da Amasya,

---

⁴⁵⁵ Əsərin ingiliscə və türkcə nəşrlərində ağqoyunlu deyilir. Son ispanca nəşrində doğru olaraq «tartaros blankos», yəni ağ tatarlar kimi göstərilir (Madrid, 1943, s. 92, 123).

⁴⁵⁶ Göstərilən əsər, s. 83.

Samsun və Çankırı tərəflərdə yurd salmışdı. Köpək oğullarının və Gündüz oğullarının əfşardan, Bozca oğullarının bayatdan olduqları anlaşılır. Xarbəndə oğullarının isə hansı boya mənsub olduğu naməlumdur. Bu ad elxani hökmdarı Xarbəndə ilə bağlıdır. Xarbəndəlu təşəkkülü əsasən Malatya bölgəsində yurd salmışdı. Onun İrana gedən qolunun adı hökmdarının adı ilə - xudabəndəlu adlanmışdır. Xarbəndəlulardan bəzi obalar isə XVII və XVIII əsrlərdə Orta və Qərbi Anadoluya gəlmişdir.

Üç-oxlara gəlincə, bu qolda yalnız çavundur boyu qövmi cəhətdən təmiz idi, digər boylarda isə müxtəlif təşəkküllər vardı. Əhali cəhətdən qələbəlik olan boyları yürəgir, kınık, bayındır, salur və eyמידir. Ramazan oğulları və Özər oğulları bu qola mənsub ailələrdir. Üç-oxlar Çuxurovaya köçməzdən əvvəl hər halda Amik ovasında və Trablis tərəflərdə yaşayırdılar.

Şam türkmənləri 1294-cü ildə Sivasa girərək şəhəri yağlamamış və Kayseri bölgəsində axırıncı səlcuq hökmdarı II Qiyasəddin Məsudu əndişəyə salan hadisələr törətmişdilər. Əbu Səid Bahadır xanın ölümündən (1335) sonra monqollar arasında baş verən çəkişmələrdən istifadə edən bu türkmənlər 1337-ci ildə Əlbistan yaxınlığında Dulqədirlə bəyliyi yaratdılar. Həmin əsrin ikinci yarısında Uzun yaylada qara tatarları sıxışdırmağa başlayan Şam türkmənləri buralarda yağmaçılıq da edirdilər. XV əsr başlarkən onlar üçün gözlənilmədən bir sevincirici hadisə oldu. Bu da Teymurun qara tatarların çoxunu Anadoludan köçürməsi idi. Türkmənlər gecikmədən tatarların boşaltdığı yerlərdə, xüsusilə Yozqat bölgəsində yurd saldılar. həmin türkmənlər boz-ox qolundan olduqları üçün bu bölgə Boz-ox adlandı və bu ad respublika dövrünədək qaldı.⁴⁵⁷

Üç-oxlara gəlincə, onların çoxu türk məmlük ordusu ilə birlikdə erməni krallığının əlindəki Çuxurova bölgəsinin fəthində iştirak etmiş və burada yurd salmışdır.

Ankara fəlakətinin ən mühüm nəticəsi, bilindi ki, İldırım Bəyazidin tamamlamaq üzrə olduğu türk birliyinin yenidən parçalanması idi. Onun ölkəsinə daxil olan Kəmax qalası ancaq 1515-ci ildə təkrarən Osmanlı idarəsinə girmişdir. Bununla bərabər türk xalqı XIV əsrdə olduğu kimi bu əsrdə xoşbəxt bir həyat sürmüşdür. 1432-ci ildə Türkiyədən keçən fransız səyyahının təəssüratı bir əsr əvvəl Anadolunu gəzmiş İbn Bəttütənin kindən (1332) heç də fərqlənmir.

XIV əsrin ikinci yarısında və XV əsrin əvvəllərində Türkiyə türklərinin qiyafəsi ümumiyyətlə Orta Asiya türklərininki ilə eyni idi. Qadınlar da daxil olmaqla ayaqlarında qırmızı çəkmələr, başlarında al rəngli börk vardı. Ozanlar XIV əsrdə olduğu kimi bu əsrdə də əllərində qopuz hər yanı gəzir və Dədə Qorqud dastanlarını söyləyirdilər. Bu dastanlar o qədər maraqla qarşılanırdı ki, hətta dini

---

⁴⁵⁷ Milli bir xatirə olan Boz-ox adının dəyişdirilməsi səbəbini başa düşmək həqiqətən çətinidir.

əsərlərdə də onların əks-sədasına rast gəlinir.⁴⁵⁸ Saraylardakı vəziyyət də təxminən eyni idi. Təbrizdəki qaraqoyunlu sarayında Cahan şah Osmanlı elçisinə kitabxanasındakı uyğurca oğuznaməyə istinadən atası Qara Yusif bəylə Sultan Muradın Oğuz xan nəslindən olduqlarını söyləyirdi.⁴⁵⁹ Əvvəlcə dediyimiz kimi, bu qaraqoyunlu hökmdarından bizə türkcə şerlər də qalmışdır.

Diyarbəkirdəki ağqoyunlu xanədanına gəlincə, bu xanədan Oğuz xanın oğullarından Bayındır xanın nəslindən olması ilə öyünürdü. Ağqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yölük Osman bəy özünün səlcuq xanədanı ilə qohum olduğunu söyləyirdi: baş hərəminin adı da Səlcuq xatun idi. Osman bəyin müasiri olan Məhməd Çələbinin qızının da eyni adı daşdığı bilinir. Qara Yölük Osman bəyin nəvəsi olan Uzun Həsənin xatununun adı isə Səlcuqşah idi. Yəni bu xanədana mənsub Qılinc Arslan adlı bir bəy vardı, qaraqoyunlu xanədanının üzvlərindən biri də bu adı daşıyırdı. Ağqoyunlular bayındır boyunun damğasını dövlətin rəsmi gerbi kimi qəbul etmiş, pul, kitabə və rəsmi sənədlərinə vurmuşlar. Xanədan üzvlərindən bəziləri Bayındır adını daşımışlar ki, kürd bəylərinin bir neçəsinin də adı Bayındır olmuşdur.

Uzun Həsən bəy ağqoyunlu tarixində (Kitabi-Diyarbəkriyyə) Oğuz xanın nəvəsi kimi vəsf edilir.

Qaraman xanədanı da öz mənşəyini Oğuz xana bağlayırdı. Salnaməçi Eyniyə görə,⁴⁶⁰ xanədana öz adını verən Qaramanın Oğuz xan adlı bir qardaşı var idi. Şikari isə⁴⁶¹ Oğuz xanı xanədana mənsub olmayan Qaraman bəylərindən biri kimi göstərir. Biz təhrir dəftərlərində İç-elin Səlinti-Anamur tərəflərində yaşayan Oğuzxanlı adlı bir oymağa rast gəlirik.

Osmanlılara gəlincə, türk dilini hələ Orxan bəy zamanında rəsmi dil elan etmiş bu xanədan da türkcülük və ya oğuzçuluq cərəyanının təsiri altında qalmışdır. Pol Vitek⁴⁶² II Murad dövründə Osmanlı sarayında ilk dəfə müşahidə etdiyi bu cərəyana «milli romantizm» adını vermişdi. Əhmədi isə (ölümü: 1413) Ərtoğrul bəyin əsgərlərini oğuz deyər vəsf edir. Osmanlı xanədanı II Murad dövründə Rəşidəddində oğuzların ən şərəfli boyu kimi göstərilən kayı boyuna bağlanmışdır, çünki əski türk yabquları ən çox bu boydan çıxmışdır. Bu işdə II Muradın yaxın adamı, ziyalı Yazıçıoğlu Əlinin rolu böyük olmuşdur. Yazıçıoğlu

---

⁴⁵⁸ Məsələn, Hacı Bəktəşi Vəli «Vələyətnamə»sində (hazırlayan Əbdülbaqi Gölpınarlı, İstanbul, 1958, s. 73) və «Saltuknamə»də (A. Ərzi, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tarixi haqqında araşdırmalar, Bülleten, №70, s. 193-202).

⁴⁵⁹ Şükrullah, Behçət üt-təvrix, Nurosmaniyyə kitablığı, № 3059, s. 307. Türkcə tərcüməsi; Nihal Atsız, Doqquz boy türkləri və Osmanlı sultanlarının tarixi, İstanbul, 1939, s. 27.

⁴⁶⁰ İqd ül-cüman, Vəliyüddin Əfəndi kitablığı, № 2374, s. 514.

⁴⁶¹ Şikari, Qaraman oğulları tarixi, Konya, 1946, İndeks. Orada deyilir ki, Qaraman oğlu Əlaəddin bəy Ərmənək dizdarına (qala komendantı-tərc.) Oğuz xan adını şəxsən özü vermişdi.

⁴⁶² Konstantinopolun fəthində Ankaranın məğlubiyyəti, İslam tədqiqatları jurnalı, 1938, s. 27-28; Yəni onun, Osmanlı imperiyasının yüksəlişi, ikinci nəşr, London, 1958, s. 11.

qövmi hissələri qüvvətli olan bir şəxsiyyət idi. O, Rəşidəddinin əsərindən oğuzların əsəb-nəsəbinə aid fəslə türkçəyə tərcümə etmiş, Ravəndi və İbn Bibinin səlcuq tarixlərini türk dilinə çevirmişdi. Yazıçıoğlu tərcümələrinə xeyli əlavələr edərək oxucularını səlcuq dövründə oğuz ənənələrinin işlədildiyinə və səlcuq ordusunun oğuz boylarına əsaslandığına inandırmaq qayəsini güdmüşdür. İlk dəfə II Muradın bəzi sikkələrində kayı boyunun damğası görünür. Bu hökmdarın xələfləri dövründə pullara damğa vurmaqdan vaz keçilsə də, şəxsi əşyalara, silahlara kayı damğası vurulmuşdur. Fatehin öz atası kimi qövmü duyğuları qüvvətli bir hökmdar olmadığını irəli sürmək bəlkə də mümkündür. Ancaq onun nəvələrindən birinin Qorqud (Dədə Qorquddan), digərinin isə Oğuz xan adlarını daşdıqlarını bilir ki, bu adlara başqa heç bir türk xanədanında rast gəlmək mümkün deyil. Qövmi duyğuların şüurlu bir şəkildə canlanması milli bir tarix görüşü də yaratmışdı. «Nəşri tarixi» bunun ən gözəl nümunəsidir. Bu əsərdə Osmanlı tarixindən əvvəl Oğuz xana, onun oğullarına, qaraxanilərə və səlcuqlara dair fəsillər vardı. Qövmi duyğuların canlanması cərəyanı din xadimlərinə də təsir etmişdir. «Hacı Bəktəş Vələyətnameşi» və «Saltukname» kimi əsərlərdə bu cərəyan öz əks-sədasını tapmışdır. Şeyx Ömər Ruşəninin müridlərindən bayat boyuna mənsub Mahmud oğlu Həsən Cəm Sultan üçün Osmanlıların Oğuz xana qədər uzanan şəcərəsi haqda bir kitab yazmışdır. Gülşəni təriqətinin banisi, İbrahim Gülşəni də qayda üzrə özünü peyğəmbər nəslinə və ya onun əshabələrindən birinə deyil, Oğuz ataya bağlamışdı. 883-cü ildə (1478) Rumelində ölən bəktəşi şeyxlərindən Otman babanın oğuz dilində danışdığı və oğuznamə üsulunda şeirlər oxuduğunu da bilir. Fateh dövründə türkü digər qövmərlə müqayisə edən bir müəllif türkün onlardan üstün vəsflərə sahib olduğunu yazır.

Xülasə, XV əsrdə Dunaydan Ceyhuna qədər uzanan sahədəki türklər tək bir qövm olduqlarını bilir və oğuzların nəvələri olmaqdan qürur duyurdular. Bu qövmi şüur o qədər canlı və qüvvətli idi ki, yuxarıda verilən bəzi misalları da göstərdiyi kimi, cəmiyyətin heç bir təbəqəsi, zümrəsi və xanədanlar onun təsiri xaricində qalmamışdı. Bu qövmi şüur xüsusilə oğuzların xatirələrini və adətlərini yaşatmaq və türk dilinə qiymət verməkdə təzahür edirdi. Bu qövmi şüurun canlanması türkmənlərin XV əsrdə qazandıqları böyük siyasi müvəffəqiyyətlərlə yaxından əlaqədardır.

Misir və Suriyanın hakimi olan məmlüklərə gəlincə, onların çoxu çərkəz mənşəli, mühüm bir hissəsi də rum* idi. Hətta İnal, Xoşqədəm, Təmür Buğa kimi bəzi məmlük sultanları rumlardan çıxmışdır. Çərkəz məmlükləri arasında türk əsilli olanlar azdı, sayları da getdikcə azalırdı. Türklər arasında da qövmi duyğuları güclü olan bəzi adamlara rast gəlinir. Bu arada Sultan Baybarsın (1422-1438) rəğbətini qazanmış Şərqi türklərindən bir şeyx vardı: Şeyx Həsən ül-Tatari. Şeyx

---

* Rum bir çox kontekstlərdə yunan deməkdir (tərc.).

Həsən izah edilə bilməyən bir səbəbdən dolayı ərəblərə o qədər nifrət edirdi ki, «Cənabi həqq həzrəti-peyqəmbərdən başqa bütün ərəbləri qarğımışdır» deyirdi. Başqa biri isə türklərin minicilikdə və cəmərlikdə çərkəzlərdən üstün olduğunu çərkəz olan sultana və onun əmirlərinə açıqca söyləmişdi. Çərkəz məmlükləri sələfləri olan türk məmlüklərinin bütün adətlərini sadıq bir şəkildə davam etdirmişlər. Məmlük hökmdarlarından əl-Məlik ül-Müəyyəd Şeyx türkləri öz qövmdaşları çərkəzlərdən üstün tuturdu. Onun xələfi Baybars isə öz qövmü çərkəzləri daha çox sevirdi, ancaq o bunu üzə vurmurdu. Üstəlik, Baybarsın türklərdən yaxın dostları da vardı. Səlnaməçi Eyni gecələr ona tarix kitabları oxuyur və oxuduqlarını türkcə izah edirdi. Çərkəz məmlükləri türk dilini öz ana dilləri saymışlar, türk adətlərinə bağlı olmuşlar, türk şeyxlərini, elm adamlarını və şairlərini himayə etmişlər. Türkcə bilən ziyalılar onların nəzdində imtiyazlı bir mövqeyə sahib idilər. Türkiyədəki əbədi fəaliyyətləri onlar da izləyirdilər. Son məmlük hökmdarlarından Qansuh ül-Qavri də belə idi. Yavuzun «Qoca çərkəz» dediyi Qansuh Firdovsinin «Şahnamə»sini türkcəyə tərcümə etdirmişdi, özü də türkcə şeirlər yazırdı. Halbuki Yavuzun özünün türk dili xüsusunda onun qədər qeyrət göstərdiyini bilmirik. Xülasə, XV əsrdə Osmanlı, Qaraman, Misir, Təbriz, Herat və Səmərqənd saraylarında türkcə danışılırdı. Bu əsr hər baxımdan türklüyün yüksəliş əsri idi.

XVI əsrdə İslam aləminin siyasi çöhrəsində böyük dəyişikliklər əmələ gəlirdi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi siyasi müvəffəqiyyətləri ilə tarixin mümtaz imperiyalarından birinə çevrildi. İran qızılbaş Səfəvi dövləti tərəfindən idarə edilməyə başladı. Türkünəstanə isə özbəklər möhkəm bir şəkildə yerləşdilər. Ancaq özbəklər nə siyasi, nə də mədəniyyət tarixi baxımından mühüm rol oynaya bilmədilər. XX əsrdə belə Türkünəstanda fars dili rəsmi dil kimi işlənirdi. Hindistana hakim olan teymurilərin sarayında da XVII əsrdə və sonralar farsca danışıldığını bilirik. Halbuki Ərdəbil şeyxlərinin nəvələrinin Təbriz, Qəzvin və İsfahandakı saraylarında türk dilində danışılırdı. Hətta Səfəvi hökmdarlarının türkcə bilməyən vəzirlərinə tərcüməçilik etdiklərini də bilirik. Osmanlılara gəlincə, onların divanında tək bir cə dil işlənirdi ki, o da türk dili idi. Bu divandan Fransa kralına, İngiltərə kraliçəsinə, İran şahlarına, Məkkə şəriflərinə, Türkünəstan xanlarına və Hindistan hökmdarlarına yalnız türkcə məktub yazılırdı. Əvəzində Türkünəstan xanlarından gələn məktublara hamısı və ya çoxu farsca yazılmışdı.

XVI əsrdə imperiyanın digər əyalətləri sükunət içində ikən imperiyanın ana vətəni və əsil dayağı olan Anadoluda dalbadal üsyanlar baş verirdi. Bu, həqiqətən, təəccüblü haldır. İlk üsyan Təgə sancağında Həsən Xəlifə oğlu Şahqulu tərəfindən qaldırılmışdı. Təgənin Qızılyaxa kəndindən olan Həsən Xəlifə Ərdəbilə gedərək Şeyx Heydərin xidmətində çalışmış və onun xəlifəsi olaraq Təgəyə qayıtmışdı. Onun oğlu Şahqulu başına 10 000 adam yığaraq üsyan etdi. Təgəni tutduqdan sonra üstünə gələn Anadolu bəylərbəyisi Qaragöz paşanı məğlub edib öldürdü. Qaraman bəylərbəyisi Heydər paşanı da eyni aqibətə uğradan Şahqulu

Kayseri yaxınlığındakı Çubuq ovasında vəzir-əzəm Xədim Əli paşa ilə qarşılaşdı. Baş verən şiddətli vuruşmada hər ikisi həlak oldular. Təgənilər heç bir təqibə uğramadan İrana getdilər (1511). Onların, 15.000 atlı olduğu xəbər verilir, yanlarında arvad-uşaqları da vardı. Osmanlı tarix əsərlərində Şah İsmayılın nə üçün üsyan etdikləri sualına onların bu cavabı verdikləri yazılır: «Bəyazid xan pir olub, etilal-mizacı ixtilali-mülkə müəddi olub, tədbiri-umurdan əl çəkmişdir. Tətavüli-vüzəra ilə çox məzalim cərəyan etdi. Zülmələrinə təhəmmül etməyib bu surəti ixtiyar etdik».⁴⁶³ Bu sözlərdə* böyük bir həqiqət vardır. Bu üsyandan sonra Təgə və Həmid sancaqlarındakı qızılbaşlardan bəzisi Mola tərəflərinə sürgün edilmişdir. Yavuz Səlim Şah İsmayıla hücum etməzdən əvvəl təhlükəli hesab etdiyi qızılbaş türklərdən bir qismini öldürmüş, bəzilərini də həbs etdirmişdi. Bununla bərabər Çaldıran vuruşmasında Osmanlı ordusunda xeyli qızılbaş türklərin olduğunu bilir.⁴⁶⁴ Çaldıran vuruşmasında Şah İsmayılın ordusu mənşə baxımından ən azı Səliminki qədər türk idi, hər iki ordu oğuz və ya türkmən qövmünün mənsubları, hətta mühüm bir qismi eyni ölkənin övladları idi.

1518-ci ildə boz-ox türkmənlərdən Cəlal adlı iqta sahibi bir şəxs başına 20 min adam yığaraq böyük bir üsyana başladı. Amasyaya bağlı Turxal qəsəbəsi sakini olan Cəlal mehdilik iddiası ilə ortaya atılmış, ancaq müvəffəqiyyət əldə edə bilməyəcəyini başa düşərək İrana üz qoymuşdu. Lakin dulqədir bəyi Şahsuvar oğlu Əli bəy tərəfindən Ərzincan Akşəhirində məğlub edilərək öldürüldü. Ancaq cəlali üsyanı o qədər məşhur olmuşdu ki, bundan sonra Anadoluda dövlətə qarşı üsyanlar və dini mahiyyət daşımayan üsyanlar da «cəlali» sözü ilə vəsfələnmişdir.

Cəlala qalib gələn dulqədir bəyi Şahsuvar oğlu Əli bəy isə Qanuni dövrünün ilk illərində (1522) hiylə ilə öldürülərək bu bəylik ortadan qaldırılmışdır. Halbuki Əli bəy Osmanlı dövlətinə çox xidmət etmişdi, özü də əksər dulqədir bəyləri kimi çox cəsur və enerjili komandan idi. Beləliklə, boz-ox (Yozqat) və Maraş bölgəsi də bilavasitə Osmanlı məmurlarının əlinə keçdi. Bu, oralarda yeni ciddi üsyanlara səbəb oldu. Bunlardan biri Boz-oxdakı türkmən oymaqlarından Söklən boyunun bəyi Musa ilə dulqədirlə ailəsindən Zünnun tərəfindən başlanmışdı. Musanın tarlalarına çox vergi qoyulmuşdu. Musa verginin 100 axça azaldılmasını xahiş etdisə də, onun xahişi rədd olundu, üstəlik, yanındakı bir ixtiyarın saqqalı kəsilərək təhqir edildi. Bu hadisə üsyana səbəb oldu. Mohaç vuruşması baş verən gün Anadoluda qan gövdəni basmışdı. Musa ilə Zünnun o gün Qaraman bəylərbəyini məğlub edib öldürdülər. Türkmənlər bundan sonra üstlərinə

---

⁴⁶³ Səd əd-Din, Tac üt-təvarix, İstanbul, 1280, s. 181.

* Tərcüməsi: «Bəyazid xan qocalaraq dövlət işlərindən əl çəkib. Onun yumşaq xasiyyəti ölkənin qarışmasına səbəb olub. Dövlət adamlarından çox zülm gördük, zülmə dözməyərək bu yolu seçdik» (tərc.).

⁴⁶⁴ Bu barədə «Səfəvi dövlətinin qurulmasında Anadolu türklərinin rolu» adı altında hazırlamaqda olduğumuz məqalədə müfəssəl məlumat verilmişdir.

göndərilən bir neçə Osmanlı qoşununu məğlub etməyə müvəffoq olsalar da, nəhayət, müqavimətləri qırıldı, üsyan yatırıldı (1527).

Ancaq üsyanlar bir-birini əvəz edirdi. Çuxurova bölgəsində Donuz oğlu, Bəyçə bəy və Mustafa oğlu Vəli Xəlifə ayrı-ayrılıqda üsyan etdilər, bunların heç biri bəktəşi təriqətinin başçısı Qələndər Çələbinin üsyanı qədər təhlükəli olmadı. Üsyanın əhəmiyyəti dolayısı ilə Qələndər Çələbinin üstünə şəxsən vəzir-əcəm İbrahim paşa getdi. Qələndər Çələbi onun qoşunlarını ağır bir məğlubiyyətə uğratdı. Gerçəkdən müdrik bir dövlət adamı olan İbrahim paşa üsyanın əsil səbəbini araşdırdı və Qələndər Çələbinin başına yığışanların çoxunun iqtaları alınmış dulqədirlər türkmən sipahiləri olduğu anlaşıldı. İbrahim naşa dulqədirlər oymaqlarından qaracalu və doqquz boy bəylərini çağıraraq iqtaların qaytarılacağına söz verdi. Nəticədə dulqədirlilər Qələndər Çələbinin yanından getdilər. 300-500 adamla qalan Qələndər Çələbi asanlıqla məğlub edilərək öldürüldü (1527).

Bu üsyanlar məzhəbi mahiyyətdə görünənlər də, yuxarıdakı hadisələrdən də anlaşıldığı kimi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədardır. Döşürmə ocağı o qədər inkişaf etmişdi ki, Anadoludakı ən kiçik əsgəri xidmətlər də bu ocağa mənsub olanların əlinə keçməyə başlamışdı. Sünni və ya şiə olmasından asılı olmayaraq türkə ancaq əkinçilik etmək qalırdı. Manisada şahzadə ikən II Səlimin oğlu III Muradın xidmətinə girməyi bacarmış iki qardaşın rəiyyət, yəni vergi verən kəndli bir türkün övladları olduqları üçün işdən çıxarılmaları və yerlərinə qul oğulları qəbul olunması əmr edilmişdi.⁴⁶⁵ Dövlətin hərbi xidmətləri üçün ən əlverişli ünsürü qul, yəni döşürmə və ya onların uşaqları idi. Şayət, hər hansı bir xidmət üçün tapılmazsa və ya kifayət miqdarda olmazsa, o zaman anadolulu türk gəncləri dəvət olunurdu. Kəndli türklər açıq qapı olduğu üçün ancaq mədrəsələrdə oxuya bilirdilər. Hələ XVI əsrin ikinci yarısında Anadolu mədrəsələrində o qədər tələbə oxuyurdu ki, onlar işsizlik səbəbi ilə bölük-bölük bayraq qaldıraraq Anadoluda yol kəsməyə və xalqa zülm etməyə başlamışdılar. Mədrəsə tələbələrini bu hərəkətinin qarşısını almaq üçün dövlət uzun zaman uğraşmaq məcburiyyətində qalmışdı.⁴⁶⁶ Həmin əsrin sonlarında cələri üsyanları başlamış və o biri əsrdə də davam etmişdir.

Bütün bu böhranların yaranmasında çox inkişaf etmiş döşürmə sistemi mühüm amil olmuşdur. Səlcuqlar dövründə də məmlük sisteminin qəbul edilməsi və məzkur sistemin qol-budaq atmasının eyni mahiyyətli böhranlara səbəb olduğunu yuxarıda görmüşdük.

Mövzumuzla yaxından əlaqədar olduğu üçün bu məsələlərə qısaca toxunduqdan sonra indi bu əsrdə türk oymaqlarının vəziyyətinə keçə bilirik.

---

⁴⁶⁵ Mühimmə dəftəri, № XX1, sıra 43, səh. 9.

⁴⁶⁶ Bu barədə bax: Mustafa Akdağ. Mədrəsəli üsyanları, İqtisad fakültəsi məcmuəsi, XI, № 1-4 s. 361-387.

XVI əsrdə tam köçəri həyatı keçirən iki əsas icma vardı. Bunlardan biri Hələb bölgəsində yaşayan və yazda Uzun yaylaya və Sivasın güney tərəflərinə çıxan Hələb türkmənləri, digəri isə boz ulus idi. Boz ulus Mardinin cənubunda, Fərat sahillərində qışlayır, Ərzincan-Ərzrum arasında yaylayırdı. Qanuni dövründə Hələb türkmənləri 9316 ev idi. 947-ci ildə (1540) dulqədirdi də daxil olmaq üzrə boz ulusun vergi verən əhalisinin sayı 668 subay, 7325 evli, cəmi 8013 nəfər idi.⁴⁶⁷ Bundan başqa, dulqədirdi ulusundan bir qisim oymaqların hələ əkinçilik həyatına keçmədiyi görünür. Çuxurovada yurd salmış üç-oxlar arasında əkinçi olmayan oymaqlara nadir hallarda rast gəlinir. Əsasən Sivas əyalətində yaşayan ulu-yörük tayfası ilə Boz-oxdakı türkmən oymaqları da əkinçiliyə keçmişdir. Bir sözlə, bu əsrdə köçəri və yarıköçəri ünsürün sayı oturaq ünsürə nəzərən çox azdır və nisbətən fərqi sonuncu ünsürün lehinə getdikcə artmaqdadır.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVI əsrdə də köçəri mənasında yörük sözü (yürümə sözündən) işlənilir və bu ad Hələb türkmənləri kimi təşəkküllərə də verilirdi. Ancaq daha sonralar bu söz həqiqi mənasını itirmiş, Qərbi və Cənub-Qərbi Anadoludakı oymaqların ümumi adı olmuşdur. Yəni «yörük» bu bölgələrdə XVII əsrdən əvvəl yaşayan köçəri, yarıköçəri oymaqlar mənasını ifadə etmiş və bu, indi də eyni mənada işlənir.⁴⁶⁸ Buna görə yörük adının heç bir qövmi mənası yoxdur. Yörükler də oğuz boylarındandır. XVI əsrdə qövm adı olan türkmən sözü ilə Hələb türkmənləri, boz ulus, dulqədirlilər və Boz-oxdakı oymaqlar nəzərdə tutulurdu. Daha sonralar bu söz ancaq Hələb türkmənləri ilə boz ulusa aid oldu. XVIII əsrdən etibarən bu iki elin Orta və Qərbi Anadoluya gələn nümayəndələrinə də türkmən deyilmiş, hətta kəndlərdə və qəsəbələrdə yerləşdikdən sonra da zəmanəmizə qədər bu adla anılmışlar. Bu gün Orta və Qərbi Anadolunun bəzi yerlərində yan-yana türk, yörük və türkmən kəndlərini görmək mümkündür. Bunun izahı belədir: türk adı ilə tanınan kəndlər o bölgə və ya yörənin səlcuqlar və ya bəyliklər dövründən bəri yerləşmiş ən əski türk xalqına aid olanlardır. Yörük adı ilə adlanan kəndlər isə oralarda XVIII əsrdən əvvəl yaşayan və son əsrlərdə yerləşən yörüklerin saldıqları kəndlərdir. Türkmən kəndləri isə XVII əsrdən etibarən Orta, sonra Qərbi Anadolu ilə Mərmərə bölgəsinə köçmüş və son əsrlərdə oralarda yerləşmiş boz ulus, Hələb türkmənləri və Yeni-elə mənsub oymaqlar tərəfindən meydana gətirilmiş kəndlərdir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Faruq Dəmartaş. (Sümər), Boz ulus haqqında, Dil və tarix-coğrafiya fakültəsi jurnalı, VII, № 10, s. 59.

⁴⁶⁸ Bu xüsusda təfəsilat üçün bax: Faruq Sümər, XVI əsrdə Anadolu, Suriya və İraqda yaşayan türk əşirətlərinə ümumi bir baxış, İst. universiteti iqtisad fakültəsi məcmuəsi, XI, s. 518-522.

⁴⁶⁹ Taxtaçı kəlməsinin qövmi bir mənası yoxdur. Bu söz heyvandarlıq və ya əkinçilik əvəzinə ağacdan taxta biçmək və kəran düzəltmək işlərilə məşğul olan bir türk zümrəsinə verilir. Bunlar ağac əri türkmənlərinin nəvələri olub qızılbaşlıq inamları daşıyırlar, çox çalışqan adamlardır, kəndləri bir qayda olaraq meşə ətkələrində yerləşir. Evləri də taxtadan olub bəzi yerlərdə üstü sink ilə örtülüdür, aralarında gözəl qadınlara və güclü, qüvvətli kişilərə tez-tez rastlanılır.

Diqqətəşayan bir haldır ki, Osmanlı dövründə boz ulus və Hələb türkmənləri kimi ellər belə yörüklərdən daha əvvəl oturaq yaşayışa keçmişlər. Bu gün türkmənlərdən heç bir köçəri təşəkkül yoxdur. Ancaq Toroslarda bu həyatı davam etdirən yörük oymaqlarına rast gəlmək mümkündür.⁴⁷⁰

Xülasə: türk, türkmən, yörük, taxtaçı, qızılbaş (ələvi) adları ilə adlanan elatlar arasında heç bir qövmi fərq yoxdur, onlar hamısı oğuz (türkmən) qövminün nəvələridir.

Bilindiyi kimi, Osmanlı hərbi qüdrəti yüksəliş dövrlərində başlıca olaraq timar sistemi ilə döşürmə ocağına istinad edirdi. Həmin səbəbdən bu dövrlərdə oymaqlar rəiyyət yəni vergi görənlər kimi sayılmışlar. Xüsusilə Hələb türkmənləri, boz ulus, Yeni-el bu vəsfi danışıqdadır. Halbuki yuxarıda görüldüyü kimi, Səfəvi dövləti tamamilə bunun əksinə olaraq əsgəri baxımdan türk oymaqlarına arxalanırdı. Türkiyədə vergi verən bir türk İrana gedincə asanlıqla hərbi xidmətə girir, əgər o, oymaq bəyi və ya sipahi isə dövlətin ən yüksək hərbi mövqelərinə çıxmağa bilirdi. Bu xüsus köçəri, kəndli və s. türklərin XIV əsrdə Anadoludan İrana gətmələrinə amil olan səbəblərdən biri kimi maraqlıdır. Bununla bərabər dulqədirlər, Çuxurova oymaqlarında, ulu-yörük, boz-ox və at çəkənlərdə oturaq bölgələrdən heç nə ilə fərqlənməyən şəkildə iqta sahibləri (sipahilər və başqaları) görünür. Osmanlı dövləti yuxarıda adı çəkilən üç icmadan (yəni Hələb türkmənləri, boz-ulus və Yeni el) əsgərlik xüsusunda ancaq o zaman istifadə etməyə başladı ki, artıq döşürmə ocağı əhəmiyyətini itirmiş, dövlət əsgər sıxıntısı üçün düşmüşdü. Bu üç tayfa Osmanlı dövründə maliyyə baxımından xanədana bağlanmışdı. Onlar Səncər dövründəki oğuzlar kimi, seçmə rəiyyət idilər. Ancaq bu türkmənlər bu seçmə rəiyyətin heç bir faydasını görməmiş, məmurların və təhsildarların zülmünə məruz qalmışlar.

4. HƏLƏB TÜRKMƏNLƏRİ

XVI əsrdə Hələb türkmənləri başlıca olaraq bəydili, xərbəndəli, bayat, inallu, köpəklü əfşarı, gündüzlü əfşarı kimi böyük təşəkküllərlə karkın, kızıq, uc, acurlu, kaçılu, peçeneq, döyər, kınık, öymür, bahadırılu, qaraqoyunlu və s. kimi oymaqlardan ibarət idi.

Dulqədirlər. Bu el əsasən Maraş bölgəsində yaşayırdı. Bu elə mənsub olan tam köçəri oymaqlar qışda Amik ovasına, Hələb dolaylarına və Çuxurovaya enirdilər. Dulqədirlər elindən bir çox bölgələr İrana getmiş, ona mənsub bir qol isə

Sakarya və Malatya bölgəsində Manav deyilən kəndlərin də əsl yörük olub çoxu Antalya bölgəsindən gəldiyi üçün bu adı almışdır. Abdallara gəlincə, bunlar Anadolunun yerli qaraçılarıdır və hamısı qızılbaşdır.

⁴⁷⁰ Bu gün ancaq Toroslarda görünən bu yörükənlərin yerləşmək üçün torpaqları yoxdur. Ona görə də məcburən bu həyatı davam etdirdiklərini qeyd etməliyəm.

Diyarbəkir bölgəsindəki boz-uluslara qarışmışdı. Bundan başqa, yenə bu elə mənsub təşəkküllər Hələb türkmənlərinə məxsus oymaqlarla Yozqat bölgəsində yerləşmiş və Sivasın güneyindəki Yeni-eli meydana gətirmişlər. Hələ XVI əsrin əvvəllərində bu elin tərkibinə daxil olan oymaqların Ankara bölgəsinə qədər gəldiyi bilinir. Kayseri və Qırşəhir bölgələri də bu elin yerləşmə sahəsi arasında idi. Daha sonralar onlardan mühüm bir qismin (cərid, təcirlu və ağcaqoyunlu) Çuxurovada oturaq yaşayışa keçdikləri məlumdur. Bu böyük el başlıca olaraq aşağıdakı boylardan meydana gəlmişdi:

1. Anamaslı, digər adı qaracalı (bəzi obaları: yazır, sevinclu. Oruc bəylü, ulaşlı, urcanlu, qazanclu, söyləməzlu, yol basanlu, qara xataylu).
2. Doqquz, digər adı bişanlu (bəzi obaları: karkın, qaramanlu, kürd mihmadlu, avcı, dəmrək, hacılar, nəccarlu, doqquz qoyunlu).
3. Kürəçilər.
4. Cərid (bəzi obaları: bayır cərid, qara hasanlu, oruc qazılı, mamalu).
5. Peçeneq.
6. Qavurcalu.
7. Elçi.
8. Döngələlu (?)
9. Küşnə.
10. Yuvalu (yaxud qara yuvalu).
11. Təkəlu.
12. Varsaq.
13. Ağça qoyunlu (ən mühüm obaları: çalışlı, musa hacılı - musacalu, qəzanlu, həmidlu).
14. Eymir.
15. Çiməlu.
16. Qızıllu.
17. İmanlu əfşarı.
18. Çağırğanlu.
19. Avcı.
20. Gündəşlu.
21. Təcirlu (tacirlu).

Dulqədirlu elinin Kars (Qədirlu) yörəsində yaşayan təşəkkülləri isə bunlardı: varsaq, dəmürçülü, qaramanlu, zəlmanlu, zakirlu, qavurcalu, geclik, əkinçilər. Sis (Qəzan) sancağında isə savcı hacılı, əylənoğlu, suru damlu, qavurğalu və əfşar təşəkkülləri sakin idilər.

5. ÇUXUROVA

Bu bölgəni fəth edən üç-oxlar oturaq həyata keçərək qismən boy təşkilatlarını itirmişlər. Bölgənin fəthində mühüm rol oynamış yürəgirlər və

kınıklar XVI əsrdə yerləşdikləri yerlərdə ancaq adlarını qoymuşlar. Hələ tamamilə çözülməyərək qəbilə təşkilatlarını mühafizə edənlər qara isalu, kusun, quş təmür, ulaş, göyçəli və əlvan boylarıdır.⁴⁷¹

Trablis-Şam. Bu yörədə yaşayan türkmən icması salur, eymür qazılı, boğayırılı, süleymanlı və s. oymaqlardan ibarətdi.

Boz ulus. Boz ulus Diyarbəkir türkmənləri, dulqədirlı oymaqları və Hələb türkmənləri olmaq üzrə üç qoldan meydana gəlmişdir. Əski ağqoyunlu elinin qalığı olan Diyarbəkir türkmənlərinin başlıca oymaqları bunlardı: tabanlı, oğul bəylü, mosullu, pürnək, Həməzə hacılı, qoca Hacılı, İzzəddin hacılı, Süleyman hacılı, şeyxlu, danişməndlü, salarlı, çavundur, dodurqa, döyər, karkın, əfşar, bəydili, alpaut.

Dulqədirlı oymaqları. Cərit sultan hacılı, kürd, mihmədlü (Doqquzdan), göyçəkli, küşnə, anamaslı, avcı, dodurqa, cəcəlu, çiməlu, əfşar, qaraca ərəblü, öymir, gündəşlü, çağırğanlı, qızıl qocalu, Şam bayatı, karkın, musacalu - Musa hacılı (ağcaqoyunludan).

Hələb türkməni oymaqları. Köpəklü əfşarı, gündüzlü əfşarı, xərbəndəlu, bəydili, acurlu, inallu, bayat, qaraqoyunlu.

Yeni el. Yeni el Sivasın cənubundakı Mançılıq, Kürün və Həkim xan arasındakı bölgədə yaşayan oymaqların adıdı. Mançılıq ilə Kürün arasındakı əraziyə Uzun yayla deyilir. Həkim xanın şimal-şərqindəki və Alaca xanın cənub-şərqindəki Yellüce dağı da Yeni elin ən məşhur yaylalarından biridir. Yeni el maliyyə baxımından III Muradın anası Nurbanunun Üsküdarı tikdirdiyi camenin vəqflərinə bağlanmışdı. Bu səbəblə sənədlərdə onlara «Üsküdar türkməni» də deyilir. Onlar biri dulqədirliyə, digəri Hələb türkmənlərinə mənsub olmaq üzrə iki qoldan meydana gəlmişdir. Hələb türkmənlərinə mənsub qola yaban əri deyilir.⁴⁷² Çünki bu qol bölgədə ancaq yayda yaşayır, qışda Hələb bölgəsinə enir. Dulqədirlı qolu isə ümumiyyətlə, əkinçiliklə məşğuldur. Yaban əri tayfasının çoxunun bəydili boyuna mənsub oymaqlardan meydana gəldiyi məlumdur. Əsas yaban əri təşəkkülləri bunlardı: bəydili, bayat, əfşar, bayındır, xərbəndəlu, qaraqoyunlu.

Dulqədirlı: ciməlu, musacalu - Musa Hacılı (ağcaqoyunludan), boynu yoğunlu, kürd mihmədlü (doqquzdan), imanlı əfşarı, baraq (cəriddən), ağcaqoyunlu, tatar Əlilü, çağırğanlı, elçi, təcirlü, nəccarlü (doqquzdan).

Yeni elin idarə təşkilatı 1278-ci ilədək (1858-1859) davam etmişdir.

Ulu yörük. Ulu yörük əsasən Amasya, Tokat və Sivət bölgələrində yaşamaqda olub bu icmanın bəzi oymaqları qərbdə Ankara və Qırşəhir bölgəsinə qədər yayılmışdır. Ulu yörük üç əsas elatə ayrılır; yüzdə para, orta para, şərq para.

⁴⁷¹ Bu haqda bax: F. Sümer. Çuxurova tarixinə dair araşdırmalar. Tarix araşdırmaları jurnalı, 1963, 1, № 1-98.

⁴⁷² F. Sümer. Anadoludakı türk əşirətlərinə ümumi bir nəzər, s. 513. (Yaban - çöl deməkdir - tərç.).

Bu elatları təşkil edən oymaqlar böyük adlanır. Böyüklərdən hər biri müəyyən qışlaqlara sahibdir və orada əkinçilik edir. Bu icmanı meydana gətirən başlıca böyüklər bunlardır: il bəyli, çəpni, qulağuzlu, ağ salur, tatlu, gərampa, göyçəlu, şərəfəddinlu, cunğar (monqolsa caunqar? - sol), ballu, çapanlu, ikizlü, çavurçı, ustacalu (usta hacılı - ustaclu), dodurğa, özlü, qırıqlu, qara fakihlu, turqutlu, ağcaqoyunlu (dulqədirlidən), əlibəyli, quzugüllü, qara keçilu, inallu (Hələb türkmənlərindən).

Boz-ox (bugünkü Yozqat bölgəsi). Bura daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, qara tatar deyilən monqolların başlıca məskəni idi. Teymurun qara tatarların çoxunu özü ilə birlikdə Türküstanı aparmasından sonra XV əsrin ilk illərində boz-ox türkmənləri, yəni dulqədirliləri ilə Hələb türkmənlərinə mənsub təşəkküllər çətinlik çəkmədən burada yurd saldılar. Aşağıda yörələr üzrə sadalanacaq oymaqlar arasında tatarlardan başqa yerli təşəkküllər olub-olmadığını dəqiq surətdə təsbit etmək bu gün çox da mümkündür deyildir.

Gədük: qara yəhyalu, dəlu Əlilu, ağcalu (ən mühüm obası: Hacılar), ağqoyunlu (dulqədirlidən), Şam bayatı (dulqədirlidən).

Qaradaş: əlibəyli, ağcalu, təcirlu (dulqədirlidən), qızıl qocalu (başlıca oymaqlarından biri: Əlişarlu).

Ağ dağ: qaralu, qırıxlu, hisar bəyli, qızıl qocalu, söklən (ən böyük oymağı: saru – xəlillu).

Boğazlayan: çiçəklu, qulağuzlu.

İli-su: tatar (monqol), arslan bəyli, ağcalu.

Sorqun: zakirlu, qızıl qocalu.

6. ATÇƏKƏNLƏR VƏ QONŞU OYMAQLAR

Marko Polonun dediyi kimi, türkmənlər Orta Anadoluda cins atlar yetişdirirdilər. Xüsusilə Konya bölgəsindəki türk oymaqları, Qaraman oğulları və Osmanlılar dövründə də hər yerdə əl-əl gəzilən atlar yetişdirməkdə davam etmişlər. Onlar əvvəllər vergilərinin yerinə at verdikləri üçün atçəkən adlanmışlar. Osmanlı dövründə at vergisi nəğd ödənməyə başlanmışdır. Atçəkənlər əsasən Larəndə (Qaraman), Akşəhir və Qoçhisar gölü arasındakı bölgədə yaşayırdılar. Bu bölgədə üç yörəyə, yaxud idarə məntəqəsinə (qəzaya) ayrılmışdı: Əski el, Turqut və Bayburt. Əski el Qoçhisar gölünün cənub tərəfindəki torpaqları ehtiva edir. Bu yörənin mərkəzi Qoçhisar gölü sahilinə yaxın yerdəki Əski el kəndi olub bu gün də mövcuddur. Köhnə səlcuq ana yolu üzərində olan Eşmə qaya kəndi və atçəkən bəylərinin yaşadığı yerlərdən idi ki, bu bəylərin nəsliləri zəmanəmizdək gəlib çıxmışdır. Konya bölgəsindəki məşhur «Eşmə qayanın qovaqları kölgəli» adlı mahnı da son bəylərdən biri üçün yazılmışdır. Akşəhirin şərq tərəfindəki torpaqlara, Bayburdda Qaramanın şimalındakı ərəziyə Turqut deyilir. Aşağıda bu yörələrdəki və Qaraman elinə bağlı digər bəzi yerlərdəki əsas oymaqların adları

verilmişdir. Bunların arasında adı çəkilən Tatar və Cəlayir adlı oymaqlar qara tatarların qalıqlarındandır. Əsil atçəkənlər, yəni Əski el, Turqut və Bayburt yörəsindəki oymaqların Sultan Səlim dövründə vergi ödəyən miqdarının cəmi 1080 ev idi.

Əski el: quş təmür, sölmüşlü, xocəntli (Qaraman oğullarına mənsub bəylərdən biri olan Xocənddən?), davudlar, qüreyş Məlik şah, boynu yumru, qurulu.

Turqut: kusunlu, yapa, çəpni, reyhanlı, sarıca əhmədlü, şah - bəy nöqərləri.

Bayburt: əmir hacılı, oğulbəyli, kayı, farsaqlar, peçeneq, tatar (monqol).

Aksaray: bəktaşlu.

Qoş (Qoç) hisar: bolqırlu, boz doğan, urunquş, hindlu cüneydlü, cəlayir.

Ürgün: camallu, yuvalu.

Niydə: bərəkətlü, dündarlu, bulğarlu.

Dəvəli: bəndər bəyi.

Dəvəli Qarahisarı: yəhyalu.

İlqın: muğal samaqarı, elçili (alçı?) tatarı.

İshaqlu: səlcuqlu, qondu, qutlu buğa tatarları, qapuçu tatarları, muğal tatarları.

Bu oymaqların bəziləri İç eldən (bozqırlu, boz doğan), bəziləri də Tarsus-Adana bölgəsindən (quş təmür, kursunlu), farsaq (varsaq), urunğuş, dündarlu, bulğarlu gəlmişlər.

İç-el: İç el səlcuqlar zamanında fəth edilməyə başlamış və Qaraman oğulları dövründə başa çatmışdır. Bu baxımdan buradakı türklər Çuxurovadakılardan fərqli bir siyasi keçmişə malikdirlər. Onlar tamamən Qaraman oğullarının türkmənləri olub onların ən güvəndikləri ünsürü təşkil etmiş və əsas dayaqları olmuşlar. İç el II Bəyazid dövründə 6 yörəyə ayrılmışdır: Ərmənək, Səlinti (bugünkü Qazi paşa), Gülnar, Silifkə, Qarıdaş və Mut. Buradakı türk xalqının xeyli hissəsi tam oturaq həyat sürür, qalanları isə kəndləri olmaqla və əkinçilik etməklə bərabər oymaq təşkilatını hələ də qoruyurlar. Bunların əsasları aşağıdakılardır: boz doğan (Silifkədə), yıvalu, yaxud yuvalu (Anamurda), Oğuz xanlı (Səlinti və Anamurda), bozqırlu (Daşlıq Silifkədə), xoca yunuslu (Gülnarda), bəydili (Gülnarda), şamlu (Daşlıq Silifkədə). Bu oymaqların başında duran ailələr Qaraman oğullarının əmirləri arasında yer almışlar.

Bu oymaqlardan Daşlıq Silifkədə yaşayan bozqırlar öz adını Bozqır adlı bir bəydən alırlar. Bozqır isə bozmaq (dozmaq – tərç.) və qırmaq məsdərlərindən yaranmış ola bilər. Çünki o zamanlar indi coğrafi mənada işlətdiyimiz bozqır (step, çöl - tərç.) kəlməsi mövcud deyildi. Eynən bunun kimi, Konya qəzalarından biri olan Bozqır da öz adını oranı idarə etmiş başqa bir bəydən almışdır. XVI əsrdə bu bəyin nəslinin davam etdiyi məlumdur. Hələ II Bəyazid dövründə Bozqır qəzasında yarıköçəri də olsa, heç bir oymağa rast gəlinmədiyi kimi, xristian azlıq

da yox idi. Bir çox yerlərdə olduğu kimi, yunanlar bu qəsəbəyə XIX əsrdə gəlmişlər.

İç el Osmanlı dövründə bitməz-tükənməz bir insan qaynağı idi. Buradan qonşu bölgələrə hər əsrdə köçlər olmuş və köçənlər müxtəlif səbəblər üzündən oralarda zəif vəziyyətə düşən türk ünsürünü həmişə qüvvətləndirmişlər. Hələ II Boyazid dövründə boz doğandan və bozqırludan mühüm qolların Orta Anadoludakı Qoçhisar yörəsinə köçdükləri məlumdur. Yenə həmin dövrdə daha az əhəmiyyətli oymaqların da Təkə (Antalya) bölgəsinə köçdüklərini bilirik. Kiprin fəthindən sonra İç eldən vaxtaşırı bu adaya da köçkün göndərilmişdir. Beləliklə, bugünkü Kipr türklərinin xeyli hissəsi İç el yörüklərinin nəvə-nəticələridir.

İç eldən sonrakı əsrlərdə də mühüm köçlər baş vermişdir. Bu köçlər xüsusilə qonşu bölgəyə - Çuxurovaya olmuşdur. Buraya köçən oymaqların başında boz doğan ilə ona mənsub mələmənci, qara hacılı, kürkçülü və təkəlu obaları dururdu. Onlar Cəlali üsyanları və digər səbəblər üzündən əhalisi çox seyrəlmiş Çuxurovadakı fəteh türk xalqını qüvvətləndirmiş və ovanın yenidən məskunlaşdırılmasında mühüm rol oynamışlar.

Məntəşə. Məntəşə (indiki Muğla vilayəti) sancağında yarıköçəri bəzi oymaqlar yaşayırdı. Bu oymaqları meydana gətirən qollara dəftərlərdə tir (ox) deyilir. Bu təbir ancaq bu oymağa məxsusdur. Məntəşə sancağında yaşayan əsas oymaqlar bunlardır: kayı, xorzum (hər halda Xarəzmdən), barza, qızılca yalinc, qızılca keçilu, İskəndər bəy. Buradakı barza oymağı oturaq barza və köçəri barza olmaq üzrə iki qol halında idi. Bundan əlavə bir günə-barza qolu da vardı. Həmid sancağında zikrədəyər yeganə təşəkkül qaramanlu oymağıdır.

Aydın. Bu sancaqda qaracaqoyunlu adlı bir yörük topluluğu müşahidə edilir. Onlar çox geniş bir sahəyə yayılmış olub çox kiçik oymaqlardan meydana gəlmişlər. Arasında tarucular, əllicilər, çullular kimi bəzi böyük oymaqlar da vardı.

Kütahya. Bu sancağın ələlxüsus Dənizli yörəsində olduqca mühüm bir yörük topluluğu var. Topluluq aşağıdakı əsas oymaqlardan ibarətdir: kayı, ağqoyunlu, boz guş, qılçan, ağ keçilü, qaşıqçı, müsəlləmani-toylu, əfşar, ala yundlu. Bu oymaqlardan ağqoyunlunun Qarahisari-sahib (Afyon) sancağında mühüm bir qolu olduğu məlumdur. Eyni sancağın Seyid Qazi yörəsində də qaracaqoyunlu adlı böyük bir oymaq yaşayır. Həm ağqoyunlu, həm də qaracaqoyunlu oymaqlarının eyni adlı türkmən boy və ulusları ilə qəbiləvi bir münasibətləri olub-olmadığı barədə bir şey söyləmək mümkün deyil.

Ankara. Ankara sancağının hər tərəfində yarıköçəri və əhalisi az olan oymaqlara rast gəlinir. Sancağın Qəsəbə qəzasında yaylalı və əzizbəyli, qara keçilu, tısağa, Bəy bazarı, Sivri hisar və Sultan önü qəzalarında da mühüm bir qisminin gənclü oymağının meydana gətirdiyi ulu yörük təşəkkülü (929, yəni şəmsi 1523-cü ildə vergi verən 3985 sakini olub) yaşayır. Tısağa əski Osmanlı tarixlərində monqol kimi göstərilir. Qara keçililərə gəlinə, onların bu gün Əskişəhir bölgəsində yaşadığını gördüyümüz qara keçililərin ulu babası olduqları

anlaşılır. Ankara sancağındakı bu qara keçililər də ulu yörükə bağlı və Qırşəhir torpağında yaşayan böyük qara keçili oymağının bir qolunu təşkil edirdilər.

Anadolunun digər bölgə və yörələrində də XVI əsrdə bəzi yarıköçəri oymaqlar yaşasa da, onlar böyük əhəmiyyət kəsb etmədiklərindən burada zikr olunmalarına lüzum yoxdur. Yalnız Çorum sancağına bağlı Qatar qəzasında tataraninuğal adlı mühüm bir təşəkkülün yaşadığını qeyd edək. Yenə eyni əsrdə Bolu sancağında xorasanlı adlı bir oymaq da görünür.

Türkiyənin bu əsrdəki qövmi vəziyyətinə gəlincə, əlimizdəki təhriр dəftərləri sayəsində bunu təfərrüatına qədər təsbit etmək mümkündür. Bu dəftərlərə görə Türkiyənin Adalar Dənizindən Fərata və Trabzona qədər olan ərazisində türk əksəriyyəti hakimdir, milli azlıqlardan yalnız yunan və ermənilər vardır. Xristian azlığın ən az olduğu bölgələr Qərbi Anadolu, Cənub-Qərbi Anadolu, Mərmərə bölgəsi ilə Şimal-Qərbi Qara dənizdir. Zikr edilən bu bölgələrdə 1520-1530-cu illər arasında 540 963 türk evi, 4471 xristian evi vardı. Konya, Niydə, Kayseri və İç el vilayətlərində isə türk evlərinin sayı 143 254, xristian evlərinin sayı 2448 idi.⁴⁷³ Şərqə getdikcə nisbətən dəyişdiyi müşahidə edilir. Məsələn, Maraş, Yozaqat, Qırşəhir vilayətlərində 66776 türk ailəsi, 2687 xristian ailəsi yaşayırdı.⁴⁷⁴ Həmin illərdə Çuxurova bölgəsində də mütləq türk əksəriyyəti müqabilində çox az miqdarda erməni əhalisi görünür.⁴⁷⁵ XIV əsrdən bəri Anadoludan İrana yönələn siyasi hərəkətlər (Əli Padşahdan Şah İsmayla qədər) çoxlu türk əhalinin İrana getməsinə səbəb olmuşdur. Hətta XVI və XVII əsrlərdə də İrana xeyli türk getmişdir. Bu köçlər öz təsirini ən çox Şərqi Anadoluda göstərmişdir və XV əsrdə «türkmən ölkəsi» adlandırılan bu bölgədəki türk əhali acınacaqlı bir vəziyyətə düşmüşdür. Osmanlı dövlətinin kürd bəylərini öz yerlərində saxlamasının bu işdə mühüm amil olduğu anlaşılır.

Qanununin Naxçıvan səfərindən sonra (1548) 20 000 axçalıq və daha çox gəlir gətirən iqtaların qarışıqlarına verilməsinin qanun halını alması ilə türk sipahilərinin tərəqqi imkanı ortadan qalxmışdır. Ən kiçik əsgəri vəzifələr üçün qullar və ya onların oğulları tərcih olunurdu. Şayət, bu vəzifələr qullar və ya onların övladları tərəfindən tam tutulmurdusa, o zaman Anadolu türkləri digər qövmi ünsürlər tərcih edilərək xidmətə qəbul olunurdu. Ərəb, laz, tat, sartlı⁴⁷⁶ kimi ünsürlər isə əsgəri xidmətə qəbul edilmirdilər. Bir də qızılbaş olduqları üçün güvənilməyən çəpnilərin əsgəri xidmətə götürülməsi yasaqlanmış və əvvəlcə götürülənlərin də qovulması əmr edilmişdi.⁴⁷⁷ Xülasə, XVI əsrdə dövlətin sevimli

---

⁴⁷³ Ömər Lütfi Barkan. Tarixi demoqrafiya araşdırmaları və Osmanlı tarixi, Türkiyyat məcmuəsi, İstanbul, X, 1953, s. 11, tablo, 1.

⁴⁷⁴ Göstərilən yer.

⁴⁷⁵ Çuxurova tarixinə dair araşdırmalar, s. 20-23.

⁴⁷⁶ Mustafa Akdağ. Yeniçəri ocaq nizamının dağılması. Dil və tarix-coğrafiya fakültəsi məcmuəsi, V, №3, vəsiqə 4.

⁴⁷⁷ Mühimmə dəftəri, X, s. 130.

əsgəri zümrəsini qullar və onların uşaqları təşkil edirdi, onlardan sonra Anadolu türkləri gəlirdi. Ancaq onlara elə bir mühüm vəzifə tapşırılmırdı. Halbuki Anadolu türkləri də yeniçərilər kimi muzdlu əsgər olmaq istəyirdilər. Bu səbəbə görə atasından sonra taxta çıxmağa hazırlaşan Qanuni oğlu Bəyazid onlardan asanlıqla 7 min nəfərlik muzdlu bir ordu yarada bilmişdi. Onun böyük qardaşı Səlim də atasının tövsiyəsi ilə eyni şəkildə hərəkət etdi və Anadolu türklərindən muzdlu yeni bir ordu yaratdı. Şahzadə Bəyazid 1559-cu ildə üsyana qalxan zaman onun ətrafında mühüm bir qüvvə toplanmışdı. Bunlar Anadolunun timarlı sipahiləri və onların məyyətinəki kəndli gənclərlə türk oymaqlarına mənsub adamlardan ibarət idi. İkincilərin çoxu başlıca olaraq Qaraman elində yaşayan bozqırlı kimi oymaqlar ilə dulqədirlə və Yeni el türkmənləri idi. Bozqırların başında tayfaya öz adını vermiş Bozqır oğlu Hüseyn bəy dururdu. Şahzadə Bəyazidin əsas əmirləri Axsaq Seyfəddin, Turqut oğlu Hüseyn bəy və Quduz Fərhad idi. Anadolu zaimlərindən olan Axsaq Seyfəddin subay ağalığına, Turqut oğlu Hüseyn bəy silahdar ağalığına, Quduz Fərhad isə sipahi ağalığına təyin edilmişdilər.⁴⁷⁸ Bunlardan Turqut oğlu Hüseyn bəy Qaraman dövlətinə mənsub böyük əmirlər ailəsindən biri olan Turqut oğullarından idi. Türkmən atlılarının başçısı, mahir minici və möhkəm döyüşçü Quduz Fərhad gəlincə, o, ehtimal ki, dulqədirlə və ya Yeni el türkmənlərindən idi.

Tədqiqatçılar tərəfindən⁴⁷⁹ Bəyazidlə Səlim arasındakı mübarizəyə Anadolu xalqı və ələlxüsus timar sipahiləri ilə qapıqulları və ocaq rəhbərləri arasında siyasi bir haqq davası gözüylə baxılmaqdadır. Ancaq Səlimin də buyruğunda Anadolu xalqından toplanmış bir qüvvə vardı. Hətta onlara yeniçəri ocağına qeyd ediləcəkləri vəd edilmişdisə də, Səlim hökmdar olduğu halda bu vəd yeniçərilərin müxalifəti səbəbilə yerinə yetirilmədi.⁴⁸⁰

Ağılsız bir şahzadə olan Bəyazid girişdiyi üsyan hərəkəti nəticəsində bir çox insanın ölümünə, bir çoxlarının da pərişan bir vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. Üstəlik, o, 12 minlik bir qüvvəni də İrana aparmışdı. Onların çoxu, bəlkə də elə hamısı yurdlarına qayıtmayaraq orada qaldı⁴⁸¹ və Səfəvi qızılbaş ordusunu qüvvətləndirdi. Bu hadisənin nəticələrindən biri də İstambuldan Anadoluya nizam və asayiş qorumaq üçün (daimi iqamət tutmaqla) yasaqçı adlanan yeniçərilər göndərilməsi oldu.⁴⁸² Xalq isə bu qaba əsgərə nifrət edir, fürsət tapdıqca onları öldürürdü.

XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Anadoluda iki əsas ünsür əndişə yaradırdı: mədrəsə tələbələri (süxtə, softa) və ləvəndlər. Anadoluda Səlcuqlar dövründən bəri təhsilə verilən əhəmiyyətlə XVI əsrdəki iqtisadi sıxıntı və döşürmə ocağının inkişafı kimi səbəblərdən mədrəsə tələbələri bu əsrdə görülməmiş şəkildə

⁴⁷⁸ Şərafəddin Turan, Qanununin oğlu şahzadə Bəyazid hadisəsi, Ankara, 1961, s. 87.

⁴⁷⁹ Göstərilən əsər, s. 100.

⁴⁸⁰ Şərafəddin Turan, göstərilən əsər, s. 168.

⁴⁸¹ Münəccimbaşı, Səyaf ül-əxbar, İstanbul, 1285, s. 192-193.

⁴⁸² Şərafəddin Turan. Göstərilən əsər, s. 175-177.

çoxalmışdı. Bu tələbələr özlərinə münasib iş tapa bilmədiklərindən kiçik dəstələr halında mədrəsənin yerləşdiyi bölgə və yörələrdə hərəkətə keçmişdilər. Onlar əsasən cər, nəzir və qurban adları ilə pul toplayaraq keçinirdilər. Onların mübarizə hədəfi nifrət bəslədikləri hökumət məmurları ilə yeniçərilər idi.⁴⁸³ Əvəzində qazılardan ümumi kömək aldıkları kimi xalq içində həm qohumluq, həm də başqa səbəblərlə özlərinə köməkçilər tapırdılar. Mədrəsə tələbələri xüsusilə Amasya, Çorum, Kütahya, Kastamonu, Afyon, Manisa, Balıkesir, İsparta, Əlaiyyə və İç el bölgələrində fəaliyyətdə bulunurdular. Onların fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün el əri təşkilatı yaradıldı. El ərləri camaatdan təşkil edilmiş məhəlli kiçik qüvvələr idi. Ancaq onlar da məqsədə nail ola bilmədiklərindən mədrəsə tələbələrinin hərəkətinin qabağı alına bilməmiş və qarışıqlıqlar uzun müddət davam etmişdir.⁴⁸⁴

Xüsusilə əhali artımı səbəbilə qida qıtlığı çəkən Anadolu türk kəndlisinə mənsub gənclərin bir çoxu mədrəsələrə daxil olur, bir qismi də torpağını tərk edib yaşadığı yerdən gedirdi. Cütpozan adlanan bu gənclərin bir çoxu iş tapmaq üçün şəhərə gedir, bir çoxu da sancaq bəyi və bəylərbəyilərin xidmətinə daxil olur və onların qapı camaatını təşkil edirdilər.⁴⁸⁵ Bu cütpozanların bir qismi isə iş tapa bilmədikləri üçün dəstələr təşkil edib soyğunçuluqla məşğul olurdu. Bunlara ləvənd (cəmi ləvəndat) adı verilir.⁴⁸⁶ Məşhur Koroğlu Rövşənin də bu dəstələrdən birinin başında duraraq 989 (1581) tarixində Gərədə ilə Bolu arasında soyğunçuluq etdiyi məlumdur. Bu tarixdə cəlali kimi tapınan Koroğlunun 992-ci ildə (1584) fəaliyyətini davam etdirdiyi, əsgəri məmur və qazıların isə qorxudan onun əməllərini gizlədikləri bildirilir.⁴⁸⁷ Koroğlu haqqında hələlik əlimizdə başqa sənədlər yoxdur. Anadolu qazı sicilləri araşdırılsa, ona dair vəsiqələr əldə edilməsi ehtimalı var. Koroğlunun tarixi şəxsiyyətinin təsbit edilməsilə dastanda rastlanan Bolu bəyinin məhəlli əsilzadə bir bəy, yaxud bir dərəbəyi deyil, bir Osmanlı sancaq bəyi olduğu anlaşılır. Ehtimal ki, hökumət qüvvələrinin sıxışdırılması nəticəsində yurdundan çıxaraq Tokat-Sivas ana yolu üzərindəki Çamlıbel dağına getmiş və dostları ilə birlikdə burada karvan soymağa başlamışdır. Tokat-Sivas yolunun o əsrdə ən işlək ticarət yollarından biri olduğunu bilirik. Bu yoldan İran (Əcəm) karvanları da keçirdi. Koroğlunun həyatı nə vaxt, necə və harada sona çatmışdır? Bu xüsusdə əlimizdə tarixi məlumat yoxdur, dastanlardan da bir şey anlamaq olmur. Onun Qara Yazıçı və Qələndər oğlu tərəfindən başlanan cəlali üsyanları zamanı sağ olub-olmadığı və onlarda iştirak edib-

---

⁴⁸³ Mustafa Akdağ. Cəlali üsyanları, s. 123.

⁴⁸⁴ Mədrəsə tələbələrinin fəaliyyətləri haqqında bax: Mustafa Akdağ. Mədrəsə üsyanları, s. 361-387; yenə onun: Böyük Cəlali qarışıqlıqlarının başlanması, Ərzurum, 1963, s. 38-55; yenə onun: Cəlali üsyanları, indeks.

⁴⁸⁵ «Qapılanmaq» və «qapı yoldaşı» ifadələri buradan gəlir.

⁴⁸⁶ Mustafa Akdağ. Cəlali üsyanları, s. 122.

⁴⁸⁷ Mühimmə dəftəri, № III, s. 132.

etmədiyi də bilinmir. Koroğlu «Osmanlı düşməni» olduğu üçün sənədlərdə də qeyd edildiyi kimi, tam bir cəlalî xarakterini daşıyır. Onun daha böyük cəlalililər durarkən unudulmayacaq şöhrət qazanmasında və nəhayət, dastan qəhrəmanı olmasında igid insanlara xas əsas keyfiyyətləri ilə birlikdə şairliyi də mühüm bir amil olmuşdur. Hər halda onun şairliyinə şübhə edilməməlidir. Koroğlunun gözəl Ayvaza olan sevgisi də uzun illər dağlarda keçən subay cəlalilik həyatının bir nəticəsi olmalıdır.

1577-ci ildə başlayan İran müharibəsi gözlənilməyincə 12 il davam etdi. Bu müharibənin axırında Osmanlı imperiyasının sərhədləri Xəzər dənizinə çatdısa da, bu, çoxlu insan və pul bahasına başa gəlmiş və Anadolunun türk xalqı daha ağır səfalət üçün düşmüşdü. Koroğlu, ispartalı Nəslî oğlu Məhməd Çovuş, kürd Gizir oğlu Mustafa bəy və digər cəlalililərin ortaya çıxaraq uzun illər soyğunçuluq etmələri də bu hərbin uzun sürməsi ilə əlaqədardır. Bu arada, müharibənin başladığı 1577-ci ildə Boz-oxdakı Şam bayatı oymağına mənsub bir türkmən özünün ölən və ya öldürüldüyü iddia edilən İran şahı II İsmayıl olduğunu söyləyərək başına qızılbaş türkmənlərdən çoxlu adam yıgıb hərəkətə keçmiş, hətta Qırşəhir bölgəsindəki Hacı Bəktaş türbəsində böyük bir qələbəlik önündə mərasimlə qurban kəsilmişdi.

İran hərbi zamanı Anadolu kəndliləri kimi türkmənlər və yörükler də hökumət məmurlarının təzyiqinə məruz qaldılar. Yuxarıda bəhs edilən Yalançı Şah İsmayıl hərəkəti də şübhəsiz, vergi almaq işində yol verilən təzyiqlə reaksiya idi. İranla müharibədən sonra dövlət özünə gəlməmiş 1593-cü ildə başlayan Avstriya səfərinin uzanması böyük cəlalî üsyanlarını doğurdu. Adətən bu üsyanların başında qapıqulu ordusunun süvari hissələrində xidmət edən və ya bəylərbəyi və sancaq bəylərinin yanında bölükbaşılıq, çovuşluq, sübaşılıq kimi vəzifə daşıyan kiçik rütbəli Anadolu türkləri dururdu.

İlk böyük cəlalî üsyanı Qara Yazıçı ləqəbli Əbdülhəlim tərəfindən başlandı. O, bəylərbəyinin və sancaq bəylərinin yanında xidmət etmiş bir bölükbaşı idi. Osmanlı salnaməçilərinin sözü ilə desək, Qara Yazıçı Osmanlının Anadoludakı hakimiyyətinə son qoymaq istəyirdi. Ancaq aparılan araşdırmalar Qara Yazıçının belə bir məqsəd güddüyünü təsdiq etmir.⁴⁸⁸ Qaraman elindəki atçəkənlərdən Turqut qəzasındakı davudlar oymağına mənsub bir şəxs 1595-ci ildə belə bir məqsədlə ortaya atılmışdı. O özünün səlcuq hökmdarı Əlaəddinin nəslindən olduğunu iddia edərək hökmdar olacağı təqdirdə xalqı ədalət və qanunla idarə edəcəyini söyləyir, zülm yoluna sapan Osmanlı hakimiyyətinə son qoymağa çağırırdı.⁴⁸⁹ Ancaq Qaraman camaatı arasında nə onun, nə də başqalarının ətrafına mühüm sayda qüvvə toplaması mümkün olmurdu.

Qara Yazıçı əvvəlcə Urfa ətrafında hərəkətə keçdi (1599). Keçmiş Hələb bəylərbəyisi Hüseyin paşanın da ona qoşulduğu məlumdur. Avstriya ilə müharibə

⁴⁸⁸ Mustafa Akdağ. Cəlalî üsyanları, s. 243-248.

⁴⁸⁹ Göstərilən əsər, s. 162-163.

davam etdiyi üçün cələri başbuğu* bağışlanaraq əvvəlcə Amasya, sonra isə Çorum sancaq bəyliyinə təyin olundu. Ancaq Qara Yazıçı başına yığılmış ləvənd, yaxud səkbanları dağıtmır, onları bəsləmək üçün ətrafa «reydə» çıxırdı. Buna görə Sokolluzadə Həsən paşa onun üstünə göndərildi. Qara Yazıçı onun qələbəlik bir cələri qoşunu ilə qarşıladı. Təvil Əhməd, Qaraqaş Əhməd, Yularqırdı, Təkəli Məhmət, Dəli Zülfüqar, Düandar, Təpəsitüklü, Yıldızlı İbrahim, Kafir Murad, Gizir oğlu, Arabacı Süleyman kimi dövrün bütün məşhur cələri bölükbaşılarının çoxu Qara Yazıçı kimi atlı bölük alaylarından, yəni seçmə qapıqlu birliklərindən və ya bəylərbəyi, sancaq bəylərinin məyyəət məmurlarından idilər. Hacı İbrahim paşa komandanlığındakı Osmanlı qoşununu Qara Yazıçı Kayseri yaxınlığında məğlub eləsə də, Sokolluzadə Həsən paşa ilə Göksün yaylasında girişdiyi savaşda özü məğlub oldu. Savaşdan sonra yanındakı cəlalilərlə Canik dağlarına (Samsunun şərq tərəfi) sığınan Qara Yazıçı orada öldü. Qardaşı Dəli Həsən onun xələfi oldu. O, Canik dağlarından enərək Tokatdakı Həsən paşanı mühasirəyə aldı. Həsən paşa qış olduğu üçün əsgəri tərxis eləmişdi. Cəlalilər onu tufənglə vurub öldürdülər. Onlar bu əsnada Həsən paşanın Bağdaddan gələn ağır xəzinəsini ələ keçirib başçılar arasında bölüşdürdülər. Ancaq illərdən bəri subay həyatı keçirən bu adamlar Həsən paşanın hərəmxanasına toxunmayaraq onu Divriqiyə göndərdilər. Bundan sonra Dəli Həsən böyük bir cələri kuməsi ilə qərbə doğru hərəkət etdi. Bu ələxüsus Anadolu kəndlisinə müdhiş bir fəlakət gətirdi. Böyük əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət olan cəlalilər ətrafa yayılaraq kəndləri yağma və talan edir, camaatın ərzağını və mal-qarasını əlindən alırdılar. Onların yaxınlaşdığını eşidən kəndlilər dağlara çəkilir, şəhərlərə sığınır və başqa yerlərə gedirdilər. Bu arada diqqəti cəlb edən xüsus dağlara çəkilən kəndlilərdən bəzilərinin ailəsini orada qoyaraq cəlalilərə qoşulmasıdır. Bütün bunlar kəndlilərin uzun zamandan bəri yaşadığı iztirablı həyatın nəticəsidir. Dəli Həsən məyyəətindəki qələbəlik cələri dəstəsi ilə bir sel kimi dəhşət saça-saçə Kütahyaya qədər gəldi. Ancaq çox keçmədən burada dövlət ilə razılığa gələrək əmrində on min adam olduğu halda Rumeliyə keçdi. Ona Bosniya bəylərbəyliyi yeddi dostuna da Rumelidə sancaq bəyliyi verilmiş, 400 cələri bölükbaşısı isə qapıqlu atlı zümrəsinə daxil edilmişdi. Dəli Həsənlə birlikdə Rumeliyə keçən cəlalilərin qiyafət və sursatları haqqında salnaməçilərin istehzalı sözləri bizə onların necə acınacaqlı bir yoxsulluq içində olduqlarını göstərir. Onlar dərhal müharibəyə göndərildilər. Bu yoxsul adamlar orada mərdliklə vuruşmaq istədikləri üçün ağır itkiyə məruz qaldılar. Müharibə başə çatanda cəlalilər 6 000 şəhid vermək üzrə şəxsi heyətin üçdə ikisini itirmişdilər. Bu arada Anadoluda qalmış cəlalilər müxtəlif bölüklərə ayrılaraq əvvəlkinə nisbətən daha qorxunc bir yağma və yıxıcılığa qurşanmışdılar.⁴⁹⁰ Dəli Həsən kimi, digər məşhur cələri

---

* Əsgəri rütbədir (tərc.).

⁴⁹⁰ Qara Yazıçı, qardaşı Dəli Həsən və digər cələri rəisləri haqqə bax: Mustafa Akdağ, Cələri üsyanları.

raislərinə də əhəmiyyətlərinə görə məmur vəzifələri verdiyi halda bu hərəkətlər sona çatmır, əksinə, getdikcə daha şiddətli bir hal alır. 1603-cü ildən 1607-ci ilədək Anadolunun bir çox bölgəsi Qara Yazıçıdan daha təhlükəli yeni cələri raislərinin hökmü altında idi. Bunlardan ən qüvvətli Şimali Suriyaya hakim olan Canpolad oğlu Əli paşa idi. O, qədimdən bəri Kilisi yurdluq kimi idarə edən kürd mənşəli bir ailənin övladı idi. 30 min nəfərlik təşkilatlı bir ordu yaratmış, adına pul kəşdirib xütbə oxutmaq surəti ilə istiqlalını elan etmişdi.

Canpolad oğlu Əli paşadan sonra Qələndər oğlu Məhməd gəlirdi. Ankaralı olan Qələndər oğlu 1592-ci ildə 80 nəfərlə cəlalik etdikdən sonra yoldaşlarının çoxu kimi bəylərbəyinin yanında məyyəət çavuşluğu, mütəsəllim və kəndxudaliq vəzifələrində çalışmış, Cağalazadə Sənan paşanın İran səfərində ona sancaq bəyliyi verilsə də sancağını əldə edə bilmədiyi üçün təkrar cələri olmuşdu. O, İç-əldə yaşayan digər bir cələri başbuğu Müslü Çavuşa yazdığı məktubda Osmanlı fitnəkar, sözümdən qaçan adlandırır və Osmanlının zülmü bir sənət halına gətirdiyindən bəhs edərək «Üsküdüardan etibarən bütün Anadolunu Osmanlıdan azad etmək» qərarında olduğunu bildirirdi. Məşhur bozqırlı boy bəyi ailəsindən olan Müslü Çavuş isə İç-el və Larəndə tərəfə hakim kəsilmişdi. Bunlardan başqa Adana bölgəsi Cəmsidin, Saruxan sancağı Yusif paşanın, Trablis-Şam dulqədirlil türkmənlərindən Seyf oğlu Yusifin, Sivas tərəfləri məşhur Təvil Əhmədin qardaşı Meymunun hakimiyyəti altında idi. Vəzir - əzəm Murad paşa əvvəlcə Canpolad oğlunu məğlub etdikdən sonra aldatmaq üçün paşa ünvanı ilə Ankara sancağını verdiyi Qələndər oğlu üzərinə yürüdü. Bu əsnada Qələndər oğlu Məhməd paşa ətrafına çoxsaylı qoşun toplamış, əsas cələri bölükbaşılari onun yanına gəlmişdilər. Bunlar Ağacdan piri, Baldırı qısa, Dağlar Dəlisi Süleyman (Bəyşəhirin Qovaq kəndindən), Qara Səid (ərəb), Kürd Heydər, Arnavut Hüseyin və başqaları idilər. Cəlalilər igidliklə vuruşdular, ancaq top atəşinə qarşı dura bilməyərək məğlub oldular (1609). Onlardan, mühüm bir qismi İrana getdi. İrana gedənlərin sayı mövcud qənaətin əksinə çox olub Təbrizə çatanda 13 005 nəfər idi. İrana bu qədər çox cəlalinin getməsi Murad paşanın onlara qarşı göstərdiyi amansızlığın nəticəsi idi. Həqiqətən, xorvat mənşəli Murad paşa əlinə keçən cəlaliləri aman verməyib öldürdü, quyulara doldurtdururdu. Hətta bu xüsusda uşaqlara belə mərhəmət göstərmirdi. Beləliklə, həm vuruşlarda, həm də sonradan tutularaq öldürülən cəlalilərin sayı 30 mindən artıq idi. Quyucu Murad paşa bu hərəkətlə Anadolunu nisbi bir asayişə qovuşdurmağa müvəffəq olmuşdu. Ancaq rəhm və mərhəmət göstərməyərək bu qədər çox cəlalinin müharibə aparılan bir ölkəyə getməsinə səbəb olması bəzi dövlət adamları tərəfindən tənqid edilmişdi. Murad paşanın ölümündən sonra onun yerinə keçən Nasux paşa əfvnamələr göndərərək İrandakı cəlalilərdən əksəriyyətinin ölkəyə qayıtmasına nail olmuş və onlar dövlət xidmətinə qəbul edilmişlər.

Cəlaliliyin Anadoludakı iqtisadi sıxıntılar nəticəsində meydana gəlidiyi açıq bir gerçəkdir. Ancaq inkişaf etmiş döşürmə ocağı və türk xalqının mərhum

olduğu siyasi haqlarını əldə etmək qayəsi də bu səbəblər arasında vardı. Türk qövmü əsgərlik ruhunu və siyasi ənənələrini qüvvətlə davam etdirdiyi üçün onun İran və ərəb ölkələrindəki xalqın vəziyyətinə düşməsi, əlbəttə, mümkün ola bilməzdi. Nəticədə, cəlalilər döşürmə ocağının getdikcə öz əhəmiyyətini itirməsinə səbəb olaraq öz qayələrinə qismən də olsa çatdılar və bağlı yolu açdılar. Xüsusən qarıqulu ocağının atlı birliklərini tamamilə əllərinə keçirdilər və aralarından bir çox sancaq bəyi və bəylərbəyi rütbəsinə çatdı. Fatehlə birlikdə hakimiyyətə gələn döşürmə zümrəsi XVII əsrin ikinci yarısına qədər dövlətə hakim oldu, əsrin sonlarına doğru əhəmiyyətini tamamilə itirdi. Bu tarixdən etibarən dövlətin başında tez-tez türk mənşəli vəzir-əzəmlər görünməyə başladı.

Bütün bunlarla birlikdə cəlalilik Anadolunun bağrında sağlması mümkün olmayan dərin yaralar açmışdı. Yağma və dağıntıdan, onların meydana gətirdiyi aclıq üzündən kəndlər və qəsəbələr boşaldı. 1603-cü ildən etibarən bu hadisə dəhşətli xarakter aldı. Aclıqdan və soyuqdan çoxlu adam öldü. Bu səbəbdən kəndlərin mühüm bir qismi xaraba, tarlalar əkilməmiş qaldı, Anadoluda bəzi hüdud və sərhəd bölgələr istisna olmaqla, bu hadisə hər yanda öz sarsıdıcı təsirini göstərdi. Ən şiddətli dağıntı isə Sivasdan Kütahya və Afyona qədər geniş Orta Anadolu bölgəsində və Çuxurovada baş verdi. Çuxurovanın mühüm bir hissəsində bu hadisədən sonra XIX əsrin ikinci yarısına qədər bir daha əkin əkilmədi. Xülasə, cəlalə hərəkatları Anadoluda həm əhali, həm də ərəzi cəhətdən böyük boşluqlar yaratdı. Eyni zamanda hər yerdə qədim böyük türk ailələrinin bir çoxu məhv olub getdi.

Cəlalə hərəkatları Ulu-Yörük (əsasən Sivas-Amasya bölgəsi) boz-ox oymaqları, Ankara yörükləri, Konya bölgəsində yaşayan atçəkənlər kimi Orta Anadoluda yaşayan elatların da dağılmasına səbəb olmuşdu. Bu hərəkatların nisbətən sona çatdığı dövrün axırlarında qışda Mardinin güneyində çöldə qışlayan və yazda Ərzurum-Ərzincan arasındakı yaylaqlarda yaşayan əski ağıqoyunlu elinin qalıqları olan boz ulus da Orta Anadolu bölgəsinə köçdü (1022h.— 1613ş.). Köhnə yurdda bu elin çox az qismi qalmışdı. Boz ulusun öz yurdunu tərk edərək Orta Anadoluya gəlməsinin hansı səbəb və ya səbəblərlə bağlı olduğu haqda vəsiqələrdə heç bir qeydə rast gəlmirik. Bununla bərabər, bu gəlişin ən başda daimi bir əhali artımının səbəb olduğu yaylaq sıxıntısı ilə əlaqədarlığı qüvvətlə ehtimal edilir. Əslində boz ulus hələ XVI əsrdə yerli idarəçilərin torpağı əkdirməsi və kəndlər salması nəticəsində yaylaqlarının daralmasından şikayət edirdi. Hökumət boz ulusun Orta Anadoluya gəlməsindən razı qalmadı, Anadolu və Qaraman bəylərbəyilərinə fərmanlar göndərərək boz ulusun əvvəlki yerlərinə göndərilməsini əmr etdi. Ancaq bu əmr heç vaxt tətbiq edilmədi və boz ulus Anadoluda qaldı. Yalnız xeyli sonralar ona bağlı bəzi oymaqlar vergi borcları üzündən Adalar dənizi sahillərinə və Balıkesir tərəflərə qədər getdilər və oralarda yerləşib qaldılar. Orta və Qərbi Anadoluda türkmən adlı oymaqların görünməsi də boz ulusun gəlişi ilə bağlıdır.

İkinci Vyana mühasirəsi nəticəsində Avstriya və müttəfiqləri ilə başlayan müharibənin uzanması üzündən əsgər çatışmazlığı hiss edilirdi. Əvvəlcə türk oymaqlarına ordusunda yer verməyən dövlət 1102-ci ildə (1690) Avstriyaya qarşı səfər üçün türkmənlərdən də əsgər istədi. Boz ulus, Hələb türkmənləri, Yeni-el, dulqədirlə və digərləri bu səfərdə iştirak etsələr də, Salankamen vuruşmasında (zülqədə, 1102-avqust, 1691) top atəşinə davam gətirməyərək kürdlərlə bərabər müharibə meydanından uzaqlaşdılar.

Həmin il dövlət tərəfindən türkmən oymaqlarının dağıntıya uğramış bölgələrdə yerləşdirilməsi işinə girişildi. Orta Anadoluya gəlmiş olan boz ulus dörd elata ayrılmışdı. Birinci elat Ankaranın cənub-şərqindəki Bala qəzası daxilində və ona qonşu olan yerlərdə yaşayırdı. Bu qolun başında tabanlı boyu durduğu üçün bu qola bəzən Tabanlı müqətsi də deyilir. Bu qolu idarə etmiş olan boy ailəsi Balanın Üçəm kəndində yaşamış, nəslə bu günə qədər davam etmişdir. Boz ulus bəylərinin məhəlli idarəçilər və mərkəzlə yazışmalarına dair çoxlu sənəddən ibarət zəngin arxiv ailədə qorunmaq üzrə zamanımıza qədər gəlib çatmışdır.

Boz ulusa bağlı Qaraca Kürd türkmən oymağı ilə Türkmən Qurudlu və digər bəzi oymaqlar Qırşəhrdə yurd saldı, bu elə mənsub bir neçə oymaq isə Nevşəhrdə və ətrafda yerləşdi.

İkinci boz ulus qolu Akşəhr - İlqın ətrafında və ona yaxın yerlərdə yurd salmışdı. Bu qol əsasən həməzə-hacılı, əfşar, küşnə, şərəfli, danişməndlü və digər oymaqlardan meydana gəlmişdir. Üçüncü boz ulus qolu Afyon və Kütahya sancaqlarında yaşayırdı. O, əsasən oğul-bəylü, köçəkli, izzəddinlü, kürd-mihmadlı və gündəşlü oymaqlarından ibarət idi. Onlar bu sancaqlar daxilində, bəzi obaları isə Balıkesir və Saru-Xan tərəflərdə oturaq həyata keçidilər.

Dördüncü boz ulus qolu isə Aydın sancağında sakin idi. Onlar da bu sancaq daxilində yerləşib qaldılar. Orta Anadoluda türkmən adını daşıyan kəndlilərin çoxu boz ulusa mənsubdurlar.

1102 (1691)-ci ildə dövlət beş bölgədə yerləşdirmə hərəkətinə girişmişdi. Bunlardan biri danişməndlü adlı böyük türkmən təşəkkülünü Aydın, Balıkesir, Afyon, İsparta və Dənizli vilayətlərində yerləşdirmək idi ki, bu, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir. Bu böyük danişməndlü təşəkkülünün bizim boz ulusa mənsub olduğu bilinir.

XVI əsrin birinci yarısının ortalarında Çuxurovada Misisdən Gavur dağlarına qədər uzanan torpaqlar qonşu yөрələr kimi tamamilə əkilirdi. Ancaq XVI əsrin sonlarında və XVII əsrin birinci yarısındakı qarışıqlıqlar üzündən bu bölgənin xalqı da dağılmış və bura tamamən qeyri-məskun hala gəlmişdir. Bəhs edilən tarixdə (1102-1691) iyirmiyə qədər dulqədirlə oymağı bu bölgədə (Ayas, Bərəndi, Kınık) yerləşdirilsə də istənilən nəticəyə varılmadı. Bu işdə qızdırma və digər yoluxucu xəstəliklərin böyük rolu oldu. Həmin səbəbdən bura XIX əsrin ikinci yarısında Fırqeyi-İslahiyyə gələnədək oymaqlar üçün sadəcə olaraq bir qışlaq vəzifəsini yerinə yetirdi.

Üçüncü yerləşdirmə yeri isə Hələbin şimalındakı Mənbic bölgəsi idi. Bəzi il-bəylilər buraya yerləşdirildilər. İl-bəyli oymağı güneyli deyil, göründüyü kimi, Sivas-Amasya bölgəsində yaşayan ulu-yörük elatının orta-para qoluna mənsub bir təşəkkül idi, əskidən bəri o bölgədə yaşayır və əkinçiliklə məşğul olurdu. Çoxlu köçəri oymaqlar varkən əskidən bəri öz yurdunda əkinçilik edən və Mənbicdən uzaqda yaşayan bir oymağın buraya yerləşdirilməsinin səbəbi dəqiq bilinmir. Hafizələrdə bu yerləşdirilmənin əslində sürgün olduğu fikri yaşayır. Başda bəytililər olmaq üzrə cənublu təşəkküllər tərəfindən il-bəylilərə yad bir oymaq gözü ilə baxılması və türkmən sayılmaması onların məhz ulu-yörüklərə mənsub olması və Şimali Suriyaya bu köçürmə nəticəsində gəlmələri ilə bağlıdır. İl-bəylilər bu gün də yerləşdikləri həmin yerdə (az bir qismi Türkiyədə olmaq üzrə) tamamilə torpağa bağlanmış halda, oymaq adlarını mühafizə edərək yaşayırlar. Ancaq Mənbicə yerləşdirilənlər il-bəyilərin hamısı deyil, onların ancaq bir bölümü idi. Onların digər bir bölümü isə Sivas-Amasya bölgəsindəki yurdunda əskidən bəri kəndlərdə yerləşmək surətilə qalmış və öz adını hələ də unutmamışdır.

Osmanlı dövlətini həmin il girişdiyi yerləşdirmə təşəbbüslərindən biri də Hələb türkmənlərinə mənsub olan bəzi oymaqlarla Hama, Xümus və Trablis-Şam bölgəsində dağınıq olaraq yaşayan oymaqları Hama və Xümus arasındakı boş və xarab torpaqlara yerləşdirmək idi. Doğrudur, bu oymaqlar oraya yerləşdirildilər, lakin bu işdən müsbət bir nəticə alınmadı. Bu oymaqlardan bir qismi dövlətin müharibə ilə məşğul olmasından istifadə edərək yerləşdirmə zonasından çıxaraq Anadoluya getdilər. Bir qismi isə hələ də ana dilini unutmayaraq Suriyada Trablis-Şam yörəsində yaşayır.

Qədimlərdən Orta Ərəbistanda Nəcdəki Aca və Səhma adlı məşhur dağlarda yaşayan ərəblərin teyy boyunun mühüm qolu olan şəmmarlar XVII əsrin ortalarında şimala doğru irəliləyərək Suriya çölünü işğal etdilər. İmperiya idarəsinin digər yerlərdə olduğu kimi Suriyada da zəifləməsindən faydalanan şəmmarlar Rəqqa bölgəsini ələ keçirdilər, təcavüzkar hərəkətlərilə gediş-gəlişi qorxu altına aldılar. Ancaq şəmmarların Suriyada bu hakimiyyəti uzun sürmədi. Onların Şimali Suriyaya gəlmələrindən 20 il sonra yenə Orta Ərəbistanda yaşayan ənəzələr hərəkətə keçərək şəmmarları qovdular və Rəqqa bölgəsi də daxil olmaq üzrə Suriya çölünə hakim oldular. Ənəzə ərəbləri şəmmarlardan daha qələbəlik və daha dağıdıcı əsirət idi. Rəqqa bölgəsindəki kəndlərin bir qismini dağıdaraq digərlərini də xəraca bağlamışdılar. Məhz bu ənəzələrin axınlarının qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti Hələb türkmənləri ilə Yeni-elə bağlı bütün bəydili obalarını, boz ulusun köçməmiş qalıqlarını, Hələb türkmənləri ilə Yeni-elə daxil digər bir çox oymaqları Bəlix çayının Harranın altındakı Ağca Qaladan Rəqqayadək uzanan sahilində yerləşdirdi. Digər bir çox oymaqlar da Urfanın şərqindəki Collab (Colab) çayı sahillərinə, Harran yörəsinə, Urfanın şimal-qərbindəki Bozabada və bəzi yerlərə yerləşdirilmişdi. Yerləşdirilən türk təşəkkülləri arasında bəydili obalarından başqa Yeni-elə bağlı musacalu oymağı (ağcaqoyunludan), baraq (cəriddən), əfşar

(imanlu əfşarından), çiməli, çəpni, Diyarbəkirdəki boz ulus qalığından izzəddinlu, köçəli, əfşar, inallu, acurlu, həmzə-hacılı və digər oymaqlar da vardı. Bundan başqa, ləkvanik kürdü ilə ona bağlı hacılar, ağbaş, qızılqoyunlu və qırıntılı oymaqlarının da yerləşdirilənlər arasında olduqları görünür. Bütün bu oymaqlar ertəsi il (1102-1692) Anadoluya qaçsalar da, çoxusu təkrar geri göndərilərək yerləşdirildi və qaçmamaları üçün ciddi tədbirlər görüldü. Dövlət bu yerləşdirmədə müvəffəq olmağa əzm etmişdi. O, ənəzə ərəblərinin hücumlarının ancaq bu surətlə önlənəcəyinə inandığı kimi, bu türk oymaqlarının çıxaracağı bələlardan da qurtulmuş olacaqdı. Ancaq bu bölgə türk oymaqlarının yerləşə biləcəyi coğrafi şərtlərə malik yer deyildi. Torpağı bərəkətsiz və susuz idi, orada yayda türkmənlərə Urumdakı (Anadolu) sərın yaylaqlarının həsrətini çəkdirən qovurucu istilər hökm sürürdü. Digər tərəfdən, ənəzələr də qışlamaq üçün getdikləri cənubdan həmin mövsümdə qayıtmışdılar. Onlarla və digər ərəb əşirətləri ilə türkmənlər arasında bir çox vuruşmalar baş vermişdi ki, bu barədə türkmənlərin bəzi şərləri bu günədək gəlib çatmışdır. Rəqqa bölgəsi dövlətin əmrlərinə boyun əyməyən Anadoludakı digər türk oymaqları üçün də bir sürgün yeri halını almışdı. Dövlət rahat durmayan oymaqları da bu bölgəyə sürmək surətilə cəzalandırırdı. Ancaq dövlətin bu məsələdə göstərdiyi davamlı əzmkarlığa və gördüyü tədbirlərə baxmayaraq Rəqqa və Urfa bölgələrinə yerləşdirilən oymaqlardan mühüm bir qismi ayrı-ayrı zamanlarda Anadoluya qaçmağa və orada yurd salmağa müvəffəq oldu. Bəydidinin əksər obaları, barəqlər və digər bəzi oymaqlar isə XIX əsrə qədər Rəqqada qaldılar. Həmin əsrdə onlar da bir daha geri qayıtmamaq üzrə oranı tərk etdilər. Beləliklə, dövlətin əzmlə girişdiyi bu Rəqqa yerləşdirməsi də baş tutmadı, boşə çıxdı və türk oymaqlarının pərişan olmasılə nəticələndi.⁴⁹¹

Bu hadisədən ən böyük iztirabı bəydili boyu çəkdi. Bu gün onların artıq tamamən kəndliləşmiş olan nəvələri arasında Colab adı ilə anılan köçürmənin acı xatirələri hələ də yaşayır. Hətta başçıları Firuz (Feruz) bəyin Rəqqadakı iztirablı həyata dözməyərək oymağın qələbəlik bir qismi ilə İrana köçüb getdiyi nəql edilir. Rəqqanı tərk edən bəydidililər ümumiyyətlə Antəbin cənub bölgəsində yurd salmış və orada yerləşib qalmışlar. İndi onların kəndlərindən bir çoxu Suriya torpağındadır. Barəqlərə gəlincə, onların əksəriyyəti Nizibin cənubunda yerləşmişlər. Barəq kəlməsinin çox sıx tüklü bir köpəyə deyildiyini və adam adı olaraq işləndiyini bilirik: Barəq Hacib, Barəq xan, Barəq Rəis. Bu oymağın öz adını bir şəxsədən aldığına şübhə yoxdur. Araşdırmalarımızın nəticəsinə görə bu barəqlər XVI əsrdə Yeni-əlin dulqədirlı qoluna mənsub barəq adlı bir cərid

---

⁴⁹¹ Osmanlı dövlətinin bəzi türk oymaqlarını 1102 (1691)-ci ildə Anadoluda və Suriyada yerləşdirmə təşəbbüsləri haqqında: Ç. Orxonlu, Osmanlı imperatorluğunda əşirətləri iskan təşəbbüsü (İstambul universiteti ədəbiyyat fakültəsi yayınlarından), İstambul, 1963. Ancaq Rəqqaya yerləşdirilən oymaqların oranı tərk edənədək həyatı, onların ərəb və kürd əşirətləri ilə vuruşmaları başda dövlət arxivi və qazı sicillərindən əldə ediləcək material əsasında tezliklə araşdırılmalıdır.

obasından başqası deyillər. Bəydidilərin bunları türkmən saymaması bu xüsusla əlaqədar olmalıdır. Halbuki bəraqlar da XVII əsrin sonlarında Rəqqaya yerləşdiriləcəkləri ərafədə türkmən hesab edilirdilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, bəraqların da il-bəylilər kimi əslində cənublu olmaması, üstəlik bəydili boyuna mənsub olmaması bəydidilərdə bu ayrı-seçkilik fikrini oyatmışdı.

XIX əsrdə Çuxurovada dərəbəylik idarəsi davam edirdi. Osmanlı valilərinin hökmü əksərən Adana şəhərindən o yana keçmirdi. Bu dərəbəylərin ən qüvvətli Kozan oğulları idi. Onların hakimiyyəti bugünkü Kozan, Qədirlilər və Saim-bəyli yörələrinə əhatə edirdi. Kozan oğulları bəlkə də meşəli dağlarda yaşadıkları üçün belə adlanan varsaq türklərindən idilər. Kozan oğulları nə qədər qüdrətli dərəbəyi olsalar da idarə etdikləri xalqdan fərqlənməyən sadə bir həyat sürmüş, elin adət və ənənələrinə riayət etmişlər. Onlar sərvət və mal-dövlət toplamağa çalışmaqda yanaşı, Kayseriyə və digər yerlərə oxumağa gedən həmyerlilərinə maddi kömək də göstərirdilər. Hətta bu gün də xalq arasında onlar haqda xoş xatirələr nəql edilir.

Digər bir dərəbəyi ailəsi də Payas yörəsinin hakimi olan Kiçik Əli oğulları idi. Məşhur şair Dadaloğlu bu ailəni yörənin fatehləri və Osmanlılardan əvvəlki hakimləri olan Ozər oğullarına bağlasa da, bu xüsus çox şübhəlidir. XVIII əsrdə dulqədirlilər ulusuna mənsub döngələli, ulaşlı, çalışlı, dəvəli və kəbəli kimi oymaqlar Qurd Qulağı ilə Burnaz körpüsü ətrafında yaşayırdılar. Onlar 1148-ci ildən (1735) bir neçə il əvvəl İslahiyyə tərəflərində yaşayan oxçu-izzəddinli kürdlərinin yaylağı yerləşən Gavur dağına çıxıb dövlətə olan vergi borclarını ödəməkdən boyun qaçırmışdılar. Firqeyi-İslahiyyənin cəzalandıraraq Osmaniyə şəhərində və onun ətrafında yerləşdiyi Gavur dağının türk sakinləri əslən bu oymaqlandırlar. Kiçik Əli oğullarının da bu oymaqlardan birinə mənsub olmasını ehtimal edirik.

Şair Dadaloğlu Kiçik Əli oğullarını samur kürklü, xanımlarını isə «İstanbul fəsli» kimi tərifləməklə bərabər onların qüdrətlərinə nisbətən sadə yaşamaları bir avropalı qadın səyyahı heyrətə salmışdı. Bu ailənin başlıca gəlirini tacirlərdən, hətta zəvvarlardan aldığı bac təşkil edirdi.

XIII əsrdə Qərbi və Cənub-Qərbi Anadoludakı yörük elatlarının əhalisi artmış və yaylaq sıxıntısı hiss edilməyə başlanmışdı. Bunun nəticəsində Məntəşə yörükləri şimala doğru irəliləyərək Bursa ətrafına qədər gəldilər. İç-el yörükləri isə qonşu bölgələrə, xüsusilə Çuxurovaya köçdülər. Çuxurovaya köçən İç-el təşəkkülünün başında boz-doğanlar* dururdu. Çuxurovaya gələn boz-doğanların bir qismi Adana yörəsində qaldı ki, onlara kötük boz-doğan deyilir. Onlardan bir bölük də şərqi tərəf irəliləyərək Qədirlilərin cənubuna yurd saldı. Boz-doğanların əsas obalarından biri olan mələməncilər isə əvvəlcə Kusun, sonra da Qara-İsalu yörəsinə köçdülər. Beləliklə, göründüyü kimi, mələmənci oymağının və ailəsinin

---

* Doğan Azərbaycanca «şahin» deməkdir (tərc.).

İzmir vilayətindəki Mənəmən qəsəbəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əgər əlaqəsi olsaydı, kəlmə Mələmənlı və ya Mənəmənli şəklində yazılmalı və söylənməli idi. Mələmən bu gün də bir çox yerlərdə bişirilən yemək olub, oymağın adı mələmən yeməyini çox sevən bir adamın adından yaranmışdır. Xülasə, mələmənçi oymağı və ailəsi iç-ellidir və əlimizdəki sənədlərə görə boz-doğanlara mənsub bir obadır. Üstəlik, həm boz-doğanların, həm də mələmənçilərin (ailənin ziyalı zümrəsi də daxil olmaq üzrə) yörükələri xas üz və bədən quruluşu xüsusiyyətlərini indi də mühafizə etdikləri müşahidə olunur. Mələmənçi (mələmənçi) oğulları XVIII əsrdən etibarən öz obalarına arxalanaraq Qara-İsalu bölgəsini nüfuz və hakimiyyətləri altına almışdılar. Bu ailəyə bir dərəcəyə ailəsi gözü ilə baxmaq doğru olmazdı. Çünki ailə üzvləri zaman-zaman dövlət hakimiyyətini qəbul edərək onun məmurları vəziyyətinə düşmüşlər. Bəylərin ümumiyyətlə səbatlı adamlar olduqları bilinir. Fırqeyi-İslahiyyə tərəfindən İstambulda gətirilən sonuncu mələmənçi bəyi Hacı Əhməd bəy bizə bu ailənin tarixinə aid dəyərli bir xətirə qoyub getmişdir ki, bu, Türkiyə tarixində bənzərinə az rastlanan bir hadisədir.⁴⁹² Bu ailədən sonra Kərim oğulları, Göy Vəli oğulları, Sırkıntı oğulları və Karsandı oğulları kimi sahil bəyləri gəlirdi. Hazırda bu ailəyə dair ən qədim məlumat 1119-cu ilə (1707) aiddir. Bu tarixdə «ənvayi-fəsad və şəkavətlə məşhur» olduqları söylənen Maraş bölgəsindəki ailələrdən Çoban oğlu Qasım (Cəriddən) və Bəyazid oğlu Məhmət ilə Kərim oğlu Xəlil Qaraman bəylərbəyisi tərəfindən yaxalansa da Kozan oğlu ələ keçməmişdi. Daha sonra dövlət bu ailəni Çuxurovanın əyan ailələrindən biri kimi tanımışdı. 1143-cü ildə (1730) ailənin başçısı Əbdülkərim adlı bir bəy idi. Göy Vəli oğullarına gəlincə, bu ailənin hansı oymağdan olduğu hələ bilinmir. Onların yurdu Qədirlı qəzasında, Qədirlinin şimalında Kəsik çayı ilə Sunbas ırmağı arasındakı torpaqlar idi. Göy Vəli oğulları qüdrətli bir ailə olub Kozan oğulları ilə də baş-baş gəlmişlər. Sırkıntı oğullarının türkmən olduğu bilinsə də, hansı oymağdan olduqları hələlik təyin edilməmişdir. Hazırda bu ailəyə dair ən qədim məlumat 1143-cü ilə (1730) aiddir. Həmin il Sırkıntı oğlu Məhməd bir neçə bəylə, o cümlədən Karsandı oğlu, Qara Nəbi oğlu Həməz və Kərim oğlu Əbdülkərim ilə birlikdə Rəqqaya yerləşdirilmələri əmr olunan rəcəblü əfşarının qaçmasının qarşısını almağa məmur edilmişdi. Sırkıntı oğulları və oymağının yaşadıkları yer Kozanın cənubunda Ceyhan şəhərinin cənub-qərbində, Sarı-Çam ilə Ceyhan çayı arasında idi. Karsandı oğullarına gəlincə, onlar Qara-İsalu ilə Kozan yörəsi arasındakı meşəlik yerin hakimi idilər. Bunların türkmən şərq-para oymağına mənsub olmaları ehtimal olunur. Sənədlərdə bu ailəyə mənsub heç bir şəxsə rastlanılmamışdır. Çuxurovadakı oymaqlara gəlincə, varsaq və boz-doğanlardan başqa əfşar, cərid və təcirlu boyları da bölgənin gözə çarpan sakinlərindən idilər. Onlar yayda Uzun-yaylaya gedir və orada əllərinə fürsət

---

⁴⁹² Bu əsəri lazımi haşiyələrlə birlikdə tezliklə nəşr edəcəyik.

düşdükcə çapovulçuluq edirdilər. Böyük şair Dadaloğlu bizə bu aləmin həyat və hissiyyatını çatdırır. Bu aləm XV və XVI əsr Çuxurovasından nə qədər fərqli idi! Göründüyü kimi, bu aləmdə başda Ramazan oğulları, Özər oğulları, Kursun oğulları və digərləri kimi bölgənin fəthində rol oynamış əski ailələrdən heç biri yoxdur. Osmanlı idarəsi və türk cəmiyyətinin düzenini alt-üst edən böyük hərəkatlər hər yerdə olduğu kimi bu əski əsilzadə ailələrini də ortadan qaldırmış və ya onların əhəmiyyətini azaltmışdı. Dövlət qüdrətinin zəiflədiyi zamanlarda ortaya çıxan ailələrin çoxu isə dövlət tərəfindən əvvəlcə fəsadçı və şaqi kimi qiymətləndirilmiş, sonra isə ölkənin əyan-əşrəfi sayılaraq onlara etibar edilmişdir. Yuxarıda adı çəkilən oymaqlardan cərid və təcirlular əvvəlcə də gördüyümüz kimi dulqədirlə ulusuna mənsub boylar idilər. Bunlardan cəridlər Ceyhan bölgəsində, təcirlular isə indiki Osmanıyyə yörəsində qışlayırdılar. Onlar XVIII əsrin əvvəllərində soyğunçuluq hərəkatları ilə həyatı, yaşayışı o qədər pozmuşdular ki, 1118-ci ildə (1706) Qaraman bəylərbəyisi Həsən paşanın komandanlığı altında mühüm bir qüvvə gətirilərək hər iki oymaq və onların köməkçiləri cəzalandırıldı. Ancaq cəzalandırma əməliyyatı istənilən nəticəni vermədi. Hər iki oymaq çox keçmədən qovğunçuluğa, yəni kəndlilərin və digər oymaqların heyvanlarını sürüb aparmağa başladılar.

Ancaq Dadaloğlunun Osmanlıya meydan oxuduğu, sivri nizəli əfşar igidlərinin sarı çiçəklə yaylalara bir an əvvəl varmaq üçün tələsdikləri bir vaxtda «Osmanlı dovşan ovuna araba ilə getdiyi» kimi topu və tufəngi ilə qəfildən gəlib çıxdı. Gerçəkdən böyük alim Cövdət paşanın mülki idarəçiliyi, həmyerlisi Dərviş paşanın komandanı olduğu Firqeyi-İslahiyyə, 1865-ci ildə bu aləmi gözlənilməyən bir sürətlə ortadan qaldırdı. Dərəbəyi ailələri oradan uzaqlaşdırıldı, oymaqlar da yerləşdirildi. Bunlardan təcirlə öz qışlaq yurdlarında yaşamağı istədilər. Birincilər ümumiyyətlə Osmanıyyə, ikincilər isə Ceyhan qəzası daxilində yerləşdilər. Əfşarlara gəlinə, onlar Zamantı və Sarız bölgəsindəki yaylaqda yerləşməyi üstün tuturdular.⁴⁹³ Ancaq əfşarlar üçün əsil bədbəxtlik əsrlərdən bəri onlara aid olan yaylaq yurdlarının ən yaxşı hissəsinin həmin ərəfədə Qafqazdan gələn mühacir çərkəzlərə verilməsi oldu. Artıq XIX əsrin sonlarında türkmənlər hər yerdə torpağa bağlanan türk kəndlilərinin cərgəsinə daxil oldular.

Hökumətin Firqeyi-İslahiyyəni göndərməkdə əsil məqsədi isə çuxurovalılara daha yaxşı həyat təmin etmək deyil, əsgərə duyduğu şiddətli ehtiyacı ödəmək xüsusu ilə bağlı idi. XIX əsrin ikinci yarısınadək dövlətin əsil dayağının türklər olduğunun Osmanlı hökmdarları və dövlət adamları tərəfindən anlaşıldığı haqqında əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. Həmin əsrin ikinci yarısında Cövdət paşa və Əbdülhəmidin sədr-əzəmi Səid paşa, hətta şəxsən Əbdülhəmidin özünün bu xüsusu başa düşdüyü görünür. Ancaq bu əsrdə Anadolunu gəzən

---

⁴⁹³ Bu barədə ikinci hissədə əfşar boyu bəhsinə bax.

avropalılar yoxsul, lakin əsil ruhlu və namuslu adamlar kimi qiymətləndirdikləri türk millətinin ölməkdə, pis idarəçilər əlində məhv olmaqda olduğunu söyləyirdilər. Səyyahların fikrincə, eyni ölkədə yaşayan xristianlar isə firavan həyat sürür, türklərin sayı azalır, onlarınki isə getdikcə çoxalır.

Doğrudan da, yunanların və ermənilərin xüsusilə XIX əsrdə Anadoluda geniş bir yayılma hərəkətində olduğu müşahidə edilir. Nəticədə Mərmərə sahillərində erməni kəndləri salınmış, ən hücrə qəsəbələrdə belə yunan koloniyaları meydana gəlmişdi. Yenə həmin əsrdə avropalı səyyahlar Anadolunun şəhər və qəsəbələrinin əksəriyyətində ticarət və sənətkarlığın xristianların əlində olmasını türklərin bu peşələrə etibar etməmələri ilə izah edirlər. Bu izahat həmin vəziyyətin guya qədimdən bəri davam edən bir hal olduğu hökmünü verə bilər. Halbuki bilindiyi kimi, XIV əsrdə Anadolu şəhər və qəsəbələri rəislərinə əxi deyilən əsnaf cəmiyyətləri ilə dolu idi. Bunlar necə oldu? Niyə öz əhəmiyyətlərini itirdilər? Bu suallara hələlik təmin edici bir cavab verilməmişdir. Şübhəsiz inandığımız bir xüsusa varsa, o da XVI əsrin sonlarındakı cələri hərəkətlərinin XIV əsrdən bəri Anadoluda davam edən ictimai həyatı ortadan qaldırmasıdır. Bu hərəkətlərdən sonra Anadolu böyük istilalara uğramış məmləkətlərdən daha qorxunc bir vəziyyətdə idi. Dövlət isə keçmiş qüvvə və qüdrətini itirdi və bir daha dirçələ bilmədi. Sonrakı əsrlərdə imperatorluğun əsil dayağı və ana vətəni olan bu ölkənin bağrında bir tərəfdən qıtlıqlar və yoluxucu xəstəliklər, digər tərəfdən də uzun sürən müharibələr üzündən açılmış yaralar heç cür sağalmadı. Əlcəzair, Tunis və Trablis kimi yerlər üçün zaman-zaman Anadolunun ən babaigid gəncləri sürülüb aparılır, minlərcə türk gəncinin böyük bir qismi bir daha geri dönməmək şərtinə Yəmənə göndərilirdi. Xülasə, Osmanlı Anadolunun insanlarını və sərvətlərini görünməmiş bir israfçılıqla tükəndirdi. Ədirnə və Monastırda olmaq üzrə Rumelidə iki, Şam və Bağdadda birər hərbi edadi (məktəb-tərc.) vardsa, Sivasdan İzmirə qədər qosqoca Anadolu bölgəsində heç bir cə hərbi edadi də yox idi. Nəticədə türk qövmü fiziki baxımdan sonsuz itkilərə məruz qaldı, hətta bəlkə mənəvi xarakterindən bəzi cəhətlər zəiflədi, yəni adət-ənənəsi tənəzzülə uğradı. Odur ki, bu səbəblərə görə, imperiyanın məhv olmasının türk millətinin yaşaması üçün xeyirli bir nəticə olduğu əsla şübhə edilməməlidir.

Türk oymaqlarının Anadoluda oturaq bir türk kütləsi təşəkkül etməzdən əvvəlki əhəmiyyəti haqqında söz söyləmək şübhəsiz artıqdır: Akadolunu onlar fəth etdilər, buradakı oturaq türk xalqını onlar meydana gətirdilər. Osmanlı hakimiyyəti türk oymaqlarının siyasi hakimiyyətlərinə son qoydu. Ancaq onlar siyasi bir qüvvə kimi əhəmiyyətlərini tamamilə itirmədilər. İmperiyanın geriləmə dövründə Anadoluda zühur edən Qara Osman oğulları, Çapan oğulları, Kozan oğulları, Kiçik Əli oğulları, Mələmənci oğulları, Maraşdakı Bəyazid oğulları və digər bir çox ailələr onlardan çıxdı. Əgər Osmanlı dövləti yıxılısaydı, şübhəsiz, Anadolunu oymaqlardan çıxan bu ailələr idarə edəcəkdilər. Səlcuq dövlətinin zəifləməsi nəticəsində ortaya çıxan ailələr kimi.

Türk oymaqlarının Osmanlı dövründə oynadıqları əsil mühüm rol imperiyanın ağır yükünü öz çiyinlərində daşıyaraq taqətsiz, miskin bir vəziyyətə düşmüş Anadoludakı oturaq türk xalqını həmişə fiziki və mənəvi cəhətdən güvvətləndirmək surətilə onun daha da zəifləməsinin və hətta öz yurdunda varlığının təhlükəyə düşməsinin qarşısını almasıdır.

Bizim tərəfimizdən türk oymaqlarının araşdırma mövzusu kimi tədqiq olunmasının başlıca səbəbi də budur.

II HİSSƏ

BOY TƏŞKİLATI VƏ BOYLAR

Oğuzlar qövmi və siyasi bir təşəkkül üçün «el» kəlməsini işlədirdilər: oğuz eli, ağqoyunlu eli, dulqədirlı eli. Onların digər türk qövmlərinin eyni mənada işlətdikləri budun sözünü bilmədikləri anlaşılr. Bu kəlmənin monqolca qarşılığı olan ulus sözü də ancaq Şərqi Anadoludakı türkmənlər tərəfindən el kəlməsi ilə birlikdə işlədilmişdir: qaraqoyunlu ulusu, boz ulus, qara ulus. İndi biz el yerinə ümumiyyətlə ərəb dilindən alınmış qövmlər kəlməsini işlədirik.

Gördüyümüz kimi, oğuz elinin başında yabqu ünvanlı hökmdarlar vardı. XII əsrdən sonra bu kəlmə öz mənasını itirmiş, unudulub getmişdir. Türkmən ellərinin başındakı hökmdarların isə türkcə yalnız bəy ünvanı daşdıqları müşahidə edilir. El sözünün sonra ölkə mənasına gəlmişdir. Yurd elin, boyun, obanın və ailənin yaşadığı yerdir.

Oğuz elini meydana gətirən təşəkküllərdən hər birinə boy deyilir ki, Kaşğari bu sözün oğuzca⁴⁹⁴ olduğunu bildirir. Orxon abidələrində rastlanan «bod» sözü,⁴⁹⁵ deyildiyi kimi, bəlkə də bu kəlmənin əi qədim şəklidir. Boy Türkiyədə bu mənada həm rəsmi dildə, həm də xalq arasında son zamanlaradək işlədilmişdir.

Türkiyədə boyların başçılarına isə boy bəyi deyilirdi. Qövmlər kimi ərəb dilindən alaraq işlətdiyimiz qəbilə sözü türkcə məhz boy mənasını verir. Boyları irsən idarə edən rəislər bəy ünvanı daşıyır. Oğuz və türkmən əsilzadə sinfini bu boylar meydana gətirir. Yabqular və sultanlar da bəylər arasından çıxmışlar.

Boylar obalara ayrılır. Kaşğari bu kəlmənin də⁴⁹⁶ oğuzca olduğunu söyləyir. Obalardan sonra hər halda ailələr gəlirdi ki, oğuzların bunu hansı kəlmə ilə ifadə etdikləri bilinmir. Beləliklə ailədən (soy?) obalar, obalardan boylar, boylardan isə oğuz eli meydana gəlmişdir. Oğuz elində əsil qəbilə birlikləri boylardır. Oymaq sözü kitabımızda boylar (qəbilə), obalar (camaat) və onların qollarını ifadə etmək üzrə ümumi bir mənada işlədilmişdir. Bunu əvvəllər əsirət kəlməsi ilə ifadə edirdik. Əsirət sözü indi Cənubi Anadoluda təkdə və cəmdə yörük mənasında işlədir.

Oğuz boylarının ərəb, kürd və bəzi digər qövmlərdə olduğu kimi individual bir həyat yaşadıkları və ya təkbəşinə siyasi bir hərəkətdə bulduqları nadir faktdır. Onlar daim el halında yaşamağı sevmişlər ki, bu xüsus oğuzların siyasi nailiyyətlər qazanmasında mühüm bir amil olmuşdur.

Göründüyü kimi, X əsrin əvvəllərindən etibarən oğuz elindən elatlar halında ayrılmaqlar başlamışdır. İlk elat Xəzər dənizi sahilindən yarımadaya

⁴⁹⁴ Kılıslı, III, s. 103; Atalay, III, s. 141.

⁴⁹⁵ H. N. Orkun, ƏTY, I, s. 100.

⁴⁹⁶ Kılıslı, I, s. 81; Atalay, I, s. 86.

gedərək yurd salmış, buraya Manqışlaq adını vermişdir. İkinci bir elat səlcuqların başçılığı altında Yaxın Şərqi ölkələrinə gəlmişdir. Üçüncü elat isə XI əsrdə Qara dənizin şimalından Balkanlara endi. Digər tərəfdən, qələbəlik bir oğuz elatı da Sır-Dəryanın orta yatağındakı şəhərlərdə yerləşmişdi. Köçəri oğuzların bu şəhərli eldaşlarına istehza ilə yatuq, yəni tənbel adını verdiklərini bilirik. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, oğuz eli öz qədim yurdunun bir qisminə el təşkilatını mühafizə edərək yaşayırdı. Boz-ox və üç-ox adları ilə iki qola ayrılan, Sultan Səncərə qalib gələn oğuz elatı bəhs edilən bu elin nüvəsi kimi görünür. Çünki bu elatdan sonra Sır-Dərya sahilində olanlar kimi, oğuz adını daşıyan təşkilatlı bir elata rast gəlmirik. Ancaq dərhal əlavə edək ki, XIV əsrin ikinci yarısında Şimali Suriyadakı türkmənlərin boz-ox və üç-ox adlarını daşımaları bu xüsusda şübhə və tərəddüd yaratmaqdadır. Çünki Sultan Səncəri məğlub edən oğuzlar, gördüyümüz kimi, bir müddət sonra tamamilə dağılmışdılar. Oğuz boylarının demək olar ki, hamısının taleyi meydana gətirdikləri elin taleyi kimi olmuşdur. Yəni boyların hər hansı bir siyasi hərəkətdə bütün obaları ilə iştirak etdiyini görmürük. Məsələn, Farsda siyasi hakimiyyəti ələ keçirən salurlar (salğur) bu boyun ancaq bir obası və ya bir qismi idi. Ağqoyunlu ailəsinin buyruğunda da bəyindir boyunun yalnız bir obası (ağqoyunlu) bulunurdu. Hətta səlcuqların fəthində bu ailənin mənsub olduğu kınık boyunun bütün obaları ilə iştirak etdiyini iddia etmək mümkün deyildir.

Anadoluda oğuz boylarına aid yer adlarının və təşəkküllərinin müxtəlif yerlərdə görünməsi eyni səbəbə bağlıdır. Yəni oğuz boylarının əksəriyyətinin obaları və qolları bu ölkəyə müxtəlif dövrlərdə gəlmişdir və gələnlər də iqtisadi və siyasi səbəblərlə parçalanmışlar, sonra oğuz boylarını ayrı-ayrılıqda araşdırdığımız zaman bu xüsus daha aydın şəkildə anlaşılacaqdır.

Birinci hissədə Kem çayına tökülən Barlıq çayı sahillərindəki oğuzların altı boydan, Tula çayı sahilindəki oğuzların isə doqquz boydan ibarət olduğunu görmüşdük. Diqqətəşayan cəhət budur ki, XVI əsrdə Osmanlı ailəsinin yurdu olan Sultan-Önü sancağındakı Qaraca-şəhər qəzasına bağlı bir kənd Tokuz-Oğuz adını daşıyırdı.⁴⁹⁷ Bizcə, bu adın hansı səbəbə görə bu kəndə verildiyi izah edilə bilməmişdir.

Sır-Dərya oğuzları XI əsrdə 24 boydan ibarət idi. Bizə bunu bildirən Mahmud Kaşğari eyni zamanda bu boylardan 22-nə aid bir siyahı da verir. Üstəlik, səlcuqların fəthindən bəhs edən bir erməni salnaməçisi də fateh qövmün 24 boydan meydana gəldiyini yazır.⁴⁹⁸ Oğuz boylarına aid bütöv siyahı Rəşidəddin tərəfindən verilmişdir. Bu siyahıların əhəmiyyəti ondadır ki, onlar olmasaydı, oğuz boylarına aid siyahı düzəltmək bizim üçün çox müşkül, hətta qeyri-mümkün olacaqdı. Kaşğarinin siyahısından yalnız məmlük dövrü salnaməçilərindən Eyni istifadə

⁴⁹⁷ Dəftəri-müfəssəli-Sultan-Önü, TKÜMA, № 98, 45b.

⁴⁹⁸ Urfalı Vahram, Kilikya karlıları tarixi (əsrin türkçə nəşr edilməmiş tərcüməsi Türk Tarix Qurumunun kitabxanasındadır.)

etmişdir.⁴⁹⁹ Digər əsərlərdə görünən siyahılar (Həmdullah Müstövfi, Yazıçı oğlu, Nəşri, Əbülqazi və b.) birbaşa və ya bilavasitə Rəşidəddindən alınmışdır.

Mahmud Kaşğari xalaç adlandığı və bəzi xüsuslarda digərlərindən fərqləndiyi üçün oğuz sayılmadığını söylədiyi⁵⁰⁰ iki boyu siyahıya salmamış, onların adını da bildirməmişdir. Digər tərəfdən Kaşğarının «sayısı azdır, damğaları da bəlli deyildir» dediyi çakurluq boyunun adına Rəşidəddinin siyahısında rast gəlmirik. Onun siyahısında Kaşğaridə olmayan bu adları görürük: yaparlı, kızıq, karkın. Bunlardan kızıq və karkından birini Kaşğarının öz siyahısına salmadığı iki boydan biri kimi qəbul etmək lazımdır. Digərinin də yenə bunlardan biri olduğu ehtimalı məntiqi cəhətdən düzdür. Çünki hər iki boy, yəni kızıq və karkın eyni budaqda, Ulduz xanın oğulları arasında göstərilmişdir. Halbuki yaparlı boyu başqa bir budaqda Ay xanın oğulları arasındadır. Yaparlı yenə orada adının hansı mənaya gəldiyi yazılmayan yeganə qoldur. Digər tərəfdən heç bir yerdə nə çarukluya, nə yaparlıya aid tarixi bir qeydə, bir yer adına və ya bir təşəkkülə rastlanmamışdır. Qısacası, Rəşidəddindəki yaparlının Kaşğaridəki çarukluğun yerini tutduğunu və həmin müəllifin öz siyahısına salmadığı iki boyun da kızıq və karkın olduğunu qüvvətlə ehtimal edirik. Rəşidəddinin siyahısının bu iki boy baxımından da faktlara uyğun olduğu görünür. Çünki hər iki boya aid yer adlarına və təşəkküllərə Türkiyədə rast gəlinmişdir. Kaşğarının öz siyahısında boyları o zamankı siyasi şöhrətlərinə görə sıraladığı anlaşılır. Məsələn, səlcuq xanədanının mənsub olduğu kınık boyu ən başda verilmişdir. Rəşidəddinin isə öz siyahısını oğuz boylarının qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə tərtib etdiyi görünür. Burada 24 boy hər biri bərabər sayda olmaq üzrə Oğuz xanın altı oğlundan «tərədilmişdir». Digər tərəfdən, Kaşğaridə olduğu kimi burada da boylardan hər birinin özünəməxsus damğaları olduğu halda hər dörd boyun ortaq bir onqonu da vardır. Bu xüsus 24 boyun 6 boydan meydana gəldiyinin və ya oğuzların qədim zamanlarda 6 boydan ibarət olduğunun xatirəsi ola bilər. Elə Barlıq çayı sahilindəki oğuzlar, — əgər düzgün oxunmuşsa, — 6 boy halında yaşayırdılar.

Rəşidəddində 24 boy iki qola ayrılmışdır. Bunlardan biri boz-ox, digəri üç-ox adını daşıyır. Kaşğaridə nə bu ikili təsnifat, nə də onların adları var. Ancaq bunun tarixi bir fakt olduğu məlumdur. Səncəri məğlub edən oğuzlar bu adlar altında iki qola ayrıldıqları kimi XIV əsrdə Şimali Suriyadakı türkmənlər də bu adları daşıyırdı. Bu türkmənlərdən boz-ox qoluna mənsub olanlar Yozqat bölgəsində yurd saldıqlarından bu bölgə respublika dövrünə qədər həmin adı daşımışdır. Bundan başqa, Konyanın şimalında İstambul-Hələb ana yolu üzərində

⁴⁹⁹ İqd ül-cüman fi tarixi əhl-iz-zaman, Vəliüddin əfəndi kitabxanası, № 2374, s. 512-516.

⁵⁰⁰ Kılıslı, III, s. 307; Atalay, III, s. 414-415.

də Boz-ox⁵⁰¹ adlı böyük bir kənd vardı. Urfanın Biləcik qəzasında bu gün də Boz-ox adlı bir kənd mövcuddur.⁵⁰²

Rəşidəddində boz-ox sözü parçalamaq şəklində mənalandırılmışdır ki, kəlmənin «pozmaq» sözü ilə izah edildiyi görünür. Üç-ox isə üç ədəd ox şəklində izah edilir. Ancaq bu izahları qəbul etmək qeyri-mümkündür. Oxun on-oxda olduğu kimi, qədimlərdə bu mənəni daşdığını bilirik. Bu isimlərdəki ox kəlməsinin də eyni mənada olduğu şübhəsizdir. Ona görə də üç-ox üç boy deməkdir.

Boz-oxa gəlincə, buradakı boz kəlməsinin o birində olduğu kimi, bir rəqəmin yerini almış olduğu ehtimal edilir.

Rəşidəddinin sözlərinə görə, oğuz elində hakim qolu boz-oxlar təşkil edir. Bu səbəbdən boz-oxların əlaməti yaydır, üç-oxların əlaməti isə təbii qol olduqları üçün oxdur. Toğrul bəyin 1038-ci ildə Nişapura girərkən qolunda gərilmiş bir yay, belində isə üç ox vardı. Bunlar hər halda onun özünü boz-ox və üç-oxun, yəni bütün oğuz elinin hökmdarı saydığının ifadəsidir, Yürəgir boyunun damğasının da bir yay və üç ox şəklində olduğu görünür.⁵⁰³ Daha əvvəl də söylədiyimiz kimi, bir yay və üç ox oğuz yabqularının hökmdarlıq rəqəliyidir.⁵⁰⁴

Qədim türk ellərində və ordularında ikili düzənin dəyişməz bir qayda olduğu məlumdur. Göründüyü kimi, oğuz elində və ordusunda da bu qayda hakim idi. Beləliklə, el və ordu ikiyə bölünür, bunlara qol deyilirdi. Qollar da bir-birindən sağ və sol sifətlərilə ayrılırdı.

Osmanlı imperiyasında da sağ qol, sol qol adları verilən bu ikili düzən həm əsgəri, həm də mülki təşkilatda əsaslı bir qayda olaraq tətbiq edilmişdi. Türklərdə sağ qol, monqollarda isə, əksinə, sol qol daha şərəfli sayılırdı. Boz-oxlar hakim qolu təşkil etmələri etibarilə sağ qol sayılmışdır. Onların hakim qol sayılması siyasi üstünlüyün uzun zaman bu qolun əlində qalması, yabquların daha çox bu boyun qollarına mənsub olmasından irəli gəlir. Deyildiyinə görə, oğuz yabquları başlıca olaraq, aşağıdakı boylardan çıxmışlar: kayı yazır, bəydili və eydür.⁵⁰⁵ Bunlardan yalnız eydür boyu üç oxlardan idi. Dədə Qorqud dastanlarında isə siyasi üstünlüyün üç-oxlarda olduğu görünür. İslam ölkələrində də boz-oxlar öz varlıqlarını sürdürmüşlər: Səlcuq xanədanı (kınık), salurlar (salğur), Bərcəm oğulları (yıva), ağqoyunlular (bafındır), Ramazan oğulları (yürəgir) və Qazı Bürhanəddin (salur) bu qoldan idilər. İndiki məlumatımıza görə,

⁵⁰¹ Əkrəm Kamil, Qazzi-Məkki səyahətnaməsi, Tarix seminarı jurnalı, İstanbul, 1137, s. 30.

⁵⁰² DİN, Kəndlərimiz, İstanbul, 1933, s. 118.

⁵⁰³ Kaşğaridəki yazır (yazğır) damğası da üç ox bir yaya bənzəyir.

⁵⁰⁴ Fuad Köprülü, Osmanlıların etnik mənşəyi məsələləri əsərində (Bülleten, № 28, s. 251, haşayə 1), ox və yayın səlcuq xanadanının hüquqi simvolu olduğunu söylədikdən sonra bunların bütün oğuz boylarına şamil bir hakimiyyət təmsali olması ehtimalının da düşünülə biləcəyini qeyd etmişdir.

⁵⁰⁵ Üçüncü hissəyə bax.

boz-oxlardan da Artuk oğullarının (döyər), Şumla oğullarının (əfşar) və Nadir şahın əfşar xanədanının çıxdığı bilinir.

Kaşğari və Rəşidəddinin siyahılarında oğuz boylarının adları həmin dövrün tələffüzünə görə yazılmışdır. Fəxrəddin Mübarəkşahın siyahısındakı oğuz boylarının yazılış şəkli Kaşğarininki ilə eynidir.⁵⁰⁶

Kaşğari və Rəşidəddinin siyahılarında boyların damğaları da verilmişdir. Bu, damğalara verilən əhəmiyyəti göstərir. Kaşğari bu damğaların davarlara, ilxılara vurulduğunu söyləyir.⁵⁰⁷ Rəşidəddində bu, «damğa» sözü ilə ifadə edilmişdir. Oğuzların damğa mənasında hansı kəlməni işlətdikləri bilinməsə də, bunun Anadoluda işlənən im (en) sözü olduğuna şübhə yoxdur. Bəzi türk xanədanlarının öz boylarının damğalarını ailə gerbi kimi qəbul etdiklərini bilirik. Salğurların pullarında salur damğası olduğu kimi,⁵⁰⁸ Ağqoyunlu pullarında bayındır və Osmanlı sultanı II Muradın bəzi sikkələrində isə kayı damğası var. Ağqoyunlular öz damğalarını yalnız pullarına deyil, yaratdıqları əsərlərinə, rəsmi sənədlərinə, bayraqlarına da vurmuşlar. II Muradın xələflərinin pullarında kayı damğası yoxdursa da, hökmdarlara məxsus şəxsi əşyada, toplar da daxil olmaq üzrə silahlarda da bu damğaya tez-tez rast gəlmək mümkündür. Oğuz boyları damğalarının Anadoluda heyvanlara vurulduğunu, xalı, kilim motivi kimi işləndiyini, xüsusi boyaqla evlərin divarlarına çəkildiyini, qab-qacağa, göz dəyməməsi və uğur gətirməsi üçün bəzi geyim əşyalarına işləndiyini, hətta məzar daşlarına belə həkk edildiyini bilirik.⁵⁰⁹ Bundan başqa, bu damğalardan bəzilərinin də abidələr, binalar və qayalar üzərində müşahidə edildiyini söyləyək.⁵¹⁰

Rəşidəddinin siyahısında damğalarla yanaşı onqonlar da görünür. Bunların hamısı əti yeyilməyən yırtıcı quşlardır. Rəşidəddin⁵¹¹ onqon (onkun)⁵¹² seçilən heyvan və ya quşun müqəddəs sayıldığını, incidilmədiyini, ətinin

---

⁵⁰⁶ Fəxrəddin Mübarəkşahın 1206-cı ildə tamamladığı əsərində (Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah, E. Denison Ross nəşri, London 1927, s. 47, fotosurat XX) türk qövmələrinə dair bir siyahı var. Bu siyahının bir qisminin kitablardan, bir qisminin də ağızdan alındığı bilinir. Siyahıda oğuz boyları olduqları göstərilmədən 15-16-nın adı yazılmışdır. Onların ən məşhur boylar olduqlarını görürük. Bu boyların adı siyahıdakı sıra ilə belədir: eymüş (mətnə: enmur) kınık, peçeneq, ürəgir (mətnə: ürəgən), kayık (kayığ-kayı), salğur (salur), yazğır (yazır), döyər (mətnə: dökər), bayındır, ala-yuntlık, bayat, toturğa, əfşar, bügdüz (mətnə: bükrüz), bəydili, iva? (mətnə: əğba). F. Mübarəkşahın bu oğuz boylarının adını eşidərək yazdığı şübhəsizdir.

⁵⁰⁷ Kılıslı, 1, s. 57; Atalay 1, s. 58.

⁵⁰⁸ Köprülü, həmin əsər, s. 252, haşiyə 1.

⁵⁰⁹ Damğalar haqqında cənubda türkmən oymaqları əsərinin müəllifi mərhum Əli Rza Yalqının bir araşdırması vardır: Ulu-Dağ çevrəsində türk damğaları, III türk tarix konqresi, Ankara, 1948, s. 426-433. Həmin müəllifin Anadoluda türk damğaları (Bursa, 1943) adlı əsəri daha təfəssəldir. Bununla bərabər artıq vaxt itirmədən Türkiyənin hər tərəfində damğalar haqqında yeni araşdırmalar aparılmalıdır.

⁵¹⁰ İ. Kafesoğlu, Axlat və ətrafında 1945-ci ildə aparılan tarixi və arxeoloji tədqiq səyahəti barədə məlumat, Tarix dərgisi, 1, məqalənin sonundakı lövhələr qisminə bax.

⁵¹¹ Came ət-təvarix, Berezin nəşri, s. 30.

⁵¹² Came ət-təvarixin Berezin nəşrində və İstambul nüsxələrində onkun.

yeyilmədiyini bildirir və onqol (onkun) sözünün türk dilində müqəddəslik demək olan oynukdan yarandığını bildirir. Əbdülqədir İnanın görə,⁵¹³ onqon monqolcadır, türkcə qarşılığı tözdür. Bu kəlmələrin hər ikisi bu gün Türkiyədə naməlumdur. Göründüyü kimi, oğuzların tarixində bir totem dövrü mübahisə mövzusu deyil. Bu səbəbdən bunlar, əgər şübhə etməyə əsla haqqımız yoxsa, çox qədim zamanlarda yaşanmış bir həyatın xatirəsi olmalıdır. Hər dörd boyun bir onqonu olması da bunu göstərir. Onqon kimi göstərilən yırtıcı quşlar şahin, qartal, dovşancıl, sunqur, uç və çakırdır. Bunlardan şahinin türk dilində olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur. Qartala gəlincə, Houtsma lüğətində türkmənlərin bu adı ağ babaya verdikləri bildirilir.⁵¹⁴ Qartal indi qaraquşa deyilir və ya onun başqa bir adı kimi işlədilir. Dovşancıl qartala bənzəyən, lakin ondan daha kiçik, qara rəngli bir quşdur. Sunqur isə toğruldan kiçik, lakin doğandan daha böyük bir quşdur.⁵¹⁵ Uça gəlincə, bu quş barədə heç bir məlumat rastlamadım. Yalnız Teymurun sərkərdələrindən Uç Qara Bahadırın⁵¹⁶ adındakı uç kəlməsi hər halda bəhs etdiyimiz quşu ifadə edir. Bu sərkərdənin adına baxaraq, təxmin etmək mümkündür ki, uç, yaxud uç-qara, çal-qara, bay-qara növündən bir quş olmalıdır. Çakır da doğan cinsindən bir quş olub şahindən fərqlənir.

Yenə Rəşidəddinin siyahısından anlaşılır ki, qədim zamanlarda bunların ziyafətlərdə yeyəcəkləri qoyun ətinin qisimləri də xüsusi qaydaya salınmışdı. Rəşidəddində bu qisimlərə «əndami-qoşt» (ətin bir qismi), Yazıçı oğlunda «sümük» deyilir. Maraqlıdır ki, onqonlar kimi hər dörd boyun da müştərək bir sümüyü vardır. Beləliklə, kayı, bayat, alka-evli, qara-evli boylarının sümüyü, yəni qoyundan yeyəcəkləri qisim «sağ karı yağrın», yəni sağ kürək sümüyü qismidir. Yazır, döyər, dodurğa və yaparlı boylarınkı «sağ aşıqlu», yəni aşağın bulunduğu ət parçası (bud), əfşar, kızık, bəydili və karkınların sümüyü «sağ umaca», yəni sağrı sümüyü, bayındır, peçeneq, çavundur və çəpnilərin sümüyü «sol karı yağrın», salur, eymur, ala-yuntlu, yürəgirlərinki ucayla (sol umaca?), iqdır, büğdüz, yıva və kınık boylarınkı isə (sol?) aşıqlıdır. Sümüklərin də hər dörd boy üçün müştərək olması bu ənənənin çox qədim olduğunu və oğuzların 6 boy halında yaşadıkları dövrdən qaldığını göstərir.

Bir boyun məclislərdə və toylarda (ümumi ziyafətlər) oturacağı yer (orun) və yeyəcəyi ət qismi (ülüş) yalnız oğuz elində deyil, digər türk qövmlərində də müəyyən qaydalara salınmışdı. Bu adətlərin əhəmiyyəti ondadır ki, bunlar bir boyun öz eli içindəki siyasi və ictimai hüququnu təyin edən başlıca adətlərdir.⁵¹⁷

⁵¹³ Tarixdə və bu gün şamanizm (T. T. K.), Ankara, 1954, s. 42, 44.

⁵¹⁴ Fəruq Sümər, Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s.365, qeyd 21.

⁵¹⁵ Bu haqda təfsilat üçün həmin yazıya bax, s. 364-365.

⁵¹⁶ Nizaməddin Şamı. Zəfərnəmə, s. 97.

⁵¹⁷ Türk qövmlərindəki bu adətlər haqda bax: Əbdülqədir (İnan), Orun və ülüş məsələsi, Türk hüquq və iqtisadi tarix məcmuəsi, İstanbul, 1931, s. 121-133.

Rəşidəddinin siyahısında boylar Oğuz xanın 24 nəvəsindən «törədilmişdir», Kaşğari də 24 oğuz boyunun öz adlarını ulu babalarından aldığı söyləyir və bu 24 ulu babaya Zülqərneynin Türkünstan səfəri zamanı necə türkmən adının verildiyinə dair bir hekayə də nəql edir. Onun fikrincə, bu boylar çox qədim zamanlarda meydana gəlmişdir. Həmin müəllif bu boyların oba və oba qolları olduğunu da yazır. Lakin, zənnimizcə, oğuzlardan heç bir boyun obası konkret olaraq məlum deyildir. Ancaq qaraqoyunlu (yıva?) və ağqoyunlu (bayındır) təşəkküllərinin bu obalardan olmasına ehtimal var. Yəməndəki Rəsul oğullarının mənsub olduğu biçək və 1230-cu illərdə Şəhrizor-Ərbil arasında fəaliyyət göstərən Sevincin qışlu adlı oymağının da bu obalardan olması mümkündür.⁵¹⁸ XV-XVI əsrlərdə Anadoluda yaşayan ağcaqoyunlu, qarakeçili və b. oymaqlar ilə həmin əsrlərdə Xarəzm türkmənləri arasında görüklən təkə, ərsarı kimi təşəkküllər üçün də eyni təxminlərdə bulunmaq mümkündür.

Osmanlı dövlət təşkilatında sağ qol və sol qol olmaq üzrə ikili düzən əsaslı qayda olaraq yerləşmişdi. Bundan əlavə, 24-lü düzənə aid də bəzi misallar vardır. Məsələn, Rumeli əyaləti 24 sancağa ayrılırdı. Diyarbəkər əyaləti də səkkizi yurdluq, beşi ocaqlıq olmaq üzrə 24 sancaq idi.⁵¹⁹ Otluq-Beli savaşında (1473) Anadolu bəylərbəyisi Davud paşanın əmrində 24 sancaq bəyi vardı.⁵²⁰ Dədə Qorqud dastanındakı 24 sancaq bəyin sözü⁵²¹ gərək ki, buradan alınmışdır. Övliya Çələbiyə görə,⁵²² Kütahya sancağı 24 qazılığa bölünürdü. Rumelidə dövlət xidmətində olan yörüklər 24 nəfərdən ibarət qruplara ayrılmışlar — 24 nəfərdən biri eşkinci, üçü çatal, iyirmisi isə yarmak sayılmışdır.⁵²³ 1100-cu ildə (1688-1689) Konya mütəsəllimi olan Yeyən Osman paşanın dayısı Qara Həsən bəyin məiyyətinə 24 bayraq səkban və saruca bölüyü vardı. Hər bayraq bir bölüyü təmsil edir, hər bölüyün başında bir bölükbaşı dururdu. Qara Həsənin vəzifədən azad edilməsindən sonra bu 24 bayraq səkban və sarucanın başına Yeyən Osman paşanın qardaşı oğlu Əhməd bəy keçmişdir.⁵²⁴

Osmanlı maliyyə təşkilatında da 24 rəqəmi ilə əlaqədar bəzi misallar göstərmək mümkündür. Yörüklərdən hər hansının qoyunu 24-dən az olsa və ya heç olmazsa, o, qara, yəni yoxsul sayılır, alınan vergi də buna uyğun olaraq hesablanırdı.⁵²⁵ Bundan başqa, yeniçəri ocağı zabitlərindən piyadabaşlarının

⁵¹⁸ Kılıslı, I, s. 58; Atalay, I, s. 58-59.

⁵¹⁹ Eyn Əli, Qəvanini-ali-Osman, İstanbul, 1280, s. 11; Koçi bəy, Risalə, Əli Kəmalı Aksut nəşri, İstanbul, 1939, s. 99, 101.

⁵²⁰ Sadəddin, Tac üt-təvrix, s. 529; Solaqzadə, İstanbul, 1298, s. 240; Münəccimbaşı, Səhayif ül-əkbar, III, s. 387.

⁵²¹ O. Ş. Gökyay nəşri, s. 78, 79, 80.

⁵²² Səyahətnamə, İstanbul, 1935, X, s. 26.

⁵²³ Fətəh qanunnaməsi. Qanunlar, İstanbul, 1943, s. 393.

⁵²⁴ Fındıqlı Məhməd ağa. Silahdar tarixi, İstanbul, 1928, II, s. 412, 416-417.

⁵²⁵ Qanunnameyi-ali-Osman, TOEM əlavələri, s. 62.

gündəlik maaşlarının 24 axça olduğunu bilirik.⁵²⁶ Türk və kürd oymaqları arasında bəzi elatların oğuz boyları kimi, 24 bölük halında təşkilatlılıqları müşahidə edilir. Mərv bölgəsində yaşayan təkə adlı məşhur türkmən oymağı səyyahların məlumatına görə 24 obaya ayrılırdı.⁵²⁷ Səfəvi dövründə Qarabağda yaşayan və 24 obadan meydana gələn bir topluluq da öz təşkilat quruluşuna uyğun olaraq «İyirmi dörd» adını daşıyırdı.⁵²⁸ Şərəf xan bu topluluğun kürd mənşəli olduğunu söyləyir.⁵²⁹ Yenə onun fikrincə, mənsub olduğu Bitlis dağlarındakı Ruzədi adlı kürd boyunun 24 obadan ibarət olub bunlardan 12 obanın Bilbasi, 12 obanın isə Kovalsi adını daşdığını bildirir⁵³⁰ ki, hər ikisində oğuz boy təşkilatının təsiri açıqca görünür.

24 rəqəminin ox hazırlanmasında da bir dəyəri olduğu bilinir. Osmanlı oxları 4 dirhəmdən 24 dirhəmə qədər olub yaya nəzərən düzəldilirdi. Bundan başqa, hər ox 4 dərəcəsi boğaz, 7 dərəcəsi göbək, 6 dərəcəsi şalvar, 7 dərəcəsi ayaq olmaq üzrə 24 dərəcəyə (hissəyə) bölünürdü.⁵³¹

Salnaməçi Hammer⁵³² 24-lü oğuz boy təşkilatının Misir məmlüklərində 24 bəy olaraq davam etdiyini söyləsə də, belə bir hal ancaq XVI əsrin əvvəllərində müşahidə edilir. Həqiqətən Kansuh ül-Qövrü dövründə əsas bəylərin sayı 24 idi.⁵³³ Ancaq daha əvvəlki sultanlar dövründə əsas bəylərin eyni sayda olması şübhəlidir.

Şikarının «Qaraman oğulları tarixi»ndə 24 vəzir, 24 min əsgər sözüünə tez-tez təsadüf olunur.⁵³⁴ Övliya Çələbidə də bu mahiyyətdə ifadələr görünür.⁵³⁵ II Murad da Varna səfəri (1444) münasibətilə əsir alınan xristian bəylərindən seçdiyi 24 nəfəri məmlüklərə göndərmişdir.⁵³⁶ Bütün bu zikr edilən misalların bəziləri bir təsadüf ilə izah oluna bilsə də, bir çoxlarının 24 oğuz boyundan qalan adət və xatirə ilə əlaqədar olduğu şübhəsizdir.

Oğuz boylarına aid bu xüsusiyyətlər göstərdikdən sonra türk oymaqları haqqında tədqiqat aparənların işini asanlaşdırmaq üçün Kaşğari və Rəşidəddinin oğuz boyları siyahısı ayrılıqda verilir. Bilindiyi kimi, Yazıçı oğlu Əlinin və Əbülqazinin siyahıları əsas etibarə ilə Rəşidəddindən alınmışdır. Ancaq Yazıçı oğlu Rəşidəddinin mükəmməl bir nüsxəsini gördüyündən və eyni zamanda bu mövzuya

⁵²⁶ İ. H. Uzunçarşılı. Qapıqulu ocaqları, (T. T. K.) Ankara, 1943, s. 214.

⁵²⁷ A. Böm. Hindistandan Lahora, Kabilə, Bəlxə və Buxaraya səyahət, fransızca tərcüməsi, III, s. 198.

⁵²⁸ İskəndərbəy. Tarixi-alamarayi-Abbasi, Tehran, 1335 ş., 11, s. 1025.

⁵²⁹ Şərəf xan, Şərəfnamə, Qahirə, 1930, s. 424.

⁵³⁰ s. 467.

⁵³¹ Süleyman Kani İrtəm, Türk kamankeşləri, İstanbul, 1939, s. 29.

⁵³² Osmanlı imperiyası tarixi, türkcəyə çevirən Məhmət Ata, İstanbul, 1329, I s. 55.

⁵³³ İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, 1941, s. 347.

⁵³⁴ s. 6, 9, 13, 18, 20, 21, 38, 62, 64, 154, 186.

⁵³⁵ Səyahətnamə, III, IV, s. 53, 103, 104.

⁵³⁶ Aşıq Paşazadə, Təvərix-i-ali-Osman, İstanbul, 1322, s. 133.

vaqif və həvəskar bir türk olduğu üçün onun siyahısı mənbəyə ən yaxın olanıdır. Bu baxımdan onun siyahısı da olduğu kimi çap edilir.

I. MAHMUD KAŞĞARIDƏKİ OĞUZ BOYLARI⁵³⁷

1.Kınık, 2.Kayığ, 3. Bayundur, 4. İva (yıva), 5.Salğur, 6.Əfşar, 7.Bəg-tili, 8.Bügdüz, 9.Bayat, 10. Yazğır, 11. Eymür, 12. Qara-bölük, 13. Alka-bölük, 14. İqdir, 15. Ürəgir (yürəgir), 16. Totırka, 17. Ula-yuntluğ⁵³⁸, 18. Tökər, 19. Bəçənək, 20. Çuvaldar⁵³⁹, 21. Çəpni, 22. Çarukluq⁵⁴⁰

«ANADOLUDA OĞUZ BOYLARINA AİD YER ADLARI»

Kitabın sonunda oğuz boylarına aid yer adları cədvəli verilmişdir. Bu cədvəl XVI əsrdə yazılmış müfəssəl təhrir dəftərləri əsasında meydana gətirilmişdir. Həmin dəftərlər Baş nazirlik arxivi ilə tapu və kadastr ümummüdirliyi arxivindədir. Cədvəlin boylara aid bütün yer adlarını əhatə etməsi üçün əldən gələn heç nə əsirgənməsə də, yenə də onun tam olduğunu iddia etmək qeyri-mümkündür. Çünki dəftərlərdə səmt və mövqe adları təsadüfi verilmişdir. Halbuki onlar arasında da oğuz boylarına aid xeyli yer adının olduğu şübhəsizdir.

---

⁵³⁷ Daha əvvəl də göstərdiyimiz kimi, Kaşğari öz siyahısına iki boyu daxil etməmişdir.

⁵³⁸ Mətnə bu şəkildə olsa da, əslində ala-undluğdur. Xətə nəticəsində bu şəklə düşdüyünə şübhə yoxdur.

⁵³⁹ Bunun da əslində çavuldur şəklində olması ehtimal edilir.

⁵⁴⁰ «Bunların sayı az, damğası da bəlli deyil» (Kilisli, I, s. 50-58; Atalay, I, s. 55-59).

II RƏŞİDƏDDİNƏ GÖRƏ OĞUZ BOYLARI

	Boyun adı	Mənası	Ət qismi	Onqonu	
BOZ OXLAR	Gün xan oğulları	1.Qayı 2.Bayat 3.Alkaravlı 4.Qara İvli	1.Möhkəm 2.Dövlətli və neməti bol 3.Haraya varsa, başarı göstərər 4.Qara otaqlı	Sağ qarı yağrın - - -	Şahin - - -
	Ay xan oğulları	5.Yazır 6.Döyər 7.Dodurğa 8.Yaparlı	5.Çox ölkəyə hakim 6.Toplamaq üçün 7.Ölkə almaq və xanlıq etmək ⁵⁴¹ 8. -	Aşuqlu - - -	Qartal - - -
	Yıldız xan oğulları	9.Avşar ⁵⁴² 10.Qızıq ⁵⁴² 11.Bəgdili 12.Qarqın	9.Çevik və vəhşi heyvan ovuna həvəsli 10.Qüvvətli, yasaqda ciddi 11.Böyüklər kimi əziz 12.Çox və doyuran aş	Sağ umaca - - -	Dovşancıl - - -
ÜÇ OXLAR	Göy xan oğulları	13.Bayandır 14.Beçənə ⁵⁴³ 15.Çavuldur 16.Çəbni	13.Daima nemətlə dolu olan yer 14.İyi çalışar, qeyrət göstərər 15.Şərəfli, unu yayqın harda yağdı görsə, dərhal savaşar -	Sol qarı Yağrın - - -	- Sunqur - -
	Dağ xan oğulları	17.Salur 18.Eymur 19.Ala yunthı 20.Ürəgir	17.Haraya varsa, qılınc və çomağı iş görər 18.Son dərəcə iyi, zəngin heyvanları iyi 19.Daima iyi iş və düzən qurucu	Ucayla - - -	Uç - - -

⁵⁴¹ Bu boyun mənası nə Berezin nəşrində, nə də İstanbul nüsxələrində yoxdur. Yazıçıoğlunda da olmaması bunun əsil nüsxədə də olmadığı ehtimalını yaradır.

⁵⁴² Berezin və İstanbul nüsxələrində qırıq şəklindədir. Ancaq Yazıçıoğlu siyahısındakı kimi qızıq olacağı şübhəsizdir.

⁵⁴³ Bəzi İstanbul nüsxələrində biçənə şəklindədir. Anadoluda bu boy Kaşğaridəki beçeneq (peçeneq) şəklində tanınmışdır.

	Deniz xan oğulları	21.Yigdir ⁵⁴⁴ 22.Bügdüz 23.Yıva 24.Qımıq	21.İyilik, böyüklük, igidlik, hər kəsə təvazə göstərər və xidmət edər. 22.Dərəcəsi hamıdan üstün, harda olsa, əzizdir ⁵⁴⁵	Aşuqlu - -	Çağır - -
--	--------------------	--	---	------------------	-----------------

III. YAZIÇIOĞLUNDAKI OĞUZ BOYLARI SİYAHISI⁵⁴⁶

		Xanlar xanı sümüyü baş və uca – buna xan dörlər			
		Boyun adı	Mənası	Sümük	Quş
BOZ OX QÖVMƏLƏRİ Kİ SAĞ QOLDURUR	Gün xan oğlanları ki dükəli oğlanların ulusdur	1.əvvəl, qayı 2.duvum bayat 3.səvvum, alka övli 4.cəharum, qara övli	1.Yəni möhkəm 2.yəni dövlətli və nemətli 3.yəni hər yərə yürürlər 4.yəni övləri qara	Sağ Qarı yağrın	Şahin
	Ay xan oğlanları ki II oğuldurur	1.əvvəl yazır 2.duvum nöker 3.evvum, dödürğa 4.cəharum, yaparlı	1.yəni çox vilayət onun ola 2.yəni yığılmaq üçün bir yərə gələrələr 3.yəni mülk tutmaq, hökm etmək 4.yəni... ⁵⁴⁷	Aşuqlu umaca	qartal
	Yıldız xan oğlanları ki III oğuldurur	1.əvvəl avşar 2.davum, qızıq 3.sevvum, bəgdili 4.cəharum, qarqın	1.yəni cüst calaq və ava və canavara və quşa həvəsli 2.yəni qüvvətli və yasaqda ciddi cəhd edən 3.yəni bəylər sözü əzizdir 4.yəni ulu aş və doyurucu	Sağ Umaca və adlu	dovşancıl
ÜÇ OX Kİ SOL QOLDURUR	Göy xan oğlanları ki IV oğuldurur	1.əvvəl, bayındır 2.duvum, biçənə 3.sevvum, çavındır 4.cəharum, çəbni	1.yəni həmişə bay və nemətli ol 2.yəni eyi dürtüşücü, yaxşı döyüşçü 3.yəni namuslu və iraq çavlı 4.yəni harada yağı görsə, dərhal savaşar və çarpar	Sol Qarı Yırğın	Sunqur

⁵⁴⁴ Berezin nəşrində bigdir, İstanbul nüsxələrində yigdir, Türkiyədə isə Kaşqaridə olduğu kimi iqdır şəklində tanınmışdır. Doğrusu da budur.

⁵⁴⁵ Camə ət-təvarix, Berezin nəşri, s. 32-38.

⁵⁴⁶ Təvarixi ali-Səlcuq, Topqarı sarayı, Rəvan köşkü ktb, № 1390, s. 21-29.

⁵⁴⁷ Rəşidəddinin nüsxələrində olduğu kimi burada da boşluq var.

Dağ xan oğlanları ki V oğuldurur	1.əvvəl, salur 2.sevvum, alayundlu 3.çəharum, ürəgir	1.yəni sal(v)ur, yəni harada ki, yetişəsən, qılınc və çomağın rəvan olsun, yəni hədsiz eyü bal ol 2.yəni qırsraqları ala və eyü atlı 3.yəni həmişə eyülük və ehsan edici	Ucayla adlu	Uç quş
Dəniz xan oğlanları ki VI oğuldurur	1.əvvəl iqdır 2.duvum, bügdüz 3.sevvum, yıva 4.çəharum, qınıq	1.yəni eyülük, ululuq və bahadurluq 2.yəni dükəlinə təvazö və xidmət edər 3.yəni mərtəbəsi dükəлиндən üstün ola 4.yəni dükəлиндən hər yerdə bunlar əziz ola	Aşuqlu və qıç	Çağır

Təhrir dəftərlərində tez-tez «Oğuz» yer adına rast gəlmək mümkündür. Fərat və Adalar dənizi arasındakı sahədə bulunan bu yer adının (yəni Oğuzun) mühüm bir qisminin şəxs adları olduğu bilinir. Doğrudan da, XV əsrdə və XVI əsrin birinci yarısında oymaqlarda və kəndlilər arasında Oğuzun şəxs adı kimi işləndiyini bilirik. Digər türk qövmlərinin (qıpçaq, karluk, çiyil, uyğur kimi) adlarına gəlinə, bunlar nadir hallarda müşahidə edilir. Bu sahədə aparılacaq tədqiqatın çox da sevindirici bir nəticə verməyəcəyini qəti bir şəkildə söyləyə bilərik.

Təhrir dəftərlərindəki oğuz boylarına mənsub oymaqlar 24 boydan 21-nin Anadoluya gəlmiş olduğunu göstərir. Tərtib edilən cədvəl bu xüsusunu inamla təsdiq etməklə bərabər, buraya bir boyun adının da (qara-evli) əlavə olunmasının zəruriliyini göstərmişdir. Hətta Çarıklı və Çarıklar adlı kəndlər Kaşğaridəki çarukluq boyu ilə əlaqədardırsa, 23-cü boyun da Anadoluya gəldiyini söyləmək mümkün olacaq. Kaşğarının alka-bölük, Rəşidəddinin alkaravlı (şübhəsiz alka-evli) şəklində xatırlatdığı boya aid hər hansı bir yer adı və ya təşəkkülə rastlamamaq onun Anadoluya gəlməmiş olduğunu ifadə etmir. Çünki bu boy Xəzəraxası türkmənləri arasında da görünür. Əslində, Xəzəraxası türkmənlərinin meydana gəlməsində birinci dərəcəli rol oynayıb salur, çavuldu (çavundur), karkın, iqdır və yazırlardan xüsusilə ilk dördü Anadoluda da öz varlığını qiüvvətli şəkildə göstərmişdir. Hətta onlardan salur, eymür və karkınların Anadolunun məskunlaşmasında birinci dərəcəli və ya ona yaxın bir rol oynadıqlarını söyləmək mümkündür. Yenə Xəzəraxası türkmənlərinin təşəkkülündə fəal iştirak etmiş kayı, bayındır və bəydililərə gəlinə, onlardan kayının Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında ən mühüm rol oynadığı tərəddüd edilmədən söylənə bilər. Bayındırın da həmin ölkədəki yerləşmədə fəal iştirakı məlumdur. Bəydili boyu isə cədvəldə xeyli arxada - 16-cı yerdə dursa da,

həmin əsrdə Anadoluda ona mənsub köçəri və yarıköçəri qələbəlik təşəkküllərin yaşadığını görürük. Xülasə, bir boyun Xəzərxası türkmənlərinin təşəkkülündə iştirakı onun Anadoluda öz varlığını qüvvətli şəkildə göstərməsinə mane olmur. Anadoluda digər «boylara nəzərən daha zəif bir vəziyyətdə görünən peçeneq, yıva, bügdüz, dodurğa, kızıq və ala-yundlulara mənsub oymaqlara Xəzərxası türkmənləri arasında heç rast gəlmirik. Bu da şübhəsizdir ki, qədim zamanlardan bəri oğuz boylarının əhalisi arasında fərqlər vardı.

Cədvəldə ən çox yer adına sahib boy oğuzların ən əsas təşəkkülü olan kayılardır. Həmin əsrdə bu boya mənsub çoxsaylı oymaqlar da yaşayırdı. Kayının ardınca əfşar (avşar) gəlir. Bu boyun da XVI əsrdə Türkiyədə və bu ölkənin türk oymaqları baxımından davamı olan İranda mühüm oymaqlara sahib olduğu barədə sonra söhbət gedəcəkdir. Oğuz rəvayətlərində əfşarların da kayılarla bir vaxtda hökmdar yətirən boylardan biri, olduğu söylənir.

Əfşarların sonra səlcuqların kınık boyu gəlir. Yetirdiyi böyük xanədanın idarəsi altında geniş bir bölgəyə yayıldığı ehtimal edilən kınıklara aid Anadoluda üçüncü yer tutacaq miqdarda yer adına təsadüf olunması təəccüblüdür.

Cədvəldə dördüncü yerdə eymərlər, beşinci yerdə karkınlar durur. Halbuki Mahmud Kaşğari bəzi xüsurlarda digər boylardan fərqləndiklərini və kalac adını daşdıqlarını söyləyərək karkını və digər bir boyu öz siyahısına salmamışdı.

Cədvəl üzrə daha sonra bayındır (altıncı yer) və salur (yeddiinci yer) gəlir.

Tədqiqatların bu günkü səviyyəsində bütün türk-oğuz tarixində (eyni zamanda Anadolunun fəthi və məskunlaşdırılmasında) mühüm rol oynamış boylardan kayı, kınık, əfşar, bayındır və salurların ən əhəmiyyətli boylar olduqları anlaşılır.

Cədvəldəki yer adları ümumiyyətlə XII-XIV əsrlərdən qalma xatirələrdir. Bunların daha çox rastlandığı Anadolu sahəsi Fəratla Adalar dənizi arasındakı yerdır. Bu sahə səlcuqların əsil yurdu ilə Danişmənd ölkəsini və uc türkmənləri tərəfindən fəth edilən Qərbi Anadolu və Mərmərə bölgəsini əhatə edir. Boyların hər biri ilə bağlı yer adları bu sahə daxilində səpələnmiş bir şəkildədir. Digər tərəfdən hər bölgədə boylardan çoxuna aid yer adları kompakt deyil. Bu xüsusiyyətlərə mənsub obaların müxtəlif zamanlarda Anadoluya gəlməsi və buraya gəldikdən sonra siyasi və iqtisadi səbəblər üzündən yenidən parçalanmaya məruz qalması ilə əlaqədardır. Bununla bərabər bəzi boyların bir bölgədə digərinə nəzərən daha qələbəlik halda yerləşmiş olduğunu cədvələ əsaslanaraq söyləmək mümkündür. İndi bunu göstərək.

Kayı: Sivas (8 yer adı, Kütahya (8), Kenqiri-Çankırı (7), Konya (6), Məntəşə - Muğla bölgəsi (6), Bolu (6), Kastamonu (6), Hamid-İsparta və Burdur bölgəsi (5), Amasya (4), Çorum (4), Ankara (4).

Bayat: Konya (7), Xudavəndigar-Bursa bölgəsi (4), Qara Hisari-Sahib-Afyon (4), Karasi-Balıkesir (4).

Qara-evli: Bolu (4), Kastamonu (2), Sivas-Tokat (2).

Yazır: Hamid (5).

Dodurğa: Bolu (7), Kastamonu (5).

Əfşar: Bolu (17), Kastamonu (9), Konya (9), Kütahya (5), Ankara (4),
Qeysəriyyə (4).

Karkın: Sivas (8), Qara Hisari-Sahib (6), Saru-Xan-Manisa (5), Karasi
(4).

Bayındır: Bolu (6), Hamid (5), Xudavərdigar (5).

Peçeneq: Ankara (4).

Çauldur (Çavundur): Kastamonu (4), Konya (3), Sivas (3), Ankara
(3).

Çəpni: Trabzon (yörə), Kastamonu (6), Bolu (5).

Salur: Sivas (9), Konya (9), Saru-Xan (4), Hamid (3).

Ala-yundulu: Ak-Saray (5), Saru-Xan (3), Sivas (3), Ankara (3).

Eymür: Xudavərdigar (10), Kastomonu (8), Sivas (7), Ankara (5),
Kütahya (5), Çorum (4).

Əfşar: Bolu (17), Kastamonu (9), Konya (9), Kütahya (5), Ankara (4),

İqdir: Kastamonu (8), Təkə (6).

Bügdüz: Hamid (4), Kastamonu (3).

Kınık: Adana (yörə), Ankara (9), Kütahya (9), Sivas (8), Koiya (5),
Kenqiri (5), Qara Hisari-Sahib (5), Malatya (4), Karasi (4).

Oğuz boylarına aid bugünkü yer adlarına gəlincə XVI əsrdən bu yana bütün boyların yer adları azalsa da, bu xüsusda aralarında bəzən böyük nisbətlər müşahidə edilir.

Məsələn: XVI əsrdə 29 yer adına sahib ala-yundlu boyunun Daxili İşlər Nazirliyinin «Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu» kitabına görə ala-yundlu şəklində bu gün tək birçə yer adı qalmışdır. XVI əsrdəki 44 yürəgir yer adı əvəzinə həmin kitabda 9 və ya 10 («Yürəyil» şəklində) yer adı görünür. Kayı boyu da XVI əsrdəki 94 yer adından üçdə ikisini itirərək 25-ə düşmüşdür. Kınık isə 81 yer adından 35-ni itirmişdir. Əfşara gəlincə, XVI əsrdə bu boya aid 86 yer adı təsbit edilmişdir. Bu gün isə «Əfşar» və «Avşar» şəklində olmaq üzrə həmin kitaba görə 53 yer adı var. Bu rəqəmlə əfşar indi birinci yerdədir. Ancaq bu yer adlarından bəzilərinin XVI əsrdən sonra yerləşən əfşarlara aid olduğu məlumdur.

Bu gün həqiqi oğuz boylarına aid neçə yer adı olduğu bu sahədə aparılacaq əsaslı araşdırmalardan sonra bilinəcək.

Aşağıda oğuz boylarını bir-bir araşdırmağa başlamazdan əvvəl diqqəti bir məsələyə cəlb etmək istərdik. O da XV və XVII əsrlərdə Anadoluda, hətta İranda da boylardan bir çoxlarının adlarının (əfşar, bayat, çavundur, salur, eymür, bayındır) Oğuz kimi daha ziyadə türk oymaqları arasında şəxs adı olaraq işləndiyinin müşahidə olunmasıdır. Bunun daha əvvəl də göstəriləyi kimi, Türkiyədə oğuzçuluq cərəyanı ilə əlaqədar olduğu aşkardır. Bu hal bizi tarixi

həyatını izləyə bilmədiyimiz çox az əhalisi olan və oğuz boy adını daşıyan bir oymağın eyni adlı boydan olduğu barədə şübhəyə salır. Məsələn, XIII əsrin ikinci yarısının əvvəllərində Antalya-Dənizli tərəfindəki hüddud bəylərindən Salur bəy kimi.⁵⁴⁸ Oğuz boy adını daşıyan bir şəxsin adını daşdığı boya mənsub olduğuna dair mütləq hökm vermək doğru deyil, çünki belə bir şəxs o boydan olmaya bilər (necə ki, Bayındır adlı kürd bəyləri var). Daha çox Boz-ulus və Hələb türkmənləri kimi icmalarda oğuz boyuna mənsub bir oymaqda başqa bir oğuz boyunun adını daşıyan şəxslər olmuşdur. Məsələn, Boz-ulus və Yeni-eldəki əfşar oymaqları arasında Bayat, Salur adlı adamlar, çavundur oymağı arasında isə Bayat adlı şəxslər var. Eyni zamanda bunun tədqiqatları çətinləşdirə biləcək dərəcədə yaygın bir ənənə olmadığını da söyləyək. Mütəxəssis olmayanlara xatırlatmaq istədiyimiz bir xüsus da Osmanlı dövründə Anadoludakı kənd və şəhərlərdə yaşayan oturaq türk xalqının və oğuz boy adını daşımayan türk oymaqlarının da bəhs ediləcək bu 24 oğuz boyuna mənsub olduqları, onlardan çıxdıqlarıdır.

Bizim Osmanlı dövründə görəyimiz oğuz boy adlarını daşıyan təşəkküllər ancaq böyük və qədim oğuz boylarının adlarını hələ dəyişdirməmiş və ya yerləşməmiş qalıqlarından başqa bir şey deyildir.

Nəhayət, hər hansı bir oymağın yerləşdiyi bir yerə öz adını verməsinin də bir qayda olmadığını bildirmək istəyirik. Elatlar halında yөрələre yerləşmiş oğuz boylarına mənsub böyük təşəkküllərin belə yerləşdikləri yerlərdə öz adları ilə bağlı xatirə qoymamış olduqları da görünmüşdür.⁵⁴⁹

1. KAYI

Kayı boyu, göründüyü kimi, Rəşidəddinin siyahısında birinci yerdə durur. Bu siyahı oğuz boylarının İslamiyyətdən əvvəlki dövrdəki siyasi və ictimai mövqeləri əsas tutularaq tərtib edildiyindən kayılardan birinci olması onların bu baxımlardan (siyasi və ictimai mövqə etibarilə) oğuzların ən mühüm və əsil boyu sayıldığını göstərir. Kayılar oğuz hökmdarları yetirən beş boyun başında zikr olunduğu kimi, yenə Rəşidəddinin «Oğuzların tarixi» fəslində bir oğuz yabqu sülaləsinin də bu boya mənsub olduğu göstərilir.⁵⁵⁰ Şübhəsiz, kayılar oğuzların ən qədim, ən köklü və ən şərəfli boylarından biri idi.

⁵⁴⁸ Kəriməddin Mahmud, Müsamərat ül-əxbar, s. 71.

⁵⁴⁹ Şərəf xan. Şərəfnamə, 1, 133, 250, 290. I Təhmasib dövründə talışlardan Bayındır xan adlı bir əmir vardı (Həsən bəy Rumlu, Əhsən üt-təvərix, Baroda, 1931, s. 438). Yenə həmin hökmdarın dövründə Əfşar ağa adlı bir saray əyanı olmuşdur ki, (həmin müəllif, s. 476) onun Əfşarlardan olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur Qaraman oğlu İbrahim bəyin Bayındır bəy adlı bir əmiri vardı. İbrahim bəy ona İlqını vermişdir (Şikari, s. 185).

⁵⁵⁰ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 371-376.

Yenə həmin fəsildə yazıldığı kimi⁵⁵¹ müsəlman oğuz hökmdarı Əli xan dövründə Amunun (ehtimal ki, Ceyhunun) sol sahilində yaşayan və döyüşə 40.000 atlı çıxaran oğuzların başçısı kayıdan Qorqud bəy idi. Elə o fəsildə Səlcuq ailəsinin Qorqud bəyin rəislik etdiyi bu oğuz elatından çıxdığı söylənir.

Ancaq əsərlərdə bu boydan heç bəhs edilmir. Əvəzində XVI əsrdə yazılmış Osmanlı təhrir dəftərlərində kayılara aid çoxlu yer adına və təşəkküllərə rastlanılır. Bir qədər əvvəl yazdığımız kimi, oğuz boylarına aid yer adlarını ehtiva edən XVI əsr dəftərləri üzərində apardığımız araşdırmaya görə tərtib olunan siyahıda bu boy 94 yer adı ilə birinci yeri tutur.⁵⁵² Şəbin Qara Hisar və Kemaxdan başlayan bu kayı yer adları Muğla və Manisaya qədər yayılmışdır.

Kayı adlı oymaqlara gəlincə, kayılar bu xüsusda da ən çox təşəkküllərə sahib olan iki boydan (digəri əfşardır) biridir. Yer adlarında olduğu kimi oymaqlar xüsusunda da kayı ilə əfşar bir-biri ilə tən gəlirlər. Bu kayı oymaqları əfşar, bayat və digər bir çox boyun əksinə olaraq yürüklər arasında, yəni Anadolunun orta və qərb tərəflərində yaşayırdılar. İndi onları yaşadıkları bölgələrə görə tədqiq edək:

1. **Atçəkən.** Konya bölgəsindəki kayı oymağı atçəkən icmasına mənsub olub Larəndə (indiki Qaraman) qəsəbəsinin şimal və şərq tərəflərindəki torpaqları əhatə edən Bayburt qəzasında yaşayırdı. Bu oymağın II Bəyazid dövründə 260 evi, 343 nəfər vergi verən əhalisi, I Səlim zamanında isə 475 evi, 680 nəfər vergi verən əhalisi vardı. Digər tərəfdən bu kayı oymağının bütün əhalisi sipahi uşaqları idi. Bəhs edilən dövrdə oymağın əlindəki əkinliklər, yəni becərdikləri yerlər (məzrə) bunlar idi: Yastı Üyük, Ərəncə, Arslanlu-Virani, İnlü-Virani, Bəstanlu, Günü, Qaraca Qaya, Kınık, Gəncək adlı əkinliklər.

Axsaxlı oymağı isə qədim zamanlardan bəri yaşadıkları yurdları idi. Konya kayılarının 1547-ci ildə Kapanlar, Göy göy, İbrahim, Divanələr, Gəbəçilər və (bəlkə də) Kayı Hüyüyü adlı kəndlərdə yerləşdikləri bilinir.⁵⁵³

Bu kayı oymağının yaşadığı zamanda Konya bölgəsində Kayı adlı 6 kənd vardı.⁵⁵⁴

2. **Ankara.** Göründüyü kimi, Ankara sancağında Kayı adlı 4 yer adı olmasına baxmayaraq,⁵⁵⁵ əhalisi sıx bir kayı oymağı yoxdur. Bu adda Ankara yürükləri arasında çox kiçik bir oymaq vardı ki, o da Kayıcıq adlı bir kənddə yaşayırdı.⁵⁵⁶ Bu Kayıcıq kəndi Ankara ilə Ayaş arasındakı Mürtəzaabad qəzasına

---

⁵⁵¹ Həmin əsər, s. 378.

⁵⁵² Cədvələ bax.

⁵⁵³ Fəruq Dəmirtaş (Sümər), Osmanlı dövründə Anadoluda kayılar, Bülleten, № 47, s. 576-578, 598, 604-606.

⁵⁵⁴ Cədvələ bax.

⁵⁵⁵ Cədvələ bax.

⁵⁵⁶ Fəruq Dəmirtaş, həmin məqalə, s. 578, 580, 606.

bağlı Kayıcıq kəndi olmalıdır. XVI əsrdəki bu kiçik kayı təşəkkülünün qədim və olduqca böyük bir kayı oymağının qalığı olması ehtimalı var.

3. Hamid (İsparta). XVI əsrdə bir kayı olmağı da Hamid sancağının Əyridir qəzasında yaşayırdı. Bu oymağın Qanuni dövründə vergi verən 118 nəfər əhalisi vardı.⁵⁵⁷ Həmin sancaqda Kayı adlı 5 kənd də görünür.⁵⁵⁸

4. Dənizli. XVI əsrdə ən böyük kayı oymağı Dənizlinin quzeyində yaşayırdı. Qaş-Yenicəsi, Aydos və Şeyxlu qəzalarında yaşayan bu kayı oymağı Qanuni dövründə 35 kəkddə yurd salmışdı. Bu oymağın vergi verən evli əhalisinin 1123, subay əhalisinin 223 olduğu və hər il dövlətə 42.000 axça verdiyi məlumdur. Bu kayı təşəkkülünün yaşadığı kəndlərdən heç biri Kayı adını daşımır.⁵⁵⁹ 978-ci il (1570-1571) tarixli bir hökmdə bu kayı yөрüklərinin vergilərinin yığılmasına qazıların müdaxilə etmələri əmr olunur.⁵⁶⁰

5. Məntəşə. İkinci qələbəlik bir kayı təşəkkülü də bu sancaqda yaşayırdı. O, adı çəkilən sancağın, Göyciyəz-Ayasuluğ (Səlcuq) arasındakı kəndlərdə otururdu. Yavuz Səlim dövründə tir (ox) adı ilə 14 qola ayrılan Məntəşə kayılarının vergi verən 892 evi vardı. 1553-cü ildə belə evlərin sayı 1034 olaraq hesablanmışdı.⁵⁶¹ Onların yaşadıkları kəndlərdən heç biri Kayı adlanmır. Lakin həmin dövrdə, həmin bölgədə 6 kəndin Kayı adını daşdığı⁵⁶² bilinir ki, onlardan heç biri indi o adla adlanmır.

Məntəşə kayıları gərək ki, bilavasitə Dənizli kayılarının bir parçasıdır. Onların da İbn Səidin (XIII əsrin ikinci yarısı) əhalisini təqribən 200.000 çadır olaraq göstərdiyi Dənizli uc (hüdüd) türkmənlərinin qalıqları olması ehtimalı çoxdur. Məntəşə bölgəsində kayılarla birlikdə Qızıl keçili və Xorzum adlı oymaqların da yaşadığı görünür ki, bunlardan axırıncı ad Xarəzmdən gəlir.⁵⁶³

6. Saru-xan. Bu sancaqda hər hansı bir kayı oymağının varlığına dair təhrir dəftərlərində heç bir qeydə rast gəlmirik. Ancaq XVI əsrin ortalarına aid bir sənəddən bu adda bir oymağın Çoban oymağı ilə Qaraman Qayası deyilən yerdə yaşadıkları anlaşılır.⁵⁶⁴

7. Qara Hisar (Afyon). Yenə başqa bir sənəddən bu boya mənsub bir oymağın da Qara Hisar sancağının Sandıqlı qəzasında yaşadığı bilinir. 967-ci il (1559-1560) tarixli bir sənəddə Sandıqlıya bağlı kayı oymağının həmin qəza

---

⁵⁵⁷ Faruq Dəmirtaş, həmin məqalə, s. 613-614.

⁵⁵⁸ Cədvələ bax.

⁵⁵⁹ Faruq Dəmirtaş, həmin məqalə, s. 598-599, 612-613. Yenə onun, Kayı maddəsi, İslam Ensiklopediyası, VI, s. 461.

⁵⁶⁰ Mühimmə dəftəri, XVI, s. 80.

⁵⁶¹ Faruq Dəmirtaş, həmin məqalə, s. 580-581, 609-610.

⁵⁶² Cədvələ bax.

⁵⁶³ M. F. Köprülü. Osmanlıların etnik mənşəyi məsələləri, s. 282, Yenə onun, Xarəzm-şahlar, İ. E., V, s. 292.

⁵⁶⁴ Ç. Uluçay, Saruxan oğulları və əsərlərinə dair vəsiqələr, İstanbul, 1940, s. 41-42.

daxilindəki bir kənd camaatı ilə Qaplan Alanı adlı bir yaylaq üstündə çəkişdiyindən bəhs edilir.⁵⁶⁵ Bu oymağa da təhrif dəftərlərində rast gəlmədik.

8. Sis (Kozan). Anadoludakı sonuncu kayı təşəkkülü Sis (Kozan) sancağı oymaqları arasında görünür. 29 evdən (xanə) ibarət olan bu kiçik kayı oymağı Kutlu bəy-Hacılı adlı bir təşəkkülə tabedir. Dəftərlərdə bu təşəkkül həmin sancaqdakı əfşar, kacurqalı, ayru damlu, savcı-haculu adlı böyük təşəkküllər kimi tayfa gəlməsi ilə adlandırılrsa da, əhalisi çox az, yəni vergi verən 42 evlidir.⁵⁶⁶ Bununla birlikdə bu tayfanın savcı-haciluların bir qolu olması mümkündür.

Beləliklə, XVI əsrdəki kayılar haqqındakı məlumat bundan ibarətdir. Yuxarıda araşdırmalarımızın bir nəticəsi olaraq kayıların XVI əsrdə Anadoluda ən çox yer adına və hətta oymaqlara səhnə bir boy olduğunu söyləmişdik. Bunlar oğuzların islamiyyətdən əvvəlki tarixlərində mühüm bir mövqeyi olan bu köklü təşəkkülün eyni zamanda Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında ən böyük rolunu oynamış bir boy və ya bir neçə boydan biri olduğunu göstərməkdədir.

XVI əsrdə Anadoludakı bu 94 kayı yer adından Daxili İşlər Nazirliyinin «Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu» adlı kitabında ancaq 25-i var.⁵⁶⁷ Kayı adlı bu kəndlərdən biri də Təkirdağdadır.

9. Xəzərxası türkmənləri. Kayılardan bir qol qərbə köçməmiş, Xəzərxası türkmənlərinin arasında qalmışdı. Əbülqazi və digər qaynaqların bu kayılardan heç bəhs etməmələri ehtimal ki, onların əhali baxımından çox qələbəlik olmamaları ilə əlaqədardır. Bu kayılar iki kiçik bölük halında ancaq XIX əsr Avropa səyyahları siyahılarında görünür. Həmin bölüklərdən biri qay adı ilə Əlieli içindədir.⁵⁶⁸

Kayı-Osmanlı münasibətləri

İlk Osmanlı salnaməçisi Əhməd Osman bəyin babası Ərtoğrul bəyin yoldaşlarını oğuz adlandırır. O zaman oğuz adının əvvəllər olduğu kimi türkmən mənasında işlədildiyinə dair heç bir məlumatımız yoxdur. XIII əsrdən etibarən xristianlar Anadoluya Türkiyə və Türküstan, türklərə qədimlərdə olduğu kimi türk deyir, müsəlmanlar isə türkmən adlandırırdılar. Türkiyə türkləri isə özlərini yüksək qiymətləndirdikləri və şərəfli bir el saydıqları oğuzların nəvəsi hesab edirdilər. Onların türkmən adını uzun müddət mənimsəmədikləri görünür.

Ərtoğrul bir türkmən oymağının bəyi idi. Bu oymağın Söyüt yörəsinə bəzi Osmanlı mənbələrində deyildiyi kimi, Ankaranın təqribən 100 km. cənubundakı Qaraca dağdan gəldiyi qəbul edilir. Bu gəlişin monqol təzyiqi ilə bağlı olması

⁵⁶⁵ Əhməd Vəfiq, Anadoluda türk əşirətləri, İstanbul, 1930, s. 30.

⁵⁶⁶ Fəruq Dəmirtaş, həmin məqalə, s. 600, 614.

⁵⁶⁷ s. 653.

⁵⁶⁸ A. Börn. Həmin əsər, III s. 199; Vamberi, həmin əsər, s. 306; F. Köprülü, Osmanlı imperiyasının etnik mənşəyi məsələləri, s. 282.

mümkündür. Eyni zamanda Osman bəyin babalarının başçılıq etdiyi oymağın Xorasan dan Anadolu ya monqol istilas ı səbəbilə gəldiyi barədə rəvayəti də rədd etmək üçün qüvvətli dəlillərimiz yoxdur.

Osmanlı xanədan ın kay ı boyundan oldu ğunu söyləyən ilk müəllif əsərini II Murad dövründə yazmış Yazıç ıo ğlu Əlidir. Ancaq biz Yazıç ıo ğlunu tərcümə etdiyi əsərlərə qövmi duy ğuların təsiri altında əlavələr edən və onlarda təhriflərə yol verən müəllif kimi tanıyı rıq. Kay ı boyu isə, məlum oldu ğu üzrə, o ğuz elinin ən nəcəbətli, ən şərəfli boyu idi. Bu səbəbdən Osmanlı xanədan ı ilə kay ı boyu arasında qəbiləvi münasibət bizə olduqca şübhəli görünməklə birlikdə, bu qohumlu ğun mümkünlüyünə də inanırıq.⁵⁶⁹

Xanədan üzvləri arasında o ğuzlara və kay ı boyuna mənsub sayılma ğa ancaq II Murad ın (1421-1451) əhəmiyyət verdiyi məlumdur. İndiki məlumatımıza görə, kay ı dam ğası ilk və son dəfə olaraq onun bəzi pullarına həkk edilmiş, xələfləri zamanında isə bir müddət silahlara vurulmuşdur. Ancaq xanədan ın mənsub oldu ğunu iddia etdiyi kay ı boyunun Türkiyədə hələ köçərilik həyatını və qəbilə ənənələrini davam etdirən boydaşlarına yaxın bir əlaqədə oldu ğuna və onlara qarşı imtiyazlı bir münasibətdə bulundu ğuna dair heç bir sübut-dəlil yoxdur. Hətta Türkiyənin fəthində və məskunlaşdırılmas ında birinci dərəcəli rol oynadı ğını gördüyümüz bu boy XV və XVI əsrlərdə digər oymaqlar kimi vergi məmurları, sipahi və başqaları tərəfindən təzyi qə məruz qalmışdır. XV və XVI əsrlərdə özünü nəzəri baxımdan da olsa o ğuz elindən və kay ı boyundan sayan xanədan ın daha sonra bunu unudu ğunu görürük.

Başlan ğıcını qəti bir şəkildə təsbit edə bilmədiyimiz bir zamandan bəri Əskişəhr bölgəsində yaşayan Qara keçili oyma ğı hər il Ərto ğrul bəyin Söyütdəki türbəsini ziyarət edir və ziyarət zaman ı orada şənliklər keçirirdi. Qövmi şüura sahib olan II Əbdülhəmid qara keçililərin bu ziyarətinə rəsmi bir mahiyyət verdirdi, öz oyma ğı saydı ğı qara keçili gənclərindən ibarət bir alay yaradaraq onu Ərto ğrul alayı adlandırdı. Bundan başqa, ya onun dövründə, ya da bir qədər sonra «Ərto ğrlunun oca ğında oyandım, şəhidlərin qanlarına boyandım» beyti ilə başlayan bir marş də bəstələndi. Əbdülhəmid qara keçili oyma ğına mənsub olanları alman imperatoruna öz əqrəbaları kimi təqdim etmişdi. Söyləmək mümkündür ki, əsrlərdən bəri ilk dəfə olaraq bir Osmanlı hökmdarı əsrlərlə yalnız və köməksiz buraxılmış millətində qarşı mənən hərİR bir sevgi duymuşdur.

---

⁵⁶⁹ Bax: Paul Vittek. Osmanlı imperiyasının yüksəliş i, London, 1958. s. 11; F. Köprülü, həmin əsər, s. 284-303; F. Sümər. O ğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 451-455.

2. BAYAT (BAYAD)

Bayatlar, bilindiyi kimi, tariximizdə mənəvi şəxsiyyətlər yetirmiş bir boydur. Oğuzların dövlət və din adamı Dədə Qorqud, məşhur şair Füzuli bu boya mənsub idi. Cəm Sultan üçün Osmanlı xanədanının Oğuz xana qədər gedib çıxan əfsanəvi ataları haqqında «Cam-i Cəm-ayin» adlı bir kitab yazan Mahmud oğlu Həsənin də bu boydan olduğunu bilirik.

Səlcuqlar dövründəki oğuz boyları haqqında çox az məlumatımız var. Bu dövrün qaynaqları da ancaq bir neçə oğuz boyundan bəhs edilir. Bu orada Səlcuq əmirlərindən Ağ-Sunqur ul-Buxarinin 513-cü (1119) ildə Bəsrədəki naibi Sunqurun əl-Bayati nisbəsini daşdığını bilirik.⁵⁷⁰ Ancaq bu nisbəyə əlavə olaraq ət-Türkmani nisbəsinin olmaması bizi nisbənin bayat boyuna aidiyyəti barədə tərəddüdə salır.

Digər tərəfdən, Bağdadın cənub-şərqində Tib çayının mənbəsinə yaxın bir yerdə olan İrannın Luristan əyalətindəki Bayat qalasının daşdığı adın o zamanlar mövcud olmadığı anlaşılır. Həmdullah Qəzvini⁵⁷¹ bu qalanın adını XV əsrin sonlarında baş verən hadisələr münasibətilə çəkir. O zaman qalanın hakimi bir türk idi. Həmin dövrdə adı çəkilən bölgə ilə Xuzistanın əfşarların əlində olduğunu bilirik. Bu izahlar bizə ehtimal verir ki, bu qala öz adını bayat boyundan almışdır. Anadoluya gəlincə, XVI əsr təhrir dəftərlərində bayatlara aid 42 yer adı var. Onların hamısı digər boylar kimi Anadolunun orta və qərb bölgələrindədir.⁵⁷² Bayat yer adlarının çoxu bu gün də durur.⁵⁷³ Bu yer adları bayatların Anadolunun fəthində iştirak etdiklərini göstərir. Bundan başqa, XIV əsrdən bəri Şimali Suriyadakı türkmənlər arasında çox böyük bir bayat elatının yaşadığını bilirik. Digər tərəfdən, XVI əsrdə Qərbi və Cənubi-Qərbi Anadoluda bayat adlı bəzi kiçik, hələ yerləşməmiş oymaqlar da görürük.

Daha əvvəl də dediyimiz kimi, XIV əsrdə Şimali Suriyada yaşayan böyük türkmən icmasının boz-ox qolunu əsas üç boy, yəni bayat, əfşar və bəydili boyları təşkil edirdi. Həmin əsrdən etibarən haqqında bəhs edilməyə başlanan Dulqədir oğulları, İnal oğulları, Köpək oğulları, gündüzlülər, Kut bəyi oğulları, Bozca oğulları kimi ailələrin bu üç və ya iki (bayat, əfşar) boydan çıxdıqları bilinir. Bu ailələrin ən böyüyü olan Dulqədir oğullarının xidmətində həmişə bayatları görürük. Bu hal boz-oxlardan olduğu dəqiq bilinən bu xanədanın həmin boya mənsubiyyətini yada salır. Boz-oxlardan olan İnal oğullarının bəydiliyə deyilsə, bu boya mənsub olduğu şübhəsizdir. Bayatlardan olduqları dəqiq bilinən ailə isə

---

⁵⁷⁰ İbn ül-Əsir, X, s. 236-237.

⁵⁷¹ Tarixi-güziyə, s. 533, ondan nəqlən Şərəf xan, Şərəfnamə, s. 60.

⁵⁷² Cədvələ bax.

⁵⁷³ Köylərimiz, s. 92, 764.

Bozca oğullarıdır. 801-ci ildə (1399) Sultan Berkuk öldükdə onun yerinə oğlu Fərəc keçmişdi. Fərəc igid bir gənc olsa da, siyasi zəkadan məhrum bir hökmdar idi. Buna görə də onun hökmdarlıq dövrü xüsusilə Şam valisi Şeyx ül-Mahmudi, Çəkim və Novruz kimi əmirlərə qarşı mübarizədə keçmişdi. 807-ci ildə (1404-1405) Hələb valisi Dəmirtaş Antakya hakimi türkmən Doğançı oğlu Farisin üzərinə yürüş etdiyi zaman müttəfiqləri Ramazan oğlu Əhməd bəy ilə dulqədirlə ailəsindən Xəlil bəy oğlu Əlaəddin Əli bəy idi. Bayatlar və inallılar Əlaəddin Əli bəyin əmrində idilər, Asi əmirlərdən Çəkim qaçıb Doğançı oğlunun yanına sığınmışdı. Dəmirtaş müttəfiqləri Əhməd və Əli bəylər sayəsində vuruşmada qalib gəldi.⁵⁷⁴ Sultan Fərəc ertəsi ilə Çəkimi Hələb valisi təyin etmişdi. Bir neçə ildən bəri sultan olmaq fikrinə düşən Çəkim 809-cu ildə (1406) özünü əl-Məlik əl-Adil (ədalətli sultan-tərc.) adı ilə sultan elan etdi və Fəratdan Qəzzəyə qədər olan ərazidə öz adına xütbə oxudu. Çəkim türkmənləri təhlükəli ünsür sayaraq onlara qarşı hərəkətə keçdi. Nəticədə əfşar, bayat və inallıların mühüm bir qismi ağqoyunlu bəyi Qara Yölük Osmana sığınmaq məcburiyyətində qaldı.⁵⁷⁵ Ancaq Çəkimin həmin il Qara Yölük ilə vuruşmada öldürülməsindən sonra təkrar Hələb ətrafındakı yurdlarına qayıtdılar.

811-ci ildə (1409) asi əmirlərdən Novruz ilə döyüşərək, onu məğlub edən Hələb valisi Dəmirtaşın yanındakı türkmənlər arasında bayatlar da vardı. Həmin ilin son ayında isə Fərəc tərəfindən bağışlanan Novruz ilə Şeyx arasında Asi çayının sahilində baş verən vuruşmada bayatların əfşarla birlikdə Novruzun ordusunda olduqları məlumdur. Döyüş zamanı bayatların başçısı Bozca bəy çaya düşərək boğulmuşdu.⁵⁷⁶ Bu hadisədən sonra bayatların başında duran ailə bu bəyə izafətlə Bozca oğulları, bozcalı adlanmışdır.

814-cü ildə (1411-1412) Fərəc tərəfindən bağışlanan Şeyx Hələb valisi təyin olunmuşdu. Həmin ilin cəmədiyül-axır ayında Amikə gələn Şeyx burada bayatları, türkmən saqqalsız oğlunu, Doğanın oğlunu məiyyətində alıb, Gündüz oğlu Ömər bəyin üzərinə yürüyərək, onu məğlub etdi.⁵⁷⁷ Ertəsi il Fərəc öldürüldükdən sonra Şeyx sultan oldu. Şeyxin sultan olması ilə daxili çəkişmələr başa çatdı və məmlük dövləti əvvəlki qüdrətini bərpa etdi.

821-ci ildə (1418) qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif ağqoyunlu bəyi Qara Yölük Osmanı qovaraq, Hələbin şimalına qədər gəldiyi üçün orada yaşayan inallılar, bayatlar və əfşarlar Trablis yörəsindən Safitəyə qaçdılar. Bunun səbəbi isə onların Qara Yölük Osman bəyin Qara Yusifə məxsus Mardin yörəsində apardığı dağıntıda və yağmaçılıqda iştirak etmələri idi. Bayatlar, əfşarlar və inallılar

⁵⁷⁴ Məkrizi, Kitab üs-süluk, Fateh kitabxanası, № 4387, 168 a.

⁵⁷⁵ Abubəkr Tihrani, Kitabi Diyarbəkiriyyə, (TTK), Ankara, 1962, 1, s. 60.

⁵⁷⁶ Məkrizi, 312a-313.; Eyni, İqd ül-cüman, Vəliyüddin Əfəndi kitabxanası, № 2396, s. 249-294, bu müəllif Bozca bəyi ibn Bozca adlandırır.

⁵⁷⁷ Məkrizi, 368 b.

Safitədə qarışıqlıqlar törətdilər. Trablisi valisi Bars bəy əd-Dokmaki onlara Qara Yusifin artıq geri qayıtdığını söyləyərək öz yurdlarına dönmələrini xahiş etdi. Türkmənlər bunu qəbul etdilər. Ancaq Bars bəy köçüb getməzdən əvvəl onların mal-qaralarını ələ keçirmək üçün hücum etdi. Şaban ayının 16-da baş verən şiddətli vuruşmada Bars bəy məğlub oldu. Atabəy Sudun əl-Əsən Dəmiri ilə 13 məmlük əsgəri vuruşmada öldü. Pərişan bir halda geri dönməyə Bars bəy Trablisi valiliyindən çıxarılaraq səlibçilərdən qalan Mərkəb qalasında həbs olundu. O, il yarım həbsdə yatdıqdan sonra bağışlandı və Dəməşqdə ona yüz əsgər əmirliyi verildi.⁵⁷⁸ Bu, əmir Tardan sonra sultan olan məşhur Məlik ül-Əşrəf Bars bəydir. (1422-1438).

Bayatlar sonralar əfşarlarla birlikdə ağıqoyunlu hərəkətlərində iştirak etmişlər. 1457-ci ildə dulqədirlər xanədanından Qara bəy, bayat bəylərindən Nəsir Hüseyn bəy və Əbdü ilə birlikdə Uzun Həsən bəyin yanında xidmətə girdilər. Onlar bəyruqlərindəki 800 evlik türkmənlə Amid yaxınlığındakı Qaraca dağıda yurd salmışdılar. Bu bəylər qaraqoyunlu hökmdarı Cahən şahın Tərxan oğlu Rüstəmin komandanlığında Uzun Həsən bəyin üzərinə göndərdiyi ordunun Amidə yaxınlaşdığını eşitcək qorxudan Suriyaya getmək üçün yerlərindən köçdülər. Uzun Həsən onları təskin edərək geri qaytarmaq üçün oğulları Xəlili və Uğurlu Məhəmmədi, mosullu Əmir bəyi göndərsə də, türkmənlər öz qərarlarından vaz keçmədilər. Belə olduqda, şahzadələr onlardan bəzilərinin davarlarını yağmaladılar.⁵⁷⁹ Bununla bərabər, Həsən bəylə Tərxan oğlu Rüstəm arasında Amid yaxınlığında, baş verən və ağıqoyunluların parlaq zəfəri ilə nəticələnən vuruşmada əfşarlar yanaşı bayatların da iştirak etdiyini bilirik.⁵⁸⁰

Teymurun Yozqatdakı və ona qonşu bölgələrdəki qara tatarların mühüm bir qismini Türküstanə aparmasından sonra Şimali Suriyadakı bu bayatların bir böliüyü də dulqədirlər oymaqları ilə birlikdə Boz oxda yurd saldı. Bayatların bu qolu Şam bayata adı ilə tanınmışdır. Bundan başqa, XVI əsrdə İranda Səfəvilərin xidmətində böyük bir bayat qolunun yaşadığı bilinir ki, zənnimizcə, onlar Şimali Suriyadakı bayatlardandır. Birinci hissədə müxtəlif yerlərdə söylədiyimiz kimi, ağıqoyunluların nailiyyətləri və onun ardınca Səfəvi dövlətinin qurulması Şimali Suriyadakı türkmənlərə böyük təsir göstərmiş, onlardan bir çoxlarının bu dövlətlərin xidmətinə girmələrinə səbəb olmuşdur.

875-ci ildə (1471) Dulqədər oğlu Şahsuvar bəylə döyüşmək üçün Hələbdə olan məmlük sərkərdəsi Yeşbəyin hüzuruna gedən bəylər arasında Bozca oğlu Xəlil bəy də vardı.⁵⁸¹ Osmanlı fütuhətinin ilk illərində bayatların başçısı olan Bozca oğlu Xəlil bəyin aradakı zaman fərqi dolayısı ilə həmin şəxs olduğu barədə

⁵⁷⁸ Məkrizi № 4389, 201 a-b; ondan nəqlən İbn Tağrı-birdi, Ən-nücum üz-zahirə, V. Popper nəşri, 1915, VI s. 389, 557-558; Yenə onun, Əl-mənhəl üs-safi, Nurosmaniyə kitabxanası, № 3428, 167 a.

⁵⁷⁹ Əbubəkr Tihriani, həmin əsər, s. 254, 265.

⁵⁸⁰ Həmin əsər, s. 273.

⁵⁸¹ Tarixi-Yeşbəy, Topqapı sarayı, Ş. Əhməd kitabxanası, № 3057, 121 b.

qəti bir şey söyləmək mümkün deyil. Adı çəkilən Bozca oğlu Xəlil bəyin müasiri və həmin ailənin övladı Susa bəyi və Sevindik bəyi də tanıyırıq ki, onlar da Dulqədir oğlu Şahsuvarın müttəfiqləri idilər.⁵⁸² Digər tərəfdən biz Bozca ailəsindən bəzi bəylərin də Uzun Həsənin xidmətində olduqlarını bilirik.⁵⁸³ Səfəvi dövründə İranda yaşayan bozcalılar, gərək ki, onların nəvələridirlər.

Hələb türkmənləri bayatı

926-cı ildə (1520) keçmiş dulqədir bəyi Əlaüddövlənin qardaşı Əbdürrəzzaqın bayatları və kürdləri başına yığaraq, dulqədir hakimi Şahsuvar oğlu Əli bəylə mübarizəyə girişdiyi, hətta Əli bəyin öldürüldüyü, Maraş və Əlbistanın Əbdürrəzzaqın əlinə keçdiyi barədə Qahirədə şaiyələr dolaşmağa başlasa da, bunu təsdiq edən bir məlumat alınmamışdı.⁵⁸⁴ Həmin dövrdə yazılmış Hələb sancağı təhrir dəftərində bayatlar Hələb türkmənlərinin üçüncü boyu (tayfa) kimi xatırlanaraq 20 obadan (camaat) ibarət olduğu göstərilir. Bu obanın birincisi Bozca ailəsinin başçılıq etdiyi bayatlardır. Həmin dövrdə onların başçısı Bozca oğlu Xəlil bəy idi. Ancaq eyni əsrin ikinci yarısına aid dəftərlərdə bu boy bəyi, ailəsi və obası görünmür. Bu bəy ailəsi necə oldu? İrana mı getdi? Bu ehtimal çox güclüdür.

Bundan sonra bayat boyunun ən böyük obası olan pəhləvanlı obası gəlir. Bəhs edilən dəftərlərə görə, vergi verən əhali sayı 286 nəfər olan bu obanı Pəhləvanın nəvəsi Davud Kətxuda idarə edirdi. Həm Davud Kətxuda, həm də qardaşları Hacı Süleyman və Sən (Əsən) Teymur mənsur* sahibi olub oğulları da sipahizadə idilər. Bu mənsurların Kətxuda ailəsinə məmlük dövləti tərəfindən verildiyi anlaşılır. Bu obanın əhalisi müntəzəm surətdə artaraq, Qanuni dövrünün ortalarında 505, II Səlim dövründə 787 nəfərə (vergi verən) çatmışdı. Digər tərəfdən, həmin zamanlarda pəhləvanlı obasının bir qolu da Yeni-eldə idi. II Murad dövründə buradan vergi verən əhalinin sayı 407 nəfər idi. Bundan başqa, bayatın Yeni-eldəki obalarından çalışlı və əlibəylilər də bu pəhləvanlı qoluna bağlı idilər.⁵⁸⁵ Hər iki qolu birləşməklə və bayat boyunun bir çox digər obalarını da öz ətrafında toplamaqla pəhləvanlı oymağı XVII əsrdə böyük bir təşəkkül halını almışdı. Buna görə də Katib Çələbi öz dövründəki Hələb türkmənləri oymaqları haqqında tərtib etdiyi siyahıda pəhləvanlılara da yer ayırmışdı.⁵⁸⁶ Burada bayat boy bəyi ailəsinin (Bozca oğulları) İrana getməsi və ya hər hansı bir səbəb üzündən

⁵⁸² B. S. Baykal. Uzun Həsənin Osmanlılara qarşı qəti mübarizəyə hazırlaşması və Osmanlı-ağqoyunlu herbənin başlaması, Bülleten, № 12, sənəd, II, s. 280.

⁵⁸³ Həmin yazı, I, s. 276.

⁵⁸⁴ İbn İyas, Bədayi üz-zühur, İstanbul, 1932, s. 327.

* Mənsur - hökmdarlar tərəfindən verilən imtiyaz fərmanları, baratlar (Tərc.).

⁵⁸⁵ F. Sümər, Bayatlar, İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsi «Türk dili və ədəbiyyatı» jurnalı, 1952, IV, № 4, s. 374-376.

⁵⁸⁶ Cahannüma, s. 593.

varlığını davam etdirməməsi çox maraqlıdır. Bu təşəkkülün XVII əsrdə artıq Hələb bölgəsində deyil, Sivasın cənub və cənub-qərb tərəflərində yaşadığı anlaşılır. Hətta pəhləvanlılara 1100-ci ildə (1688-1689) bir çox oymaqlarla bərabər vilayət-vilayət gəzib yoxsul və zəif xalqa hücum edən, yolları soyğunçuluq edən Gədik adlı quldurun cəzalandırılması tapşırığı verilmiş,⁵⁸⁷ ertəsi il isə yenə digər türk oymaqları ilə birlikdə Avstriyaya qarşı təşkil olunacaq səfərə çağırılmışlar. Səfərdə iştirak etmələri arzu olunan 200 pəhləvanlı əsgərin başçıları bu bəylər idi: Pəhləvan oğlu İsmayıl bəy, Pəhləvan oğlu Hacı Musa bəy, Pəhləvan oğlu Battal bəy, Pəhləvan oğlu Hacı Abbas bəy oğlu, Həsən bəy oğlu Məhəmməd bəy, Əli bəy oğlu Mirzə bəy, Bibər oğlu Əssaf bəy, Tatar-ilyaslı obası kətxudası, Quzu-güdənlili oymağı kətxudası, sanal (?) bayatı kətxudası.⁵⁸⁸ Bunlardan Həsən bəy oğlu Məhəmməd bəydən etibarən adı çəkilənlər Pəhləvan oğulları ailəsindən deyildilər. 1108 (1696)-ci ildə Pəhləvan oğullarından İsmayıl bəy Yeni-el voyevodası idi.⁵⁸⁹ Yeni-eli həmin ərəfdə başlıca pəhləvanlı oymağı ilə ona bağlı obalar meydana gətirirdi. Yeni-elin vergisi isə əvvəllər valide sultanların Üsküdərdə tikdirdikləri camelərin vəqfinə daxil olduğu halda həmin illərdən Məkkə və Mədinəyə göndərilən Surrə axcasına ayrılmışdı. Yeni-elə bağlı oymaqlara «hərəmeyn üş-şərifeyn əşirətləri» deyilməsinin səbəbi də budur. 1141-ci ildə (1728) pəhləvanlıların Boz-ox bölgəsində yaşadıkları müşahidə olunur.

XVIII əsrdə Anadoludakı türkmən oymaqlarına dair səyyah Burxhardt və Nibur öz siyahılarında pəhləvanlı oymağının yurdunu Boz-oxda göstərmişlər. Nibur⁵⁹⁰ Hələbdə yaşayan P. Russeldən aldığı məlumatla görə, pəhləvanlıların 15.000 çadıra sahib olduqlarını bildirir.

Burada bəhs ediləcək bayat obalarından biri də reyhanlı təşəkkülüdür. Qanuni dövründə vergi verən əhalisinin sayı 112 nəfərdən ibarət olan bu təşəkkülün 93 evlik bir qolu da həmin dövrdə Yeni-eldə yaşayırdı. Bu oba da bir tərəfdən əhalisinin artması, digər tərəfdən isə bayat boyuna mənsub bir çox obaların ona qarışması nəticəsində XVIII əsrdə pəhləvanlı kimi böyük bir təşəkkül halına gəlmişdi. Həmin əsrdə reyhanlı oymağı ona bağlı digər oymaqlarla birlikdə Sivasın güney tərəflərində yaylağa çıxır, Hələb ətrafında qışlayırdı. Səyyah Burxhardt⁵⁹¹ reyhanlıların 3.000 çadırdan ibarət olduqlarını söyləyir.

Reyhanlılar yaylağa gedib-gələrkən rahat durmadıqlarından onların Rəqqaya sürülmələri haqqında bir neçə dəfə fərman verilsə də, hər dəfə ondan qurtulmuşlar.

⁵⁸⁷ Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əşirətləri, s. 77-79.

⁵⁸⁸ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 85-86.

⁵⁸⁹ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 114.

⁵⁹⁰ Nibur. Ərəbistan səyahət, Amsterdam, 1776, s. 336.

⁵⁹¹ Hasluk. Sultanlar dövründə İslam və xristianlıq, Oksford, 1929, II, s. 490.

XIX əsrin ortalarında reyhanlıların Amik ovalığında qışladıqlarını bilirik. 1865-ci ildə Cənubi Anadoludakı dərəbəyləri ortadan qaldırmaq və oymaqları yerləşdirmək qayəsi ilə təşkil edilən Firqeyi-İslahiyyənin Gavur dağları və Kürd dağlarındakı hərəkətində reyhanlılar Firqeyi-İslahiyyəyə kömək etmişlər. Firqeyi-İslahiyyənin hərəkəti başa çatdırmasının ardınca Cövdət paşanın təşəbbüsü ilə bu oymaq Amik ovalığındakı qışlağında yerləşdirilmiş və nəticədə Reyhanlı qəsəbəsi yaranmışdır.⁵⁹² Bundan başqa, reyhanlı boyunun bəyi Mürsəl oğlu Mustafa bəyə paşa rütbəsi verilmişdir.

Bunlardan əlavə, bayat boyunun il-diləklü, bəçilü, yabanlu, mələk hacılı, küzücəkli adlı obaları da vardır.

Bayat boyu XVI əsrin ikinci yarısında bir tərəfdən əhalisinin artması, digər tərəfdən Hələb türkmənlərinə bağlı bir çox kiçik oymaqların ona qarışması nəticəsində bəydili boyundan sonra Hələb türkmənlərinin ən böyük təşəkkülü olmuşdur.⁵⁹³ XVII əsrdə isə boyun obalarından mühüm bir qismi pəhləvanlı, bir qismi isə reyhanlı oymaqlarının ətrafında toplanmışdı. Bu tarixdən etibarən bayatları iki təşəkkül, yəni pəhləvanlılar və reyhanlılar təmsil etmişlər.

Pəhləvanlı oymağının başçısı olan boy bəyi ailəsinin XVIII əsrin ikinci yarısında bu gün Ankaranın Qırıq qala qəzasına bağlı Boy obası kəndində yaşadığını bilirik. Pəhləvanlı bəylərindən Mahmud bəy 1212-ci ildə (1797-1798) kənddəki cameni tikdirmişdir. Həmin bəyin 1221-ci ildə (1806-1807) Çapan oğlu Süleyman bəyin əmrində olduğu məlumdur. Ailə xatirələrində Mahmud bəyin bir çox müharibələrdə iştirak etdiyi danışılır. Hətta bu hərblərin birində oğlu Heydər bəyi itirmiş, qayıdarkən qardaşını atasının yanında görməyən o biri oğlu Əbdürrəhman bəyin «Vay qardaşım, haralarda qaldın?» deyərək ağladığını gördükdə qaşlarını çatan Mahmud bəy «Qadın kimi nə ağlayırsan, sən Heydər ol, sən də qal!» demişdir. Ancaq xatirələrdə Mahmud bəyin də getdiyi son səfərdən geri qayıtmayaraq, Belqradda şəhid olduğu nəql edilir. O zamanlar Anadolu türkünün taleyi bu idi. Vergisi Məkkəyə, Mədinəyə gedər, özü isə əksərən geri dönməmək üzrə imperiyanın uzaq əyalətlərinə göndərilərdi. Mahmud bəyə oğlu Əbdülrəhman bəy, ona isə oğlu Həsən bəy xələf olmuşdur. Pəhləvanlı boy bəyi ailəsinin nəslı bugünədək davam etmişdir. Ailənin Mahmud bəyin babası Kodalak bəydən başlayıb zamanımızadək davam edən müfəssəl şəcərəsi xüsusi kitabxanamızdadır.

Reyhanlı boy bəyi ailəsi də günümüzədək davam etmişdir. Bu ailə İskəndərunda yaşayan, Xatayın ən tanınmış ailəsi olan Mürsəl oğullarıdır.

---

⁵⁹² Cövdət paşa, Təzakir, Cavid Baysun nəşri (TTK), Ankara, 1963, s. 126, 127, 140, 141, 144, 147, 149, 158, 173, 174, 222, 223.

⁵⁹³ F. Sümər, Bayatlar, s. 377.

2. Şam və Trablis ətrafındakı bayatlar

Bayatlara məxsus bəzi kiçik oymaqlara XVI əsrdə Şam və Trablis ətrafında yaşayan türkmənlər arasında rastlanılırdı. Onlardan Şam ətrafında yaşayan oymaq çox kiçik olub sayı ancaq 39 ev idi. Trablis yörəsindəki oymaq isə biri 73, digəri 64 nəfər (vergi verən) olmaqla iki qola ayrılmış və o bölgədəki səlluriyyə (salur) təşəkkülünə bağlı idi.⁵⁹⁴ Bu bayat obalarının Hələb türkmənləri arasındakı ana boydan ayrıldıqları anlaşılır.

3. Boz-ulus bayatları

XVI əsrdə boz-ulus arasında ancaq iki bayat oymağı vardı. Bunlardan biri əsil boz-ulus elatında, digəri isə boz-ulusun dulqədirliləri arasında idi.

II Səlim dövründə yazılmış boz-ulus dəftərinə görə əsil boz-ulus qolundakı bayat oymağının əhalisi vergi verən 206 nəfərdən ibarət idi. Boz-ulusun dulqədirliləri qolunda olan və Şam bayatı adlanan oymağın əhalisi isə 344 nəfər (vergi verən) idi.⁵⁹⁵

4. Dulqədirliləri (Şam bayatı)

Dulqədirliləri elinə daxil olan bayatlar Şam bayatı adlanırlar. Adından da göründüyü kimi, bu bayat qolu Şimali Suriyadakı bayatlara mənsubdur. Həmin bayat qolunun böyük bir qisminin Boz-ox bölgəsində yurd saldığı bilinir. Bundan başqa, Yeni-eldə, ulu-yörüklər arasında və gördüyümüz kimi, boz-ulusun dulqədirliləri qolu içində də bəzi Şam bayatı oymaqları vardır.

Şam bayatı oymağının diqqətəşayan bir cəhəti də onun qacar boyunun təşəkkülündə oynadığı roldur. Qacar (İran qaynaqlarında qacar) boyuna dair ən qədim məlumat 897-ci ilə (1491 - 1492) aiddir. Bu tarixdə qacarlar əsasən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaşayırdılar. Ağqoyunlu xanədanına mənsub olan və İbə Sultan adı ilə tanınan Dana Xəlil oğlu İbrahim bəy 987-ci ildə qacar ləşkəri ilə birləşərək, ağqoyunlu xanədanından Maqsud bəy oğlu Rüstəm bəyi hökmdar etmək üçün onu həbsə salındığı Əlincə qalasından çıxarmışdır.⁵⁹⁶ İbə Sultan onu ağqoyunlu taxtına çıxardıqdan sonra 898-ci ildə (1492-1493) yenə qacar ləşkəri ilə birlikdə Gilana səfər etmişdi.⁵⁹⁷ Daha əvvəl də deyildiyi kimi, ehtimal ki, qacar sözü bir şəxsin adı ilə bağlıdır. Qacarlar sonra Şah İsmayılın

---

⁵⁹⁴ F. Sümer, həmin əsər, s. 378.

⁵⁹⁵ Baş nazirlik arxivi, № 561, 63 a-b, 65 a.

⁵⁹⁶ F. Sümer, Bayatlar, s. 379.

⁵⁹⁷ Yenə orada, s. 379.

xidmətinə daxil olaraq, Səfəvi dövlətinin qurulmasında rol oynamışlar. Bu təşəkkül XVI əsrdə Şam bayatı, ağca qoyunlu, ağcalı və yıva obalarından meydana gəlmişdi. Bu oymaqların ana qolları Boz-ox bölgəsində yaşayırdı. Bu xüsus qacar boyunun Anadoludakı Yozqat bölgəsindən Azərbaycana ağqoyunlu dövründə getdiyinə heç bir şübhə yeri qoymur.

a) Boz—ox

Boz-oxdakı Şam bayatı bu bölgənin Gədik yörəsində yaşayırdı. Bu yöre Kayserinin şimal-şərqində, Gəmərek ilə Mancılıq arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Burada yaşayan Şam bayatları əsasən xızırlı, həsəncili, kəsməzli, şeyxli, şərqli, qızıl donlu və qaraca-qoyunlu kimi oymaqlara ayrılmışdı. Bu obalar tarlalarında əkinçilik edir, qışda Suriyaya gedirdilər. Ancaq XVI əsrin ikinci yarısında Şam bayatları qışda Suriyaya getməkdən vaz keçmişlər.

b) Yeni-el

Bu eldə yaşayan Şam bayatı qolu ancaq 5-6 obadan ibarət idi. Tatar-Əlili müstəsna olmaqla digərləri Boz-ox yörəsindəki Şam bayatı obalarının qollarıdır.

c) Ulu-yörük

Ulu-yörük icmasına bağlı təşəkküllərdən biri də inallu oymağıdır ki, o, Şimali Suriyadakı inalluların bir qoludur. Amasya ətrafında yaşayan inallu təşəkkülünün arasında Şam bayatı adlı bir neçə oba vardı.⁵⁹⁸ Əvvəlcə də dediyimiz kimi, bu hal bayatlarla ilallular arasında qəbiləvi bir qohumluqla əlaqədar ola bilər.

ç) Ankara

Şam bayatına mənsub iki kiçik oymağın da 929-cu ildən əvvəl (1522) Ankaranın Kalecik qəzasında yurd saldığı bilinir. Onlardan biri Çuna, digəri isə Tavşancıq kəndlərində yerləşmişdi.⁵⁹⁹

d) Maraş

Şam bayatına mənsub bir oymaq Behisniyə tabe Qorucu kəndində, vergi mükəlləfiyyətli 40 nəfər əhalisi olan başqa biri isə Antakyanın Hacılı kəndində qışlayırdı.⁶⁰⁰

Boz-oxda, yaşayan Şam bayatının İrandakılar kimi şiə yəni qızılbaş olduğu, hətta İranla əlaqə saxladığı bilinir. 986-cı ildə (1578) Boz-oxdakı Şam bayatına mənsub bir şəxs özünün 984-cü ildə (1576) öldürülən Səfəvi hökmdarı II Şah İsmayıl olduğunu elan edərək başına xeyli adam toplayıb Qırşəhrdəki Hacı Bəktaş Vəli təkkəsində tərəfdarları önündə qurban da kəsmişdi. Ancaq onun hərəkəti qısa bir müddət sonra yatırıldı.⁶⁰¹

Şam bayatının həm Boz-ulus, həm də Yeni-eldəki obaları bu icmaya məxsus digər oymaqlar kimi 1022-ci ildə (1613) Orta Anadoluya gəlmişlər. Onlara da 1100-cü ildə (1688-1089) Orta Anadoluda qələbəlik dəstəsi ilə quldurluq edən

⁵⁹⁸ Yenə orada, s. 378.

⁵⁹⁹ F. Sümər. Həmin əsər, s. 379.

⁶⁰⁰ Yenə orada, s. 378.

⁶⁰¹ Mühimmə dəftəri, XXXII, s. 206.

Gədikin cəzalandırılması tapşırılmış, ertəsi il digər türkmən təşəkkülləri kimi Avstriya səfərinə çağırılmışlar.⁶⁰²

Orta Anadoluya gələn və deyildiyi kimi, Yeni-el və Boz-ulusa mənsub olan Şam bayatı oymaqlarının harada yerləşdikləri haqqında dolğun məlumatımız yoxdur. Onlardan bir və ya bir neçə obanın Çuxurovaya endikləri və Qara isalı qəzasında bu gün öz adları ilə adlanan kəndlərdə yerləşdikləri anlaşıdır.⁶⁰³ Onlardan başqa bir obanın Qaraman qəsəbəsində yerləşdiyi məlumdur. Orada ayrı bir məhəllə təşkil edən oba camaatı bu gün də öz qəbiləvi mənşəyini unutmamışdır.

5. Kütahya

XVI əsrdə bayat adını daşıyan bir oymağa da Kütahya yörükələri arasında təsadüf edilmişdir. Kütahyanın Geyiklər yörəsində yaşayan bayat adlı bu oymağın II Bəyazid dövründə vergi mükəlləfiyyətli 53 nəfər əhalisi vardı. Digər tərəfdən həmin əsrdə Uşaq yörəsində yaşayan boz quş adlı böyük bir oymağın obaları arasında da vergi mükəlləfiyyətli 25 nəfər əhalisi olan qara-bayat adlı bir oba olmuşdur.⁶⁰⁴

Həmin əsrdə bayat adlı digər bir oymağa isə Antalya (Təkə) sancağında rast gəlirik.⁶⁰⁵

Anadolu bayatları haqqında əldə edilən məlumat bunlardan ibarətdir.

6. İraq və Cəzirə bayatları

Səlcuqlar zamanında səlcuq əmirlərindən Ağ-Sunqur ul-Buxarinin Bəsrədəki naibi Sunqurun əl-Bayati nisbəsini daşdığından və XII əsrin sonlarına doğru Bağdadın cənub-şərqdəki Tib çayının mənbəyinə yaxın yerdəki bir qalanan Bayat adlandırıldığından və bu qalanın hakiminin türk olduğundan bəhs etmişdik.

XVI əsrdə İraqda və Cəzirədə bayatların yaşadığına dair heç bir tarixi qeydə rast gəlmirik. XVI əsrə aid Osmanlı təhriir dəftərlərində də ancaq qaracabayat adlı çox kiçik bir oymaq görürük. Kərkük yörəsində yaşayan bu oymağın vergi mükəlləfiyyətli 24 nəfər əhalisi vardı.⁶⁰⁶

Bağdadlı Münşi Məhəmməd bin Əhmədə görə Bağdaddakı⁶⁰⁷ son Kələmən valisi Davud paşa zamanında valiyə tabe oymaq qoşunları arasında 1.000 atlı bayat, təyy və milli (kürd) oymaqlarına mənsub idi. Həmin müəllif (əsr 1822-

⁶⁰² Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 78, 82.

⁶⁰³ Yenə orada, s. 215, 216.

⁶⁰⁴ F. Sümər, həmin əsər, s. 382.

⁶⁰⁵ Baş nazirlik arxivi, Təkə sancağı dəftəri, № 14, s. 398, 400, 423.

⁶⁰⁶ F. Sümər, həmin əsər, s. 383.

⁶⁰⁷ Rehlət ül-Münşi əl-Bağdadi, farscadan tərcümə edən Abbas ül-Əzzavi. Bağdad, 1948, s. 34.

ci ildə yazılmışdır) Kirmanşah bölgəsindəki bayatların 2.000 çadır olduğunu qeyd etdikdən sonra Tavuk bölgəsində də onlardan 2.000 evə yaxın bir elat olduğunu, türkcə və ərəbcə danışdıqlarını yazır. Müəllif bayatların bəyənilən və əl-əl gəzilər atlar yetişdirdiklərini və onların İraqi-Ərəb də məşhur olduqlarını da yazır.⁶⁰⁸

Müasir İraq tarixçisi Abbas ül-Əzzavinin, bayatlar haqqında verdiyi məlumata görə,⁶⁰⁹ onların mühüm hissəsi indi Kərkük bölgəsində oturaq həyata keçmişdir. Köçəri həyat sürənlər az olub, 13 obadan, bir neçə qoldan ibarətdir. Həmin müəllifə görə, köçəri bayatlardan bəzi oymaqlar ərəblərlə qarışmışlar. Lakin onların hamısı ana dilini, türkcəni unutmamışdır. Bu bayatlar Kərkükdə və qonşu bölgələrdə qədimdən bəri yaşayırdılar, yoxsa buralara XVI əsrdən sonra İrandan gəlmişlər? Bu sual hələ də cavabsızdır.

Şübhəsiz, İraq bayatları türk ədəbiyyatının ən böyük ustadlarından biri olan Füzulinin həmyerliləri olmaq etibarilə diqqət və marağımızı daha çox cəlb edirlər. Lakin Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın kitabxanaçısı, şair, mühərrir və nəqqaş Əfşar Sadığın (əslində Şamluya bağlı xərbəndəlu-xudabəndəlu adlı türkmən obasından idi) sözlərinə baxsaq, Füzuli İraq bayatlarına deyil, İran bayatlarına mənsubdur. Onun dediyinə görə, bayatdan (şübhəsiz, müəllif burada öz ölkəsindəki bayatları nəzərdə tutur) olan Füzuli Səfəvi əmirlərindən İbrahim xanın məyyəyətində Bağdada getmiş və İbrahim xanın Qanuni Sultan Süleymanın gəlişi ilə əlaqədar İrana qayıtmasından sonra Hillədə yerləşmişdir.⁶¹⁰ Burada adı çəkilən İbrahim xan Mosullu oymağından olub Bağdad valisi ikən 934-cü ildə (1527) qardaşı oğlu Zülfüqar Sultan tərəfindən öldürülmüşdür.⁶¹¹ Buna görə də İbrahim xanın Qanuni Sultan Süleyman tərəfindən məğlub edilməsi barədə Sadığın sözləri doğru deyil.

7. İran bayatları

a) Öz bayatlar (ağ bayatlar)

Səfəvi dövründən əvvəl İranda bayatların yaşadığına dair heç bir məlumat yoxdur. XVI əsrdə İranda yaşayan bayatlar tək bir təşəkkül halında deyil, müxtəlif bölgələrdə olmaq üzrə, üç qol halında idilər. Bu, onların bir-birindən fərqli siyasi keçmişə sahib olmalarından irəli gəlir. Onlardan yalnız bayat adını daşıyanlar Həmədanın cənub-şərqindəki Kəzzaz və Kirih rud bölgəsində sakin olanlardır.

Şah Abbasın tarixçisi türkmən İskəndər bəyə görə⁶¹² bu bayatların əhalisi Təhmasib dövründə 10.000 çadır idi. Təhmasib dövründə onlar Əmir Şah bəy,

⁶⁰⁸ Yenə onun, s. 47, 54.

⁶⁰⁹ Tarix ül-İraq, Bağdad, 1939, III, s. 368, 370.

⁶¹⁰ Məcmə ül-Həvadis, farscaya çevirən və nəşr edən Əbdürrəsul Xəyyampur, Təbriz, 1327 ş., s. 107.

⁶¹¹ Həsən Rumlu, Əhsən üt-təvrix, s. 208.

⁶¹² Tarixi-ələmarayi-Abbasi, Tehran, 1314 ş., s.139, yeni nəşr, Tehran, 1334 ş., s. 196.

Süleyman bəy, Hacı Üveys bəy və Seyf bəy kimi əmirələr tərəfindən idarə olunmuşdur.⁶¹³ sonuncu bəylə bərabər Əli Sultan adlı digər bir bayat bəyi Qanununun İran səfəri münasibətilə bizim tarixlərdə də xatırlanır.⁶¹⁴ Bütün bu bayat bəyləri öz hökmdarları Təhməsinin əsas səfərlərində iştirak etmişlər. Rumlu Həsən bəyin və naməlum bir müəllifin qeyd etdiklərinə görə⁶¹⁵ adı çəkilən İran hökmdarının ölümü əsnasında bayatlar da saray mühafizləri arasında idilər. Bayatlarla lurlar arasında Nihavənd yörəsindəki Burucird qəsəbəsi üstündə əski bir düşmənçilik vardı ki, bu, I Şah Abbasın hökumranlığının ilk illərində bayat əmiri Uğurlu bəyin öldürülməsi ilə son həddə çatmışdır.⁶¹⁶ Şah Abbas 1002-ci ildə (1593) Uğurlu bəyi öldürən Luristan hakimi Şahverdinin üzərinə səfər etdi. Şahverdi bir neçə ildən bəri Şah Abbasın hakimiyyətini tanımayaraq müstəqil hərəkət etməyə başlamışdı. Şahverdinin itaətə məcbur edən Şah Abbas Burucirdə girərək Uğurlu bəyə kömək göstərmədikləri üçün bayatların tanınmış adamlarını danladı. Uğurlu bəyin qardaşı Şahqulu Sultanın xahişi ilə şah onların günahından keçdi. Bayatlar da bunun əvəzində hökmdara qızılbaşlar arasında öz gözəlliyi ilə tanınan və boyun adı ilə adlanan (bəyati-nəjad) atlarından 3.000 aygır və qısaq təqdim etdilər, peşkəş olaraq, üstəlik 3.000 tuman verdilər.⁶¹⁷ Şah Abbasın bayatlardan Hüseyin Əli bəyi 1598-ci ildə elçi olaraq, İspaniyaya göndərdiyi məlumdur.⁶¹⁸ Onun dövründə Yərəli Sultanın İrəvan bölgəsindəki Bəyazid qalasının, Bədir Sultanın isə həmin bölgədəki bir yerin hakimi olduqlarını bilirik.⁶¹⁹ Şah Səfi dövründə həmin yerlərdə bu bayat bəylərinin oğulları xələf olmuşlar.⁶²⁰ Bu təyinatlar səbəbilə bayatların mühüm bir qismi Azərbaycana getmiş və orada yerləşmişdir. Bu bayatlar daha sonra bayati-mütləq və ya ağ bayat adları ilə İrandakı digər bayat qollarından fərqləndirilmişlər. Onlar Şimali Suriyadakı bayatların bir qolu olub ağıqoyunlu fəthi və ya Səfəvi dövlətinin qurulması ilə əlaqədar İrana gəlmişlər.

---

⁶¹³ Həsən Rumlu, s. 360, 387, 401, 479, 483.

⁶¹⁴ Cəlalzadə Mustafa, Təbəqət ül-məmalik fi dərəcəat il-məsalik, Fateh kitabxanası, № 4423, 379 b; ondan nəqlən Əli, Künh ül-əxbar, universitet kitabxanası, № 5219, 293 a; Peçevi, Tarix, I, s. 315.

⁶¹⁵ s. 466; Tarixi-Şah İsmail-sani, Bəyazid ümumi kitabxanası, № 5162, 6 b.

⁶¹⁶ Şərəf xan, Qahirə, s. 81, 82; Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 289, 321, yeni nəşr, s. 471, 472.

⁶¹⁷ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 322, yeni nəşr, s. 472, 473. Şah Abbasın 1006-cı ildə (1548) Hindistan hökmdarı Əkbər xana və oğlu Məhəmməd Səlim şahə göndərdiyi hədiyyələr arasında Bayat atları da vardı. (Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 552, yeni nəşr, s. 543).

⁶¹⁸ Yadigar (məcmuəsi), Tehran, 1947, № 4, s. 33.

⁶¹⁹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 762, yeni nəşr, s. 1086.

⁶²⁰ İskəndər bəy Türkmən və Məhəmməd Yusif, Zeyli-tarixi-ələmara, Tehran, 1317 ş., s. 246.

b) Qara bayatlar (Xorasan bayatları)

Səfəvi dövründə İrandakı ikinci bayat qolu Xorasanda yaşayırdı ki, onlara qara bayat da deyilir. Qara bayatların Xarəzm türkmənlərinə mənsub olduqları bilinir. Şah İsmayıl Xorasanı fəth etdikdən sonra onlar Səfəvi hakimiyyətinə girmiş, tabelik əlaməti olaraq qara sifətini almışlar. Qara bayatlar Nişapur bölgəsində, xüsusilə bu bölgənin Mədən deyilən yörəsində yaşayırdılar.⁶²¹ XVI əsrin sonlarına doğru Xorasanın bəzi vilayətlərini ələ keçirən özbək hökmdarı Abdulla xan buraları oğlu Əbdülmömin xana vermişdi. Əbdülmömin xan 1591-ci ildə Nişapuru geri almaq istəyən Səfəvi sərkərdəsi Qaramanlı Fərhad xanı geri çəkilməyə məcbur etdikdən sonra qara bayatlar ona tabe olmağı qəbul etdilər. Lakin onlar daha əvvəl qağataylardan çoxlu adam öldürükləri üçün Baba İlyas oğlu Mahmud Sultan və digər bayat başbilənləri xanın hüzuruna gedərək, ona itaət etdiklərini bildirsələr də, bağışlanmayaraq öldürüldülər.⁶²² Mahmud Sultanın qardaşı Məhəmməd Sultan pərişan bir halda ətrafa dağılmış qara bayatları başına toplayaraq Şah Abbasa böyük xidmətlərdə bulunmuşdu. Hətta buna görə Şah Abbas tərəfindən bütün qara bayat boyu vergilərdən azad edilmişdi.⁶²³ 12 il Nişapur valisi olan Məhəmməd Sultan öldükdən sonra yerinə oğlu Bayram Əli Sultan keçmişdir.⁶²⁴ Bu tarixdən etibarən Nişapur uzun bir zaman qara bayatların əlində qalmışdır. Nadir şah dövründə və onun ölümündən sonra da Nişapur yenə qara bayat bəyləri tərəfindən idarə olunurdu.⁶²⁵

c) Şam bayatı (qacar boyu bayatları)

İrandakı üçüncü bayat təşəkkülü bizim Şam bayatı oymağının bir qoludur. Bu qol, daha əvvəl də dediyimiz kimi, yıva, ağcalı və ağca qoyunlu təşəkküllərinə mənsub qollarla birlikdə qacar boyunu meydana gətirmişdir. Qacarlar XVI əsrdə əsasən Azərbaycanın Gəncə və Bərdə bölgəsində yaşayırdılar. Ancaq XVI və XVII əsrlərdə qacar bəylərindən hansılarının Şam bayatına mənsub olduqları bilinmir. XVIII əsrin birinci yarısında Gəncəyə bağlı kəndlərdən birinin Şam bayatı adını daşdığı görürük.⁶²⁶ Nadir şah öldürüldükdən sonra onun yerinə keçən Adil şahın böyük əmirlərindən Məhəmməd Əli xan Şam bayatından idi.⁶²⁷ Qacar hökmdarı Fətəli xan (Baba xan, 1797-1834) dövrünün əmirlərindən Məhəmməd Əli xan,

⁶²¹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 302, 585-586. Yeni nəşr, s. 295, 444-445, 510.

⁶²² Göstərilən yerlər.

⁶²³ Yenə orada, s. 586.

⁶²⁴ Yenə orada, s. 586, yenə nəşr, s. 1086, Zeyli-tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 22.

⁶²⁵ Mirzə Mehdi xan, Tarixi-Nadir, Təbriz 1260, s. 45, Əbülhəsən Məhəmməd Gülistani., Mücməl üt-təvarix, Rizavi nəşri, Tehran, 1330, ş., s. 66.

⁶²⁶ Gəncə təhrir dəftəri, Baş nazirlik arxivi, III Əhməd dövrü, № 903, 19 a.

⁶²⁷ Əbülhəsən Məhəmməd Gülistani, s. 21, 22.

qardaşı İsmayıl xan, Pirqulu xan və oğlu Məhəmməd Bakir xan da bu oymaقدan idi.⁶²⁸

İrandakı bayatlar indi tamamilə oturaq həyata keçmiş, mühüm bir qismi Xəmsə (əsasən Zəncan bölgəsi) vilayətində yaşayır. Qaşqaylar arasında da bir neçə kiçik bayat oymağına təsadüf olunur.⁶²⁹

Şərq musiqisindəki bayatı məqamının (muğamının, - tərç.) İran bayatlarının musiqi havalarından alındığına şübhə yoxdur.

3. ALKA BÖLÜK

(Alka-evli)

Göründüyü kimi, Mahmud Kaşğaridə alka bölük, Rəşidəddində alkaravlı və Əbülqazidə alka-evli (ivli) şəklində yazılan bu oğuz boyuna mənsub bir oymağına və ya yer adına heç bir yerdə təsadüf edilməmişdir. Bunun səbəbi nədir? Bu barədə qəti bir şey söyləmək mümkün deyil. Bugün Türkiyədə Zonquldakın Safranbolu qəzasına bağlı halka-evli⁶³⁰ kəndli ilə ölkədəki halka avlu, hətta halkalu yer adlarının⁶³¹ bu boyla əlaqədar olub-olmadığını haqqında da qəti bir şey söyləyə bilmirik.

4. QARA BÖLÜK

(Qara-evli)

Bu boya aid Türkiyədə səlcuqlar və Osmanlılar dövründə mühüm bir oymağına təsadüf edilməmiş, Suriya, İraq və İranda da bu adda təşəkkül olmamışdır. Yalnız Xarəzm türkmənləri arasında XVI-XVII əsrlərdə qara-evli adlı bir oymağın mövcud olduğunu bilirik ki, aşağıda ondan ayrıca bəhs ediləcəkdir.

Daha əvvəl (I hissədə) söylədiyimiz kimi, dulqədirlə elinə mənsub olan böyük ağca qoyunlu boyunu meydana gətirən əsas obalardan biri də Musa Hacılu (bəzən qısaldılmış şəkli ilə musacalu) idi. Musa Hacılunun Yeni-əldə yaşayan qolu XVI əsrin ikinci yarısında bir sıra qollara ayrılmış, onlara dəftərlərdə məhəllə (obanın yurdu) sözü ilə göstərilmişdir. Bu məhəllələrdən birinin qara-evli olduğunu görürük (86 vergi mükəlfəyyətli). Dəftərlərdə məhəllə oymağın və ya obanın qolları mənasında da işlədildiyi üçün buradakı qara-evlinin musahacılu qolunun yaşadığı yerin deyil, doğrudan-doğruya öz adı ola bilər. Əslində məhəllə kəlməsi

⁶²⁸ Mirzə Əbül Qasim, Məcmuə, Təbriz, 1294, s. 412.

⁶²⁹ Məsud Keyhan, Coğrafiyayi-müfəssəli-İran, Tehran, 1311 ş., s. 80, 86, 376.

⁶³⁰ Bax: Köylərimiz, s. 316.

⁶³¹ Bax: həmin kitab.

ilə zikr edilən adlar araşdırılarkən bunların yer adları olmadığı görünür. Bununla bərabər bu qara-evli obasının qara-evli boyu ilə əlaqədar olduğu qəti bir şəkildə irəli sürülə bilməz. Çünki qara-evli kəlməsi eyniadlı boy ilə münasibəti olmayan hər hansı bir oymağa hər zaman və hər yerdə verilə biləcək adlardan biridir. Xəzərərxaası türkmənləri arasındakı qara-evli oymağı üçün də eyni ehtimal uyğun olduğu kimi, hal-hazırda İç-eldə yaşayan qara-evli oymaqlarının da öz adlarını sonradan aldıkları anlaşılır.

XVI əsrdə Türkiyədə Qara-evli şəklində bəzi yer adlarına təsadüf edilsə də, bunların ümumi sayı 8-dən artıq deyildir.⁶³² Onlar Bolu sancağında, Tokat və Kastamonu bölgəsində idilər.

«Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu»na görə⁶³³ biri Qara-evlilər olmaq üzrə Türkiyədə Qara-evli adlı 10 kənd vardır. Bu yer adlarından çoxunun bu boyla əlaqədar olduğu şübhəsizdir.

Əbülqazinin bəhs etdiyi qara-evlilərə gəlincə, onlar Amu-suyunun (Ceyhun) sahilində də Acı dənizin (Xəzər) yaxınlığında yaşayırdılar. Həmin müəllifə görə, bu qara-evlilər Kaşğa-Çura adlı bir şəxsədən törəmişlər. Kaşğa-Çuraya gəlincə, onun başqa yerdən gətirilmiş bir kölənin oğullarından olduğu nəql edilir.⁶³⁴ Bu rəvayot doğrudursa, bu tonqəkkülün eyni adlı oğuz boyundan olmadığına hökm vermək lazımdır.

Hazırda yarı köçəri həyata vida etmək üzrə olan Toros dağlarındakı yörükler arasında da qara-evli adında bir neçə kiçik oymaq var. Ancaq bu oymaqların daşdıqları adı daha sonra aldıkları bilinir.⁶³⁵

5. YAZIR

Rəşidəddin türklərin əfsanəvi tarixində Dib-Yavkunun bəyləri arasındakı Alay, oğlu Bulan və hətta Dib-Cəngşu və oğlu Dürkeşin bu boydan olduqlarını bildirir.⁶³⁶ Orada oğuzların dağılması və Şah Məlikin hücumu zamanı yazırdan bir bəyin Əli xanın oğulları ilə Yazır yörəsinə getdikləri və Hisar-Tağda yurd saldıqları, onların uşaqlarının və nəslinin hazırda həmin yerdə yaşadıkları bildirilir.⁶³⁷ Lakin biz yazırları Xorasanda ancaq 555-ci ildə (1160) görürük. Həmin il Xarəzmşah İl-Arslanın əsgərləri Əcnəyə⁶³⁸ hücum edərək yazırların başçısı Ödək xan oğlu Yağmur xanı məğlubiyətə uğratdılar. Yağmur xan Xarəzmşahın

---

⁶³² Cədvələ bax.

⁶³³ Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 606.

⁶³⁴ Şəcərəyi-tərakimə, s. 76, 77, 78.

⁶³⁵ DTCF jurnalı, XI, № 1, 1953, s. 67, qeyd .1.

⁶³⁶ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 369.

⁶³⁷ Yənə orada, s. 385.

⁶³⁸ Bu, bir yer adı olmalıdır.

hücumunu Səncərin əmirlərindən Dehistan hakimi İxtiyarəddin Aytakın təhrikinin nəticəsi hesab edirdi. Buna görə də Aytaka qarşı mübarizə üçün Sultan Mahmudun başçılıq etdiyi oğuzlardan kömək istədi. Oğuzlar yazır bəyinin xahişini qəbul etdilər. Birinci hissədə təfsilatla təsvir olunduğu kimi, Yağmur xan və oğuzlar Aytakı və onun müttəfiqi Mazandaran hökmdarını baş verən şiddətli vuruşmada tar-mar etdilər.⁶³⁹

Yazırların öz adlarını daşıyan yurdları Nəsa şəhərinin qərbində yerləşirdi. Buradakı bir qəsəbə də Yazır adlanırdı. Bu qəsəbə XVI əsrin birinci yarısında orta dərəcəli bir şəhər idi. Yazırlar Səncərin dövlətini yıxan oğuz elatına daxil deyildilər. Onlar əvvəlcə Manqışlaqdan Balxana enmiş, oradan da buraya gəlmişdilər.⁶⁴⁰

Xarəzmşah Sultan Məhəmmədin qara kıtaylara qarşı mübarizədə müvəffəqiyyətsizliyə uğraması nəticəsində üsyan edən Nişapur əmiri Kəzlik xan məğlub olduqdan sonra yanındakı bir türkmənin təklifi ilə yazırların yanına getmək istəsə də, oraya yolladığı adamlar yazırlar tərəfindən yaxalanıb Xarəzmşaha təslim edilmişdi.⁶⁴¹ Həmin əsnada və ya bir qədər sonra yazırların başında Hindu xan adlı bir bəy dururdu. 11 il yazır bəyi olan Hindu xandan sonra yazır yurdu tamamilə Xarəzmşahların əlinə keçmişdi. Onun qardaşı Ömər xan Xarəzmşahların paytaxtı Urgəncdə yazır bəyliyi ona verilməsi üçün inadla çalışsa da, bu inad ona ancaq Sabur xan ləqəbini qazandırmaqdan başqa bir nəticə verməmişdir. Xarəzmşah Sultan Məhəmmədin anası Tərkən xatun monqol hücumu səbəbilə Urgəncdən Mazandarana yola düşəndə keçiləcək yerləri yaxşı tanıyan Sabur xan da onun yanında idi. Səyahət zamanı Sabur xan validə sultana sədaqətlə xidmət etdiyi halda, Tərkən xatun yazır yurduna çatanda onu tərək edəcəyindən şübhəyə düşərək xanı gizləncə öldürdü.⁶⁴²

Monqol dövründən sonra yazırlara qaradaşlı (taşlı) deyilirdi.⁶⁴³ Onlar Şah Abbas zamanında digər türkmən oymaqları kimi Səfəvi hakimiyyətini qəbul etmişdilər. 1038-ci ildə (1628-1629) qaradaşlıların başında Rəhmanqulu Sultan dururdu. Ancaq o həmin il Xarəzm hökmdarı İsfəndiyar xanla və onun qardaşı müəllif Əbülqazi ilə birləşərək Səfəvilərdən üz çevirsə də, onlar Səfəvi qoşunu qarşısında duruş gətirə bilməmişdilər.⁶⁴⁴

Göründüyü kimi, yazırlar sanki müstəqil bir qövüm kimi XII əsrdən XVII əsrədək Xorasanda varlıqlarını qoruyaraq yaşamışlar. Bu belə olmaqla bərabər

⁶³⁹ İbn ül-Əsir, Tornberq nəşri, XI, s. 371; Misir nəşri, XI, s. 97.

⁶⁴⁰ Birinci hissəyə bax: s. 117.

⁶⁴¹ Cüveyn, II, s. 71-72.

⁶⁴² Nəsəvi, s. 39, fransızca tərcüməsi, s. 67-68.

⁶⁴³ Əbülqazi, Şəcəreyi-tərakimə, s. 61-62.

⁶⁴⁴ İskəndər bəy Türkmən və Məhəmməd Yusif Müvərrik, Zeyli-tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 2, 21, 22, 23.

onlar Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında da olduqca mühüm rol oynamışlar. XVI əsrdə bu ölkədə Yazır adlı 24 kənd⁶⁴⁵ və onlara mənsub bəzi oymaqlar da vardı. Bu oymaqlar dulqədirlil ulusu ilə Həmid, Təkə və Ankara sancaqlarında yaşayırdılar.

1. Dulqədirlil ulusu

Bu ulus arasındakı yazırlar qaracalu (digər adı: anamaslu) boyunun obalarında müşahidə edilir. Bu, yazırlarla qaracalu boyu arasındakı qüvvətli münasibətlərlə əlaqədar ola bilər. Biri 46, digəri 49 nəfər əhalisi (vergi verən) olan yazır obaları Antakya bölgəsindəki Bağras qəzasında qışlayırdılar. Müstəqil olduğu bildirilən 99 adamlıq (vergi verən) üçüncü yazır obasının isə Birəcik ətrafında qışladığı, Əlbistana yaylağa getdiyi məlumdur.⁶⁴⁶

2. Boz-ox

Boz-ox sancağındakı yazır obaları da kiçik idi; biri 29, digəri 51 evli idi.⁶⁴⁷

3. Hamid sancağı

Bu sancaqda Yazır adlı üç kənd vardı. Həmin dövrdə burada yaşayan yazırlar 95 evdən ibarət idi və Əli Fəxrəddin adlı bir oymağa daxil idi.⁶⁴⁸

4. Təkə sancağı

Buradakı yazır obası sarı və qara sifətləri ilə iki qola ayrılmışdı. Öz-kənd adlı bir kənddə isə bu oymağın üçüncü qolu yaşayırdı.⁶⁴⁹ Bunlardan başqa, bu bölgədə Yazır adlı iki kənd də vardı. Bütün bunlar Hamiddə olduğu kimi Təkə sancağında da olduqca mühüm bir yazır icmasının yerləşmiş olduğunu göstərir.

5. Ankara

Bu sancaqdakı yörükər arasında yaşayan yazırlar kiçik bir oymaqdır. 42 evdən ibarət olan bu oymaq Çukurcaq adlı bir kənddə yaşayırdı.⁶⁵⁰

6. DÖYƏR

Rəşidəddinin «Türklərin tarixi» fəslində verdiyi məlumata görə, oğuz hökmdarı Dis-Yavkunun bəylərindən Taş bəy və onun oğlu Yalqu (?) bəy, Ala Atlı Kişi Donlu Kayı İnalın vəziri Ayıldır deyər boyundan idilər.⁶⁵¹ Rəşidəddindəki bu rəvayətləri qiymətləndirmək lazım olsa, deməliyə ki, döyərlər oğuzların İslamiyyətdən əvvəlki tarixlərində mühüm bir mövqeyə sahib idilər. Bununla

⁶⁴⁵ Cədvələ bax. Bu yazır kəndlərinin əksəriyyəti adlarını saxlayaraq bu gün də durur. (Köylərimiz, s. 774).

⁶⁴⁶ F. Sümər, Bozoxlu oğuz boylarına dair, s. 68.

⁶⁴⁷ Yənə orada, s. 69.

⁶⁴⁸ Göstərilən yer.

⁶⁴⁹ Göstərilən yer.

⁶⁵⁰ Göstərilən yer.

⁶⁵¹ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 370, 371.

bərabər, onların səlcuq fütuhətində da mühüm rol oynadıqlarını söyləmək mümkündür. Çünki XIII-XIV əsr tarixçilərindən Cəzirəli (indiki Cizrə) Şəmsəddin Məhəmməd bin İbrahim (1260-1339) artuklu xanədanının bu boydan olduğunu yazır.⁶⁵² Artuk bəy və oğullarının isə XI-XII əsrlərdə türkmənlər arasında böyük nüfuz sahibi olduqlarını və əsalətli bir ailə sayıldıklarını bilir.

Bütün bunlara baxmayaraq təhrir dəftərlərində bu boya aid 19 yer adına təsadüf edilmişdir. Bu yer adları digər boyların kimi Orta və Qərbi Anadoluda müşahidə edilir.⁶⁵³

Döyər Salim bəy və oğulları

Bir çox oğuz boyları kimi qaynaqlar döyərlərdən də XIV əsrin ikinci yarısından etibarən bəhs etməyə başlayırlar. Monqol hakimiyyətinin sona çatması, məmlük əmirlərinin bir-birilə mübarizəsi artıq əhalisi çoxalmış türkmən boylarına fəaliyyətə keçmək imkanı vermişdi. Döyərlər həmin dövrdə Salim adlı bir bəyin başçılığında Cəbər yörəsində yaşayırdılar. Onların Suriyadakı türkmən elatına, yoxa aqşoyunlu və qaraqoyunluları əhatə edən və məmlük tarixçilərinin Şərq türkmənləri adlandırdıkları icmaya mənsub olduqları dəqiq bilinmir.

773-cü ildə (1371) döyər Salim bəy Bəşiriyə gəlmiş və Xısn Keyfann əyyubi hökmdarı Məlik ül-Əşrəfə elçi göndərərək ondan sığınmaq üçün bir yer göstərməsini və ehtiyacları xüsusunda kömək etməsini xahiş eləmiş, sonra öz arvadı ilə yanındakı bəylərin arvadlarını göndərərək təkrar iltimasda bulunmuşdu. Salim bəyin bu şəkildə hərəkətinə səbəb Dəməşq (Şam) və Hələb qüvvələrindən ibarət bir məmlük ordusunun onu şiddətlə təqib etməsi idi. Salim bəy bu ordunun qabağından qaçaraq Bəşiriyə qədər gəlmişdi, məmlüklər isə onu addımbaaddım izləyirdilər. Döyər bəyin məmlüklərin qəzəbinə səbəb olmuş hərəkətinin nə olduğu bilinmir. Ehtimal ki, bu ticarət karvanlarını, bəlkə də həcc qafilələrini soymaq xüsusü ilə bağlı idi. Çünki Salim bəyin eyni mahiyyətli bir hərəkətindən dolayı qaraqoyunlu Qara Məhəmmədin hücumuna uğradığını aşağıda görəcəyik.

Xısn Keyfa hökmdarı Salimin adından kömək istəməyə gələnlərə heç nə edə bilməyəcəyini söyləyib onları üzgün halda geri qaytarsa da, Salimin kürəkəni olan öz qardaşı Öməri gizləncə döyər bəyin yanına göndərmiş və ona ölkədə istədiyi yerə sığınmasını və mümkün olan hər cür köməklik göstərəcəyini bildirərək Salim bəyi sevindirmişdi. Salim bəy Xısn Keyfa ətrafındakı sərt bir dağa yerləşmiş və əyyubi hökmdarından hər cür kömək görmüşdü. Məmlük ordusu Salimi bu dağda bir müddət mühasirəyə alsada, əliboş geri qayıtdı. Məmlük ordusu uzaqlaşdıqdan sonra Salim məyyəti ilə birlikdə sığındığı dağın yaxınlığında sevinc içində yeyib-içərək türkmənlərdən bir bölüyünün hücumuna

---

⁶⁵² Cəvahir is-süluk, Paris milli kitabxanası, ərəb manuskriptləri. № 6739, s. 377.

⁶⁵³ Cədvələ bax.

uğradı. Türkmənlər məmlüklərin tuta bilmədiyi döyər bəyini əsir alıb Amidə doğru götürdülər. Xoşbəxtlikdən Salim bəyin əmisi Əbülqadirin oğlu Həsən bəy özünü yetirib onu türkmənlərin əlindən qurtardı.⁶⁵⁴ Ehtimal ki, bu türkmənlər aqçoyunlulardan idilər. Bu hadisədən sonra Salim bəy yurdu Cəbərə qayıtdı.

776-cı ildə (1374-1375) ildə Salim bəy İraq tacirlərini öldürərək mallarını yağmalayan Yaxmur oğlu (bir Anadolu qaynağında vələdi-Umur) Şihabəddin Əhmədin bağışlanması üçün anasını həmin türkmən bəyi ilə Qahirəyə göndərmişdi. Bu, Salim bəyin məmlük sultanı ilə arasının düzəldiyini göstərir. Məmlük sultanı Məlik ül-Əşrəf Şaban çox qəzəbləndiyi Yaxmur oğlunu əfv etmiş və ona Misirdə iqta vermişdi. Beləliklə, öz vəzifəsini uğurla ifa edən və sultandan hörmət görən Salim bəyin anası oğlunun yanına qayıtmışdı.⁶⁵⁵ Yaxmur (Umur) oğluna gəlincə, o sonra Bərkukun yaxın adamları cərgəsinə daxil olmuş, Dulqədir oğlu Xəlil bəyi öldürməklə Bərkuka mühüm bir xidmətdə bulunmuşdu.

785-ci ildə (1383) qaraqoyunlu bəyi Qara Məhəmməd öz vassal bəylərindən Boz-doğan oğlu Ziyaülmülkü yanına alaraq Salim bəyin üzərinə yürüş etdi. Bunun səbəbi Qara Məhəmmədə aid Mosul şəhəri və bölgəsi hacılarının Salim bəy tərəfindən soyulması idi. Teymur tərəfindən də eyni əməl üstündə ittiham edilən Qara Məhəmməd 12 mindən artıq bir qoşunla ildırım kimi döyər bəyinin üzərinə cumaraq onu məğlub etdi və döyər obalarını yağmayaraq çoxlu qənimət ələ keçirdi. Salim bəy Qələt ül-Müsliminə tərəf qaçmışdı. Qara Məhəmməd ətrafı yağmalayaraq Salim bəyi şiddətlə təqib edirdi. Salim bəy bu təqibdən güclə qurtarıb kəfəni boynunda olduğu halda hadisəni uzaqdan seyr edən məmlüklərin Hələb valisi Yel Buğa (yaxud: Yol) ən-Nasirinin hüzuruna varid oldu. Döyər bəyinə xoşüz göstərən Yel Buğa sultanın buyruğu ilə onu Qahirəyə yolladı.⁶⁵⁶ Həmin ilin rəbiülxair ayının 19-da (21 iyun 1383) Qahirəyə gələn əmir Salim Sultan Bərkukdan hörmət gördü, xələt alaraq Hələb təbilxana əmirliyinə təyin olundu.⁶⁵⁷

791-ci ildə (1389) Qara Məhəmmədin özündən və əmisi Bayram Xocadan əvvəl Şərq türkmənlərinin başçısı olan Hüseyin bəyin oğlu Pir Həsən tərəfindən öldürülməsi nəticəsində iki ailə arasında qanlı bir çarpışma başlamışdı. Salim bəy araya girərək onları barışdırdığı üçün çarpışma bir müddət dayanmışdı.

1390-cı ildə ikinci dəfə məmlük taxtına çıxan Bərkuk onun taxtdan salınmasında ən mühüm rol oynamış türk məmlük əmirilərindən Mintaşın Salim bəyin yanında olduğunu öyrənib Hələbə çatarkən Mintaşı təslim almaq üçün Qara Dəmirtaş döyər bəyinin yanına göndərmişdi. Qara Dəmirtaş 4 gün gözlədiyi halda

⁶⁵⁴ Xısn Keyfa vəqainaməsi, Vyana milli kitabxanası, (mxt, 355) 103 b..., 104 a.

⁶⁵⁵ Məkrizi, № 4386, 186 a; Eyni № 2395, s. 183, 184; İbn Həcər. Yeni came kitabxanası, № 814, 11 b, 12 a.

⁶⁵⁶ Məkrizi, № 4385, 11 a-b.

⁶⁵⁷ Məkrizi, 12 a; İbn-Həcər, 77 a.

Salim Mintaşı təslim etmir, müxtəlif bəhanələrlə vaxtı uzadırdı. Salimin bu hərəkətindən qəzəblənən Qara Dəmirtaş döyər bəyinin obasını yağmalatmış, bəzi adamlarını da öldürmüşdü. Salim Mintaşı da götürərək Sincara qaçdı. Az sonra Salimin obasına gələn Mintaşın köhnə dostu Yel Boğa ən-Nasiri hadisəni öyrənərək əməllərinə görə Qara Dəmirtaş söymüş, hətta mübahisə əsnasında onu vurmaq üçün əlindəki toppuzu da qaldırmışdı. Bu hadisə Berkukda Yel-Boğanın öz köhnə dostu Mintaşı qoruduğu haqqında deyilənlərin doğru olduğu qənaətinə doğurdu. Üstəlik, bir az sonra Salim bəy yazdığı məktubunda Mintaşı Yel-Boğanın xahişinə görə qaçırdığını bildirirdi. Buna görə Berkuk Hələbə qayıdan Yel-Boğanı öldürdü.⁶⁵⁸ Ancaq Salim Minqaşı Berkuka təhvil verməyərək sərbəst buraxdı. Halbuki varlı olmadığı üçün aradabir karvan soymağa da məcbur olan Salim bəy Mintaşı təhvil verəcəyi təqdirdə Berkukdan böyük ənam ala bilərdi.

796-cı ildə (1393-1394) Salim bəy Teymurun adamlarından Dulət (Dövlət) Xocanı əsir alaraq Hələb valisinə göndərmiş, o da onu Misirə yollamışdı.⁶⁵⁹ Həmin il Berkuk Teymurla vuruşmaq üçün Dəməşqdə olarkən döyər Salim bəy onun hüzuruna gəlmişdi. Berkuk çadırına girən döyər bəyini ayağa qalxaraq qarşılamaş, türk qumaşından paltar və xələt geydirərək ona görünməmiş bir hörmət göstərmişdi.⁶⁶⁰ Ancaq Salim bəyin üç il sonra (799-1396-1397) naməlum bir səbəbdən Dəməşq valisi tərəfindən həbs edildiyini görürük.⁶⁶¹

Qaynaqlarda bir daha Salim bəydən bəhs edilmir. Ehtimal ki, bir müddət sonra onu həbsdən buraxmışlar. Əbülfərəc tarixinə yazılmış əlavələrdən birində Qara Yusifin 1399-cu ildə döyərlərin yurduna girib mal-qaranı ələ keçirdikdən sonra onları başçıları ilə birlikdə Cəbərdə mühasirəyə aldığı bildirilir.⁶⁶² Bu hadisədə xatırlanan döyər əmirinin Salim bəy yaxud onun oğlu Dəməşq Xoca olduğu barədə hələlik heçnə söyləmək mümkün deyil. Çünki 801-ci ilin şəvvalında (iyul, 1399) atasının yerinə sultan olan Fərəc Dəməşq Xocanın Cəbər naibliyi baratını (məşur) təzələmişdi.⁶⁶³

Salim bəyə aid məlumatlar bu döyər bəyinin cəsur, fəal, ağıllı bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Təkcə Mintaşı ələ verməməsi onun kübar bir ruha sahib olduğunu göstərməyə kifayətdir.

Atasının ölümündən sonra döyərlərin başçısı olan Dəməşq Xoca Teymur istilasının Yaxın Şərqdə meydana gətirdiyi qarışıqlıqlardan və eyni zamanda Fərəcin zəif bir şəxsiyyət olmasından istifadə edərək, bir çox yerləri də idarəsi

---

⁶⁵⁸ İbn ül-fərat, Beyrut, 1936, IX, s. 269, 270, 271; Məkrizi, 218 b, 219 a. Tağıüddin ibn Qazı Şuhbə, Zeylu düvəl il-İslam, Paris, milli kitabxana, № 1509, 62 a.

⁶⁵⁹ Məkrizi, 256 b, 257 a.

⁶⁶⁰ İbn ül-fərat, IX, s. 382.

⁶⁶¹ İbn Qazı Şuhbə, № 1599.

⁶⁶² Qriqori Əbülfərəcin xronologiyası, London, 1932, s. 11, əlavələr qismi, s. XXV.

⁶⁶³ Məkrizi, № 4387, 7 b.

altına almış, yağmaçılıq hərəkətlərində də bulunmuşdu. Ağqoyunlu tarixçisi Əbu Bəkr Tihrani⁶⁶⁴ Dəməşq Xocanın 20.000 çadırılıq bir elin başçısı olduğunu, bənikilab, bəni-şadi adlı ərəb oymaqlarından 10.000 çadırın da ona tabe olduğunu, Ruha (Urfa), Sivərək, Süruc, Harran, Cəbər və Cəmlim şəhər və qəsəbələrinə ağalığ etdiyini yazır. 806-cı ildə (1403-1404) Hələb valisi Toxmağa qarşı üsyan edən bir əmirə kömək məqsədilə bu şəhərin ətrafına gələn və Hələb kənarında yağmaçılıq edən Dəməşq Xoca Cəbərə qayıtdıqdan sonra məşhur ərəb əmiri Nüöyr bin Həyyarın hücumuna uğradı. Cəbərlə onun şimal-qərbində bir gün davam edən müharibədə Dəməşq Xoca məğlub edilərək öldürüldü. (29 mart 1404) və başı Nüöyr tərəfindən Misirə göndərildi.⁶⁶⁵ İbn Tağrı-Birdi⁶⁶⁶ Dəməşq Xocanın əsasən dövlətə itaətsizlik göstərdiyini, soyğunçu kimi hərəkət etdiyini yazır.

Seyfəddin Dəməşq Xocadan sonra döyərlərin başçısı Göyçə Musa oldu. Dəməşq Xocanın öldürüldüyünü eşidən ağqoyunlu bəyi Qara Yölük hərəkətə keçərək Urfanı vuruşma ilə almış və bu şəhəri xidmətində çalışan Göyçə Musanın əmisi oğlu Yağmura vermişdi.⁶⁶⁷ Yağmur bəy Qara Yölükü süzərən tanıyaraq bir müddət Urfaya sahib olmuşdu.

1405-ci ildə qaraqoyunlu bəyi Qara Yusif Dəməşqdən öz ölkəsinə qayıdarkən Cəbərdə Göyçə Musaya qonaq olmuşdu.⁶⁶⁸ Bu tarixdən etibarən getdikcə artan ağqoyunlu təhlükəsi qarşısında döyərlər qaraqoyunluları öz süzərənləri qəbul etmişlər. Göyçə Musa 1406-cı ildə Qara Yusifin Teymurun nəvəsi Əbubəkr ibn Miranşahla Araz çayı sahilində baş verən və zəfərlə sona çatan vuruşmasında, o biri il Şənbi-Qazan yaxınlığında Əbubəkrə qalib gəldiyi vuruşmada iştirak etmişdir.⁶⁶⁹ Hətta ikinci vuruşmada Teymurun nəvəsini Göyçə Musanın bir kələsi öldürmüşdü. Göyçə Musa daha sonra 1410-cu ildə Qara Yusifi Cəlayir Sultan Əhməd Təbriz ətrafında qalib gəldiyi vuruşmada da iştirak etmişdir.⁶⁷⁰ Həmin qaraqoyunlu hökmdarının əmirləri arasında İlyas Döyər adlı bir əmir vardı ki, onun Salim ailəsi ilə qohum olduğu bilinmir. Döyər İlyas bəy Göyçə Musa kimi Qara Yusifin Əbubəkrə vuruşmasında iştirak etmiş və qaraqoyunlu hökmdarı tərəfindən Pir Ömərlə birlikdə 1409-cu ildə Şəki hakimi Seyid Əhməd üzərinə göndərilmişdi.⁶⁷¹ Əmir İlyas Qara Yusifin sonrakı səfərlərində də iştirak

---

⁶⁶⁴ Kitabi-Diyarbəkiriyyə, s. 51-52.

⁶⁶⁵ İbn Həcər, 130 a; Məkrizi, № 4387, 152 a; Eyni № 2396, s. 204; İbn Tağrı-Birdi, VI, s. 167; Yene onun, əl-Mənxəl üs-safi, I, 324 a.

⁶⁶⁶ Göstərilən yer.

⁶⁶⁷ Kitabi-Diyarbəkiriyyə, s. 66-67.

⁶⁶⁸ Yene orada, s. 57.

⁶⁶⁹ Hafiz Əbru, Zübdət üt-təvarix, Fateh kitabxanası, № 4371, 406 b, 422 a.

⁶⁷⁰ Hafiz Əbru, göstərilən yer.

⁶⁷¹ Yene orada, 456 b.

etmiş və onun 1420-ci ildə Ucan yaxınlığında ölməsindən sonra Diyarbəkir tərəflərə getmişdir.⁶⁷²

Urfa hakimi, Göyçə Musanın əmisi Bahadır Xocanın oğlu Yağmur bəyə gəlincə, onun 807-ci ildə Süruca sahib olduğu bilinir. Həmin il Birəni mühasirəyə alan Yağmur bəy məmlük əmirlərindən Sudun əl-Cəbəlin arvadını əsir aldıqdan sonra Süruc yörəsinə qayıtmışdı. Bunu eşidən Hələb valisi məşhur Çəkim, Birəyə gəldikdən sonra Sudun ilə birlikdə Yağmura qalib gəlsələr də, təqib zamanı Sudun döyər bəyinə əsir düşmüşdü. Ancaq çox keçmədən Yağmur bəy Sudunu azad eləmişdi.⁶⁷³ 813-cü ildə (1410-1411) Sudun qaraqoyunlu bəyi Qara Yusifin yanına gedərkən Yağmur bəyə baş çəkmişdi.⁶⁷⁴ Ağqoyunlu bəyi Qara Yölük Dəməşq Xocanın ölümündən sonra Urfanı zəbt edərək, Yağmur bəyə vermiş, lakin naməlum bir tarixdə şəhəri onun əlindən alıb çox sevdiyi qardaşı oğlu Nurəli bəyə həvalə etmişdi.⁶⁷⁵ Yağmur bəyə gəlincə, o da Mosulda qaraqoyunlulardan kömək aldıqdan sonra Urfanı özünə qaytarmaq istəsə də, Osman bəy tərəfindən məğlub edilmişdi.⁶⁷⁶ 817-ci ildə (1414) Yağmur bəy oğlu ilə bərabər vəbaya tutularaq ölmüşdür.⁶⁷⁷ Ölərkən Sürucun, yaxud bir yerin əmiri olduğu dəqiq bilinmir.

Qara Yölük Osmanın qaraqoyunlulara aid Mardinə hücumu təzəcə hökmdar olan Qara Yusifin oğlu İskəndəri hərəkətə gətirmiş və iki türkmən bəyi Nüseybin ilə Xatuniyyə arasındakı Şeyx kəndində qarşılaşmışlar. Əbubəkr Tihraniyə görə,⁶⁷⁸ döyər bəyi Göyçə Musa oğlu Misirlə birlikdə ağqoyunluların tərəfində idi. Vuruşma 21 gün davam etdi. 21-ci gün Göyçə Musa əsgərləri ilə birlikdə qaraqoyunlu səflərini tərk edərək, qaraqoyunlular tərəfinə keçməklə Qara Yölükün məğlubiyyətinə səbəb oldu. Bəzi döyər bəyləri də Kərkük və Tavuk əmiri Cənəkli Həsənin komandanlığı altında 824-cü ilin rəbiülxairində (aprel, 1421) iki türkmən ulusu arasında baş verən bu döyüşdə iştirak etmişlər.⁶⁷⁹ Ancaq Cənəkli Həsən və onun məyyətidəki döyər bəyləri haqqında bundan artıq məlumatımız yoxdur.

Belə görünür ki, İskəndər həm atasına, həm də özünə xidmət etmiş qaynatası Göyçə Musaya Mosulu vermişdir. 829-cu ildə (1425) Göyçə Musa Mosulun, adını bilmədiyimiz qardaşı isə Cəbərin hakimi idilər.

Göyçə Musa 832-ci ildə (1429) kürəkəni qaraqoyunlu İskəndərin Şahrux ilə Səlmas ovalığında vuruşmasında iştirak etdikdən sonra Mosula qayıtsa da, İraqi-Ərəb tərəflərini böyük qardaşı Şah Məhəmmədin əlindən bir-bir almağa

---

⁶⁷² Yəne orada, 556 a.

⁶⁷³ Məkrizi, 174 a, 179 a.

⁶⁷⁴ Məkrizi, 316 a.

⁶⁷⁵ Diyarbəkiriyyə, s 91.

⁶⁷⁶ Göstərilən yer.

⁶⁷⁷ Eyni, s, 400, İbn Tağrı-Birdi, VI, s. 342.

⁶⁷⁸ Diyarbəkiriyyə s. 79.

⁶⁷⁹ Diyarbəkiriyyə, s. 78.

başlayan qaraqoyunlu İspəndə (İsfahan) müqavimət göstərə bilməyərək Mosulu ona vermişdi. Bu hadisədən sonra Göyçə Musa nöqərləri ilə birlikdə məmlük sultanı Bars bəyin hüzuruna gəlmişdi. Sultan döyər bəyinə iltifat edib ona atlar, qumaşlar vermiş və ərzağa olan ehtiyacını da təmin etmişdi.⁶⁸⁰ Bir az sonra Göyçə Musanın yenidən Cəbər hakimi olduğunu görürük.

Qara Yölük Osman bəyin ölümündən sonra döyərlər ağqoyunlu şahzadələri arasındakı toqquşmadan istifadə edərək Amid yörəsinə axın (hücum) etmişlər. Əbubəkr Tihrani⁶⁸¹ bu axının Misir sultanının təhriki ilə edildiyini yazır. Bu axından xəbər tutan Əli bəyin oğlu Cahangir Mirzə Amiddən çıxaraq döyərlərin üstünə yürüdü. Gənc şahzadə təcrübəli adamların düşmən üstünə «hazırlıqsız getmək olmaz» şəklində tövsiyələrinə qulaq asmadı. Buna görə də ağır bir vuruşmada ağqoyunlulardan çox adam qırılmış, Cahangir Mirzə nöqərlərinin bəzilərilə əsir düşmüşdü.⁶⁸² Göyçə Musa Cahangiri qandallayaraq Qahirəyə göndərdi. Cahangir 840-cı ilin 17 məhərrəmində (1 avqust, 1436) Qahirəyə gətirildi. Ancaq Sultan Bars bəy ağqoyunlu şahzadəsinə şəfqət göstərdi və atası tərəfindən sədaqətinin təminatı olaraq daha əvvəl göndərilmiş qardaşı Hüseyn bəylə birlikdə oturmalarına icazə verdi.⁶⁸³ Bars bəy Göyçə Musaya 1.000 dinar göndərdi, lakin Musa pul çatmadan ölmüşdü. Göyçə Musanın yerinə kimin keçdiyi bilinmir.

Salim bəyin üçüncü oğlu Həsən bəydir. Həsən bəyin anası Qara Yölük Osman bəyin bacısı idi. O və oğlu məmlük xidmətində çalışmışlar. Həsən bəy 836-cı ilin səfər ayında (oktyabr, 1432) xələt geyərək, Buharya valiliyinə təyin edilmiş və ona sultan tərəfindən 100 qaftan, 100 yay, 100 sədəq və 30 at verilmişdir.⁶⁸⁴ Həsən bəy Dəmənhurda yaşayaraq 4 il bu vəzifədə qalmış, 840-cı ildə (1436) işdən çıxarılmışdır, sonralar oğlu da burada vəzifə sahibi olmuşdur. Tarixçi İbn Tağrı-Birdinin Sultan Bars bəyin öz sələfi türk aşiqi Şeyxdən fərqli olaraq çərkəzləri daha çox sevdiyini söyləməsinə baxmayaraq, onun dövründə türkmən mənşəli iki vali vardı. Bunlardan biri döyər Həsən bəy, digəri isə Hələb valisi Behisinli Tanrıvermiş idi. Məmlük tarixində, deyərsən ərəb mənşəli heç bir valiyə təsadüf edilmir.

853-cü ildə (1449) Xümus valisi olan Həsən bəyi 5 il sonra (1454) Aclun valiliyində görürük.⁶⁸⁵ Hətta bu tarixdə qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah məmlük sultanına yazdığı bir məktubda Aclun valisi Həsən bəyi elçi göndərməsini xahiş etsə də, Bars bəy verdiyi cavabda bunun yalnız böyük əmir Ərəbşahın

---

⁶⁸⁰ Eyni, s. 642.

⁶⁸¹ Diyarbəkiriyyə, s. 120.

⁶⁸² Diyarbəkiriyyə, s. 120-123.

⁶⁸³ Eyni, s. 678-670.

⁶⁸⁴ Məkrizi Aya-Sofiya kitabxanası, № 3372, 149 a; İbn Tağrı-Birdi. VI, s. 682.

⁶⁸⁵ İbn Tağrı-Birdi, Həvadis üd-düxur, Popper nəşri, 1942, s. 55, 279-280.

göndəriləcəyi təqdirdə mümkün olduğunu bildirmişdi.⁶⁸⁶ İbn Tağrı-Birdinin bir az mübhəm olan qeydindən belə çıxır ki, əsərin yazıldığı dövrdə (1454-1464) Həsən bəy öz ata yurdu Cəbərdə hakim imiş. Həsən bəyin ölümü və ondan sonra Cəbərdə kimin hakim olduğu bilinmir. Həsən bəyin Əmirzə (İmirzə) adlı bir oğlunu tanıyırdı ki, o da məmlük xidmətində olmuşdur. Əmirzə (1453-cü ildə) Misirdəki üç valilikdən biri olan Kəşf ül-vəchi-l-qibəliyə təyin edilmiş və həmin il mərkəzi Dəmənhur olan Kəşf ül-vəchi-l-bəhriyə göndərilmişdir.⁶⁸⁷ Onun 869-cu ildə (1464) hələ də orada olduğunu görürük.⁶⁸⁸ İbn İyasın bir qeydinə görə⁶⁸⁹ Əmirzə 1485-ci ildə Kərək valisi təyin edilmişdir.

İbn Tağrı-Birdi Yarəli, Mahmud, Katı (bəlkə də Kutlu) adlı döyər əmirlərindən də bəhs edir. Lakin onların Salim bəyin ailəsi ilə qohum olub-olmadığı, qohumsa, qohumluğun dərəcəsi haqda heç bir məlumatımız yoxdur. Onlardan Yarəli Şam valisi İnal əl-Çəkiminin üsyanına qoşulduğu üçün 842-ci ildə (1439) Dəməşqdə yaxalanaraq öldürülmüşdür.⁶⁹⁰ Əmir döyər Mahmuda gəlincə, o da yenə türkmən bəylərindən saqqalsız oğlu Turəli, İnal oğlu Əmir Əliyar, türkmən Savcı bəy oğulları Əmir Fərəc və İbrahim, ərəb əmiri Nüöyr oğlu Qadir və digər bəylərlə 1439-cu ildə Hələb valisi türkmən Tanrıvermişin Bars bəyin yerinə sultan olmuş Çaxmağa qarşı üsyanında iştirak etmişlər.⁶⁹¹ Əmir Mahmudun aqibəti barədə məlumatımız yoxdur. Döyərlərdən Katı isə 857-ci ilin (1453) əvvəllərində Buharya valisi idi.⁶⁹²

Döyər boy bəyi ailəsinə dair əldə edilə bilən məlumatlar bunlardan ibarətdir. Həmin məlumatlar əsasında döyər boy bəyi ailəsinə aid belə bir məcərə çəkmək mümkündür:

Əbül ül-Qadir - Həsən bəy.

Həsən bəy – Bahadır Hacı, Salim.

Bahadır Hacı – Yağmur bəy (ölümü: 1415), oğlu (ölümü: 1415).

Salim - Həsən bəy, Göyçə Musa (ölümü: 1436), Dəməşq Xoca (ölümü:

1405)

Həsən bəy – Əmirzə.

Göyçə Musa – Misir.

---

⁶⁸⁶ Göstərilən yer.

⁶⁸⁷ İbn Tağrı-Birdi, ən-Nücum üz-zahirə, VII, s. 472; Yenə onun, Həvadis üd-düxur, s. 191.

⁶⁸⁸ İbn Tağrı-Birdi, Həvadis üd-düxur, s. 191.

⁶⁸⁹ Bəda'i üz-zühur, III, s. 211.

⁶⁹⁰ İbn Tağrı-Birdi, III, ən-Nücum üz-zahirə, VII, s. 91-95.

⁶⁹¹ Yenə orada, VII, s. 95-96.

⁶⁹² Yenə orada, VII, s. 398.

Osmanlı dövründə döyərlər

Heydər Çələbinin «Ruznamə»si⁶⁹³ və təhrir dəftərlərindəki qeydlərə görə Suriyanı öz torpaqlarına qatan Osmanlı dövləti bu ölkədə dirlik sahibi olan türkmən və ərəb əmirlərinə toxunmamışdır. Kamal Paşazadənin bir qeydinə görə,⁶⁹⁴ Osmanlı fəthi zamanı Cəbər yenə də döyərlərin əlində idi. Ancaq bunu təsdiq edən başqa bir dəlil yoxdur. Bundan əlavə, döyər bəyliyiinin süqutu barədə də konkret məlumatımız yoxdur.

Bununla birlikdə təxmin etmək mümkündür ki, döyərlər Göyçə Musanın ölümündən sonra bəlkə də Urbanın təzyiqi altında Cəbəri tərk etmişlər. Bura 1440-1445-ci illər arasında ağqoyunluların əlində idi.

XVI əsrdə Hələb türkmənləri, Boz ulus, Kərkük və Sis (Kozan) yörəsində yaşayan türkmənlər arasında bu boya mənsub oymaqlar vardı.

1. Hələb türkmənləri

Hələb türkmənləri arasında yaşayan döyər oymağı Qanuni dövrünün ilk illərində Hələb döyəri və Həma döyəri olmaq üzrə iki qola ayrılmışdır. Bunlardan Qorxmaz və Mahmud kətxudaların idarəsindəki Hələb döyəri oymağı 230 vergi evindən ibarət idi. Həma döyəri özü də iki qola ayrılmış və onlardan biri 163, digəri 36 vergi evli idi. XVI əsrin ikinci yarısında digər türkmən oymaqları kimi, bu döyərlərin də sayının artdığı görünür.⁶⁹⁵

Bu döyərlər XVIII əsrin sonlarında Həma-Xümus tərəflərə yerləşdirilmək istənən oymaqlar arasında olmuşlar.⁶⁹⁶ Lakin bu yerləşdirmə təşəbbüsünün heç də müvəffəqiyyətlə nəticələnmədiyini bilirik. Həmin səbəbdən bu döyərlərin bir müddət yenə əski yaşayışlarını davam etdirdikləri, sonra tam oturaq həyata keçdikləri söylənə bilər.

2. Dəməşq

Dəməşq ətrafında yaşayan türkmən icması arasında döyərlər kiçik bir oymaq olub Qanuni dövründə ancaq vergi mükəlləfiyyətli 50 nəfər əhalisi vardı.⁶⁹⁷

3. Ruha (Urfa)

XVI əsrdə bu bölgədə yaşayan böyük oymaqlardan biri döyərlü adını daşıyırdı. Bu oymağın kürd olduğu göstərilir. Ancaq onu meydana gətirənlər arasında Bayram, Gündoğmuş, Budaq, Yağmur, Qaya, Tanrıverdi, Durmuş, Düandar, Satılmış və hətta Karkın kimi türk adları daşıyan şəxslər görünür.⁶⁹⁸ Bu onların əslən türk olduqları ehtimalını qüvvətlə ortaya qoyur. Döyərlü (yerli

⁶⁹³ Firidun bəy, Münşaat üs-səlatin, İstanbul, 1274, 1, s. 498.

⁶⁹⁴ Təvaxiri-ali-Osman, Nurosmaniyyə kitabxanası, № 3078, 8 b.

⁶⁹⁵ F. Sümər, Döyərlərə dair, s. 152, 155-157.

⁶⁹⁶ Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əşirətləri, s. 107.

⁶⁹⁷ F. Sümər, Döyərlərə dair, s. 152, 157.

⁶⁹⁸ Ruha sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivini, № 965, 165 a və ardi.

tələffüz: düyərlü) oymağı Urfanın cənub-şərqində yaşayırdı. Həmin yer indi də onların adlarını daşıyır.

1747-ci ildə düyərlülər milli adlı qələbəlik və yağmaçı kürd oymağının hücumuna uğramış, lakin Hələb valisi Rəqib paşanın vaxtında müdaxilə etməsi nəticəsində böyük zərər çəkməmişdir.⁶⁹⁹ Urfa bölgəsindəki bu düyərlülər Salim bəy ailəsinə mənsub idilər.

4. Boz-ulus

Boz-ulusdakı düyərlərin sayı Qanuni dövründə 195 nəfər (vergi ödəyən) idi.⁷⁰⁰ Ağqoyunluların yüksəliş dövründə düyərlərdən bir bölüyün ağqoyunlu hərəkatlarında iştirak etdiyi mümkündür.

5. Kərkük

Kərkük yörəsində yaşayan düyər oymağı dəftərdə tayfa kimi göstərilə də, əslində əhalisi 45 evdən artıq deyildir.⁷⁰¹ Bu oymağa qaraqoyunlular zamanında yuxarıda verdiyimiz məlumata görə mövcud olmuş qüvvətli bir düyər varlığının qalığı kimi baxmaq olar.

6. Sis (Kozan)

XVI əsrdə Sis (indiki Kozan) sancağında sakin olan savcı-hacılı obaları arasında düyərlü adlı bir təşəkkül görünür ki, onun vergi verən əhalisi 64 nəfərdir.⁷⁰²

7. İran

Şah Abbasın kitabxanaçısı Əfşar Sadıq öz təzkirəsində⁷⁰³ bu boya mənsub Piri bəydən bəhs edir və onun türkmən olduğunu bildirir. Sadığa görə, Piri bəy şair, musiqişünas və çox əsərləri olan bir şəxs idi. Təsdiqedicə dəlillərimiz olmasa da, Sadığın sözlərindən düyərlərdən kiçik bir zümrənin (bəlkə də türkmən boyu ilə birlikdə) İranda ki təşəkkülləri arasında yaşadığına inanmaq mümkündür.

7. DODURĞA

Təhrir dəftərlərində dodurğa, doturğa, todurğa və toturğa kimi müxtəlif imlalarla yazılan bu oğuz boyuna aid Anadoluda 24 yer adına təsadüf edilir. Bu yer adlarından birinin adı ilə Boluda bir nahiyə var.⁷⁰⁴ XIII əsrin ikinci yarısında Təbrizə gedən italyan səyyahı Peqolotti⁷⁰⁵ Sivasdan sonra Dudriağa deyilən bir yerə gəlir ki, bunun dodurğa olduğuna şübhə yoxdur. «Bəzmü Rəzm»də də Zara ilə

⁶⁹⁹ İzzi, Tarix, İstanbul, 1299, s. 271.

⁷⁰⁰ F. Sümər, Düyərlərə dair, s. 154.

⁷⁰¹ Yenə orada, s. 154, 158.

⁷⁰² Yenə orada, s. 154, 158.

⁷⁰³ s. 120-121.

⁷⁰⁴ Cədvələ bax.

⁷⁰⁵ V. Eyd. Orta əsrlər Levantının ticarət tarixi, Paris, 1959, 11, s. 114-115.

birlikdə Dodurğa adlı bir bölgədən bəhs edilir.⁷⁰⁶ Bura Osmanlı dövründə Sivasın şərqində, Zaranan bir mənzil məsafədə anayol üstündə bir kənd idi.

Bu yer adlarından başqa, XVI əsrdə Anadolunun müxtəlif yerlərində olmaq üzrə bu boya mənsub bəzi təşəkküllərə təsadüf olunurdu.

1. Ulu-yörük

Bu türk icması arasında yaşayan dodurğalar II Bəyazid dövrünün ilk illərində 202 nəfər vergi verəndən ibarət olub 7 qola ayrılmışdı. Turxal türkləri də adlanan dodurğa təşəkkülü XVI əsrin ikinci yarısında bir çox qışlaqlara sahib idi. Onlar digər ulu-yörük oymaqları kimi bu qışlaqlarda əkinçilik edirdilər. Bu dodurğa oymağının bir qolu XVI əsrin ikinci yarısında Amasyadakı sarı qurşun kəndində yerləşmişdi. Onlar şübhəsiz ki, daha böyük, qədim bir dodurğa icmasının qalığıdır.⁷⁰⁷

2. Tarsus

Bu bölgədə yaşayan və qaynaqlarda varsaq adlanan türkmən oymaqları arasında mühüm bir dodurğa oymağı da vardı. Bu oymaq onu idarə etmiş Əsən bəyə nisbətə əsənlü adını daşıyır. Əsən bəyin qərargahı Tarsusun şimalındakı Əsənlü gözü idi. Dodurğalardan meydana gələn bu əsənlü boyu iki qola ayrılmış olub, bunlardan biri bozca-dodurğa, o biri ertənə (ərdənə) adını daşıyır. Adları çəkilən Bozca və Ərtənə, şübhəsiz ki, Əsən bəyin oğullarıdır.

Çuxurova bölgəsinə aid 925-ci il (1519) tarixli ən əski dəftərdə bu dodurğalar 34 obaya ayrılmışlar. Obalardan hər birinin öz əkin tarlası var. Bundan başqa, Uzamış və Quzu adlı kəndlər də onlarındır. Dəftərdə dodurğanın Beş aşiq və Davud obalarına mənsub bəzi şəxslərin «üləma və süləha» olması səbəbilə «əvarizi-divaniyyə və təkalifi-örfiyyədən» qədimdən azad olduqları qeyd olunmuşdur.⁷⁰⁸

3. Boz-ulus

II Səlim dövrünə aid Boz-ulus dəftərinə görə,⁷⁰⁹ buradakı dodurğalar 6 kiçik qola ayrılmış bir oymaqdır. Həmzə və qardaşı Əbdü Kətxudalar, Vəli və Şahin Kətxudalar tərəfindən idarə olunan dodurğa oymağının əslində dulqədirliləlinə mənsub olduğu bilinir.

4. Ankara

Ankara sancığına bağlı Xaymana tayfası⁷¹⁰ arasında kiçik bir dodurğa oymağı var. Bu oymaq Qanuni dövründə eyniadlı bir kənddə yaşayırdı ki, həmin

---

⁷⁰⁶ İstanbul, 1928, s. 276.

⁷⁰⁷ F. Sümər, Boz-oxlu oğuz boylarına dair, s. 71.

⁷⁰⁸ Yənə orada s. 72, 91-92.

⁷⁰⁹ Yənə orada, s. 72, 93.

⁷¹⁰ İndiki Xaymana adı buradan gəlir.

kənd indi də durur.⁷¹¹ Bundan başqa, II Bəyazid dövründə Aksaray yörəsində də dodurğa adlı kiçik bir oymağa təsadüf olunurdu.⁷¹²

XIX əsrin əvvəllərində İranda oğuzların mənşəyi haqda yazılmış bir risalədə dodurğalardan mühüm bir qismın Türkmən çölündə, yəni Xarəzm türkmənlərinin yurdunda yaşadığı qeyd edildikdən sonra onların çox zərif olmasa da, dözümlü və yaxşı qaçan cins atlara sahib olduqları bildirilir.⁷¹³ Ancaq Xarəzm türkmənləri arasında dodurğaların olmasını təsdiq edən başqa bir qeyd yoxdur.

8. YAPARLI

Kaşğarının siyahısında olmayan bu boy Rəşidəddinin siyahısında yaparlı şəklindədir. Heç bir qaynaqda və təhrir dəftərində bu boya aid təşəkkül və yer adına təsadüf edilmir. Bu xüsus bəlkə də bu boyun öz adını dəyişdirmiş olması ilə izah edilə bilər.

Bu gün Anadoluda Çarıqlı adlı 5 kənd, Çarıqlar adlı başqa kəndlər də var. Bu kəndlərin Kaşğaridə rast gəlinən çarukluğ boyu ilə əlaqədar olub-olmaması barədə qəti bir şey söyləmək mümkün deyildir. Adana bölgəsindən Niydədə köçərək orada yaşayan dündarlı oymağının obaları arasında vergi verən 9 nəfərlik çarıqlı adlı çox kiçik bir təşəkkül, Kütahyaya bağlı Şeyxlu qəzasında adı Çarıqlar şəklində yazılmış 142 nəfərlik (vergi verən) bir oymaq da vardı. XIX əsrdə Aydın sancağındakı Sobuca qəzasında çadırlarda yaşayan çarıq adlı bir oymağın da olduğunu bilirik. Onların çarıqluğ boyundan olma ehtimalı çox azdır.

9. Əfşar (Avşar)

Əfşarlar XI əsrdən tarixdə mühüm rol oynamağa başlamış və öz adlarını zamanəmizədək yaşatmış yeganə oğuz boyudur. Rəşidəddində əfşarlar hökmdar yetirmiş oğuz boylarından biri kimi xatırlanır. Bu hal əfşar boyunun oğuzların islamiyyətdən əvvəlki tarixində də əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir.

XII əsrdə Xuzistanda əfşarlar

530-cu ildə (1135-1130) Xuzistanda qələbəlik bir türkmən icması yaşayırdı.⁷¹⁴ Əfşarların və salurların Dəşti-qırçaqdan, yəni Sır-Dərya boyundan

---

⁷¹¹ Köylərimiz, s. 219.

⁷¹² F. Sümər, həmin əsər, s. 72, 73, 93, 94.

⁷¹³ Mirzə Əbülqasim, Məcmuə, s. 144.

⁷¹⁴ İbn ül-Əsir, XI, s. 20.

Xuzistana və Kuhi-Giluyəyə gəlmələri Vəssafın göstərdiyi⁷¹⁵ tarixdən bir qədər əvvələ aid olmalıdır. Vəssafın qeydinə görə, əfşarların başçısı Arslan oğlu Yaqub idi. O, Xuzistan qəsəbəsində yaşayırdı. Salur bəyi Məvdud oğlu Sunqur isə Sultan Məsud ilə vuruşan Boz Aba öldürüldükdən sonra Farsa hakim olmuşdu. Yaqub bəy Farsı əldə etmək və ya Sunquru tabeliyi altına almaq üçün bir neçə dəfə salur bəyinin üstünə yürüsə də, məğlubiyyətə uğramışdır. Onun ölüm tarixi bilinmir, ancaq 547-ci ildən (1152-1153) əvvəl baş verdiyi şübhəsizdir. Yaqub bəydən sonra Xuzistandakı əfşarlara Şumlanın başçılıq etdiyini görürük. Şumla əfşar bəylərindən birinin adı deyil, ləqəbi idi. Bu sözün mənası və mənşəyi, mənəcə, məchuldur. Şumlanın əsil adı Ay-Doğdu, atasının ki isə Küş-Doğan (Güc-Doğan) idi. Şumlanın Yaqub bəylə qohum olub-olmadığı da bilinmir. Deyəsən, Şumla onun dövründə Xuzistanın bir qismi ilə Luristanı bəzi yerlərini idarə edirdi, Şumla əvvəlcə Sultan Məsudun axırncı Hacibi, yəni bəylərbəyisi Xas bəyin əmiri və yaxın adamlarından biri idi. Əgər qaynaqlardan biri bizi aldatmırsa, Xas bəyin tərəfdarı Zəngi Candar da türkmən idi. Birinci hissədə deyildiyi kimi, Xas bəy öz rəqibləri olan məmlük mənşəli əmirlərlə mübarizə aparmaq üçün özü kimi türkmən bəylərini başına yığma qayəsini daşıyırdı. Xas bəy 547-ci ildə (1152) Sultan Məhəmməd tərəfindən hiylə ilə öldürüldüyü zaman Şumla öz zəkası sayəsində canını qurtara bilmişdi. O bu hadisədən sonra Xuzistana gəldi. O vaxt bura artıq Səlcuq Məlik şah ibn Məhəmmədin əlinə keçmişdi. Şumla Xuzistana gələr-gəlməz dərhal fəaliyyətə başladı, xırda Luristan əmirlərini özünə tabe etdi.⁷¹⁶ Həmin dövrdə Bağdaddakı Abbasi xəlifəliyi də vəziyyətdən istifadə edərək öz torpaqlarını genişləndirməyə çalışırdı. Xəlifə zəif bir şəxsiyyət olan Məlik şahın əlindən Xuzistanı almaq üçün 550-ci ildə (1155) buraya bir ordu göndərsə də, Şumla öz əsgərlərini yeridərək onun qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı, sərkərdələrini isə əsir aldı (rəcəb-sentyabr). Lakin Şumla onları Bağdada göndərərək xəlifədən üzr istədi, bir qədər sonra isə Məlik şahı qovaraq, Xuzistanın müstəqil hakimi oldu.⁷¹⁷

551-ci ildə (1156) Səlcuq hökmdarı Sultan Məhəmməd xəlifəyə öz hakimiyyətini tanımaq üçün Bağdadı mühasirəyə aldığı zaman xəlifənin təhriki ilə Azərbaycan hakimi Eldəniz və digər bəzi əmirlər Məlik şahı sultan elan etmiş və paytaxt Həmədan ələ keçirilmişdi. Şumla da Məlik şahın tərəfdarı kimi Həmədana gəlmişdi.⁷¹⁸ Bir il sonra Şumla xəlifənin əmirlərindən Kaymazı məğlub edərək əsir aldığı və Sultan Məhəmmədə göndərdiyi üçün xəlifə onun üzərinə böyük bir ordu yollamış, ancaq əfşar bəyi bir kənara çəkilərək ordu ilə vuruşmamışdı.⁷¹⁹ 554-cü ildə (1159) ölkəsi əldən gedən Məlik şah məiyyətində Həmədanlı Sunqur və

⁷¹⁵ Birinci hissədəki 386 nömrəli haşiyəyə bax

⁷¹⁶ Həmdullah Müstövfi. Tarixi güzidə, s. 547.

⁷¹⁷ İbn ül-Əsir, XI, s. 90.

⁷¹⁸ s. 95, 97.

⁷¹⁹ İbn ül-Əsir, XI, s. 103.

Kovdan kimi böyük əmirlər olduğu halda Xuzistana girdi. Şumla onun qarşısına çıxa da, məğlub oldu və bir qalaya sığınıb gizləndi. Xorasanı alan Məlik şah Farsı da işğal etmək üçün hərəkətə keçdi.⁷²⁰ Nəticədə Şumla kimi Fars hakimi Zəngi də Məlik şahı süzeren tanıyaraq hər ikisi onun yaxın əmirlərinə çevrildi. Hətta həmin il (554) Sultan Məhəmməd öldükdə bəzi məliklər Səlcuq taxtında əyləşmək üçün məhz Məlik şahı dəvət elədilər. Məlik şah bu məqsədlə yanında Şumla və Zəngi olduğu halda İsfahana gəldi. Burada başqa əmirlərin də ona qoşulması ilə qüdrəti artan Məlik şah xəlifədən öz adına xütbə oxunmasını xahiş etdi. Ancaq bir müddət sonra o, zəhərlənərək öldü. Onun zəhərlənməsində xəlifənin əli olduğu ehtimal edilsə də, gərək ki bu, doğru deyil.⁷²¹

555-ci ildə səlcuq taxtına Arslan şah çıxdı. Ancaq bütün iqtidar onu taxta çıxaran Eldənizin əlində idi. Əvvəlcə Rey hakimi olan əmir İncan bu işə narazılığını bildirdi və çox keçmədən bir sui-qəsd nəticəsində ortadan götürüldü. Şumla Fars hakimi Zəngi kimi Arslan şahı tabe olduğunu bildirdi və Məlik şahın oğlunun atabəyi oldu. 561-ci ildə (1166) Şumlanın qardaşı oğlu, yəni Şənka oğlu qudası - Bəsrə valisi Məngü-barsın xəlifə tərəfindən öldürüldüyünə hirsənərək həm Bəsrəni, həm də Vasit tərəflərini yağmaladı. Buna cavab olaraq xəlifənin Vasit valisi, Hutlu-bars qoşun toplayaraq, Şənka oğluna qarşı çıxa da vuruşmada məğlubiyyətə uğrayıb öldürüldü.⁷²² Həmin il Şumla da hərəkətə keçərək Bağdadın ətrafındakı əl-Mahkiyə gəldi və xəlifədən xeyli torpaq tələbində bulundu. Şumla xəlifəyə Vasit və Bəsrənin Sultan Arslan şah tərəfindən Məlik şahın oğluna iqta olaraq verildiyini və özünün həmin şahzadənin atabəyi sifətilə hərəkətə keçdiyini bildirdi. Ancaq qardaşı oğlu Qılıncın xəlifə ordusu ilə vuruşmada məğlub olduğunu və əsir düşdüyünü öyrənən Şumla Xuzistana qayıtdı.⁷²³

564-cü ildə (1169) Fars hakimi salqurlu Zənginin əsgərləri Şumlanı Farsa dəvət etdilər. Bunun səbəbi Zənginin əsgərlərə qarşı pis rəftarı idi. Farsa gələn Şumla vuruşmada əsgərlərinin xəyanətinə uğrayan Zəngini asanlıqla məğlub etdi. Zəngi Şabankarə kürdlərinə sığındı. Onlar Zəngiyə əsil qonaqsevərlik göstərdilər. Şumlaya gəlincə, onun xalqa qarşı pis rəftarı bir yana, üstəlik, qardaşı oğlu Şənka oğlu da ölkəni yağmamışdı. Buna görə də əsgərlər onu çağırdıqlarına çox peşman olmuşdular. Nəticədə Zəngi Şabankarədən gələrək öz ölkəsinə asanlıqla hakim oldu.⁷²⁴ Çox gözəl bir fürsəti əlindən qaçıran Şumla isə Xuzistana qayıtdı.

Şumla təkcə Xuzistanı deyil, ona qonşu olan Əhvaz bölgəsini də əlində tuturdu. Ancaq o bunlarla kifayətlənmir, Nihavəndi də ölkəsinə qatmaq istəyirdi. Bu məqsədlə atabəy Eldənizdən dəfələrlə böyük məbləğ əvəzində Nihavəndi istəsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdi. Ancaq 571-ci ildə (1175) Eldəniz öldükdə bunu

---

⁷²⁰ Yenə orada, s. 100-107.

⁷²¹ Yenə orada, s. 112, 113, 118.

⁷²² İbn ül-Əsir, XI, s. 144-145.

⁷²³ Yenə orada, s. 147.

⁷²⁴ Yenə orada, s. 156.

gözəl bir fürsət hesab edən Şumla qardaşı oğlu Şənka oğlunu göndərərək şəhəri ələ keçirdi.⁷²⁵ Bir il sonra Şənka oğlu Bağdada bağlı əl-Mahki yörəsində bir qala tikdirməyə girişmişdi. Ancaq xəlifənin göndərdiyi qoşunla müharibədə öldürüldü və başı Bağdada götürüldü.⁷²⁶ İgid bir savaşı olan Şənka oğlunun ölümü Şumlanı qüvvətli bir köməkçidən məhrum etmişdi. Əslində bundan sonra özü də çox yaşamadı; 571-ci ildə onun tabeliyi altında olmayan bir türkmən elatının üstünə hücum etdi və heç gözləmədiyi halda atabəy Pəhləvanın ordusu ilə qarşılaşdı. Sən demə, onun məqsədini sezmiş türkmənlər atabəydən kömək istəmiş, bəzi səbəblər üzündən əfşar bəyini sevməyən Pəhləvan da bir ordu göndəribmiş. Vuruşma zamanı Şumla atılan bir oxla ağır yaralanıb əsir alındı. Qardaşı və qardaşı oğlu da əsir düşmüşdülər. Özü isə iki gün sonra aldığı yaradan öldü.⁷²⁷

Əmir Şumla cəsur, zəki və ağıllı bir şəxsiyyət idi. Sırf bu məziyyətləri sayəsində Xuzistanı və bəzi qonşu yörələri əhatə edən bir bəylik qurmuşdu. Şumlanın yerinə oğullarından biri - Şərəfəddin Əmiran keçdi. Səlcuq hökmdarı Arslan şah 572-ci ildə (1177) öldükdən sonra onun qardaşı (o, Xuzistanda Şumlanın oğlu Şərəfəddin Əmiranın yanında idi) Məhəmməd səltənəti ələ keçirmək məqsədilə Şumlanın oğlunun tövsiyəsinə uyaraq İsfahana gəldi. Orada Kaymaz oğlu Kavşut və bəzi əmirələr Məhəmmədin ətrafına yığışdılar. Ancaq Pəhləvan sürətlə özünü yetirib onu məğlubiyətə uğratdı. Məhəmməd Xuzistana qaçsa da, Şumlanın oğlu Pəhləvandan qorxduğu üçün onu öz ölkəsinə buraxmadı. Məhəmməd məcburən Vasit tərəflərə getdi.⁷²⁸ Bu əhvalatdan sonra əsərlərdə uzun müddət Şumlanın oğulları haqda hər hansı bir qeydə təsadüf edilmir. Zənnimizcə Şərəfəddin Əmiranın bizə məlum olmayan bir tarixdə ölümündən sonra qardaşı Müzəffərəddin Sü-Sıyan onun yerinə keçmişdir. Sü-Sıyan özü 590-cı ildə (1194) öldükdə oğulları arasına münafişə düşdü. Onlardan biri Bağdad xəlifəsindən kömək istədi. İllərdən bəri Xuzistanı ələ keçirməyi arzulayan Abbasi xəlifəsi ən-Nasir li-dinillah vəzirli ibn ül-Qəssabın sərkərdəliyi altında bir ordu göndərdi. İbn ül-Qəssab 591-ci ilin məhərrəm ayında (dekabr, 1194) Xuzistanın paytaxtı Tüstəri (Şüstər) və bir çox qalaları zəbt etdikdən sonra Şumlanın ailəsini yığıb Bağdada apardı. Beləliklə, Xuzistanda əfşar Şumla və oğullarının hakimiyyəti sona yetdi, ölkə isə xəlifənin torpaqları sırasına qarışdı.

Əldəki məlumatlara görə Şumla və oğullarının şəcərəsi bu şəkildədir:

Küş (Güc) Doğan, qardaşı, Şənka

Küş (Güc) Doğan - Şumla (Ay-Doğdu)

Şumla (Ay-Doğdu) - Şərəfəddin Əmiran, Qarsuddin

⁷²⁵ İbn ül-Əsir Eldənizin ölümünü və Nihavəndin Şənka oğlu tərəfindən işğalını səhvən 568-ci ilə aid edir (s. 174-175). İbn ül-Əsirin Şumlaya dair digər məlumatlarında da səhvlər olması mümkündür.

⁷²⁶ Yenə orada, s. 184. İbn ül-Əsir bu hadisəni 569-cu ilə aid edir.

⁷²⁷ İbn ül-Əsir, XI, s. 191. İbn ül-Əsir bunu 570-ci il hadisələri sırasına daxil edir.

⁷²⁸ Əxbar üd-dövlət is-səlcuqiyyə, s. 169-170.

Qarsuddin - Müzəffərəddin Sü-Sıyan
Şənka – Qılinc, oğlu (İbn-Şənka)

Anadolu

Bu ölkəyə gəlincə, XVI əsr təhrir dəftərlərində əfşar adlanan çoxlu yer adı görünür, miqdarına görə onlar kayılardan sonra ikinci yerdə durur. Digərləri kimi bu yer adları da Anadolunun orta və qərb bölgələrindədir. Hətta Rumelidə də bu boya aid bir neçə yer adı görünür. Bunlar onu göstərir ki, əfşarlar Türkiyənin fəthində və məskunlaşdırılmasında kayı və kınıklar kimi birinci dərəcəli rol oynamışlar.

Yazıçı oğluna görə, Qaraman oğulları əfşar boyuna mənsubdurlar. Doğrudan da, təqribən 1300-cü ildə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış «Erməni tarixi»ndə əfşar oymağının bəyi İslamın 1254-cü ildə İskoriya sahilindəki Krakka şəhərini yağmaladığı bildirilir. Bu şəhərin Silifkə - Mərsin arasında dəniz sahilindəki Korikos (indiki Qız qülləsi) olması ehtimal edilir. Həmin əsərə görə, İslam bəy bir az sonra ölmüş və həmin şəhər Sorum adlı başqa bir türkmən bəyi tərəfindən yağmalanmışdır.⁷²⁹ Bu bəylərin Qaraman oğulları ilə bağlı olmaları ehtimalı çoxdur.

Şimali Suriya əfşarları (XII-XV əsrlər)

XIV və XV əsrlər əsasən Hələb, Ayıntab və Antakya bölgəsində yaşayan türkmənlərin boz-ox qolunu təşkil edən boyların başında əfşarlar, sonra isə bayatlar gəlirdi. Yəni əfşarlar boz-ox qolunun ən böyük, ən qüvvətli boyu idi.

Aşağıda Türkiyədə və İrandakı varlığından bəhs edəcəyimiz əfşar oymaqlarının Orta və Qərbi Anadoludakı bəzi kiçik oymaqlar müstəsna olmaq üzrə hamısı bu ana qoldan ayrılmışdır. Yəni aşağıda görülməyi üzrə, dulqədirlili ulusu arasında imanlı əfşarı adlı mühüm bir əfşar qolu, Sis (Kozan) yörəsində isə güclü bir əfşar oymağı vardı. Onların dulqədirlili bəyliyi yaranması və Sis məmlüklər tərəfindən fəth edilməsi nəticəsində Şimali Suriyadakı əfşarlardan ayrılmış qollar olduğu şübhəsizdir.

XV əsrin əvvəllərində əfşarlar, bayat və inallılar məmlük əmirləri arasındakı çəkişmədən sui-istifadə edərək yağmaçılığa qurşandıqları üçün məmlük əmiri Çəkim onlara qarşı şiddətli hərəkətə başlamışdı. Hətta bu üzəndən onlardan bir qismi ağqoyunlu Qara Yölükə sığınmışdı. Ancaq Çəkimin öldürülməsindən sonra yurdlarına qayıtdılar və məmlüklər arasındakı daxili çəkişmələrdə iştirak etdilər.

---

⁷²⁹ Kahen. Monqol istilasının ərəfəsində Rum türkmənlərinin tarixinə dair bir neçə mətn. «Vizantion», XIV, s. 131.

Əfşarların daha sonra yenə boyat və inadlılarla birlikdə Qara Yölükün müttəfiqi kimi qaraqoyunlu Qara Yusifə tabe Mardin bölgəsini yağma və təxrib etdiklərini bilirik. Hətta bu hadisədən sonra Qara Yusifin 821-ci ildə (1418) Qara yölükü qovaraq Antəbə gəlməsi nəticəsində bu boylar da qaraqoyunlulara intiqam hədəfi olmamaq üçün öz yurdlarını buraxıb Trablis yөрələrindən Saftaya getmişdilər. Onlar burada da bəzi yağmaçılıq hərəkətlərində bulundular. Trablis valisi Bars bəy onların bu hərəkətlərinin qarşısını almağa çalışdı və Qara Yusifin çıxıb getdiyini bildirərək öz yurdlarına qayıtmalarını xahiş etdi. Əfşarlar və başqaları köçməyə hazırlaşdıqları zaman Bars bəyin davarlarına gözü düşdü və onlara hücum etdi. Lakin ağır bir məğlubiyyətə uğradı.⁷³⁰

Əfşarlar və bayatlar aqqoyunlularla dostcasına münasibətlərini davam etdirdilər. Uzun Həsən bəyin ilk zamanlarında yaxın nökrələri (silahdaşları) arasında bu boya mənsub Mənsur bəyi görürük.⁷³¹ Onun Şimali Suriyadakı əfşarlardan olduğuna şübhə yoxdur. Həsən bəy qaraqoyunlu Cahan şahı məğlub edərək, İrana hakim olduqdan sonra Mənsur bəy öz buyruğundakı əfşarlarla birlikdə İrana getmişdir. Bu barədə aşağıda ayrıca danışılacaqdır.

Şimali Suriya əfşarları əsasən üç ailə tərəfindən idarə olunurdular. Bunlar Köpək oğulları, Gündüz oğulları və Kut bəyi oğullarıdır. Bu üç ailənin idarəsi xaricində qalan bir əfşar zümərəsinin olub-olmadığı bilinmir. Bu ailələrdən Köpək oğullarının Antəb bölgəsində, Gündüz oğullarının Amik ovasında, Kut bəyi oğullarının isə Hələb dolaylarında yaşadığı məlumdur.

A. Köpək oğulları

Bu ailəyə öz adını vermiş Köpək haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. Yəzdlı Şərəfəddinin verdiyi məlumata görə⁷³²

Teymur 1401-ci ildə Dəməşqdən qayıdarkən köpəklü türkmənləri Fərat sahilində çağatay ordusunun yolunu kəsmişdilər. Xümusa çatdıqda ordunun mərkəz qolundan 5.000 nəfərlik qüvvə Xəlil sultanın sərkərdəliyi altında onların üzərinə göndərilmişdi. Onlar yol üstü Antakya ətrafını yağmaladıqdan sonra Hələb dolaylarına gələn sol qol ilə birləşərək, Rum-qalada türkmənlərə hücum etmişdilər. Türkmənlər müdafiə olunsalar da, məğlubiyyətə uğramışdılar, başçıları Şeyx Hüseyin öldürülmüş, onun qardaşları isə çölə qaçmışdılar. Çağataylar çoxlu qənimət ələ keçirmişdilər. Ancaq Hüseyin Köpək oğlunun öldürülməsi barədə Şərəfəddinin sözləri, deyəsən doğru deyildir. Çünki indi bəhs ediləcək hadisələrdə köpəklü türkmənlərinin başında Hüseyin adlı bir bəy durur.

Haqqında danışılan hadisələrdən bir neçə il sonra Köpək oğlu Hüseyin bəy Ankara vuruşması nəticəsində meydana çıxan qarışıqlıqdan sui-istifadə edərək Artuk-ovaya yerləşmiş, Tokat bölgəsində yağma və dağıntılarda bulunsa da, Çələbi

⁷³⁰ Bu mövzuda qaynaqlar üçün bax: Bayındır.

⁷³¹ Əbubəkr Tihrani, indeks.

⁷³² Zəfərnamə, I, s. 446-448.

Məhmət tərəfindən məğlub edilərək geri oturdulmuşdu.⁷³³ Ancaq Hüseyn bəyin taleyi ona cənubda yar oldu. 807-ci ildə (1104) Dulqədir oğlu Məhmət Darəndəni, Qara Yölük Ruhanı zəbt edərkən Köpək oğlu Məhmət də Malatyayı ələ keçirmişdi.⁷³⁴ 811-ci ildə (1409) Hələb valisi Dəmirtaş Sultan Fərəcin üsyana qalxmış əmiri Novruzun üzərinə yürüyəndə məyyətinəki türkmən bəyləri arasında Köpək oğullarından Ay-Doğmuş da vardı. Hətta Dəmirtaş ordusunun avanqardını köpəklular təşkil edirdi. Həmin avanqard Novruzun avanqardını məğlub etmiş, nəticədə Novruz da məğlubiyyətə uğramışdı.⁷³⁵ 812-ci ildə (1410) Sultan Novruzun günahından keçərək onu Dəməşq valisi təyin etdi. Novruzla üsyançı əmir Şeyx arasında Asi çayının sahilində baş verən vuruşmada köpəklular da iştirak etmişdilər. Ancaq onların kimin tərəfində vuruşduqları barədə tarixçilər arasında ixtilaf var. Ancaq bu vuruşmada əfşarların Novruz ordusunda olduqları bilinir. Deməli köpəkluların da həmin əmirin səfəndə yer aldıkları ehtimal oluna bilər. Məkrizinin bildirdiyinə görə,⁷³⁶ vuruşmanın çətin bir anında Şeyxin qalib gələcəyini gören əfşarlar onun tərəfinə keçmişlər və bu, Novruzla Dəmirtaşın məğlubiyyətində mühüm amil olmuşdur.

813-cü ildə (1410) Hələb valisi Qorxmaz dulqədirlili ulusunun ən böyük boylarından biri olan doqquz boyunun başçısı Bişan oğulları ilə vuruşmaq üçün Köpək oğullarını və Gündüz oğlu Gördü bəyi əsgərləri ilə birlikdə öz yanına çağırmışdı. Ancaq bu bəylər gecikdilər. Qorxmaz Bişan oğullarına Maraşla Köynük arasındakı yurdlarında basqın etdi. Vuruşmanın axırlarına yaxın Köpək oğulları Ay-Doğmuş və Hüseyn bəy 200 atlı ilə gəlib çıxdılar. Ancaq Ay-Doğmuş Qorxmazın üzünə ox atdı. Buna görə Qorxmaz Ayıntaba gələndə Hüseyn bəyi və onun yaxın adamlarını həbs edərək, Hələbə göndərdi. Ancaq yolda türkmənlər öz bəylərini və onunla birlikdə həbs edilənləri xilas etdilər.⁷³⁷

Hüseyn bəyin bu hadisədən sonra Malatyayı ələ keçirdiyi məlumdur. 815-ci ildə (1412) sultan olan Şeyx 817-ci ildə (1414) Hələbdən Darəndəyə, oradan da Malatyaya gəlmiş və buraya öz məmlüklərindən Gözəli vali təyin etmişdi. Hüseyn bəyə gəlincə o, Şeyxin yaxınlaşdığını öyrənən kimi şəhərdən çıxıb getmişdi.⁷³⁸ Ancaq Hüseyn bəy iki il sonra Malatya valisi Gözəli məğlub edərək, şəhəri ələ keçirdi.⁷³⁹ Ertəsi il məmlük sultanı Şeyx əldən çıxan yerləri geri almaq və türkmənləri ram etmək üçün şəxsən səfərə çıxdı. Hələbə çatanda Hüseyn bəyi Malatyadan qovmaq üçün Dəməşq valisinin sərkərdəliyini altında bir ordu göndərdi.

---

⁷³³ Nəşri, I, s. 401-403.

⁷³⁴ Məkrizi, № 4387, 191 b.

⁷³⁵ Yenə orada, 277 a.

⁷³⁶ Yenə orada, 312 b-313 a.

⁷³⁷ Yenə orada, 342 a-343 a.

⁷³⁸ Eyni, № 2396, s. 393.

⁷³⁹ Məkrizi, № 2389, 62 b, 97 b; Eyni s. 430.

Bu ordunun tərkibində əfşarlardan və inallulardan 500 nəfərlik bir piyada bölüyü vardı. Bu, Kut bəyi oğulları əfşarı və ya müstəqil bir oymaq idi. Şeyx Maraşın cənubundakı Köynükdə ikən Dəməşq valisindən gələn bir məktubda Köpək oğlu Hüseyn bəyin Malatyayı yandırıb Divriyi tərəflərə getdiyi bildirilirdi. Sonra onun Divriyidən də Osmanlı ölkəsinə keçdiyi öyrənilirdi.⁷⁴⁰ Ancaq Şeyx Misirə qayıdan kimi Hüseyn bəy təkrar məmlük torpaqlarında peyda oldu. Darəndə valisi onun qarşısına çıxsada, əsir alınıb öldürüldü.⁷⁴¹ Bunun ardınca Hüseyn bəy Malatyayı mühasirəyə aldı, lakin bir qədər sonra mühasirəni qaldıraraq, qaraqoyunluların Ərzincan valisi Pir Ömərın yanına getdi. Burada bir gecə yuxuda ikən Tağrı-Birdi adlı bir məmlük əmiri tərəfindən öldürüldü. (3 cəmədiyül-əvvəl, 821-8 iyul 1418). Bu Tağrı-Birdi Malatya mühasirəsi zamanı şəhərdən çıxıb ona sığınmışdı. Ancaq bu, bir hiylə idi. Tağrı-Birdi Malatya valisinin də məsləhəti üzrə imkan tapıb Hüseyn bəyi öldürmək üçün belə hərəkət etmişdi.⁷⁴² Bu minvalla Şeyx onu keyli narahat edən Hüseyn bəydən qurtuldu. Çərkəz məmlüklərinin məğlub edə bilmədikləri türkmən bəylərini sui-qəsdçilər əlilə ortadan qaldırmağa əskidən bəri adət elədikləri müşahidə olunur. Halbuki türkmənlər bu üsula əl atmırdılar. Həqiqətən cəsur, fəal və gözəl bir savaşıçı olan Hüseyn bəyin aqibəti belə oldu. Zənnimizcə o, Malatya bölgəsində bir bəylik yaratmaq qəyəsini güdüdü. Hüseyn bəydən sonra Köpəklü əfşarlarının başçısı onun qardaşı Əsləməz olmuşdur.

Əsləməz 839-cu ildə (1435-1430) digər bir əfşar bəyi olan Kut bəyi oğlu Məhmətlə Sultan Bars bəyin qohumu Can bəy Sufinin yanına gedib onunla birlikdə Malatyayı mühasirəyə almışdı.⁷⁴³ Ancaq Əsləməz sonra Can bəydən ayrılaraq Qahirəyə gəldi və Bars bəyin ənam və iltifatlarına məhzər oldu.⁷⁴⁴

Əmir Yeş bəy Dulqədir oğlu Şahsuvar bəylə vuruşmaq üçün Hələbdə olarkən (zilhiccə, 875-may-iyun, 1471) türkmən bəyləri onun hüzuruna gəlmişdilər. Əsləməz oğlu Məhəmməd də onların arasında idi.⁷⁴⁵

Beləliklə, Köpək oğulları haqqında məmlük tarixlərindəki qeydlər bunlardan ibarətdir. Bu ailənin sonrakı taleyi haqqında məlumatımız yoxdur. Osmanlı dövrünün ilk illərində köpəklü əfşarının başında Tukak bəy oğlu Əmənlik bəy dururdu. Ancaq bu bəylərlə yuxarıda adı çəkilən bəylərin qohumluq münasibətləri haqqında bir şey söyləmək mümkün deyil.

Əfşar Köpək oğullarının şəcərəsi

Köpək - Hüseyn bəy, Əsləməz, Ay-Doğmuş, Süli

Əsləməz - Məhmət

---

⁷⁴⁰ Yenə orada, 141 a - 145 b.

⁷⁴¹ Yenə orada, 171 a; Eyni, s. 464.

⁷⁴² Yenə orada, 209 a - b; Eyni, s. 465.

⁷⁴³ Yenə orada, 165 b, 166 a.

⁷⁴⁴ Yenə orada, № 3372, 169 b.

⁷⁴⁵ Tarixi-Yeş bəy, 120 a.

B. Gündüz oğulları

Əfşarların ikinci ailəsinin yurdu Amik ovasında idi. Bu gün Qırıq xandan Xassaya gedərkən 12-ci kilometrə yoldan təqribən 800 metr solda dəyirmanların yerləşdiyi sulu və yaşıl sahənin bu ailənin yurdu olduğu bilinir. Bura bu gün də Gündüzlü adlanır. Bu yer Çuxurovaya gedən kəsə boğaz yolunun başında olduğu üçün nəqliyyat baxımından əskidən bəri mühüm bir yer sayılırdı. Həcc qafilələri və ticarət karvanları qısa olduğu üçün bu yola üstünlük verirdilər. Gündüzlüdən sonra bu məntəqələr vasitəsilə birbaşa Payasa enmək mümkün idi: Alan yaylası, Qatır Holuğu, Buzdonduran, Paç (Bac), Payas. Qırıq xanın şimalında, Gündüzlünün cənub-qərbindəki Dərbəsak qalasının çox vaxt bu ailənin əlində olduğunu bilirik.

Gündüz oğullarından tanıdığımız ilk bəy Gördü bəydir. O, eyni zamanda ailənin ən məşhur şəxsiyyətidir. Məmlük əmiri Çəkimin Qara Yölkün üzərinə səfəri zamanı ölməsi nəticəsində (17 zülqədə, 809-25 aprel, 1407) Hələb yenə məmlük əmiri Təmür Boğa əl-Məştubun əlinə keçmişdi. Təmür Boğa da Çəkim kimi Hələb bölgəsindəki türkmənləri itaət altına almaq istədi və bu məqsədlə Gördü bəyin üstünə səfərə çıxdı. Gördü bəy bu zaman Amik ovasını bütünlüklə hakimiyyəti altına almışdı. Amik ovasında baş verən bir vuruşmada Təmür Boğa ağır surətdə məğlub oldu. Başı pozuq halda Hələbə qayıdan Təmür Boğanın yanında çox az adam qalmışdı (810-1408).⁷⁴⁶ O biri il (811 - 1409) Gördü bəyi üsyançı əmirlərdən Novruz ilə vuruşmağa gedən Hələb valisi Dəmirtaşın yanında görürük. Əslində Gördü bəylə Dəmirtaş arasında səmimi dostluq münasibəti vardı. Ertəsi il Dəmirtaşın tövsiyəsi ilə sultan tərəfdarı Novruz üsyançı əmir Şeyx ilə Asi çayı sahilində üz-üzə gəldi. Novruzun ordusunda Hələb valisi Dəmirtaşdan başqa Dulqədir oğlu Əli bəy, Gündüz oğlu Gördü bəy, Köpək oğlu (?) əfşarlardan Kut bəyi oğlu Məhmət, bayatlardan Bozca bəy vardı. Vuruşmada Şeyx qalib çıxdı. Məğlub olan Novruz Xama şəhərinə sığındı. Dəmirtaş, Dulqədir oğlu Əli bəylə Gördü bəy də yanında idi.

814-cü ilin rəbiül-axırında (iyul-avqust, 1411) Gündüz oğlu Gördü bəy Antakyanı Özər oğlunun əlindən almışdı.⁷⁴⁷

Şeyxin sultan olmasını qəbul etməyən Novruz 816-cı ildə (1413) Hələbə hücum etdi. Bunu eşidən Hələb valisi Dəmirtaş şəhərdən çıxaraq Amikə getdi, orada dostu Gördü bəy və onun qardaşı Ömər bəylə görüşdü.⁷⁴⁸

817-ci ilin zülqədə ayında (yanvar-fevral, 1415) Hələb valisi İnal əl-Süslani Gördü bəyin üzərinə yürüş etdi. Yürüşün səbəbi bilinmir. İnal qarşılaşmağa cəsarət etməyən Gördü bəy qaçmış və Hələb valisi gündüzlülərin çoxlu qoyununu ələ keçirmişdi. Gördü bəy dulqədirlə Əli bəyin yanına gələrək

⁷⁴⁶ İbn Tağrı-Bardi, əl-Mənxəl üs-safi, 220 a. (İbn Xətib ün-Nasiriyyənin əsərindən iqtibas etmişdir).

⁷⁴⁷ Məkrizi № 4387, 362 b.

⁷⁴⁸ Yenə orada, № 4389, 16 a.

ondan Hələb valisi ilə barışmaqda vasitəçi olmasını xahiş etdi. Dulqədir oğlunun vasitəçiliyi ilə barışıq əldə edildi və Gördü bəy Amikə qayıtdı.⁷⁴⁹ Ancaq bir qədər sonra (rəbiül-axır, 818-iyun-iyul, 1415) Hələb valisi İnalın təkrarən Gördü bəyin üstünə yürüdüyünü görürük. İnalın yanında Trablis valisi Sudun min Əbdürrəhman da vardı. Gördü bəy onların gəldiyini görcək Gavur dağlarına sığındı. İnal türkmənlərin qoyun və sığırlarının çoxunu zəbt etdikdən sonra Gündüz oğullarına mənsub Dərbəsak qalasını mühasirəyə aldı, mühasirənin üçüncü günü qalanı tutdu. Gördü bəy və oymağının çoxu qaçdı. Bəyin özü Maraşa getdi, gündüzlü əfşarları isə Gündüzün nəvəsi Dəmirxan oğlu Fərisin ətrafına yığışdılar.⁷⁵⁰ Hələb valisinin Gördü bəyə hücumu, şübhəsiz ki, məmlük hökmdarı Şeyxin buyruğu ilə təşkil olunurdu. Türkmənlərin məmlük dövləti üçün təhlükəli bir ünsür olduğunu bilən Şeyx onların qiüvvəsini zəiflətmək siyasətini güdüürdü. Hətta türkmənlərin əlinə keçmiş bəzi yerləri geri almaq və onları tamamilə özünə tabe etmək üçün 820-ci ildə (1417) Misirdən Suriyaya hərəkət etmiş, yolda Dulqədir oğlu Əli bəy, Gündüz oğlu Gördü bəy və Saqqalsız oğlu Toğruldan bağışlanmalarını xahiş edən və itaətlərini bildirən məktublər almışdı.⁷⁵¹

Gördü bəylə bağlı son məlumatımız onun 824-cü ildə (1421) Hələbdə Tatarın əmri ilə öldürülməsidir. Əl-Məlik ül-Müəyyəd Şeyx 824-cü ildə öldükdə dövlətə hakim olan Tatar müxalifəti ləğv etmək məqsədilə Dəməşqə, oradan da Hələbə gəlmişdi. O burada olanda ətrafdakı türkmən bəyləri hüzuruna gəlmişdilər. Gördü bəy də onların arasında idi. Ancaq digər türkmən bəylərinə xələt geyindirildiyi halda, Gördü bəy Tatarın əmrilə asılaraq öldürüldü. Tatar bunu sırf Təmür Boğa əl-Məşdubun 810-cu ildəki məğlubiyyətinin qisasını almaq üçün etmişdi. Çünki məğlubiyyətdən sonra Təmür Boğa ilə Hələbə qaçanlardan biri də özü idi. Adının əksinə çərkəz olan Tatar o qədər kinli bir insan idi ki, itaətini bildirmək üçün hüzuruna gəlmiş bir əmirdən çox köhnə və adi bir hadisənin intiqamını almaqda tərəddud etməmişdi. Halbuki Gördü bəy məmlük tarixçiləri üzərində böyük təsir buraxmış əmir idi. İbn Tağrı-Birdi onun böyük bir əmir olduğunu və zamanında yolun təhlükəsiz olduğunu yazır.⁷⁵²

Gördü bəydən sonra onun yerinə kimin keçdiyi bilinmir, 875-ci ildə (1471) gündüzlü əfşarlarının başında Ömər bəy dururdu. O, oymağı ilə birlikdə Amik ovasında yaşayırdı.⁷⁵³

887-ci ildə (1482) isə Gündüz oğullarından Məhmət bəy tarix səhnəsinə çıxdı. Həmin il Çuxurovanı istila edən Osmanlı ordusu ilə türkmənlər arasında baş

---

⁷⁴⁹ Yəne orada, 49 a.

⁷⁵⁰ Yəne orada, 62 a; Eyni, s. 417.

⁷⁵¹ Məkrizi, 138 a.

⁷⁵² İbn Tağrı-Birdi, əl-Mənxəl üs-safi, 220 a-b.

⁷⁵³ Tarixi-Yeş bəy, 137 a, 137 b.

verən vuruşmada türkmənlər məğlub oldular. Ramazan oğlu Ömər bəy əsir alındı. Gündüz oğlu Məhmət bəy həlak oldu, Özər oğlu isə qaçıb canını qurtardı.⁷⁵⁴

Gündüzlü əfşarlarından bir qol İrana getmişdir ki, ondan sonra bəhs ediləcəkdir.

Gündüz oğulları şəcərəsi:

Gündüz - Gördü bəy (ölümü: 1412), Ömər bəy, Dəmir xan

Gördü bəy – Ömər bəy, Məhmət bəy (1482)

Dəmir xan - Fəris

C. Kutbəyi oğulları

Bu əfşar ailəsi Hələb dolaylarındakı əfşarların başçısı idi. Onlar Kut bəyli adı ilə tanınmışlar. Bu ailəyə mənsub Məhmət bəy 812-ci ildə (1410) Novruzla Şeyx arasında baş verən vuruşmada Şeyxin əsgərləri tərəfindən əsir alınmışdı.⁷⁵⁵ 839-cu ildə (1435-1436) Can bəy Sufi ilə birləşib onunla birlikdə Malatyanı mühasirəyə alan Kut bəyi oğlu Məhmət⁷⁵⁶ eyni şəxsdir. Kut bəyilərin Uzun Həsənlə qaraqoyunlu Cahan şah Mirzənin sərkərdəsi Tərxan oğlu Rüstəm arasında 1457-ci ildə baş verən müharibədə aqoyunlu ordusu səflərində olduqları bilinir.⁷⁵⁷ Bu ailəyə dair başqa məlumatımız yoxdur.

XVI və XVII əsrlərdə əfşarlar

1. Hələb türkmənləri

Xüsusilə birinci hissədə göstəriləni kimi, aqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin əsəri baxımdan Osmanlı və məmlük dövlətlərinin əksinə olaraq, türk köçəri təşəkkülünə əsaslanmasında sayəsində Cənub-Şərqi Anadolu və Şimali Suriyadakı türk icmalarından mühüm elatların İrana getmələrinə səbəb olmuşdur ki, onların arasında əfşarlara mənsub oymaqlar da vardı. Buna görə də, Osmanlı hakimiyyətinin əvvəllərində Hələb türkmənləri arasındakı əfşarlar həmin icmanın digər oymaqları kimi böyük nüfuzə sahib deyildilər. Yəni İrana köç səbəbilə onların əhalisi azalmışdı. Qanuni Süleyman dövrünün ilk illərində Hələb türkmənləri arasında köpəklə əfşarı və gündüzlü əfşarı qolları (tayfa) ilə bərabər bir müstəqil əfşar oymağı da müşahidə olunur.

Köpəklə əfşarı həmin dövrdə Dukak bəy oğlu Əmənlik bəyin idarəsi altında idi. Bu bəyin yuxarıda bəhs edilən Köpək oğulları ailəsindən olduğu bilinir. Bu zaman onlar 15 obaya ayrılmışdılar. Onların arasında köçəklə, səkkiz, alplı və

⁷⁵⁴ Aşiq Paşazadə, 216.

⁷⁵⁵ İbn Tağrı-Birdi, ən-Nücum, üz-zahirə, VI, s. 225.

⁷⁵⁶ Məkrizi, 163 b, 166 a; Əbubəkr Tihrani, 1, s. 110.

⁷⁵⁷ Əbubəkr Tihrani, 1, s. 273.

dəlilər, Ay Doğmuş bəyli kimi obaları qeyd etməyə dəyər. Ay Doğmuş bəyli obası, şübhəsiz, öz adını Köpək oğlu Ay Doğmuşdan alır. Səkkiz obası XVI əsrin ortalarında Sürucun Şeyx Çoban kəndində yerləşmişdi. Alplıya gəlincə, bu obadan mühüm bir qolun İrana getdiyi məlumdur. Dəlilərin isə son illərə qədər öz varlığını davam etdirdiyi müşahidə olunur. Köpəkli əfşarının Yeni-el və Boz ulusda da bəzi qolları vardır ki, bunlardan aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Gündüzlü əfşarı isə daha az saylı olub 8 obadan ibarət idi. Bu, onların çoxunun İrana getməsi ilə izah oluna bilər.

Müstəqil əfşar oymağına gəlincə, bu oymaq XV əsrin ikinci yarısında cəmisi 158 vergi evindən ibarət idi. Dəftərlərdəki qeydə görə, məmlük dövründə iqtə sahibi olan bu oymaq Osmanlı dövründə də bu iqtanı qorumuşdur.⁷⁵⁸ XVI əsrdə Türkiyədə köçəri və oturma xalq arasında əhali artımına uyğun olaraq bu əfşarların sayı da artmışdır. Həmin əsrin ikinci yarısında həm oturma, həm də köçəri camaatın başçısı olan əski bəy ailələri ortadan qalxmışdı. Bu hadisənin qanəedici izahı verilməmişdir. Bununla bərabər, oymaqlara mənsub ailələrdən bir çoxunun İrana getmiş olduğu düşünülə bilər. Nəticədə oymaqların başındakı bəy ailələrinin yerini obaları idarə edən və ağa ünvanını daşıyan kəndxuda ailələri almışdır.⁷⁵⁹ Eyni proses əfşarlarda da getmişdir. 989-cu ildə (1579-1580) əfşarların başında Rəcəb, Bəhri və Kiçik Minnət adlı kəndxudalar dururdu. Onlardan Rəcəb və oğulları o qədər qüdrətli olmuşlar ki, XVII əsrdə əfşarlar çox zaman rəcəbli əfşarı adı ilə tanınmışlar.⁷⁶⁰ Onların hələ XVI əsrin ikinci yarısında Kayserinin şərqində, Zamantı çayı boyuna yaylağa çıxdıqları bilinir.

Əfşarlar Rəcəb oğullarının rəisliyində 1098-ci ildə (1687) Avstriya səfərində iştirak etmiş,⁷⁶¹ 1101-ci il (1090) səfərinə də çağırılmışlar. Bu son səfərdə əfşarlar aşağıdakı bəylərin başçılığı altında 200 atlı ilə iştirak etmişlər:

Rəcəb oğlu Xəlil bəy
Rəcəb oğlu Dana Murad bəy
Çərkəz oğlu Hacı Mustafa bəy
Çərkəz oğlu Ömər bəy
Dəli Seyf oğlu Mirə Müəmmər bəy
Bəhri oğlu Hümmət bəy
Qara Gündüz oğlu Qara Xəlil Kətxuda
Kor Əli oğlu Gündüz Kətxuda
Hacı İvaz oğlu Doqquz İbrahim bəy
Hacı İvaz oğlu Abaza bəy

⁷⁵⁸ Hələb sancağı təhrir dəftəri, Baş nazirlik arxivi, (Qanuni), № 1040. s. 59-66, 88, 92; F. Sümər, Əfşarlara dair, Köprülü ərmağanı, İstanbul, 1953, s. 454-458.

⁷⁵⁹ Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əsirətləri, s. 47.

⁷⁶⁰ Kətib Çələbi, Cahannüma, s. 593.

⁷⁶¹ Fındıqlı Məhmət ağa, silahdar tarixi, II, s. 271.

Qara Gündüz oğlu Murad bəy⁷⁶²

Bu adlara baxaraq əfşarların beş əsas ailə (yəni Rəcəb, Çərkəz, Bəhri, Qara Gündüz, Hacı İvaz) tərəfindən idarə olunduqları, hətta onların adlarına nisbət adlandırılması anlaşıdır: Rəcəbli əfşarı, bəhrili əfşarı, qara gündüzlü əfşarı. Yuxarıdakı əfşar bəylərinin adları arasında Çərkəz və Abaza adları diqqəti cəlb edir. XVI əsrin ikinci yarısında Boz-oxda uzun müddət sancaq bəyi olan türk mənşəli İsa bəy oğlu Çərkəz adlı bir bəy vardı. Əfşarlar Çərkəz adını o bəyin xatirəsindən almış ola bilərlər. Yaxud ellərindəki çərkəz və abxaz kölələri buna səbəb ola bilərlər. Bu xüsus nə olursa-olsun əfşar bəy ailəsinin zamanəmizədək gələn nəvələri arasında Çərkəz adlı şəxslər var. Hətta Çərkəz adlı bu əfşar bəylərinin şöhrətlərindən dolayı Çuxurovada əfşar olmayan başqa bəy ailələri arasında da bu adı daşıyan adamlara təsadüf edilir. Ancaq qərribə bir təsadüfdür ki, əfşar bəylərinin adını daşdığı qövmlər, yəni çərkəz və abxazlar XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazdan Türkiyəyə gələrkən onların mühüm qismi məhz əfşarların yaylaqlarına yerləşdirilmişdi.

2. Boz ulus

Boz ulus arasındakı əfşarlar bu elin üç icmasından biridir. Sayca onların ən çoxu Şam türkmənləri arasında yaşayır. Daha əvvəl də deyildiyi kimi, Boz ulusun Şam türkmənləri icması Hələb türkmənləri oymaqlarından meydana gəlmişdir. II Səlim dövründə Şam türkmənləri arasındakı əfşarlar müxtəlif qollara ayrılmışdı ki, onlardan Məhmət Kətxudaya tabe olan oba 804 nəfər vergi verən əhaliyə malik bir təşəkkül idi. Ondan sonra gələn kazıklı əfşarı obası 130, Qara Mahmud Kətxudaya tabe oba 131, Hacı Kətxudanın rəhbərlik etdiyi oba 57, Duymuş Kətxudanınki isə 41 nəfərlik idi. Yenə həmin Şam, türkmənlərin elatında biri 367, digəri 109 nəfərlik (vergi verən) köpəkli əfşarına mənsub iki oba vardı.⁷⁶³ Əsil boz-ulus və dulqədirlil elatındakı əfşar varlığı zəif olub kiçik obalara ayrılmışdı.

996-cı ildə (1588) Boz ulus əfşarlarının başçılarına, o sümlədən Cahan şah Kətxudaya göndərilən bir fərmanda,⁷⁶⁴ başına yığdığı adamlarla birlikdə quldurluq edən sabiq Deyr Rəhbə bəyi Əbdürrəhmanın sözüünə bundan sonra aldanmamaq, əsgər istəsə verməmək, onun yaxalanmasına çalışmaq əmr edilirdi.

Boz ulusun hər üç elatındakı əfşar obalarından bəziləri Boz ulusun Orta Anadoluya köçən təşəkkülləri arasında olmuş, əsasən Qaraman əyalətində yurd salmışlar.⁷⁶⁵ Daha ziyadə Şam türkmənlərinə mənsub bəzi əfşar obaları isə icmanın bir qismi ilə əvvəlki yurdda qalmışdır. Sənədlərdə «Boz ulus mandəsi» adı verilən

⁷⁶² Əhməd Rəfiq, göstərilən əsər, s. 82.

⁷⁶³ Boz ulus dəftəri, Baş nazirlik arxivi, (II Səlim), № 561, 15 6-23 a, 58 b.

⁷⁶⁴ Mühimmə dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № XXIV, s. 62.

⁷⁶⁵ Əhməd Rəfiq, göstərilən əsər, s. 219.

bu icma XVII əsrin sonunda Rəqqa bölgəsinə yerləşdirilsə də,⁷⁶⁶ icmanın obaları bir-bir, iki-bir Anadolunun qərb tərəflərinə getmişlər, 1128-ci ildə (1716) Balıkesir vilayətinin Mihaliç qəzasında görünən köpəkli əfşarı obası,⁷⁶⁷ Yeni-elə deyil, məhz boz ulusa aid köpəkli əfşarından olmalıdır.

3. Dulqədirlilə əfşarları

Bu əfşarların əslində Şimali Suriya əfşarlarının bir qolu olduğunu daha əvvəl söyləmişdik. Dulqədirlilə ulusu arasındakı əfşarlar Maraş, Kars (Qədirlilə) Yeni-el və hətta Boz-ox bölgəsinə dağılmış halda idi. Onlardan ən mühümü imanlı əfşarı olub, əsasən Maraş bölgəsində yaşayırdı.

a) Maraş (imanlı əfşarı). İmanlı əfşarı XVI əsrin bi-rinsi yarısında 27 obadan meydana gəlmişdir. Ümumiyyətlə şəxs adları daşıyan və kəndxudalar tərəfindən idarə edilən bu obaların yaylaq və qışlaqları müxtəlif yerlərdədir. İmanlı əfşarının bədil əfşarı və digər bir çox obaları bəriyyə, yəni Suriya çölündə qışlayır və Maraş sancağının müxtəlif yerlərində yaylağa çıxırdılar. Digər obaların qışlaqlarının isə Çuxurovanın Kınık, Özər yürələrində, hətta Lattakiyyə (Lazikiyyə) ətrafında olduğu bilinir. İmanlı əfşarı obalarının Diyarbəkir bölgəsində sakin olduqları məlumdur.⁷⁶⁸ XVI əsrin ikinci yarısında imanlı əfşarı obalarının bir qismi öz qışlaq və yaylaqlarında yerləşmək surətilə köçəri həyata vida etmişdir. 971-ci il (1563-1564) tarixli bir dəftərdən,⁷⁶⁹ bəzi obaların Antəb şəhəri dolaylarındakı kəndlərdə yerləşmiş olduğunu öyrənirik. İmanlılardan mühüm bir qol da İrana getmişdir.

b) Kars. Kars (Qədirlilə) sancağındakı əfşar varlığı iki kiçik obadan ibarətdir.⁷⁷⁰ Bunlardan 41 vergi evi olan əfşar obası Andırında qışlayaraq əkinçiliklə məşğuldur. 41 evlik digər əfşar obası isə bu sancaqdakı keçlik adlı bir təşəkkülə bağlıdır.

c) Boz-ox. Bu bölgəyə aid ən qədim təhriir dəftəri yarımçıq olduğu üçün XVI əsrdə burada yaşayan əfşarlar haqqında tam məlumatımız yoxdur. Bu dəftərdən həmin bölgədəki əfşar qoluna mənsub ancaq bir neçə obanın vergi verən əhalisinin sayı və yurdlarının adını öyrənmək mümkündür.⁷⁷¹

4. Yeni-el

Yeni-elədeki əfşarlardan üç oba (boynu qısalı, dəlilər, səkkiz) köpəkli əfşarına,⁷⁷² digəri də (bidil əfşarı, taifi əfşarı, qızıl Süleyman və s.) imanlı əfşarına mənsub idi.⁷⁷³ İmanlı əfşarı obalarından qələbəlik əhalisi olan bidil əfşarı təşəkkülü

⁷⁶⁶ Əhməd Rəfiq, göstərilən əsər, s. 100: Ç. Orxonlu, göstərilən əsər, s. 57.

⁷⁶⁷ Kamil Su, Balıkesir və civarında yürük və türkmənlər, İstanbul, 1938, s. 65-66.

⁷⁶⁸ Dulqədirlilə təhriir dəftəri, (Qanuni), № 402, 337 b - 345 b.

⁷⁶⁹ Maraş sancağı dəftəri, TKÜM arxivini, № 116, 197 b - 201 a.

⁷⁷⁰ Kars sancağı dəftəri, TKÜM arxivini, № 168, 126 a - b, 286 a.

⁷⁷¹ Boz-ox sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivini, № 448, 10 b.

⁷⁷² Yeni-el dəftəri, 23 a—b, 29 b, 30 a, 85 a, 90 b.

⁷⁷³ Yeni-el dəftəri, TKÜM arxivini, № 137, 29 b. 93 a. 97 a.

Yeni-elin ləğv olunması nəticəsində qərbə köçmüş və Ankaranın Bala qəzasında yurd salmışdır. Ankarada Muğan gölü yaxınlığındakı bir yer də bu oymağın adını daşıyır.

5. Sis (Kozan)

XVI əsrdə Sis yörəsində qələbəlik bir əfşar qolu yaşayırdı. 925-ci ildə (1519) onlar 28 obaya ayrılmışdır. Bu obalardan bir neçəsi müstəsna olmaqla hamısı əkinçiliklə məşğuldurlar.⁷⁷⁴ Sis əfşarlarının buraya 1375-ci ildəki məmlük fəthi nəticəsində gəldikləri qənaətinəyik. Məmlük ordusu ilə birlikdə bu səfərdə boz-ox və üç-ox türkmənləri də iştirak etmişdilər. Bu əfşarları XVIII əsrdən etibarən Hələb bölgəsinə getməyərək Çuxurovada qışlayan, Zamantı bölgəsinə yaylağa çıxan əfşarlarla qarışdırmaq olmaz. Sonuncular yuxarıda deyildiyi kimi, Hələb türkməni əfşarları idilər. Bir az sonra onlardan bir daha bəhs olunacaqdır.

Əfşarların Orta və Qərbi Anadoluda yer adlarına sahib oğuz boyları arasında ən başda gələn təşəkküllərdən biri olduğunu əvvəlcə söyləmişdik. Bununla bərabər o bölgədəki yörük icmaları arasında da bu boyun adını daşıyan bəzi oymaqlar görünür.

6. Uşaq

Uşaq bölgəsi XVI əsrdə olduqca mühüm bir yörük icmasının yaşadığı yer idi. II Səlim dövründə onların arasında çox böyük bir əfşar oymağı da müşahidə edilir. Bu oymaq xoca fəqihli (54 vergi mükəlləfiyyətli adam), öksüzlər (102), musacalı (56), əfşar (56), əfşarlı (65) olmaq üzrə beş obaya ayrılmışdır.⁷⁷⁵

7. Aydın

Aydının Boz-doğan qəzası daxilində Çullular adlı bir oymaq arasında 28'nəfərlik (vergi veron) əfşar adlı bir oba, Birədi çevrəsində isə əhalisi onun qədər olan əfşarlı və balabanlı adlı başqa oba da vardı.⁷⁷⁶

Bunlardan başqa, Ankaranın cənub-qərbində yaşayan Xaymana adlı icmaya mənsub sanlı oymağının obaları arasında da (Sivri Qarahisar torpağı) 35 vergi evli əfşar adlı bir oymaq var.⁷⁷⁷

XVIII və XIX əsrlərdə əfşarlar

Bu fəsildə yalnız Hələb türkmənləri əfşarlarının törəmələrindən bəhs ediləcəkdir. Ana boyun əsil qalığı olan bu əfşarların da İrana gedən boydaşları kimi qüvvətli bir həmrəylik duyğusuna sahib olduqları bilinir. Buna görə də müxtəlif amillərə baxmayaraq, onlar Firqeyi-İslahiyyə gələne qədər güclü və məğrur bir oymaq olaraq öz varlıqlarını mühafizə etmişlər.

⁷⁷⁴ Çuxurova dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 69, 381 a, 393 a.

⁷⁷⁵ Kütahya sancağı dəftəri, TKÜM arxivi, № 16, 326 a—327 b, 374 a.

⁷⁷⁶ Aydın sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 270, 506—51 a.

⁷⁷⁷ Ankara sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 117, 308 a.

1102-ci ildə (1691) Rəqqa bölgəsinə köçürülmələri əmr edilən türkmənlər arasında bəzi əfşar oymaqları da vardı. Bunlar boz ulusun köhnə yurdunda qalmış olan qisminə bağlı əfşarlarla Yeni-elə mənsub əfşar oymaqları idi. Ancaq boz ulus qalığına (boz ulus mandəsi) bağlı əfşarların Rəqqaya yerləşmələrinə dair heç bir məlumat yoxdur, əvəzində Yeni-elə bağlı əfşarların və onların nəvə-nəticələrinin Rəqqa bölgəsindəki Təll-Şəmmar və Təll-Zivan (?) ətrafında yerləşdirildiklərini bilirik.⁷⁷⁸ Rəqqa bölgəsində sonradan Əfşar bucağı deyilən yer onların yerləşdirildikləri yer olmalıdır. Yeni-elə bağlı olduğunu söylədiyimiz əfşarlar və onların nəvə-nəticələrinin oymağının Hələb türkmənləri əfşarlarından, yaxud dulqədirlə (imanlı) əfşarından olduğu bilinmir. Bir də 1104-cü ildə (1693) Hama və Xümus sancaqlarında yerləşdirilən oymaqlar arasında qara əfşar ilə gəncəli əfşarı oymaqları müşahidə olunur. Bu axırıncı oymaq Azərbaycandakı Gəncədən gəlidiyi üçün bu adı almış ola bilər. Yerləşdirilən bu əfşar oymaqlarının əhalisi seyrək idi.⁷⁷⁹

Bu fəslin əsas mövzunu təşkil edən Hələb türkmənlərinə mənsub qələbəlik əfşar oymağına gəlincə, bu oymaq, daha əvvəl də deyildiyi kimi rəcəbli əfşarı, qara gündüzlü əfşarı, bəhrili əfşarı və b. olmaq üzrə 4-5 obaya ayrılışdı. Onların ən məşhuru rəcəbli əfşarı idi. Onun əksəriyyətlə köpəkli əfşarından meydana gəldiyi bilinir. Onların XVIII əsrdən etibarən qışlamaq üçün Hələb dolaylarını buraxıb Çuxurovaya endikləri məlumdur.

Bu əfşarlar ilk zamanlarda Rəqqa bölgəsində yerləşmək kimi bir bədbəxtlik qarşılaşmadılar. Onlar dövləti inandırmışdılar ki, guya Zamantı çayı sahilində yerləşəcəklər. Yerləşmək bir yana, orada dinc durmurdular. Onlar tez-tez qonşu oymaqların və kəndlərin heyvanlarını sürüb aparır, (buna qovğun deyilir), bəzən də tacir karvanlarının qabağını kəsirdilər. Əfşarlar bu işləri o qədər tez-tez gördülər və yaygın bir hala gətirdilər ki, nəhayət, 1115-ci ildən (1703) bir qədər əvvəl Rəqqaya sürüldülər.⁷⁸⁰ Ancaq orada çox qalmayıb tezliklə qaçdılar. Bununla belə yaylaqlarında rahat durmadıqlarından 1124-cü ildə (1712) təkrarən Rəqqaya göndərilmələri qərara alındı.⁷⁸¹ 1141-ci ildə (1728-1729) rəcəbli əfşarlarının Zamantı yörəsinə yerləşməsinə dövlətin yenidən razılıq verdiyi bilinir.⁷⁸² Ancaq onlar əvvəlki kimi yenə də qovğunda və yağmada bulunduqları üçün 1143-cü ildə (1730) bir daha Rəqqaya sürüldülərsə də,⁷⁸³ bir müddət sonra yenə oradan qaçdılar, yağmaçılıq və soyğunçuluğu daha da inkişaf etdirdilər. Onların başçılarından

---

⁷⁷⁸ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 57, 59.

⁷⁷⁹ Yenə orada, s. 64.

⁷⁸⁰ Ç. Orxonlu, Həmin əsər, s. 92.

⁷⁸¹ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 145-147.

⁷⁸² Yenə orada, s. 170, 176-177.

⁷⁸³ Yenə orada, s. 186-187.

çoxunun edam olunması qərara alındı (1155-1742).⁷⁸⁴ Ancaq bu qərarın nə dərəcədə yerinə yetirildiyi indilik bilinmir. Bilinən şey əfşarların Rəqqaya köçürülməkdən qurtarıqları və Çuxurovaya enib-qalxmağa başladığıdır. Hətta 1167-ci il (1754) tarixli bir vəsiqədə əfşarların tacirli ilə birlikdə zeynətli və bozdoğanlara hücum edərək 80 min quruşluq davar, at və dəvələrini yağmaladıqlarını, onların başçılarından Qara Nəbi oğlu ilə 15 nəfəri öldürdüklerini oxuyuruq.⁷⁸⁵

XVIII əsrin ikinci yarısında baş verən müharibələr üzündən dövlətin Anadoludakı idarəsi çox elastik və zəif hala düşmüşdü. Bunun nəticəsində hər yerdə irili-xırdalı dərəbəyi ailələri törədi, əfşar və onun kimi böyük və qüvvətli oymaqlar da daha sərbəst hərəkət etməyə başladılar. Əfşarların bəxtinə artıq gün doğmuş, onların xoşbəxt günləri gəlmişdi. Kayseri-Əlbistan-Malatya yolu yayda onların nəzarəti altında idi. 1838-ci ildə poçt arabalarına hücum etmiş, yolçuları soymuş, bir kəndə də basqın etmişdilər. Onlar bu hərəkətləri ilə elə bir vahimə yaratmışdılar ki, gələcəyin feldmarşalı alman Moltkeyə əfşarın ucbatından yolun qüvvətli mühafizə birliyi olmadan keçilə bilməyəcək dərəcədə təhlükəli olduğu bildirilmişdi.⁷⁸⁶ 1262-1263-cü illərə (1846-1847) aid sənədlərdə əfşarların quzu güdənli oymağı ilə birlikdə Kayseri bölgəsində tez-tez yağmaçılıq hərəkətlərində bulduqlarından bəhs edilir.

Deyildiyi kimi, əfşarlar yayda Zamantı çayı sahillərində, qışda Çuxurovada Ceyhanın sol sahilində yaşayırdılar. Hər iki yurdlarında da qovqunlar edir, karvanları soyur, digər oymaqlarla vuruşur və dərəbəylərin çəkişmələrində iştirak edirdilər. Onların nəvələri arasında bu gün belə o dövrə dair xatirələr nəql edilir və o dövr «əfşarların al-vur dövrü» adlandırılır. Bu dövr onların əsri-səadətidir. Əslən əfşarlara mənsub olan və ya onlarla yaxın bir qohumluğu olan böyük şair Dadaloğlunun ən gözəl şeirlərindən bir neçəsi bu oymağa aiddir. Bu şeirlərdən biri əfşar igidləri ilə Cadı oğlu və adamları arasındakı vuruşmadan bəhs edir ki, bu mənzumə bugün də əfşarlar arasında muğamla oxunur. Cadı oğluna gəlincə, o da tanınmış bir ailədən idi. Bu ailə indi Kəmərkədə yaşayır. Xatirələrdə Cingöz oğlu ləqəbli, karvan soyan bir əfşar igidindən də bəhs olunur. Cingöz oğlu Koroğlu kimi bir şair - yolkəsən idi. Hətta deyildiyinə görə, Maraş valisi Əbdürrəhman paşanın əlindən şairliyi sayəsində qurtarmışdı. Son əfşar obalarından birinin onun adını daşması Cingöz oğlunun eyni zamanda qeyri-adi şəxs olduğunu göstərir.

Əfşarların Boz-oxdakı pəhləvanlı oymağı ilə də ara-sıra vuruşduqları bilinir. Hətta bu vuruşmaların birində pəhləvanlı bəylərdən Abidin bəy öldürülür,

---

⁷⁸⁴ Yəne orada, s. 209-210.

⁷⁸⁵ Yəne orada, s. 214-215.

⁷⁸⁶ Türkiyədəki vəziyyət və hadisələr haqqında məktublar, türkçəyə çevirən Xeyrulla Örs, Ankara 1960, s. 244-245.

Həsən bəy isə yaralanır. Ancaq Tomarzadakı erməni yepiskopunun Moltkeyə söylədiyi kimi,⁷⁸⁷ əfşarlar başdan-başa quldurlardan ibarət bir oymaq deyildi. Aralarındakı ipsiz və sapsızlar öz oymağının da düşməni olub camaat tərəfindən təqib olunurdu. Cövdət paşa da⁷⁸⁸ əfşar və sırkıntılı oymaqları haqqında: «bunlarda dəxi oğurluq adəti varsa da, kürdlərə nisbətli çox əhvən və əhli-irz adəmlərdir» demişdir. Əslində türkmənlər kürdlər və köçəri ərəblər kimi heç bir zaman oğurluq və soyğunçuluğu bir peşə halına gətirməmişlər. Cövdət paşanın işarə etdiyi kürdlər Lək-Vanik əkradı olub hacılar, qırıntılı, ağdaş, qızılqoyunlu kimi özlərinə tabe obalarla Rəqqaya yerləşdirilən oymaqlardan idi, sonralar Rəqqadan qaçıb əfşarların dalına düşərək Kayseri tərəflərinə gəlmiş və onlarla birlikdə Çuxurovaya enib-qalxmağa başlamışdılar.

Yuxarıda adı çəkilən obalardan hacılar, qırıntılı, ağdaş və qızılqoyunlunun Lək-Vanik oymağına sonralar bağlandığı anlaşılır. Adlarının da göstərdiyi kimi, onlar xalis türk olub, bu gün nəvələri də ata-babaları kimi ancaq türkcə danışır, kürdlüklə heç bir əlaqələri yoxdur, məzhəbləri isə xənəfilikdir.

1273-cü ildə (1856) əfşarları təkrar yerləşdirməyə çalışsalar da, bu təşəbbüs uğursuzluğa düşər oldu. O vaxt əfşarların başında böyük bəylərdən Çərkəz bəy və İsmayıl bəy dururdu.⁷⁸⁹ Bundan 4 il əvvəl onlar boz doğanlarla yenidən cəngə başlamışdılar.⁷⁹⁰

Əfşarlar 1273-cü ildə dövlət tərəfindən yaylaq yerlərində yerləşdirilmək təşəbbüsünə müqavimət göstərməklə son fürsəti əllərindən qaçırdılar. 1282-ci ildə (1865) Firqeyi-İslahiyyə onları yaylaq və qışlaqlarından birində yerləşməyə məcbur edincə, əfşarlar təcirli və cərid oymaqlarının əksinə olaraq öz yaylaqlarında yerləşməyə razı olmuş, bu isə Firqeyi-İslahiyyə rəhbərləri tərəfindən qəbul edilmişdi. Ancaq təəccüblüdür ki, bu zaman onların yaylaqlarına Qafqazdan mühacir olaraq gələn çərkəzlər yerləşdirilirdi. Buna görə əfşarlar pərişan oldular və onların mühüm bir hissəsi dağlıq, bərəkətsiz və az torpaqlarda yerləşmək məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, qonşuları mühacir çərkəzlər bərəkətli və geniş torpaqlar sayəsində firavan bir həyat sürərkən, əfşarlar ağılarında da təsvir edilən sıxıntılı və kədərli bir yaşayışa məhkum oldular. Əhalinin artımı səbəbilə onlar indi də pis vəziyyətdə yaşayır və ən yoxsul türk kəndlilərindən sayılırlar. Bununla bərabər, əfşarlar gülərtüz, nikbin və nəşəli, İrandakı soydaşları kimi sakit və tərbiyəli adamlardır. Soruşduqda gülümsəyərək «əfşarın al-vur dövrünə» aid qovqunlardan və vuruşmalardan bəhs edirlər. Qadınlarının çalışqanlıığı qarşısında dərin bir təqdir hissi duymamaq mümkün deyil. Məşhur əfşar kilimlərini də dinclik bilməyən əfşar qadınları toxuyurlar.

---

⁷⁸⁷ s. 255.

⁷⁸⁸ Təzakir, s. 117.

⁷⁸⁹ Əfşar əşirətinin iskanına dair, Məclisi-Vala, Baş nazirlik arxivi, № 8103, 11 səfər 1273.

⁷⁹⁰ V. Lanqlua. Kilikiya və Toros dağlarına səyahət, s. 132.

Kayserinin Pınarbaşı qəzasının Mərkəz nahiyəsinə tabe bəzi kəndlərlə həmin qəzanın Pazar-örən nahiyəsi kəndlərinin çoxu, Sarız qəzası kəndlərinin yarısından çoxu, Tomarzanın Toxlar nahiyəsi kəndlərinin əksəriyyəti əfşarlara aiddir. Adananın Mağara qəzası kəndlərindən Ayvad və Ağdaş-alanı kəndləri əfşarlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Çuxurovada bəzi əfşar kəndlərinə, həmin bölgədəki bir çox kəndlərdə isə onlara mənsub ailələrə təsadüf edilir. Bir əsrdən artıq müddət ərzində kənddə yaşamalarına baxmayaraq onlar oba təşkilatını hələ də unutmamışlar. Bu obaların adları və yerləşdikləri kəndlərə aid siyahı belədir.⁷⁹¹

Əfşar obaları və yerləşdikləri kəndlər

Obanın adı	Yaşadığı kənd	Qəza	Nahiyə
1. Qara şeyxli	Xan köyü	Pınarbaşı	Pazar-örən
	Kültəpə		
	Kaman	Tomarza	Toxlar
	Şamanlı		
	Ala		
	Arslanbəyli		
2. Qoca nallı	Solaqlar	Pınarbaşı	Mərkəz
	Əmir uşağı	Tomarza	Toxlar
	Qara pınar		
	Arslan taş		
	Çanaq qonağı		
	Sarız	Sarız	Mərkəz
	Yalaq		
	Kəmə		
	Qızıl pınar		
	Quşçu		
	Qara yurd		
	Oğlan qayası		
	Ayrınlıq		
	Molla Hüseyinlər		
	Altı Söyüd (qismən)		
	Hacı vəlilər		
	Day holuq		
3.Xəlil oğlu ⁷⁹²	Qaramanlı	Pınarbaşı	Mərkəz
	Qadılı		Pazar-örən
	Qızıl-örən		
	Dəmirçili		Mərkəz

⁷⁹¹ Mənə bu məlumatı verən Toxların Qaramuqlu kəndində Çərkəz ağaya (c-b Əhməd Yıldırım) və dostum prof. Əhməd Uysal ilə məni yaylaqlara qədər götürmək zəhmətinə qatlaşan Xan kəndindən c-b Cəvlat Cərdəyə təşəkkür edirəm.

⁷⁹² Bu obanın adı 1101-ci ildə (1690) Avstriya səfərinə çağırılan əfşar bəylərindən Rəcəb oğlu Xəlil bəylə əlaqədar ola bilər.

	Həsirçi		
4.Qara Rəcəb ⁷⁹³ a)Ərəb Həsənlər	Qaraqumuqlu	Tomarza	Toxlar
	İcadiyyə		
	Taxta-kəmər		
	Zəlhın		
	Pazar-örən (Nahiyyə mərkəzi)	Pınarbaşı	Pazar-örən
b)Hacı Mustafa ⁷⁹⁴	Xassa		
	Sözcün		
c)İbrahim bəy ⁷⁹⁵	Söyüdlü (qismən)	Tomarza	Mərkəz
	Taf (qismən)		
	Toxlar (qismən) (Nahiyyə mərkəzi)		
	Madrasan (qismən)		
	Kəsir (qismən)		
5.Cingöz oğlu ⁷⁹⁶	Sındal	Pınarbaşı	Pazar-örən
	Çördük ⁷⁹⁷		
	Ağ hın	Tomarza	Toxlar
6.Xəlil Paşa oğlu	Gözəlçə		
	Məlik viran		
	Canlılı		
7.Torun ⁷⁹⁸	Potuxlu	Pazar-örən	Mərkəz
	Altıbarmaq		
	Yerəkeçən		Pazar-örən
	Oruc oğlu		
	Damızlıq	Sarız	
	Qara pınar		
	Söbə-çəmən		
	Dəştia		
	Çavdar		
	Yeddi holuq		
	Qısqaçlı		
	Çəmən		
8.Dəllər (Dəlilər) ⁷⁹⁹	İydəli	Pınarbaşı	Mərkəz
	Qızıl dərə		
	Əməgdil		
	Baxçacıq		
	Gurlayan		
	Taxtalı		

⁷⁹³ Qara Rəcəb obası rəcəbli əfşarına öz adını verən Rəcəb Kətxuda, yaxud onun eyni adlı bir nəvəsi ilə əlaqədar olmalıdır. Ancaq bu, dəqiq bilinmir.

⁷⁹⁴ Bu, həmin Avstriya səfərinə çağrılan Çərkəz oğlu Hacı Mustafa olmalıdır.

⁷⁹⁵ Bu isə eyni səfərə çağrılan Hacı İvaz oğlu İbrahim bəy ola bilər.

⁷⁹⁶ Daha əvvəl də deyildiyi kimi əfşarlar Cingöz oğlu bir şair - quldurdan bəhs edirlər.

⁷⁹⁷ Çərkəz ağanın fikrincə, məşhur şair Dadaloğlu sindallı və ya çördüklü idi.

⁷⁹⁸ Əfşarların ən igid obası sayılır.

⁷⁹⁹ Bunun köpəkli əfşarının dəlülər obası olduğu şübhəsizdir.

	Qılınc qışla		Pınar-örən
	Onqurçular		
9.Türkmən əlilər	Sarız	Sarız	
	İncə dəre		
	Əsirlik		

Əfşar obaları və yerləşdikləri kəndlər

Əsil bəy qolu - Əli bəy, Bəkir bəy

Əli bəy - Osman bəy.

Osman bəy – Çərkəz bəy⁸⁰⁰

Çərkəz bəy – Hacı bəy⁸⁰¹

Qara Rəcəb – Ərəb Həsən, Hacı Mustafa bəy, İbrahim bəy

Ərəb Həsən – Murad bəy, Mikdad bəy, Ömər bəy, Duran bəy

Mikdad bəy - Məhməd,

Məhməd - Xəliləğa

Xəliləğa - Battal Çərkəz ağa⁸⁰²

Battal Çərkəz ağa – Əhməd Yıldırım

Bu Şəcərədəki Qara Rəcəblə 989-cu ildə (1581) haqqında danışılan Rəcəb Kətxuda eyni adam olmalıdır. Rəcəb Kətxudaya tabe əfşarlar daha sonrakı əsrlərdə Rəcəbli əfşarı adı ilə tanındılar. Şəcərədə Rəcəbin nəvəsi kimi göstərilən Hacı Mustafa bəy 1101-ci ildə (1690) Avstriya səfərinə çağrılan Çərkəz oğlu Hacı Mustafa bəy ola bilər. Ancaq Hacı Mustafa bəy, göründüyü kimi, Ərəb Həsənin oğlu və Rəcəbin nəvəsi deyil, Çərkəz adlı bir adamın oğludur. Şəcərədəki İbrahim bəy isə Avstriya səfərinə çağrılan Doqquz İbrahim bəy ola bilər. Bəkir bəy 1124-cü ildə İstambula gələn Rəcəbli əfşarı boy bəyi Bəkir bəy olmalıdır. Şəcərənin əsil bəy ailəsi qolunda üçüncü sırada görünən Çərkəz bəyə gəlincə, onun 1273-cü ildə (1856) əfşar bəyi olduğunu, oğlu Hacı bəyin isə Fırqeyi-İslahiyyənin gəlişi zamanı (1281-1865) əfşarların başçısı olduğunu bilirik.

Arxivlərdə əfşarlara dair yeni sənədlər tapıldıqca bu şəcərənin nə dərəcədə doğru olduğu bilinəcək, onların sayəsində əfşarların vuruşmalarından bəhs edən bəzi şerhlərin izahını da vermək mümkün olacaqdır.

⁸⁰⁰ 1273-cü il (1856) tarixli fərmanda adı çəkilir. Fırqeyi-İslahiyyə gələrkən (1281-1865) Çərkəz bəy həyatda deyildi.

⁸⁰¹ Şəcərədə göstəriləndiyi kimi, Çərkəz bəyin oğlu Hacı bəy əfşarların məskunlaşdırıldığı zaman onların başçısı idi (Cövdət paşa, Təzakir, s. 157).

⁸⁰² Mənə bu məlumatı verən Çərkəz ağa.

İran əfşarları (avşarları)

Bu fəslin başlanğıcında XII əsrdə İranın Xuzistan əyalətində Arslan oğlu Yaqubun, sonra isə Şumla və oğullarının idarəsində əfşarların yaşadıklarını görmüşdük. XV əsrin sonlarına doğru bu ölkədə əfşarlara təkrarən rast gəlik ki, onlar ağqoyunlu fəthi nəticəsində Anadoludan gəlmiş əfşarlar idi. Onların başında Mənsur bəy dururdu. Səfəvi dövlətinin qurulması ilə əlaqədar Hələb türkmənlərindən və dulqədirlilərdən olmaq üzrə İrana yeni əfşar oymaqları gəldi. İrandakı böyük əfşar varlığını Anadoludan gələn bu əfşar oymaqları meydana gətirdilər. Onlar müxtəlif bölgələrdə yaşayırdı və ayrı-ayrı bəylərin idarəsində bulunurdular. Bu daha çox onların İrana müxtəlif zamanlarda köçmələri ilə əlaqədardır.

1. Mənsur bəy (Kuh-Giluyə) əfşarları

Daha əvvəl də deyildiyi kimi, əfşar Mənsur bəy Uzun Həsən bəyin hələ ağqoyunluların başçısı olmazdan əvvəl onun yaxın növələri (yoldaş) arasında idi.⁸⁰³ Qüvvətli bir ehtimala görə, Mənsur bəy Suriya əfşarlarına mənsub idi. Həsən bəyə sədaqətlə xidmət etdikdən sonra İran fəth olunanda tabeliyindəki əfşarlarla bu ölkəyə gəlmiş və Kuh-Giluyə valisi təyin olunmuşdu. Uzun Həsən bəyin oğlu Fars valisi Xəlil Mirzənin 1467-ci ildə təşkil etdiyi rəsmi keçiddə Mənsur bəy də öz əsgəri birliyi ilə iştirak eləmişdi.⁸⁰⁴ Mənsur bəyin Otluq beli (paytaxt) müharibəsində iştirakına dair Rumlu Həsən bəyin⁸⁰⁵ sözlərinə inanmaq müşküldür. 1497-ci ildə ağqoyunlu taxtını ələ keçirmək üçün hərəkətə keçən Məhəmməd Mirzə Şirazi Pürnək Qasım bəyin əlindən alaraq Mənsur bəyə vermişdi.⁸⁰⁶ Pürnək Qasım bəy Azərbaycan hakimi ağqoyunlu Əlvənd və onun bəylərbəyisi İbə Sultan tərəfindən Farsa göndərilisə də, əfşarlar onu məğlub etmiş, hətta Qasım bəyi əsir almışdılar.⁸⁰⁷ Yenə Məhəmməd Mirzənin əmirlərindən Piri bəy adlı bir əfşar bəyi vardı ki, o, Məhəmməd Mirzə ilə Sultan Murad arasında baş verən bir döyüşdə ölmüşdür.⁸⁰⁸

Mənsur bəyin sonra İraqi-Əcəmə və Farsa hakim olan ağqoyunlu Sultan Muradın, 907-ci ildə isə Farsı idarə edən ağqoyunlu Əbülfət bəyin xidmətində olduğunu görürük.⁸⁰⁹ Az sonra Şah İsmayıl qızılbaş türk oymaqlarının başında ağqoyunlu hakimiyyətinə son qoyaraq Səfəvi dövlətini qurmuşdur. Mənsur bəy də bir çox digər ağqoyunlu bəyləri kimi gənc qızılbaş hökmdarına itaət etdiyini

⁸⁰³ Əbubəkr Tihriani, indeks.

⁸⁰⁴ Cəlaləddin Dəvvani, Ərznamə, Milli tətəbbölər məcmuəsi V, s. 289, ingiliscə tərcüməsi, V. Minorski, 881-ci ildə (1476) Fars vilayətinə əsgəri və mülki baxış, XI, s. 157.

⁸⁰⁵ Əbubəkr Tihriani, II, s. 577.

⁸⁰⁶ Yenə orada, s. 22.

⁸⁰⁷ Həsən Rumlu, s. 21.

⁸⁰⁸ Yenə orada, s. 24.

⁸⁰⁹ Yenə orada, s. 25, 69.

bildirmiş və 911-ci ildə (1505) Fars valisi təyin olunmuşdur.⁸¹⁰ Lakin Mənsur bəyin valiliyi çox az müddət davam etmiş, onun tutduğu vəzifə Xəlil Sultan titulu ilə zülqədər (dulqədir) boyundan Sarı şeyxli obasının rəisi Əmət bəyə verilmişdir.

Ağqoyunluların yüksəliş, tənəzzül və nəhayət süqutuna şahid olan, axırda isə qızılbaş tacını geyən əfşar Mənsur bəyin ölüm tarixi bilinmir. 941-ci ildən (1534) əvvəl Kuh-Giluyə valisi olan Əlvənd xan hər halda Mənsur bəyin oğlu idi. Həmin il öldürülən Əlvənd xanın yerinə Şahrux Sultan ünvanı ilə Kuh-Giluyə valisi təyin olunan Məhəmməd Mirzə Mənsur bəyin nəvəsi idi.⁸¹¹ Şahrux Sultandan sonra Kuh-Giluyəyə 965-ci ildə Rüstəm xan təyin edilmişdir.⁸¹² Ondən sonra burada Xəlil xanı görürük ki, o da Mənsur bəyin soyundan idi. Xəlil xan 10.000 əfşara sərkərdəlik edirdi. Xəlil xan və oğlu Rüstəm bəy 988-ci ildə (1580) Düzməcə (Yalançı) İsmayıl (Qələndər) tərəfindən öldürüldükdə Kuh-Giluyə valiliyinə Xəlilin qardaşı oğlu İskəndər xan təyin olundu.⁸¹³ O, Farsdakı dülqədirlilərin köməyi ilə Yalançı İsmayılı öldürsə də, özü Xəlil xanın kiçik oğlu Şahqulu tərəfindən öldürülmüşdür. Lakin Şahqulu da öz qohumu Əbdüllətif bəy oğlu Həsən bəyin müxəlifəti ilə qarşılaşmış, bir müddət hər ikisi Kuh-Giluyədə düşmən kimi yaşamış, nəhayət Şahqulu xan 998-ci ildə (1590) Şirazda Həsən xan tərəfindən qətlə yetirilmişdir.⁸¹⁴

Daxili qarışıqlıqdan faydalanan Həsən xan Kuh-Giluyəni bir müddət müstəqil idarə etdikdən sonra 1003-cü ildə (1594-1595) şahın əmri ilə xan tərəfindən qardaşı və oğulları ilə birlikdə həbs olunmuş, Kuh-Giluyə valiliyinə Kazerun hakimi Əfşar Əmir xan təyin edilmişdir.⁸¹⁵ Həsən xandan daha heç harada bəhs edilməməsinə baxsaq, hökm verə bilərik ki, o, Şah Abbasın əmrilə öldürülmüşdür. Qardaşı və oğulları Qəhqəhə qalasında həbs olunmuş və 1018-ci ilədək (1609-1610) burada qalmışlar. Həmin il orada vəqə olan bir hadisədə şah sədaqət göstərərək, bağışlanmış və qorucular sırasına qəbul olunmuşlar.⁸¹⁶ Ancaq əfşarlar Əmir xanı vali kimi tanımayaraq Xəlil xanın nəvəsi Əbülfət bəyi özlərinə başçı seçdilər. Şah Abbas əfşarların bu itaətsizliyinə qəzəblənərək, Fars əyalətinə qul nəslindən Allahverdi xanı göndərdi. Allahverdi xan Farsa gələrək üsyankar əfşarları cəzalandırdı və özü kimi qul nəslindən olan bir adamı Kuh-Giluyə valisi təyin etdikdən sonra geri qayıtdı.⁸¹⁷

---

⁸¹⁰ Qəffari, s. 269.

⁸¹¹ Yənə orada, s. 289-290; Şərəf xan, Şərəfnamə, Velyaminov-Zernov nəşri, Peterburq, 1860, II, s. 187.

⁸¹² Qəffari, s. 303.

⁸¹³ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 273-274.

⁸¹⁴ Yənə orada, I, s. 274-275.

⁸¹⁵ Yənə orada I, s. 502-503.

⁸¹⁶ Yənə orada, II, s. 819-820.

⁸¹⁷ Yənə orada, I, 524-525.

Kuh-Giluyə əfşarlarının mühüm bir qismini gündüzlü və araşlı oymaqları təşkil edirdi. Ehtimal ki, araşlı bir yer adıdır. Hazırda Şüştər yörəsində yaşayan gündüzlülər Kuh-Giluyədəki gündüzlü əfşarının törəmələridir.

Xuzistana gəlincə, Təhmasib dövründə əfşar Mehdiqulu xan Şüştər hakimi idi. Bu əfşar əmiri yuxarıda adı çəkilən Kuh-Giluyə valisi Əlvənd xan kimi mərkəzin əmrlərinə tabe olmadığı üçün onun dəyişdirilməsi lazım bilinmiş və bu işin icrası əfşar Heydərqulu Sultana tapşırılmışdı.⁸¹⁸ 949-cu ildə (1542-1543) Şüştər və Dizful valisi əfşar Əbülfət idi.⁸¹⁹ 1003-cü ildə (1594-1595) isə orada yenə əfşarlardan Şahverdi xanı görürük ki, həmin il təhqiqat üçün Şah Abbas tərəfindən göndərilən mehtəbəşi Murad bəy tərəfindən öldürülmüşdür.⁸²⁰

Kuh-Giluyədəki gündüzlü əfşarının bir bölüyü sonralar Xorasanda Abivərd delaylarına, digər bir bölüyü isə bir qrup əfşarla bərabər Urmiya bölgəsinə göndərilmişdir.

2. İmanlı əfşarı

İrandakı İmanlı əfşarı dulqədirlili eli içindəki imanlı əfşarının bir qoludur. Onların İrana aqşoyunlular zamanında deyil, Səfəvilər dövründə gəldiyi ehtimal olunur. Bu əfşarlar haqqında ilkin məlumatlarımız hələlik Şah Abbas dövründən o yana getmir. Bu oymağa mənsub Qasım Sultan 1002-ci ildə (1593-1594) Həmədan bölgəsindəki əmirlərdən biri idi. O, 1019-cu (1610-1611) və sonrakı illərdə o bölgədə hakimlik etdikdən sonra 1032-ci ildə (1623) Mosulun fəth olunmasında iştirak etmiş və xan ünvanı ilə bu şəhərin valisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.⁸²¹ Ancaq ertəsi il Osmanlı ordusunun yaxınlaşması nəticəsində İskəndər bəyin verdiyi məlumata görə Qasım xan əsgərlərinin azlığı və vəba epidemiyası üzündən şəhəri boşaltmaq məcburiyyətində qalmışdı.⁸²² Bir il sonra Mosulu geri almaq üçün göndərilən Səfəvi qoşununda onun oğlu Kəlbəli Sultanı görürük.⁸²³ Buradan Mosulu boşaltdığı üçün Qasım bəyin vəzifədən uzaqlaşdırıldığı və ya öldürüldüyü nəticəsi çıxır. Şah Abbasın ölümü zamanı (1037-1627) Kəlbəli xan Urmiya hakimi idi.⁸²⁴ Sonrakı əsrlərdə Urmiyada gördüyümüz əfşarların mühüm bir qismi bu imanlu əfşarından, Urmiya hakimləri isə adı çəkilən Qasım bəyin soyundan idilər.⁸²⁵

Burada xüsusi qeyd etmək istədiyimiz bir məsələ var ki, o da imanlu əfşarı ilə inallunun bir-birilə qarışdırılmamasıdır. Şimali Suriya türkmənlərinə

⁸¹⁸ Həsən Rumlu, s. 294.

⁸¹⁹ Qəffari s. 296; Şərəf xan, II, s. 194.

⁸²⁰ Tarixi-ələmarayı Abbasi, I, s. 500.

⁸²¹ Yenə orada, II, 661-662, 764, 925, 1006-1007.

⁸²² Yenə orada, II, s. 1018, 1019, 1033.

⁸²³ Yenə orada, II, s. 1035.

⁸²⁴ Yenə orada, II, s. 1085.

⁸²⁵ Urmiya bölgəsindəki əfşar bəyləri haqda: B. Nikitin, Urmiya əfşarları, Asiya jurnalı, 1929, SSXIV, s.

mənsub olan inalluların İrandakı qolu şamlu boyu obalarından idi. Sonralar bu obanın adı bir çox əsərlərdə inanlu kimi yazılmışdır.

3. Alplu

Alplunun köpəkli əfşarının bir obası olduğunu əvvəlcə söyləmişdik. Bu obadan İsmayıl xan 1003-cü ildə (1514-1515) Kazerun hakimliyinə təyin edilmişdi.⁸²⁶ Şah Abbasın ölümü ərəfəsində vəzifədə olan üç əfşar bəyindən biri, Sistanda Fərəh və İsfizar hakimi olan Ər-Doğdu xan da alplu idi. İrandakı alplu əfşarının gündüzlü əfşarı və hətta imanlu əfşarı qədər qələbəlik olmadığı bilinir. İsmayıl xanı 1011-1013-cü illərdə (1602-1605) Fərəh hakimi kimi görürük.⁸²⁷

4. Usalu

Bu əfşar obasının daşdığı adın mənası və mənşəyi, mənəcə, məchuldur. Şah Abbasın ölümü ərəfəsində Kürdüstandakı Kavərud hakimi İmamqulu Sultanın usaludan olduğunu bilirük.⁸²⁸

5. Əbərlü

XVI əsrdə əbərlülər Qəzvin bölgəsində yaşayırdılar. Şah Səfi taxta çıxan il (1037-1628) Abivərd hakimi olan Cəmşid Sultan əbərlüdən idi.⁸²⁹ Nadir şahın ölümü ərəfəsində tanınmış bəylərdən biri olan Musa bəy də bu boya mənsub idi.⁸³⁰ XVIII əsrdə əbərlü obasından bəzi qolların Tarim və Xalxalda yaşadıkları məlumdur.⁸³¹

Şah İsmayıl və Təhmasib dövründə hansı əfşar obasına mənsub olduqları bilinməyən bir çox əfşar bəylərini görürük. Bunlardan biri Şah İsmayılın Xorasan səfərində (916-1510-1511) iştirak edən Dana Məhəmməd bəy idi.⁸³² Əhməd Sultan adlı digər bir əfşar əmiri də Şah İsmayıl tərəfindən Fərəh hakimliyinə təyin edilmişdi.⁸³³

953-cü ildə (1546) Təbrizdə əfşar və zülqədirlər (dulqədir) arasına düşən bir ixtilaf silahlı çarpışmaya qədər böyümüşdü. Bu hadisə zamanı əfşarların başında Sevindik bəy, Şahqulu Sultan və Mahmud xan dururdu.⁸³⁴ Onlardan qorucubaşı Sevindik bəy 969-cu ildə (1561-1562) ölkənin yaşı 90-ı keçmişdi.⁸³⁵ Oğlu Hüseyin bəy Təhmasibin və onun xələfi İsmayılın dövründə Xorasanda,

---

⁸²⁶ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 437, 455, 503.

⁸²⁷ Yenə orada, II, s. 620, 674.

⁸²⁸ Yenə orada, II, s. 1085.

⁸²⁹ Zeyli-tarixi-ələmara, s. 22.

⁸³⁰ Məhəmməd Gülüstane, Mücməl üt-təvarix, s. 12.

⁸³¹ Tarixi-gitigüşa, Tehran, 1317 ş., s. 266; Məhəmməd Gülüstane, s. 12.

⁸³² Həsən Rumlu, s. 116.

⁸³³ Yenə orada, s. 176.

⁸³⁴ Yenə orada, s. 315-316.

⁸³⁵ Qəffari, s. 307.

müxtəlif sancaqlarda vali olmuş, Sultan Məhəmməd zamanında isə vali olduğu Səbzəvarda üsyan etdiyi üçün yaxalanıb öldürülmüşdü.⁸³⁶

977-ci ildə (1569-1570) Kirman valisi olan Yəqub Sultan və qardaşı Yusifqulu Sultan, Koroglu Xosrov Sultan və Dana bəy oğlu Allahqulu bəy də Təhmasib dövrünün əfşar əmirilərindən idi. Şah Sultan Məhəmməd zamanında Fərəh hakimi Hüseyin Sultan və qardaşı Əlixan Sultan hansı obadan olduqları bilinməyən əfşar bəylərindədir.⁸³⁷ Onlar Fərəh vilayətində ortaya çıxan Yalançı İsmayılardan biri ilə vuruşaraq ölmüşdülər. Onların qohumu Yeyən Sultan Fərəhə və İsfizara vali təyin olunmuşdu.⁸³⁸ 997-ci ildə (1588-1589) qorucubaşı əfşar Bədir xan idi. O, həmin il Astarabad valisi təyin olundu, qorucubaşılıq əfşar boyundan Kirman hakimi Vəli xana, Kirman valiliyi isə Vəli xanın oğlu Bəktaş xana verildi. 997-ci ildə Əfşar Çoban oğlu Mehdiqulu xanın Xorasan səfərində iştirak etməsi əmr olunmuşdu.⁸³⁹

XVI əsrdə Səfəvi dövlətində müxtəlif yerlərdə vəzifə tutan əsas əfşar əmiriləri bunlardır. Bu misallar onların dövlətin sütunu olan əsas boylardan biri olduğunu açıqca göstərir. Bununla bərabər Şah İsmayıl və Təhmasib dövründə ustaclu və təkəlu kimi Anadoludan gəlmə boyların digərlərinə nəzərən daha güclü nüfuzə sahib olduqları görünür. Hətta bu iki boy öz aralarında nüfuz və iqtidar mübarizəsinə girişərək bir-birinə xeyli zərər də toxundurmuşdur. Şah Abbas əfşarları, xüsusilə onların Kuh-Giluyədə yaşayan ən qələbəlik qolunu itaətsizlikdən dolayı cəzalandırmış və onlara etibar etməmişdir. Buna görə də onun ölümü ərəfəsində ancaq üç əfşar əmiri vali idi. Yuxarıda dediyimiz kimi, bunlar Urmiya hakimi Kəlbəli Sultan (imanlu əfşarından), Fərəh və İsfizar hakimi Ər-Doğdu xan (alpludan) və Karərud hakimi İmamqulu Sultan (usaludan) idilər.⁸⁴⁰ Əfşarların ən qələbəlik halda yaşadıkları Kuh-Giluyə isə qul nəslindən olan əmirilər tərəfindən idarə olunurdu. Həmin şahın dövründə şamlular böyük etibar sahibi idilər; - onlardan 8 vali vardı.

Şamlulardan sonra zülqədər (dulqədər) boyu gəlirdi. Buna görə də türkmən salnaməçi İskəndər bəy şamluları «taifeyi-çəlilə», dulqədirliləri isə «taifeyi-rəfio» adlandırır.⁸⁴¹ Bu dövrdə qacarların da o qədər üzdə olmadıqları anlaşılır; onlardan vur-tut ikicə əmir vardı. Bu iki əmirdən biri qacar boyuna sonradan qarışmış, bəzi müəlliflərin yazdığına görə, kürd mənşəli igirmi dörd obasından idi.⁸⁴²

---

⁸³⁶ Tarixi-aləmarayi-Abbasi, I, s. 291.

⁸³⁷ Yenə orada, I, s. 140.

⁸³⁸ Yenə orada, I, s. 275.

⁸³⁹ Yenə orada, I, s. 402.

⁸⁴⁰ Yenə orada, II, s. 1085.

⁸⁴¹ II, s. 1084-1085.

⁸⁴² Yenə orada, II, s. 1086.

XVIII əsrdə vəziyyət dəyişmişdi. Həmin əsrin əvvəllərində şumlu, dulqədirlə və digərləri parçalanmış və zəif bir vəziyyətdə olduqları halda əfşarlar və qacarlar həm qələbəlik, həm də güvvətli idilər. Nadir şah Xorasanda Abivərddə yaşayan əfşarın qırılı obasından idi. XVI əsrdəki əfşarlar arasında bu adda obaya təsadüf edilmir. Yalnız həmin əsrdə Türkiyədəki Boz-oxda qırılı adında bir oymaq var idi. XVII əsrdən edibarən qırılı kosa əhmədli, qasımlı, qutulu və bəğəşlü adlı yeni əfşar obaları meydana çıxmışdır. Ehtimal ki, qasımlı obası öz adını imanlu əfşarlarından olan Qasım xandan alıb.

Nadir şah ölkəni qəsbkar əfqanlardan xilas etməklə bərabər özü də fateh hökmdar idi. Ürəyində səmimi bir türkmənlik duyğusu daşıyırdı. Digər tərəfdən İran türklüyünü Türkiyə və Orta Asiya türklüyünə yaxınlaşdırmaq üçün məzhəbi bir islahata girişmişdi. Təəssüf ki, ölümü bu qayənin gerçəkləşməsinə aman vermədi.

Qacarlara gəlincə, onlar İranda iqtidarın türklərdən başqa bir qövmlə əlinə keçməsinə mane oldular. Qacarlar da qövmlə şüura malik bir türk xanədanı idilər. Onlar da əski türkmən xanədanları kimi oğuz elinə və oğuz boylarına maraqla göstəridilər.

XIX əsrin birinci yarısına aid «Universal coğrafiya»da⁸⁴³ əfşarların sayı 90.000 göstərilir və başda Urmiya olmaq üzrə onların Xuzistan, Fars və Mazandaranda yaşadığı yazılır. Hazırda İranda əfşarların çoxu oturaq həyata keçmişlər. Onlara İranın təxminən hər yerində təsadüf edilməklə bərabər kompakt olaraq Urmiya və Xəmsə (Zəncan), Həmədan ilə Kirmanşah arasındakı Əsədabad yörəsində, Xuzistan, Fars və Kirmanda yaşayırlar. Urmiya, Xəmsə və Əsədabad yörəsindəkilər təməmilə oturaq həyata keçmişlər. Farsdakı inamli (inallu) elatı arasında görünən əfşar uşağı da oturaq həyata keçmişdir. Xuzistandakı gündüzlü əfşarları, Kuh-Giluyədəki axacəri (ağac əri) elatı arasındakı əfşar oymağı ilə Kirmandakı 5000 çadırlıq əfşar təşəkkülü hələ də köçəridirlər. Bunlardan başqa, Qəzvinin cənub-qərbində 97 kəndlik Əfşar adlı bir qəza var.⁸⁴⁴

Bu məlumatlardan da görüldüyü kimi, əfşarlar tariximizdə ən davamlı rol oynamış böyük bir boydur. Bu baxımdan heç bir oğuz boyu onunla müqayisə edilə bilməz. Burada əfşarlar haqqındakı məlumatların xülasəsini vermək yerinə düşərdi.

1. Rəşidəddinin «Türklərin tarixi» fəslində əfşarların hökmdar yetirən 5 boydan biri olduğu yazılır. Buradan onların oğuzların islamiyyətdən əvvəlki tarixlərində də ən mühüm rollar oynamış boylardan biri olduğu nəticəsi çıxır.

2. Səlcuqlar dövründə öz fəaliyyətləri ilə qaynaqlarda iz buraxmış 3-4 boy var ki, onlardan biri də əfşarlardır. Görüldüyü kimi, əfşarlar XII əsrin ikinci yarısında Xuzistanda və ona qonşu yerlərdə 40 ildən artıq sürən bir bəylik qurmuşlar.

⁸⁴³ Universal coğrafiya, Paris, II, s. 20 (fransızca).

⁸⁴⁴ Məsud keyhan, həmin əsər, II, indeks.

3. Əfşarlar XVI əsrdə kayı boyundan sonra ikinci olmaq üzrə Anadoluda ən çox yer adına sahib boydur. Bu onların Anadolunun fəth edilməsi və məskunlaşdırılmasında ən mühüm rol oynanmış boylardan biri olduğunu göstərir.

4. Yazıçıoğlu Əliyə görə, Qaraman oğulları əfşarlara mənsubdur. Bu çox mümkündür.

5. Əfşarlar oynadıqları böyük tarixi rola baxmayaraq, XIV əsrdə Hələb bölgəsində qələbəlik türkmən icmasını meydana gətirən üç boydan biri idi. XIV əsrdən son dövrlərdə Anadoluda və İranda fəaliyyət göstərən əfşarlar həmin əfşarlardır. Bu əfşarlar XIV əsrdə dulqədirlə bəyliyinə qurulmasında (imanlı əfşarı), Sisin (Kozan) fəthində və məskunlaşdırılmasında iştirak etmişlər.

6. XV əsrdə əfşarlar ağıqoyunluların fəaliyyətində də iştirak etmişlər. Bunun nəticəsində onlardan bir qismi İrana getmişdir. Səfəvi dövləti qurulduqda isə Anadoludan İrana yeni əfşar obaları köçdü, beləliklə İranda qüvvətli bir əfşar varlığı meydana çıxdı. Bu əfşarlara mənsub olan Nadir böyük uğurlar qazanaraq Səfəvi hakimiyyətini öz hakimiyyəti ilə əvəz etdi. Əfşarlar öz siyasi hakimiyyətlərini itirdikdən sonra da varlıqlarını davam etdirdilər. Bu gün İranda qələbəlik türk ünsürünün mühüm bir qismi əfşarların törəmələridir.

7. Anadoludakı əfşarlara gəlincə, onlardan bəzi obalar hələ XVI əsrdən etibarən burada yerləşməyə başlamışdır. Onların böyük hissəsi XIX əsrin ikinci yarısına qədər köçəri olmuş, sonra əsasən Kayserinin Pınarbaşı, Sarız və Tomarza qəzalarında yerləşmişlər.

10. KIZIK

Bu boyun adına tarixi qaynaqlarda təsadüf edilməsə də, təhrir dəftərlərində və digər arxiv sənədlərində rastlanır. Təhrir dəftərlərində kızıqlara aid 28 yer adı vardır ki,⁸⁴⁵ bunların çoxu indi də mövcuddur.⁸⁴⁶ Onlardan beşinin Ankaranın Çubuq və Ayaş qəzalarında olması bu bölgəyə kizik boyuna mənsub çox mühüm bir elatın yerləşdiyini göstərir.

XVI əsrdə kızıqlara aid yalnız bir oymağa təsadüf edilmişdir ki, o da Hələb türkmənləri arasındadır. Qanuni dövrünə aid əski dəftərlərdə bu kizik oymağı 162 və 16 evlik iki qola ayrılmışdır. Vaxt keçdikcə oymağın əhalisi artmış və 987-ci ildə vergi mükəlləfiyyətli 667 nəfərə, yəni 468 evli, 232 subaya yüksəlmişdir.⁸⁴⁷ Əhali artımı davam edən bu oymağın mühüm bir qismi XVII əsrdə Antəb bölgəsində yerləşmiş, yerləşənlər oturaq kizik adlanmışlar. Oturaq kiziklər Sultan İbrahim dövründə (1639-1648) Antəb bölgəsindəki Oğurca, Damlaluça, Çay

⁸⁴⁵ Cədvələ bax.

⁸⁴⁶ Köylərimiz. s. 467-468; Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 694.

* Subaylarla evlilərin cəmi 667 rəqəmini vermir (tərc.).

⁸⁴⁷ F. Sümer, Boz-oklu oğuz boylarına dair, s. 73, 75, 76, 95.

quru, Saqqal, Qara dinək, Yalan qaz, Üç kilsə və Taşlıca adlı kəndlərdə, Antəb şəhərində və ona bağlı bəzi kənd və qəsəbələrdə yaşayırdılar. Bunlardan başqa, mihmadlu və boz atlı obalarının da kızıqlara aid olduğunu bilirik.⁸⁴⁸ Oturaq kızıqların yerləşdikləri yerlər XIX əsrin sonunadək öz adları ilə adlanan inzibati bir yörə (nahiyə) halında qalmışdır. Onların yerləşdiyi kəndlərdən bir çoxu bu gün öz köhnə adlarını və mövcudiyətini qoruyur.

Sultan İbrahim dövründə kızıqların oturaq həyata keçməmiş olanları «köçər kızıq» adını daşıyırdı. Onların sayı 149 nəfər idi (vergi verənlər). Həm oturaq kızıqların, həm də köçər kızıqların 1101-ci ildə (1690) Avstriya səfərinə çağrıldıqları məlumdur. Səfərə çağrılan oturaq kızıqların başçısı Qara Kətxuda oğlu Bəkir bəy, köçər kızıqlarınkı isə Hacı Zəkəriyyə oğlu Əssaf bəy və Kızıq Məhməd oğlu kimi bəylər idilər.⁸⁴⁹

XVIII əsrə aid vəsiqələrdə kızıqlar pəhləvanlıların başçılıq etdiyi Hərəmeyn üş-şərifeyn əşrətlərindən biri kimi xatırlanır.⁸⁵⁰ Bunlar köçər kızıqlar idi. Kızıqlardan bir qolun XVII əsrin əvvəllərində Orta Anadoluya gəldiyi bilinir, ⁸⁵¹ onların aqibəti haqqında hələlik heç bir məlumatımız yoxdur.

XVI əsrdə kızıqların bir qolu da Dəməşq (Şam) bölgəsində yaşayırdı. Qanuni dövründə bu kızıq qolu 66 vergi evi olaraq göstərilmişdir.⁸⁵²

11. BƏYDİLİ

Bu boy Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində hökmdar yetirən beş boydan biri kimi xatırlanır. Rəşidəddin⁸⁵³ Xarəzmşahlar xanədanının bu boydan olduğunu söyləsə də, bu fikri qəbul etmək mümkün deyil.

XVI əsrdə bəydiliyə aid təhrir dəftərlərində 23 yer adına təsadüf edilmişdir. Həmin boy bu rəqəmlə 16-cı yeri tutur.⁸⁵⁴ Hazırda bu yer adlarından ancaq yarısı qalmışdır.⁸⁵⁵

Bəydililər Şimali Suriyadakı türkmənlərin boz-ox qolunu meydana gətirən qollardan biri idi. XIV əsrin ikinci yarısında yazılmış inşa kitabındakı türkmən boyları və ailələrinə aid siyahıda⁸⁵⁶ bəydililərin adı çəkilir. Xəlil öz-Zahiri⁸⁵⁷ də onları xatırladır.

---

⁸⁴⁸ Yənə orada, s. 70, 94.

⁸⁴⁹ Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əşirətləri, s. 83.

⁸⁵⁰ Yənə orada, s. 203.

⁸⁵¹ Yənə orada, s. 68.

⁸⁵² F. Sümər, həmin əsər, s. 76, 95.

⁸⁵³ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 384.

⁸⁵⁴ Cədvələ bax.

⁸⁵⁵ Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 155.

⁸⁵⁶ Kitabı isabət-is-sail ilə mərifət ir-rəsail, Paris milli kitabxanası, ərəb manuskriptləri, № 4437, vərəq 47.

⁸⁵⁷ Zübdət kəşf il-məmalik, Paul Ravais pəşri, Paris, 1894, s. 105.

Bəydililər Səfəvi dövlətinin yaranmasında da iştirak etmişlər. Bununla əlaqədar olaraq onlardan mühüm bir qol İrana getmişdir. Bundan başqa, XVI əsrdə Boz ulus və Yeni-el arasında Şimali Suriyadakı ana qoldan ayrılmış bəydili qollarına təsadüf olunur. İç-el bölgəsində isə müstəqil bir bəydili qolu vardır.

1. Hələb türkmənləri

Qanuni dövrünün ilk illərində Hələb türkmənləri arasında yaşayan ana bəydili qolu bu türkmən icmasının ən böyük təşəkkülüdür. Buna görə də Hələb türkmənlərinə aid dəftərlərdə bu boyun adı birincilər sırasında çəkilir.

Həmin dövrdə bəydili boyu 40 obadan ibarət idi. Boyun adını daşıyan birinci obanın vergi mükəlləfiyyətli 260 nəfər əhalisi vardı. Həmin obanın 20 evlik kiçik bir qolu da Hələb vilayətinin şərq tərəflərində yaşayırdı. Kiçik qaracalu və böyük qaracalu obalarından sonra kürdlər gəlir. Bu obanın mühüm bir qolunun da Boz-ulus arasında yaşadığı görünür. Daha əvvəllər dediyimiz kimi, bəzi inamlara görə türkmənlər oğlan uşaqlarına Ərəb, Tatar, Kürd və Çərkəz adını və ya ləqəbini qoyurdular. Bayram oğlu Vəli Kətxuda və bozlu obalarından sonra bəydili boyunun bozqoyunlu adlı ən mühüm obası zikr olunur. Bu oba 1520-1525-ci illərdə bəy ünvanlı şəxslər tərəfindən başçılıq edilən bir neçə qola ayrılmışdı. Onlardan 25-ə qədər vergi evi olan birinci bozqoyunlu qolu tamamilə bəy ünvanlı şəxslərdən ibarət idi. Bu boyun başında o zaman At Güdən bəy oğlu Qaraman bəy dururdu. Həmin obanın ikinci qolu da Mahmud bəyin idarəsi altında idi. Bozqoyunlu obasının əsil böyük qolu isə Hələb türkmənlərinin Yeni-eldəki yaban əri deyilən qolu arasında yaşayır ki, onun haqqında bir az sonra ayrıca danışacağıq. Belə anlaşılır ki, bəydili boyunun bəy ailəsini bozqoyunlu obası təşkil edir. Rəqqanın məskunlaşdırılması zamanı bəydili boyunun başçısı olan Firuz bəy oğlu Şahin bəy də həmin boy bəyi obasından, yəni bozqoyunludan idi.⁸⁵⁸

Bəydili boyunun beşinci obası quzucalı (45 vergi evi), on üçüncü obası balabanlı (100 vergi evi), on beşinci obası daş-baş (76 vergi evi) on doqquzuncu obası dilməklü (96 vergi evi), iyirmi ikinci obası ulaşlı (39 vergi evi), iyirmi beşinci obası tatalunu (177 vergi evi) qeyd etməyə dəyər. Burada adı çəkilən ulaşlı obası ilə Gavur dağlarındakı ulaşlılar arasında heç bir qohumluq münasibəti yoxdur.

26-cı və 27-ci bəydili obaları din və təriqət adamlarından ibarət idi. Bunlardan birincisi Xoca əli Şeyx adlanırdı və dörd şeyx ailəsindən ibarət idi. Dəftərdə bu şeyxlərin «qədimdən ər ocağı olub bir sənədə üç kəlamüllah xətm edib səvabın həzrətixudavəndigara (Qanuniyə) əta etdikləri, duaları məqbul kimsənələr» olduqları qeyd edilmişdir. Şeyxlərdən ibarət olan ikinci oba boz geyikli adlanır. 17 nəfərlik bu oba camaatının «qədimdən vacib ür-riyə kimsənələr» olduqları,

---

⁸⁵⁸ F. Sümər. Boz-oxlu oğuz boylarına dair, s. 79-80, 95-97.

evlərinə «qurban, çıraq gəlür dərvişlər idükləri»^{*} və «həm məzkur bəydili camaatının uluları olduqları» bildirilir.⁸⁵⁹ Bu qeydlərdən bu gün belə Qaziantəb və Suriyadakı türkmənlərin yeganə vəlisi sayılan Boz geyikli Dədənin hansı boya mənsub olduğunu və bu dədənin oğullarının kimlər olduğunu öyrənirik. Yenə həmin qeydlərə görə, Dədənin XV əsrdə yaşadığı ehtimal edilir.

Bəydili boyunun əhalisi XVI əsr boyunca mütamadi artmışdır. 984-cü ildə (1577) Hələb türkmənləri sancağı bəyinə göndərilən bir formada bəydili boyunun dövlətə qarşı üsyan etmiş ərəb əmiri Əbu Riş oğluna kömək etmək üzrə olduğu, eyni tarixli digər bir fərmanda isə bəydilinin Sincan, qara şeyxli və çoplu obalarının quldurluq və yağmaçılıq etdiyi bildirilirdi.⁸⁶⁰

Tarixçi Naimə⁸⁶¹ bəydili türkmənlərinin Hələbdən Diyarbəkirə qədər uzanan sahənin ən gözəl yaylaqlarına sahib olduqlarını yazır. Ancaq həmin müəllifin verdiyi məlumata görə, bəydili türkmənləri bu gözəl yaylaqlarda rahat durmayaraq əkinçilərin tarlalarını öz sürülərinə tapdadır və vergiləri ödəməkdən boyun qaçırırdılar. Buna görə də 1039-cu ildə (1630) Bağdadın geri alınmasına məmur edilən və zir-əzəm Xosrov paşa Hələbdən hərəkət etməzdən əvvəl qoşun göndərərək bu boyu yola gətirmiş, vergi borclarının əvəzində 10.000 qoyun və 100-dək dəvələrini zəbt etmişdi.

Bəydili boyu haqqında həmin əsrin sonlarına aid mühüm məlumatlar vardır. Lakin bunlardan bəhs etməzdən əvvəl boyun Yeni-eldəki qolunu tanımaq lazımdır.

2. Yeni-el

Yeni-eldə yaşayan bəydili oymağı bir az yuxarıda dediyimiz kimi Hələb türkmənləri arasındakı ana qoldan yeni ayrılmış və onunla daim təmas və münasibətdə olan qoldur. Bu boy Qanuni dövründə üç obaya bölünmüşdür. Bunlardan 75 nəfər vergi mükəlləfiyyətli birinci oba Dəvədaş adlı yerdə, ikincisi Boz Üyükdə (62 nəfər), üçüncüsü isə Yellüçəyə bağlı Alacaxanda (70 vergi evi) yaşayırdı. Bu obalardan ikisi boyun adını, üçüncüsü isə günəş adını daşıyırdı.

III Murad (1574-1595) dövründə bu bəydili qolunun qələbəlik bir təşəkkül halını aldığı görünür. Bu dövrdə bəydili obalarının ən böyüyü əmtiəlikli olub 61

---

* «Qurban, şeyird gələn dərvişlər olduqları» deməkdir (tərc.).

⁸⁵⁹ Əli Rza Yalqının türkmənlərdən eşitdiyinə görə (Cənubda türkmən oymaqları, İstanbul, 1931-1932, I, s. 25, haşiyə) Boz geyimli Dədənin türbəsi Münbic (Məmbiç) qəzasında, Qurudərəyə bir saatlıq məsafədə yerləşən yerdədir. Müəllifin dediyinə görə, hər il türkmənlər bu türbənin ətrafına yığılaraq şənlik keçirirlər. Türkmən rəvayətlərində Boz geyikli Dədənin Əhməd Nəsevini nəvələrindən olduğu və Hacı Vəktəş Vəli ilə münasibətdə bulunduğu nəql edilir. Mərhum Əli Rza bəy türkmənlərin and içərkən Boz geyikli Dədənin adını çəkdiqlərini və ən böyük andlarını Dədənin hayzuran çubuqlarının üstündə hoppanmaqla içdiqlərini söyləyir (s. 44). Bu sonuncu Anadolunun hər yerində qədimdən bəri bilinən bir and içmə şəkli olub adına «dəynək atlama» deyilirdi.

⁸⁶⁰ Mühimmə dəftəri, № XVIII, s. 13.

⁸⁶¹ Tarix. İstanbul, 1280, III, s. 7-8.

nəfərlik (vergi verən) bəkmüşlü, 26 nəfərlik ərəblü, 26 nəfərlik fəqihlu (fakılu), 56 nəfərlik sincan, 80 nəfərlik günəş, 93 nəfərlik qazlu qollarından meydana gəlmişdir. Əmtiləkin bir şəxs adı olması ehtimal edilir. Əmtiləklüdən sonra bəydili qolunun bu obalarını qeyd etməyə dəyər: qara həsənlu (38 vergi evi), qaracalu (82 vergi evi), Süleyman Kətxuda (128 vergi evi), topaxlu (150 vergi evi), gün (83 vergi evi), otamışlu (49 vergi evi), qara şeyxlu (97 vergi evi), çobanbəylü⁸⁶² (24 vergi evi), bozqoyunlu (86 vergi evi), Uğurlu bəyə tabe digər bozqoyunlu (47 vergi evi), Şəfaət bəyə tabe bozqoyunlu (32 vergi evi) və quzucalı (15 vergi evi).⁸⁶³ Yeni eldəki bu bəydili qolu qışda Hələb bölgəsinə enərək qışlayırdı.

1100-cü ildə (1698) bəydili qolunun yuxarıda adı çəkilən bozqoyunlu və qara şeyxlu obaları Əlbistan qəsəbəsinə yürüş edərək oranı 40 gün mühasirədə saxlamışdılar.⁸⁶⁴ Bunun sadəcə yağma məqsədi ilə, yoxsa başqa bir səbəblə bağlı olduğunu təxmin etmək mümkün deyildir.

1101-ci ildə bəydili bəyləri 150 atlı ilə Avstriya səfərinə çağırılmışdılar.⁸⁶⁵

Həmin bəylər bunlar idi:

Firuz oğlu Şahin bəy
Şodnd oğlu Topal Əssaf bəy
Bəkmüşlü Qanim bəy
Kor Nasir bəy
Yüz Hatim ağa oğlu Həsən bəy
Seyfxan bəy
Əbu Seyf oğlu Mirzə İsmayıl bəy
Qara şeyxlu Qızıl İdris oğlu Musa bəy
Şeyx Musa Kətxuda
Şah İsmayıl oğlu Məhmət bəy
Bozqoyunlu Əhməd Kətxuda
Qara şeyxlu əl-Eys oğulları Kənan və Kəssal bəy
Qırqıl Yəhya oğlu
Bozqoyunlu Mürtəza Kətxuda
Dəyərlü Yeddi bəy

1102-ci ildə (1690-1691) isə bəydili boyu bütün obaları ilə birlikdə Ağcaqaladan Rəqqaya qədər uzanan yerdə, Bəlix çayı sahilində yerləşmək əmrini aldı.⁸⁶⁶ Beləliklə, bəydilinin gözəl günləri sona çatmış, acı və hüznü günləri başlamışdı. Rəqqada yerləşməsi əmr olunan bəydili obaları Hələb türkmənləri

⁸⁶² Suriya sərhəddindəki Çoban bəy dəmiryol stansiyası adını bu obadan almışdır.

⁸⁶³ F. Sümər, *Boz-oxlu oğuz boylarına dair*, s. 99-100.

⁸⁶⁴ Əhməd Rəfiq, *Anadoluda türk əşirətləri*, s. 79; sənədlərdəki qara eşməli qara şeyxlu olmalıdır.

⁸⁶⁵ Həmin əsər, s. 84.

⁸⁶⁶ Əhməd Rəfiq, *həmin əsər*, s. 100-101, 108, 109; Ç. Orxonlu, *Osmanlı imperatorluğunda əşirətləri iskan təşəbbüsü*, s. 55-59.

arasında yaşayan və o zamana qədər başqa yerlərə yerləşməmiş olan obalarla Yeni-eldəki bütün obalar idi. Bunlar Yeni-eldən Hacı Əli oğlu Qanim bəyin idarəsindəki 500 vergi evli bəkmışlü obası, qara şeyxlu kəndxudalarının (Əssaf bəy) 600 vergi evli obası, Firuz bəy oğlu Şahin bəyə tabe 600 vergi evli bozqoyunlu obası, Seyf xan idarəsindəki 200 vergi evli digər bozqoyunlu obası, kəndxudaları Pırbudaq oğlu Məhmət və Satılmış olan 500 vergi evli dimləklü obası idi. Onların ümumi sayı 3200 vergi evi edir. Hələb türkmənləri arasındakı bəydilidən isə tatalu, qazlu, balabanlu, ərəblü, daşbaş, sincan, günəş və b. obaların yerləşməsi əmr olunurdu.⁸⁶⁷ Bunlardan bir qismi yerləşdikləri yerlərdə quldurluq etməyə başlamış, bir çoxları da çox sevdikləri Uruma qaçmışdılar. Ancaq qaçanlar şiddətlə təqib edilərək yerləşmə yerinə gətirildilər. Digər türkmən oymaqları vaxt keçdikcə fürsət taparaq birər-birər qaçsalar da, boy həmrəyliyi mühafizə edən qələbəlik bəydililər Rəqqada qaldılar.⁸⁶⁸ Yerləşdirmə prosesinə Qazızadə Hüseyn paşa başlamış, bu işi Yusif paşa başa çatdırmışdır.

Bəydililər yerləşdikləri yerə Colab deyirdilər. Colab (Cüllab) əslində Urfanın şərqindəki bir kəndin və çayın adıdır.⁸⁶⁹ Övliya Çələbi⁸⁷⁰ Çolabdan bir qəsəbə kimi bəhs edir. Bəydili boyu Xarranın altındakı Eyn Arus və Ağcaqaladan Rəqqaya çatana qədər Bəlix çayı sahillərində yerləşdirilərək başçıları — ulu bəyləri bozqoyunludan Firuz oğlu Şahin bəy, qardaşı Kənan və Qurd bəy idi.⁸⁷¹ Şahin bəy bütün bəydililərin başçısı kimi görünür. O eyni zamanda Rəqqaya göndərilən bütün oymaqların iskanbaşısı (iskan məskun sözündəndir — tərç.) idi. İskanbaşılıq dövlət tərəfindən verilir, vəzifəsi oymaqların təzə məskəndə yaşamalarına diqqət etmək, aralarında nizam və asayiş qorumaq idi. Əvəzində onlara Balis⁸⁷² sancaq bəyliyi verilirdi. İskanbaşılar oymaq bəylərindən təyin edilirdi. Şahin bəydən sonra qardaşı Kənan bəyin iskanbaşı təyin olunduğunu bilir.⁸⁷³

Rəqqə bölgəsinə yerləşdirilən bəyliyi və digər oymaqların rəvayətlərində Şahin bəyin yerinə onun atası Firuz bəyin adı çəkilir.

Rəvayətlərə görə, bəydili boyunun bəyi İskanbaşı Firuz bəy (rəvayətdə: Feruz) bu fəna yerlərdə yaşamaq olmaz deyərək, bəzi obalarla bərabər İrana getmişdir.⁸⁷⁴

---

⁸⁶⁷ Göstərilən yerlər.

⁸⁶⁸ Bəydili obalarının Rəqqə bölgəsində yerləşdirildikləri yerlər haqqında Ç. Orxonlunun adı çəkilən əsərinə bax (s. 58-59).

⁸⁶⁹ Yaqut, Mücəm ül-büldan, II, s. 96.

⁸⁷⁰ Səyahətnamə, İstanbul, 1314, III, s. 166.

⁸⁷¹ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 55, haşiyə 10.

⁸⁷² Hələbin şərqində, Fərat çayı sahilindəki Balis.

⁸⁷³ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 50, haşiyə 95.

⁸⁷⁴ Əli Rza Yalqın; Cənubda türkmən oymaqları, I, s. 35; Əli Şahin, həmin əsər, s. 30-35.

Oymaqların başında duran bəylərin Osmanlı dövlətinin onlara etibar etməməsi, vəzifə verməməsi və xüsusən də dövlət məmurlarının haqsız rəftarı üzündən İrana getdikləri bir faktıdır. XV əsrdə və XVI əsrin ilk rübündəki köçəri bəy ailələrinin daha sonra müşahidə edilməməsi onların İrana köçmüş olmaları ilə bağlıdır. İranda isə onlar türk əsilzadələri sırasına daxil edilir, yüksək mənəblərə təyin olunurdular. Buna görə, Şahin bəyin (rəvayətlərdə Firuz bəy) İrana getmiş olduğu qəbul edilə bilər.

Bəydililər onları yandırıcı Rəqqa çöllərində buraxıb Əcəmə gedən bəylərini əsla unutmamış, uşaqlarına adını (Fəruz şəklində) qoyaraq xatirəsini zəmanəmizə qədər yaşatmışlar. Bu Firuz bəyin iskanbaşı Şahin bəy olması ehtimalı qüvvətlidir. Şahin bəyin Firuz bəy adlı bir oğlunun olduğunu da fikirləşmək mümkündür.

Bəydililər və digər türk oymaqları sonralar dövlət tərəfindən sürgün yeri olaraq qəbul edilən Rəqqa bölgəsində yalnız susuzluq və qovurucu istilərlə deyil, ərəb boyları ilə də mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışlar. Mübarizə əhalisi qələbəlik olan təyy və ənəzə ərəbləri ilə aparılırdı. Əhalisi çox və qayət vəhşi olan bu qəbilələrlə sayı onlardan çox az olan bəydilinin və digər oymaqların igidliklə döyüşdükləri bilinir.⁸⁷⁵

Bəydili boyu Rəqqa bölgəsinə alışı, hətta rəvayətlərə görə təhlükəli düşmənləri olan ərəb boyları ondan çəkinməyə başladı. Rəvayətə görə bir karvan soyğunundan dolayı Hələb valisi Abbas paşa türk oymaqlarının üstünə qoşun çəkərək, onların dağılmalarına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, Abbas paşaya məğlub olan bəydili, baraq və digər oymaqlar Cülabı tərək edərək dağılırlar. Bu hadisə XIX əsrdə olmuşdur. Rəqqadan çıxan bəydililərin mühüm bir hissəsi Antəbin cənub yörəsinə yerləşmişdir. Onlardan 6 obanın kəndləri Suriya torpaqlarında yerləşir. Ərəbli obasında mənsub kəndlərin çoxu Türkiyədə, üç kənd isə (Çörtən Höyüyü, Tələyli, Ağdaş) Suriyadadır. Qara Şeyxdə obası kəndləri tamamilə Türkiyədə olsa da, bəkmışli obasının kəndləri Suriyada qalmışdır. Bəkmışlidən başqa qazlı, günəc bayraqlar (əsgə günəş obası), qədirlə, hacı mahlı, heydərlə, Çələbi obalarının kəndləri də Suriya torpağındadır.

Bəydililər çoxdan bəri oturaq həyata keçsələr də, son boy təşkilatlarını unutmamışlar. Rəqqa bölgəsinə yerləşmə və ondan sonra baş verən hadisələrə dair xatirələr hələ də canlı bir şəkildə yaşamaqdadır. Əfşarların qovqunlara dair şerləri olduğu kimi, onların da yerləşməyə, ərəb və kürd oymaqları ilə savaqlara dair şerləri vardır.

3. Boz ulus

Boz ulus arasındakı bəydili qolunun Şimali Suriyada yaşayan ana bəydili boyundan ayrılmış bir oymaq olduğunu əvvəlcə demişdik. Qanuni dövündəki boz

---

⁸⁷⁵ Nibur (Ərəbistan səyahət, s. 336) 1764-cü ildə bəydililərin 12.000 çadır olduğunu yazır.

ulus arasında yaşayan bəydili oymağı 200 vergi evi qədərdir. II Səlim zamanında bu oymaq daha qüvvətli bir təşəkkül halına gəlmişdir. Doğan və digər kəndxudaların tabeliyində olan həmin oymaq o zaman (II Səlim dövründə) 615 vergi evinə malik idi.⁸⁷⁶

996-cı ildə (1587-1588) bu bəydili oymağının başçıları Uşaq, Məhmət və Doğan oğluna bir fərman göndərilmişdi.⁸⁷⁷ Fərmanda onlardan tələb edilirdi ki, dövlətə qarşı üsyan etmiş və soyğunçuluğa qurşanmış Rəhbə bəyi Əbdürrəhman ilə Ruha (Urfa) bəyi Zöhrabı yaxalamaq vəzifəsi tapşırılan keçmiş Rəqqa bəylərbəyisi Məhmət paşaya kömək etsinlər.

4. Tarsus

Bu bölgədəki varsaq boylarının ən böyüklərindən biri olan kusun təşəkkülü arasında 54 vergi evli bəydili adlı bir oymaq görünür. Bu oymaq Qanuni dövründə sahib olduğu bəzi tarlalarda əkinçiliklə məşğul olurdu.⁸⁷⁸

5. İç-el

Bu bölgədəki əsas oymaqlardan biri də bəydili boyuna mənsubdur. Bu oymağın hələ II Bəyazid dövründə ümumiyyətlə Gülnar qəzasına bağlı olan kəndlərdə yerləşdiyi bilinir. Sayı 14-ə çatan bu kəndlərin bir qismi köhnə adını indi də saxlayır. Həmin bəydili kəndləri bunlardır:

Qara ağac (46 vergi əhalisi olan), Ulu kaşağı (39), İncircək (32), Bərçəm (25), Əmirhacı (22), Qaraca viran (52), Quru dərə (19), Ləpə (62), Dırnaqlı (35), Gerçəlik (7), Ulu çir (95), Yas pınarı (8).

Bunlardan başqa, bu bəydili oymağının hələ oturaq həyata keçməmiş bir qolu da vardı ki, o, İç-el sancağı daxilində dağınıq halda yaşayırdı.⁸⁷⁹

İç-el sancağında yaşayan bəydililərin başçısı olan ailə dəftərlərdə övladi-bəydili, yəni bəydili oğulları adlanır.

6. İran bəydililəri

Şimali Suriya türkmənlərinin Səfəvi dövlətinin yaradılmasında şamlu adı altında iştirak etdiyini əvvəlcə söyləmişdik. Hələ Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər zamanındakı Səfəvi müridləri arasında şamluların qələbəlik bir halda olduqları bilinir.

Səfəvi dövlətinin bel sütununu təşkil edən türk boylarından ən əsası olan şamlu boyu bəydili, inallu (sonralar inanlu) və xudabəndlu (xərbəndəlu) obalarından meydana gəlmişdi. Daha sonra bu boya avcı, balabanlu, biçərlu, ərəbgirli və kəramətli kimi obalar da qarışmışdır.

Daha əvvəl də deyildiyi kimi, şamlular Şah Abbas dövründə bütün qızılbaş boylarını ötürək birinci dərəcəli mövqeyə çıxmışlar. Bu dövrdə ən çox

⁸⁷⁶ F. Sümər, Bozoxlu oğuz boylarına dair, s. 85, 100.

⁸⁷⁷ Mühümmə dəftəri, № XIV, s. 62.

⁸⁷⁸ F. Sümər, həmin yazı, s. 86-100.

⁸⁷⁹ F. Sümər, həmin yazı, s. 85, 100-101.

əmir verən onlar idilər. Şamlular Şah Abbasın xələfi Şah Səfi zamanında da öz mövqelərini mühafizə etmişlər.

Şamlular arasındakı bəydili qolu bu boyun hakimi və hərəkətverici obası idi. Səfəvi dövlətinin qurulmasında iştirak etmiş şamlu Əbdi bəy və onun oğlu məşhur Durmuş xanın bəydidən olması ehtimalı güclüdür.

Şah Təhmasibə qarşı səltənət davasına qalxan qardaşı Alxas Mirzənin adamlarından olub sonra ondan ayrılaraq, Təhmasibin tərəfinə keçən Bərəkət Xəlifənin bəydidən olduğu məlumdur.⁸⁸⁰ Sultan Məhəmməd dövründəki əmirlərdən Əhməd bəy də bəydidən idi. O, 1002-ci ildə (1593-1594) Şah Abbas tərəfindən Lahican darğalığına təyin edilmişdi.⁸⁸¹

Bir az yuxarıda qeyd edilmiş kimi, Şah Abbas şamlu boyunun bəylərinə xüsusi rəğbət bəsləyirdi. Onun dövründə bu boydan böyük əmirlər yetişmişdi. Bəydili obasına mənsub şamlu əmirlərindən (yuxarıda adı çəkilən Əhməd bəydən başqa) beş qardaş vardı ki, onlar Şah Abbasın müqərrirləri sırasına daxil idilər. Beş qardaş bunlardır: Məhəmməd bəy, Heydər bəy, Saru bəy, Qapan bəy və Zeynal bəy. Onlardan biri - şahın yaxın adamı Məhəmməd bəy 1022-ci ildə (1613-1614) öləndə malı-mülkü ana-bir qardaşı, hərəmin eşik ağası Heydər Sultana qalmışdı.⁸⁸² Heydər Sultan özü 1028-ci ildə vəfat etmiş və zəngin sərvəti oğlu Nuriddəhrə qalmışdı. O, sevimli bir gənc idi.⁸⁸³ Nuriddəhr bu dövrdəki bəzi səfərlərdə iştirak etmişdir.⁸⁸⁴ Saru bəyə gəlincə, o, 1011-ci ildə (1602-1603) Osmanlı ordusu ilə müharibədə igidlik göstərmişdi. Özü 1021-ci ildə (1612-1613) Saru-Gürkan və Ganə-rud (Kırmanşah bəlgəsində) hakimi olub, 1033-cü ildə (1623-1624) Hillə hakimliyinə təyin edilmişdi.⁸⁸⁵ Onun qardaşı Qapan Sultana 1018-ci ildə Osmanlılardan geri alınan Urmiyə qalasının hakimliyi verilsə də, 1024-cü ildə (1615) məsuliyyətsizliyi üzündən qala kürdlərin əlinə keçmiş, o isə qardaşlarının hörmətinə görə sadəcə vəzifəsindən azad edilmişdir.⁸⁸⁶ Zeynal bəy də Şah Abbasın yaxın adamlarından biri və tuşmalbaşı idi. Hökmdarı tərəfindən sevilən Zeynal bəyin Şah Abbasın vəfatı zamanı eşik ağası və eyni zamanda Rey hakimi olduğunu bilirik.⁸⁸⁷

Şah Abbas dövründəki bəydili bəylərindən biri də Gündoğmuş Sultan idi. O, Şah Abbasın I Bağdad səfərində Kərkük yərəsindəki Tavukda idi. Buradan şahın hüzuruna gələn bu bəydili əmiri onun xidmətinə girmiş və sultanlıq ünvanı

---

⁸⁸⁰ Həsən Rumlu, s. 315.

⁸⁸¹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 369, 459, 461-462.

⁸⁸² Həmin əsər, II, s. 553, 697, 716, 718, 810-811, 860-889.

⁸⁸³ Həmin əsər, II, s. 860, 929.

⁸⁸⁴ Həmin əsər, II, s. 928, 1032, 1035.

⁸⁸⁵ Həmin əsər, II, s. 614, 856-857, 906, 1011, 1019.

⁸⁸⁶ Həmin əsər, II, s. 782, 797, 800, 811, 889, 890.

⁸⁸⁷ Həmin əsər, II, s. 1084.

almışdı. Gündoğmuş Sultan Azərbaycanın müxtəlif yerlərində dirlik sahibi idi.⁸⁸⁸ Osmanlı ölkəsində Şah Abbasın xidmətinə girən Gündoğmuş Sultan və ona tabe bəydililərin boz ulus arasında yaşayan bəydili oymağından olması ehtimalı böyükdür. Şah Abbasın xələfi və oğlu Şah Səfi zamanında (1628-1642) yuxarıda adını çəkdiyimiz Zeynal bəy səltənət vəkilliyi mövqeyinə qədər yüksəlmişdi. Ancaq o, 1039-cu ildə (1630) sədr-əzəm Xosrov paşaya məğlub olduğu üçün öldürülmüşdür.⁸⁸⁹ Bu dövrdəki bəydili əmirlərindən biri də Nəqdi bəy idi. Onun Zeynal xanla qohum olub-olmadığı bilinmir. Şah Səfinin hökmrənliyinin ilk illərində fərraşxana dərğası olan Nəqdi bəy xanlıq rütbəsi ilə 1042-ci ildə (1633-1634) Mərv, həmin ildə Kuh-Giluyə hakimliyinə təyin edilmişdir. Bağdadın 1637-si ildə IV Sultan Murad tərəfindən geri alınması zamanı Osmanlı ordusuna əsir düşmüşdür. Buna görə də Kuh-Giluyə valiliyinə fərraşxana dərğası olan oğlu Zeynal bəy təyin olunmuşdur, fərraşxana dərğalığı isə mərhum Zeynal xanın oğlu Heydər bəyə verilmişdir.⁸⁹⁰

II Abbasın (1642-1667) hökmrənliyinin ilk illərində yuxarıda adı çəkilən Saru bəyin oğlu Səfiqulu bəy Sultanıyyə və Zəncan hakimi olmuşdur.⁸⁹¹ Daha əvvəl də deyildiyi üzrə, XVIII əsrdə şamlu boyu digər bir çox boylar kimi zəifləmiş, buna görə də həmin əsrdə bu boydan az əmr çıxmışdır. Onların arasında bəydilidən əfşar Şahrux Sultanın xidmətindəki Məhəmməd Zaman xanı və Mustafa xanı qeyd etməyə dəyər.⁸⁹²

XVIII əsr təzkirəçisi Lütfəli bəy də bəydilidəndir. Yuxarıda adı çəkilən Mustafa xan Lütfəli bəyin əmisi və ya əmisi oğlu idi.⁸⁹³

Şamlu boyunun inallu (inanlu) obası şahsevən kimi öz varlığını bu günədək davam etdirmişdir. Hazırda Həmədan bölgəsində hamılıqla oturaq həyata keçmiş və kəndlərdə yaşayan qaragözlü oymağının şamluların qalığı olduğu bilinir, ancaq şamlunun hansı obasından və ya obalarından olması hələ təyin edilməmişdir. İndi İranda bəydili adında əhəmiyyətli bir təşəkkülə təsadüf edilmədiyini üçün, ehtimal ki, qaragözlülər bəydililərin törəmələridir.

Bu fəslə son verərkən Ətrək və Kürkan çayları arasında yaşayan türkmən göklən icmasına mənsub oymaqlardan (tayfa) birinin də bəydililərdən olduğunu bildirək. Bu bəydili oymağı 1863-cü ildə aşağıdakı qollara ayrılmışdı: pank, aman xoca, boran və qarışmaz. Ancaq göklən bəydili oymağının əhalisi o qədər də çox

---

⁸⁸⁸ Həmin əsər, II, s. 1084-1085.

⁸⁸⁹ Zeyli-tarixi-aləməra, s. 31.

⁸⁹⁰ Həmin əsər, s. 32, 107, 117, 227, 278.

⁸⁹¹ Məhəmməd Tahir Vahid Qəzvini, Abbasnamə, Tehran, 1329 III., s. 28, 62.

⁸⁹² Mirzə Məhəmməd Maraşi. Məcəmə üt-təvarix, Abbas İqbal nəşri, Tehran, 1328 III., s. 139.

⁸⁹³ Təhsin Yazıçı, Lütfəli bəy, İslam Ensiklopediyası, VII, s. 94.

deyildi. 1840-cı ildə bu oymağın 400 ailədən ibarət olduğu bildirilir. Bu oymağa çaku bəydili də deyilir.⁸⁹⁴

12. KARKIN

Kaşğarının bəzi xüsuslarda digər boylara bənzəmədikləri və xalac şəklində ayrı bir ad daşdıqlarını söyləyərək siyahısına salmadığı iki boydan bir karkın boyudur. Ancaq bütün bunlardan asılı olmayaraq, karkın boyu oğuzların tarixində mühüm rol oynamış bir təşəkküldür. XVI əsrdə Anadoluda bu boya aid 62 yer adı təsbit edilmişdir. Həmin rəqəmə görə karkın boyu siyahıda beşinci yer tutur.⁸⁹⁵ Bu boy dəftərlərdə karkın, qarkın, karkun və karqun şəklində müxtəlif imlalarla yazılmışdır.

XVI əsrdə Anadoludakı karkın oymaqları əsasən Hələb türkmənləri, boz ulus, dulqədirlilə ulusu ilə Hamid (İsparta) sancağında yaşamışlar.

1. Hələb türkmənləri

Hələb türkmənləri arasındakı karkın oymağı 193, 71 və 41 nəfər vergi mükəlləfiyyətli əhalisi olmaq üzrə üç qola ayrılmışdır. Axırıncı qolun dəvəçilər adlandığı da qeyd olunmuşdur. 978-ci ildə (1570) bu oymağın ən böyük qolunun Ayntəb və Rumqala tərəflərində yaşadığı bilinir. XVIII əsrin ortalarına doğru karkınlar oturaq karkın və köçəri karkın olmaq üzrə həyat tərzinə görə iki qismə ayrılmışlar. Həmin dövrdə köçəri karkınların 218 vergi evi vardı. Oturaq karkınlar isə 74 evli və 23 subaydan ibarət idilər. Bunlardan başqa, 6 evli kiçik bir karkın oymağı Hələb şəhərində, üç evlik kiçik bir karkın iclası da i vəgi oymağına aid bir kənddə yerləşmişdir. 11 evlik digər bir karkın icmasının Şam vilayətində Aralıq evi adını daşıyan bir yerdə yaşadığı bildirilir.⁸⁹⁶

2. Boz ulus

Boz ulusdakı karkın oymağı da üç qol halında olub ikisi boz ulusda, biri də onun dulqədirlilə təşəkkülü arasında idi.⁸⁹⁷

3. Dulqədirlilə

Bu el içində yaşayan karkın oymağı Hələb türkmənləri arasındakından əhəli baxımından daha qələbəlikdir. Ancaq bu karkın oymağı sıx halda deyil, dağınıq vəziyyətdədir. Bu oymağın qollarından ən böyüyü dulqədirlilə ulusunun böyük oymaqlarından biri olan doqquz, digər adı ilə bişanlı boyunun bir obasını meydana gətirir. Bu oba boyun bir çox obaları kimi cənubdakı Karqılıq yörəsində yaşayırdı.⁸⁹⁸ Doqquzlar arasında karkın obasının olması yəqin ki, bu iki təşəkkül arasındakı qəbiləvi qohumluqla əlaqədardır. Dulqədirlilə eli içindəki karkın

⁸⁹⁴ Börs, səyahət... III, s. 199; Vamberi, səyahət, s. 306; R. R. Arat Göklən, İ. E. IV, s. 809-811.

⁸⁹⁵ Cədvələ bax.

⁸⁹⁶ F. Sümər, Boz-oxlu oğuz boylarına dair, s. 86-87, 101, 102.

⁸⁹⁷ F. Sümər, həmin əsər, s. 88.

⁸⁹⁸ F. Sümər, həmin əsər, s. 87-88.

oymağının bir qolu da Dədə Karqın adlı bir şeyxin Köksündə yerləşən zaviyəsinə xidmət edir. Ehtimal ki, Dədə Karqın XIII əsrdə yaşamışdır.

Hacı Bəktaş Vəlinin «Vəlayətnamə»sinə görə,⁸⁹⁹ o, Boz-oxda türkmən içində Kırşəhirə gedərkən kəramətinə şahid olduğu Hacı İbrahim adlı bir çobanı ərənlik mərtəbəsinə çatdıraraq onu boz-ox və üç-ox arasına göndərmişdir. Hacı İbrahim boz-ox və üç-ox arasında ünlü bir şeyx kimi tanındı. Bu təriqət adamının niyədəli Qazı Əhmədin əsərində adı çəkilən Hacı İbrahim olması ehtimalı var.⁹⁰⁰ Yenə «Vəlayətnamə»yə görə,⁹⁰¹ Hacı İbrahimin ölümündən sonra onun oğulları ilə Dədə Karqının oğulları arasında geyik dərisindən olan tac üstündə ixtilaf düşdü. Nəticədə Dədə Karqının oğulları qalib gəldilər, geyik dərisindən tac qoymaq onlara və onların müridlərinə müyəssər oldu. Yəqin ki, Gökşunda zaviyəsi olan Dədə Karqın elə bu Dədə Karqındır. Ancaq onun məzarının harada olması haqqında heç bir qeydə təsadüf edilməmişdir. Üstəlik, Bələcik yörəsində və Mardinin cənubunda da Dədə Karqın adlı gənclər vardır.

4. Çuxurova

Tarsus bölgəsində yurd salmış məşhur kusun boyu arasında 24 evlik karkın adlı bir oba olduğu kimi, Adanın şimalında yurd salmış dündarlı boyu arasında da bu adda bir oba vardır.

5. İç-el

II Bəyazid dövründə Silifkə yörəsində yaşayan böyük boz-doğan boyu obaları arasında 48 nəfər əhalisi olan (vergi verən) karkın adlı bir oba yaşamaqda idi.⁹⁰²

6. Hamid və Təkə sancaqları

Hamid sancağının Əyridir yörəsində yaşayan yörüklər arasında 250 nəfərlik vergi mükəlləfiyyətli bir karkın oymağı vardır. Ancaq bu karkın oymağının böyük qaramanlı boyuna bağlı olduğu göstərilir.⁹⁰³

XVI əsrdə eyni adlı bir oymağın da Təkədə yaşadığı bilinir.

1102-ci ildə (1691) Rəqqə əyalətinə yerləşdirilən bəydili obaları arasında karkın adlı bir obanın adı çəkilir.⁹⁰⁴ Bu, yuxarıda bəhs olunan köçəri karkınlar ola bilər. Səyyah Nibur⁹⁰⁵ Ayntəb bölgəsində olan Dədə Karqın (Dədə Karkın) adlı bir oymağın varlığını xatırladır.

---

⁸⁹⁹ Milli Maarif nazirliyinin Ankara kitabxanası, № 230, 46 b. - 47 a, Vəlayətnamə, hazırlayan Əbülbaqi Gölpinarlı, İstanbul, 1958, s. 21-22.

⁹⁰⁰ Əl-Vələd üç-şəfəq, Fateh kitabxanası; № 4519.

⁹⁰¹ Göstərilən yer.

⁹⁰² F. Sümər, həmin əsər, s. 88-89.

⁹⁰³ Hamid sancağı təhrir dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 121, s. 535-537.

⁹⁰⁴ Ç. Orxonlu, Osmanlı imperatorluğunda əşirətləri yerləşdirmə təşəbbüsü, s. 56.

⁹⁰⁵ Ərəbistana səyahət, s. 137.

Bu bəhsi bitirməzdən əvvəl teymurilərdən Babur Mirzənin (ölümü: 861 - 1456) Astarabad valisi olan Baba Həsənin Karkın nisbəsini daşdığı müşahidə edilir ki,⁹⁰⁶ bu, onun karkın boyuna mənsub olduğunu göstərir.

13. BAYINDIR

Rəşidəddinin «Oğuznamə»də yazdığına görə, Oğuz xanın nəvəsi Dib Yavku xanın bəylərindən Tülü Xoca və Ala Atlı Kişi Donlu Kayı İnal Yabqunun naibi Döngür oğlu Ərki bayındır boyundan idilər. Ərki, kül ərki xan ünvanı ilə Kayı İnal Yabqunun oğlu Tuman böyüyənə qədər hökmdarlıq etmiş, sonra oğuz taxtını Tumana vermişdir. Tuman isə 100 gün yabquluq etdikdən sonra öz arzusu ilə taxtı Kül ərkinin qızından olan oğluna vermişdir. O isə Tikən Bilə Ər Biçəgən Kayı Yabqu ləqəb və ünvanı ilə hökmdarlıq etmişdir.⁹⁰⁷

Rəşidəddinin «Oğuznamə»də yazdığı bu sözlər üç-oxların əsil boyu olan bayındırların əski oğuzların tarixində mühüm rol oynadıqlarını göstərir.

Bilindiyi kimi, Dədə Qorqud dastanlarında oğuzların başçısı Qamqan oğlu Bayındır xandır. Ehtimal ki, bu, ağıqoyunlu xanədanını yüksəltmək üçün dastanlara ozanlar tərəfindən sonra əlavə edilmişdir. Ancaq Bayındır xanın atasına nə üçün Göy xan deyil, Qamqan adı verilməsini heç cür izah etmək mümkün olmur.

Təhriir dəftərlərində 52 kənd və əkinliyin Bayındır adını daşdığı görünür.⁹⁰⁸ Onlar da digər boyların adları kimi, Anadolunun qərb və orta bölgələrindədir. Bu yer adlarından başqa Adananın Haruniyyə qəzasının qərbindəki bir nahiyə də Bayındır adlanır. O zamanlar bir yörənin (nahiyənin) hər hansı bir oymağın adını daşması əksər hallarda orada yaşayanların hamısının və ya çoxunun eyniadlı oymağa mənsub olduğunu göstərir. Həmin Bayındır nahiyəsinin adı bu gün də qalır.

İndi İzmirə bağlı olan Bayındır qəsəbəsi XVII əsrdə də vardı. Övliya Çələbi bu qəsəbənin öz adını Orxan Qazinin oraya yerləşdirdiyi bayındırlardan aldığını yazır.⁹⁰⁹ Bunun bir xalq rəvayəti, yaxud Övliya Çələbinin özünə məxsus izahat olduğu bilinmir.

XVI əsrdə Anadoludakı bu yer adlarından başqa, həmin ölkədə bu boya mənsub bəzi oymaqlar da vardı ki, onların ən mühümləri Hələb türkmənləri arasında və Tarsus bölgəsində yaşayırdılar.

1. Trablis-Şam

Trablis-Şam yörəsində yaşayan türkmən oymaqları arasında əhalisi seyrək olan bir bayındır oymağına təsadüf edilir. 25 vergi evindən ibarət olan bu

⁹⁰⁶ Diyarbəkiriyyə, s. 327, 344, 348, 350, 359.

⁹⁰⁷ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 371-372.

⁹⁰⁸ Cədvələ bax.

⁹⁰⁹ Səyahətname, IX, s. 173.

oymaqdan başqa Xıns ül-əkrab ətrafında bayındır adlı 15 evlik bir oymaq da müşahidə olunur.

2. Hələb türkmənləri

Hələb türkmənləri arasındakı bayındırların sayı II Səlim dövründə vergi mükəlləfiyyətli 250 nəfər idi. Hüseyn Kətxudanın idarəsindəki bu oymağın kiçik bir qolu da eyni dövrdə Ayntəb bölgəsində yaşayırdı.⁹¹⁰

3. Yeni-el

Yeni-eldəki bayındırlar Hələb türkmənləri arasında yaşayan «bayındırların bir qoludur. Bu qol da özlüyündə iki qola ayrılmışdır. 125 nəfər vergi verən əhalisi olan birinci qol Bay Qoca adlı bir kəndxudanın buyruğunda, III nəfər vergi verən əhalisi olan ikinci qol isə Hələb türkmənlərinin başçısı Hüseyn Kətxudanın oğlu Savcının idarəsi altındadır.⁹¹¹ Yeni-eldəki bayındırların 1688-ci ildə baraqarla və digər bəzi oymaqlarla birlikdə Sivas əyalətinə tabe bir yerin tarlalarını öz heyvanlarına yedirdikləri və evlərini yandırdıqları xəbər verilir.⁹¹² Bir az sonra onların Rüstəm Kətxuda oğlu Xalid bəyin rəhbərliyi altında 1101-ci ildə (1690) Avstriya səfərinə çağırıldıqları məlumdur.⁹¹³ Bir il sonra bayındırlara Rəqqa bölgəsinə yerləşmək əmr olunmuşdur.⁹¹⁴ Ancaq onlar çox keçmədən yerləşdikləri yerlərdən qaçsalar da,⁹¹⁵ yaxalanıb təkrarən Rəqqaya göndərilmişlər. Bundan sonra Rəqqa bölgəsində qalan bayındırlar bəydili, cərid və digər boylarla birlikdə ərəb və kürd əsirələrinə qarşı vuruşmuşlar.

Bayındırlar XIX əsrdə bəydili və baraqqlar kimi Ayntəb bölgəsinə gələrək burada kəndlər salmış və yerləşmişlər. Hazırda onlar 5 obaya ayrılmışlar. Onlardan biri - keçmiş bəyləri Xalid bəyin adını almış xalidli obası Suriyadakı Çobanbəyli kəndində oturur. Bu bayındırlar babalarının Sivasdan Rəqqaya sürülmüş olduqlarını hələ də unutmamışlar.⁹¹⁶

4. Boz-ox

Bu bölgədə bir bayındır oymağı yaşasa da, onun haqqında məlumatımız çox azdır.

5. Tarsus

Tarsus bölgəsində yaşayan və XIV-XVI əsrlərdə varsaq adlanan türkmən icması boy adları ilə kusun, ulaş, qum-təmür, göyçəlü və əlvanlı kimi bir sıra təşəkküllərə ayrılmışdı. Adı çəkilən təşəkküllərdən ulaş boyu 7 obadan meydana

---

⁹¹⁰ F. Sümər, Bayındır, peçeneq və yürəgirlər, DTC fakültəsi jurnalı, XI, 2-4, s. 320, 334.

⁹¹¹ Həmin əsər, s. 320, 334-335.

⁹¹² Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 38, haşiyə 47.

⁹¹³ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 84.

⁹¹⁴ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 38, haşiyə 47.

⁹¹⁵ Həmin əsər, s. 90, haşiyə 14.

⁹¹⁶ Əli Rza, Cənubda türkmən oymaqları, I, s. 47; Əbdülqədir İnan Qaziantəbdə türkmənlər, Xalq bilgisi xəbərləri, № 102, s. 138.

gəlmişdir ki, onlardan biri də bayındır obası idi. Bu bayındırların hələ 925-ci ildə (1519) qırx obacığa ayrıldığı bilinir.⁹¹⁷ Hər biri müstəqil tarlalara sahib olan bu obacıqların əhalisi birlikdə 828 nəfərdir (vergi verən). Bu rəqəmi 5 elə vursaq, bayındırların cəmişi 4140 nəfər vergi mükəlləfiyyətli əhalisi olduğu barədə təxmini rəqəm əldə etmək olar.

6. İç-el

II Bəyazid dövründə Silifkəyə bağlı Təkə kəndində 112 vergi evi olan bir bayındır oymağı yaşayırdı.⁹¹⁸

7. Təkə, Hamid, Məntəşə

Bu bölgədəki yörüklər arasında bayındır adını daşıyan bəzi kiçik oymaqlara təsadüf edilir. Təkədəki bayındır adlı oymaqlardan 37 nəfər əhalisi olan oymaq Elsuz Piri, 25 nəfər əhalisi olan isə Tülü Bayındır şəklində zikr edilir. Hamid sancağındakı 41 nəfərlik bayındır oymağının digər adı da il-arslandır. Məntəşə sancağındakı bayındır adlı oymaq isə təkə-saru adlı bir oymaqla birlikdə yazılmışdır. Bu sonuncu oymaq Məntəşədəki böyük xorzum oymağına tabe idi.⁹¹⁹

Təkə, Hamid və Məntəşədə təsadüf edilən bu kiçik bayındır oymaqları eytimal ki, öz adlarını şəxslərdən almışlar. Bayındır adının XV-XVI əsrlərdə şəxs adı kimi işləndiyini yuxarıda bildirmişdik.

8. Xəzərərxası türkmənləri

Bayındırlardan bir oymaq da göklən ulusu arasında yaşayırdı. Vamberiyə görə⁹²⁰ bu bayındır oymağı qalayçı, görük yapağı, yadçı, kəşir (?), yasağalıq-törəng kimi qollara ayrılırdı. İndi bayındırların yurdu İran torpağındadır.⁹²¹

Bayındır boyunun türk tarixindəki ən mühüm rolu onun Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında iştirakından sonra ağqoyunlu dövlətini qurmasıdır. Buna görə ağqoyunlu xanədanına türk qaynaqlarında bayındırlı, fars qaynaqlarında bayındırıyyə adı verilir. Ağqoyunlu xanədanı Bayındır xanın nəslə olmaqla fəxr edirdi. Həmin xanədan ağqoyunlu dövlətinin son dövrlərində xeyli qələbəlik idi, lakin onların mühüm bir qismi taxt-tac uğrunda mübarizədə tələf olmuşdu. Türkiyədə bu xanədana mənsub olanlardan bəzilərinin nəslə bu günə qədər davam etmişdir.

Türkmən İskəndər bəyin sözlərindən belə çıxır ki, xanədan üzvlərindən bir qismi də Səfəvilər zamanında İranda yaşamışdır. Səfəvi hökmdarının onları məhv etməməsi heyrət doğurur. Səfəvi dövründəki ağqoyunlu ailəsinə mənsub olanlardan Murad bəy Bayındırıyyə Türkmən ilə Məhəmməd Zaman Sultan Bayındırıyyə Türkmənini tanıyırdı. Şah Abbasın ən etibarlı xatunu Murad bəyin qızı

⁹¹⁷ F. Sümər, həmin, əsər, s. 320-321, 336-339.

⁹¹⁸ Göstərilən yer.

⁹¹⁹ F. Sümər, həmin əsər, s. 321, 339-340.

⁹²⁰ Mərkəzi Asiyaya səyahət, s. 306.

⁹²¹ Məsud Keyhan, həmin əsər, II, s. 103.

idi. Məhəmməd Zaman Sultana gəlincə, özü və ailəsi yəzdli olub yaxşı təhsil gördüyü bildirilir. Şahın yaxın adamlarından olan Məhəmməd Zaman Sultan 1015-ci ildə (1606-1607) ölmüşdür.⁹²²

14. PEÇENEQ

Bu adda X-XI əsrlərdə Qara dənizin şimalında və Balkanlarda mühüm siyasi rol oynamış bir türk qövmünün olduğunu bilirik. Bundan başqa, XI əsrdə peçeneq adlı bir oğuz boyu da vardı. Kaşğari türk peçeneq qövmü ilə oğuz peçeneq qövmünü bir-birindən fərqləndirir.⁹²³ Bu ad eyniliyi ancaq iki şəkildə izah oluna bilər.

1. Hər iki təşəkkülün eyni ad daşınması sadəcə bir təsadüfdür.

2. Oğuz peçeneq boyu türk peçeneq qövmünün bir parçası olub oğuzların tabeliyi altına girmiş, vaxt keçdikcə oğuzların bir boyu halına gəlmişdir. Ancaq nə Kaşğarinin, nə də Rəşidəddinin xəritələrində bu ehtimala aid bir dəlil yoxdur. Üstəlik, bu boy bayındır, çərni və çavuldurlardan fərqli olaraq, Oğuz xanın dördüncü oğlu Göy xana bağlanmışdır. Peçeneq boyuna aid təhrir dəftərlərində ancaq 4 kənd adı görünür ki,⁹²⁴ onların hamısı digər boylara aid çoxlu yer adları kimi Ankara sancağında yerləşir. Bu münasibətlə Ankara bölgəsində Səlcuq fəthindən bəri çox qələbəlik bir türkmən elatının yaşadığına bir daha diqqəti cəlb edək. XII əsrdə Ankara türkmənlərinin şöhrəti Xorasana qədər yayılmışdı.

Ankara sancağındakı peçeneq kəndləri Yabak ova, Murtəza ova və Qəsəbə qəzalarında yerləşir. Kəndlər indi də əvvəlki adlarını daşıyırlar.⁹²⁵ Bunlardan əlavə, Ankaraya bağlı Şərəfli Qoç-hisar yaxınlığındakı bir vadi də Peçeneq özü (peçeneq vadisi) adlanır. Lakin indi bu vadedə Yeni-elə bağlı türkmən kəndləri yerləşir. Müasir dövrdə peçeneq yer adlarından ikisi Maraşın Əlbistan qəzasında, dördü isə Konya bölgəsindədir. Bunlardan başqa Aksaray qəzasında (Konya) Beçeneq adlı bir tarlanın, İsparta bölgəsində isə iki yer adının var olduğu məlumdur.⁹²⁶

Üstəlik, biri Su şəhərinə (Sivas), digəri də Əmir dağına (Afyon) tabe Peçenə adlı iki kənd var ki,⁹²⁷ onların bu boydan olduqlarına şübhə yoxdur. Rəşidəddinin peçeneq boyunun adını biçənə şəklində yazdığını bilirik.

XVI əsrdə peçeneq adlı oymaqlara gəlincə, onlar Hələb türkmənləri, Tarsus varsaqları və atçəkənlər arasında yaşamışlar.

1. Hələb türkmənləri

⁹²² Tarixi-ələmarayı-Abbasi, II, s. 611, 804, 1009.

⁹²³ Kılıslı, I, s. 404; Atalay, I, s. 488.

⁹²⁴ Cədvələ bax.

⁹²⁵ Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 905.

⁹²⁶ Həmin əsər, s. 140; F. Aksu, İsparta eli yer adları, İsparta 1936, s. 37, 61.

⁹²⁷ Həmin əsər, s. 140.

Qanuni Süleymanın hakimiyyətinin ilk illərində bu icma arasında yaşayan peçeneqlər ayrı-ayrı kəndxudaların buyruğunda olmaq üzrə dörd qola ayrılmışlar. Bunlardan Süleyman Kətxudaya tabe peçeneq qolunun 34 vergi evi, Əhməd, Mustafa və Əli kəndxudaların idarəsindəki peçeneq qollarının da 57,67 və 109 nəfər vergi ödəyən əhalisi vardı. Onlar Hələb türkmənlərindən olsalar da, yurdları o zamanlar Maraşa, indi isə Adanaya bağlı Haruniyyə qəzasındakı Bayındır nahiyəsində yerləşirdi. Bununla bərabər onlara məxsus tarlaların Bulanıq (Bağça) və cənubda kınık torpağındakı Yarpıza qədər uzandığı bilinir. Peçeneqlər bu tarlalarda əkin əkir, çəltik (düyü) yetişdirirdilər. Bu əkin sahələrinin ən əsasları bunlardır: kənə günəş, pürnək (?), sısca, saqqızcıq, quzu dərəsi, təfcur bürcü (Xudu dağında), daşlıca eniş, çanax alanı, uşacıq pınarı, findıq, böyük saqqız, incugəz, bərkəşlik, ovacıq pınarı, göy pınar, yarpız, hüseynlər (Sarvandı-qaypaq qalası yanında). Peçeneqlərin Xızır Hacı, Şah Məlik (digər adı: Əli Kətxudalı, yuxarıdakı Əhməd Kətxudanın oğlu), ekiz və yad bəylü qolları Haruniyyənin şimal-şərqindəki Xudu dağında yaylağa çıxırdı. Bu qollardan yalnız yad bəylü eyni zamanda Xudu dağındakı təfcur bürcündə qışlayırdı, orada da yaylağı vardı. Digər tərəfdən Şah Məlikin bir qolunun da Sarvandı dağında yaylağa çıxdığını bilirik.

1530-1540-cı illər arasında peçeneqlərin vergi ödəyən əhalisinin sayı 473-ə, 978-ci ildə isə (1570) 722-yə çatmışdı. Onlar bu son tarixdə aşağıdakı qollara ayrılmışdılar: İsa hacılı (82 vergi evi), boyacılu (9 vergi evi), ekizlər (97), piri bəylü (142), şah məliklü (31), habillu (3), ekiz (5), digər boyacılu (7), sipahilər (39). Bunlardan vergi ödəyən 7 nəfərlik boyacılu Əlbistana bağlı Göyərçinliyə yerləşmişdi. Peçeneqlər vaxt keçdikcə yeni kəndxudalarının adı ilə adlanmışlar.

993-cü ildə (1585) Maraş və Göyərçinlik qazılarına göndərilən bir fərmanda⁹²⁸ peçeneq tayfasından Seyid Qazı və Qanlı Məhmədin quldurluq edərək peçeneq tayfasından Həsən Əli Fakihi öldürdükləri, eyni tayfadan Qara Əhməd oğlu Mustafanın və Seyid Vəqqasın evini taladıqları yazılaraq, günahkarları yaxalayıb mühakimə etmək əmr olunurdu. Bunlar yuxarıda Göyərçinliyə yerləşdiklərini bildirdiyimiz peçeneqlərdir.

Sultan İbrahim dövründə (1639-1648) Hələb türkmənlərinə bağlı peçeneqlər Gəbə oğlu Əli bəyin idarəsində olmaq üzrə 5 oba halında idilər: bərayirli (vergi ödəyən 40 nəfər) ekizlər (13), Xızır Hacılı (29), xamudlu (12), bayırlu (13).⁹²⁹ Bu, peçeneqlərdən çoxunun tamamilə yerləşmiş olduğunu və ya təhriir dəftərlərinə daxil edilmədiyini göstərir. Bəs onlar haraya yerləşdilər? Bu sualın cavabını vermək üçün peçeneqlərin yaylaq yurdlarında (Xudu dağında) və Göyərçinlik nahiyəsində araşdırma aparmaq lazımdır. Ancaq bunsuz da onlardan mühüm bir qismin bəhs edilən yaylaqlarda yerləşmiş olduğunu qəti şəkildə

⁹²⁸ Mühimmə dəftəri, № X, s. 54.

⁹²⁹ F. Sümər, Bayındır, peçeneq və yürəgirlər, s. 327-328.

söylmək mümkündür. Peçeneqlərin Bayındırdakı qışlaq yurdları bu gün də Peçeneq adlanır, lakin orada ancaq tacirlilərə mənsub kəndlilər görünür.

2. Tarsus

Bu bölgədəki peçeneq varlığı çox əhəmiyyətsiz olub ancaq 9 vergi evindən ibarətdir. Onlar Tarsusun böyük boylarından quş-təmür boyu obaları arasında yaşayırlar. Bu hal iki təşəkkül arasında qəbiləvi bir münasibətin mövcud olduğunu ifadə edir.⁹³⁰

3. Atçəkənlər

Axırıncı peçeneq varlığı atçəkənlər arasında müşahidə edilir. I Səlim dövründə Akşəhərin Turqut qəzasında yaşayan bu peçeneq oymağı 34 nəfər vergi mükəlləfiyyətli əhalidən ibarət idi.⁹³¹ Ehtimal ki, bu oymaq qələbəlik bir peçeneq varlığının qalığıdır. Çünki Turqut qəzasında Peçeneq adlı bir kənd, bu qəzaya yaxın yerlərdə isə eyniadlı bəzi yer adları var.

15. ÇAVULDUR

Bu boyun adı XVI əsrdə Anadoluda ümumiyyətlə çavundur şəklində söylənmişdir. Bununla birlikdə həmin sözün qədim şəkli ilə (yəni Cavuldur) bir çox kəndlərə, habelə Çovdur şəklində də bəzi kəndlərə təsadüf edilir. XVI əsrdə Anadoluda bu adda 21 yerə rast gəlirik.⁹³²

«Danişməndnamə»də⁹³³ Danişmənd Qazinin silahdaşı olan Çavuldur Çaka adlı bir adamdan bəhs olunur. Zahir Nişapurinin «Səlcuq tarixi»ndə Anadolunu fəth edən Sultan Alparslanın sərkərdələri arasında Əmir Çavuldurun adı da çəkilir.⁹³⁴ Həmin müəllifə görə, Əmir Çavuldur Artuk, Saltuk, Məngüçük və Danişmənd ilə Malazgird müharibəsində iştirak etmiş və Anadolunun Maraş ilə Saruz (Sarız) bölgələrini fəth etmişlər. Bu qeydlərə əsaslanaraq çavuldur boyuna mənsub Çaka adlı bir bəyin Anadolunun fəthində mühüm rol oynadığını qəbul edə bilərik. Hətta məzkur əsərlərdə ondan bəhs edilməsi Çavuldur Çakanın adı unudulmayan məşhur bəylərdən biri olduğunu göstərir.

Bununla bərabər çavuldurlar oğuz boylarına aid yer adları cədvəlində 18-ci yeri tutur, üstəlik Anadoluda onlara məxsus qələbəlik oymaqlara da təsadüf edilmir. Bu, həmin boya mənsub mühüm bir qolun qərbə köçməyərək Manqışlaq yarımadasında qalması ilə izah edilə bilər.

---

⁹³⁰ F. Sümər, həmin əsər, s. 328.

⁹³¹ F. Sümər, həmin əsər, s. 328.

⁹³² Cədvələ bax.

⁹³³ Danişməndnamə, Millət kitabxanası, Əli Əmiri fondu, № 571, s.17, 18, Ali, Mirkad ül-cahad, eyni kitabxana, Rəşid Əfəndi fondu, № 678, 17 b, 22 b.

⁹³⁴ Zikri-tarixi-ali-Səlcuq, s. 33, 39.

XVI əsrdə bu boya mənsub bir oymaq Boz-ulusda müşahidə olunur. Ondan başqa, eyni adlı çox kiçik bir oymaq da Çorum sancağında yaşayırdı.

1. Boz ulus

Dəftərlərdə adı çavundur imlası ilə yazılan bu oymaq II Səlim dövründə iki qola ayrılmışdır. Duyar Kətxudaya tabe birinci boy 174 nəfərdən, Pir Əhməd Kətxudanin idarəsindəki ikinci boy isə 50 vergi evindən ibarət idi.⁹³⁵ Bundan başqa, boz ulusun böyük oymaqlarından biri olan oğulbəyli obaları arasında da çovuldur adlı bir oba vardı. Bu oba öz adını kəndxudaları olan Vəlinin atası Çavundurdan almış olmalıdır. Bu xüsus oğulbəyli oymağının çavundur boyu ilə qəbiləvi bir rəbitəsi olduğunu göstərir.

2. Çorum

Çorumda yaşayan kiçik çavundur oymağına gəlincə, onun Osmancıq qəzasına bağlı Ağca su kəndində yaşadığı bilinir.⁹³⁶ Bu oymaqla birlikdə həmin kənddə yaşayan Adil və Habil adlı oymaqların çavundurlarla qohum olması mümkündür.

Həmin əsrdə Məntəşə bölgəsindəki Köycəyiz qəzasında Çandır adlı kiçik bir oymaq da vardı. Ancaq bu adın çavundurla əlaqədar olub-olmadığını bilmirəm.

3. Xəzərxası türkmənləri

Yuxarıda qələbəlik bir çavundur qolunun Manqışlaq yarımadasında qaldığını söyləmişdik. Əbülqaziyə görə,⁹³⁷ Şah Məlikin öldürülməsindən sonra oğuzlar arasında dava düşmüş və onların bir dəstəsi Qılıq, Qazan və Qaraman adlı bəylərin başçılığı altında Manqışlağa getmişdir. Bu dəstədə hər boydan oymaqlar var idi. Ancaq çoxu (köpəreyi) eymür, döyər, iqdır, çavundur, karkın və salurdan idi.

Birinci hissədə Sır-Dərya boyundakı oğuz elindən bəhs edərkən X əsrin əvvəllərində qardaş qovğası üzündən oğuzlardan bir dəstənin o vaxtadək qeyri-məskun, tənha bir yer olan Siyah-Kuh (Manqışlaq) yarımadasına köçüb orada yurd saldığını demişdik. Bu fakt Əbülqazinin nəql etdiyi rəvayətin əsası ola bilər. Manqışlaqdakı çavundurlara son əsrlərdə çavdur deyilmişdir. Onlar digər türkmən boylarına mənsub qollarla birlikdə Manqışlaqda heç də rahat yaşaya bilməmişlər. XVI əsrdə yarımada manqıtlar tərəfindən istila edilmiş, qələbəlik salur boyu oradan çıxarılmışdır. Daha sonra bura kalmıkların hücumuna uğramışdır. Kalmıklar çavdur, iqdır və soynacıların bir bülüyünü özləri ilə birlikdə Şimali Qafqaza apardılar. Onlar orada öz varlıqlarını bu günədək qorumuşlar. Manqışlaqda qalan çavdur, iqdır və digər oymaqlara mənsub qollar isə XIX əsrdə

⁹³⁵ F. Sümə, Anadoluda üç-oxlu oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 439.

⁹³⁶ Göstərilən yer.

⁹³⁷ Şəcəreyi-tərakimə, s. 61.

qazaxlar tərəfindən qovulmuşlar.⁹³⁸ 1863-cü ildə çavuldurlar Aral dənizinin cənub sahilinə ilə Qara Boğaz-qol arasında yaşayırdılar. O zaman sayı 12.000 çadır təxmin edilən çavdurlar bu obalardan meydana gəlirdi: abdal, iqdır, əsənlu, qara çavdur, bozacu, buruncuq və şeyx.⁹³⁹

16. ÇƏPNI

Çəpni də əfşarlar kimi adı zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış bir boydur.

«Vəlayətnamə»yə görə,⁹⁴⁰ Qır-şəhrin Suluca Qara Höyük kəndinə gələn Hacı Bəktaş Vəlinin ilk müridləri çəpnidən idi. Bu xüsus eyni zamanda bu boya mənsub olanların mühüm bir hissəsinin nə üçün qızılbaş olduğunu da göstərir. Çəpnilərin böyük bir qismi hər halda 1240-cı ildə baş verən Baba İshaq üsyanında iştirak etmişdir.

Çəpnilərdən bir elatin 1277-ci ildə Sinop yörəsində yaşadığı müşahidə olunur. Həmin il çəpni türkləri Sinop şəhərinə dənizdən hücum edən Trabzon yunan imperiyasını məğlub edərək, şəhərin onun əlinə keçməsinin qarşısını almışlar.⁹⁴¹ Çəpnilərin bu tarixdən sonra Canit (Canik) adlanan Samsunun şərqində Girəsun nahiyəsinə qədər uzanan sıx meşəlik bölgəyə gələrək, oranı yavaş-yavaş fəth etdikləri anlaşılır. XIV əsrin ortalarında bu gündü Ordu vilayətinə Bayram oğlu Hacı Əmir adlı bir türk bəyinin hakim olduğunu bilirik. O, 1358-ci ildə böyük bir qoşunla Trabzonun qərbindəki Maçkaya gələrək buranı yağmaladıqdan və dağıtdıqdan sonra bol qənimətlə (doymuluq) öz ölkəsinə qayıtmışdı.⁹⁴² Bu gün Ordunun mərkəz kəndlərindən biri olan Bayramlı əvvəllər nahiyə mərkəzi idi və bu ad bütün nahiyəni ifadə edirdi. Bu ad Hacı Əmir bəyin atası Bayramla bağlı ola bilər.

Həmin il Trabzon imperatoru Hacı Əmirin hücumlarını qarşısını almaq üçün qızını ona verdi.⁹⁴³ Aleksis daha sonra (1360) bir qızını da Niksar bəyi Tacəddinə vermiş, beləliklə, üç türk bəyini özünə kürəkən etmişdi. Hacı Əmir 1361-ci ildə Trabzon imperatorunun əlində olan Girəsuna hücum etdi.⁹⁴⁴ 1380-ci ildə isə Trabzon imperatorunun çəpnilər üzərinə yürüşə çıxdığını görürük. Trabzon salnaməçisi Panaretin yazdığına görə⁹⁴⁵ imperator min nəfərlik piyada bölüyünü

⁹³⁸ Bartold. Türkmən xalqının tarixi, s. 137, 157.

⁹³⁹ Vamberi, Mərkəzi Asiyaya səyahət, s. 303.

⁹⁴⁰ Hazırlayan Əbülbəqi Gölpinarlı, s. 26.

⁹⁴¹ İbn Bibi, əl-Əvəmir ül-Əlaiyyə, təkrar nəşr, s. 729; Houtsma nəşri, Leyden, 1902, IV, s. 399.

⁹⁴² Mişel Panaret, Trabzon xronikası, Löbo, Kiçik imperiyanın tarixi, XX cildə əlavə, s. 494-495.

⁹⁴³ Həmin əsər, s. 495.

⁹⁴⁴ Həmin əsər, s. 496.

⁹⁴⁵ Mətnə də les tzapnides (s. 504). Le Beku bunun Lazika bölgəsinin hakiminin adı olduğunu söyləsə də (s. 504, haşiyə 2), biz bunun çəpni demək olduğunu fikrindəyik.

Tirəbolu şəhərinə göndərdikdən sonra özü süvarilərlə birlikdə hərəkətə keçmişdi. O, çəpniləri Filabonit çayının yatağı boyunca Xeymasiyə qədər qovmuş, yurdlarını yaxıb-yıxmış, onların qəsb etdiyi bəzi kiçik qənimətləri də geri almışdı. İmperator bundan sonra Stlabopiastis adlanan yerə gəlmişdi. Tirəboluya göndərilən piyadalar isə Kotzantaya qədər hər yeri yaxıb-yıxaraq geri qayıtdıqları zaman çəpnilərin təqibinə uğramışlar.⁹⁴⁶ Panaretin bu sözləri göstərir ki, qərbdən Tirəboluya qədər uzanan sahil bölgəsi ilə onun cənubundakı torpaqları çəpnilərin əlində idi.

Hacı Əmir bəy öldükdən sonra onun yerinə oğlu Süleyman bəy keçdi, Süleyman bəy 798 və ya 799-cu ildə (1396-1397) Girəsun şəhərini zəbt etdi.⁹⁴⁷

1404-cü ildə Teymurun yanına gedən İspaniya elçisi Klaviyo⁹⁴⁸ yazır ki, Ordu və Girəsun 10.000 nəfərlik qoşunu olan Hacı Əmirin əlində idi.

Belə görünür ki, bu bəylik Canik bölgəsinin fəthində mühüm rol oynamış və Hacı Əmirə tabe olan türklər bu bölgədəki türk xalqının nüvəsini təşkil etmişlər. Bunlar arasında çəpnilərin əhəmiyyətli yer tutduqlarını yuxarıda qeyd edilən hadisələr göstərir. Canik camaatının bir qismini çəpnilərin təşkil etməsi XVI əsr sənədlərində öz əksini tapmışdır. Trabzonun cənubundakı və qərbindəki yörədə də çəpnilərin yaşadığı məlumdur.

Birinci hissədə söylədiyimiz kimi, İspaniya səfiri Klaviyo⁹⁴⁹ Trabzondan Ərzincana gedərkən yolda çəpnilərə məxsus bir qala görmüşdü.

Çəpnilərdən bir bölüyü Uzun Həsən bəy zamanında ağqoyunluların xidmətinə girmişdi. Onların başçısı El Aldı bəy idi. Həsən bəyin 873-cü ildə (1468-1469) Bitlisin fəthinə göndərdiyi əmirələr arasında El Aldı bəy də vardı.⁹⁵⁰ El Aldı bəyin dirliyi Şərqi Anadoluda yerləşirdi. 883-cü ildə (1478) Yəqub bəy Uzun Həsənin ölümündən sonra ağqoyunlu taxtına keçən böyük qardaşı Sultan Xəlilin üstünə yürüdüüyü zaman El Aldı da ona qoşulmuşdu. İki qardaş Xoy yaxınlığında üz-üzə gələrkən Yaqub bəy məiyyətindəki əmirlərdən Bayındır bəyə, İsfəndiyar oğlu Qızıl Əhməd bəyə və El Aldı bəyə vuruşma üçün yer seçməyi tapşırılmışdı.⁹⁵¹

El Aldı bəyin çəpnilərin Trabzondakı qismindən olması ehtimalı güvünlüdür. Ağqoyunluların xələfləri olan Səfəvilərin xidmətində də çəpnilər vardı. Onlardan aşağıda bəhs ediləcəkdir.

XVI əsrdə Anadoluda çəpnilərə aid 43 yer adı müşahidə olunmuşdur. Bu rəqəmlə çəpnilər bizim cədvəldə 9-cu yeri tuturlar.⁹⁵² Bu yer adlarından biri

---

⁹⁴⁶ s. 504-505.

⁹⁴⁷ Bəzmü bəzm, s. 529-530.

⁹⁴⁸ Teymurləngin yanına elçilik, s. 73.

⁹⁴⁹ s. 83.

⁹⁵⁰ Diyarbəkiriyyə, s. 543.

⁹⁵¹ Fəzlullah İbn Ruzbixan, Tarixi-ələmariyi-Əmini, Fateh kitabxanası, № 4431, 71 b, 78 b, ingiliscə tərcüməsi V. Minorski, Persiya in a.d. 1478-1490, s. 32-35.

⁹⁵² Cədvələ bax.

Çorumdakı bir nahiyəyə verilmişdir. Həmin əsrdə bu boya mənsub oymaqlar bunlardır.

1. Hələb türkmənləri

Qanuni Süleymanın hökmranlığının ilk illərində Hələb türkmənləri arasında üç qola ayrılmış bir çərni oymağı var idi. Onlardan 53 vergi evi olan birinci qol Ayntəbin cənub-şərqindəki Rum qalası nahiyəsində yaşayırdı. Dönrul (Toğrul) Kətxudanın idarəsindəki ikinci qol da Antakyanın şimalındakı Gündüzlu qəzasında, əhalisi ən az olan üçüncü qol isə şərqdə bir yerdə yaşayırdı. 978-ci ildə (1570) yenə üç qol halında olan çərnilərin əhalisi xeyli artmışdı.

Qanuni dövrünün ilk illərində 53 vergi evi olan birinci qolun əhalisi 397 nəfərə çatmışdı (1570-ci ildə). İkinci və üçüncü qolların əhalisi isə 29 və 16 nəfər (vergi verən) idi. Bu iki qolun başım qızdılı, yaxud başım qızdılı çərni adlandırımı bilirik.

XVII əsrin ortalarına yaxın çərnilərin ana qolu yenə Rum qalası nahiyəsində sakin idi. Sultan İbrahim dövründə Dəniz Kətxuda tərəfindən idarə olunan Rum qalası yörəsindəki qəsəbələr, qorxmazlu, sarılu, kosalar və şüəyyublu adlı obalara ayrılmışdılar. Başım qızdılı adlanan digər iki qolun isə o dövrdə Adana, Aydın və Saru-Xan vilayətlərində yaşadığı bildirilir.⁹⁵³

Çərnilər 1687-1689-cu illərdə Pazarcıq və Kəfərdiz nahiyələrini yağmalamışlar.⁹⁵⁴ Həmin illərdə Rum qalasında yaşayan çərnilərə oturaq çərni deyilirdi. Onlar 1101-ci ildə (1690) Avstriya səfərinə çağrıldılar. 20 atlı ilə çıxan çərnilərə Hacı Mahmud, Radif, Əli Paşa oğlu, Sami və Döyər oğlu adlı kəndxudalar başçılıq edirdilər.⁹⁵⁵

Bir il sonra çərnilər Rəqqa bölgəsinə yerləşmələri əmr edilən oymaqlar arasında idilər. Əslində onlar bir-birindən fərqli iki oymaq idilər. Bu oymaqlardan biri indi haqqında danışdığımız: - Hələb türkmənləri arasındakı çərnilərdir.⁹⁵⁶ Ancaq bu oymağın Rum qalası yörəsindəki oturaq çərnilər, yoxsa onların yerləşməmiş bir qolu olduğu bilinmir. Bu çərnilər axırda Rum qalasında yerləşmiş və adlarını bu günədək qorumuşlar.

Digər çərni oymağı isə Ankaranın Kəskin qəzasında yaşayan boz ulus icmasına bağlı idi.⁹⁵⁷ Rəqqa əhvalatı ilə əlaqədar sənədlərdə adı çəkilən qantəmır (təmür) çəpnisi bu boz ulusa bağlı ikinci oymaq idi. Rəqqa bölgəsinə yerləşdirilən qantəmır çərniləri digər bəzi oymaqlarla bərabər oradan iki dəfə qaçdılar,⁹⁵⁸ ikinci qaçmada onlar Turqutlu və Berqama tərəflərə getdilər (1141-1728) və oradan

⁹⁵³ F. Sümər, Anadoluda üç-oxlu oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 443-445, 482-483.

⁹⁵⁴ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 40.

⁹⁵⁵ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 95.

⁹⁵⁶ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 96; Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 56.

⁹⁵⁷ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 57-60.

⁹⁵⁸ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 135; 171-172; Ç. Orxonlu, həmin əsər; s. 93.

sürgün yerinə bir daha qayıtmadılar. Bu surətlə XVII əsrdə qərbə gələn başım qızdıli çəpniləri ilə yenə oraya XVIII əsrdə gələn qantəmir çəpniləri bu gün Balıkesir,⁹⁵⁹ İzmir (Berqama), Manisa⁹⁶⁰ və Aydın⁹⁶¹ vilayətlərində yerləşmiş çəpnilərdən başqası deyildir. XVI əsrdən əvvəl bu vilayətlərdə çəpni adlı heç bir təşəkkül yaşamırdı.

2. Ulu yörük

Ulu yörük icmasının ehtimal ki, şərq parə qolu arasında yaşayan çəpni oymağı 926-cı ildə (1520) 17 qışlaqda sakin idi. Çəpnilər bu qışlaqlarda əkinçiliklə məşğul olurdular. Vergi verən əhəlisinin sayı 432 olan çəpnilərin sayı 982-ci ildə (1574-1575) artıq 4 dəfə artmış, 1984-ə çatmışdı. Bu zaman onların 32 qışlaqları vardı.⁹⁶²

3. Trabzon bölgəsi çəpniləri

Osmanlı coğrafiyaşünaslarından Məhməd Aşiqin XVI əsrin sonunda yazdığı «Mənazir ül-əvalim» adlı əsərində Trabzon yörəsində yaşayan türklərin xeyli hissəsini çəpnilərin təşkil etdiyi, yörənin qərb və cənub tərəflərindəki dağların da Çəpni dağları adlandığı barədə bir qeydin olduğu məlumdur.⁹⁶³

Təhriir dəftərlərində bu çəpnilərlə əlaqədar mühüm qeydlər əldə edilir.

I Səlim dövrünə aid (921-1515-1516) bir dəftərdə çəpnilərin sıx halda yaşadıkları yer «Vilayəti—Çəpni» adı ilə ayrı bir inzibati yer kimi göstərilmişdir. Dəftərdəki yer adlarından belə görünür ki, bu yerə Girəsun, Torul və Görələ arasındakı sahədir. Xüsusilə Kürtün qəzası başdan-başa çəpnilərlə məskun idi. Bununla bərabər çəpnilər Trabzon—Torul—Vəqfi—Kəbir arasındakı sahədə də yaşayırdılar. Çəpni yörəsində Ozqur, Qara dibi, Qurtulmuş, Yenicə Hisar, Seyid, Candarlu, Alnı yuma, Ənkəzlü, Firuzlu, Halqalu, Yaxalqan, Kilsə, Qul çuxuru, Şaban, Dikməçi, Yağmurca, Əmirli, Sarban, Uzun dərə, Qara göncü, Mürsəllü, Tapa dərəsi, Dərəlü, Ağ yuma, Qarınca kimi böyük bir qismi türkcə adlar daşıyan qələbəlik kəndlər görünür.

Buradakı çəpnilər tamamilə torpağa bağlanmışdılar. Xristianlar isə sahil şəhərlərində yaşayırdılar. Çəpni yörəsi timar sisteminə tabe idi. Dirliklər isə ümumiyyətlə çəpni bəylərinə verilmişdi. Məsələn, Busatlu (hər halda Əbu Səidlidən yaranmışdır) adlı bir zəamət çəpni bəylərindən Məhmət bəy oğlu Əliyar bəyin idi. Məhməd bəyin Xəlil, Əli xan, Hümmət və Nasuk adlı oğulları da timar sahibi idilər. Yeni çəpni bəylərindən Aydın bəy oğlu İbrahim, Məhmət bəy oğlu

⁹⁵⁹ Bax: İsmayıl Kadioğlu, Balıkesirdə çəpnilər, Balıkesir, 1935, s. 22-23; Kamil Su, Balıkesir və Civarında yörük və türkmənlər, s. 65, 129-130, 149-151.

⁹⁶⁰ Bunlar Manisanın Mərkəz qəzasına bağlı Muradiyə, Xırmandalı, Tirkeş, Turqutlunun Həmza baba, Bəktaş, Göy Gədik və Zəamət kəndləridir.

⁹⁶¹ Bunlar Sökəyə bağlı Sofular, Dərzilər, Halvaçılar, Tirənin Çayırlar kəndidir.

⁹⁶² F. Sümər, həmin əsər, s. 447, 484-485.

⁹⁶³ Məhməd Aşiq, Mənazir ül-əvalim, Nurosməniyə kitabxanası, № 3426, 229 a.

Xəlil, Piri bəy oğlu Büsat da timar işlədirdilər. Dəftərdə timar sahibi kimi daha çox çəpni bəylərinin adına təsadüf edilir. Çəpni bəylərinin yanında qədimdə din və təriqət adamları görürdük. Həmin dəftərdə Yaqup Xəlifə adlı bir təriqət adamının came, zaviyə və keçilməz yerlərdə körpülər tikdirmiş «əhli-vəlayət və sahibi-kəramət» bir kimsə olduğu və çəpni bəylərindən Süleyman bəyin onun üçün came tikdirdiyi və ailəsi üçün dörd para kənd bağışladığı yazılır. Süleyman Xəlifə adlı digər bir çəpni təriqət adamının da sıldırım bir boğazda körpü inşa etdirdiyi həmin dəftərdə qeyd olunmuşdur.

Çəpnilərə mənsub bəzi şəxslərin Girəsun, Ordu və Tirəbolu camelərində imamlıq, xətiblik və cüzxanlıq vəzifələri daşdıqları bilinir. Trabzonun şərqində yerləşən dirliklərdən bəzilərinin də çəpnilərin əlində olduğu məlumdur.⁹⁶⁴

Çəpnilərin mühüm hissəsi şiə idi. Bunun nəticəsində də Səfəvi hökmdarlarına sadiq idilər. 973-cü ildə (1565) Trabzon sancağı bəyinə yazılan bir fərmanda⁹⁶⁵ yuxarıda Canıblə (yəni İranla) münasibətdə olanların gizləncə tutulub göndərilməsi əmr olunurdu. Şühəsisiz, Səfəvilərin müridləri arasında bu çəpnilərdən xeyli adam vardı.

Qanuni dövründə Şərqi Anadoluda, hətta İraqdakı qalalarda könüllü olaraq çalışan xeyli çəpni vardı. Onların çoxu Trabzon və Canik çəpnilərindən idi. Bu çəpnilərin bəziləri İranla müharibələrdə Səfəvilər üçün casusluq etdikləri üçün və hətta çoxluq olduqları halda Ərciş qalasını düşməyə vermək surətilə xəyanət etdikləri üçün 976-cı ildə (1568) Van bəylərbəyisinə fərman göndərilərək Van, Ərciş, Axlət və Bitlis qalalarında bir adam qalmamaq şərti ilə bütün çəpnilərin çıxarılması əmr edilmişdi.⁹⁶⁶ Bundan başqa, 994-cü ildə (1585) Anadoludakı bütün bəylərbəylərə, Şam, Bağdad və Rəvan bəylərbəylərinə fərmanlar göndərilərək, çəpni, tat və qızılbaşlara dirlik verilməməsi yazılmışdı.⁹⁶⁷ 975-ci ildə (1567) Bayburt alaybəyisinin çəpnilərdən olduğunu bilirik.⁹⁶⁸

4. Dulqədirlilər

Dulqədirlilər ulusu arasındakı çəpni varlığı əhəmiyyətsiz olub 34 nəfərlik (vergi verən) kiçik bir oymaqdır. Həmin bölgədə bu adda bir qala da var.

5. Boz-ox

XVI əsrdə kiçik (42 vergi evli) bir çəpni oymağı da boz-oxda yaşayırdı. Həmin bölgədə Çəpni adlı bir kənd də vardı. Bu, qızıl qoca boy bəyi İsa bəyin yurdlarından biri idi.⁹⁶⁹

⁹⁶⁴ Trabzon sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 52, 313 b, və ardı.

⁹⁶⁵ Mühimmə dəftəri, № V, s. 513.

⁹⁶⁶ Mühimmə dəftəri, № VII, s. 757, 832.

⁹⁶⁷ Mühimmə dəftəri, № LX, s. 130.

⁹⁶⁸ Mühimmə dəftəri, № V, s. 291.

⁹⁶⁹ F. Sümər, həmin əsər, s. 446, 484.

XVIII əsrdə Yeni-el təşəkkülləri arasında görünən dil-çəpni adlı bir oymağın⁹⁷⁰ əvvəllər hansı icmada yaşadığı, bizcə, məhuldur.

6. Adana

925-ci ildə (1519) Adananın Sarı səm yörəsində kiçik bir çəpni oymağı yaşayırdı.⁹⁷¹

7. Atçəkən

Atçəkənlər arasında, Əski-el və Turqut yörələrində də bu boya mənsub bəzi oymaqların yaşadığı məlumdur.

I Səlim dövründə Əski-eldəki çəpnilərin mühüm bir qismi Çanax, Düzmüş, Arx ardı, Girmasun, Əlgən arqı və Əlixan arqı adlı kəndlərdə oturaq halda yaşayırdı. O zaman onlardan ancaq 27 vergi evli bir obanın köhnə yaşayışı davam etdirdiyi bilinir. Bu oba bəzirçi və qarı daş əkinliklərinə sahib idi. III Murad dövründə bu oba hələ də köçəri idi.

Turqut yörəsindəki çəpni oymağına gəlincə, o, I Səlim dövründə 44 evlik idi. Bayırca quyu, çuxur hisar və duraqlı adlı əkinliklərin bu oymağın yurdu olduğu qeyd edilir. XVI əsrin sonunda Bayırca quyu bir kənd halına gəlmişdi.

Həmin dövrdə yuxarıdakı oymağdan başqa bir çəpni oymağı da görünür. Bu oymaq Turqut qəzasından ayrılmış Mahmudlar adlı nahiyədəki Abbas, İblis (?) hisarı, Pazarcıq və Susuzca kəndlərində yaşayırdı.⁹⁷²

8. Qoç Hisar (Şərəfli)

Bu gün Ankaraya bağlı Qoç hisar qəzasında XVI əsrin əvvəllərində yaşayan oymaqlardan bəziləri İç-eldən, bəziləri də Adana bölgəsindən gəlmişlər. Bunlardan biri də run quş (urun quş) oymağı idi. Onun Adananın Saru cam yörəsindən gəldiyi bilinir. Həmin bu oymaq arasında 133 nəfər vergi verən əhalisi olan bir çəpni təşəkkülü görünür.⁹⁷³ Bir az yuxarıda Adananın Saru cam yörəsində kiçik bir çəpni oymağının yaşadığını demişdik.

9. Hamid

XVI əsrdə Hamid sancağının Göl hisar qəzasında da 70 nəfər vergi verən əhalisi olan çəpni adlı bir oymaq yaşayırdı.⁹⁷⁴

10. Çorum

XVI əsrdə Çoruma bağlı Alp oğuz adlı bir kənddə çəpni özü adlı bir camaat, yəni bir oymaq müşahidə edilir.⁹⁷⁵ Bu icmanın öz adını çəpni özü, yəni çəpni vadisi adlı bir yerdən alması ehtimal olunur.

---

⁹⁷⁰ Əhməd Rəfiq. Həmin əsər, s. 121.

⁹⁷¹ F. Sümər. Həmin əsər, s. 445.

⁹⁷² F. Sümər, həmin əsər, s. 442-443, 480-482.

⁹⁷³ F. Sümər. Həmin əsər, s. 443, 481.

⁹⁷⁴ Hamid sancağı dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 121, 155 a.

⁹⁷⁵ Çorum sancağı dəftəri, № 444, 38 a-b.

Türkiyədəki çəpnilərə dair əldə edilən məlumat bunlardan ibarətdir. Həm yer adları, həm də oymaqlar çəpnilərin ən qələbəlik oğuz boylarından biri olduğunu, onların Türkiyənin fəth edilməsində və məskunlaşdırılmasında birinci dərəcəli rol oynamış boylar arasında sayıla biləcəyini göstərir.

11. İran çəpniləri

Yuxarıda El Aldı bəyin ağqoyunlu xidmətində olan çəpnilərdən bəhs edilmişdi. Ağqoyunluların xələfi Səfəvilərin dayağı olan türk təşəkkülləri arasında da çəpniləri görürük. Ancaq onlar qələbəlik deyildilər və ikinci dərəcəli oymaqlar hesab olunurdular.

Təhmasib dövründə qorucular, yəni Səfəvi qvardiyası arasında çəpnilər də vardı.⁹⁷⁶ Təhmasibin hökmranlığının ilk illərində çəpnilərdən Məqsud bəyi tanıyıyıq.⁹⁷⁷ Rumlu Həsən bəy 953-cü ildə (1546) Gürcüstan səfərindən, çəpni qorucularının başçısı Şahqulu ilə şəxsən özünün bir başqında iştirakını nəql edir.⁹⁷⁸ Çəpnilərə mənsub Şah Əli Sultan adlı bir bəyin 955-ci ildə (1548) Van hakimi olduğunu və Qanununin buranı mühasirəyə aldıqdan sonra şəhəri ona verdiyini həmin müəllifdən öyrənirik.⁹⁷⁹ Həmin hökmdar dövründə çəpnilərdən Süleyman Çələbi Urmiya hakimi idi. O həmin il Gürcüstana təşkil etdiyi bir axında uğursuzluğa düçar olmuş, özü də kürdlər tərəfindən öldürülmüşdü.⁹⁸⁰ Qarabağ bəylərbəyisi Qacar Ziyad oğlu Şahverdi Sultan ilə gürcü bəylərindən biri arasında baş verən vuruşmada Çəpni Məhəmməd bəy də iştirak etmiş və igidlik göstərmişdi.⁹⁸¹ Şah Təhmasibin ölümündən sonra taxta çıxacaq hökmdar barədə əmirələr arasında baş verən ixtilaf və çəkişmədə çəpnilərə mənsub Cəlal Əli şahın da adı çəkilir.⁹⁸²

Şah Abbas dövründə çəpnilərdən Uğurlu Sultanı və Murad xan Sultanı tanıyıyıq. Uğurlu Sultan 1014-cü ildə (1605-1606) Fümən hakimi idi.⁹⁸³ Murad xan Sultana gəlincə, o, 1017-ci ildə (1608-1609) Urmiya qalasını tutmaq tapşırığı alan bəylər arasında idi.⁹⁸⁴

Səfəvi xidmətindəki çəpnilər buraya Anadoludan gəlmişdilər. Onların mühüm bir qisminin Trabzon çəpnilərindən olduğunu söyləyək.

---

⁹⁷⁶ Həsən Rumlu, s. 316.

⁹⁷⁷ Həmin əsər, s. 119.

⁹⁷⁸ Həmin əsər, s. 316.

⁹⁷⁹ Həmin əsər, s. 330.

⁹⁸⁰ Həmin əsər, s. 339.

⁹⁸¹ Həmin əsər, s. 393; Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 88.

⁹⁸² Həmin əsər, s. 476.

⁹⁸³ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 514.

⁹⁸⁴ Həmin əsər, s. 797.

17. SALUR

Oğuzların tarixində mühüm rol oynamış boylardan biri də salurlardır.

Monqol dövrünə qədər bu boyun adı salğur şəklində yazılırdı. Rəşidəddinin verdiyi əfsanəvi tarixə görə, oğuz hökmdarı Dib Yavkunun böyük bəylərindən Ulaş və onun oğlu Ulat, habelə İnal xanın vəziri və naibi bu boydan idilər. Orada həmçinin İnal xanın oğlu İval Soyram Yavkunun vəzirinin də salurlardan olduğu yazılmışdır.

Dədə Qorqud dastanlarına gəlicə, bu dastanlarda təsvir olunan oğuz elində salurlar ən şərəfli yer tuturdular. Doğrudan da, bu oğuz elinin qüdrətli hakimi Qazan bəyin salurlardan olduğunu bilirik.

Aşağıda bəhs ediləcəyi kimi, Xəzəraxası türkmənləri arasında salurlar çox qələbəlik halda idilər. Bu, boyun mühüm bir qisminin qərbə köçməmiş olduğunu göstərir.

Xəzəraxası türkmənləri aralarındakı ən ali təşəkkülün salurlar olduğunu söyləyirdilər. Halbuki onlar bəlkə də salurların səlcuq fəthatlarında iştirak etdiklərini, Farsda öz adlarını daşıyan bir dövlət qurduqlarını, Anadolunun məskunlaşdırılmasında geniş miqyasda rol oynadıqlarını və Qazı Bürhanəddin kimi böyük şəxsiyyətlər yetirdiklərini bilmirdilər. Bütün bunlar salurların oğuz elinin kınık, kayı və əfşar kimi ən böyük qollarından biri olduğunu göstərir.

Səlcuqlar Qərbi İrana gələndə Şəhrizor, Kirmanşah və Daquqa yөрələri, yəni daha sonralar Kürdüstan adlanan bölgə kürd Ənnaz oğullarının əlində idi. 495-ci ildə (1101) bu bölgənin hələ zəbt edilməmiş torpaqlarından mühüm bir qismi müasiri olan bir çox türkmən əmirləri kimi təkbaşına fəaliyyət göstərən Qara Beli adlı (yaxud ləqəbli) bir salur bəyi tərəfindən fəth olundu.⁹⁸⁵

Bu salur bəyinin özündən bir daha bəhs edilmədiyi bir yana, oğulları barədə də hər hansı bir məlumat verilmir. Ancaq Qara Beli xanədanının (beyt ül-Qara Beliyyə) həmin əsrin sonlarına qədər öz varlığını mühafizə etdiyi bilinir. Xanədanın əlindəki yer Qara Beli ölkəsi adlanmış, Bağdaddan Marağaya gedən ana yolda, Dinəvərlə Marağa arasındakı bir keçid də XII əsrin sonlarına qədər Qara Belinin adını daşımışdır.

Ancaq salurların Səlcuqlar dövründəki rolları Qara Belinin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmamışdır. Həmin əsrdə Sır-Dərya boyundan gələn yeni bir oğuz elati arasındakı salurlar Qara Beli salurlarından daha mühüm bir rol oynamağa müvəffəq olmuşlar.

---

⁹⁸⁵ İbn ül-Əsir, X, s. 144.

Salğur Fars atabəyləri

İrənin böyük cənub əyaləti olan Fars Alparslan tərəfindən fəth edilmişdi. Sultan Məhəmməd Tapar zamanında bu bölgəyə Əmir Çavlının vali təyin edildiyini bilirik. O, Farsda səlcuq hakimiyyətini qüvvətləndirdi. Sultan Mahmud hökmdar olanda (1117) qardaşı Səlcuqu (yaxud Səlcuqşah) bu ölkəyə hakim göndərib əmir Qaracanı da ona atabəy təyin etdi. Ancaq Səlcuq öz qardaşı Məsudla birlikdə əmisi Sultan Səncərə qarşı girişdiyi vuruşmada məğlub olduğu üçün ölkəsini itirdi. Sultan Toğrul buranı azyaşlı oğlu Alparslana verdi, məşhur əmir Məngü Bars ona atabəy oldu. Məngü Bars Alparslanın kiçik yaşda olması və heç cür bitib-tükənməyən səltənət qovğaları üzündən Farsı istədiyi kimi idarə etmiş və türk məmurlərindən özünə sadıq güclü bir ordu yaratmışdı. O, 1138-ci ildə İraq Səlcuqları hökmdarı Məsuda qarşı üsyan edib üsyanda öləndə Fars onun adamlarından olan Boz Abanın əlində qaldı. Ehtimal ki, elə bu Məngü Bars zamanında (1132-1138) Sır-Dərya boyundan qopan bir türkmən dalğası Xuzistana qədər gəlmişdi. Bu elatdan əfşar bəyi Arslanın oğlu Yaqub Xuzistan qəsəbəsində yurd salmış, həmin elatdan olan salğurların başçısı Məvdud isə Kənduman yazısından Kuh-Giluyə yazısınaqədər uzanan yerdə çadırlarını qurmuşdu. Təxminən elə o vaxtlar mühüm bir yıva qolunun da Şəhrizor tərəflərində yaşadığını bilirik. Bu yıvaların da həmin elata mənsub olması ehtimal edilir.

Salğur Məvdud atabəy Boz Abanın yaxın əmirlərindən biri oldu. Hətta Boz Aba 542-ci ildə (1147) Sultan Məsudun üstünə yürüş edərkən salğur Məvdud Şirazda onun naibi sifətilə qalmışdı. Boz Aba Həmədan civarında öldürüldükdən sonra səlcuqlardan Sultan Mahmud oğlu Məlik şah Farsa hakim olmuşdur. Bu ərəfədə (542-543-1147-1148) Məvdud Kəndumanda ölmüş və yerinə oğlu Sunqur keçmişdi. Sunqur Məlik şahın atabəyi oldu; o özü ağıllı bir adam idi, həm də qələbəlik bir oymağı vardı. Öz qohumlarından birini öldürdüyü üçün Sunqur əyləncə düşgünü, pəhləvan güləşdirmə azarına mübtəla, qabiliyyətsiz bir insan olan Məlik şahı Farsdan qovdu (543-1118), öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün adət mucibincə Sultan Toğrulun oğlu Məhəmmədi məlik elan etdi. Beləliklə, iqtidar təmamilə onun əlinə keçdi. Atabəy Sunqur Şir Barik (şir bar bəy?) ünvanını daşıyırdı.

Xuzistandakı əfşarların başçısı Arslan oğlu Yaqub ehtimal ki, Farsı atabəy Sunqurun əlindən almaq üçün Şiraza yürümüş və iki oğuz bəyi arasında baş verən bir çox vuruşmalardan sonra Yaqub bəy məğlub olaraq Xuzistana geri çəkilməmişdi. Sunqur Farsı 14 il ədalətlə idarə etdikdən sonra 555-ci ildə (1160) öldü və yerinə qardaşı Zəngi keçdi.

Səlcuq hökmdarı Arslan şahın 571-ci ildə (1175-1170) vəfat etməsi səbəbilə Xuzistanda olan qardaşı Sultan Məhəmməd hərəkətə keçdi, ancaq Pəhləvana məğlub olaraq Vasitə, oradan da Farsa Zənginin yanına getdi.

Pəhləvanla təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən Zəngi Məhəmmədi Pəhləvana təslim etməyə məcbur oldu.

571-ci ildə Zənginin oğlu Tiklə atasının yerinə keçdi. Tiklə öz əmisi oğlu (atabəy Sunqurun oğlu) Müzəffərəddin Toğrulun üsyamı ilə qarşılaşsa da, Toğrul asanlıqla zərərsizləşdirildi. 591-ci ildə Tiklə öldü və yerinə qardaşı Səd keçdi. Səd də sələfləri kimi enerjili bir hökmdar idi; Kirmanı öz ölkəsinə qatdı. Məşhur şair Şeyx Sədi öz təxəllüsünü bu salğur hökmdarının adından almışdır.

Atabəy Səd 628-ci ildə (1230-1231) öldü. Əbubəkr salğur hökmdarı oldu. O da qabiliyyətli bir hökmdar idi. Qədimdən bəri mühüm bir ticarət mərkəzi olan Qeys adasını, sonra isə Katif, Bəhreyn və Oman sahillərini zəbt etdi. Əbubəkr bunu ticarəti inkişaf etdirmək qayəsi ilə edirdi. Ticarətə nə qədər əhəmiyyət verdiyi ondan məlumdur ki, onun inşa etdirdiyi əsərlərin çoxu rabatlardır. Bu böyük salğur hökmdarı Şirazda bir xəstəxana da tikdirmişdi. Şeyx Sədi məşhur «Gülüstən» əsərini bu zata ithaf etmişdir.

Əbubəkr monqolları öz süzereni tanımaq şərti ilə ölkəsinin qan və atəş içində qalmasının qarşısını almışdı. Bununla əlaqədar monqol xaqanı Ügedeyin ona Kutluq xan ünvanını verdiyini bilir.

Əbubəkr axırıncı böyük Salğur hökmdarıdır. Onun 658-ci ildə (1259-1260) ölməsilə salğurların parlaq dövrü sona yetdi. Yerinə xəstə olan oğlu Səd keçsə də, hökmdarlığının 17-ci günü öldü və onun oğlu Məhəmməd hökmdar elan edildi. Məhəmməd hələ uşaq olduğu üçün anası Tərkən xatun ona naiblik edirdi. Ancaq Məhəmməd də çox yaşamadı, 661-ci ildə öldü və Zəngi oğlu Səd oğlu salğur şah oğlu Məhəmməd şah hökmdar oldu. Məhəmməd şah zəif bir şəxsiyyət idi; 8 ay hökmdarlıq etdikdən sonra Tərkən xatun tərəfindən öldürüldü, yerinə qardaşı Səlcuq şah keçdi. Səlcuq şah da Tərkən xatunu öldürdüyü üçün Hülakü Tərkən xatunun qardaşı olan Yəzd atabəyinin yalvarışı nəticəsində Farsa bir ordu göndərdi. Monqollar Səlcuq şahı yaxalayıb qətlə yetirdilər (663-1264-1265). Salğur taxtına Sədin qızı Abaş xatun oturduldu. Ancaq o, bir il sonra Farsdan gətirilərək Hülakünün oğlu Məngü Təmirə arə verildi. Farsı onun adından monqolların təyin etdiyi məmurlar idarə etməyə başladılar. Abaş xatun 685-ci ildə (1286-1287) öldü və monqol adətinə görə dəfn edildi.⁹⁸⁶

Salğurlar öz ədaləti və abadlıq fəaliyyəti ilə, alim və şairləri himayə etmələri ilə gözəl xatirələr qoyub getmiş bir türk xanədanıdır. Onların sayəsində Fars ölkəsi İslam dövründə özünün ən məsud günlərini yaşamışdır. Bunu tərəddüdsüz söyləyə bilərik. Türk xanədanlarının çoxu kimi onlar da öz ölkələrində

---

⁹⁸⁶ Fars atabəyləri haqqında: Əfdal Kirmani, Bədayi ül-əzman, indeks; Yenə onun, əl-Müzaf ilə bədayi-l-əzman, s. 29-30, 32, 33, 44-48; Rəşidəddin, Cami ət-təvarix, Səlcuqlar fəslı, s. 166; Əkbər üd-dövlət is-Səlcuqiyyə, s. 145-146, 153, 154-156, 170-171; Qazi Beyzavi, Nizam üt təvarix, s. 85-91, Vəssaf, Tehran, 1338 ş., 146-190; Zərxub Şirazi, Şiraznamə, s. 48-64; Həmdullah Mustovfi, Tarixi-güzidə, s. 501-507.

çoxlu ictimai əsərlər vücuda gətirmişdilər. Şeyx Sədi əsərlərini bu xanədanın təşviq və himayəsi sayəsində yarada bilmişdir.

Salğurlar qövmi mənşələrini də unutmamışdılar. Öz pullarına mənsub olduqları boyun damğasına basmaları,⁹⁸⁷ bunun ən böyük dəlilidir. Bundan başqa, xanədan üzvləri arasında daim türk adı daşıyan şəxslər olmuşdur.

Salğur xanədanı ortadan qalxdıqdan sonra da onların başlıca dayağını təşkil edən türkmənlər öz varlıqlarını qoruyaraq, Farsda yaşadılar. XIV əsrin ortalarında Farsdakı bu türkmənlərin başçıları Cəlaləddin Təyyib şahla Salğur şah idi. Bunlardan başqa, müzəffərilərdən Şah Şüca Təbrizi zəbt etdiyi zaman (1282) əmir Müzəffərəddin Salğuru vəzir təyin eləmişdi.

Anadolu

Salurların çox əhəmiyyətli bir qolu qərbə keçməyərək öz qədim yurdunda qalmışdı. Göründüyü kimi, onlardan ayrı-ayrı qollar İranın Kürdüstan və Fars bölgələrində yurd salaraq, siyasi fəaliyyət göstərdilər. Bütün bunlara baxmayaraq bəzi tarixi məlumatlar, yer adları və oymaqlar salurların Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında mühüm rol oynayan boylardan biri olduğuna şübhə yeri buraxmır.

Həqiqətən tariximizdə müstəsna bir şəxsiyyət olan alim, şair, müharib, Sivas-Kayseri və digər bəzi yerlərin hökmdarı Qazı Bürhanəddinin salurlardan olduğunu əvvəlcə söyləmişdik. XIII əsrdə Misirə gedərək məmlük sultanları yanında böyük etibar qazanan fəqih və üç dildə şer yazan Divrikli Məhəmməd ibn Mustafa ibn Zəkəriyyə ibn Xoca Həsən⁹⁸⁸ də həmin boya mənsub idi. Onlardan başqa, XIII əsrin ikinci yarısında Dənizli tərəfinin uc (hüdüd) bəylərindən salur bəyin⁹⁸⁹ də salurlardan olduğu üçün bu adı daşdığı ehtimal edilir.

Yer adlarına gəlicə, salurlar cədvəlimizdə yeddinci sırada dururlar.⁹⁹⁰ Yalnız bu keyfiyyət onların Anadoluya neçə qələbəlik elatlar halında gəldiklərini göstərməyə kifayətdir. Bundan başqa, həmin əsrdə Anadoluda bu boya mənsub çox əhəmiyyətli oymaqlar da müşahidə olunur.

1. Trablis-Şam

XVI əsrdə Trablis-Şam yörəsində olduqca qələbəlik bir türkmən icması yaşayırdı. Onlar Trablis-Şam dağlarında yaylağa çıxır, qışda isə çöldəki Tədmur vahəsinə enirdilər. Bu icma çoxusu Çuxurovada yerləşmiş olan üç-ox türkmənlərinin qalığı kimi görünür. İcmanın böyük qismi iki oymaqdan ibarət idi. Səluriyyə və çoğuniyyə. Bu adların salur və çoğunlu sözlərinin ərəbcə şəkilləri

⁹⁸⁷ Buna ilk dəfə diqqəti cəlb edən F. Köprülü olmuşdur. Osmanlı imperiyasının etnik mənşəyi məsələləri, s. 252-253.

⁹⁸⁸ İbn Tağrı-Birdi, əl-Mənxəl üs-safi, 385 a-b.

⁹⁸⁹ Aksarayı, Mütəmərət ül-əxbar, s. 71.

⁹⁹⁰ Cədvələ bax.

olduğu şübhəsizdir. Qanuni dövründə bu salur oymağı 25 obadan meydana gəlirdi. II Səlim zamanında salurların sayının artdığı görünür.⁹⁹¹ Bu salurlara dair axırıncı xəbər onların XVII əsrin sonlarında Hama-Xümus arasındakı torpaqlarda yerləşdirilən türkmən oymaqları içində olduqlarıdır.

2. Tarsus

Bu bölgədəki böyük boylardan biri də ulaş boyu idi. Ulaş boyun başçısı olmuş bir bəyin adıdır. Ulaş oğulları ən məşhur varsaq bəylərindən sayılır. Fatehin vəziri Rum Məhmət paşanı 874-cü ildə (1469) tar-mar edən varsaq bəylərinin rəhbəri Uyuz bəyin (əsil adı Hüseyn) Ulaş ailəsindən olduğunu bilir. Ulaş boyunun yurdu Tarsusun şimal-qərbindən başlayıb Bulqar dağınadək uzanırdı. Böyük bir təşəkkül olan Ulaş boyu bayındır (41 cəməət), Orxan bəyli və s. obalara ayrılmışdı.⁹⁹²

925-ci ildə (1519) Ulaş boyuna bağlı salur obası bir az yuxarıda göstərilirdi kimi 10 qola (cəməət) ayrılmışdı. Onlardan hər birinin bir tarlada əkinçilik etdiyi bilinir.⁹⁹³

Ulaş ailəsinin boyun hansı obasına mənsubiyyəti məsələsinə gəlincə, aqla gələn ilk ehtimal onların bayındırlardan olduğudur. Çünki boyun ən böyük obası bayındırlardan meydana gəlirdi. Ulaş adı isə ailənin salurlardan olması ehtimalını təlqin edir. Bu fəslin əvvəlində dediyimiz kimi, Dib Yavkunun bəyləri arasında salurdan Ulaş bəy vardı, həmçinin Dədə Qorqud dastanlarının baş qəhrəmanı Salur Qazanın atasının adı Ulaş idi.

Həmin tarixdə (925-1519) Adana bölgəsindəki qara isalu təşəkkülü arasında salur (28 vergi evli), hacılı yörəsində isə Şeyx Salur (48 nəfər vergi verən əhali) adlı oymaqlar müşahidə edilir.⁹⁹⁴

3. Kars (Qədirli)

Bu sancaqda 39 nəfərlik salurlu adlı bir oymağa təsadüf olunur. Bu oymağın digər bir adı da çörmük idi.⁹⁹⁵

4. Qoç Hisar

Bu yörədə I Səlim dövründə (1512-1520) salihlər və salur adlı 81 vergi evli bir oymaq yaşayırdı.⁹⁹⁶

5. Konya

II Bəyazid dövründə Ərəylinin şimalındakı Qaraca dağ yörəsində günəli və salur oymaqlarının yaşadığını görürük. Məzkur dövrdə bu oymaqların vergi

---

⁹⁹¹ Mühimmə dəftəri, № 1, s. 1281, № III, s. 47; F. Sümər, Üç-ox oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 457, 488-491.

⁹⁹² Varsaqlar və Ulaş boyu haqqında məlumat üçün; F. Sümər, Çuxurova tarixi haqqında araşdırmalar, s. 70 və ardı.

⁹⁹³ F. Sümər, Üç-ox oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 454 – 455, 486-487.

⁹⁹⁴ F. Sümər, həmin əsər, s. 455-456, 487.

⁹⁹⁵ Kars sancağı dəftəri, TKYM arxivi, № 168, s. 29 b.

⁹⁹⁶ F. Sümər, həmin əsər, s. 487.

ödəyən əhalisi 482 nəfər idi, başlarında sipahizadələr olan Kərəm oğulları vardı.⁹⁹⁷ Konya bölgəsi salur yer adlarının ən çox olduğu bölgələrdən biridir.

6. Niydə

Bu sancağın Qara hisar qəzasında XVI əsrdə salurlardan bir oymağın yaşadığı məlumdur. Bu salur oymağı yəhyaşu, ağbaşlı, qayır xanlı və s. oymaqlarla Ala dağda yaylağa çıxırdı.⁹⁹⁸

7. Həmid sancağı

Bu sancaqdakı yörüklər arasında da XVI əsrdə 130 nəfər vergi ödəyən əhalisi olan salur adlı bir oymağın yaşadığını bilirik.⁹⁹⁹ Bu sancaqda salurlara aid xeyli yer adına da təsadüf edilir.

8. Boz-ox

Bu yörədəki mühüm təşəkküllərdən biri olan söklən boyu arasında salur adlı kiçik bir oba da vardı.

9. Ulu yörük

Ən axırda bəhs etdiyimiz salur oymağı olduqca mühüm bir təşəkküldür. Ulu yörükün orta pərə qoluna mənsub olan bu təşəkkül Amasyanın güney yörəsində yaşayırdı. Bu salurlar ağ salur adını daşıyır. Yavuz Səlim dövründə Məhmət Kətxuda (95 nəfər vergi verən), Hacı Qaya (27), axınçılı (32), Əmət Kətxuda (25), ala bozlu, yaxud İldəyən Kətxuda (33) olmaqla 5 qola ayrılmışdı. 982-ci ildə ağ salurların sayı (vergi verən) 803 nəfər olmuşdur.¹⁰⁰⁰

Beləliklə, XVI əsrdə Anadoludakı salur adlı təşəkküllər bunlardan ibarətdir. İndi də bu boyun Xəzərərxaşası türkmənləri arasındakı varlığından bəhs edək.

10. Xəzərərxaşası türkmənləri

Salurlar Xəzərərxaşası türkmənlərinin meydana gəlməsində birinci dərəcəli rol oynayan çavuldur, iğdır, eymür, karkın kimi boylardan biridir. Hətta əlimizdəki məlumatlara görə birincisidir.

Salurlar qədimdən bəri Manqışlaqda yaşayırdılar. Onların buraya eymür, döyər, çavuldur, karkın boylarına mənsub böyük qollarla Şah Məlikin öldürülməsindən sonra oğuz eli arasında başlayan qardaş qırğını nəticəsində gəldikləri nəql edilir. Biz X əsrdən bəri Manqışlaq yarımadasında türkmənlərin yaşadıklarını bilirik.

XVI əsrdə salurların Manqışlaqda qələbəlik bir halda yaşadıkları müşahidə edilir. Bunlar orada içki (iç) salur və taşqı (dış) salur olmaq üzrə iki qola ayrılmışdılar. Salurlar həmin əsrin sonlarına doğru manqıtlar (noqaylar) tərəfindən oradan tamamilə çıxarıldılar. Bunun nəticəsində salurların bir qismi Ətrək və Gürgən çayları bölgəsində, əsas kütləsi isə Xorasanda yurd saldı. İki çay arasına

⁹⁹⁷ F. Sümər, həmin əsər, s. 455-456, 487.

⁹⁹⁸ F. Sümər, həmin əsər, s. 487.

⁹⁹⁹ F. Sümər, həmin əsər, s. 456, 488.

¹⁰⁰⁰ F. Sümər, həmin əsər, s. 453, 486.

gələn salurlar ohlu (oxlu) və eymərlərlə birlikdə yaşayırdılar. Bu kütləyə sayın xanlı, yaxud yaxa türkmənləri deyilir.

1007-ci ildə (1598-1599) Şah Abbasın Astarabad bölgəsinə yürüşü nəticəsində digər sayın xanlı türkmənləri kimi salurlar da Səfəvi hökmdarına öz itaətlərini bildirmişlər.¹⁰⁰¹

Əbülqazinin nəql etdiyi rəvayətlərə görə¹⁰⁰² ər sarı adlı türkmən icması salurlardan (içki salur), yomut, təkə, sarıq adlı türkmən icmaları da yenə bu boydan (taşqı salur) çıxmışlar. Rəvayətlər doğrudursa, bu güncü Xəzəraxası türkmənlərinin bəlkə də yarısından çoxunun salurlardan olduğunu qəbul etmək lazımdır.

XIX əsrin ortalarında doğrudan-doğruya salur adını daşıyan türkmən icması Mərv ilə Herat arasında, Mürqab boyunda yaşayırdı. Rəvayətlərdə onlardan çıxdıqları söylənən sarıqlar da salurların ən yaxın qonşuları idi. Vamberi (1863) salurların 8.000 çadır olduqlarını və aşağıdakı obalardan meydana gəldiklərini yazır.¹⁰⁰³

1. Yalavac (yaz, tizi, sakar, ordu xoca obacıqlarına ayrılırdı).
2. Qaraman (alam, görcikli, bəy böləyi).
3. Ana böləyi (yadçı, Buxara, bəkəşli törə (?), Teymur).

18. EYMÜR (EYMİR)

XVI əsrdə Anadoluda bu boya aid 71 yer adına təsadüf edilir.¹⁰⁰⁴ Bu rəqəmlə eymərlər siyahıda dördüncü sıranı tuturlar. Eymür yer adlarından bir çoxu Sivas-Tokat bölgəsindədir. Yenə həmin əsrdə Anadolunun müxtəlif yerlərində eymür adlı oymaqlar müşahidə olunur. Bu boyun adı Anadoluda daha ziyadə eymir (hətta bəzən bəlkə də imir), İran və Xarəzm türkmənləri arasında isə eymür şəklində tələffüz edilir.

1. Hələb türkmənləri

Hələb türkmənləri arasındakı eymür oymağı Qanuni dövrünün ilk illərində 4 qola ayrılmışdı. Əffan Kətxudanının idarəsindəki birinci qolun əhalisi vergi ödəyən 177 nəfər idi. İkinci qol isə qaragöz adını daşıyır. Bu qolun əhalisi 55 nəfər idi. Üçüncü eymür qolu Çarıq oğlu Əhməd Kətxudanının buyruğunda göstərilir. Onun əhalisi 86 nəfər idi. İlyas adlanan dördüncü qol digər qollardan ayrı yaşayırdı. Həm də bu qolun əhalisi digərlərinə nəzərən çox az, cəmi 19 nəfər idi.

978-ci ildə (1570-1571) eymür oymağının vergi mükəlləfiyyətli əhalisinin sayı 453-ə yüksəlmişdi. Onlar XVII əsrdə də əski həyat tərzlərini davam

¹⁰⁰¹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 580, 583, 588.

¹⁰⁰² Şəcərəyi-tərakimə, s. 69-72.

¹⁰⁰³ Orta Asiyaya səyahət, s. 304.

¹⁰⁰⁴ Cədvələ bax.

etdirmişlər.¹⁰⁰⁵ Bu eymlər də 1101-ci ildə (1690) təşkil olunan Avstriya səfərinə çağırılmışlar. 100 atlı ilə bu səfərdə iştirak etmələri əmr olunan eymlərə Hacı Qadir bəy və başqaları başçılıq edirdilər.¹⁰⁰⁶ Həmin ərəfədə eymür oymağı aşağıdakı əsas qollara ayrılmışdı: bunsuzlu eymür, dündarlu eymürü, tosun eymürü, qaragözlü eymürü, çarıq eymürü, Əffan eymürü, sancaqlı eymürü, Yusif eymürü, Hacı Bayram eymürü, əşarlı eymürü.

Bu eymlər 1104-cü ildə (1692-1693) Xümus sancağında yerləşdirilmişlər. Ancaq 1124-cü ildə (1713) eymlərin buradan götürülərək Amik gölü yaxınlığındakı Murad paşa körpüsü dərbəndinə nəql edilmələri əmr olunsada, bu qərar lazımi səviyyədə tətbiq edilməmiş və onların təkrar əvvəlki məhəllərində yerləşdirilmələri qərara alınmışdır.¹⁰⁰⁷

Bu eymlər XVIII əsrin ikinci yarısında da öz varlıqlarını davam etdirirdilər. Niburun türkmən oymaqları siyahısında eymlərin 500 çadır olduqları bildirilir.¹⁰⁰⁸

2. Dulqədirlı

a) Maraşdakı dulqədirlı ulusu arasında yaşayan eymür oymağı böyük bir təşəkküldür. 1525-ci ildə bu eymlərin 48 obadan ibarət olduğu bilinir. Bu obaların çoxu Maraş və ona bağlı Pazarcıq, Quru pınar və Haruniyyə nahiyələrində qışlayır, Axır və Sandıq dağlarına yaylağa çıxırdılar. Onların əksəriyyətinin qışlaqlarda əkinçilik etdiyi, hətta bəzilərinin çəltik yetişdirdikləri də məlumdur. Maraş bölgəsindəki eymlər XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Maraş və Ayntəb kəndlərində yerləşməyə başlamışlar.

Dulqədirlı ulusunun başlıca oymaqlarından biri olan küşnə isə Eymür oğlu adını daşıyır. Görünür, oba öz adını Eymür adlı bir şəxsdən almışdır.

b) Kars (Qədirlı) bölgəsində yaşayan eymlər 971-ci ildə (1563-1564) on üç qola ayrılmışdılar. Onlar da Maraş bölgəsindəki qardaşları kimi qışlaq və yaylaqlarda iki cəbhəli həyat yaşayırdı, qışlaqda əkinçiliklə, yaylaqda heyvandarlıqla məşğul olurdular. Bu eymlər öz adlarını Eymir adlı bir bəydən alırdılar. Həmin il (971) hamısı da sipahi və sipahizadəganlar olan Eymirin oğullarını da müşahidə edirik.

c) Boz-ox bölgəsindəki eymlər təşəkkülü gündəşludən bir qol ilə birlikdə qara yuvaçılı oymağını meydana gətirir. Bu eymlər təşəkkülü Maraş eymlərinin bir qolunu təşkil edirdi.¹⁰⁰⁹

3. Yeni-el

¹⁰⁰⁵ F. Sümər, Üç-ox oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 460-461, 492-493.

¹⁰⁰⁶ Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əşirətləri, s. 82.

¹⁰⁰⁷ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 106; Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 64-65, 68, 94.

¹⁰⁰⁸ Ərəbistan səyahət, s. 338.

¹⁰⁰⁹ F. Sümər, həmin əsər, s. 462-464, 494-498.

Yeni-eldəki eymlər Hələb türkmənləri arasındakı eymlərin bir qolundan meydana gəlmişdir. III Murad dövründə Yeni-el eymləri Əhməd Kətxuda (110 nəfər vergi verən əhali), əfşarlı eymiri (27), Səncərli eymiri (44), Polad Kətxuda eymiri (34), Məhmət Kətxuda eymiri (11) adlı yeni qollara ayrılmışlar.¹⁰¹⁰ Onlar haqqında bildiyimiz ən son şey Yeni-el eymlərindən 50 evlik bir cəmətin 1102-ci ildə (1690-1691) Qır-şəhərdəki Tokat icarə torpağına bağlı Nüsrətli kəndinə yerləşmələridir.¹⁰¹¹ Bunlardan başqa, dulqədirlə eymirinə mənsub 45 nəfərlik bir eymir obasının da Yeni-eldə yaşadığını və əkinçilik etdiyini bilirik.

4. Boz-ulus

III Səlim dövründə Boz-ulus arasında Hacı Süleyman Kətxudanın rəhbərlik etdiyi 148 nəfər vergi mükəlləfiyyətli bir eymir oymağı müşahidə olunur.¹⁰¹² Bu oymaq Hələb türkmənləri, yaxud dulqədirlə ulusu arasında yaşayan eymlərin bir qolu idi.

5. Adana

XVI əsrdə bu bölgədə yaşayan qara isalu boyu arasında eymir ilyaşlı adlanan çox kiçik bir təşəkkülə təsadüf edilir.

6. Söyüt

XVI əsrdə söyüt yürükləri arasında eymürlü adlı bir oymaq vardı. Bu oymaq 59, 13 və yenə 13 vergi evi olmaq üzrə üç qola ayrılmışdı.¹⁰¹³

7. Aydın

Aydın yörəsindəki qaraca qoyunlular arasında eymlər və Sarı Eymir oğlu İsa adlı iki oymaq vardı. Bunlardan eymlər yaxud imirlər adını daşıyan oymaq 111 nəfər, Sarı Eymir oğlu İsa oymağı isə 71 nəfər vergi verən əhalidən ibarət idi.¹⁰¹⁴

8. İran eymləri

Səfəvi dövründəki əsas qızılbaş boylarından birinin zülqədər (dulqədər) boyu olduğu məlumdur. Bu boyun adı onun Türkiyədəki dulqədər ulusundan ayrılmış bir qol olduğunu açıqca göstərir. Zülqədər boyunu meydana gətirən obalardan biri də eymir obası idi. Elə buna görə də eymir obası dulqədirlə ulusu arasında gördüyümüz böyük eymir təşəkkülünün İrana gəlmiş bir qoludur.

Təhmasib dövründəki zülqədər əmirlərindən Şir Hüseyn bəyin eymir obasına mənsub olduğu məlumdur. Qanuni 942-ci ildə (1535-1536) Azərbaycandan İstambula qayıdarkən Vanı zəbt etməyə gələn Şah Təhmasib Qacar

---

¹⁰¹⁰ F. Sümər, həmin əsər, s. 464, 498.

¹⁰¹¹ Əhməd Rəfiq, həmin əsər, s. 95.

¹⁰¹² F. Sümər, həmin əsər, s. 464-465, 499.

¹⁰¹³ F. Sümər, həmin əsər, s. 466, 499.

¹⁰¹⁴ F. Sümər, həmin əsər, s. 466, 500.

Qara bəylə eymür Şir Hüseyn bəyi ön keşikçilər kimi qabağa göndərmişdi.¹⁰¹⁵ Şah Abbas dövründə dulqədir əmirlərləndən Kəlbəli Sultan ilə oğlu Xəlil Sultanın da eymürlərdən olduğunu bilirik.¹⁰¹⁶

9. Xəzərxçası türkmənləri

Eymürlərin mühüm bir qolu qərbə köçməyərək Manqışlaqda qalmışdı. Onlar da hər halda manqışların istilasını üzündən köhnə yurdlarını buraxıb cənuba endilər. XVI əsrin sonlarına doğru biz eymürləri Gurgan və Ətrək boyunda yaşayan yaxa türkmənləri arasında görürük. Osmanlı sənədlərində də onlar yaxa türkmənləri adlanırlar. Onların əsasən göklən, ohlu (oxlu) və salurlardan ibarət olduqları məlumdur. Eymürlər əhali baxımından köklən və ohlulardan daha az idilər. Onların bir qismi Gurgan boyunda əkinçilik edirdi. Şah Təhmasibin ölməsi nəticəsində baş verən daxili ixtilaf və çəkişmələr üzündən Astarabad bölgəsi Səfəvilərin nəzarətindən çıxmışdı. Həmin dövrdə eymürlərin başçısı Əliyar bəyin bacarığı sayəsində yaxa türkmənlərinin digər qolları onunla hesablaşdılar. Abbas hökmdar olanda çağatayların Astarabad bölgəsini də əllərinə keçirməmələri üçün eymür Əliyar bəyi xan ünvanı ilə Astarabad valisi təyin etdi.

Əliyar xan 1005-ci ildə (1596) öldü və Astarabad valiliyi onun oğlu Məhəmmədyara verildi. Ancaq oxlu türkmənləri onu tanımadılar və çarpışma zamanı hələ 20 yaş olmayan bu gənci öldürdülər. (1007-1598). Bu səbəbdən Şah Abbas Məhəmmədyarın qardaşı Qılinc bəyi Astarabada vali qoydu, ancaq o da oxluları ram edə bilmədi. Məcbur qalan Şah Abbas Qacar Ziyad xan oğlu Hüseyn xanı Astarabada vali göndərdi, özü də həmin il Gurgana gəldi. Bu bölgədə asayiş yaradan Səfəvi hökmdarı geri qayıdanda eymür Qılinc xanı ailəsi və nöqərləri ilə birlikdə paytaxta apardı. Eymürlər və salurların əyan-əşrəfi də Astarabad hakimi Hüseyn xanın məyyətinə daxil oldular.¹⁰¹⁷ Hazırda Gurgan çayı sahilində eymürlərdən 200 evlik bir qrup yaşayır. Bunlar həmin eymürlərin qalıqlarıdır.¹⁰¹⁸

19. ALA-YUNTLU

Bu boya aid XVI əsrdə 44 yer adına rast gəlinir.¹⁰¹⁹ Bunlardan başqa, həmin əsrdə xüsusilə Orta və Qərbi Anadoluda bəzi ala-yuntlu oymaqları nəzərə çarpır.

---

¹⁰¹⁵ Şərəf xan, həmin əsər, II, s. 186.

¹⁰¹⁶ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, II s.1085. İrandakı eymürlər və ya onların bir bölüyü 995-ci ildə (1587) Rey və onun yaxınlığındakı Rud-barda yaşayırdı və o vaxt başçıları Məhəmməd Hüseyn Sultan idi. (Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 335).

¹⁰¹⁷ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, s. 530, 545, 546, 580, 581, 587-588.

¹⁰¹⁸ Məsud Keyhan, həmin əsər, II, s. 106.

¹⁰¹⁹ Cədvələ bax: Təəccüblüdür ki, Türkiyədə məskun yerlər qılavuzunda (s. 44) indi bunlardan yalnız bir dənəsi görünməkdədir.

1. Atçəkən. Atçəkənlər arasındakı ala-yuntlular Turqut qəzasında yaşayırdılar. Bunlar II Bəyazid və I Səlim dövrlərində iki qol halında olub, vergi mükəlləfiyyətli əhalisi 228 nəfər olan birinci qol qoz viran, qozancalı yazısı (?), arıqlı dərəsi və böyrü dəlik adlarını daşıyan tarlalarda əkinçiliklə məşğul olurdu. Bu qola mənsub 5 nəfərin də sipahi olduğu bilinir. Bu sipahilər Ay doğdu oymağı ilə birlikdə Əlgən-virani adlı bir əkinliyə sahib idilər.

Digər ala-yuntlu qoluna gəlincə, divanə qışlası adlı əkində yaşayan bu qol (41 nəfər) yenə eyni qəzada yaşayan atçəkənlərin böyük təşəkküllərindən yapa oymağının obaları arasında görünür. Yapa oymağının başında Yapa oğulları dururdu. Yapanın nə zaman yaşadığı bilinmir. II Murad və Fateh dövrlərində bu ailədə Əli bəyi görürük. II Bəyazid zamanında isə Əli bəyin oğulları Əhməd bəylə Veys bəy ölmüş və ailənin başında Veys bəyin oğulları Əli, Şah Vəli və Piri qalmışdılar. Yapa oğulları XVI əsrdəki bəzi daxili hadisələrə qarışmışdılar.

Atçəkənlər arasındakı ala-yuntlulara əlavə olaraq bu boya mənsub 5 nəfərlik bir oymağın da Aksaray bölgəsində yaşadığını bildirək. XVI əsrin sonlarına doğru bu ala-yuntlu oymağının əkinliklərinin hərəsinin bir kənd halına düşdüyü görünür. Bu kəndlərdəki ala-yuntlu əhalisi (vergi verən) belə idi: Qozancalı yazısı (?) (33), Əlgən viranı (99), Qoz viran (69), Aralıq dərə (15), Böyrü dəlik (42), Yağar (69). Bunlardan başqa bəzi ala-yuntlular da İlqının Çavurcu kəndi ilə Çaxmaq və Dəli dinar (?) kəndlərində yerləşmişdilər.¹⁰²⁰

Bu məlumatlar Konya bölgəsinə ala-yuntlulardan mühüm bir qolun yerləşmiş olduğunu göstərir. Eyni dövrdə Aksaraya bağlı ala-yuntlu adlı 5 kəndin olması da bunu təsdiq edir.

2. Ankara

Məlum olduğu kimi, Orta Anadoluda oğuz boy adlarının ən çox olduğu bölgələrdən biri də Ankara sancağıdır. Oğuz boy adlarından çoxuna aid yer adlarına bu bölgədə rast gəlmək mümkündür. Ankara sancağında bu boyun adını daşıyan 3 kənd məlumdur. Bunlardan başqa, həmin bölgədə bu adda kiçik bir oymaq da vardır. 19 vergi evi olan bu oymaq Qüreys özü adlı bir əkinlikdə rəncbərlik edir.¹⁰²¹

3. Kastamonu

Bu bölgədəki ala-yuntlu oymağı Kastamonu sancağının Boy ovası (Boy abad) qəzasında yaşayır. Bu oymaq da Ankara yürükləri arasındakı ala-yuntlu oymağı kimi, çox kiçik olub, ancaq 20 nəfərlikdir (vergi verən).¹⁰²²

4. Uşaq yörəsindəki ala-yuntlular 169 nəfərlik (vergi ödəyən) bir oymaqdır. Bu oymağın bir qolu da dağınıq bir halda yaşayır.¹⁰²³

5. Məntəşə

¹⁰²⁰ F. Sümər, Üç-oxlu oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 467.

¹⁰²¹ Həmin əsər, s. 468.

¹⁰²² Həmin əsər, göstərilən yer.

¹⁰²³ Həmin əsər, s. 468-469.

Bu bölgədə iki ala-yuntlu oymağına rast gəlmək olar. Bunlardan biri Muğlanın Balat (Milet) qəzasında yerləşib, XVI əsrin ortalarında əhalisi 100 evdən artıq idi. Həmin əsrin sonlarında bu ala-yuntlu oymağı Muğlanın Dadya, Balatın Baran və Bayındır adını daşıyan kəndlərində yerləşmişdir.¹⁰²⁴

Eyni sancaqdakı digər ala-yuntlu oymağı isə sancağın Muğla qəzasında yerləşir. Bu ala-yuntlu oymağı 146 vergi evli idi.¹⁰²⁵

6. Hələb türkmənləri

Hələb türkmənlərinin inallu boyu arasında da ala-yuntlu adlı bir oba vardır. İki qola ayrılan bu obanın 37 evlik qolu Kilisin Ravəndan nahiyəsinə bağlı bəzi kəndlərdə yerləşmişdir. Digər qol isə daha kiçik olub, 15 vergi evlidir.¹⁰²⁶

Inallu boyu oğuzların boz-ox qoluna mənsub bir təşəkkül idi. Bu səbəblə ala-yuntlu adlı bir oymağın inallu obaları arasında olmasını ala-yuntlular ilə inallular arasında qövmi bir münasibətin varlığı ilə izah etmək mümkün deyildir.

20. YÜRƏGİR

Bu boyun adı təhriir dəftərlərində yürəgİR və ürəgİR şəklində yazılır. Yürəgİrlərə aid həmin dəftərlərdə 44 yer adı nəzərə çarpır.¹⁰²⁷ İndi Türkiyədə hər yerdə yürəgİR, ürəgİR yer adları yürəgİL və ürəgİL şəklində işlədilir. Bu yer adlarına daxil olmayan Adananın cənubunda Seyhan-Ceyhan ırmaqları arasındakı bərəkətli yörənin adı da YürəgİR olubdur. Bura, aşağıda bəhs ediləcəyi kimi, yürəgİR boyunun qışlağı idi. Bu gün bura da yürəgİL şəklində tələffüz olunur. İndi Türkiyədə bu yörə adından başqa 10 yer adı qalmışdır.¹⁰²⁸ Bunların hamısı da ürəgİL və yürəgİL şəklində tələffüz edilir. Yuxarıdakı 44 yer adından dördü Ankara sancağında idi. İndi Ankaranın bir məhəlləsi olan yürəgİL bunlara daxil deyildir. XVI əsrdəki yürəgİR yer adlarından biri də Trabzonun cənubundakı Kürtün qəzasına bağlı bir yörəyə aiddir. Bu ÜrəgİR yörəsində Buğalu, Qaraqaya, Mürtəd çuxuru, Qara Keşiş, Ağ alma, Boynuyoğun, İman-asarı və sair kəndlər vardır.

Erməni krallarının idarə etdiyi Kilikyanın məmlüklər tərəfindən fəthində çoxlu türkmən iştirak etmişdir. Bu türkmənlərin çoxunun üç-ox qoluna mənsub olduqları məlumdur. Üç-oxların hakim boyu da yürəgİrlər idi. XIV əsrin ortasında yürəgİrlər və onunla birlikdə Çuxurovanın fəthində iştirak etmiş olan kınık, bayandır və salurlar artıq bu bölgədə yaşayırdılar. Bu zaman yürəgİrlərin başında Ramazan bəy dururdu. Dulqədir oğlu Qaraca bəyin bəzi məmlük əmirləri ilə birlikdə 753-cü ildə (1352-1353) məmlük sultanına qarşı üsyan qaldırması ilə

¹⁰²⁴ Həmin əsər, göstərilən yer.

¹⁰²⁵ Məntəşə dəftəri, Baş nazirlik arxivi, № 47, s. 180-181.

¹⁰²⁶ Həmin əsər, göstərilən yer.

¹⁰²⁷ Cədvələ bax.

¹⁰²⁸ Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 1098, 1170.

əlaqədar özü vəzifədən çıxarılmış, türkmən əmirliyi üç-oxlu Ramazan bəyə verilmişdir. 755-ci ildə (1354) Ramazan bəyin oğlunun Qahirəyə gələrək sultana və böyük əmirlərə 1000 türk atı təqdim etdiyi məlumdur. Ramazanın oğluna dirlikdən başqa türkmən əmirliyi, məyyətindekilərə də təbilxana əmirlikləri verilmişdir. Ramazan oğlunun Qahirəyə gəlməsi və ona türkmən əmirliyinin verilməsi Ramazan bəyin bir qədər əvvəl vəfat etdiyini göstərir.

761-ci ildə (1360) Adana və Tarsus şəhərləri məmlüklər tərəfindən ermənilərdən alındı. 783-cü ildə (1381) Ramazan bəyin oğlu İbrahim bəy yalnız yürəgirlərin deyil, Çuxurovadakı bütün türkmənlərin başçısı kimi göstərilir. Onu iki il sonra Adana valisi kimi görürük. Beləliklə, Adana bölgəsini uzun bir zaman idarə edən Ramazan oğulları bəyliyi quruldu. Yürəgirlərin qışlaq yurdları, yuxarıda deyildiyi kimi, Adananın cənubunda Seyhan ilə Ceyhan ırmaqları arasındakı yörə idi. Yaylaqlarının isə şimalda Qızıldağ və Üç qarılı yaylası olduğu məlumdur. Yürəgirlərin şərqində, Ceyhan qəsəbəsinin yerləşdiyi yerdən şərqdəki Gavur dağlarına qədər uzanan torpaqlarda da kınıklar yaşayırdılar.

İbrahim bəy Çuxurovadakı məmlük hakimiyyətinə son vermək, bu bölgəyə müstəqil hakim olmaq qayəsini güdüdü. Hələ 780-ci ildə (1378) qədim Misis-Payas yolu üzərindəki Dəmir qapıda (Qaranlıq qapı) pusqu quraraq, Təmür bəy komandasındakı bir məmlük ordusunu darmadağın edən türkmənlərin başında onun durduğu məlum olur.

783-cü ildə (1381-1382) Hələb valisi olan Yel Boğa, kınıklar ilə yürəgirlərin arasını vurmuş, hətta kınıqları yürəgirlərin üzərinə qaldıra bilmişdi. Lakin bundan gözlənilən nəticə çıxmamış və İbrahim bəyin vəziyyətə hakim olduğu məlumdur. İbrahim bəy Qaraman oğlu Əlaəddin Əli bəy ilə ittifaq bağlayaraq məmlüklərin Sis (Kozan) valisini də sıxışdırmağa başlamışdı. Buna görə Yel Boğa mühüm bir qüvvə ilə Çuxurovaya girdi. Bu əsnada İbrahim bəy bir uğursuzluq nəticəsində Sis valisinin əlinə düşdü. İbrahim bəyi, qardaşını və hətta anasını Sisdə öldürdürən Yel Boğan geri qayıdarkən Sarı çamda yürəgirlərin basqınına məruz qaldı. Bu basqın nəticəsində məmlük ordusu dağıldı. Əsgərlərin bir qismi Ayasa qədər gedə bildi. Yel Boğa gözündən yaralanmışdı. Biri onu ölümlər arasında tanıyaraq güc-bəla ilə Ayasa apardı. Məmlüklər Hələbə qayıtmaq üçün Dəmir qapıya çatanda yenidən türkmənlərin hücumuna məruz qaldılar. Hələbdən yardımçı qüvvələr tam zamanında yetişməsəydi, onlar türkmənlərin əlindən qurtara bilməyəcəkdilər.¹⁰²⁹

İbrahim bəydən sonra onun yerinə keçən Əhməd bəy dövründə (ölümü 819-1417) yürəgirlər və Çuxurovadakı digər üç-ox boyları xoşbəxt bir həyat keçirdilər. Ondən sonra Çuxurovada məmlük hakimiyyəti möhkəm yerləşdi və bu, Osmanlı dövrünə qədər sürdü. Yürəgir, kınık və özərli türkmənləri arasında əsasən

¹⁰²⁹ Bu xüsuslarda bax: F. Sümər. Çuxurova tarixinə dair araşdırmalar, s. 37-40.

XV əsrdən etibarən əkinçiliyin inkişafı gözə çarpır. Osmanlı hakimiyyəti (1517) başladığı zaman yürəgir və kınıklar qəbilə təşkilatını itirmiş oldular. Yürəgir və kınık adları da artıq o zaman onların yaşadıkları yerləri ifadə edirdi. Kınık adı indi unudulsa da, yürəgir adı bu boyun Çuxurovdakı mühüm siyasi rolunun bir xətrəsi olaraq zamanımıza qədər gəlmişdir.

XVI əsrdə ancaq Hələb türkmənləri və dulqədirliləri arasında çox kiçik yürəgir oymaqlarına rast gəlmək olar. Bu xüsus, şübhəsiz, ən əvvəl yürəgirlərin bütün obalarının Çuxurovada yerləşməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Hələb türkmənləri arasındakı yürəgir oymağı 29 nəfər olub, bu oymağın Sultan İbrahim dövründə Əzaza bağlı Qara körpü adlı kənddə yerləşmiş olduğu məlumdur. Bu Qara körpü kəndi Kilisin şərqində yerləşən eyniadlı kənd olacaqdır.

Dulqədirliləri ulusuna daxil olan digər yürəgir oymağının vergi ödəyən əhalisinin sayı isə 33-dür. Bu oymaq qışda Suriya çölündə, yazda isə Binboğada yaşayırdı.¹⁰³⁰ Çox ehtimal ki, o, Hələb türkmənləri arasındakı oymağın bir qoludur.

21. İĞDIR

Tarixi və coğrafi mənbələrdə adı çəkilməyən boylardan biri də iğdirilərdir. Yer adlarına gəlincə, XVI əsrdə bu boya aid 43 kənd və əkinlik nəzəri cəlb etmişdir.¹⁰³¹ Bunlardan başqa, həmin əsrdə müxtəlif bölgələrdə olmaq üzrə bəzi iğdir oymaqları özünü göstərmişdir.

1. Tarsus

Bu bölgədəki Göyçəlülül adlı boy arasında bulunan iğdir obası iki qol halında olub, ayrı-ayrı tarlalarda əkinçiliklə məşğul olurdu. Bunlardan başqa, Adana ətrafında da eyni adda iki kiçik oymaq var. Bu bölgədəki sarı həmzəli oymağının da bir iğdir təşəkkülü olduğu məlumdur.¹⁰³²

2. İç-el

İğdirdən mühüm bir qolun da bu bölgədə yerləşdiyi nəzəri cəlb edir. Hətta demək mümkündür ki, İç-el bölgəsindəki türk xalqı əsasən bəydili, yıva və iğdirilərdən meydana gəlmişdir. Bu bölgədəki iğdirilər Qarı daş, Gülnar və Mut yörəsində yaşayırdılar. Qarı daşda yaşayan iğdirilər iki qola ayrılır və bu qollardan biri biçər iğdiri adını daşıyır. Biçər iğdiri Qanuni dövründə Ağ-viran (vergi vərən - 169 nəfər) Kordüzlü (86 nəfər?), Təzəklü (33 nəfər), Üçayaqlı (41 nəfər), Arıqd qaş (46 nəfər) kəndlərində yaşayırdılar. Başqa qol olan oturaq iğdirilərin isə Qanı (?), Divan (vergi ödəyən 103 nəfər), Nerun (149 nəfər?) və Sındavi (40 nəfər?) kəndlərində yaşadıkları məlumdur.

¹⁰³⁰ F. Sümər, Bayındır, peçeneq və yürəgirlər, s. 344.

¹⁰³¹ Cədvələ bax.

¹⁰³² F. Sümər, Anadoluda üç-oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 470-471, 502-503.

İğdirlərin Gülnarda yalnız Üç başlı adlı kənddə yaşadıkları məlumdur. Bu kənddəki iğdirlərin II Bəyazid dövründəki vergi verənlərinin sayı 178 idi. Sipahi olan İğdir oğullarının nəslə də (30 nəfər) eyni kənddə və ya ona yaxın bir yerdə yaşayırdı. II Bəyazid dövründəki Osmanlı-məmlük hərbi münasibətilə varsaq bəyləri arasında adı çəkilən İğdir oğlu¹⁰³³ bu ailənin başçısı olan bəyi ifadə edir.

İç-eldəki bu iğdirlərin bir obası da eyni dövrdə Orta Anadoludakı Qoç-hisar yörəsində yaşayan mühüm bir boz-doğan oymağı arasında görünməkdədir ki, indi ondan bəhs ediləcəkdir.

3. Qoç-hisar

İç-el bölgəsindəki çox yayılmış boylardan biri olmaqla, Silifkə bölgəsində yaşayan böyük boz-doğan boyunun bir qolu Orta Anadoludakı Qoç-hisar bölgəsində yurd salmışdır. II Bəyazid dövründə bu boz-doğan qolunun obaları arasında 93 nəfərlik vergi verən bir iğdir təşəkkülü görünməkdədir. Bu keyfiyyət boz-doğan təşəkkülünün iğdir boyuna mənsub olduğunu göstərə bilər. İç-el bölgəsində də hər iki təşəkkülün yan-yana yaşaması bunu təsdiq edir.¹⁰³⁴

4. Təkə sancağı

XVI əsrdə bu sancağın Qara hisar qəzasında 272 nəfərlik bir iğdir oymağı yaşayırdı. Eyni sancaqda bir yörə və 6 kənd də bu boyun adını daşıyırdı. Əsasən bu yer adları iğdirlərin Təkə sancağında qələbəlik bir şəkildə yerləşmiş olduğunu ifadə edir. Yazıçıoğlu Əli¹⁰³⁵ Antalyanın Qiyasəddin Keyxosrov tərəfindən fəthini təsvir edərkən «o məmləkətin çölləri və bişələri iğdirdən yörük evi ilə doldu» deyir ki, bu söz müəllifin zamanında iğdirlərin Təkədə qələbəlik bir halda yaşadıklarını göstərməsi baxımından dəyərlidir.

5. Hamid sancağı

Bu sancağın Əyridir qəzasındakı yörükələr arasında həmin boya aid bir oymaq vardır ki, onun vergi mükəlləfiyyətli əhalisi 72 nəfərdir.

6. Məntəşə

Məntəşə sancağında yaşayan iğdir oymağı bu sancaqdakı böyük təşəkküllərdən biri olan xorzumlu obaları arasındadır. İğdir İsa kimi bir ad daşıyan bu obanın Qanuni dövründə 99 nəfər əhalisi (vergi verən) var idi.¹⁰³⁶

7. Atçəkən

II Bəyazid dövründə Aksaray bölgəsindəki təşəkküllər arasında bu adda 5 nəfərlik çox kiçik bir oymaq vardır.

8. İran

Farsdakı qaşqay adlı böyük türk icması arasında 500 evlik bir iğdir oymağı vardır.¹⁰³⁷

¹⁰³³ Aşiq Paşazadə, Təvrix-i-ali-Osman, s. 233.

¹⁰³⁴ F. Sümər, həmin əsər, s. 471, 504.

¹⁰³⁵ Yazıçıoğlu Əli, Houtsma nəşri, s. 88.

¹⁰³⁶ F. Sümər, həmin əsər, s. 472, 504.

¹⁰³⁷ Məsud Keyhan. Coğrafiyayi-müfəssəli-İran, II, s. 79.

9. Xəzərxası türkmənləri

İğdir boyundan mühüm bir qol da qədimdən bəri eymiş, döyər, çavuldur, karkın və salur boyuna aid qollarla birlikdə Manqışlaq yarımadasında yaşayırdı.¹⁰³⁸ XIX əsrin ikinci yarısında bu iğdirilər çavdur (çavuldur, çavundur) tabe olaraq çavdurların digər obaları kimi Aral ilə Xəzər dənizi arasındakı bölgədə yaşayırdılar.¹⁰³⁹ Hazırda köklən türkmənləri arasındakı 150 evlik Çarvar İğdir adlı obanın¹⁰⁴⁰ bu iğdirilərin cənuba köç etmiş bir qismi olduğu şübhəsizdir. Manqışlaqdakı iğdirilərdən bir bölüyünün də çavuldur və soynaçılara aid bölüklərlə bərabər XVIII əsrdə Şimali Qafqaza köç etdiklərindən və sonra bunların Stavropol türkmənləri adı ilə yad edildiklərindən daha əvvəl bəhs olunmuşdu.

22. BÜĞDÜZ

Rəşidəddindəki fəsildə bu boya mənsub Quzuçu adlı bir bəydən bəhs edilir. Orada Quzuçunun son oğuz yabqusu Əli xanın oğlu Şah Məlikin atabəyi kimi adı çəkilir.¹⁰⁴¹

Dədə Qorqud dastanlarındakı «bıyığı qanlı» kimi təsvir edilən Əmən bəy də büğdüzdən göstərilir. Bunlar büğdüz boyunun oğuzların İslamdan əvvəlki tarixlərində və İslam dinini qəbul etdikdən sonrakı dövrün ilk zamanlarında dastanlarda əks-səda doğuracaq dərəcədə bir rol oynadığını göstərir.

Büğdüzlərə aid Anadoluda 22 yer adı qeydə alınmışdır.¹⁰⁴² Buna görə büğdüzlər Rəşidəddinin siyahısında olduğu kimi, bizim bu yer adları cədvəlində də son yerlərdə (17) dayanır. Bununla bərabər bu yer adları büğdüzlərin də Anadolunun fəthi və məskunlaşdırılmasında digər qardaş boylarla yanaşı olduqca mühüm bir rol oynadıqlarını göstərir. Lakin həmin boya aid XVI əsrdə ancaq kiçik bir büğdüz oymağı mövcuddur. Hələb türkmənləri arasında görünən bu büğdüz oymağı 65 vergi evi qədərdir. Dəftərdə bu büğdüzlərin Hama tərəflərində yaşadıkları yazılmışdır.¹⁰⁴³

XVI əsrdəki bu 22 büğdüz yer adından bu gün ancaq üçü qalmışdır.¹⁰⁴⁴

---

¹⁰³⁸ Əbülqazi, Şəcəreyi-tərakimə, s. 66; eyni müəllif, Şəcəreyi-türk, Türkiyə türkcəsinə çevirən Rza Nur, s. 220; Bartold, Türkmən xalqının tarixi, s. 137 (ingiliscə).

¹⁰³⁹ Vamberi, Orta Asiyaya səyahət, s. 303.

¹⁰⁴⁰ Məsud Keyhan, həmin əsər, II, s. 102.

¹⁰⁴¹ Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 378-379.

¹⁰⁴² Cədvələ bax.

¹⁰⁴³ F. Sümər, Anadoluda üç-ox oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 473-474, 505.

¹⁰⁴⁴ Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 184.

23. YIVA

Səlcuqlar dövründə adı tez-tez çəkilən boylardan biri də yivalardır. Kaşğari¹⁰⁴⁵ bu boyun adının iva, yava, yıva, yafa və avva kimi deyilmə şəklini təsbit etmişdir. XII əsrdə onlardan əl-ivaiyyə və ya iva şəklində bəhs edilir. Təhriir dəftərdərində isə iva və yıva imlaları özünü göstərir.

Səlcuqlar dövründə yivalar

1. Bərçəm oğulları

Yıvalara aid ən qədim məlumat 553-cü ildən (1153) başlayır. Yıvalar bu tarixdə Həmədanın qərbində yaşayırdılar. Hakimiyyətləri altında olan yer İranda Kürdüstan deyilən bölgəni əhatə edirdi. Yıvalar bu bölgədə çox qələbəlik halda yaşayırdılar. Hətta Mosul atabəyi İmadəddin Zəngi onların bir bölüyünü Suriyaya gətirərək, Hələb bölgəsinə yerləşdirmişdi.

Yavların Sır-Dərya boylarından İrana əfşar və salğurlarla birlikdə 1130-cu illərdə gəldikləri əsaslı bir ehtimalla deyilə bilər.

553-cü ildə (1158) İva Bərçəmə mənsub türkmənlərin Cəbəl (Kürdüstan bölgəsi) bölgəsində çapqıncılıq fəaliyyətlərini artırdıqlarına görə Bağdad xəlifə hökuməti Məngü-Barsın komandanlığı altında onların üzərinə böyük bir qüvvə göndərmişdi. Məngü-Bars türkmənlərə ağır bir zərbə vurmuş, darmadağın olan türkmənlərin kəsilməmiş başları və aldığı əsirlərlə Bağdada qayıtmışdır.¹⁰⁴⁶

568-ci ildə (1172) Bərçəm tabeliyindəki türkmənlər ilə Həmədan bölgəsinə axın edərək, Dinəvəri yağmalamışdı. Bunu Naxçıvanda eşidən Eldəniz süvari qoşunla sürətlə Bərçəmin üzərinə yürüş edərək onu Bağdad yaxınlığına qədər qovmuşdu. Hətta Eldənizin Bağdad yaxınlığına qədər gəlməsi onun Bağdada girəcəyi ehtimalını oyandırdığından xəlifə bir yandan əsgər toplamağa, digər yandan da qala divarlarını möhkəmlətməyə başladı. Lakin Eldəniz xəlifədən üzr istədi, məqsədinin yalnız Bərçəmi öz ölkəsində yağmalarda bulunmaqdan vaz keçirmək olduğunu söylədi.¹⁰⁴⁷ Belə görünür ki, Bərçəm xəlifəni öz süzereni hesab edirdi. Oğullarının da bunu sədaqətlə davam etdirdiklərini görürük. Hətta Bərçəmin bu hərəkətə xəlifənin gizli əmri ilə başlaması fərziyyəsi də vardır.

583-cü ildə (1187) son səlcuq sultanı Toğrul ilə xəlifənin vəziri Cəlaləddin ibn Yunis arasında Həmədan yaxınlığında başlanan döyüşdə yıvalar da xəlifə ordusu səflərində yer tutmuşdu. Ravənliyə görə¹⁰⁴⁸ döyüş zamanı Səlcuq ordusunun sol cinahını təşkil edən Ay-Aba komandanlığındakı atabəy əsgərləri

¹⁰⁴⁵ Kilisli, I, s. 56, s. 18-20; Atalay, I, s. 56, III, 24-27.

¹⁰⁴⁶ İbn ül-Əsir, XI, s. 107.

¹⁰⁴⁷ Həmin əsər, s. XI, s. 177.

¹⁰⁴⁸ s. 345-346.

(yəni Pəhləvanın məmlükləri) məğlubiyətə uğrayaraq qaçmışdılar, yıvalar onları təqib edib qovmağa başlamışdı. Ancaq atabəyin əsgərləri sursatları atmaqla türkmənlərin təqibindən yaxa qurtarmışlar. Türkmənlərin əsil məqsədləri də elə qənimət (doymuluq) əldə etmək idi. Qaçanların sursatlarını əllərinə keçirən kimi türkmənlər döyüş meydanına qayıtmadan öz ölkələrinə yollandılar. Halbuki döyüş Sultan Toğrulun qələbəsi ilə başa çatmışdı. Bu döyüşdə yıvaların başında Bərçəmin oğlu Mahmud dururdu.¹⁰⁴⁹

İraq Səlcuq sultanlığına son qoyan Xarəzmşah Təkiş İraqi-Əcəmdəki bəzi yörələri Səlcuq əmirlərinə vermişdi. Bunlar xəlifənin təhriki ilə çox keçmədən Xarəzmşaha qarşı üsyan etsələr də Xarəzmşahın oğlu Rey valisi Yunis xan tərəfindən darmadağın edildilər. Bu məğlubiyətdən qaçıb qurtaran əmirlər yıva bəyinə sığındılar.¹⁰⁵⁰ Bu münasibətlə Ravəndi¹⁰⁵¹ yıva bəyini məlik (kral) kəlməsi ilə vəsf edir.

Bu hadisədən sonra xəlifənin qoşunu ilə Xarəzmşah Təkişin Həmədan valisi Mayacıqın ordusu arasında baş verən və Bağdad qüvvələrinin məğlubiyəti ilə qurtaran döyüşdə yıvaların da xəlifə ordusu səflərində olduqlarını bilirik.¹⁰⁵²

Bərçəm oğlu Mahmuddan sonra yıvaların başına Fəxrəddin İbrahimin keçdiyi məlum olur. 593-cü ildə (1196) atabəy Özbəyin adından Həmədanda valilik edən Nurəddin Göyçə yıva bəyliyi ortadan qaldırmağı düşünərək bu bəyliyin torpaqlarına talançı hücumlar təşkil etməyə başlamışdı. Fəqət Göyçə yıva bəyinin mübarizəyə hazır olduğunu bildiyindən Həmədana dönməyə məcbur oldu.¹⁰⁵³

Fəxrəddin İbrahimdən sonra Şəhabəddin Süleyman şah yıva bəyi olmuşdur. O, yıvaların ən məşhur əmiridir.

Süleyman şah 610-cu ildən (1213) əvvəl aydın olmayan bir səbəbə görə xəlifə ən-Nasir li-dinillah tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, yerinə qardaşı keçirildi.¹⁰⁵⁴ Lakin bunun həqiqətən yerinə yetirilib yetirilmədiyini aydın deyil.

Cəlaləddin Xarəzmşah 621-ci ildə (1224) xəlifənin ölkəsinə səfərdən qayıdan baş Həmədan yaxınlığındakı Bahar qalasında olan Süleyman şahın yanına getmiş və orada onun bacısı ilə evlənmişdi.¹⁰⁵⁵ Süleyman şah Bağdad xəlifəsinə öz ağası tanıdığı kimi, Cəlaləddinin hakimiyyətinə də tabe olacağını bildirmişdi.¹⁰⁵⁶

«Tarixi-güzidə»dəki Luristan məliklərinə aid fəsildə Süleyman şahın dair bəzi məlumatlar da müşahidə edilir. Bunlara görə, Kiçik Lur əmiri Şərəfəddin Əbu

¹⁰⁴⁹ Əxbar üd-dövlət is-Səlcuqiyyə, s. 177.

¹⁰⁵⁰ Ravəndi, s. 377.

¹⁰⁵¹ Göstərilən yer.

¹⁰⁵² Həmin əsər, s. 392.

¹⁰⁵³ Həmin əsər, s. 382.

¹⁰⁵⁴ İbn ül-Əsir, XII, s. 139.

¹⁰⁵⁵ Nəsəvi, mətn, s. 186, fransızca tərcümə, s. 308.

¹⁰⁵⁶ Həmin əsər, s. 210.

Bəkr Süleyman şahın Məlikə xatun adlı bacısı ilə evlənmişdi.¹⁰⁵⁷ Bu Lur əmirinin ölümündən sonra yerinə keçən qardaşı İzzəddin Məlikə xatun ilə evlənmiş və ondan iki oğlu olmuşdur. Lakin İzzəddin öz əmisi oğlu Hüsəməddin Xəlil tərəfindən öldürüldüyünə görə İzzəddinin kiçik yaşlı oğulları dayılarının yanına qaçdılar.¹⁰⁵⁸ Bundan sonra Süleyman şah ilə yeni Lur əmiri arasında fasiləsiz mübarizə başlandı. Baş verən bir çox çarpışmalardan sonra Şapur ovasındakı bir vuruşmada Lur ordusu məğlub oldu və Hüsəməddin Xəlil də öldürüldü (1246). Süleyman şah düşməni olan Hüsəməddin Xəlilin ölümünə kədərlənmiş və onun haqqında o vaxt bir rübai demişdir.¹⁰⁵⁹

Süleyman şah xəlifə hökumətinə səmimi bir şəkildə bağlı idi. Qonşu Lur əmirləri, Farsdakı səlcuqlar, Mosul hökmdarı Hülaküyə tabe olduqları zaman da, Süleyman şah Xəlifədən ayrılmaq istəmədi. Hətta 1258-ci ildə monqollar Bağdadı mühasirəyə alanda şəhəri müdafiə edənlərdən biri də Süleyman şah idi. Bağdadın süqutundan sonra Süleyman şah da xəlifə və digər türk komandanları ilə birlikdə şəhid edildi.¹⁰⁶⁰ Bu vaxt o xeyli yaşlı idi. Həmdullah Müstəvfiyə görə,¹⁰⁶¹ Hülakünün Bağdad səfərinə qoşulan Lur əmiri Bədrəddin Məsud Süleyman şahın öldürülməməsini Hülaküdən rica etsə də, xahişi qəbul olunmamışdır. Bununla bərabər Süleyman şahın ailəsini və məyyətinə himayə etməyə müvəffəq olan Lur əmiri onları Luristana götürmüşdür. Onların bir qismi ara sakitləşəndən sonra Bağdada qayıtmışdılar.

Süleyman şahın olduqca mədəni bir insan olduğu məlum olur. Yuxarıda onun bir rübaisindən bəhs edilmişdi. Həmdullah Müstəvfî¹⁰⁶² Süleyman şahın məddahı olan bir şairdən də bəhs edir. Rəşidəddin isə yıva bəyinin nücum elminə vaqif olduğunu bildirir.¹⁰⁶³

Yenə Həmdullah Müstəvfiyə görə,¹⁰⁶⁴ Süleyman şah zamanında 15 idarə yörəsinə ayrılan Kürdüstanın gəliri 200 tımənə yaxın idi. Halbuki müəllifin zamanında həmin bölgədən ancaq 20 tımən 1500 dinar əldə edilirdi. Bu müqayisə Süleyman şah zamanında Kürdüstan vilayətinin necə varlı olduğunu açıq bir şəkildə göstərir.

---

¹⁰⁵⁷ Tarixi-güziyə, s. 555.

¹⁰⁵⁸ Həmin əsər, s. 556.

¹⁰⁵⁹ Bu rübainin türkçə tərcüməsi belədir:

«Zavallı Bədr oğlu Xəlil şaşqınlaşıb

Baharın (qala) arzusu toxumunu ruhuna əkmış

Tamahının şeytanı Süleymanın mülkünü axtarırdı

(Ancaq) Süleymanın divlərinin əlində məhv oldu». (həmin əsər, s. 557).

¹⁰⁶⁰ Rəşidəddin, Cami ət-təvrix, Kvatremər nəşri, Paris, 1836, s. 232, 244, 246, 274, 294; Əbülfərəc, əl-Müxtəsər üd-düvəl, Beyrut, 1890, s. 472, 474.

¹⁰⁶¹ Həmin əsər, s. 557.

¹⁰⁶² Həmin əsər, s. 552.

¹⁰⁶³ s. 296.

¹⁰⁶⁴ Nüzhet ül-külub, s. 107.

Süleyman şaha tabe olan yıvaların aqibəti haqqında məlumatımız yoxdur. Minorski¹⁰⁶⁵ qaraqoyunlu ulusuna mənsub baharlı oymağının öz adını Süleyman şahın yaşadığı Bahar qalasından aldığı qəbul edərək qaraqoyunluları yıvaların nəsli hesab edir.

2. Urmiya yıvaları

XII əsrin ilk rübündə qələbəlik bir yıva icmasının da Urmiya yörəsində yaşadığı məlumdur. Böyük ehtimalla görə, onlar monqol istilasının nəticəsində buraya gəlmiş Süleyman şah yıvalarının ayrı bir qoludur.

Qələbəlik olan bu yıvaların 10.000 atlısı vardı. Məhəmməd Nəseviyə görə¹⁰⁶⁶ onlar Sultan Cəlaləddini heçə sayaraq, yollarda vahimə yaradır və hüdüd ölkələrinə basqınlar edirdilər. Bu səbəbə görə Cəlaləddin Axlattan dönərək bunların üzərinə yürüş etdi. Yıvalardan bir çoxları öldürüldü və xeyli qənimət əldə edildi. Qoyun sürülərindən ibarət olan və Muğana aparılan bu qənimətin xəzinəyə aid olan qismi 30.000 dinar qiymətində idi.¹⁰⁶⁷

Bu hadisədən 623-cü ildə (1226) bəhs edən İbn ül-Əsir¹⁰⁶⁸ yıvaların talançılıq fəaliyyətinə dair geniş məlumat vermişdir: Uşnu və Urmiya şəhərləri yıvaların əlində idi, üstəlik onlar Xoy şəhərindən də xərac alırdılar. Yıvalar Cəlaləddinin əvvəlcə gürcülərlə, sonra da Axlattın zəbt edilməsi ilə məşğul olmasını fürsət sayıb, ticarət karvanlarını soymaqla yolların sakitliyini pozmuşdular. Bu arada Təbriz tacirlərinin Ərzrumdan Təbrizə gətirdikləri 20.000 qoyunu da Təbriz yaxınlığında ələ keçirib götürmüşdülər. Yıvaların belə hərəkətlərinin artdığını görə Cəlaləddin son səlcuq sultanı Toğrulun qızı olan arvadının xahişi ilə Axlattın mühasirəsindən əl çəkib yıvaların üzərinə yürüş etdi. Yıvalar Cəlaləddinin Axlattan əl çəkməyəcəyinə əmin olduqları üçün sərt dağlara çəkilməyərək öz yurdlarında qayğısız yaşayırdılar. Məhz belə bir şəraitdə Cəlaləddin onları çəmbərə saldı, çoxunu öldürdü, arvad-uşaqlarını əsir etdi, mal-qaralarının əksəriyyətini əlinə keçirdi.¹⁰⁶⁹ Bu hadisədən 6 il sonra monqolların gəlməsi ilə əlaqədar onlar da Azərbaycandakı türkmənlər kimi Qərbə getməyə başladılar.

3. Yaruqlular

Ağ Sunqur oğlu Zəngi Mosuldan sonra Hələbə hakim oldu. O, sələbçilərlə mübarizəyə girişəndə, İran Kürdüstanındakı yıvaların bir bölüyünə Hələb bölgəsində yurd verdi və onları səlibçilərlə döyüşməyə çağırdı, tutacaqları torpaqları özlərinə verəcəyini vəd etdi. Bu vaxt yıvaların başçısı Yaruq adlı bir bəy idi. Onlar səlibçilərlə vuruşdular və xeyli torpaq ələ keçirə bildilər. Bu yıvalar və

¹⁰⁶⁵ Qaraqoyunlu hökmdarları sülaləsi, Köprülü ərmağanı, s. 292-293, 294.

¹⁰⁶⁶ s. 126, tərcümə, 210.

¹⁰⁶⁷ Göstərilən yer.

¹⁰⁶⁸ XII, s. 313.

¹⁰⁶⁹ Göstərilən yer.

Yaruqun oğulları yaruqlu (yaruqiyyə) adlanmağa başladılar. Yaruq 564-cü ildə (1168) öldü.

Yaruqdan sonra oğulları Eynüddövlə və Bədrəddin Doldurum fəaliyyətə başladılar. Eynüddövlə Şir-Kuhun həmin ildəki (564-1169) sonuncu Misir səfərində iştirak etmişdir. Şir-Kuh orada öldükdən sonra ordunun komandanlığını qardaşı oğlu Səlahəddin öz üzərinə götürdü. Lakin Eynüddövlə Səlahəddinə heç bir vaxt tabe olmayacağını bildirərək Nurəddinin yanına qayıtdı.¹⁰⁷⁰ Bədrəddin Dolduruma gəlincə, onu Təll-Başir və Təll-Xalid hakimi olaraq tanıyırdı. Bədrəddin Doldurum Səlahəddin Əyyubinin məşhur döyüşlərində iştirak edərək böyük igidliklər göstərmişdir. O, igid və yüksək əlaqə malik bir bəy idi. Doldurumdan sonra oğulları Səlcuq hökmdarı İzzəddin Keykavusun 1218-ci ildəki Suriya səfərinə qədər Təll-Başiri və Təll-Xalidi əllərində saxlamışdılar ki, bu barədə daha əvvəl bəhs edilmişdir.

Osmanlı dövründə yıvalar

Səlcuqlar dövründə (XIII əsrdə) Anadoluda yıvaların yaşadıklarına dair İbn Bibidə bir qeydə rast gəlirik. Bu qeydə görə¹⁰⁷¹ Rükəddin Qılıç Arslanın böyük qardaşı II İzzəddin Keykavusa qarşı səltənət davasına başladığı üçün vəzir Qazi İzzəddin xəzinədə olan pulları sərf edərək, əsgər toplamağa başlamış və qısa bir zamanda ərəb, qürbət (?), iva, gəncə, kürd və qırpaqdan (qırbaq) əsgər yığmışdır. Bu yıvaların Urmiyadan Anadoluya gələn yıvalar olması mümkündür.

XVI əsrdə yıvalara aid 20 yer adına rast gəlmək olar.¹⁰⁷² Bu dövrdə istər yer adları, istərsə də oymaqlar ərəbcə «yivə» və «yıva» şəklində yazılmışdır. Bu kəlmələri yuva şəklində oxumaq da mümkündür. Ancaq yer və oymaq adlarının «yuvalı» kimi oxunmasına şübhə etməyin yerində olduğunu söyləməliyik.

Osmanlı dövründə adı ərəb hərflərilə həm yivə, yıza, həm də yuvalı şəklində yazılan bəzi oymaqlar vardır ki, bunların ən başlıcalarından aşağıda bəhs edəcəyik.

1. Hələb türkmənləri. Bu türkmən icması arasında xeyl-yıva şəklində yazılan bir oymaq adı nəzərə çarpır. Burdakı ilk kəlmənin əslı və mənası bizcə, məchuldur. Bu kəlmənin ərəb dilində atlar və atlı mənasını daşıyan xeyli sözü olub-olmadığını bilmirik. Qanununin ilk hökmdarlıq illərində bu yıva oymağı Əmət Kətxudanın əmrində olub, 200 çadırdan ibarət idi. II Səlim dövründə əhalisi xeyli artan yıva oymağı beş qola ayrılmışdı. Bu qollardan birinin yağmur və yellicə adlı əkinliklərdə yerləşdiyi nəzərə çarpır. XVII əsrin ortalarına doğru bu yıvalardan ancaq 150 çadırılıq bir qol əvvəlki yaşayışını davam etdirirdi.¹⁰⁷³

¹⁰⁷⁰ İbn Vasil, Müfərric ül-qürub, Qahirə, 1953. I, s.160, 168, 180.

¹⁰⁷¹ Təkrar nəşr, s. 613.

¹⁰⁷² Cədvələ bax.

¹⁰⁷³ F. Sümər. Yıva oğuz boyuna dair, s. 161-162.

2. Dulqədirlı. XVI əsrdə bu icma arasında da yıvalı (yaxud yuvalı) adlı bir oymaq var idi. Bu oymaq Durmuş Hacılı, dərkeç, əsəncəlu, yaxşı-xanlı, süfyanlı və yıvalı adlı obalara ayrılmışdı. Bu obalardan bəziləri cənubda, Gündüzlü və Kınık qəzalarında qışlaqlarında əkinçiliklə məşğul olurdu. II Səlim dövründən etibarən bu oymaqlardan qara-yıvalı (və ya yuvalı) adı altında bəhs edilir.¹⁰⁷⁴ Dulqədirlı ulusu arasında yıva adlı 35 vergi evlik ayrı bir oymaq görünməkdədir.

3. Yeni-el. Yeni-eldə 156 nəfərlik (vergi verən) yıva adlı bir oymağa rast gəlinir. Bu oymağın dulqədirlı ulusu arasındakı yıvaların bir qolu olması tam şübhəsizdir.¹⁰⁷⁵

4. Kayseri. Kayseri çevrəsində yaşayan türkmən oymaqlarından biri də yıvalı (və ya yuvalı) adlı 183 nəfərlik oymaqdır. Bundan başqa, Ürgüp ətraflarında da yıva adlı bir oymaq yaşamaqda idi. I Səlim dövründə bu oymaq üç qola ayrılmışdı. Bunlardan 46 nəfərlik birinci qol qışlaq, 48 nəfərlik ikinci qol qara yıvalı (yaxud yuvalı), 41 nəfərlik üçüncü qol isə ağ ishaqlı tarlasında əkinçiliklə məşğul olmaqdadır.¹⁰⁷⁶

5. Tarsus. Bu yörədə II Səlim dövründə yıva adlı iki qola ayrılmış (birincisi 31, digəri II vergi evi) bir oymaq yaşayırdı.¹⁰⁷⁷

6. İç-el. Bəyazid dövründə İç-eldəki böyük icmalardan biri də yıva oymağı idi. Bu oymaq İç-eldəki digər bir çox icmalar kimi, tamamilə kəndlərdə yerləşməklə bərabər oymaq təşkilatını mühafizə edirdi. Bu oymağın adı bəzən yıvalı şəklində də yazılır. İç-el yıvalarının böyük yıva və kiçik yıva olmaqla iki böyük qola ayrıldığı nəzərə çarpır. Böyük yıva qolu qədim Gülnar ilə Anamur arasındakı Ağsaz adlı yerədə toplu halda yerləşmişdir. Kiçik yıva qolu da yenə toplu halda Anamurun cənub və qərbindəki torpaqlarda yurd salmışdır. Bu ikinci qola mənsub bəzi oymaqlar Anamur qəsəbəsində də yerləşmişlər. Ayrıca Böyük Yıva və Kiçik Yıva adlı iki kənd var idi, bu kəndlərin hər ikisi də Kiçik Yıva torpağında yerləşmişdi. Deyəsən, bu kəndlər qolların başında duran ailələrin yaşadığı yerlərdir. II Bəyazid dövründə Böyük Yıva qoluna aid qırxa qədər kənd göstərilir ki, bunların bir qismi öz adlarını zamanımıza qədər mühafizə etmişdir. Kiçik yıvalar isə Anamur qəsəbəsindən başqa 14 kənddə yerləşmişdilər.

II Bəyazid dövründə İç-el bölgəsindəki başlıca oymaqların daşdıqları adlar bu oymaqların başında duran ailələrin adları idi: Boz-Doğan oğulları, Turqut oğulları, Xoca Yunus oğulları, İğdir oğulları, Bəydili oğulları və nəhayət, Yıva oğulları. Yıva oğullarından adları çəkilən şəxslər bunlardır: Hüseyn bəy, Əli bəy,

---

¹⁰⁷⁴ Həmin əsər, s. 162-163.

¹⁰⁷⁵ Həmin əsər, s. 163-164.

¹⁰⁷⁶ Həmin əsər, s. 164.

¹⁰⁷⁷ Həmin əsər, s. 165.

Məhməd bəy, Əlaəddin bəy və Paşa bəy. Bunlardan Hüseyn bəy Böyük Yıva kəndində bir came tikdirmiş və bunun üçün də bir vəqf təsis etmişdir. Əli bəyin Qızılca kəndində bir məscidi olduğunu bilirik. Paşa bəy isə Qazançılar kəndində Əxi Seyyidi adlı bir şeyxin namına bir zavayə tikdirmişdi. Əlaəddin və Məhməd adlı Yıva bəyləri də II Bəyazid dövründə timar sahibi idilər. Pırelı adlı bir adamın da Yıva oğullarının atadan-babadan (əbən an cədd) kəndxudası olduğu üçün əvarizi-divaniyyə və təkalifi-örfiyyədən azad olduğunu da bilirik.¹⁰⁷⁸

7. İran yıvaları

İranda monqol istilasından sonra bu adda böyük bir oymaq nəzərə çarpmır. Ancaq Səfəvi dövründəki qacar boyunun obaları arasında yıva adlı bir oba müşahidə edilir. Qacar boyunun əslində Anadoludan (Boz-ox bölgəsindən) olduğu daha əvvəl bir neçə dəfə deyilmişdir. XVI əsrin sonlarında İmamqulu xan kimi məşhur Qacar bəylərinin qacarin yıva obasına mənsub olduğunu bilirik.¹⁰⁷⁹

24. KINIK

Kınıklar, biliidiyi kimi, Səlcuq xanədanının çıxdığı boydur. Halbuki bu boy oğuz boylarının islamiyyətdən əvvəlki siyasi və ictimai mövqelərinə görə Rəşidəddinin siyahısından axırıncı yerdə dayanır.

Kınıklar bizim yer adları cədvəlində 81 kənd ilə kayı və əfşardan sonra üçüncü sırada yer almışdır.¹⁰⁸⁰ Bu yer adlarından çox mühüm bir qisminin Anadolunun fəthində iştirak etmiş kınıklara aid olduğu şübhəsizdir. Lakin bu boyun tarixi səlcuq xanədanını yaratmaq və Anadolunun fəthində böyük bir rol oynamaqla sona yetməmişdir. XIII əsrdə Suriyadakı qələbəlik türkmən icması arasında yenə bu boydan əhəmiyyətli bir qolun olduğu gözə çarpar. Həqiqətən, bu türkmən icmasının üç-ox qolunu başlıca olaraq yürəgır, kınık, bayındır və salurlar təşkil edirdi. Bu üç-oxlar daha əvvəl deyildiyi kimi, məmlük ordusunun yanında Çuxurovanın fəthində iştirak etdilər və orada məskən saldılar. Belə olduqda Çuxurovadakı ən qədim türk xalqının nüvəsi bu üç-ox boylarından meydana gəlmişdir.

Kınıklar, yürəgırlər kimi Çuxurovada geniş bir yerdə məskən saldılar. Bura qərbdə Ceyhan çayından şərqdə Gavur dağlarına qədər uzanırdı. Yəni kınıkların məskəni bu günkü Ceyhan qəzasının bir qism torpaqları ilə Osmanıyyə qəzasını əhatə edirdi. Kınıklar, yürəgırlər kimi üç-oxların və Çuxurova bölgəsinin

---

¹⁰⁷⁸ Həmin əsər, s. 165-166.

¹⁰⁷⁹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 385.

¹⁰⁸⁰ Cədvələ bax: Kınık yer adlarının çoxu zamanımıza qədər gəlmişdir (Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu, s. 681-682). Bunlardan başqa, İzmir ətrafında Kınık adlı bir qəsəbə də vardır.

ən güclü təşəkküllərindən biri idi. Lakin onların başındakı ailəyə dair bu günə qədər heç bir məlumat əldə edilməmişdir.

1375-ci ildə erməni kralını Sisdə mühasirəyə alan türkmən bəylərindən Əbu Bəkr heç şübhəsiz ki, kınıqların bəyi idi.

Başda Ramazan oğullarının yürəgirləri olmaqla üç-ox türkmənləri, boz-oxlar kimi, məmlük əmirləri arasındakı mövqe və mənəb uğrunda gedən mübarizələrdən istifadə edərək öz qayələrinə görə hərəkət etməyə başladılar. Onlar 1378-ci ildə üzərlərinə göndərilən Təmür bayın komandanlıq etdiyi məmlük ordusunu tarmar etdikdən sonra məmlük hakimiyyətindən tamamilə xilas oldular.

783-cü ildə (1381-1382) Hələb valisi olan Yel Boğa üç-oxları yenidən özünə tabe etmək üçün ilk tədbir olaraq onlar arasına təfriqə salmağa başladı. Doğrudan da, Yel Boğa bu tədbirində müvəffəq olmuş və 785-ci ildə (1383) kınıqlar yürəgirlər üzərinə hücum etmişlər.¹⁰⁸¹

Kınıqlar bu hadisədən bir neçə il sonra yanlarında üç-oxlar mənsub digər təşəkküllərlə birlikdə Qazi Bürhanəddinin ölkəsində hərəc-mərclik yaratdılar.

Ancaq XVI əsrdən etibarən bu kınıqlardan bir daha bəhs edilmir. Onlar hansı səbəbə görə siyasi əhəmiyyətlərini itirdilər? Hazırkı vəziyyətdə bu sualın cavabını vermək mümkün deyildir.

Osmanlı fəthinin ilk illərində Kınık nahiyəsinin bəyi Güc-əri oğlu Həməzə bəy idi. Bu bəyin kınıqlara mənsubiyyətinə dair heç bir məlumat olmasa da, bu ehtimalı qəbul etmək olar. Osmanlı hakimiyyətinin ilk illərində kınıqların oturaq həyata keçdikləri məlum olur. Aralarında lap az köçəri ev vardı ki, onların da sonradan başqa yerlərdən gəlmiş olduqları şübhə doğurmur.

Kınıqların yaşadıkları yer XIX əsrin ikinci yarısına qədər öz adları ilə adlanan bir qəza idi. Amma heyrət doğurur ki, bu gün Çuxurovada heç kim Kınık qəzasının yerini dəqiq müəyyən edə bilmir. Kınık sadəcə ərazinin deyil, eyni zamanda bir qala və qəsəbənin də adı idi.

Kınık qalasının Torpaq qalası olduğu zənn edilir. Qəsəbəyə gəldikdə, onun da qalanın şimal və şərqindəki yer olduğunu təxmin etmək olar. Bu qəsəbə 928-ci ildə (1522) iki məhəllədən ibarət idi. Vaxt keçdikcə böyüyən qəsəbənin 954-cü ildə (1547) artıq 5 məhəlləsi var idi. Xülasə, XVI əsrdə 75 kənd və əkinliyi olan Kınık qəzası çox abad bir vəziyyətdə idi. Lakin XVII əsrdə qəza qəsəbəsi, kəndləri və əkinlikləri ilə birlikdə o dərəcədə təxrib edildi ki, bu gün nə Kınık qəzasının, nə də kınık kəndlərinin əksəriyyətinin yeri bilinmir.¹⁰⁸²

¹⁰⁸¹ Bu xüsuslarda: F. Sümər, Çuxurova tarixinə dair araşdırmalar, s. 24-25, 38.

¹⁰⁸² F. Sümər., həmin əsər, göstərilən yer.

XVI əsrdə Kınık oymaqları

XVI əsrdə Hələb türkmənləri Ankara yörükləri ilə Aydındakı qaracaqoyunlu icması arasında bu adda bəzi kiçik oymaqlar vardı ki, ən əhəmiyyətli Hələb türkmənləri arasında olan oymaqdır.

1. Hələb türkmənləri

Bu türkmən icması arasında yaşayan kınık oymağı bir az əvvəl haqqında danışdığımız kınıkların Şimali Suriyada qalmış bir qismidir. Bu icma Qanununun ilk səltənət illərində üç qola ayrılmışdı. Bunlardan Kırım Kətxudanının buyruğunda olan birinci qolun 51, Həsən Kətxudanının idarəsindəki ikinci qolun 40, kəndxudası bilinməyən üçüncü qolun da yenə 40 nəfər vergi ödəyən əhalisi olduğu məlumdur. II Səlim dövründə kınıkların əhalisi bir mislinə yaxın artaraq 254-ə çatmışdır. Həmin dövrdə onlar tək bir kəndxudaya tabe idilər ki, bu da yuxarıda adı çəkilən Kırım Kətxuda idi.

Kınıklar XVII əsrin ortalarına qədər əski yaşayışlarını davam etdirmişlər. Sultan İbrahim dövründə onların Rum (Sivas) vilayətində Aralıq-evi adlı bir yerdə yaşadıkları məlumdur.¹⁰⁸³

1104-cü ildə (1692-1693) Hama və Xümus sancaqlarında yerləşdirilən türkmən oymaqları arasında kınık-uşaq adlı bir oymaq da vardır. Bu oymaq bəhs etdiyimiz kınıkların köçəri qalığı yaxud başqa bir oymaq idi.¹⁰⁸⁴ Hama yörəsinə yerləşdirilən bu oymağın 60 nəfərlik kiçik bir oymaq olduğu məlum olur.¹⁰⁸⁵

2. Ankara

Ankara yörükləri arasındakı kınık oymağı 123 nəfər vergi əhalisi olan bir oymaqdır. Bu kınık oymağı Səfəri-Hisar (Sivri-Hisar) nahiyəsində yaşayırdı.¹⁰⁸⁶ Daha əvvəl də bir neçə dəfə işarə edildiyi kimi, Ankara oğuz boylarına and ən çox yer adları olan bölgələrin arasında birinci yer tutur. Bu yer adları XII əsrdə şöhrətləri Xorasanadək yayılmış qələbəlik bir türkmən icmasının yadigarı idi. Məhz bu yadigarlar içində kınık boyuna aid 9 kənd vardır.

3. Qaracaqoyunlu (Aydın)

Aydın sancağında yaşayan qaracaqoyunlu icması arasındakı kınık oymağı əhalisi çox az olan bir təşəkküldür. 37 vergi evi olan bu oymaq kınıklar adını daşıyır. Onun II evlik alalar adlı kiçik bir obası da vardı.

Elə həmin icma arasında qonuxlar adlı bir oymağa da rast gəlirik. Bunun düzgün oxunuş şəkli konuklar olmalıdır. Ancaq dəftərlərin birində «K» açıq halda kəsrə ilə hərəkətlənmişdir. Ona görə də kınık kəlməsi bir işdə xüsusiyyəti

¹⁰⁸³ F. Sümər, Üç-ox oğuz boylarına mənsub təşəkküllər, s. 475-476, 505-506.

¹⁰⁸⁴ F. Sümər, göstərilən yer.

¹⁰⁸⁵ Ç. Orxonlu, həmin əsər, s. 67.

¹⁰⁸⁶ F. Sümər, həmin əsər, s. 477, 506.

nəticəsində bu şəkli almışdır. Mən bu xüsusda yalnız «K»nın hərəkətlənməsini nəzərə aldım.

Fateh dövründə biri 217, digəri 65 nəfərlik iki qol halında yaşayan kınıqların XVI əsrdə yeni qollara ayrıldığı və müxtəlif yerlərdə yaşadığı məlum olur. Bu qollardan biri (56 ev) Tirə ətrafında, digər bir qol da Tirəyə bağlı Məskənçi kəndində yaşayırdı. Kınıqların o biri qolları isə Ayasuluğ yörəsindəki Qarcılar, Bəylik dərə, Uzunluca, Kilsə, Boz-Alan, Kiçik Kədfiyə, Yeddi bərquş kimi kəndlərdə yerləşmişdilər.¹⁰⁸⁷

XVI əsrdə Anadoluda Səlcuq adlı bəzi oymaqlara və Səlcuq və Səlcik şəklində yer adlarına və şəxslərə də rast gəlinir. Səlcuq adlı oymaqlardan biri Tarsus bölgəsindəki kusun boyunun obaları arasındadır. 925-ci ildə (1519) bu oba 45 vergi evindən ibarət idi. Eyniadlı bir oymağa da Afyon—Qarahisar bölgəsində rast gəlinir. Bu da 30 evdən ibarət idi. Üçüncü bir oymaq da atçəkənlər arasındadır. Bu oymağın adı səlcuqlu şəklində yazılır. Bu oymaqların da adlarının şəxs adlarından götürüldüyü şübhəsizdir.¹⁰⁸⁸

---

¹⁰⁸⁷ F. Sümər, həmin əsər, s. 478-479, 597.

¹⁰⁸⁸ F. Sümər, həmin əsər, s. 479, 598.

III HİSSƏ

DASTANLARI

Oğuzların öz dillərində yazılmış ilk milli dastanları Dədə Qorqud dastanlarıdır. Bu dastanlar son əsrlərə qədər Anadolu və İran türkləri arasında sevilərək dinlənmiş, oxulmuş və Anadolu türklərinin ataları oğuzlara qarşı daha dərin bir bağlılıq duymalarına səbəb olmuşdur. Belə ki, XV əsrdə Türkiyədə geniş yayılmış oğuzçuluq cərəyanının mövcudluğu göz qabağındadır.

Lakin XVII əsrdən etibarən bu dastanlar Türkiyədə əhəmiyyətini itirməyə başladı. Ozanların yerini aşuqlar aldı. Bunlar isə yeni bir dastan tərənnümü edirdilər. Bu yeni dastan cəngavər və ya cələri Koroğlunun macəralarından bəhs edirdi. Bunun XVI əsrin sonlarında qədim ictimai quruluşun dağılması ilə yaxından əlaqədar olduğu şübhəsizdir. Qədim ictimai quruluşun dağılması ilə yalnız Dədə Qorqud dastanları öz əhəmiyyətini itirməmiş, dövlət də zəifləmiş, türk xalqı isə yoxsul və miskin bir cəmiyyət halına düşmüşdür. Elə Koroğlu da bu cəmiyyətin dastanıdır.

Koroğlu dastanı XVII əsrdə İran türkləri arasında yayılaraq onlar tərəfindən də rəğbətlə qarşılandı. O dərəcədə rəğbətlə qarşılandı ki, onların milli dastanları səviyyəsinə yüksəldi. Məzhəb fərqi, qanlı hərblər Anadolu və İran türklərinin müstərək ənənə birliyini davam etdirmələrinə əngəl ola bilməmişdir. Koroğluya qarşılıq olaraq oradan da Türkiyəyə «Əsli və Kərəm», «Arzu - Qənbər», «Aşıq Qərib» kimi xalq romanları gəlmişdir.

Xəzəraxası türkmənlərinə gəlincə, onlar arasında qədimdən bəri «Oğuznamə»lərin mövcud olduğu və bunlarda Dədə Qorqud ilə Salur Qazana aid mühüm bəhslərin olduğunu aydın gördüyümüz halda, əlimizdəki Dədə Qorqud dastanlarının həmin türkmənlər tərəfindən tanınmadığı nəzərə çarpır. Bununla belə, Koroğlu dastanı türkmənlər arasında da qısa bir zamanda yayılmış və onların da milli dastanları olaraq mənimsənilmişdir. Beləliklə, gərədəli cələri olan Koroğlu Alı Rövşənin şəxsiyyəti ətrafında təşəkkül tapan bu dastan, Dədə Qorqud dastanları kimi, oğuz türklərinin, başqa cür desək, qərb türklərinin üç ayrı ölkədə yaşayan nəvələrinin müstərək milli dastanları vəsfini qazanmışdır.

Burada «Cam ət-təvrix»dəki «Türklərin tarixi və Oğuzun cahangirliyinin hekayəsi»ni və uyğurca «Oğuz Kağan dastanı»ni yenidən araşdırmayaraq, onlar haqqında ümumi mahiyyətdə bir neçə söz söyləməklə kifayətlənəcəyik.

Əvvəlcə bu fikri bildirək ki, uyğurca «Oğuz Kağan dastanı»nın da İranda, Elxani dövründə, Qazan xan və ya xələfi zamanında yazıldığına qətiyyənlə şübhə etmərik. Bu əsərin başqa bir yerdə, xüsusilə də uyğur ölkəsində yazılması mümkün deyildir. Çünki onun yazılmasına səbəb olan mənəvi hava ancaq İranda Elxani sarayı və onun ətrafında nəzərə çarpır. Bu mənəvi havanı qüvvətli bir türkçülük şüuru parladırdı. Deməli, hər iki əsərin meydana gəlməsinə səbəb olan bu

türkçülük şüurudur. Əsasən hər iki əsərin əhəmiyyəti də, bizəcə, burada, yəni belə bir şüurun mövcudiyətini göstərmiş olmalarındadır. Əks təqdirdə, onlar nə həqiqi dastan vəsflərini daşıya bilər, nə də tarixi mənbə olmaq baxımından dəyərli sayıla bilərlər.

Bunlardan «Came ət-təvarix»dəki «Türklərin tarixi və Oğuzun cahangirliyinin hekayəsi» uyğurca dastanın İslami bir görüş ilə işlənmiş versiyasından başqa bir şey deyildir.¹⁰⁸⁹ Bu səbəbdən uyğurca «Oğuz Kağan dastanı» əvvəlkinə nəzərən bir neçə il daha qabaq yazılmış olmalıdır. Uyğurca «Oğuz» dastanı ilə əlaqədar olaraq bizim əsl maraq etdiyimiz xüsus dastanın harada sona yetməsidir. İndiki şəraitdə bu suala cavab tapmaq qeyri - mümkündür.

Hər iki əsər bizə bu türkçülük şüurunun mahiyyəti haqqında olduqca aydın bir fikir verməkdədir. Anlaşıldığına görə bu şüurun əsasları bunlardır:

a) Oğuz Xandan əsərin yazıldığı dövrə qədər türk aləmini adları zikr edilən bu xalqlar təmsil etməkdədir: Oğuz (türkmən), uyğur, qıpçaq, qanlı, karluk, kalaç.

b) Türklərin də qədim zamanlarda yaşamış monqolların Çingiz xanı kimi, cahangir hökmdarları vardır. Bu cahangir hökmdarın adı Oğuz Kağan və yaxud Xandır.

c) Türk dünyası Oğuz Xanın böyük fəthatları nəticəsində meydana gəlmişdir. Yəni türk xalqlarının Beş-Balaq bölgəsindən Qara dənizin şimalına və Adalar dənizinə qədər yayılmış olmaları Oğuz Xanın fəthləri ilə bağlıdır.

ç) Oğuzlar Oğuz Xanın 24 nəvəsindən törəmişlər. Uyğurlar Oğuz Xanın öz xalqı və ya ona itaət evi türklərdir. Qıpçaq, qanlı, karluk və kalaçlar da Oğuz Xanın bəylərindən törəmişlər.

d) «Türklərin tarixi» fəslində Oğuz Xan xalqını haqq dininə qovuşdurmaq üçün tanrı tərəfindən göndərilmiş bir peyğəmbər-hökmdar olaraq göstərilir. Beləliklə, həm xalqın Allahın dinini gətirmiş, həm də böyük fəthlər etmiş bir peyğəmbər-hökmdara sahib olmaqla türklərin monqollar və ərəblər qədər şərəfli, hətta onlardan daha şərəfli və üstün bir xalq olduqları ifadə edilmişdir.

Hər iki əsərdə türk və monqolların mənşəyi bəhsində türkmənlərə ən şərəfli mövqe verilməsi, bu sahədə onların daha fəal çalışmaları ilə izah edilə bilməz. Əslində türkmənlərə mənsub şəxslərin, uyğur başçıları kimi, bu çalışmalara qoşulmalarına da tam əmin deyilik. Digər tərəfdən türkmənlərin monqollar arasında uyğurlar qədər etibarlı mövqeyə sahib olmadıqları da bir həqiqətdir. Ancaq o zamanlar açıqca görünən mənzərə bu idi ki, türkmənlər Manqışlaqdan Adalar dənizinə qədər uzanan geniş bir sahədə öz qövmi varlıqlarını qüvvətlə mühafizə edib yaşayırdılar. Digər tərəfdən yaxınlıqda səlcuq xanədanı idarəsində böyük bir imperatorluq qurulmuşdu. Halbuki digər türk xalqları nə öz varlıqlarını

¹⁰⁸⁹ Bax: F. Sümər, Oğuzlara dair dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 359-389.

qoruya bilmiş, nə də türkmənlər kimi parlaq bir mövqeyə sahib ola bilmişdilər. Ona görə də türkmənlər öz varlıqlarını qüvvətlə mühafizə etmələri nəticəsində və bu əsərlərdə özlərinə verilən ən şərəfli mövqeyə layiq bir şəkildə dünya tarixi miqyasında böyük rollar oynamaqda davam etmişlər.

Elxani sarayı və əhatəsində başlayan türkçülük şüuru Anadoluda oğuzçuluq şüuru şəklində XVII əsrə qədər sürmüşdür. Bu şüurun Osmanlı xanədanının siyasi nailiyyətlərində rol oynayan başlıca mənəvi amillərdən biri olduğunu söyləmək, hər halda yanlış bir görüş sayıla bilməz.

Əslində daha əvvəllərdə bildirildiyi kimi, Osmanlı xanədanı Oğuz xanın nəslindən yarandığına və özünü kayı boyundan saymağa çox əhəmiyyət vermişdir. Kayı damğasını ailənin rəsmi gerbi qəbul etmiş, şahzadələrə Oğuz xan və Qorqud kimi adlar qoymuşdur. Bundan məqsəd yalnız xanədanın öz ataları olan oğuzlara qarşı duyduğu bağlılıq ilə deyil, xalqın bu sahədəki həssaslığı, şərqdəki qaraqoyunlu və xüsusilə ağqoyunlu xanədanı ilə meydana çıxan siyasi rəqabət ilə də əlaqədar idi. Çünki, əvvəlcə deyildiyi kimi, bu sonuncu xanədanın hökmdarları da özlərinin Oğuz xanın nəvələri olduqlarını söyləyir və onların ən böyüyü, Fatehin rəqibi, Uzun Həsən bəy özünü Anadolu türklərinin yeganə hökmdarı sayırdı. Oğuzların və ya türklərin hökmdarlığının kayı boyu bəylərinin əlinə keçərək, qiyamətə qədər sürəcəyinə dair fikrin oğuzların böyük vəlisi Qorqud ataya istinad edilməsi, Osman Qazinin oğuz bəyləri tərəfindən hökmdar seçildiyi iddiası və qaraqoyunlu Cahan şah II Muradın nəsəbinin özünükündən daha şərəfli olduğunu söyləməsi bəhs edilən bu məqsədlərdən irəli gəlir. Yavuz Səlim də məmlük hökmdarı Tuman bəyə göndərdiyi bir məktubda dədə-babadan 20 göbəyə qədər hökmdar olduqlarını yazmışdı. Beləliklə, özünü Oğuz xanın nəslindən saymaqla Osmanlı xanədanı tabeliyindəki Çingiz xan mənşəli Krım xanlarına qarşı da hər hansı bir kiçiklik hissi duymurdu.

Nəticə etibarilə haqqında danışılan bu dastanlar, mənşə bəhsi və Dədə Qorqud dastanları ilə birlikdə oğuzçuluq şüurunun canlı bir şəkildə yaşadılmasında amil olmaları baxımında da diqqətimizi cəlb etməyə layiqdirlər.

Osmanlı müəlliflərindən Yazıçıoğlu, məlum olduğu kimi, «Cəme ət-təvarix»dəki oğuzlara dair ənsab bəhsini türkcəyə çevirmiş, ehtimal ki, Qorqud ataya aid bəzi məlumatları da «Türklərin tarixi» fəslindən almışdır. Yazıçıoğlunun bu tərcüməsindən Mövlana Ruhinin geniş bir şəkildə faydalandığı da məlumdur. Yazıçıoğlu uyğurca bir «Oğuznamə»dən də bəhs edir ki, bu, əlimizdəki «Oğuz Kağan dastanı» olmalıdır. Həmin müəllifin müasiri olan Şükrüllah da II Murad dövründə elçi olaraq getdiyi qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın Təbrizdəki sarayında uyğur yazısı ilə yazılmış bir «Oğuz tarixi» görmüşdür. Ağqoyunlu müvərriki Əbubəkər Tihvani isə Uzun Həsən bəyin Oğuz xana və Nuh əleyhüsalama qədər aparıb-çıxardığı şəcərəsini yazarkən «Cəme ət-təvarix»dəki ənsab bəhsindən istifadə etmişdir.

İrəndəki son türk xanədanı olan Qacarların da özlərinin ataları saydıqları oğuzlara maraqlı göstərdikləri nəzərə çarpır. Bu münasibətlə Mirzə Əbülqasim ənsab bəhsini mənbə hesab edərək öz dövründə İran və Xəzəraxsası türkmənləri arasındakı oğuz boylarına mənsub oymaqlardan bəhs edən bir risalə qələmə almışdır.¹⁰⁹⁰

Uyğurca «Oğuz Kağan dastanı» ilə «Türklərin tarixi və Oğuz xanın cahangirliyinin hekayəsi» fəsiləri üzərindəki bu mülahizələrdən sonra bizim üçün mühüm olan Dədə Qorqud dastanlarına keçə bilərik.

1. DASTANLARIN YAZILDIĞI ZAMAN

Dədə Qorqud dastanları haqqında ən qədim tarixi məlumat Misir türk məmlükləri dövrü müvərrixlərindən Əbu Bəkr ibn Abdullah ibn Ay-bəy Əd-Dəvadari (1331-32-ci ildə ölmüşdür) tərəfindən verilmişdir. Bu məlumat eyni ilə belədir:

«Mən deyirəm ki, burada bu xalqın zübur, xüruç və işlərinin başlanğıcını izah edirəm. Bu, məlik baba mənasına gələn (?) «Ulu xan Ata Bitikçi» adlı kitabda onların yaradılışlarının başlanğıcı və ataları haqqında zəif şəriətin cəvaz vermədiyi sözlərin qısa bir xülasəsidir. Bu kitabı ilk türklərdən olan monqol və qırpaqlar özlərindən ayırmazlar və bunun onların nəzərində böyük bir dəyəri vardır; necə ki, digər türklərin «Oğuznamə» adını verdikləri bir kitabları olduğu kimi. Onlar bu kitabı əldən-ələ gəzdirirlər; orada oğuzların işlərinin (tarixlərinin) başlanğıcından və onların ortaya çıxmalarından etibarən gəlib keçən hökmdarlarının ilki və böyüyü Oğuzdan bəhs edilir. «Oğuznamə»də onların Təpəgöz adlandırdıqları bir şəxsin əhvalatı da nəql edilir. Bu Təpəgöz onların yurdlarını dağıtmış və qədim türklərin ulularını öldürmüşdür. Onların inanclarına görə Təpəgöz eybəcər idi; başının ortasında bir gözü vardı; bədəninə qılınç və ox kar etməzdi; anası ulu dənizin pərilərindən olub, atasının papağı da ancaq on keçdi dərisindən tikilmişdi. Onların bu haqda aralarında bu günə qədər söylənən bir çox sözləri və məşhur hekayələri vardır. Hekayələri və sözləri oğuzlar arasında zəki və qopuz çalmağı bilənlər əzbərləyərlər. Nəhayət, bu Təpəgöz türklər arasında şərəfli və igid kimi tanınmış, Uruz oğlu Basat adlı bir gənc tərəfindən öldürülmüşdür. Buna da yenə onlardan bir qızın qoyduğu şərt səbəb olmuşdur. Bu qızı at minməkdə Uruz oğlu Basatdan başqa heç kim məğlub edə bilməmişdi. Basat bu qızı məğlub edib, onunla evləndi. Basatın atası Uruza oğlunun qızı məğlub etməsi barədə müjdə verildikdə: «Sanki oğlum Təpəgözü öldürmüş kimi danışsın» demişdir. Basat adlı gənc

---

¹⁰⁹⁰ Məcmuə, Təbriz, 1294, s. 396-423. Lakin bu risalənin tam mətni əldə yoxdur.

bunu eşidincə bir tədbir ilə Təpəgözü öldürdü. Basat ilə Təpəgöz arasında ağla sığmayacaq hadisələr baş vermişdir. Bunlar türklərin xürafələrindədir». ¹⁰⁹¹

İbn Dəvadərinin bu sözlərindən belə çıxır ki, onun bəhs etdiyi «Oğuznamə» bizim Dədə Qorqud dastanlarını içinə alan bir kitab imiş. Bu «Oğuznamə» harada yazılmışdır? Heç sanmıram ki, bu kitab Türkiyədə yazılınsın və oğuzlar tərəfindən Yaxın Şərqi gətirilmiş olsun. Bizim qənaətimizə görə Oğuznamə Şərqi Anadoluda və ya Azərbaycanda yazılmışdır, yazıldığı tarix isə XIV əsrin əvvəlləri olmalıdır. Çünki söyləndiyi kimi, bu zaman Elxani sarayı və onun çevrəsinə uyğurca «Oğuznamə» (Oğuz Kağan dastanı) ilə Rəşidəddinin «Oğuznamə»sinin yazılmasına səbəb olmuş bir türkçülük şüuru hakim idi. Digər tərəfdən biz bu dastanları qopuzları ilə oxuyan ozanların monqol xanları və noyonlarının xidmətçiləri arasında vəzifə tutduqlarını bilirik.

Ancaq əlimizdəki «Dədə Qorqud dastanları» kitabının İbn əd-Dəvadərinin bəhs etdiyi «Oğuznamə» olmadığı başa düşülür. Adı çəkilən müəllifin Təpəgözü öldürən Basatın dastanı haqqında verdiyi xəbərlər əlimizdəki «Basat dastanı»nda görünməyir. Hətta bizim dastanda Basatın sevgilisi haqqında tək bir söz belə yoxdur. Digər tərəfdən indi bəhs ediləcəyi kimi bizim dastanlarda bir çox elə sözlər var ki, bunların da bu Oğuznamədə olması mümkün deyildir. İbn əd-Dəvadərinin bildirdiyi bu ən orijinal «Oğuznamə»nin bizə qədər gəlib çatmamasına nə qədər təəssüf etsək azdır.

Əlimizdəki dastanlara gəlincə, bunların biri tam, digəri əksik iki əlyazma nüsxəsi vardır. Bu nüsxələrin hər ikisi də eyni nüsxəyə əsaslanır və ya əksik nüsxə tam nüsxədən köçürülmüşdür. ¹⁰⁹²

Əlimizdəki Dədə Qorqud dastanlarının XV əsrin ikinci yarısında təsbit edilmiş, yəni yazılmış olduğu ümumiyyətlə qəbul edilmişdir. Biz də vaxtilə çıxan kiçik bir yazımızda ¹⁰⁹³ eyni görüşü müdafiə etmişdik, Ancaq indi zikr edəcəyimiz dəlillər ilə biz bunların XVI əsrin ikinci yarısında bir ozanın ağzından yazıya alındığı fikrinə qəti bir şəkildə gəlmiş oluruq.

a) IV dastanda «Başı Açıq Tatyən qalasından» bəhs edilir. XVI əsrin Səfəvi müvərrixi Rumlu Həsən Bəy Başı Açıqın müasiri olan gürcü kralı Baqratın loqəbi olduğunu söyləyir. ¹⁰⁹⁴ Başı Açıqın üç-beş il sonra Qanununin təbəəliyini

---

¹⁰⁹¹ Dürər üt-ticai və gürəru təvərix il-əzman, Süleymaniyyə, Dama İbrahim paşa kitabxanası, № 913, 202 a-b.

¹⁰⁹² Məhərrəm Ergin, Dədə Qorqud kitabı, giriş, s. 68. Hər iki nüsxənin tövsifi haqqında yenə buraya bax (s. 64-70). Dədə Qorqud dastanları bizdə üç dəfə nəşr edilmişdir. I. Kilisli Rifət, Kitabı-Dədə Qorqud ala lisani-taifeyi-Oğuzan, İstanbul, 1332. II. Orxan Şaiq Gökyay, Dədə Qorqud, İstanbul, 1938 (əsrimizdə ixtisarlar: Gökyay). III. Dr. Məhərrəm Ergin, Dədə Qorqud kitabı, I, giriş-mətn-fiksimilə, (T. D. K.) Ankara, 1958, 11, indeks, qramer, (T. D. K.), Ankara, 1963 (əsrimizdə ixtisarlar: Ergin).

¹⁰⁹³ Dədə Qorqud kitabına dair bəzi mülahizələr, Türk folklor araşdırmaları, 1952, № 30, s. 467-472.

¹⁰⁹⁴ Eyni müəllif Şah Təhmasibin Gürcüstana səfəri nəticəsində Başı Açıqın Səfəvi hökmdarının hüzuruna gələrək xələt geydiyini yazır (s. 316). Başı Açıq Qara dəniz sahilində Faş ilə İngər çayları

qəbul etdiyi məlumdur.¹⁰⁹⁵ Baş Açıq sözünə daha qədim əsərlərdə rast gəlinməmişdir.

b) Dastanlarda Osmanlı dövləti təşkilatındakı mənası ilə paşa, sancaq bəyi kəlmələrinə təsadüf edilir. Paşa¹⁰⁹⁶ və sancaq bəyi adlarının Osmanlılardan başqa türk dövlətlərində, o cümlədən qaraqoyunluların və ağqoyunluların əsgəri təşkilatlarında istifadə edilmədiyi məlumdur.

c) Bunlardan başqa alay və göndər (qarğı) kəlmələrinə də təsadüf edilir. Onlardan alay Osmanlı dövləti təşkilatındakı mənası ilə istifadə olunur.¹⁰⁹⁷ Sonuncu kəlməni də yalnız Osmanlıların işlətdikləri məlumdur. Alay və göndər kəlmələrinin rumca olduğu süzlənir.

ç) Dastanlardan birində «beş axçalı ülüfəçilər» sözü də işlənir ki,¹⁰⁹⁸ buna da İrandakı türk dövlətləri təşkilatında rast gəlinməmişdir.

Bu xüsuslar dastanların yalnız XVI əsrin ikinci yarısında yazıldığını, həm də eyni zamanda Osmanlı hakimiyyəti dövründə yazıldığını göstərir.

Bu dastanlar, şübhəsiz, Ərzrumda, Şimali Azərbaycan və Şirvan 999-1012-ci (1590-1603) illərdə 13 il Osmanlı hakimiyyəti altında olmuşdur. Şirvan ölkəsində XVII əsrin ikinci yarısında da Dədə Qorqud dastanlarının canlı bir şəkildə yaşadığı da məlumdur.¹⁰⁹⁹ Bununla bərabər, biz dastanların Ərzrum bölgəsində yazılmış olduğu qənaətinə gəlirik. Çünki:

a) Dastanlarda, bir az əvvəl deyildiyi kimi, Osmanlı dövləti təşkilatına aid bəzi kəlmələr vardır: paşa, sancaq bəyi, alay, göndər, bşş axçalı ülüfəçilər.

b) Əlimizdəki nüsxələr Osmanlı dövrü Anadolu türkcəsi imlası ilə yazılmışdır.

c) XVI əsrdə Azərbaycan və Şirvan bu dastanların yazıla biləcəyi səviyyədə türkcə nəsr ədəbiyyatının mövcudiyətinə dair kafi dəlillər yoxdur.

ç) Bu dastanların XVI əsrin ikinci yarısında Ərzrum bölgəsində qüvvətli bir şəkildə yaşadığını bilirik.

d) Dastanlarda Ərzrum bölgəsi ilə əlaqədar olan yer adları az deyildir: Bayburd, Avnik, Pasın, Qaradərvənd. Bunlara qədimdən bəri Ərzrum bölgəsində

---

arasında mərkəzi Kutatis olan ərazinin hakimi idi. Baş Açıq eyni əsrin sonlarında Baqratın idarə etdiyi yerin adı olmuşdur. (Tarixi-ələmarayi-Abbasi, II, indeks).

¹⁰⁹⁵ «Xüsusən taifeyi-haifeyi-gürçüdan Verze nam lain ki anın kibi bidin daima mühərriki-silsileyi-fəsad üsyan və ahəngi-inadü tüğyandan hali olmayıb pirayeyi-fəzli-namütənahi olan ümərə qullarımdan Baş Açıq Məlikin vilayətindən neçə nahiyələri nəhbə qarət və əhalisini qətlü xəsarət eyləyib»... (Firdun bəy, Münşaat üs-səlatin, I, s. 625-626).

¹⁰⁹⁶ «Çün inayət tanrıdan oldu, bəyin paşanın hümməti Qanturalıya oldu» (Gökay, s 70; Ergin, s. 191).
¹⁰⁹⁷ Ergin, s. 230, 240, 141.

¹⁰⁹⁸ Ergin, s. 203.

¹⁰⁹⁹ Dastanlarda bu məsələ ilə əlaqədar digər bəzi xüsuslar üçün «Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər» adlı yazımıza bax (s. 397-398).

yaşayan duxarlı oymağının adını da əlavə etmək olar. Bu oymağın adı III dastanda bir şerdə çəkilir.

e) Dövrümüzdə belə bu dastanlardan bəzilərinin həmin bölgədə yaşadığı məlumdur.

f) Dastanlarda açıq bir şialik təsiri görünür. Hətta dastanların başında Dədə Qorquda istinadən deyilmiş sözlər arasında Xəlifə Osman ibn Əffan ilə peyğəmbərin zövcəsi Aişənin adı çəkilir, II dastanda da yenə Aişənin adına rast gəlirik.

Göründüyü kimi, dastanlar «Xanım hey» xitabı ilə başlayır və xitab edilən xana yum (yaxşı diləklərdə olmaq üçün dua) verilməklə sona çatır. Bu xüsus dastanların bir xana müraciətən yazılmış olduğunu açıqca göstərir. Bunu təsdiq edən başqa bir dəlil də müraciət edənin bir ozan olmasıdır. Həqiqətən, Dəli Dömrül dastanının sonlarında belə bir ifadə vardır: «Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı, soy soyladı. Bu boy Dəli Dömrülün olsun, məndən sonra alp ozanlar söyləsin, alnı açıq comərd ərənlər dinləsin dedi».¹¹⁰⁰

2. DASTAN QƏHRƏMANLARI HARADA VƏ NƏ ZAMAN YAŞAMIŞLAR?

Dastanlarda təsadüf edilən yer adlarından çoxu insanda ilk baxışda qəhrəmanların Şərqi Anadolu və ya Azərbaycanda yaşadıkları barədə təsəvvür yaradır.

Dastanlarda qəhrəmanların mənsub olduqları Oğuz elinin vəsfləri isə bunlardır: a) Tam köçəridirlər, b) İç oğuz və dış oğuz olmaqla iki icma halında yaşayır, yaxud üç-ox, boz-ox adları ilə iki qola ayrılırlar, c) Oğuz eli ölkəsində hamılıqla yaylağa və qışlağa gedib-gəlirlər. Hər boy özünə aid bir yurdda yaşayır, oradakı dağlara yaylağa çıxır, ç) Oğuz elinin siyasi bir quruluşu vardır və eli feodal bir əsilzadə sinfi idarə edir, d) Oğuz elinin qoyun ətindən başqa at iti də yediyi və hətta qımız belə içdiyini görünür.

Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda heç bir zaman bu vəsflərə malik bir oğuz eli yaşamamışdır.¹¹⁰¹ Bəs bu oğuz eli harada yaşamışdır? Orta əsrlər türk tarixi ilə məşğul olan hər kəs bunun cavabını asanlıqla verə bilər: Sır-Dərya boyunda. Həqiqətən, dastanlar birinci hissədə mənbələrin verdiyi imkan ölçüsündə tarixlərini aydınlaşdırmağa cəhd etdiyimiz oğuzlara aiddir. Şərqi Anadolunun və Azərbaycanın tarixi haqqındakı məlumatımız zəruri olaraq bizi belə bir hökm çıxarmağa vadar edir. Bu dastanlar X əsrdəki oğuz elinə, yaxud müxtəlif köçlər ilə sayı azalan, əsasən Qaracıq dağlarında yaşayan XI əsrdəki oğuz elinə məxsusdur? Biz ikinci ehtimala böyük yer veririk. Oğuzlar bu xatirələrini və ya onların

¹¹⁰⁰ Kökyay, s. 64; Ergin, s. 184.

¹¹⁰¹ Bu xüsusda daha artıq izahat üçün bax: F. Sümər, həmin yazı, s. 403-406.

dastanlaşmış şəkillərini Yaxın Şərqə gətirdilər. Bunlar burada «Oğuznamə» adı altında yazıldı ki, bu da İbn əd-Dəvadarinin bildirdiyi kitabdır. Dastanlar ozanlar vasitəsi ilə xalq arasında yaşadılırdı. Bunlar, zamanın zəruri qıldığı bəzi təsirlərə uğradıqdan sonra yenidən yazıldı. Hazırda əlimizdə olanlar da bunlardır.

Dastanların Sır-Dərya boyundakı oğuz elinə aid olduğu o qədər şübhə doğurmayan bir həqiqətdir ki, bunu təsdiq edəcək başqa dəlillər aramağa belə lüzum yoxdur. Bununla bərabər sırf maraq naminə başqa yerlərdə və dastanların özlərində bu xüsusla əlaqədar bəzi dəlilləri qeyd edirik.

a) Dastanlarda böyük bir mənəvi sima olaraq görünən Dədə Qorqud, bilindiği kimi, XIV əsrin əvvəllərində elxani sarayında yazılmış «Came ət-təvarix»dəki «Türklərin tarixi və Oğuzun cahangirliyinin hekayəsi» fəslində də təsvir edilmişdir. Qorqud ata orada Türküstanda yaşamış oğuz övladlarının mötəbər bir dövlət adamı kimi qiymətləndirilməklə yanaşı, onun kəramət ıssı (sahibi) olduğu da göstərilmişdir.¹¹⁰² Qorqud atanın məzarı da iki yerdə olmaq üzrə, Sır-Dərya boyunda göstərilir.¹¹⁰³

b) Dastanlarda, Bayındır xan nəzərə alınmasa, feodal pilləkəninin ilk pilləsində dayanan, yəni bütün Oğuz bəylərinin ağası olan Salur Qazan bəyə, Əbülqazinin «Şəcərəyi-tərakimə»sinin başlıca mənəblərindən biri olan «Oğuznamə»lərdə əhəmiyyətli yer verildiyi görünür. Əvvəlcə də işarə edildiyi kimi, bu «Oğuznamə»lər bizim dastanlardan ayrı səciyyəyə sahib idilər. Bununla bərabər hər ikisində də ana ünsürləri eyni olan bəzi müştərək hadisələr təsvir edilir. Məsələn, bu «Oğuznamə»lərdə beçenə (peçeneq) eli başçısı Doymadığın Salur Qazanın atası Enkişin qərargahına basqın etdiyinə, Qazanın qaçdığına, anası Çiçəklə xatunun düşmən tərəfindən aparıldığına, Enkişin üç il sonra Doymadığa naibi ilə mal göndərərək arvadını qurtardığına dair bir parça vardır. Hətta bu xatunun ərinin yanına döndükdən altı ay sonra bir uşaq doğmasından son dərəcə qəzəblənən Salur Qazan «Bu uşağı hardan aldın» deyərək bir dəyənəklə adasının başını yarmışdı.¹¹⁰⁴ Bizim dastanlarda da kafir bəyi Şöklü Məlik Salur Qazanın yurdunu basaraq, anasını, arvadını və oğlunu dustaq edib götürür.

c) Dastanlar bizə oğuz elinin yurdu barədə açıq bir fikir vermir. Dastanı oxuyan hər hansı bir adam oğuzların yaşadıkları yer haqqında qəti bir fikrə gələ bilmir. Hətta Qan-Abaza, Gəncə, Bərdə, Tatyana, Başı Açıq, Gürcüstan, Sürməli, Ağca qala, Qara dərə və Əlincə kimi yer adları belə bu xüsusda ona kömək edə bilməz. Belə ki, orada heç bir zaman gürcülərin əlinə keçməmiş olan Əlincə (Alıncaq) qalası da kafir qalası kimi göstərilir. Xülasə, dastanlardan oğuz elinin yurdu məlum olmur.

---

¹¹⁰² F. Sümər, həmin yazı, s. 371-373.

¹¹⁰³ Gökyay, giriş, s. VIII-IX.

¹¹⁰⁴ Şəcərəyi-tərakimə, s. 70.

Dastanlarda iki yerdə Salur Qazan, bir yerdə Bayındır xan barədə tərifləmələr var. Bu tərifləmələrdə onlar «Türküstanın dirəyi, Qaracığın aslanı, Əmət suyunun qaqlanı» kimi vəsf edilirlər.¹¹⁰⁵ Bunlar, göstəriləni kimi, yalnız tərifləmələrdə öz əksini tapan, lakin hadisələrlə əlaqədar olmayan yer adlarındandır. Buradakı Türküstan heç şübhəsiz bu adı daşıyan ölkənin özüdür və başqa bir yeri ifadə etmir. Qaracığa gəlincə, Cizrənin (Cəzirə) cənubunda, Dəclənin qərbində və İraqda Altun körpünün qərbində bu adda dağlar olsa da, dastanlarda bunların deyil, oğuzların Sır-Dərya boyundakı məşhur sıra dağlarının nəzərdə tutulduğu şübhəsizdir. Əmət suyuna gəlincə, bəzi müəlliflər¹¹⁰⁶ bunun Amid suyu olduğu fikrini irəli sürsələr də, bu iddianın qəbul olunması qeyri-mümkündür. Çünki dastanlarda Amid «Hamid» kimi getmişdir ki,¹¹⁰⁷ XV və XVII əsrlərdə Anadolu və İran türkləri də şəhərin adını eyni şəkildə tələffüz edirdilər.¹¹⁰⁸ İkincisi, türklərin Dəcləyə Amid suyu dediklərinə dair heç bir dəlil yoxdur. Digər tərəfdən, Əmətin XV-XVII əsrlərdə Anadolu və İran türkləri arasında şəxs adı kimi işləndiyini də bilirik.¹¹⁰⁹

Bu fikri saf-çürük etdikdən sonra Əmət suyunun Türküstan və Qaracığ adları ilə birlikdə çəkilməsini nəzərə alaraq, bu ad altında oğuzların Sır-Dəryada olan yurdlarındakı bir irmağın qəsd edildiyi barədə hökm verilə bilər. Birinci dastanda Qazılıq dağı adlı bir dağdan da bəhs edilir.¹¹¹⁰ Şübhəsiz, bu dağda oğuz yurdundadır. Elə bu adda «Manas» dastanında da bir yer adı çəkilir.¹¹¹¹

ç) Dastanlarda çəkilən şəxs adlarından çoxu XI əsr və daha əvvəlki zamanlarda istifadə olunmuş qədim (arxaik) isimlərdir. Bunlar: Dirsə xan, Burla, Duxa (Duka),¹¹¹² Qoca, Domrul, Basat, Bamsı Beyrək, Baybura, Yeynək, Qazılıq Qoca, Büğdüz Əmən, Mamaq, Əliğ Qoca, Uşun Qoca, Əyrək, Səyrək, hətta bəlkə də Qazan¹¹¹³ və Kıyan Səlcuq.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁵ Gökyay, s. 13, 41, 78.

¹¹⁰⁶ Məsələn, E. Rossi, *İl Kitab-i Dədə Qorqud*, Vatikan, 1952, s. 33.

¹¹⁰⁷ Gökyay, s. 23; Ergin, s. 112.

¹¹⁰⁸ Bu barədə bir çox mənbə göstərmək mümkün olsa da, biz yalnız bir-ikisinin adını çəkməklə kifayətlənirik: Aşıq Paşazadə, s. 248; Həsən Rumlu, s. 306-307; *Tarixi-ələmarayi-Abbasi*, I, s. 34, II, s. 1064.

¹¹⁰⁹ Səfəvi türk bəylerinin bu addan istifadə etdikləri barədə: *Tarixi-ələmarayi-Abbasi*, II, indeks.

¹¹¹⁰ Gökyay, s. 9, 10; Ergin, s. 88, 89.

¹¹¹¹ Gökyay, giriş XXXVII; Rossi, s. 37 və haşiyə 2.

¹¹¹² Bu kəlmə Səlcuğun atasının adı (Dukak sözü) ilə əlaqədardır mı?

¹¹¹³ XII-XV əsrlərdə Anadoluda Qazan (Kazan) adının işlənməsinə dair misallar görünməyir. Yalnız qaraqoyunlulardan Misir Xocanın oğlu Kazan Sultan vardı ki, o da öz adını monqol hökmdarı Qazanın adından götürmüşdü.

¹¹¹⁴ Anadoluda XV əsrdə şəxslərə qoyulan Səlcuq adı, hazırda da olduğu kimi, səlcuqların xatirəsindən doğur.

d) Dastanlarda oğuzların düşmənləri kafir adlanır. Qövm olaraq yalnız «çərkəz» adı, o da bir mənzumədə bir dəfə çəkilir.¹¹¹⁵ Ölkə kimi Gürcüstanın adı xatırlanır.

Dastanlarda oğuz igidlərinin yağıları (düşmən) olan kafir bəyləri bunlardır: Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Aslan Məlik, Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik, Sunu Sandal Məlik, Ağ Məlik Çəsmə, Arşın oğlu Dirək Təkur, Qara Təkur. Bunlardan son ikisi, yəni Arşın oğlu Dirək Təkur dastanda Qara dəniz sahilində olduğu söylənən Düzmürd qalasının, Qara Təkur də Əlincə (Alıncaq) qalasının bəyləridir. Digərlərinin isə qalaları yoxdur, qövmiyyətləri də bildirilmir. Şöklü Məlik dastanların başlıca və əsil ünsürlərindən biridir. O, dastanların dördündə də düşməni təmsil edir və hər dəfə də yoldaşları Buğacıq Məlik və Qara Tükən (yaxud Tökən) Məlik ilə birlikdə ölür. Qıpçaq Məlikə gəlincə, o, səlcuğun atası Dukak kimi, dəmir yaylı ləqəbini daşıyır. Qıpçaq Məlikin hadisələr səhnəsində bir rolu yoxdur. Yalnız Qazan bəyin qardaşı oğlu və kürəkəni Qara Budağın ona qan qusdurduğu söylənir. Buradakı Qıpçaq adının bu bəyin mənsub olduğu eli ifadə etdiyinə şübhə yoxdur. Başda Şöklü Məlik olmaqla oğuzların düşmənləri olan bütün kafir bəylərinin adları, göründüyü kimi, türkcədir. Şük (şök) türk dilində sükunət, ağırbaşlılıq mənasını verməklə, şöklü sakit, ağırbaşlı anlamlarını ifadə edir. Lakin bu xüsus nə olursa-olsun qəti olaraq bildiyimiz şey Şöklünün türklər arasında ad kimi işlədilməsidir. 1071-1072-ci illərdə Suriyanı tutan oğuz (türkmən) bəylərindən biri bu adı daşıyırdı.¹¹¹⁶

Nəticə olaraq oğuzların dastanlarda kafir kimi təsvir edilən düşmənləri, onların tarixi düşmənləri olan qıpçaqlardan başqa heç kim deyildir. Yuxarıda adı çəkilən Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik sözü də bunun üçün mühüm bir dəlildir. Adları türk sözlərindən olan və bəziləri məlik ünvanı ilə göstərilən kafir bəyləri də qıpçaqların başbuğlarıdır. Qıpçaqların oğuzlardan çox sonra, ancaq XII əsrin ikinci yarısından etibarən İslam dinini qəbul etməyə başladıklarını bilirik.

e) Dastanları yaradan və onun dairəsini əhatə edən oğuz eli çox qədim zamanlarda yaşamış bir xalqdır. Onlar, deyəsən, qəhrəmanların peyğəmbər dövründə yaşadıklarını zənn edirdilər.¹¹¹⁷ Əbulqazinin əsərindən öyrənirik ki, türkmənlərin «Oğuznamə»lərində də bu şəkildə bir zənn etmə vardır. Lakin onlarda da əsil hakim qənaət Qorqud ata və Salur Qazanın peyğəmbərdən 300 il sonra, yəni X əsrdə yaşadıkları rəvayəti idi. Rəşidəddindəki fəsildə Qorqud ata və ya onun atası Gəzəncükün Məkkəyə gedib peyğəmbəri ziyarət etdiyi söylənir.¹¹¹⁸

¹¹¹⁵ Qazan bəy Tumanın qalası zindanına dustaq düşdüyü zaman kafirlər ondan özlərini tərifləməsinə tələb edirlər. (Ergin, s. 238).

¹¹¹⁶ Sibt ibn ül-Çövzi, Mirat üz-zaman, Türk İslam əsərləri muzeyi kitabxanası, № 2134, 21 a.

¹¹¹⁷ Bunu göstərən bəzi ifadələr bunlardır: «Oğuz zamanında bir igid ki, evlənsə oh (ox) atardı; Uşun Qoca derlər, bir or var idi» (Gökyay, s. 32, 93; Ergin, s. 184, 225).

¹¹¹⁸ F. Sümər, həmin yazı, s. 371. Dastanlarda igidlərdən Büğdüz Əmən haqqında: «Gedib peyğəmbərin üzünü görən, gəlibən Oğuzda əshabəsi olan» deyilir. (Gökyay. s. 23; Ergin, s. 113).

3. QƏHRƏMANLARIN MÜSƏLMANLIĞI

Dastanlarda qəhrəmanlar bizə müsəlman olaraq təqdim edilir. «Şəcəreyi-tərakimə»dəki «Oğuznamə»lərdən alınmış parçalarda da Salur Qazan müsəlman kimi təsvir edilir və onun bu dinə xidmət etdiyi də bildirilir. Dastanlarda iştirak edən şəxslərdən ancaq üçü türkcə adlar daşır. Bunlar: «dəstursuzca Bayındır xanın çərisini məğlub edən» Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, ikincisi «iki qardaş bəbəyin öldürüb zəlil gəzən» Düzən oğlu Alp Rüstəm, üçüncüsü də «qırx oynaşlı» Boğazca Fatma. Bu üç isimdən ilk ikisinə həsr olunmuş ayrıca dastanlar olmasa da, adları tez-tez çəkilir; ikisinin də ata adları verilir. Hətta Düzən oğlu Alp Rüstəmin boz-oxlardan olduğu da bilinir. Bu səbəblə ələlxüsus bu son iki adın dastanlara sonradan daxil edildiyini iddia etmək bizə çətin gəlir. Hər halda dastanların XI əsrdəki oğuzlara aid olduğunu qəbul etsək, bu məsələ də həll edilmiş olar. Yəni belə olduqda qəhrəmanların müsəlman olduqlarına inanmaq olar.

4. DASTANLARIN MÖVZUSU

Bilindiği kimi, əlimizdəki «Dədə Qorqud» kitabında 12 dastan vardır. Bu on iki dastandan ikisinin, yəni «Dəli Domrul» və «Basat» dastanlarının mövzusu qəhrəmanların fəvqəl-təbii varlıqlarla mübarizəsidir. Digər bir dastanda qəhrəman (Qanturalı) silahsız olaraq buğa, aslan və buğra kimi heyvanlarla vuruşur. Başqa dastanların bəzilərində nağıl ünsürləri olsa da, bu ünsürlər həm azdır, həm də hadisələrin gedişində əhəmiyyətli sayıla biləcək təsirə malik deyildir.

Bu on iki dastandan I, IV və VI dastanlarda, yəni Dirsə xan oğlu Buğac, Dəli Domrul və Qanturalı dastanlarında, hadisələr səhnəsində yalnız qəhrəmanlar və onların yaxın adamları (ailə üzvləri və yoldaşları) iştirak edirlər. Digər dastanlarda isə səhnədə qəhrəmanla birlikdə adı-sanı bəlli, siyasi mövqeləri dəyişməyən bir qrup bəy də iştirak edir. Ona görə də bu dastanlarda səhnə qələbəlik, dekor daha zəngindir. Dastanlardan hər birinin qəhrəmanı adı-sanı bəlli, siyasi mövqeləri dəyişməyən bəylərdən biridir.

Fəvqəltəbii varlıqlarla döyüşən qəhrəmanlardan biri Dəli Domruldur. Domrul Duxa (Duka) Qocanın oğludur; yəni bütün qəhrəmanlar kimi, atasının adı bəllidir və yenə onlar kimi bir bəydir. O, ürəyi təmiz, qoçaq və erkən parlayan bir şəxs olduğu üçün, ona dastanlardakı bəzi qəhrəmanlar kimi dəli ləqəbi verilmişdir.¹¹¹⁹ Domrul bir qurumuş çayın üstündə saldığı körpüdən keçənlərdən biləyinin gücünə arxalanaraq bac alır. Hətta körpüsündən keçmək istəməyənləri

---

¹¹¹⁹ Dastanlarda qorxu nə olduğunu bilməyən, qoçaq, ancaq mərd adamlara dəli deyilir. Osmanlı dövründə də belə şəxslər üçün eyni termindən istifadə edilmiş və axınçılar kimi sərhədlərdə dayanan, gözüaçıq gənclərdən mütəşəkkil əsgəri süvari zümrəsinə dəli adı verilmişdir. Bu əsgəri zümrə haqqında: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarixi, Ankara, 1949, (TTK), II, s. 564.

belə xərac almaq üçün körpüdən keçməyə məcbur edir. Beləliklə, tarixi Dəli Domrulun şəxsiyyəti budur. Eldaşları arasında şöhrəti və xatirələrdə yaşaması da buradan, yəni körpüsü başında və ya öz yurdundan (torpaqları) gəlib keçəndən xərac almasından gəlir. Aradan zaman keçdikcə Duxa Qocanın oğlunun adı təxəyyül süzgəcindən keçmiş, özündən başqa igid, alp olmadığını sanan Dəli Domrulun qarşısına onu məğlub edə biləcək Əzrayıl çıxarılmış və beləcə Dəli Domrul dastanı meydana gəlmişdir.

İbn Fədlan¹¹²⁰ 921-ci ildə böyük bir karvanla Oğuz yurdunu keçərkən, bir oğuz onların qabağını kəsmiş, ancaq istədiyini aldıqdan sonra karvanın hərəkət etməsinə icazə vermişdir.

Təpəgöz adlı qorxunc və fəvqəltəbii varlıq ilə vuruşan Basata gəlincə, o, oğuz elinin boz-ox, yaxud dış oğuz qolunun başçısı Aruz Qocanın kiçik oğludur; Kıyan Səlcuq isə böyük qardaşdır. Basatın rolu sadəcə öz adını daşıyan dastanla məhdudlaşmış, onun adı sonuncu dastanda da çəkilir. Basat bu qardaş qırğınında, yəni üç-ox (üç oğuz) və boz-ox (dış oğuz) arasında düşmənçilik yarandığı vaxt, atası Aruz qocanın öz ağası Qazana qarşı üsyan qaldırdığı əsnada qorxunc bir şəxsiyyət kimi meydana çıxır. Bəylərbəyi Salur Qazanın inağı boz aygırlı Beyrək yaranan düşmənçilik nəticəsində Basatın onun yurdunu basıb, hər şeyi əlinə keçirəcəyindən təşvişə düşmüş və qorxmışdır.¹¹²¹ Basatın oğuzların düşmənlərinə qarşı da şücaət göstərməsi barədə heç nə bilmirik. Böyük qardaşı Kıyan Səlcuğun Təpəgöz ilə vuruşmada ödə partlayıb öldüyü söylənir.¹¹²² Basat da əslində qardaşının qisasını almaq üçün Təpəgözlə vuruşmağı qərara alır. Təsəvvür etmək mümkündür ki, Təpəgöz bəlkə də əslində oğuzlara böyük ziyanlar vurmuş, itkilər verdirmiş bir düşməni təmsil edir. Yəni Təpəgöz bu ləqəbi daşıyan qırçaqlardan bir düşmən başbuğu ola bilər.¹¹²³ O, başqınlar ilə oğuzları, əsasən, boz-oxları qorxunc məğlubiyyətlərə uğratmış, Basatın böyük qardaşı Kıyan Səlcuq, Arıq Candan (iki qardaş ilə), Dəmir donlu Mamaq, Düzən oğlu Alp Rüstəm və Uşun Qoca kimi bəylər baş verən döyüşlərdə ölmüşlər. Basat sonra Təpəgözü məğlub edib öldürür, qardaşının və eldaşlarının qisasını alır. Aradan zaman keçdikcə Təpəgözün bu ləqəblə yad edilməsində bölgə xarici bir təsirin də rolu olmuş, o, fəvqəltəbii bir varlıq olaraq təsəvvür edilmişdir.

Birinci dastan, yəni Dirsə Xan oğlu Buğac boyuna gəlincə, burada əsas mövzu yoldaşlarının xəyanətinə uğramış, onlar tərəfindən özü və ailəsi tutularaq kafir ellərinə aparılan bir bəyin (Dirsə xan) oğlu Buğac tərəfindən xilas edilməsindən danışılır. Göründüyü kimi, bu dastanın mövzusu hər yerdə, hər zaman baş verə bilən bir hadisədir; qeyri-adi bir tərəfi yoxdur.

¹¹²⁰ Toğan nəşri, s. 14, əd-Dehhan nəşri, s. 98.

¹¹²¹ Gökyay, s. 117; Ergin, s. 249.

¹¹²² Gökyay, s. 84; Ergin, s. 209-210.

¹¹²³ Məmlük əmirilərindən birinin Təpəgöz ət-Tuğrili adını daşdığı məlumdur (Məkrizi, Kitab üs-süluk, Qahirə, s. 940).

İndiyə qədər haqqında danışılmayan, bizim üçün diqqətəlayiq və üzərində dayanmağa lüzum duyulan sonuncu və ikinci dastanlardır. Sonuncu dastanda mövzunun gerçəkliyi o qədər aydındır ki, onu oxuyarkən, insan özünü tarixi bir əsərin səhifələri qarşısında sanır. Mövzunun izahı da çox gözəl və canlıdır. Bu dastanın qısa məzmunu belədir: Bəylərbəyi Qazan tabeliyində olan üç-ox və boz-ox bəyləri yığınaq olanda evini yağmaladardı. Ancaq son dəfə evini boz-ox (dış oğuz) bəylərinin olmadığı bir zamanda üç-oxlara (iç oğuz), yəni öz qoluna yağmalatdı. Onun nə üçün belə hərəkət etməsinin səbəbi aydın deyildir. Qazanın evini özlərinin olmadığı bir zamanda yalnız üç-oxlara yağmalatması boz-oxların başçısı, Qazanın dayısı Aruz Qocanın və onun tabeliyində olan başqa bəylərin hiddətinə səbəb olur. Onlar Qazanın düşərgəsinə getməyərək, tabelik vəzifəsini ifa etmədilər. Aruz Qoca Qazana qarşı düşmənliyini açıq bildirdikdən sonra tabeliyində olan boz-ox bəylərini yanına oxuyub, indən belə ona baş əyməyəcəkləri haqda (asi olduqları) Qazana xəbər göndərəcəyini söylədi və bu bərədə onların nə düşündüklərini soruşdu. Onlar «nə deyəlim, çün sən Qazana düşmən oldun, biz də düşmənikiz», - dedilər. Aruz Qoca bəylərə Qazanın inağı Beyrəyin boz-oxlardan qız aldığı üçün onların kürəkəni olduğunu, buna görə də öz sıralarında ona yer verilməsini, qəbul etmədiyi təqdirdə öldürülməsini təklif etdi. Beyrək bir hiylə ilə çağırılmış, ona öz tərəflərinə keçmək təklif olunmuş, onun bu təklifi qəti surətdə rədd etdiyini gördükdə Aruz Qoca onu qılıncla ağır yaralamışdır. Beyrək evinə götürülsə də aldığı yaradan ölmüşdür. Bunu bilən Qazan çox kədərlənmiş, günlərlə divana çıxmamış, qüssə içərisində dolanmış, sonra çox sevdiyi inağının qisasını almaq və Aruzgili yenidən öz itaəti altına salmaq üçün hərəkətə başlamışdır. Qazan Aruz Qoca ilə təkbətək bir vuruşmada onu məğlub etmiş və öldürmüşdür. Bundan sonra digər boz-ox bəyləri Qazanın əlini öpərək, ona baş əymişlər. Qazan onların günahlarını bağışlamış, Aruz Qocanın ordasını dağıtmış və elini-gününü (yəni orda xalqını və boyunu) yağmalatmışdır. Göründüyü kimi, bu dastanın məzmunu kədərli-dir. Çünki qardaş qırğınından bəhs edir. Bu qırğında yaraşığı, igidliyi və gözəl əxlaqı ilə «Oğuzun imrəncəsi» ləqəbini qazanmış Beyrək ölmüş, boz-oxların başçısı Aruz da bacısı oğlu tərəfindən öldürülmüş və hər şeyi çapılıb talan edilmişdir.

Burada Beyrəyi öz tərəflərinə çəkmək üçün göstərilən səbəb, yəni onun boz-oxlardan qız almış olması şübhə doğurur, bu fikrin doğruluğuna inana bilmirik. Çünki iki qol da bir-birindən qız alıb-verirdi. Beyrək yaralanıb öz ordasına döndükdən sonra belə Aruz Qocanın oğlu Basatın düşərgəni basacağından çox qorxuya düşür. Lakin hadisələrdə Basatın hər hansı bir hərəkətindən bəhs edilmir.

Bu sonuncu dastan bəlkə ikinci dastandan əvvəl olmalı idi. Çünki ikinci dastanda boz-oxların başçısı artıq Aruz Qoca deyil, nəvəsi Kıyan Səlcuq oğlu Dəli Dundardır. Sonra gələn dastanlarda da daima Dəli Dundarın adı çəkilir. Bunun

kimi Qazanın naibi Qılbaş da bu hadisədə sağdır. Lakin o, ikinci dastanda Şöklü Məliyın Qazanın ordasına etdiyi basqında ölmüşdür.¹¹²⁴

İkinci dastanın qısa məzmunu belədir: Qazan bəyləri ilə ova getdiyi zaman düşmən Şöklü Məlik basqın edərək Qazanın böyük ordasını dağıtmış, naibi Əliğ Qoca oğlu Qılbaş ölmüş, oğlu Uruz, arvadı Burla xatun və anası əsir alınb götürülmüşdür. Bundan xəbər tutan Qazan Şöklü Məliyın üzərinə hücum etmiş, bəylərin köməyi ilə düşməni məğlub edib, oğlunu, xatununu, anasını, xəzinəsini geri almışdır. Bu dastanın da bizə olmuş bir hadisəni xəbər verdiyini zənn edirik. Yəni düşmən başbuğlarından Şöklü Məliyın Qazanın ordasını basıb yağmalaması bir gerçəyə bənzəyir. Lakin basqın zamanı Qazan ordasının içində idi, yaxud başqa yerdə idi?! Bu barədə heç bir şey söyləmək mümkün deyil.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, «Şəcəreyi-tərakimə»də peçeneq elinin başbuğu Doymadığın Salur Qazanın atası Enkişin ordasına basqın etdiyini, Enkiş və Qazanın qaçdığını, Qazanın anasının əsir edilib aparıldığını, Enkişin naibi ilə mal göndərərək arvadını xilas etməsini göstərən bir rəvayət vardır. Bu rəvayətdə olduğu kimi, Qazanın mal göndərərək yaxın adamlarını qurtarması da ehtimal edilə bilər. Ancaq Qazan bəy sonra parlaq bir zəfər qazanaraq, bu basqının qisasını almışdır. Bu dastan ilə «Şəcəreyi-tərakimə»dən nəql etdiyimiz mənzumə Salur Qazan bəyin bu şanlı qalibiyyətini əks etdirir. Dastanların qəhrəmanları əsilzadə təbəqəsinə mənsub şəxslər, yəni bəylərdir. Səhnədəki şəxslər arasında sadə xalqdan heç kim görünür. Yalnız ikinci dastanda Qazanın Qaraçuq adlı çobanı istisna təşkil edir. Bu çoban ağasının sürüsünü düşmənlərdən fədakarcasına qorumuş və hətta onun qardaşları Qıyan Gücü, Dəmir Gücü bu uğurda ölmüşlər. Əlavə olaraq Qaraçuq çoban Qazan bəyin Şöklü Məlik ilə döyüşlərində də igidlik göstərmişdir. Qazan da Qaraçuq çobanın göstərdiyi fədakarlıq və igidliyə laqeyd qalmayaraq onu əmir-axur təyin etmişdir. Bu igid çobanın daşdığı adın ünlü Qaraçuq dağlarından alınması ehtimalı böyükdür. Türklərin coğrafi isimləri uşaqlarına ad olaraq qoymaları İslam müəlliflərinə də məlum olan yayılmış bir ənənə idi.

5. QƏHRƏMANLAR

Dastanların qəhrəmanları Oğuz elinə mənsubdurlar. Bu el əksər hallarda «qalın» qələbəlik, güclü, bəzən də «qanlı» (ehtimal ki, döyüşkən, yaxud qisasını alan) sözlərilə vəsf edilir.

Oğuz elinin daimi yaşadığı bir yurdu vardı. Yəni bu el yurd dəyişdirmirdi. O öz yurdunda tam köçəri bir həyat sürməkdədir: ancaq toplu bir halda köçüb qonur, yəni el halında yaylaqdan qışlağa gedib-gəlir. Açıqca başa düşülür ki, bəylərdən hər birinin boyu ilə birlikdə yaşadığı bir yurdu vardı. Bəy öz boyu ilə

---

¹¹²⁴ Gökyay, s. 14; Ergin, s. 97.

birlikdə bu yurdunun dağ və ya dağlarında yaylağa çıxır, ırmaq, çay boyu kimi əngin və alçaq yerlərində isə qışlayırdı.

Bu el üç-ox və boz-ox adları ilə iki qola ayrılırdı. Üç-oxlara eyni zamanda iç oğuz, boz-oxlara isə daş (dış) oğuz deyilirdi. Bu sonuncu sözlərdən də başa düşüləcəyi kimi hər iki qol biri-birinə qarışmayaraq ayrı iki icma halında yaşayırdı. Hətta iç oğuzlarla dış oğuzların yurdları arasında xeyli böyük bir məsafənin olduğunu təsəvvür etmək mümkündür. Üç-oxların boz-oxlar üzərinə gecə, gündüz, vaxt-bivaxt yürüdüklərini söyləmək mümkündür.¹¹²⁵ Üç-oxlara iç oğuz deyilməsi siyasi hakimiyyətin onların əlində cəmlənməsilə əlaqədar olmalıdır.

6. İQTİSADİ HƏYATLARI

Feodal oğuz əsilzadəsi olan qəhrəmanların çox varlı insanlar olduqları görünür. Bəybecan, Baybura kimi bəzi bəylərin adlarının başında bəy kəlməsi vardır ki, bu bəlkə onların sərvət sahibi olmaları ilə bağlı bir sifətdir. Köçəri bir həyat sürdükləri üçün oğuzların başlıca sərvətlərini heyvan sürüləri təşkil edirdi. Yetişdirdikləri başlıca heyvanlar qoyun, at və dəvədir. Verilən toylarda dolayısıyla at və dəvə əti yeyildiyi bildirilsə də, onların həmişə yedikləri ət qoyun əti idi. Qoyunları da lap çox olub, bunlar haqqında tümən, yəni on min sayısı tez-tez təkrarlanır. Dəvəyə sadəcə bir nəqliyyat vasitəsi (yükdaşıma) gözü ilə baxılırdı.¹¹²⁶ At isə onların dastanlarındakı təbiri ilə «binit»ləri idi. Dastanlarda bəylərin zənginliyi haqda söylənən sözləri mübaliğəli hesab etmək lazım deyil. İbn Fədlanın oğuzların varlı olduqlarını, aralarında 100.000 qoyunu və 10.000 dəvəsi olanları gördüyünü yazdığı barədə daha əvvəl məlumat vermişdik.

Köçəri bir həyat sürən qəhrəmanlar əsasən qoyun əti yeyirdilər. Qoyunun «ağca qoyun» cinsinə daha yüksək qiymət verilirdi. Qoyun üçün şişlik sözü işlədilir. Bu sözlə qoyundan çevirmə kabab bişirilməsi göstərilir. Qoyun ətindən hazırlanan «yəxni» yeməyinin də adı çəkilir.¹¹²⁷ Türkiyədə yəxni bu gün də məşhurdur. Yenə dastanlarda əkməkdən (çörək) başqa köməc kəlməsi də işlənir.¹¹²⁸ Köməc külə basdırılaraq hazırlanan çörək və ya yumşaq çörəyə deyilirdi. Köməc həmin mənada Kaşğaridə görüldüyü kimi, farsca əsərlərdə də işlənmişdir. Bu gün Anadoluda hələ tanınan və hazırlanan köməcə bəzi yerlərdə gömmə, yaxud kömbə də deyilir.¹¹²⁹

Dastanlarda oğuz bəylərinin müxtəlif vəsilələrlə etdikləri toylarda atdan aygır, dəvədən buğra və qoyundan qoç kəsilərək tərəp kimi ət yığılır və göl kimi

---

¹¹²⁵ Gökyay, s. 114; Ergin, s. 250.

¹¹²⁶ Gökyay, s. 7, 11, 12.

¹¹²⁷ Ergin, 78, 145, 203.

¹¹²⁸ Ergin, s. 141.

¹¹²⁹ Atalay, I, s. 36.

qımız sağılırdı.¹¹³⁰ Burada at əti, hətta dəvə əti yeyilməsini, qımız içilməsini biz məhz Sır-Dərya oğuzlarına aid edə bilərik. Anadolu və İrana gələn oğuzların burada da əvvəllər olduğu kimi, at əti yeməyə və qımız içməyə davam etdiklərinə dair əlimizdə tutarlı dəlillər yoxdur. Bilindiyi kimi, türkmənlərin mənsub olduqları hənəfi məzhəbinin at əti yeməyə icazə verməməsi¹¹³¹ qonşu müsəlman xalqlarının da at əti yeməməsi və nəhayət, əvvəllər olduğu kimi çoxsaylı ilxılara sahib olmadıqları üçün onlar at əti yemək və qımız içmək adətlərini tərgitmişlər. Göründüyü kimi, oğuzlar adı çəkilən heyvanların erkək və cavan olanını yeymişlər. Sığır əti haqqında isə heç nə söylənilmir. Halbuki bəzi əsərlərdə onların sığır saxladıqları yazılır. Dastanlarda türklərin milli yeməkləri olan tutmacın adı çəkilir. Halbuki bu yeməyi oğuzlar bilirdilər. Səlcuq Toğrul bəyin Xorasanda olarkən bir məclisdə yediyi badam halvası haqqında «yaxşı tutmac imiş, ancaq sarımsağı əskikdir» dediyindən əvvəlcə bəhs edilmişdir. Tutmacın Türkiyə Səlcuqlarında¹¹³² və Osmanlı saraylarında da yeyildiyini,¹¹³³ bu gün Anadolunun bir çox yerlərində hazırlandığını bilirik.

Kaşğari¹¹³⁴ tutmacın hamı (yəni başqa ölkələrdə də) tərəfindən tanınan bir türk xörəyi olduğunu söyləyir. Bu yemək oğuzlar və digər türklər tərəfindən Yaxın Şərq ölkələrinə gətirilmişdir. İranlılar və ərəblər də onu tanımışlar, həm də bu yeməyin adı fars və ərəb dilində olan başlıca lüğət kitablarına da düşmüşdür.¹¹³⁵ Şirazlı Əbu İshaq Həllacın «Divani-etimə»sində türklərə aid bir çox yeməklərin adı çəkilir: tutmac, köməc, güllac, çörək, buğra, qıyma, umac, qatıq, çağır, qovud. Ayrıca bərək və manti (mantu) adı ilə tanınmış içki növündən də bəhs edilir. Buğra da çox yayılmış bir türk xörəyidir, bunu Buğra xan adlı bir türk hökmdarının icad etdiyi söylənir.¹¹³⁶ Yenə oradakı köməc, güllac, çörək, umac, bulamac və digərlərinin bu gün Türkiyədə hazırlandıqları bizə məlumdur. Tutmac ən sevilən və ən məşhur yeməklərdən biri kimi Əbu İshaqın divanında tez-tez xatırlanır. Hətta orada tutmaca aid müstəqil bir mənzumə də vardır.¹¹³⁷

Kaşğarinin və Əbu İshaqın tutmac haqqındakı sözləri yeməyin hazırlanmasının mahiyyət etibarını ilə dəyişməyərək günümüzdə qədər gəldiyini göstərir. Tutmac bu gün Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Ankara, Yozqat

---

¹¹³⁰ Ergin, s. 80, 81, 86.

¹¹³¹ Hənəfi fiqh kitablarına görə (məsələn: Müxtəsər üt-Təhavi, Qahirə, 1370, s. 132-434) at əti yeyilməsi məkrühdür. Şəfai məzhəbi isə at əti yeyilməsini məqbul saymışdır (Həmidullah Müstəvfı, Y. Stepenson nəşri, London, 1928, s. 141).

¹¹³² İbn Bibi, Houtsma nəşri, s. 306. Burada tutmacın sərəxoşluğu dəf etmək xüsusunda da bir amil olduğu söylənir.

¹¹³³ Süheyl Ünver, Fateh dövrü yeməkləri, İstanbul, 1952, s. 27.

¹¹³⁴ Atalay, I, s. 452.

¹¹³⁵ Yaddaşthayi-Qəzvini, İrəc-Əfşar nəşri, Tehran 1334 ş., s. 37-39.

¹¹³⁶ Bu yemək haqqında: F. Sümər, Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 376 və haşiyə 64.

¹¹³⁷ Əbu İshaq Həllac, Divani-etimə, İstanbul, 1303, s. 10, 22-23, 44, 57, 58, 74.

yörələrində və əfşarlar arasında hazırlanır. Xəmir yuxa şəklində, ancaq bir az qalın (bir millimetr yarım qədər) açılır, sac üzərində xəfif bişirildikdən sonra üçbucaq və ya paxlava şəklində kəsilir, hasil olan parçalar isti suda xaşlanır, bişirilmiş yaşıl mərcimək ilə qarışdırılır və bunun içinə sarımsaqlı qatıq qatılır, bu işlər görüldükdən sonra üzünə içində qıyma olan dağ edilmiş yağ tökülür. Onun üzünə də yaşıl, yaxud quru nanə səpilir. Yemək Kaşğarının də söylədiyi kimi, sulu olur. Görünür ki, tutmacın təfərrüatlı bir hazırlanması vardır, gerçəkdən ləzzətli və kalorili bir xörəkdir. Yalnız tutmac, Kaşğarının işarə etdiyi və yuxarıdakı əməliyyatdan görüldüyü kimi, ağır həzm olunan bir xörəkdir.

7. SIYASI TƏŞKİLAT

Dastanlardakı oğuz elində feodal səciyyəli bir siyasi quruluş nəzərə çarpır. Hər bəyin özünə aid və üzərində yalnız özünün hakim olduğu bir ərazisi var. Bəylər yurdlarındakı ordalarında yaşayaraq, başında durduqdanı boyu idarə edirlər. Onların ən yaxın əyanları oğul, qardaş kimi əqrabalarından təşkil olunurdu. Dastanlarda döyüşlərdə iştirak edənlərə çuldudan (ərmağan) başqa qələbə ölkə (dirlik) verildiyi qeyd edilir. Oğuzlarda timar sistemi, yaxud ona bənzər bir sistemin olduğunu təsəvvür etmək çətindir. Buna görə «qələbə ölkə» ifadəsi dastanların yazıldığı dövrə aid bir xüsusi ola bilər.

Bəylərin ağaları öz qol bəyləridir. Üç-oxların qol bəyi eyni zamanda boz-ox qolu bəyinin də rəhbəridir. O bu sifətlə bəylərbəyi ünvanını daşıyırdı. Bəylərbəyinin ağası isə xan, yəni hökmdardır. Əyanların vəzifəsi ağalarını ziyarət və onların çağırışlarına itaət etmək idi. Bayındır xanın sərhəd bəyi olan Bəkil hər il Bayındır xanın divanına gələr və ona gətirdiyi hədiyyələri təqdim edərdi.¹¹³⁸ Boz-ox başbuğu Aruz məyyətinə öz qolunun bəyləri olduğu halda bəylərbəyi Salur Qazanı ziyarət edirdi. Rəhbərlərin vəzifələrinə gəlincə, onlar tabeliklərindəkiləri vəzifəyə təyin etməli, yanlarına gələnləri, yaxud çağırılanları ənənələrə uyğun olaraq qarşılamaq, eyni səviyyədəki adamlara eyni rəftar göstərməli, onların heysiyyətinə toxunacaq, qəlblərini qıracaq heç bir davranışa yol verməməli idilər. Xanlar xanı Bayındır xan ildə bir dəfə ziyafət verərək bütün oğuz bəylərini qonaq edərdi.¹¹³⁹ Salur Qazan da ildə bir dəfə bütün tabeliyindəkilər toplaşdıqları zaman yağmalı bir toy verir, toydan sonra bəylər onu salamlayaraq yurdlarına qayıdirdılar. Ancaq bəylərbəyi Qazan son dəfə məlum olmayan səbəbə görə, yağmalı toyunu boz-oxların iştirakı olmadan, yalnız üç-oxlarla, yəni öz qolunun bəyləri ilə keçirmişdi. Qazan bəyin bu hərəkəti boz-ox bəylərini, xüsusən bu qolun başçısı Aruzu hiddətləndirmiş və hətta ona düşmən etmişdi. Bəylərbəyi Qazan öz dayısı,

---

¹¹³⁸ Gökyay, s. 91; Ergin, s. 216.

¹¹³⁹ Gökyay, s. 3; Ergin, s. 77.

ancaq tabeliyində olan Aruzun bəylərilə birlikdə onu ziyarət etməməsinə təəssüflənmişdi. Vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Aruzun yanına gedən naibi Sarı Qılbaş Aruzun Qazanı öz ağası hesab edib-etmədiyini öyrənmək məqsədilə bəylərbəyinin düşmən hücumuna məruz qaldığını və onu köməyə çağırıldığını bildirmişdi. Lakin Aruz Qazanın öz evini, qaydanın əksinə olaraq, yalnız üç-oxlara yağmalatdığı üçün yardıma gəlməyəcəyini, üstəlik bəyləri ilə birlikdə ona düşmən olduğunu söyləmişdi. Qılbaş Qazanın üzünə heç bir düşmən hücumu olmadığını, bunu Aruzun Qazana bəslədiyi münasibəti öyrənmək məqsədi ilə özü uydurduğunu bildirib getmişdir. Bundan sonra Aruz bəylərini öz yanına oxuyaraq toy şənlikləri keçirmiş, hörmət göstərmiş və axırda belə demişdi:

«Bəylər, mən sizi niyə çağırdım, bilirmisiz? Ayıtdılar: — bilməziz. Aruz aydır: — Qazan bizə Qılbaş göndərmiş, elim-günüm çapıldı, qara başım bunlu oldu, dayım Aruz yanıma gəlsin demiş. Əmən aydır: — Ya sən nə cavab verdin? Aruz aydır: — Qılbaş ayıtdım ki, qaçan Qazan evin yağmaladı idi, daş oğuz bəyləri belə yağmalarıdı, bəylər gəlib Qazanı salamlar, gedər idi, şimdi suçumuz nə oldu kim, belə bulunmadıq, mərə qavat biz Qazana düşmənisiz, dedim. Əmən aydır: — Eyü demişsən. Aruz aydır: — bəylər, ya siz nə dersiz? Bəylər aydır: — nə deyəlim, çün sən Qazana düşmən oldun, biz də düşmənisiz, dedilər. Aruz araya müşhaf gətirdi, həp bəylər əl vurub, and içdilər: — sənin dostuna-dost, düşməninə-düşmənisiz — dedilər. Aruz cümlə bəyləri xələtlədi». ¹¹⁴⁰ Sonuncu dastandan aldığımız bu parça oğuz əsilzadə sinfindəki tabelik və rəhbərlik münasibətlərini çox gözəl ifadə edir. Aydın olur ki, boz-ox bəylərinin tabelik xüsusunda doğrudan-doğruya Qazanla bir münasibətləri yoxdur. Onların rəhbəri öz qolbaşları Aruz Qocadır. Qazan da yardımı yalnız ondan istəmişdir. Rəhbərin tabeliyində olandan yardım istəməsi təbii bir haqq idi. Beyrək də Aruz Qoca oğlu Basatın ordasına hücum edəcəyindən vahiməyə düşərək Qazandan kömək istədiyi kimi, ona qılıncla zərbə endirib, ölümünə səbəb olan Aruz Qocadan qisasının alınmasını da bəylərbəyinə vəsiyyət etmişdir. Oğuz elinin hüddud bəyi Bəkil də düşmənin hücumu keçəcəyini öyrənərək Qazandan kömək istəməyi qarara almışdı. Aruz Qocadan sonra boz-oxların başında nəvəsi Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dündar dayanır. Dəli Dündar haqqında «Qazan kimi pəhlivani bir savaşıda üç göz atından yıxan» deyilməsi ¹¹⁴¹ iki böyük bəy arasında da bir çarpışmanın baş verdiyini göstərir.

Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin də böyük bəylərdən biri olduğu görünür. Yeynəyin dastanında atası Qazılıq Qocanın Bayındır xanın vəziri olduğu bildirilir, özü də bəzən bəylər başı kimi vəsf olunur və qalın oğuz bəylərini bir-bir atından yıxdığı, ¹¹⁴² Qazana «Keşiş» dediği də yazılmışdır. ¹¹⁴³ Bu sözlər Yeynək ilə Qazan

¹¹⁴⁰ Gökyay, s. 114-119; Ergin, s. 245-246.

¹¹⁴¹ Gökyay, s. 157; Ergin, s. 174.

¹¹⁴² Gökyay, s. 2, 40, 57; Ergin, s. 113, 142, 175.

¹¹⁴³ «—» s. 13; Ergin, s. 96.

arasında da bir vuruşma olduğunu xəbər verir. Xülasə, böyük feodalların zaman-zaman bir-birləri ilə mübarizə apardıkları, bəylər arasında tez-tez çəkişmələr, anlaşmazlıq, mübahisə və atışmalar olduğu aydınlaşır. Tabelər hakimlərinə qarşı saygılı olmaqla bərabər, hərəkətləri bir kölənin ağasına qarşı davranışından çox uzaq idi. Onlar son dərəcə izzəti-nəfs sahibi, məğrur insanlar idi. Hakimlərinin ən əhəmiyyətsiz söz və hərəkətlərinə sərt reaksiya verirdilər. Bayındır xan və ya Qazan bəylərdən Bəkilin ovçuluqda məharəti barədə «bu hünər atınmıdır, ərinmidir?»—deyə soruşmuş, bəylər də ona «xanım, ərindir» cavabını vermişdilər. Lakin Qazanın «yox, at işləməsə, ər öyünməz, hünər atındır» deməsinə cavab olaraq Bəkil: «alplar içində bizi quşqunumuzdan palçığa batırırdın» sözlərini söyləyərək Bayındır xandan (yaxud Qazandan) küsüb ordasına getmişdi. Üstəlik, Bəkilin oğuzası olub, el və gününü köçürərək Gürcüstana getmək istədiyi və xatununun buna mane olduğu deyilir.¹¹⁴⁴ Onun kimi, Uruz da atası Qazanın bir hərəkətindən inciyərək, onu: «Qan Abxaza» elinə gedib, xristian olmaqla təhdid etmişdi.¹¹⁴⁵ Bütün aristokratik cəmiyyətlərdə olduğu kimi, oğuzlarda da oruna, yəni mövqeyə böyük əhəmiyyət verildiyi görünür. Siyasi və ictimai yığıncaqlarda iştirakçıların oturmaqları yerlər məlum idi. Bayındır, yaxud bəylərbəyi Qazanın hüzurunda sağ qola mənsub bəylər sağda, sol qola mənsub bəylər solda, xas bəylər dibdə, inaqqlar eşikdə oturdular.¹¹⁴⁶

Divandakı toplantılarda böyük bəy uşaqları xan və ya bəylərbəyinin sağ və solunda, yaxud qarşısında ayaqda durardılar, yaxud yaya söykəyib dayanardılar. Bayındır xanın divanında xanın qarşısında Qara Günə oğlu Qara Budaq ayaq üstə dayanıb durar, xanın sağ yanında bəylərbəyi Qazanın oğlu Uruz, sol yanında da Qazılıq Qocanın oğlu Yeynək ayaqda durardı. Qazanın divanında isə oğlu Uruz qarşısında yayına söykəyib dayanardı.¹¹⁴⁷

Əgər divanda bəy yalnız olardısa, oğlu yanında otura bilərdi.¹¹⁴⁸

Divanda söz söyləmək istəyən dizə çökərək danışırdı.¹¹⁴⁹

II dastanda ova çıxan bəylərin adlarının feodal ierarxiyasındakı yerlərinə görə sadələndiyi məlum olur.

Bəylər ova çıxarkən əvvəlcə bəylərbəyi Qazan, sonra boz-oxların başçısı Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dündar, sonra isə sıra ilə Qazanın qardaşı Qara Günə, Şir Şəmsəddin, Beyrək, Yeynək və digər bəylər atlarına minərdilər.

¹¹⁴⁴ Gökyay, s. 91-92; Ergin, s. 217-218.

¹¹⁴⁵ «—» s. 46; «—» s. 155.

¹¹⁴⁶ «Sağda oturan sağ bəylər, sol qolda oturan sol bəylər, eşikdəki inaqqlar, dibində xas bəylər, qutlu olsun dövlətiniz» (Gökyay, s. 41; Ergin, s. 144-145).

¹¹⁴⁷ Ergin, s. 116, 154.

¹¹⁴⁸ Gökyay, s. 27; Ergin, s. 120.

¹¹⁴⁹ Ergin, s. 95, 131, 154, 199.

İndi feodal pilləkənində yer tutan şəxsləri bir-bir gözdən keçirək:

Bayındır xan: Oğuz elinin hökmdarıdır. Atasının adı Qamğandır. Bəylərbəyi Qazan onun kürəkənidir, oğlu və ya hər hansı bir kişi qohumu yoxdur. Divanından və ordasından kənara çıxmaz. Şəxsiyyəti bəylərbəyi Qazan bəyinki ilə qarışdırılır. Ağqoyunluların özlərini Bayındır xanın nəvələri saydıqlarını bilirlik. Digər tərəfdən hökmdarın bəy adını daşması, onun dastanlara Ağqoyunlu xanədanına yarımaq məqsədi ilə sonradan daxil olduğu etimalını qüvvətləndirir. Ancaq Bayındır xanın atası Göy xan deyil, Qamğam adlandırılır. Bu necə izah oluna bilər? Əgər dastanlardakı Oğuz eli XI əsrdəki oğuzlardırsa, onların başında bir yabqu ailəsinin dayanması olduqca zəif bir ehtimaldır. Hər halda Bayındır xan ünsürünün dastanlara sonradan daxil olunması fikri mənasız deyildir.

Salur Qazan bəy: Bəylərin başı və onların hakimidir. Buna görə də dastanlarda Salur Qazan bəy bəzən bəylərbəyi ünvanı ilə də yad edilir. Bu ifadə, yəni bəylərbəyi Osmanlılardan daha əvvəl Türkiyə səlcuqlarında olmuşdur. Ancaq oğuzlarda bir məmurluq adı olaraq bəylərbəyi sözünün işlənilməməsini bilmirik. Qazan bəyin atasının adının Ulaş olduğu da söylənilir; «Şəcəreyi-tərakimə»də isə Enkiş göstərilir. Salur Qazan dastanlarda belə təriflənir: tülü quşun yavrusu, bezə (?) miskin umudu, Əmət suyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, qonur atın yiyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güveysi, qalı oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası».¹¹⁵⁰

Salur Qazan bəy öz qövmi üzərində unudulmaz xatirələr buraxmışdır. Türkmənlərin hər yerdə ataları kimi unutmadıqları iki şəxsiyyətdən biri odur (digəri Dədə Qorqud). Oğuz elinin başçısı, bəylərbəyi Qazan bəy dəyanətli, cəsur, özüne inanan, rəhmdil, cömərd, xalqa qarşı səfəqli, bəylərə qarşı nəzakətli, tərifləri xoşlamayan bir şəxsiyyət kimi nəzərə çarpır. «Şəcəreyi-tərakimə»dəki mənzumədə də onun düşməne qarşı qazandığı müvəffəqiyyətlərdən və xalqa göstərdiyi yaxşılıqlardan bəhs olunur.

Bəylərbəyi Qazanın arvadı Burla Xatun idi. Misirdə məmlüklər dövründə türk dilinə dair yazılmış bəzi əsərlərdə, burlanın üzüm mənasında olduğu söylənilir.¹¹⁵¹ Bu kəlmənin qıpçaqca olduğu başa düşülür. Buna görə də ortada iki ehtimal var: ya Burla Xatun bir qıpçaq bəyinin qızıdır, ya da bu adı daşıyan bir qıpçaq şahzadəsinin adını götürmüşdür. «Şəcəreyi-tərakimə»də¹¹⁵² Burla Xatun Sündün bəyin qızı kimi göstərilir. Lakin bu Sündün bəy haqqında heç bir məlumat verilmir. Yenə orada Burla Xatun bizim dastanda olduğu kimi, «boyu uzun» olaraq vəsf edilir. Lap əvvəllərdə «Şəcəreyi-tərakimə»yə mənbə olan «Oğuznamə»lərin bizim dastanlardan ayrı bir xüsusiyyətə malik olduqları bildirilmişdi. Yenə

¹¹⁵⁰ Gökyay, s. 13, 41; Ergin, s. 95, 114.

¹¹⁵¹ Tərcüman Türki və ərəbi, Houtsma nəşri, Leyden, 1894, s. 7; Əbu Həyyan. Kitab ül-idrak li-lisan il-ətrak, Əhməd Cəfəroğlu nəşri, İstanbul, 1931, s. 30.

¹¹⁵² Burada ad Bular olaraq getmişdir.

«Şacəreyi-tərakimə»də Burla Xatun altın güzgülü (aynalı) olaraq da vəsf edilir.¹¹⁵³ Salur Qazan və Burla Xatunun tək bir oğulları vardır ki, bu da Uruzdur (Urusdur). Bu ad hər halda xalq adı olan rus ilə eynidir. XIV əsrdə məmlük əmirlərindən bəziləri həmin adı daşıyırdı, Qızıl Orda xanı Toxtamışın Urus Qoca adlı bir əmirini də tanıyırdı.¹¹⁵⁴ Qazan bəy nəyə görə oğluna bu adı qoymuşdu? Buna qanəedicə bir cavab tapmaq hər halda asan deyildir. Qazanın dayısı, boz-oxların başçısı da (təxminən—tərc.) eyni adı daşıyırdı: Aruz Qoca. «Şacəreyi-tərakimə»də¹¹⁵⁵ Urus od (atəş) gözlü kimi təsvir edilir.

Qara günə: Qazan bəyin qardaşı, bəylərin yığıncağında böyük qardaşının sağında oturardı. Qara Günənin də bir oğlu var idi, adı da Qara Budaq idi. Ona bəzən Dəli Budaq da deyərdir. Şah Abbas dövründəki Çuxri-Səd (Səd Çuxuru əsasən İrəvan bölgəsi) bəylərbəyisi Əmir Günənin bu oğuz bəyi kimi eyni adı daşdığına görürük. Əmir Günə qacar boyunun ağcaqoyunlu obasına mənsub idi, özü də Sarı Arslan ləqəbini daşıyırdı. Boğaziçindəki Əmirgan məhəlləsi də bu bəyin adından qalmışdır. Amma əsaslı olan misal Şah Abbasın hökmdarlığının ilk illərində bir əmirin Budaq, atasının isə Qara Günə adını daşmasıdır. Bu adların dastanların təsiri ilə qoyulduqları tam aşkardır.¹¹⁵⁶

Aruz (Uruz) Qoca: boz-ox qolunun ən böyük bəyidir. Aruz Qocanın çox uzun boylu, qollarının və baldırlarının nazik, özünün arıq olduğu söylənir; ləqəbi də «at ağızlı» idi. Aruzun iki oğlu olduğunu görürük: Qıyan Səlcuq və Basat. Bunlardan Qıyan Səlcuqun Təpəgözlə vuruşmada ödənin partlaması nəticəsində öldüyü bildirilir. Qıyan Səlcuq sözlərinin ilk kəlməsi bir oymağın adıdır, yoxsa ləqəbdir, bilinmir. Hər halda ikinci ehtimal daha qiyyətlidir.

Təpəgözü məğlub edən Basata gəlincə, onun adı üç-ox—boz-ox çəkişməsinə aid dastanda da çəkilir, amma aqibəti haqqında bir məlumat verilmir. Görəsən, o da atası Aruz Qoca kimi qardaş qırğınında öldürülmüşdür? Aruz Qocadan sonra boz-oxların başçısı kimi onun nəvəsi, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dündarı görürük. Dəli Dündar orunda bəzən Qazandan sonra ikinci, bəzən də Qazanın qardaşı Qara Günədən sonra üçüncü sırada dayanır. Onun haqqında deyilən «bir savaşa üç kəz Qazanı atdan yıxan» ifadəsi digər bir üç-ox—boz-ox döyüşünə işarədir.

Şir Şəmsəddin: Atasının adı Qəflət Qocadır. Müsəlman adı daşıyan iki bəydən biridir. Şir Şəmsəddin «dəstursuzca Bayındır xanın yağışını basan» sözü ilə təriflənir.¹¹⁵⁷

---

¹¹⁵³ «Şacəreyi-tərakimə»də (s. 79-80) Burla Xatunun oğuz elində bəylik edən yeddi qızdan biri olduğu da deyilir.

¹¹⁵⁴ Digər bəzi misallar üçün; F. Sümər, Oğuzlara aid dastani mahiyyətdə əsərlər, s. 426, haşiyə 264.

¹¹⁵⁵ S. 65.

¹¹⁵⁶ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 431, 436.

¹¹⁵⁷ Gökyay, s. 13, 23; Ergin, s. 96, 112.

Beyrək: Qazanın inağıdır, İç oğuzdandır. Özü çox yaraşıqlı bir gəncdir, ona görə çox vaxt niqab ilə gəzərdi. Beyrək istər gözəl görkəmi, istərsə də əla əxlaqı ilə «qalın oğuzun imrəncəsi» ləqəbini almışdı. Onun haqqında: «apalaca gərdəyinə qarşı gələn, yeddi qızın umudu» sözləri də söylənir. Sonuncu dastana görə Aruz tərəfindən öldürülmüşdür.

Yeynək. Qazılıq Qocanın oğludur. Qazılıq Qocanın Bayındır xanın vəziri olduğu söylənir. Görünür, Qazılıq Qocanın adı eyniadlı dağın adından alınmışdır. Yeynəyin öz atası Qazılıq Qocanı əsirlikdən qurtardığına dair bir dastan vardır. O, bir yerdə bəylər başı olaraq vəsf edilir. Bu, Yeynəyin bir zamanlar bəylərbəyilik etdiyi hökmünü çıxarmağa kafi olmasa da, onun yüksək mövqeli bir bəy olduğuna işarədir. Yeynəyin Qazana «Keşiş» dediyi və «qalın oğuz bəylərini bir-bir atlarından yıxdığı» da söylənir. Bunlar Yeynək və Qazan arasında səbəb və təfsilatını bilmədiyimiz bir vuruşmanın olduğunu ifadə edir. Yeynəyin ailəsinin köklü və ən qüdrətli ailələrdən biri olduğu şübhəsizdir. Bu ailənin üç-oxlardan olması da ehtimal edilir. Bu bəy haqda ayrıca: «Qur qurma quşaqlı, külləhi altun küpəli» də deyilir.

Bügdüz Əmən: boz-oxlar qolundan olduğu göstərilir. Halbuki bügdüz boyu üç-oxların boyudur. Boz-oxların Aruzdan sonra gələn ən nüfuzlu bəyi kimi nəzərə çarpır. Ləqəbi «bıyığı qanlı»dır; bundan əvvəl adı çəkilən Yeynəyin dayısıdır. Peyğəmbərin üzünü görə yeganə oğuz bəyi olduğu söylənir. Aruz ilə Qazan arasındakı düşmənlik və döyüşlərdə Bügdüz Əmənin də adı çəkilir.¹¹⁵⁸

Dülək Evrən: Eylik Qocanın oğludur; ləqəbi «dənəbilməz»dir. Bu ləqəbi nəyə görə aldığı aydın deyil. Onun Ağ Məlik Çəsmə (?) qızı ilə nikahlandığı və Sofi Sandal (?) məliyə qan qusdurduğu söyləndiyi kimi, «öz adına xorlanıb eldən çıxdığı» da yazılmışdır. Bu ibarənin inandırıcı izahı verilməmişdir. Bu ibarə Dülək Evrənin öz dəyərini bilməyərək, ailəsini, boyunu və elini buraxıb getdiyini izah etmək məqsədini güdür? Dülək Evrən boz-oxlardan idi. Son dastanda Aruzun əyanları arasında adı çəkilir.¹¹⁵⁹

Alp Rüstəm: Oğuz bəylərindən adı türkcə olmayan iki bəydən biridir (o biri Şir Şəmsəddindir). Atası boz-ox bəylərindəndir, adı Düzəndir, sonuncu dastanda da adı çəkilir. Orada Alp Rüstəm üç-oxlardan Ənsə Qoca oğlu Oxçu ilə savaşağını söyləmişdi.¹¹⁶⁰ Alp Rüstəmin Təpəgöz ilə vuruşması da qeyd edilir.¹¹⁶¹ Bu, Təpəgözün üç-oxlardan daha çox boz-oxlarla düşmən olduğunu təsdiq edir. Alp Rüstəmin özünü: «iki qardaş bəbəyin öldürüb zəlil gəzən» kimi tanıdır.¹¹⁶² Bu acınacaqlı hadisənin necə və nə şəkildə baş verdiyi barədə təfsilat yoxdur.

¹¹⁵⁸ Gökyay, s. 23, 78-80, 113-114; Ergin, s. 113, 245, 246, 250.

¹¹⁵⁹ Gökyay, s. 23, 112, 115; Ergin, s. 113-114, 245.

¹¹⁶⁰ «—» s. 115; Ergin, s. 245, 250.

¹¹⁶¹ «—» s. 81; Ergin, s. 208.

¹¹⁶² «—» s. 113; Ergin, s. 242.

Tərs Uzamış: üç-oxlardandır. Sonuncu dastanda Bügdüz Əmən onunla təkbətək döyüşmək istədiyini söyləmişdi.¹¹⁶³ Tərs Uzamış hər vaxt olduğu kimi, laübalı bir hərəkətlə Qazanın qarşısında oturmaq istəyən Uşun Qoca oğlu Əyrəyə: «Mərə, Uşun Qoca oğlu, bu oturan bəylərin hər biri oturduğu yeri qılıcı, ətməyiylə alıbdir, mərə, başını kəsədin, qanını tökdün, acını doyurdun, yalnızcaqını donatdın» demişdi.¹¹⁶⁴

Salur Qazan ilə birlikdə ad və sanları sadalanan üç-ox və boz-ox bəylərinin başlıcaları bunlardır. Salur Qazan zamanında yaşamış kimi göstərilən bir çox şəxslər vardır ki, onlardan burada bəhs edilməmişdir...

8. ORDALAR

Xan, bəylərbəyi və bəylər ordalarda (ordu) yaşayırdılar. Ordalar çoxlu çadır və otaqdan düzəldilmiş böyük qarargahlardır. Ordalarda qələbəlik bir xalq var idi. Orda sahibi və ailəsi, nöqərlər, xidmətçilər, çobanlar da burada yaşayırdı. Ordalarda feodalların ümumi işlərini gördükləri divanları var idi. Onların ən yaxın adamları naiblər idi.¹¹⁶⁵ Bəylərbəyi Qazanın naibinin adı Əliq Qoca oğlu Sarı Qılbaş idi ki, Şöklü Məliyin Qazanın ordasına basqını zamanı ölmüşdü. Oğuz yabqularının naiblərinə kül-ərkin (güzərgin) deyildiyi məlumdur. Oğuzlar İslam ölkələrinə gəldikdən sonra kül-ərkin kəlməsini işlətməmiş, ona görə də bu söz tədricən unudulub getmişdir. Böyük feodalların ən yaxın adamları arasında İnaqlar da nəzəri cəlb edir. İnaqlar hökmdar və bütün bəylərin həmişə yanlarında gəzən, onların şəxsi həyatlarına daxil olmuş adamlar idi. İnaq kəlməsinə Kaşğaridə və digər əski əsərlərimizin heç birində rast gəlinmir. Səlcuqlarda hökmdara çox yaxın adamlara bəzən xas bəy deyilirdi. İnaq sözü Elxani dövründən etibarən işlənməkdədir.

Bəylərin, bəy uşaqlarının heç bir zaman yanlarından ayrılmayan dostları var idi ki, onlara ümumi olaraq yoldaş deyildiyi məlumdur.¹¹⁶⁶ Yoldaş kəlməsi mənasına görə monqolca nöqər sözünün qarşılığıdır. Lakin dastanlarda nöqər sözü yoldaşın sinonimi kimi işlənməmişdir.¹¹⁶⁷ Tarixdə də yoldaş kəlməsinin bu mənada işləndiyinə dair bəzi misallar vardır. Sivas-Kayseri və digər bəzi şəhərlərin hökmdarı Qazı Bürhanəddin bir döyüşdə ona sədaqətlə xidmət edən Xəlil adlı dulqədirli bir əsgərə xələt geydirmiş, dirlik vermiş və ona «yoldaş Xəlil» demişdir.¹¹⁶⁸ İranda Səfəvi hökmdarı Sultan Məhəmməd dövründə şamlı bəylərdən İsmayılqulu bəy (sonra xan) hökmdarın məiyyətinə yaxşı xidmət etdiyi üçün ona

¹¹⁶³ «—» s. 98; Ergin, s. 224.

¹¹⁶⁴ Gökyay, s. 98; Ergin, s. 224.

¹¹⁶⁵ Ergin, s. 129, 130, 232.

¹¹⁶⁶ Gökyay, s. 11, 30, 32, 67, 68, 72, 95; Ergin, s. 125, 129, 135, 187, 189, 190, 191, 222.

¹¹⁶⁷ Gökyay, s. 7, 24, 51; Ergin, s. 84, 114, 164.

¹¹⁶⁸ Bəzmü rəzm, s. 277.

«yoldaş», «yoldaşbaşı» ünvanı verilmişdi.¹¹⁶⁹ Osmanlı dövründə də yeniçərilərə yoldaş sözü ilə müraciət edildiği məlumdur.

Qazan bəyin yoldaşlarının 300 nəfər olduğu aydın olur.¹¹⁷⁰ Rəşidəddindəki fəsildə qeyd edildiyinə görə, Tuman atasının taxtına çıxmaq istədiyi zaman məiyyətinə 300 adam götürmüşdü.¹¹⁷¹ Səlcuq tarixçisi Zahir Nişapuri də Səlcuq oğlu İsrailin (Aslan) Qəznəli Mahmudun hüzuruna gedərkən yanında 300 yaraşlıq igid olduğunu söyləyir.¹¹⁷² Bu qeydlər bizə, bəlkə, el bəylərinin yoldaşlarının sayının 300 olduğu fikrini verə bilər. Lakin bəylərin yoldaşlarının sayı 40 idi. Bunlardan biri bəy və ya şahzadənin naibi idi. Bəylərin yoldaşlarının sayının 40 olması, dastanların və tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə heç bir simvolik mahiyyət daşımır. Qaraman hökmdarı I Məhməd bəy, Süleyman bəy və Əlaəddin bəyin məiyyətlərindəki igidlərin sayı 40 idi.¹¹⁷³ Əziz Astarabadinin bir ifadəsindən¹¹⁷⁴ Qazı Bürhanəddinin nökrə, yəni yoldaşlarının 40 nəfər olduğunu iddia etmək mümkündür. Ağqoyunluların başçısı olmazdan əvvəl Uzun Həsən bəyin də yoldaşlarının 40 nəfər olduğuna dair bəzi dəlillər vardır.¹¹⁷⁵

Bəylərin və oğullarının 40 yoldaşı olduğu kimi, xatunların da 40 incə belli qızdan ibarət yoldaşları var idi.¹¹⁷⁶

9. AİLƏ HƏYATI

Hamısı bəy olan bütün qəhrəmanların tək qadınla evli olduqları özünü göstərir. Dastanlarda nə məşuqədən, nə də oynaşdan bəhs edilir. Qəhrəmanların bircə arvadları vardır. Bu, diqqətəlayiq bir xüsusdur.

Bəylərbəyi Qazanın belə tək bir arvadının (boyu uzun Burla Xatun) adı çəkilir. Doğrudanmı oğuzlarda ikinci bir qadınla evlənmək ənənəsi yox idi? Bunu təkzib edən bir misala şəxsən rast gəlmədiyimi söyləməliyəm. İbn Fəldan oğuz sübaşısının və qonaq qaldığı bir oğuzun tək arvadlı olduğunu görmüşdü. Onların qadınlara qarşı ehtiram və sevgi ilə davrandıqları aydın nəzərə çarpır. Qəhrəmanlar bir çox hallarda qadınlарının məsləhəti ilə hərəkət edirdilər. Qəhrəmanlar qadınlарına «görklüm» (gözəlim) sözü ilə müraciət edirdilər. Qadınlар ərlerine acıqları tutanda acı və sərt sözlər söyləyirdilər. Evlənmədə qız evinin oğlan evindən kalım və ya başlıq istəməsi (mal tələb etməsi) adəti var idi.¹¹⁷⁷ X əsrdə oğuzlarda həmin adətin olduğunu görmüşdük. Bir-birinə yaxın ailələr hələ beşikdə

¹¹⁶⁹ Tarixi-ələmarayi-Abbasi, I, s. 251-301.

¹¹⁷⁰ Gökyay, s. 47; Ergin, s. 157.

¹¹⁷¹ F. Sümər, Oğuzlara aid dastani mahiyyətlə əsərlər, s. 372.

¹¹⁷² Zikri-tarixi-ali-Səlcuq, A. Atəş nəşri, s. 7.

¹¹⁷³ Şikari tarixi, s. 34, 35, 36, 59, 96.

¹¹⁷⁴ Bəzmü rəzm, s. 283.

¹¹⁷⁵ Kitabı-Diyarbəkiriyyə, I, s. 164, 223. Digər bəzi misallar üçün: F. Sümər, həmin əsər.

¹¹⁷⁶ Gökyay, s. 9, 10, 14, 17, 19, 56; Ergin, s. 88, 96, 98, 103, 106, 107, 173.

¹¹⁷⁷ Gökyay, s. 31; Ergin, s. 128.

olarkən uşaqlarını nişanlayırdılar.¹¹⁷⁸ Oğlan nişanlandığı qızın barmağına öz üzüyünü taxardı.¹¹⁷⁹ Qız da nişanlısına özü tikdiyi qırmızı rəngli qaftan göndərərdi, oğlan bu qaftanı geyinərək gərdəyə girərdi. Nişanlandıqdan bir müddət sonra toy edilərdi. Toy zamanı evlənənin üzüyünə yoldaşlarının ox atması adəti də var idi.¹¹⁸⁰ Təzəbəy gərdəyə girəcəyi yeri ox ataraq təyin edərdi.¹¹⁸¹

Dastanlarda bəylərdən bir çoxlarının bir-biri ilə düngür olduqları gözə çarpır. Bəylərbəyi Qazan Bayındır xanın kürəkəni olduğu kimi, anası da boz-ox bəylərbəyisi Aruz Qocanın bacısı idi. Yenə üç-oxlardan Baybura bəy oğlu Beyrək boz-oxlardan Baybecan bəyin qızı ilə evlənmişdi. Yenə iç oğuzdan olması fərz edilən Qazılıq Qoca boz-oxlardan sayılan Bügdüz Əmənin bacısı ilə evlənmiş, bu nığahdan oğlu Yeynək doğulmuşdur. Bu misallar oğuzlar arasında kənardan evlənmək adətinin olduğu hökmünü verə bilsə də, bu barədə qəti bir söz söyləmək mümkün deyildir. Çünki bu evlənmələrdə sadəcə siyasi və ictimai bir qayə güdülmüş ola bilər. Üstəlik, Qara Günənin oğlu Qara Budağın əmisinin (yəni Qazanın) qızı ilə evləndiyini bilirik.¹¹⁸²

Dastan qəhrəmanlarının bəzilərinin özləri kimi yaxşı at minən, qılınc qurşanan qız istəmələri diqqəti cəlb edir. Bu bir nağıl ünsürü deyildir, türk el və boylarında hər zaman belə qız və qadınlara rast gəlmək mümkündür. XV əsrdə Anadoludan keçən avropalı bir səyyah türkmən qadınlarının igidliyini, kişilər kimi vuruşduqlarını eşitdiyini və buna heyrət etdiyini yazmışdır.¹¹⁸³ Buna görə də Beyrəyin adaxlısı (nişanlısı) Banıçiçək ilə güləşməsi heç kimi heyrətləndirməməlidir. Çünki Kaşğari¹¹⁸⁴ «qız ilə güləşmə, qısqıq ilə yarışma» şəklində bir atalar sözü işlətmişdir. Bu atalar sözünü bilməyən və ya ona əməl etməyən Beyrək sevgilisinə məğlub olmaqdan güclə qurtarmışdı.

Müxtəsəri, dastanlarda qadınlara yüksək və dəyərli bir yer verilmişdir. Dəli Domrul fədakarlıq sözünü anasından deyil, gözləmədiyi halda arvadından eşitmişdir.¹¹⁸⁵ Oğuz elində qadınların cəmiyyətində nə qədər şərəfli və yüksək bir mövqe tutduqlarını bundan başa düşmək mümkündür ki, Əbülqazinin «Şəcəreyi-tərakimə»sinə mənbə olan «Oğuznamə»lərdə bir çox qadınların Oğuz elində bəylik etdikləri bildirilir.

Bəylərin yeni doğulmuş uşaqları «sarması qızıl beşiklərdə» yatırılır və dayələrə (dadi) verilərək böyüdüldü. Qız uşaqlarının doğulması onlarda, ərəblərdə olduğu kimi, qüssə yaratmırdı. Baybecan bəy qızı olması üçün qalın oğuz

¹¹⁷⁸ Gökyay, s. 25; Ergin, s. 117.

¹¹⁷⁹ Gökyay, s. 29; Ergin, s. 123.

¹¹⁸⁰ Gökyay, s. 40; Ergin, s. 143.

¹¹⁸¹ Gökyay, s. 32; Ergin, s. 129.

¹¹⁸² Gökyay, s. 23; Ergin, s. 112.

¹¹⁸³ Bertrandon de la Brokiye. Dənizarxasına səyahət, s. 81-82. Digər bəzi misallar üçün F. Sümər, eyni yazı, s. 439, haşiyə 362.

¹¹⁸⁴ Kılıslı, I, s. 394; Atalay, I, s. 474.

¹¹⁸⁵ Ergin, s. 183.

bəylərindən alqış, yəni dua etmələrini rica etmişdi.¹¹⁸⁶ Bəylərin yetişmiş cavan oğullarına qarşı davranışları şəfqət və sevgi ifadə edir, ata ilə oğul arasındakı münasibətlər isə rəsmiyyətdən uzaq görünür. Dastanlarda anaya qarşı ehtiram hər vəs ilə bildirilir, «ana haqqı tanrı haqqıdır» deyilir.¹¹⁸⁷

Dastanlarda qardaş sevgisi və qardaşı olmağın əhəmiyyəti müxtəlif vəsillər ilə bildirilir. Hətta dastanlardan bəzisinin mövzusu əsir düşmüş qardaşın xilas edilməsi və qisasının alınması haqqıdır.

Dastanlarda hörmət saxlamaq mənasında salam vermə və əl öpmədən bəhs edilir. Salam forması, «baş endirib, bağır basmaq»dı.¹¹⁸⁸ Bu, Anadolu türklərində son zamanlara qədər başlıca salam şəkli olub, bu gün Türkiyənin ucqar vilayətlərində özünü göstərir. Bu salam şəklinin milli bir səciyyəsi olub-olmadığı barədə indi qəti bir hökm vermək mümkün deyil. Yenə dastanlarda bir yerdə «əl qavuşdurub ol igidə salam vergil» deyilir.

İbn Fəldan İtil boyu bulqarlarının öz hökmdarlarına papaqlarını qoltuqları altına qoyduqdan sonra başları ilə salam verdiklərini söyləyir. Kirman hökmdarı Alp Arslanın qardaşı Gavurd bəy qardaşı oğlu Məlik şah ilə döyüşdə əsir alındığı zaman Məlik şah əmisinin yanına gedəndə atından düşmüş və papağını da başından çıxartmışdı.¹¹⁸⁹ Kaşğaridə «yükünc» sözü işlənir.¹¹⁹⁰ Yükünc baş əyərək salamlama mənasını verir. Monqolların öz böyüklərini diz yerə vurmaqla (farsca tərcüməsi: zanu zədən) salamladıqlarını bilirik.

Oturmaq forması haqqında dəqiq bir ifadə yoxdur. Hər halda çox yayılmış oturuş forması bardaş qurma olmalıdır. Danışmaq istəyən adam böyüklər qarşısında diz çökərdi. Bu gün Türkiyədə bu adət hələ də yaşamaqdadır. Kiçiklər böyüklərin, əllərindən, böyüklər də onların boyunlarından öpərlər. Uzun zaman ayrı düşənlər qovuşduqda, bir-birlərini qucaqlayırlar.

10. ORDU

Dastanlarda ordu və əsgər sözlərinin qarşılığı kimi türkcə çəri, farsca ləşgər kəlmələri işlədilir. Ordu və əsgər mənasında olan qədim türk sözü «sü» tamamilə işlənmir. Oğuz ordusu bütünlüklə atlı əsgərlərdən təşkil edilir, sağ və sol olmaqla əsasən iki qola ayrılırdı. Dastanlardakı oğuz elində siyasi üstünlük üç-oxlarda olduğu üçün, onlar daha şərəfli sayılan sağ qolu təşkil edirdilər.

---

¹¹⁸⁶ Gökyay, s. 25; Ergin, s. 117.

¹¹⁸⁷ Gökyay, s. 20, 100.

¹¹⁸⁸ Dədəm Qorqud ötədən bəri gəldi, başın endirdi, bağır basdı, ağız dildən görklü salam verdi (Ergin, s. 125, ayrıca bu səhifələrə bax: s. 120, 144, 227).

¹¹⁸⁹ Sibti ibn ül-Cövzi, Topqarı sarayı, III Əhməd kitabxanası, № 2907, XIII, II b.

¹¹⁹⁰ Kılıslı, III, s. 277; Atalay, III, s. 375.

Şöklü Məlik ilə Salur Qazan arasında baş verən vuruşmada oğuz ordusunun döyüş mövqeyi belə idi: Köks, yəni mərkəzdə Salur Qazan, sağ qolda Qazan bəyin qardaşı Qara Günə, sol qolda boz-oxların başçısı Dəli Dündar vuruşurdu. Bəylər at üstündə döyüşçülərin içərisində qızğın vuruşmalarda iştirak etdirdilər.

Dastanlarda oğuzların başlıca silahları: ox, qılınc, qarğ (süngü; cida) və çomaqdan (toppuz, güruz) ibarət idi. Müdafiə silahları isə qalxan, arxa zirehli və işuq (tuğulqa) idi.

Oxun türklərin milli silahı olduğu məlumdur. Tarixdə bu silahı türklər və monqollar kimi məharətlə işlədən çox az xalq tapılar. Dastanlarda oxun qayın ağacından hazırlandığı qeyd edilir. Osmanlı oxları isə şam ağacından hazırlanırdı. Oxların ucundakı dəmir parçasına təmrən, arxasındakı üç tük parçasına da yülək (yelək) deyilirdi. Yeləyin oxun hədəfə istiqamət almasında mühüm rolu vardır. Oxların qoyulduğu qaba bəliğ, bəzən də sadaq deyilirdi. Bu qabların 80-90 ox tutduğu da qeyd edilir. Dastanlarda qəhrəmanların ağca tozlu, qatı yaylarından da tez-tez bəhs edilir. Toz yaylara dolanan sırımaya deyilir. Yaylar ümumiyyətlə inək damarından hazırlanırdı. Lakin bəzi qəhrəmanların yaylarının girişlərinin qurd damarından olduğu qeyd edilir.¹¹⁹¹ Yayların qabları yoxdur: qaruya (biləyə) asılaraq daşınırdı. Oğuzlar və ümumiyyətlə türklər praktiki olmadığı üçün çox zaman yay qabından istifadə etməmişlər. Qəhrəmanlar həm məharətlərini artırmaq, həm də əylənmək üçün butə, yəni nişangaha ox atardılar.

Qarğ dastanlarda sinonimi olan bu sözlərlə də ifadə edilir: süngü, cida, göndər. Bunlardan süngü qədim türk sözüdür. Cida monqolca olmalıdır. Bu üç kəlmə də XV əsr Osmanlı tarixlərində işlənir. Qarğ qoltuq qısılararaq dürtmək, sancmaq üçün istifadə edilirdi. Hücum silahlarından biri də çomaqdır. Çomaq türklər tərəfindən hər yerə, hər zaman istifadə edilən bir silahdır. O ağacdan və dəmirdən qayırılır. Ağac çomağa Türkiyədə bozdağan deyildiyi də məlumdur. Müdafiə silahları, deyildiyi kimi, qalxan, zireh, və işuq, yəni tuğulqa idi. İşuq Kaşğari tərəfindən adı çəkilən türkcə bir kəlmədir və dəbilqə mənasını verir. Bunun sinonimi olan tuğulqa isə monqol sözü olmalıdır.

11. MİNİCİLİK

Atın qədim türklərin həyatında nə qədər əhəmiyyətli yeri olduğu məlumdur. Dəvə ərəblər üçün nə qədər lazımlı idisə, at da türklər üçün o qədər lazımlı idi. Geniş çölləri onunla keçər, ətindən yeyər, südündən içki (qırmız) hazırlayar, gönündən və qılından da faydalanardılar. Dastanlarda oğuz elinin və qəhrəmanlarının həyatında atın əhəmiyyəti aydın nəzərə çarpır. Onlar «piyada ərin

---

¹¹⁹¹ Gökyay, s. 8; Ergin, s. 85.

ümidini olma; at işlər, ər öyünər» kimi sözləri tez-tez söyləyərdilər. Qəhrəmanların atları lap çox idi. Bu, tarixi məlumatlara da uyğundur. İslam müəlliflərinin fikrinə görə, türklər saysız-hesabsız atı olan bir xalq olaraq tanındıqları kimi, X əsrdə türk xaqanı da miniciləri çox bir hökmdar olaraq məşhur idi.¹¹⁹² Dastanlarda qəhrəmanların atlarının adlarından bəhs edilmir. Onlar görkəmləri ilə yadda saxlanılır, tanınırdı.¹¹⁹³ Bunu təbii hesab etmək lazımdır. Çünki atların lap çox olduğunu söyləmişdik. Zamanımızda Türkiyədə də atlara ad qoymaq adəti yoxdur. Qəhrəmanlar ayqırlara minirlər. Çünki türk atlarının ayqırları daha yaxşıdır. Halbuki ərəb atlarında qısaqlar üstün sayılırdı. Türklər ayqır olmayan atı axtalayardılar. Belə atlar daha dözümlü olurdular. Türklərin axtalanmış atları ərəb ölkələrində də ad çıxartmışdı.

Atların başları bir çox hallarda qoç və toxlu başlarına oxşadılırdı.¹¹⁹⁴ At növünü göstərmək üçün yund sözü işlədilir.¹¹⁹⁵ Yaxşı at üçün işlənən söz qədimdə və indi də işlənən «yüyürək» sözüdür. Ancaq atların yerləş-qaçış tərzləri haqqında açıq bir şey söylənmir.

Dastanlarda cins və yaxşı atlar olaraq bədəvi* atlardan danışılır. Bu atlar «bədəvi atlar ıssını görüb oxradıqda» sözü ilə təriflənirdi. Bədəvi atlar sözü ilə ərəb atları nəzərdə tutulur, bir yerdə isə «ərəb atları» ibarəsi işlənmişdir.¹¹⁹⁶ «Bədəvi at» sözünün ağıqoyunlular tərəfindən işləndiyi və onların bu atlara çox üstünlük verdikləri də məlumdur. Uzun Həsən bəy şəxsən özü bədəvi atın (əsb-i-bədəvi) cinsini daha çox bəyəndi.¹¹⁹⁷ Ərəb atını yalnız Yaxın Şərqdəki türklər deyil, Xəzəraxası türkmənlərinin də yaxından tanıdıqları nəzərə çarpır. Onların ifadələrində də ərəb atı təriflənir.¹¹⁹⁸

Səlcuq dövründən bəri Anadoluda hər yerdə axtarılan cins atlar yetişdirildiyini bilirik. Bu atlar əsasən Qaraman yörəsində yetişdirilirdi. Marko Polonun¹¹⁹⁹ türkmənlərin yetişdirdiklərini göstərdiyi gözəl türkmən atları bunlardır. XIV əsrdə bir ərəb salnaməçisi də¹²⁰⁰ Gərmian və Kastamonu atlarını tərifləyirdi.

Lakin son əsrlərdəki uzun sürən döyüşlər və digər səbəblər ilə əlaqədar türk kəndlisinin yoxsullaşması Anadoluda atçılığı da yox etmişdir.

¹¹⁹² İbn ül Fəqih, Kitab ül-məmalik, Leyden, 1885, V, s. 316.

¹¹⁹³ Məsəl olaraq II dastana bax: Gökyay, s. 13; Ergin, s. 96.

¹¹⁹⁴ Gökyay, s. 30; Ergin, s. 125.

¹¹⁹⁵ Gökyay, s. 101; Ergin, s. 229.

* Ehtimal ki, «bədöy at» ifadəsi bu sözdəndir (tərc.).

¹¹⁹⁶ Gökyay, s. 20; Ergin, s. 108.

¹¹⁹⁷ Kitabı-Diyarbakiriyə, I, s. 201, 244. Ağıqoyunlular ərəb atını qoyun verərək Suriyadan asanlıqla alırdılar. Bədəvi atlar sözünün Səfəvi dövründəki türklər də işlədirdi.

¹¹⁹⁸ A. Börsn, Hindistandan Lahora səyahət, 1835, III, s. 23.

¹¹⁹⁹ Dünyanın təsviri, Ambisin tərcüməsi, Paris, 1955, s. 21.

¹²⁰⁰ Əl-Öməri, MəsəlİK ül-Əbsar, F. Taşner nəşri, Leypsiç, 1929, s. 35, 40.

12. GEYİM

Dastanlardakı qəhrəmanların geyimi haqqında açıq bir fikir söylənmir. Paltara dastanlarda da top (don) deyilir. Köynəyin (kömmək-könlək) də adı çəkilir. Bundan başqa, boz-oxların başçısı at ağızlı Aruz Qocanın erkək dərisindən kürk və papaq geydiyindən bəhs edilir.¹²⁰¹

X əsrdə adlı-sanlı oğuzların bilavasitə qonşu İslam ölkələrində emal edilmiş köynək və qaftan geydiklərini bilir. Xalq isə hər halda özünün toxuduğu incə yun və incə keçədən paltar geyinirdi. Dastanlarda da qəhrəmanların gündəlik geyimləri içərisində ağ qaftan nəzərə çarpır.¹²⁰² Qırmızı rəngli qaftanı isə ancaq evlənməli olanlar geyirdilər.¹²⁰³

Dastanlarda baş örtüsü olaraq bөрk və sarıgın adı çəkilir. Bөрk türklərin milli baş geyimidir. Bөрkүн XIII-XIV əsrlərdə qırmızı rəngdə olduğunu bilir.¹²⁰⁴ Anadoluda ilk dəfə ağ rəngli bөрk geyməyi XIII əsrin ikinci yarısındakı Dənizli hüddud bölgəsi bəylərindən Məhmət bəy dəb halına salmışdır.¹²⁰⁵ Bu gün Türkiyənin bir çox yerlərində iki cür baş geyiminə bөрk deyilməkdədir.

Sarığa gəlincə Toğrul bəyin 1038-ci ildə Nişapura girdiyi zaman başında sarıq olduğu məlumdur. XIV və XV əsrlərdə Anadoluda hökmdar və bəylər də sarıqdan istifadə edirdilər. Türk sarığı orta böyüklükdə və qıvrımdı, gözəl bir görünüşə malik idi. Bu sarıq Misirdə türkmən sarığı kimi tanınmışdı.¹²⁰⁶

Dastanlarda ayaqqabı olaraq «edik» və «soqman» adları çəkilir.¹²⁰⁷ Edik¹²⁰⁸ son 15-20 ilə qədər Maraş, Adana, Antəb və Xatay vilayətlərində geyilməkdə idi. Bu, boğazı təqribən 40 santimetr uzunluqda, ölkəsiz, burnu dik, sarı və qırmızı rəngli çəkmələrdir. Edik bir neçə əsr əvvəl bütün Anadolu türkmənləri tərəfindən geyilirdi. Hətta qadınların belə edik geydikləri

¹²⁰¹ Gökyay, s. 23; Ergin, s. 125.

¹²⁰² Gökyay, s. 32, 33, 34; Ergin, s. 129, 130, 131, 134.

¹²⁰³ Gökyay, s. 32; Ergin, s. 129.

¹²⁰⁴ İbn Bibi (TTK, Ankara, 1956, s. 696) 1277-ci ildə Konya üzərinə yürüş edən Qaraman oğlu türkmənlərinin qırmızı bөрklü olduqlarını söyləyir. Orxan bəyin qardaşı Əli paşa onun xas qullarının bөрklərinin rəngi haqqında demişdi: «ətrafdakı bəylərin bөрkləri qırmızıdır, sənin bəndələrininki ağ olsun». Orxan qazi bu sözü qəbul edib buyurdu: «Biləcikdə ağ bөрklər bükdürüb, adam göndərib Amasyada Hacı Bəktəşi Xorasanidən icazə alıb, əvvəl özü geyib, sonra adamları geydilər» (Nəşri, s. 151-155).

¹²⁰⁵ Əflaki, Mənaqib ül-Arifin, T. Yazıçı nəşri (TTK), Ankara, 1959, I, s. 485, Türkcə tərcüməsi: eyni müəllif, Ariflərin mənqibələri, Ankara, 1953, s. 525.

¹²⁰⁶ İbn İyas, V, s. 47, 75.

¹²⁰⁷ Gökyay, s. 51, 81, 86; Ergin, s. 165, 205, 212.

¹²⁰⁸ Edik Kaşğaridə (Kilisli, I, s. 64) də eyni mənada işlənir.

məlumdur.¹²⁰⁹ Soqmana gəlincə, bu da çəkmə mənasında olsa da, edikdən fərqlənib-fərqlənmədiyi yaxşı bilinmir.¹²¹⁰

XV əsrdə Osmanlılar da daxil olmaqla Türkiyə türklərinin qiyafələri çağatay türklərininki ilə eyni idi. Misirli müəllif İbn İyas Anadolu türklərinin qiyafələrini türkmən qiyafəsi kimi təsvir edir. Dastan qəhrəmanlarının geyimlərinin də Türkiyə türklərinin geyimləri ilə eyni olduğu məlum olur.

Oğuzların saçlarını uzatdıqları, bunun əksinə üzlərini qırxdıqları əvvəlcədən deyilmişdir. Türkiyədə də xalqın və əsgərlərin üzlərini qırxdıqları nəzərə çarpır. Misirin fəthindən sonra Osmanlı xidmətinə girən çərkəz məmlüklərinin ilk işi saqqalarını qırxdırmaq və türkmən qılığına (yəni osmanlı qiyafəsinə) girmək olmuşdur.¹²¹¹ Ancaq bizim dastan qəhrəmanları kimi Anadolu türkləri də biğ saxlayırdılar.

Qəhrəmanlardan Qazılıq Qoca oğlu Yeynək «qulağı qızıl küpəli» təsvir edilir.¹²¹² XIV-XV əsrlərdə bəzi türk hökmdar və bəylərinin də Yeynək kimi qulaqlarına sırğalar taxdıqlarını bilirik.¹²¹³

Yenə dastanlarda Oğuz elində bəzi igidlərin üzlərində örtük olduğu söylənilir. Bunlar başlıca olaraq Qanturalı, Qara Çəkür və oğlu Qırx Qınuk və boz ayqırlı Bamsı Beyrək idi.¹²¹⁴ Bu gənclərin çox yaraşlıq olduqları üçün üzlərinə niqab tutduqları başa düşülür. Bu sonuncu qiyafənin göz dəymə inamı ilə əlaqədar olması ehtimal edilir.

13. OVÇULUQ

Bəylər zümrəsinə mənsub olan qəhrəmanlar vaxtlarını döyüşlərdə, ovçuluq etməkdə və toy verməkdə keçirirdilər. Bəylərin ovçubaşıları var idi. Bəylər bəzən öz yurdlarındakı ovlaqlarda və qoruqlarda tək, bəzən də içlərindən birinin dəvəti ilə kollektiv şəkildə ovla məşğul olurdular. Başlıca ov heyvanları qaçarlardan maral, ceyran, uçarlardan da qaz, ördək, kəklik və göyərçin idi. Bəslənən ov quşlarından qırğı, şahin və sunqurun adları çəkilir.¹²¹⁵

---

¹²⁰⁹ Yalnız qadınlara bənzər boğazı eyni uzunluqdadımı? Bu xüsus yaxşı məlum deyil. Bu gün Maraş bölgəsində qadınlara bənzər geyimləri ediklərin boğazları çox qısadır.

¹²¹⁰ Misirin fəthindən sonra Osmanlı xidmətinə girən çərkəz məmlükləri müəllif İbn İyasın ifadəsi ilə: türk qılığını buraxıb, türkmən qiyafəsinə girmişdilər və bu arada ayaqlarına da soqman keçirmişdilər (V, s. 75, 216).

¹²¹¹ İbn İyas, göstərilən yer.

¹²¹² Gökyay, s. 23, 57; Ergin, 113, 175.

¹²¹³ Bu xüsusda: F. Köprülü, Altın küpəli oğuz bəyləri, Azərbaycan yurd bilgisi, İstanbul, 1932. sayı I, s. 17-21.

¹²¹⁴ Gökyay, s. 28, 68; Ergin, s. 122, 188.

¹²¹⁵ Ergin, s. 85, 122, 179, 216, 218.

Osmanlı ov təşkilatında xüsusi atmacaçılar, qırğıçılar, çakırçılar, şahinçilər var idi.¹²¹⁶ Türkiyədə son zamanlarda atmaca, doğan və şahin ilə ov edilirdi. Atmaca sərçə və bildırçın kimi kiçik quşlar, qırğı əsasən kəklik, şahin də kəkliklə bərabər qaz, ördək ovlamaq üçün istifadə edilirdi. Dastanların birində ov ilə əlaqədar bir adətdən bəhs edilir. Bu adətə görə başqasının torpaqları içində ov edən bir adamdan torpaq sahibi pay ala bilərdi.¹²¹⁷ Digər türk ölkələrində də olan bu adətin¹²¹⁸ əsası hazırda Anadoluda yaşamaqdadır.

Müxtəsəri, oğuz bəylərinin həyatında ovçuluğun mühüm bir yeri var idi.

14. ƏYLƏNCƏLƏR

Dastanlarda bəlli zamanlarda keçirilən bayram və şənliklərə dair heç bir şey söylənilmədiyi kimi, tarixi əsərlərdə də bu mövzu ilə əlaqədar hər hansı məlumata rast gəlinmir. Biz dastanlarda bəylərin tez-tez toy verdiklərini görürük. Toy ziyafət deməkdir. Toylar doğum, bəy oğlunun ilk ovu, bir diləklə əlaqədar, bir fəlakətdən qurtarmaq, müxtəsəri, hər hansı bir sevinc vəsiləsilə verilirdi. Toyların digər türk qövmlərində olduğu kimi, oğuzların ictimai həyatında da mühüm bir yeri vardı. Toylar yalnız bəylərə deyil, xalqa da verilirdi. Bu, o qədər əsaslı bir ənənə idi ki, oğuzlarda və digər türk qövmlərində siyasi və ictimai quruluşun mühafizəsi toylarla çox yaxından əlaqədar idi. Bəylərbəyi Salur Qazan bəy üç-ox və boz-ox bəyləri ordasına gələn zaman (ildə bir dəfə) onlar üçün böyük bir toy verərdi. Toyda yeyilib-içildikdən sonra Qazan xatununun əlindən tutub eşiyə çıxar, toya dəvət olunanlar toyun verildiyi yerdəki bütün əşyaları yağmalayırdılar. Yağmadan sonra bəylər Salur Qazanı salamlayar və atlarına minib, yurdlarına dönərdilər. Ancaq Salur Qazan adətin əksinə olaraq son dəfə evini yalnız üç-ox bəylərinə yağmalatmışdı. Boz-ox bəylərinin toya, yağmaya dəvət edilməməsinin səbəbi məlum deyildir. Qazanın bu hərəkəti boz-oxların başçısı Aruz Qocanın üsyan etməsinə və bir daxili döyüşə səbəb olmuşdur.

Türklər Yaxın Şərq ölkələrinə gəldikdə digər ənənələrlə yanaşı bu yağmalı toy adətini də gətirmişdilər. Fars dilində olan mənzum və mənsur əsərlərdə görünən «xani-yağma» (yağma süfrəsi) sözü bu yağmalı toyu ifadə edir. Səlcuqlardan başqa, Suriya atabəyləri dövlətində (Zəngilər) və Osmanlılarda da bu adətin davam etdiyi özünü göstərir.¹²¹⁹

Dastanlarda uşaqların və gənclərin oynadıqları aşıq oyunundan da bəhs edilir. Bu, milli bir oyundur. Göytürklər dövründə bu oyunun oynandığı məlum idi,

¹²¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı dövlətinin saray təşkilatı, (TTK) Ankara, 1945, s. 420-425.

¹²¹⁷ Ergin, s. 122.

¹²¹⁸ H. Ərən. Dədə Qorqud kitabına aid notlar, pay istəmək, pay vermək. Türk dili və tarixi haqqında araşdırmalar (TTK.), 1950, s. 33-37.

¹²¹⁹ Bu xüsusda bəzi misallar üçün: F. Sümər, həmin əsər, s. 442, haşiyə 379.

bu oyun indi də Türkiyədə oynanmaqdadır. Qədim zamanlardan bəri kürək sümiyü və aşıqla fala baxmaq türklərin adətlərindən biridir.¹²²⁰

15. DAVRANIŞLARI

Dastan qəhrəmanları soyuqqanlı insanlar kimi görünmürlər. Onlar qarşılaşdıqları hadisələrə daşqın və coşqun reaksiya göstərirlər. Beləcə, «acığı tutanda» yəni hirsələnəndə bığlarından qan sızan, yaxud qara daşı kül edən igidlərin, sevdikləri əsir düşəndə və ya öləndə «böyürə-böyürə» ağladıqları gözə çarpır. Bəylər başqa qövmlərin əsilzadələri kimi məğrur, şərəf və heysiyyətlərinə son dərəcə düşgün insanlar idi. Haqlarında danışılan ən kiçik dedi-qoduya laqeydlik göstərməzdilər. Belə hallarda ölümü üstün tutardılar. Dirsə xan övladı olmadığı üçün qara otaqda oturdulmuş, qabağına qara qoyun yəxnisı qoyulduğu üçün çox mütəəssir olmuş və Bayındır xanın ordasını tərk etmişdi.¹²²¹ Yenə bəylərdən Bəkil ovçuluqdan məharətinin özündən deyil, atından gəldiyini deyən Bayındır xana və ya Qazana «alplar içində bizi qusqunumuzdan palçığa batırdın» deyərək acıqlı bir halda ordasına getmişdi.¹²²² Şəxsən Salur Qazan o biri bəylərin: «çoban olmasaydı, Qazan kafiri ala bilməzdi» sözləri ilə başına qaxınc qalxacaqlarından qorxaraq Qaracıq Çobanın yardımını rədd etmişdir.¹²²³ Qanturalı da¹²²⁴ dəvə ilə güləşərkən sevgilisi Selcan Xatundan «dəvənin burnundan yapış» sözlərini eşidəndə özü-özünə demişdi: «mərə, mən bu dəvənin burnuna yapışacaq olsam, qız sözü ilə yapışdı derlər. Yarın Oğuz elinə xəbər vara, dəvə əlində qalmışdı, qız qurtardı, deyələr».¹²²⁵

Dastanlarda «dəstursuzca», yəni izin almadan döyüşən adamın yağısına girişməyin, düşməninə hücum etməyin eyib olduğu israrla bildirilir. Hətta bəylərdən Şir Şəmsəddin «dəstursuzca Bayındır xanın yağısını» basmaqda ad çıxarmışdı. Bu xüsus, yəni izin almadan bir adamın bir boyun, bir elin düşməninə hücum etməsinin eyib sayılması başlanğıcda əldə ediləcək doyumlığa (qənimətə)

---

¹²²⁰ Aşıq ilə fala baxmaq adəti ilə əlaqədar bir-iki tarixi misal üçün: F. Sümər, həmin əsər, s. 442-443, haşiyə 384.

¹²²¹ Gökyay, s. 4; Ergin, s. 79.

¹²²² Gökyay, s. 91; Ergin, s. 217-218.

¹²²³ Gökyay, s. 18; Ergin, s. 105.

¹²²⁴ Qədim hədis kitablarında və məşhur ərəbcə lüğətlərdə Qantura oğullarının türklər və ya onlardan bir qövmlə olduğu söylənir (Mətn üçün: F. Sümər, həmin əsər, s. 400). XIV əsrdə Aydın bölgəsindəki yөрüklər arasında Qantura adlı bir oymaq var idi. Qanturanın bəzəkli bir paltar və ya qaftan kimi bir geyim adı olduğu da güman edilir; «qanturanın incə sacaqları dizinə tökülmüş». (Misallarla darəmə sözlüyü, TDK, Ankara, 1954, 111, s. 400; XIV əsrə aid olduğu sanılan Əbu Müslim kitabından). Əgər bu oxunuş şəkli doğrudursa, bizə görə, dastan qəhrəmanının adı və ya ləqəbi buradan götürülmüşdür. Lakin həqiqət olan bir şey var ki, o da Qanturalının E. Rossinin irəli sürdüyü kimi (həmin əsər, s. 33, 63) ağqoyunlu Tur Əli bəy ilə qətiyyənlə əlaqəsi olmadığıdır.

¹²²⁵ Gökyay, s. 71-75; Ergin, s. 192, 196.

ortaqlıq məqsədi ilə əlaqədar sayılırdı. Çünki türklərdə də hər yerdə olduğu kimi, döyüşün əsil qayəsi qənimət əldə etmək idi. Daha sonralar bu düşüncə (qəflətən, icazəsiz hücumun eyib sayılması) şərəf və heysiyyəti qorumaq duyğusuna çevrilmişdir.

Qəhrəmanların sevinclərini bildiren hərəkətlərdən biri də qas-qas gülməkləri idi.¹²²⁶ Bu gün Anadoluda bu sözdən hələ istifadə edilir.

Sevincli bir xəbər «muştuluq» və «gözün aydın» sözləri ilə bildirilirdi.¹²²⁷

Döyüşlərdə düşməni məğlub etdikdə və ya hər hansı bir təhlükədən qurtarıqda qul və qaravaş (kişi və qadın kölə) azad edərdilər. Salur Qazan bəy Şöklü Məliyi məğlub etdiyi zaman 40 qul və 40 qırnaq (qaravaş-cariyə) azad etmiş, onları azadlığa çıxartmışdı.¹²²⁸ Salnaməçilər Fateh Sultan Məhmədin də Otluq beli döyüşündə qələbə qazanması münasibətilə 40 000-dən artıq qul və qaravaş azad etdiyini yazırlar.¹²²⁹

Oğuzlar heyrətlərini əsasən bir əlini digərinə vurmaqla bildirirdilər.¹²³⁰ Bu davranış gözlənilməyən sevindirici və ya kədərləndirici, hiddətləndirici bir hadisə və xəbərə ani reaksiya idi. Həmin davranış forması indi də Türkiyədə özünü göstərir.¹²³¹

Dastanlarda görünən digər bir adət də qəhrəmanlar öldükdə atlarının kəsilib yuğ aş (ehsan—tərc.) verilməsi barədə onların vəsiyyətidir.¹²³² Bu, çox qədim bir türk adəti idi. Göytürklər zamanında ölən atlarının özü ilə birlikdə basdırıldığını və ya kəsildiyini bildiyimiz kimi,¹²³³ X əsrdəki oğuzlarda da ölən atlarının kəsilib ətinin yeyildiyini görürük. Bu gün də Türkiyədə bir adam öləndə yemək bişirilib xalqa paylanır.¹²³⁴

XI dastanda ölümlərə aş (yemək) verildiyindən də bəhs edilir.¹²³⁵ Türklərdə və moңqollarda belə bir adətin olduğunu bilirik.¹²³⁶

¹²²⁶ Gökyay, s. 31, 46; Ergin, s. 128, 146. Bu söz qədim Osmanlı tarixlərində də işlənir. (Məsələn: Nəşri, I, s. 303).

¹²²⁷ Gökyay, s. 43, 44, 85, 104, 105.

¹²²⁸ Gökyay, s. 24, 58; Ergin, s. 115, 176.

¹²²⁹ Sədəddin, Tac üt-təvrix, İstambul, 1279, I, s. 542.

¹²³⁰ Gökyay, s. 40, 46; Ergin, s. 143, 157.

¹²³¹ Bununla əlaqədar bir-iki tarixi misal üçün: F. Sümər, həmin əsər, s. 444, haşiyə 399.

¹²³² Ergin, s. 170, 228.

¹²³³ S. Jülyen. Tou-kieu (türklər) haqqında sənədlər, Asiya jurnalı. 1864, s. 241. Əbdülqədir İnan, Şamanizm, 1954, s. 177-178; eyni müəllif, Altay dağlarında tapılan qədim türk məzarları, Bülleten, sayı 43, s. 569-570.

¹²³⁴ Ölü üçün verilən yeməyə dair bəzi tarixi misallar üçün: F. Sümər, həmin əsər, s. 447, haşiyə 411.

¹²³⁵ XI dastanda Salur Qazanın Tuman qalasının təkuru tərəfindən əsir alınması göstərilir. Salur Qazan qaladakı bir quyuya salınmışdı. Təkurun arvadı adını çox eşitdiyi Qazanın yanına gedir və ona: «Qazan bəy, nədir halın, dirliyin, sənə yer altındamı xoşdur, yoxsa yer üstündəmi xoşdur? Həm indi nə yersən, nə içərsən, nə binirsən» - deyir. Qazan da: «Ölülərinə aş verdiyin vaxt əllərdən alıram, həm ölümlərinizin yorğasına minərəm, kahillərin yedərəm» — cavabı verir. (Ergin, s. 235).

¹²³⁶ V. Bartold, Türklərdə və moңqollarda dəfn mərasimi, türkcə tərcüməsi: Əbdülqadir İnan, Bülleten, №43, s. 530; Əbdülqadir İnan, həmin əsər, s. 192-193.

Üç-ox boz-ox arasındakı qardaş qırğınını göstərən sonuncu dastanda ölüm ayağında olan Beyrək atının quyuğunun kəsilməsini tələb etmiş, yoldaşları da bunu yerinə yetirmişdilər.¹²³⁷ Bu da çox qədim bir türk adəti idi. Altay və Pazırq qazıntılarında tapılan atların bizim qəhrəmanların atları kimi özləri ayqır, quyuqları da kəsikdir.¹²³⁸ Buraya qədər yazdıqlarımızdan Osmanlı xanədanının çox qədim türk adətlərini yaşatdığı aydınlaşmış olur. Deməli, hunlar dövründən gələn, ölən atının quyuğunun kəsilməsi adəti də bunlardan biri idi.

Yavuz Səlimin böyük qardaşı Əhməd bəyin oğlu Süleyman bəy gənc yaşında 919-cu ildə (1513) Misirdə taundan vəfat etmişdi. Qəşəng bir gənc olan Süleyman bəyin dəfn mərasimi Anadolu türklərinin adəti üzrə keçirilmişdir. Yəni məhrum şahzadənin tabutunun önündə quyuqları kəsilmiş, yəhərləri tərsinə çevrilmiş olan atları aparılmış, sındırılmış yay-oxu da tabutunun üzərinə qoyulmuşdu.¹²³⁹

Dastan qəhrəmanlarının fəzilət duyğularına gəlincə, bunlar başlıca olaraq cəsur və mərhəmətli olmaq, gücsüzləri qorumaq, yoxsullara yardım etməkdir. Zəiflərə, qocalara sataşan və yolçulara, çobanlara hücum edənlər onlar nəzərində pis adamdır. Dastanların dili ilə, Alınca qalasının kafirləri oğuz elindən əsir tutduqları Uşun Qoca oğlu Əyrəyi onu qurtarmağa gələn qardaşı Səyrək ilə döyüşdürmək üçün ona qardaşı haqqında: «şunda bir dəli igid yolçunun-yolaqçının, çobanın-çoluğun ətməyin alır»¹²⁴⁰ demişdilər.

Yoldaşları Dirsə xanda oğluna nifrət yaratmaq üçün oğlunun gözəl qızları ram etdiyi, qocalara həqarətdə bulunduğu barədə iftiralər söyləmişdilər.¹²⁴¹

Bir az yuxarıda dastan qəhrəmanlarının tez əsəbiləşən insanlar olduqlarını söyləmişdik. Lakin onlar sevdiklərinə qarşı şəfqətli, şirindilli olduqları kimi, düşmənlərinə qarşı da mərhəmətli davranır, döyüşlərdə aman istəyəni öldürmürdülər.¹²⁴² Beyrək onun öldüyünü söyləyərək sevgilisi ilə evlənmək üzrə olan Yalançı oğlu Yartacığı ayağına düşdüyü və qılıncının altından keçdiyi üçün əfv etmişdi.¹²⁴³

Dastanlarda göstərilən alp elə bir cəsur, təkminli, mərhəmətli, zəifləri qoruyan (qalmış igid arxası), öyünməyi sevməyən insandır ki, bu güncü millətlərin qəhrəman tipinin eynidir. Alplar bir-birinin adını soruşmazdılar, bu, nəzakətsizlik

---

¹²³⁷ Gökyay, s. 117-118; Ergin, s. 248.

¹²³⁸ Əbdülqadir İnan, Altayda Pazırq qazıntılarında çıxarılan atların vəziyyətinin türklərin dəfn mərasimi baxımından izahı (II türk tarix konqresi, TTK İstanbul, 1913, s. 142-151).

¹²³⁹ Səlcuq hökmdarı Məlik şahın oğlu Davudun ölümü münasibəti ilə məmləkətin dörd bir yanından hökumət mərkəzi İsfahana toplaşmış yas tutan türklər də misirli salnaməçinin göstərdiyinə görə atlarının yəhərlərini tərsinə çevirmişdilər.

¹²⁴⁰ Gökyay, s. 102; Ergin, s. 230.

¹²⁴¹ Gökyay, s. 67; Ergin, s. 83-84.

¹²⁴² Gökyay, s. 24; Ergin, s. 115.

¹²⁴³ Gökyay, s. 44; Ergin, s. 151.

sayıldı.¹²⁴⁴ Bu gün belə kəndlilər arasında birinin adını nəzakət ifadə edən bir kəlmə ilə soruşurlar.¹²⁴⁵

Alpları qorxutmaq, cəsarətlərini qıran sözlər söyləmək də onlar arasında eyibli bir davranış idi.¹²⁴⁶

Bütün tarixləri boyunca türklər üzərində ictimai bir ruh hakim olmuşdur. Onlar sevinci də, fəlakəti də hamılıqla, birlikdə qarşılayardılar. VIII əsrdəki göytürk kağanının: «Türk budunu üçün gündüz uyumadım, gecə uyumadım», — deməsi bu ruhun gözəl bir ifadəsidir. Xaqan, sultan və bəyin vəzifəsi xalq özlərindən narazı salmamaq və onlara firavan bir həyat təmin etməkdir. Dastanlarda acıları doyurmaq, çıpaqları geydirmək, borcunu borcdan qurtarmaq başlıca mənəvi hərəkətlərdən sayılır. Salur Qazana dair «Şəcəreyi-tərakimə»dəki mənzumədə onun 41 atın ətini bir qazana doldurub, bu əti əli ilə xalqa payladığı yazılmışdır. Osmanlı salnaməçiləri də Osman və Orxan bəylərin öz əlləri ilə yoxsullara aş payladıklarını yazırlar.¹²⁴⁷

Yenə dastanlarda quru çaylar üzərində körpü salmaq, uzaq yollar kənarında imarətlər qurmaqdan bəhs edilir.¹²⁴⁸ Birinci hissədə türk hökmdarlarının və bəylərinin idarə etdikləri yerləri came, mədrəsə, xəstəxana, imarət, karvansara, hamam və körpülər ilə bəzədikləri qısaca qeyd edilmişdi. Bu gün bu gün bu abidələrin bir qismi onların bu sahədə göstərdikləri böyük xidmət və qeyrətin yadigarı kimi zamanımıza qədər gəlmişdir. Ancaq bu əsərlərə can verən sultan və bəylərin yaşadıkları binalar o qədər sadə şeylər idi ki, indi çoxunun yeri bilinmir.

10. DASTANLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

*İgidləri müriüvətli,
Qocaları dadlı və hörmətli oğuz
naməlum ozanın sözü*

Dədə Qorqud dastanları, daim təkrar etdiyimiz kimi, Türkiyə, Azərbaycan, İran və Türkmənistan türklərinin, yaxud ümumi bir terminlə, Qərb türklərinin bizə məlum olan qədim dastanlarıdır. Bu dastanlar oxuyanların təsdiq etdikləri kimi, dağ çiçəkləri qədər gözəldir. Hətta bu dastanların milli ədəbiyyat baxımından nəsr sahəsində oğuz türkcəsinin əvəzsiz bir şah əsəri olduğunu

¹²⁴⁴ Təpəgöz belə bu nəzakət qaydasına əməl edir. (Ergin, s. 211, 241).

¹²⁴⁵ Məsələn, «adımı bağışlayarsanmı?»: deyilir.

¹²⁴⁶ Ergin, s. 187, 223.

¹²⁴⁷ «Və Osman Qazi qayət saleh müsəlman bir adam idi və üç gündə bir dəfə xörək bişirib yoxsulları və dilənçiləri bir yerə yığıb yedirtməyə, çıpaqları geydirib yola salmağa və dul qadınlara sədəqə verməyə adət etmişdi (Nəşri, I, s. 72, 73, 163).

¹²⁴⁸ Gökyay, s. 64; Ergin, s. 184.

söylmək belə mümkündür. Bu dastanlarda türk dili Yunus Əmrənin şerlərində olduğu kimi, nə qədər axıcı, nə qədər incə, hətta nə qədər parlaqdır!

Dastanların mahiyyətinə gəlincə, onlar — ən mühümləri tarixi hadisələrlə səsləşən — orijinal, əlaqəli və zövqlə oxunan mövzulardır.

Bilirik ki, dastan qəhrəmanları döyüşkən bir ruha sahibdirlər. Hətta onlar arasında belə bir ruhda yetişdirilmiş qadınlar da diqqəti cəlb edir. Lakin təsdiq etmək yerinə düşər ki, çöllərdə belə bir ruh daşımadan həyat sürmək mümkün ola bilməzdi. Orada şiddətli qış və heyvanları kütləvi qıran yut xəstəliyi üzündən tez-tez aclıq fəlakəti ilə qarşılaşıldı, hər an düşmən hücumları gözlənilirdi. Bu xüsus belə olmaqla bərabər qəhrəmanlar ümumiyyətlə təcavüzkar insanlar kimi görünmürlər. Onlar nəfslərini qorumaq, yaxın adamlarını qurtarmaq, özlərinə və ya yaxın adamlarına edilmiş pis hərəkətin qisasını almaq üçün cəhd göstərirlər. Qəhrəmanlarımız köçəri bir cəmiyyətdə yaşasalar da, bu igidlərdə zamanımıza yaraşmayan heç bir davranış görünür. Onlar qara qəlblə və hiyləgər adamlar olmayıb, əksinə yoxsullara yardım edən, zəifləri qoruyan, rəhmdil, vəfalı, böyüklərinə ehtiram göstərən, amma şərəf və heysiyyət duyğularına sahib olan, qadınlara xor baxmayan mərd insanlardır. Bütün bunlar oğuzlardakı fəzilətli insan tipinin vəsfləridir. Hər halda alplar bütün bu mənəvi sifətləri daşıyan insanlar olmalı idilər. Alplıq ruhu, şübhəsiz, sadəcə cəsarətdən gələn bəsit bir davranış deyildi.

XIV-XVI əsrlərdə Anadolu və Azərbaycandakı türk icmaları bu dastanlara atalara aid ən dəyərli xatirələr gözü ilə baxmışlar. Onlar atalarını həyata keçirdikləri böyük fəthatlardan ziyadə bu dastanlar ilə sevmişlər. Yəni bu dastanların təsiridir ki, o əsrlərdəki türklər nəzərində oğuzlar cəsur və təmiz ürəkli insanlardır. Bu gün belə Türkiyənin bəzi bölgələrində oğuz sözü hiylə bilməz, pislik eləməz anlamında bir sifət kimi işlədilir.

Buna baxmayaraq yüksək təhsilli Osmanlı müəllifləri bu dastanlara əhəmiyyət verməmişlər, hətta onları oxuyan ozanlar ilə istehzalı davranmışlar. Lakin ozanların bu əsəri, şübhəsiz, getdikcə daha geniş yayılmaq və hətta digər millətlər tərəfindən də tapınmaq surətilə əbədi olaraq oxunacaqdır. Buna qarşılıq Osmanlı müəlliflərinin əsərləri unudulmağa məhkum olmasa belə məhdud sayda mütəxəssislər tərəfindən tanınacaqdır. Bu keyfiyyət onların türkcəni təbii yoldan çıxararaq əsərlərini süni bir dildə yazmalarının kədərlə bir nəticəsidir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, dastanlar bu gün belə türk ziyalıları tərəfindən yaxşı bilinməməkdə və məktəblərdə də oxudulmamaqdadır. Bu da, şübhəsiz, onların lazımi qədər tanınmamasından irəli gəlir. Bu işlər yerinə yetirildiyi təqdirdə bu milli və dəyərli əsərə layiq olduğu əhəmiyyətin veriləcəyi və məktəblərdə bütün türk uşaqlarına oxudulacağı bir həqiqətdir.

XÜLASƏ

Burada dastanlar haqqında apardığımız araşdırmaların qısa bir xülasəsini vermək hər halda faydasız olmazdı.

Dastanlar X və XI əsrlərdə Sır-Dərya boyunda yaşayan oğuz elinə aiddir. Dastanların qəhrəmanları da bu oğuz elinin bəyləridir. Bu bəylərin qonşu qıpçaq bəyləri ilə savaqlarına və öz aralarındakı çəkişmələrə dair xatirələr onların nəvələri tərəfindən Yaxın Şərqə gətirildi. (Ən dəqiq ehtimala görə XIII əsrin birinci yarısında). Xatirələr böyük ehtimala görə, əsaslı surətdə burada dastanlaşdırıldı, XIV əsrin əvvəllərində yazıya alındı və «Oğuznamə» adı altında bir kitabda toplandı. Bu «Oğuznamə»nin təfərrüat baxımından əlimizdəkindən xeyli fərqli olmasına baxmayaraq, xatirələri daha dolğun bir şəkildə əks etdirdiyinə şübhə yoxdur. Lakin təəssüf ki, həmin «Oğuznamə» bu günəqədər aşkar edilməmişdir. Xoşbəxtlikdən dastanlar yüzrlərlə ozanın hafizəsində yaşayırdı. Onlar dastanları hər tərəfə yaydılar və hər kəsə sevdirdilər. Hökmdar sarayları və şeyxlərin təkkələri belə bunların təsir dairəsindən kənar qalmadılar. II Muradın sarayında bu dastanları oxuyan ozanlar vardı, habelə Fatehin nəvələrinə də Oğuz xan və Qorqud adları verilmişdi. Daha əvvəl də söyləndiyi kimi, Osmanlılardan başqa heç bir türk xanədanında türk dastanlarının məşhur qəhrəmanlarının adlarına təsadüf edilməmişdir.

Ən qədim türk ənənələrini yaşadan Bəktəşi təriqətinin yaradıcısı Hacı Bəktəşi Vəlinin mənqibələrinə aid olan «Vəlayətnamə»də bizim dastan qəhrəmanlarının da adları çəkilir. Bundan başqa, həmin təriqətin başçılarından olan Otman Babanın isə «Oğuznamə» dili ilə danışdığını və şerlər söylədiyini bilirik. Həmin dövrlərdə Otman Babanın bir istisna olmadığı da məlumdur. Gülşəni təriqətinin qurucusu İbrahim Gülşəni də (1510-cu ildə ölmüşdür) özünü bir çox şeyxlər kimi, peyğəmbər ailəsinə və ya peyğəmbərin əshabələrinə deyil, Oğuz ataya bağlayır, «Mənaqibnamə»sində də Oğuz xandan başlayan sülalələrdən bəhs edilir.

XVI əsrdə ozanların türk cəmiyyətinin mənəvi həyatında oynalıqları rol yenə şiddətlə davam edirdi. 1526-cı ildəki Mohac savaqlından bir gecə əvvəl keçirilən şənlikdə ozanların da qopuzları ilə dastan söylədiklərini bilirik.

Həmin əsrin ikinci yarısında, əvvəlcə söylədiyimiz kimi, əlimizdəki dastanlar yazıya alınmışdır. Beləliklə, bu dastanlar oğuz elinin yaşadığı tarixdən təxminən beş əsr sonra yazıya alınmışdır. Dastanların yenə XVI əsrin ikinci yarısında qədimdən bəri türk mədəniyyətini mənimsəmiş və sevmiş kürdlər arasında da geniş yayıldığı nəzərə çarpır. Oğuz xanın dastanlarda adı çəkilən «bıyığı qanlı» Büğdüz Əməni peyğəmbərə elçi göndərdiyi və Büğdüz Əmənin kürd olduğu haqqında kürdlər arasında dolayan bir rəvayət¹²⁴⁹ bu dastanları kürdlərin

¹²⁴⁹ Şərəf xan, Şərəfnamə, s. 32.

necə mənimsəmiş olduğunu açıq bir şəkildə göstərir. XV əsrin ikinci yarısında və ya XVI əsrin başlanğıcında İrana gedən və mənəbələrdə kürd mənşəli olduğu söylənən xınıslı oymağının bəylərindən birinin dastan qəhrəmanlarından Salur Qazanın qardaşı Qara Günənin adını daşdığı, bu bəyin oğlunun da Qara Günənin oğlu Budağın adı ilə yad edildiyi yuxarıda yazılmışdır. Bunun kimi, XVI əsrin ikinci yarısında Ərdəlan kürd bəylərindən birinin də adının Basat olduğunu bilirik.¹²⁵⁰

Söyləndiyi kimi, dastanların ana xəttini oğuzların öz qonşuları qıpçaqlar ilə döyüşləri və öz aralarında apardıqları qardaş qırğınları təşkil edir. Bunlar II və XII dastanlarda nəql olunur. II dastandan aydınlaşdığına görə, başlarında Şöklü Məlikin durduğu qıpçaqlar Salur Qazanın oğuzlarına qarşı döyüşdə qələbə əldə etsələr də, Salur Qazan parlaq bir zəfərlə bu məğlubiyyətin qisasını almışdır. Salur Qazanın böyük şöhrətinin və Oğuz bəylərinin başçısı dərəcəsinə yüksəlməsinin bu müvəffəqiyyətlə möhkəm əlaqəsi olduğu şübhəsizdir. Dastanlarda adları çəkilən Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik və Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik isə oğuz bəylərinin düşmənləri olan qıpçaq bəyləridir.

Qardaş qırğını göstərən XII dastana gəlincə, burada daha əvvəl deyildiyi kimi, üç-oxlar (iç oğuz) ilə boz-oxlar (Dış oğuz) arasında gedən döyüşdə boz-oxlar məğlub olmuş, onların başçısı Aruz Qoca isə öldürülmüşdür. Gözəlliyi, kübarlığı və incəqəlbliliyi ilə «Oğuzun imrəncəsi» ləqəbini almış Bamsı Beyrəyin də bu qardaş qırğınının qurbanı olduğunu bilirik.

Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda (dastanda), zənnimizcə, olmuş bir hadisə təsvir edilir. Yəni, Təpəgöz ehtimal ki, bir qıpçaq bəyini təmsil edir. Bu qıpçaq bəyi ilə vuruşmada oğuzlar, ən çox da boz-oxlar (dış oğuz), məğlubiyyətlərə uğramış, onların bir çox görkəmli bəyləri öldürülmüşlər. Bunlar boz-oxların başçısı Aruz Qocanın oğlu Qıyan Səlcuq, Düzən oğlu Rüstəm, Dəmir Donlu (yəni zirehli) Mamaq və iki qardaşı ilə birlikdə Aruq Candan idilər. Aruz Qocanın kiçik oğlu Basat sonra Təpəgözü məğlub edərək onun boz-oxlara çəkirdiyi iztirabların qisasını almışdır.

Digər dastanlardan bir çoxu qəhrəmanların dustaq edilməsini göstərir. Bu da baş verən axınlar və basqınlar nəticəsində ucsuz-bucaqsız bozqırlarda hər zaman mümkün olan bir hadisədir.

Əlimizdəki dastanlar çox gec yazılmış olmaqla bərabər, onlarda daha qədim türk ənənələri görünür.

---

¹²⁵⁰ Həmin əsər, s. 123-124.

BİBLİOQRAFIYA

A. KİTABELER

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, (T. D. K.), İstanbul, 1936- 1941. I-IV.
Thomsen, Wilhelm, Inscription de L'Orkhon dechiffrees, Helsingrofs, 1896.

B. MESKUKAT

Ahmed Tevhid, Meskukât-ı kadime-i İslamiyye kataloğu, İstanbul, 1321.
Galib Edhem, Takvim-i meskukât-i Selçukiyye, İstanbul, 1309.
Galib Edhem, Meskukât-ı Selçukiyye kataloğu, İstanbul, 1311.
Halil Edhem, Meskukât-ı Osmaniyye, İstanbul, 1334.
Foot, Lane, The Coins of the Turkman houses in the British Museum, London, 1877.

C. TAHRİR DEFTERLERİ

Alâiyye, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, ixtisarla TKUMA, nr. 172.
Amasya, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, ixtisarla, BAUM, nr. 98.
Ankara, BAUM, nr. 117.
Aydın, BAUM, nr. 8, 270, 414.
Ayıntab, TKUMA, nr. 161.
Biga, BAUM, nr. 59.
Bilecik, BAUM, nr. 184.
Bolu, BAUM, nr. 51.
Boz-ok, BAUM, nr. 289, 315, 448.
Boz-Ulus, BAUM, nr. 561.
Canik, BAUM, nr. 13, 37.
Çorum, BAUM, nr. 444.
Çukur-Ova, BAUM, nr. 69. (Adana, Tarsus, Sis, Kınık, Özer-İli)
Diyarbakir, BAUM, nr. 200.
Erzurum, BAUM, nr. 205.
Gence, BAUM, nr. 903.
Haleb Türkmenleri, BAUM, nr. 1040, 493, 397, 773.
Hamid (İsparta—Burdur), BAUM, nr. 121.
Hudâvendigâr (Bursa), BAUM, nr. 23, İli.
İç-il, BAUM, nr. 1, 183, 272.
Kangırı (Çankırı), BAUM, nr. 100.
Karaman, BAUM, nr. 40.
Karasi (Balıkesir), BAUM, nr. 153.
Kars-ı Zülkadriyye (Kadirli), TKUMA, nr. 168.

Kastamonu, BAUM, nr. 327.
Kara—Hisar-ı Sahib (Afyon), TKUMA, nr. 147.
Kara—Hisar-ı Şarki (Şebın), BAUM, nr. 225.
Kemah, BAUM, nr. 168, 540.
Kayseri, BAUM, nr. 33, 38.
Kır—Şehri, TKUMA, nr. 139.
Koca—İli, BAUM, nr. 436, 733.
Konya, BAUM, nr. 63.
Kütahya, BAUM, nr. 49.
Malatya, BAUM, nr. 408.
Maraş, BAUM, nr. 402, 116.
Menteşe (Muğla), BAUM, nr. 47, 61, 337.
Niğde, BAUM, nr. 42, 371.
Ruha (Urfa), BAUM, nr. 965.
Saru-Han (Manisa), BAUM, nr. 165.
Sivas, BAUM, nr. 79, 98; TKUMA, nr. 10, 12.
Sultan—Önü (Eskişehir—Söğüt), TKUMA, nr. 145.
Teke, TKUMA, nr. 163.
Tokat, BAUM, nr. 2.
Trabzon, BAUM, nr. 52.
Yeni—İl, BAUM, nr. 262; TKUMA, nr. 138.

Ç. MÜHİMME DEFTERLERİ

BAUM, nr. I-VIII, XXI, XXIV, XXXII, LIII.
Ahmed Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1930.

D. KADI SİCİLLERİ

Gökçen, İ., Saruhanda Yörük ve Türkmenler, İstanbul, 1946.
Su, K., Balıkesir ve civarında Yörük ve Türkmenler, İstanbul, 1938. Uluçay, Ç.,
Saru-Han oğulları ve eserlerine dâir vesikalar, İstanbul, 1940.
Ulu çay, Ç., Saru-Handa eşkiyalık ve halk hareketleri, XVII. asır, İstanbul, 1944.

E. HATTI HÜMAYUNLAR

BAUM.

F. DAĞINIK VESİKALAR

BAUM, Cevded, Dahiliyye, I-IV.

G. TARİHİ KAYNAKLAR

I — Arabca Eserler

- Aynî, Bedr ud-dîn, İkd ul-Sumân fi tarihi ehl iz-zaman, Veliyuddin Efendi kütüphanesi, nr. 2374, 2395-2396.
- Belâzuri. Futûh ul-buldân, Kahire, 1350.
- Cezerî, Şems ud-din, Cevahir us-sulûk, Paris Bibliotheque Nationale, manuscrits arabs, nr. 6739.
- Ebû Şâme, Şihad ud-din, Kitab ur-ravzateyn fi ahbâr id-devleteyn, Kahire,. 1278-1288, I-II.
- Ibn Devadari, Ebu Bekr, Durer ut-ticân ve gurer ut-tevârih il-ezmân, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa ktp., nr. 913.
- Ibn Asâ, Tarih Yeş Beg, Topkapı Sarayı, III. Ahmed ktb., nr. 3057.
- Ibn Hacer, inbâ ul-gumr, Süleymaniye, Yeni Cami ktb., nr. 814.
- İbn Hassûl, Tafdil ul-Etrâk, yay. ve türkçe tercümesi, Ş. Yalrkaya, Belleten, IV, sayı 14-15.
- Ibn İyas, Bedâvi uz-zuhûr, yay. P. Kahle - M. Mustafa, (B. I), İstanbul, 1932-1936, III-V.
- Ibn Kadı Şuhbe, Zeyl düvel il-İslâm, Paris, Bibliotheque Nationale, manuscrits arabs, nr. 1598—1599.
- Ibn Şeddâd, Bay-bars tarihi, türkçe tercümesi, Ş. Yalrkaya, (T. T. K.) İstanbul, 1941.
- Ibn Tağrı—Birdi, Havadis ud-duhûr, yay. W. Popper, Berkeley, 1930-1932.
- Ibn Tağrı—Birdi, en-Nucûm uz-zâhire, yay. W. Popper, Berkeley, 1915- 1929, VI-VII.
- Ibn Tağrı—Birdi, el Menhel-us-sâfi, Nuruosmaniye ktp., nr. 3428-3429.
- İbn Vâsıl, Muferris ul-Gurûb, yay. C. Seyyâl, Kahire, 1953-1960, I-III.
- İbn ul-Adîm, Kemâl ud-dîn, Zubdet ul-Haleb, yay. S. ed-Dehhân, Dimaşk, 1951 - 1954, I-II.
- İbn ul-Cevzi, el-Munzatam fi tarih il-umem, Haydar Abâd, 1358-1359, VIII-X.
- Ibn-ul-Esîr, el-Kâmil fi't-târih, Kahire, 1301, IX-XII.
- Ibn-ul-Esîr, et-Tarih ul-bâhir fi devlet il-Atabegiyye, yay. A. A. Taleymat, Kahire, 1963.
- İbn ul-Ezrak, Tarih Meyyâfârikin, British Museum, Or. 5803.
- İmâduddin el-İsfahanî, (Bundan kısaltması), Zubdet un-nusra, yay. M. Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjucides, Leiden, 1889, II, türkçe tercümesi K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları tarihi, (T. T. K.), İstanbul, 1943.
- İmaduddine el-İsfahanî, Kitab ul feth il-kussi, yay. S. de Landberg, Leiden, 1888.
- Makrizî, Takiy ud-din, Kitâb us-sulûk, Fatih ktp., nr. 4385-4387.

Makrizî, Takiy ud-dîn, Kitâb us-sulûk, yay. M. Ziyade, Kahire, 1943-1956, I-III.
Müneccim—Başı, Cami ud-duvel, Süleymaniye, Esad Efendi ktp., nr. 2101-2102;
türkçe tercümesi, İstanbul, III, 1285.
Nesevî, Siyret us-Sultan Celâl ud-din Mengüberti, yay. ve fransızca tercümesi, O.
Houdas, Paris, 1891—1895, I—II.
Nuzhet un-nâzir (Hısn—Keyfa Eyyubileri tarihi), Viyana Bibliothéque Nationale,
Mxt. 355.
Sadr ud-dîn Ebûl Hasan Ali, Ahbar ud-devlet is-Selcukiyve, yay. M. İkbâl, Lahor,
1933.
Sıbt ibn ul-Cevzî, Mir'at uz-zamân, Türk-İslam Eserleri Müzesi ktp., nr. 2134-
2135, 2141.
Taberî, Tarih-ul-mulûk v'er-rusûl, yay. M. De. Goeje, Leiden, 1879, 1901, III.
El-Utbî, Ebu Nasr Muhammed, Tarih ul-Yemînî, Meninî şehri kenarında, Kahire,
1286, I-II; Farsca tercümesi, Carbadâkanî Tercüme-i tarih-i Yemînî, Tahran, 1272.

2 - Farsça Eserler:

Aksarayı, Kerim ud-dîn, Musâmeret ül-ahbâr, yay. O. Turan, (T. T. K.), Ankara,
1944.
Anonim Selçuknâme, tıpkı basım ve türkçe tercümesi F. N. Uzluk, Ankara, 1952.
Aziz b. Erdeşir-i Ester Abâdî, Bezm-u rezm, yay. K. Rifat, İstanbul, 1928.
Cuveynî, Tarih-i cihânguşây, yay. M. Kazvinî, (GMS), Leiden, 1912-1937, I-III.
Cuzcanî, Tabâkat-i Nâsırî, yay. Abdulhayy Habîbî-i Kandahari, Kabil-Lahur.
1949 -1954, I-II.
Ebû Bekr-i Tihranî, Kitab-i Diyârbekriyye, yay. N. Lugal - Sümer, (T. T. K.),
Ankara, 1962—1964, I—II.
Ebû'l-Fazl-i Beyhakî, Tarih-i Beyhaki, yay. Gani—Fayyaz, Tahran, 1324 ş.
Ebû'l Hasan-i Gülistâne, Mücmel ut-tevârih, yav. Rezavî, Tahran, 1320 ş.
Efdal-i Kirmânî, Bedâyi ul-ezmân fi vekâyi Kirman, yay. M. Beyânî, Tahran, 1326
ş.
Efdal-i Kirmânî, İkd ul-ulâ li'l-mevkif il-â'lâ, yay. A. N. Emîrî, Tahran, 1311 ş.
Efdal-i Kirmânî, el-Muzaf ilâ Bedâvi ul-ezmân fi vekâyi Kirman, yay. A. İkbâl,
Tahran, 1331 ş.
Eflâkî, Menâkib ul arifin, yay. T. Yazıcı, (T. T. K.), 1959—1961, I—II.
Fahr ud-din Mubârek-Şah, Tarih-i Fahr ud-din Mubârek-Şah, yay. E. Denison
Ross, London, 1927.
Fazlullah b. Ruzbihân, Tarih-i âlem ârâ-yi Emînî, Fatih ktp., nr. 4431, ingilisce
tercümesi, V. Minorsky Persia in a. d. 1478-1490, London, 1957.
Gerdizî, Zeyn ul-ahbar, yay. M. Kazvinî, Tahran, 1327 ş.
Gaffar î, Tarih-i cihan ârâ, Tahran, 1342 ş.
Hâfiz-i Ebru, Zeyl-i câmi-ut tevârih-i Reşidi, yay. N. Beyânî, Tahran, 1317 ş.

Hamdullah-i Musf î, Tarih-i güzide, tıpkı basım. (G. M. S.), Leiden, 3914, yay. A. Nevâî, Tahran, 1339 ş.

Hasan-i Rumlu, Ahsen ut-tevârih, yay. G. N. Seddon, Baroda, 1931.

İbn Bîbî, el-Evâmir ul-Alâiyye, (T.T.K.), tıpkı basım, Ankara, 1956; eserin muhtasarı M. Th. Houtsma tarafından yayınlanmıştır: Recueil de textes relatifs à l'histoire Seldjousides, Leden, 1902, IV.

ibn Fındık, Tarih-i Beyhak, yay. A. Behmenyâr, Tahran. 1317 ş.

İskender Beğ-i Türkmen, Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasi, Tahran, 1314; yeni basım, Tahran, 1334—1335 ş. I—II.

İskender Beğ-i Türkmen ve Muhammed Yusuf, Zeyl-i tarih-i âlem ârâ-yi Abbasi, yay. S. Hansarî, Tahran, 1317 ş.

Kadı Ahmed-i Negidî, el-Veled uş-şefik, Fatih ktp., nr. 4519.

Mirhond, Ravzat us-safâ, Luknov, 1332.

Mirza Ebû'l-Kasım, Mecmua, Tebriz, 1294.

Mirza Mehdî Han, Tarih-i Nâdirî, Tebriz, 1277.

Mirza Muhammed-i Meraşî, Mecma'ut-tevârih, yay. A. ikbal, Tahran, 1328 ş.

Nizâm ul-Mülk, Siyâset-nâme, yay. Halhali, Tahran, 1310 ş.

Nizamud-din-i Şâmi, Zafer-nâme, yay. Tauer, Praha, 1937.

Muhammed b. İbrahim, Tevârih-i âl-i Selçuk, M. Th. Houtsma, yay., Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjousides, Leiden, 1886, I; B. Pârîzî yay. Selcukiyân ve Guzz der Kirman, Tahran, 1343 ş.

Muhammed Tâhir-i Kazvinî, Abbâs-nâme, Tahran, 1329 ş.

Mücmel ut-tevârih ve'l-kısas, Tahran, 1318 ş.

Nâsirud-din-i Münşî, Sımt ul-ulâ, yay. A. İkbal, Tahran, 1328 ş.

Râvendî, Rahat us-sudûr, yay. ikbal, (GMNS), Leiden, 1921, türkçe tercümesi A. Aleş, Gönüllerin rahatı ve sevinc alâmeti, (T. T. K.), 1957-1960, I-II.

Reşidud-din, Cami ut-tevarih, yay. Quatremere, Paris, 1834, yav. Berezin, Petersburg, 1861, yay. E. Blochet, Paris, 1911, yay. K. Jahn, 1940-1941, yay. A. Ateş, (T. T. K.). Ankara. 1954-1960.

Şerefud-din Ali-i Yezdî, Zafer-nâme, Calcutta, 1887-1888, I—II.

Şeref Hanı Bidlisî, Şeref-nâme, yay. V. Zernof, Petersburg, 1860, I-II, Kahire, 1930.

Şükrullah, Behçet ut-tevârih, Nurosmaniye ktp., nr. 3059, türkçe tercümesi N. Atsız, İstanbul, 1939.

Tarih-i Şah İsmail-i sâni, Bayezid Umumî ktp., nr. 1562.

Tarih-i Şeyh Uveys, tıpkı basım ve İngilizce tercümesi, Van Loon, Lahey, 1954.

Vassâf, Tecziyet ul-emsâr, tıpkı basım, Tahran, 1338 ş.

Zerkûb-i Şirâzî, Şiraz-nâme, B. Kerimî, Tahran, 1310 ş.

3. Türkçe Eserler:

- Ahmedî, İskender-nâme, yay. N. S. Banarlı, Türkiyat Mecmuası, VI, s. 49-176, yay. N. Aksız, Osmanlı tarihleri, İstanbul, 1949, s. 3—35.
- Anonim tevârih-i âl-i Osman, yay. F. Giese, Breslay, 1922.
- Aşık Paşa Zade, Tevârih-i âl-i Osman, Ali Bey yay., İstanbul, 1332., N. Atsız yay. Osmanlı tarihleri, 1947, s. 79-317.
- Babûr, Vekâyi, (T. T. K.), Ankara, 1943—1948, I—II.
- Celâl Zade Mustafa, Tabâkat-ul memâlik, Millet ktp., nr. 779.
- Cevdet Paşa. Tezâkir, yay. Cavid Baycun, (T. T. K.), Ankara, 1963.
- Enverî, Dustûr-nâme, yay. M. Halil, İstanbul, 1928.
- Kâtib Çelebi, Fezleke, İstanbul, 1287.
- Kens ul-vekâyi, Millet, Ali Emîrî ktp., nr. 490.
- Lûtfî Paşa, Tevârih-i âl-i Osman, İstanbul, 1341.
- Fındıklılı Mehmed Ağa, Silâhdar tarihi, yay. A. Refik, İstanbul, 1928, I—II.
- Naima, Tarih, İstanbul, 1280, I—VI.
- Neşri, Cihân-nûma, yay. M. A. Köymen — F. R. Unat, (T. T. K.), Ankara. 1949-1957, I-II.
- Osman, Tevârih-i cedîd-i mirat-ı cihan, yay. N. Atsız, İstanbul, 1961.
- Peçevî, Tarih, İstanbul, 1283.
- Ruhi î, Tevârih-i âl-i Osman, T. T. K. kütüphanesindeki fotokopi.
- Şikârî, Karaman oğulları tarihi, Konya, 1946.
- Yazıcı-oğlu, Selçuk-nâme, Topkapı Sarayı, Revan Köşk. ktp., nr. 1390.

4. Başka dillerdeki eserler:

- Ânna Comnena, Alexiade, Paris, 1937—1940, I—II.
- Arakel de Tavriz, yay. M. Brosset. Collection d'historiens Armeniens, Petersburg, 1874.
- Aristages, Histoire d'Armenie, fransızca tercümesi Ev. Prudhome, Paris, 1864.
- Brosset, M., Histoire de la Georgie, Petersburg, 1847—1858, I—V.
- Ebûl Ferec, Tarih, türkçe tercümesi O. R. Doğrul, (T. T. K.), Ankara, 1945; The chronography of Gregory Abul—Faraj, London, 1932, II, ilâveler kısmı.
- Mathieu, d'Chronique de Mathie d'Edesse, fransızca tercümesi E. Dulaurier, Paris, 1858, türkçe tercümesi H. D. Andreasyan, (T. T. K.), Ankara, 1962.
- Michelle Syrien, Chronique, fransızca tercümesi J. B. Chabot, Paris, 1903; III.
- Michel Panaretos, Cronique de Trebisond, Lebeau, Histoire du Bas-Empire, Paris, 1836, XX.
- Urfalı Vahram, Kilikya kırılları tarihi, türkçe tercümesi, H. D. Andreasyan, T. T. K. kütüphanesi, (henüs basılmamıştır).

Vardan, Vekâyi-nâme, türkçe tercümesi H. D. Andresyan. Türk fütühat tarihi, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul, 1937.

Ğ. COĞRAFİ KAYNAKLAR

- el-Birûnî, Commemoration Volume, Iran society, Calcutta, 1951.
el-Birûnî, el-Asâr ul bakiye, yay. E. Sachau, Leipzig, 1878.
ej-Birûnî, Kitab ul-Cumahir, yay. Krenkov, Haydar-Abad, I—II.
el-Birûnî, el-Kanun ul-Mes'udi, Haydar-Abad, 1374, I—II.
el-Birûnî, Tahdid-nihayât-il emâkin, Fatih kip., nr. 3386.
el-Birûnî, Kitab ul-tefhim, farsça tercümesi, Tahran, 1318 ş.
el-Ömerî, Mesâlik ul-epsâr, yay. F. Taeschner, Leipzig, 1929.
Gerdizî, Zeyn ul-ahbâr, yay. V. Barthold, Petersburg, 1894.
Halil el-Zâhirî, Zubdet ul-keşf il-memâlik, yay. P. Ravaisse, Paris, 1899.
Hamdullah-ı Mustevfi, Nuzhet ul-kulûb, yay. G. le Strange, (GMS), Laiden, 1915.
Hudûd ul-âlem, Tahran, 1340 ş., ingilisce tercümesi V. Minorsky, The Regions of the World, (GMNS), London, 1937.
Muhammed Necib Bekran, Cihân-nâme, Moskova, 1960.
Yakubî, Kitâb ul buldan, yay. M. J. De Goeje, (BGA), Leiden.
Yakut, Mu'cem ul-buldân, yay. F. Wustefeld, Leipzig, 1942, I-VI.
Zekeriya el-Kazvinî, Asar, ul-bilâd, Beyrut, 1380.

H. SEYAHAT-NÂMELER:

- Bertrandon de la Broquiere, Le voyage d'outremer, yay. Ch. Schefer, Paris, 1892.
Busbeck, Türk mektupları, türkçe tercümesi H. C. Yalçın, İstanbul, 1939.
Evliya Çelebi, Seyahat-nâme, İstanbul, 1314. II-V, IX.
Burnes, A., Voyages de l'embouchure de l'Indus â Lahour, Caboul, Balkh et Boukhara, fransızca tercümesi, Paris, 1835, III.
Gazzi—Mekki Sevahat-nâmesi, türkçe tercümesi E. Kâmil, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul, 1937, 1/2.
Hamilton, Researches in Asia Minor, London, 1842, I—II.
Ibn Battuta, Tuhfet un-nuzzâr, Kahire, 1322, türkçe tercümesi M. Şerif, İstanbul, 1335, I—II.
Ibn Fadlân, Rihle, yay. Z. V. Togan, Leipzig, 1939, yay. S. ed-Dehân, Dimaşk, 1959.
Clavijo, R. G., Embajada â Tamorlân, yay. F. Lopea Estrada, Madrid, 1943.
Langlois V., Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, Paris, 1861.
Marco Polo, La description du monde, fransızca tercümesi L. Hambis, Paris, 1955.
Moltke, Türkiyedeki durum ve olaylar üzerine mektuplar, türkçe tercümesi H. Ors, Ankara, 1960.

Niebuhr, J., Voyage en Arabie, Amsterdam, 1776, I—II.
Rubruk W., The journey of William of Rubruck, İngilizce tercümesi W. W. Rockhill, London, 1900.
Vâmbergy, A., Travels in central Asia, London, 1864.

I. DESTANLAR:

Danişmend-nâme, Millet, Ali Emirî ktp. nr. 571.
Dede Korkut, yay. O. Ş. Gökay, İstanbul, 1938.
Dede Korkut kitabı, yay. M. Ergin, (T. D. K.), Ankara, 1958—1963, I—II.
II Kitab-ı Dede Qorqut, tıpkı basım ve İtalyanca tercümesi E. Rossi, Vatikan, 1952.
Kitab-ı Dede Korkut, yay. K. Rifat, İstanbul, 1332.
Ebûl Gazi, Şecere-i Terâkime, yay. A. N. Kononof, Moskova-Leningrad, 1958.
Oğuz Kağan Destanı, yay. W. Bang ve G. R. Rahmeti, İstanbul, 1936.
Orkun, Hüseyin Namik, Oğuzlar'a dâir, Ankara, 1935 (kitabın sonunda eksik bir Oğuz Kağan destanı vardır).
Pertev Naili, Kor Oğlu destanı, (Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1931.

İ. DİĞER KAYNAKLAR:

Bahaud-din Muhammed el-Bağdadî, et-Tevessul il'et-teressul, yay. A. Behmenyâr, Tahran, 1315 ş.
Barkan, O. L., Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I. Kanunlar, İstanbul, 1943.
Chavannes, E., Documents sur les Tou-kieu (Turcs) Occidentaux, Paris, 1941.
Devvânî, Celal ud-din, Arz-nâme, Mili Tetebbular Mecmuası, V, İngilizce tercümesi, Minorsky, A Civil and military review in Fars in 881/1476, BSOAS. X. I.
Ebû Ishâk Hallâc, Divan-i et'ime, İstanbul, 1303.
Ebû Hayyân, Kitab ul-idrâk lilisân il-Etrâk, yay. A. Caferoğlu, (Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1931.
Feridun Beğ, Münşeat us-selâtin, İstanbul. 1274, I-II.
Ibn Hallikân, Vefayât ul-â'yan, Kahire, 1948, I-IV.
Julien, S., Documents sur les Tou-kieu (Turcs), Journal Asiatique, 1864.
Kanun-nâme-i âl-i Osman, yay. M. Arif, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ilâveleri.
Kâşgârlı Mahmud, Divanu lûgat it-Türk, yay. K. Rifat, İstanbul, 1333-1335, I—III, türkçe tercümesi B. Atalay, (T. D. K.), 1939—1941, I—III.
Kitabu icabet is-sâil, Paris Bibliotheque Nationale, manuscrits arabs, nr. 4437.
Koçi Beğ, Risale, yay. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939.

Küçük Abdal, Vilâyet-nâme-i Şâhi, (Otman Baba vilayetnâmesi) Ankara Millî Eğitim Bakanlığı ktp., nr. 5 A. 3/41.
Muktasar ut-Tavahi, Kahire, 1370.
Nâsır-i Husrev, Divân, Tahran, 1307 ş.
Sadikî-i Kitabdar, Mecma'ul-havass, yay. A. Hayyampûr, Tebriz, 1327 ş.
Salnâme-ı umumî, sene 1272.
Vilayet-nâme-i Hacı-Bektaş-ı Veli, hazırlayan A. Gölpinarlı, İstanbul, 1958.

J. TEDKİKLER:

Akdağ M., Celâli isyanları, Ankara, 1963.
Akdağ M., Büyük Celâli karışıklıklarının başlaması, (Atatürk Üniversitesi yayımlar), Erzurum, 1963.
Akdağ M., Medreseli isyanları, İktisad Fakültesi Mecmuası, XI, s. 361-387.
Akdağ M., Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu, Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, sayı 3, s. 291-313.
Aksu F., İsparta ili yer adları, İsparta, 1936.
Ali Rıza (Yalman-Yalgın), Cenub'ta Türkmen oymakları, İstanbul - Adana, 1931-1937, I-V
Arat R. R., Göklen, İslam Ansiklopedisi, IV, s. 809—811.
Banguoğlu T., Oğuz lehçesi üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. (T. D. K.), 1960, s. 23-48.
Barkan Ö. L., Tarihi demografya araştırmaları ve Osmanlı tarihi, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1953, X, s. 1-26.
Barthold V., A History of the Turkman people. İngilizce tercümesi V. ve T. Minorsky, Four studies on the history of Central Asia, Leiden, 1962, III, s. 73-170.
Barthold V., Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, (Türkiyat Enstitüsü), 1927.
Barthold V., Türklerde ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair, türkçe tercümesi A. İnan, Belleten, sayı 43, s. 514-532.
Bartold V., Türkestan down to the Mongol invasion, (GMNS), London, 1928.
Baykal B. S., Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a karşı kafi mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı-Ak-Koyunlu harbinin başlaması, Belleten., XXI, sayı 83, s. 261-284.
Bazin M., Notes sur les mots "Oğuz" et "Turk", Oriens, 1953, VI, s. 315-322.
Bozworth C. E., The Ghaznavids, Edinburgh, 1963.
Cahen, Quelques textes negliges concernant les Turcoman de Rûm au moment de l'invasion Mongle, Byzantion, s. 131-139.
Demirtaş (Sümer) F., Boz Ulus hakkında, Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII, sayı I, s. 29-60.
Demirtaş (Sümer) F., Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayı'lar, Belleten. XII. sayı 47, s. 575- 615.
Deny J., Grammaire de la langue Turque, Paris, 1921.

- Diez. E., Türk sanatı, türkçe tercümesi O. Arslanapa, (İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1946.
- Erzi A., Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar, Belleten,, XVIII, sayı 70, s. 179-221.
- Gabriel A., Voyages archeologiques dans la Turquie orientale, Paris, 1940, Geographie universelle, Paris, 1842, II.
- Govern W. H. Mc, The Ealy empire of central Asia, Chpel Hill, 1939.
- Gökbilgin T., Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1957.
- Hamilton J., Toquz-Oğuz et On-Uygur, Journal Asiatique, 1962, s. 23-63.
- Hamilton J., Les Ouighours a l'epoque des sinq dynasties d'apres les documents chinois, Paris, 1955.
- Hasluck F. W., Christianity and İslam under the sultans. Oxford, 1929, I-II.
- Hyd W., Histoire du commerce du Levant, Paris, 1959, I—II.
- İç İşleri Bakanlığı, Türkiyede meskûn yerler kılavuzu, Ankara, 1946, I-II.
- İnan A., Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları, Belleten sayı 43. s. 569-570.
- İnan A., Altay'da Pazırık harfiyatında çıkarılan atların vaziyetinin Türklerin defin merasimi bakımından izahı, T. T. K. Kongresi, İstanbul, 1943.
- İnan A., Gazi Antep'te Elbeyliler, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 40, s. 73-75.
- İnan A., Gazi Antep'te Türkmenler, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 102, s. 137-151.
- İnan A., Orun ve ülüş meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul, 1931, s. 121-133.
- İnan A., Tarihte ve bugün Şamanizm, Ankara, (T. T. K.), 1945.
- İrtem S. K, Türk kemankeşleri, İstanbul, 1939.
- Jirmunskiy V. M., Sırderya boyunda Oğuzlara dair izler, türkçe tercümesi I. Kaynak, Belleten, XXV, sayı 99, s. 471-483.
- Kadioğlu I., Balıkesirde Çepniler, Balıkesir, 1935.
- Kafesoğlu I., Ahlat ve çevresinde 1945'de yapılan tarihi ve arkeolojik tetkik seyahati raporu, Tarih Dergisi, I, sayı I, s. 168-190.
- Kafesoğlu I., Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti, Köprülü Armağanı, s. 259-274.
- Kafesoğlu I., Harizmşahlar devleti tarihi, (T. T. K.), Ankara, 1956.
- Kafesoğlu I., Selçuklular, İslâm Ansiklopedisi, X, s. 353—416.
- Kafesoğlu I., Selçuk'un oğulları ve torunları, Türkiyat Mecmuası. XIII, s. 117-130.
- Kafesoğlu I., Sultan Melik-Şah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu, İstanbul, 1953.
- Kesrevî A., Şehriyâran-i gumnâm, Tahran, 1308 ş., I—III.
- Keyhan M., Coğrafya-i mufassal-i İran, Tahran, 1311 ş., III.
- Klyaştonhiy S. G., Orhun âbidelerinde Kengü'nün kavmi yer adı, türkçe tercümesi I. Kaynak, Belleten, sayı 69.

- Köprülü M. F., Altın küpeli Oğuz beğleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1932, II, s. 10-21.
- Köprülü M. F., Azeri, İslâm Ansiklopedisi, II, s. 118-151.
- Köprülü M. F., Aşar, islâm Ansiklopedisi, II, s. 28—38.
- Köprülü M. F., Oğuz etnolojisine ait tarihî notlar, Türkiyat Mecmuası, I, 1925. s. 185—211.
- Köprülü M. F., Halac, islâm Ansiklopedisi, V, s. 109-116.
- Köprülü M. F., Les origines de l'empire Ottoman, Paris, 1935, türkçe tercümesi. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, (T. T. K.), Ankara, 1959.
- Köprülü M. F., Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşesi meseleleri, Belleten. VII. s. 219—313.
- Köprülü M. F., Ozan, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932, II, s. 133—140.
- Kurat A. N., Peçenek tarihi, İstanbul, 1937.
- Köymen M. A., Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Dergisi, XV, sayı 1-3, s. 98-191, sayı 4, s. 106, XVI, sayı 3-4, s. 1-65.
- Köymen M. A., Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz istilası, Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, sayı 2, s. 159-466.
- Köymen M. A., Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz istilası, aynı dergi, V, sayı 5, s. 621-660.
- Köymen M. A., Selçuklu dönemi türk tarihi, Ankara, 1963.
- Laurent J., Byzances et les Turcs Seljoucides, Nancy, 1913.
- Le Strengé G., The Lands of the eastern caliphate, Cambridge, 1930.
- Minorsky V., The Clan of the Qara-Qoyunlu rulers, Köprülü Armağanı, s. 391-395.
- Minorsky V., Jihânshâh Qara—Qoyunlu and his poetry, BSOAS, XVI, s. 271-297.
- Minorsky V., Hüdud al-âlern (The Regins of the World GMNS), London, 1937, izahlar kısmı.
- Orhonlu C., Osmanlı imparatorluğunun aşiretleri iskân teşebbüsü, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1963.
- Ögel B., İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi, (T. T. K.). Ankara, 1962.
- Ögel B., Şine-Usu yazıtının tarihi önemi, Belleten, XV, sayı 59, s. 361-379.
- Öxbaş Ö., Gazi Antep dolaylarında Türkmenler ve Baraklar, (Gazi Antep Kültür Derneği yayınlarından), Gazi Antep, 1958.
- Pritsak Ö., Kara Hanlılar, İslâm Ansiklopedisi, VI, s. 251-272.
- Pulleyblank E. G., Some remarks on the Toquzoghuz problem, Ural Al-taische Jahrbücher, 1956, XXVIII, s. 35-42.
- Rene G., L'Empire des Turcs celestes, Paris, 1960.
- Rene G., L'Empire des steppes, Paris, 1948.

- Sinor D., Oğuz Kağan destanı üzerine bazı mülâhazalar, türkçe tercümesi, A. Ateş, İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI, sayı 1-2, s. 1-14.
- Sümer F., Ağaç-Eriler, Belleten, XXVI, sayı 103, s. 521-528.
- Sümer F., Anadoluya yalnız göçebe Türkler mi geldi?, Belleten, XXIV, s. 567-594,
- Sümer F., Avşarlara dâir, Köprülü Armağanı, s. 453-478.
- Sümer F., Azerbaycan'ın türkleşmesi tarihine ümumi bir bakış, Belleten, XXII, s. 429-447.
- Sümer F., Bayatlar, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, s. 373-389.
- Sümer F., Bayındır, Peçenek ve Yüregirler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI, s. 317-344.
- Sümer F., Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, XI, s. 65-103.
- Sümer F., Çukurova Tarihine dâir araştırmalar, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, I, s. 1-108.
- Sümer F., Döğerlere dâir, Türkiyat Mecmuası, X, s. 139-158.
- Sümer F., Oğuzlar'a ait destani mahiyette eserler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, sayı s. 359-455.
- Sümer F., XVI asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine ümumi bir bakış, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, no. 1-4, s. 509-522.
- Sümer F., Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan Uç—Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller, iktisat Fakültesi Mecmuası, XI, no. 1-4, s. 437-508.
- Sümer F., Yıva Oğuz boyuna dâir, Türkiyat Mecmuası, IX, s. 151-168.
- Şahin A., Güney Anadolu'da Beğ Dili Türkmenleri ve Baraklar, Ankara, 1962.
- Tanıkları ile tarama sözlüyü, (T. D. K.), Ankara, 1943-1957, I-IV.
- Şölen H., Aydın ili ve Yürükler, Aydın, 1945.
- Toros T., Dadal-Oğlu, Adana, 1940.
- Turan Ş., Kanununun oğlu şehzade Bayezid vekası, Ankara, 1961.
- Uzunçarşılı İ. H., Anadolu bevlikleri ve Akkoyunlu, Karakovunlu devletleri, (T. T. K.) Ankara, 1937.
- Uzunçarşılı İ. H., Kapıkulu ocakları, (T. T. K.), Ankara, 1943.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı devletinin saray teşkilâtı, (T. T. K.) Ankara, 1945.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı devlet teşkilâtına medhal, (T. T. K.), İstanbul, 1941.
- Ünver S., Fâtih devri yemekleri, (İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü yayınlarından), İstanbul, 1952.
- Ülkütaşır M. Ş., Cerabulus çevresinde Türkmen aşiretleri, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 121, s. 12-14.
- Wittek P., De la defaite d'Ankara â la prize de Constantinople, Revue des etudes İslamiques, 1938, I, türkçe tercümesi H. İnalçık, Belleten, VII, sayı 27, s. 557-589.

Wittek P., The Rise of the Ottoman empire, London. 1958.

Wittek P., Osmanlı imparatorluğunda Türk aşiretlerinin rolü, türkçe tercümesi E. Kuran, Tarih Dergisi, XIII, sayı 17-18, s. 257-268.

Yalgın A. R., Anadolu'da Türk damgaları, Bursa, 1943.

Yinanç M. H., Ak-Koyunlular, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 251-270.

Yinanç M. H., Cihan-Şah, İslam Ansiklopedisi, III, s. 173-189.

Yinanç M. H., Türkiye tarihi, Selçuklular devri, Anadolu'nun fethi, I, İstanbul, 1944.

XVI ƏSRDƏ ANADOLUDA OĞUZ BOYLARINA AİD YER ADLARI

I KAYI

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Kayı Mahmud	Əkinlik	Ağ-Saray	Bəkir	-
Kayıcık	Kənd	Ağ-Saray	Ağ-Saray	27
Kızıl-Kayı	Kənd	Ağ-Saray	Əyyubeli	
Kayıcık	Kənd	Aş-şəhir	İshaqlı	66
Kayı	Kənd	Amasya	Gəldigələn	24
Kayı	Kənd	Amasya	Yavaş	52
Kayı	Kənd	Amasya	Yavaş	-
Kayı	əkinlik	Amasya	Simrei-Lədik	20
Kayı, digər adı Yusif-Şeyx	Kənd	Ankara	Ayaş	12
Kayı	əkinlik	Ankara	Qəsəbə	18
Kayıcıq	Kənd	Ankara	Qəsəbə	39
Kayıcıq	Kənd	Ankara	Murtuzabad	5
Kayı, digər adı Qaraca-Qaya	Kənd	Aydın	Yenişəhir	-
Kaya, digər adı Kayılı	Kənd	Aydın	Birgi	28
Kayı	Kənd	Bəyşəhri	Köçü	33
Kayılu	Kənd	Bəyşəhri	Köçü	39
Kayı	Kənd	Biqa	Çan	6
Kayı	Kənd	Bolu	Gərədə	34
Kayı	Kənd	Bolu	Gərədə	12
Kayı	Kənd	Bolu	Gərədə	3
Karandı və Kayı	Kənd	Bolu	Taraqlı-Borlu	36
Kayı	Kənd	Bolu	Taraqlı-Borlu	17
Kayı	Kənd	Bolu	Kıpr	188
Kayı	Kənd	Bozox	Sarğun	45
Kayı	Kənd	Canik	Kavak	34
Kayı	Kənd	Canik	Satılmış və Bayramlı	16
Kayı	Kənd	Çorum	Divani-Əmlak	24
Kayı	Kənd	Çorum	Divani-Xəlfı	6
Kayı	Kənd	Çorum	İskilib	4
Kayıcuq	Kənd	Çorum	İskilib	29
Kayı	Kənd	Ərzrum	Kemah	51
Kayıcıq	Kənd	Ərzrum	Kemah	5
Kayı-Yayla Kayı	Kənd	Hamid	Göl-Hisar Qara Ağacı	132

Kayı	Kənd	Hamid	Doyran	9
Kayı	Kənd	Hamid	Siroz	72
Kayılu	Kənd	Hamid	Ulu-Borlu	40
Kayı	Kənd	Hamid	İsparta	123
Kayıcuq	Kənd	Hamid	Göl-Hisar	44
Kayı	Kənd	Xudavəndigar	İnegöl	12
Kayı	Kənd	Xudavəndigar	Qara Hisarı Nallu	38
Kayı	Kənd	Qara-Hisari Sahib	Barçınlu	58
Kayı-Xan	Kənd	Qarahisari Şərqi	Şəmsəddin	56
Kayı	Kənd	Qara Hisari Şərqi	Bökmen	10
Kayı	Kənd	Qara Hisari Şərqi	Su-Şəhri	-
Kayı	Kənd	Qara Hisari Şərqi	Akşəhir-Abad	11
Kayı	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	27
Kayı	Kənd	Kastamonu	Boy-Ovası	19
Kayı	Kənd	Kastamonu	Daş-Körpü	9
Kayı	Kənd	Kastamonu	Daday	203
Kayı	Kənd	Kastamonu	Sinob	4
Kayı	Kənd	Kastamonu	Sinob	15
Kayı	Kənd	Karasi	Boğaz-Hisar	10
Kayı	Kənd	Karasi	Ayazmənd	13
Kayı	Kənd	Kenqırı (Çankırı)	Tosya	95
Axa-Kayı	Kənd	Kenqırı	Qoç-Hisar	15
Axa-Kayı	Kənd	Kenqırı	Qoç-Hisar	10
Bozar-Kayı	Kənd	Kenqırı	-	-
Xatun-Kayısı	Kənd	Kenqırı	Qurşunlu	28
Aşqa-Kayı	Kənd	Kenqırı	Qarı-Bazarı	45
Yuxarı-Kayı	Kənd	Kenqırı	Qarı-Bazarı	60
Kayı	Kənd	Kırşəhri	-	6
Kayı-Üyüyü	Kənd	Konya	Səhra	1
Kayı	Kənd	Konya	Xatun-Saray	-
Kayı	Kənd	Konya	Lərəndə	17
Kayı	Kənd	Konya	İn-Suyu	18
Yenicə-Kayı	Kənd	Konya	Səidəli	51
Kayı	Kənd	Konya	Bayad	71
Ulu-Kayı	Kənd	Kütahya	Uşaq (Banaz)	13
Kiçik-Kayı	Kənd	Kütahya	Uşaq (Banaz)	3
Kayı	Kənd	Kütahya	Əyri-Göz	56
Yavı-Kayı	Kənd	Kütahya	Geyiklər	19
Kayı	Kənd	Kütahya	Şeyxlu	29
Kayı	Kənd	Kütahya	Sazanos	24
Kayı və Qoz dərəsi	Kənd	Kütahya	Dovşanlı	18
Kayıcuq	Kənd	Kütahya	Şeyxlu	10
Kayı	Kənd	Məntəşə	Balat	10
Kayı	Kənd	Məntəşə	Balat	-
Kayı və Daş Kayı	Kənd	Məntəşə	Göycüyəz	468
Kayı	Kənd	Məntəşə	Məkri	-
Kayılu	Kənd	Məntəşə	Çinə	6

Kayılu	Kənd	Məntəşə	Burnaz	9
Kayı	Kənd	Niğdə	-	386
Kayı	Kənd	Saru-Xan	Ak-Hisar	12
Kayılu	Kənd	Saru-Xan	-	8
Kayıcıq	Kənd	Sivas	Sivas	39
Kayı	əkinlik	Sivas	Qoç-Hisar	-
Kayı	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Kayıcıq	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Bəy-Kayı	Kənd	Sivas	Zilə	108
Kayı-Kolan?	Kənd	Sivas	Daşabad	94
Kayı	Kənd	Sivas	Tokat (Gəlmufad)	9
Kayıcıq	Kənd	Sivas	Tokat (Tozanlu)	9
Kayı	Kənd	Sultan-Önü	Qaraca-Şəhir	30
Kayı	Kənd	Sultan-Önü	Qaraca-Şəhir	36

II. BAYAD (BAYAT)

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Bayad	Kənd	Ağ-Şəhir	İlgün	22
Bayad	Kənd	Amasya	Yavaş	34
Bayad	Kənd	Amasya	Simrei-Lədik	41
Bayad	Kənd	Amasya	Simrei-Lədik	80
Bayad	Kənd	Amasya	Yaban-Abad	12
Bayad	əkinlik	Ankara	Qəsəbə	-
Qaraca-Bayad	Kənd	Bəyşəhri	Göçü	60
Yağlı-Bayad	Kənd	Bəyşəhri	Göçü	53
Bayad-Üyüyü	Kənd	Bəyşəhri	Qır-İli	58
Bayad	əkinlik	Biga	Avinə	45
Bayad	əkinçilik	Bozox	Hüseyn-Ova	-
Bayad	əkinlik	Hamid	Avşar	-
Bayad	Kənd	Xudavəndigar	Söyüd	9
Bayad	Kənd	Xudavəndigar	Tarhala	30
Bayad	Kənd	Xudavəndigar	Bərqama	57
Bayad	Kənd	Xudavəndigar	Bəhram	86
Ulu Bayad	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Qara Hisari-Sahib	26
Bayad	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlı	64
Bayad	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Ulu Şıçanlı	5
Bayad	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Şuhut	6
Bayad (digər adı Yayçılar)	Kənd	Karasi	Sındırğı	29
Bayad	Kənd	Karasi	Baş	19
Bayad (digər adı Yayçılar)	Kənd	Karasi	Sındırğı	17
Bayad	Kənd	Karasi	Manuas	11
Bayad	Kənd	Kastamonu	Qoz-Yaxa	14
Bayad	Kənd	Kastamonu	Daday	51

Yazı-Bayad	Kənd	Qeysəriyyə	Qara Hasar	15
Balum-Bayad	əkinlik	Kenqırı	Kenqırı	-
Bayad	Kənd	Kenqırı	Tosya	34
Bayad	əkinlik	Qoca-İli	Yalaq-Abad	-
Bayad	Kənd	Konya	Xatun-Saray	25
Bayad-Üyüü	Kənd	Konya	-	42
Yağlı-Bayad	Kənd	Konya	Səhra	61
Bayad	Kənd	Kütahya	Şeyxlu	44
Bayad	Kənd	Kütahya	Kütahya	37
Bayad	Kənd	Kütahya	Uşaq	31
Bayad	əkinlik	Malatya	Erqavun	-
Bayatlı	Kənd	Malatya	İç-el	56
Bayad	Kənd	Məntəşə	Makri	-
Bayad	Kənd	Sarı-Xan	Gözəl-Hisar	-
Bayad	Kənd	Sarı-Xan	Gördüs	62
Bayad	Kənd	Sivas	-	-

III. ALKA-BÖLÜK (ALKA-EVLİ)

Bu obaya aid heç bir yer adına rast gəlinmədi.

IV. QARA-BÖLÜK (QARA-EVLİ)

Boyun adı	Vəsfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Qara-Evlu	Kənd	Bolu	On iki Divan	49
Qara-Evlu	Kənd	Bolu	On iki Divan	28
Qara-Evlu	Kənd	Bolu	On iki Divan	6
Qara-Evlu	Kənd	Bolu	On iki Divan	3
Qara-Evlu	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	57
Qara-Evlu	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	21
Qara-Evlu	Kənd	Sivas	Tokat (Turhal)	57

V. YAZIR

Boyun adı	Vəsfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Yazır	Kənd	Ak-Saray	Əyyub-İli	53
Yazır	Kənd	Ak-Saray	Əyyub-İli	54
Yazır	Kənd	Ak-Şəhir	Doğan-Hisarı	7
Yazır	Kənd	Ankara	Çubuq	51
Yazırlı	Kənd	Aydın	Ala-Şəhir	40
Yazırlı	Kənd	Aydın	Yeni-Şəhir	48
Yazır	Kənd	Ərzurum	Kemah	-
Yazır və Dərə	Kənd	Hamid	İsparta	80
Yazır	Kənd	Hamid	Göl Hisar Qara	110

			Ağacı	
Yazır	Kənd	Hamid	İrla	37
Yazır	Kənd	Hamid	Farnas	246
Yazır-Basat	Kənd	Hamid	Farnas	42
Yazır	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	175
Yazır	əkinlik	Qara Hisari-Sahib	Bolvadin	34
Yazır	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Koyle-Hisar	5
Yazır	Kənd	Qeysəriyyə	Məşhəd	37
Yazır	əkinlik	Qeysəriyyə	Çəbəli-Əli	-
Yazır	Kənd	Kenqırı	Qurşunlu	29
Yazır	Kənd	Qır-Şəhri	Dınak	53
Yazır	Kənd	Qoca-İli	Gökboza	35
Yazır	Kənd	Kütahya	Şeyxlu	49
Yazır	Kənd	Məntəşə	Peçin	-
Yazır	Kənd	Sivas	Budaq-Özü	27
Yazır	Kənd	Təkə	Antalya	53

VI. DÖYƏR.

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Döyər	Kənd	Ak-Saray	Eyyub-İli	11
Döyər	Kənd	Ak-Şəhir	İlkun	214
Döyər	Kənd	Ankara	Murtuzabad	17
Döyər	Kənd	Boz-ox	Əmlak	55
Döyər-Dərəsi	əkinlik	Boz-ox	Çubuq	-
Döyər	Kənd	Çorum	Osmancıq	85
Döyər (digər adı İli-Pınar)	Kənd	Hamid	İrla	35
Döyər	Kənd	Hamid	İsparta	101
Döyər	Nahiyyə (yörə)	Qara Hisari-Sahib	-	-
Döyər	Kənd	Karasi	Balıkesir	13
Qara Döyər	əkinlik	Konya	Səhra	-
Döyər oğlu (digər adı Yenice)	Kənd	Mardin	Dıraçlı	17
Döyər	əkinlik	Qeysəriyyə	İslamlu	-
Döyər-İli	Kənd	Kütahya	Şeyxlu	25
Döyər	Kənd	Sivas	Tokat (Qaz-Abad)	13
Döyər	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	12
Döyər	Kənd	Sultan-Önü	İn-Önü	65

VII. DODURĞA

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Todurğa və Kemah	Kənd	Ankara	Qəsəbə	-
Todurğa	Nahiyyə	Bolu	-	-
Aşağı Todurğa	Kənd	Bolu	Todurğa	27
Todurğa	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	5
Todurğa	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	26
Todurğa	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	16
Todurğa	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	22
Todurğa	Kənd	Bolu	Ulus	19
Todurğa	Kənd	Çorum	Osmancıq	188
Todurğa	Kənd	Hamid Xudavəndigar	Göl-Hisar	69
Todurğa	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Kepsut	38
Todurğa	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	16
Todurğa	Kənd	Qara Hisari	Ulu-Siçanlı	55
Dodurğa	Kənd	Kastamonu	Boy-Ovası	13
Dodurğa	Kənd	Kastamonu	Daş-Körpü	-
Kiçik-Dodurğa	Kənd	Kastamonu	Boy-Ovası	18
Dodurğa	Kənd	Kastamonu	Sinob	25
Dodurğa	Kənd	Kastamonu	Sinob	3
Dodurğa	Kənd	Kenqırı	Milan	105
Dodurğa	Kənd	Məntəşə	Peçin	16
Dodurğa	Kənd	Məntəşə	Makri	111
Dodurğa	Kənd	Sivas	Qoç-Hisar	248
Dodurğa	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	34
Dodurğa	Kənd	Təkə	Muslu	21

VIII. YAPARLI.

Bu obaya aid bir yer adına rast gəlinmədi. Əlbistana bağlı Əsən-Dərə nahiyyəsində bu ada yaxın bir kənd vardır ki, (vergi verən əhali sayı 56-dır), bu kəlmə Çarüqlü şəklində oxuna bilər.

IX. AVŞAR (ƏFŞAR).

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Avşar	əkinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	-
Avşar	Kənd	Ak-Şəhr	İlgün	45
Avşar	əkinlik	Ak-Şəhr	İlgün	-
Bucaq-Avşar	Kənd	Əlaiyyə	Çönkeri	48

Avşar	Kənd	Amasya	Ərqoma	75
Avşar	Kənd	Amasya	Yavaş	50
Avşar	Kənd	Ankara	Yavaş	14
Yarımcı-Avşar	Kənd	Ankara	Yavaş	25
Boyalu-Avşar	Kənd	Ankara	Yavaş	71
Avşar	əkinlik	Ankara	Bacı	-
Avşarlu	Kənd	Aydın	Ala-Şəhr	144
Əfşar	Kənd	Bəyşəhri	Göçü	56
Bay-Avşar	Kənd	Bəyşəhri	Göçü	77
Əfşar-Virani	Kənd	Biga	Gurgurum	86
Avşar	Kənd	Bəyşəhri	Balya	38
Avşar (Sultanlı adı ilə tanınmış)	Kənd	Biga	Balya	31
Avşar	Kənd	Bolu	Qonur-Pa	87
Avşar	Kənd	Bolu	-	34
Avşar	Kənd	Bolu	Bolu	14
Avşar	Kənd	Bolu	Gərədə	12
Avşar	Kənd	Bolu	Gərədə	2
Avşar	Kənd	Bolu	Gərədə	7
Əfşar	Kənd	Bolu	Taraklı-Borlu	8
Əfşar	Kənd	Bolu	Taraklı-Borlu	18
Əfşar	Kənd	Bolu	Taraklı-Borlu	66
Əfşar	Kənd	Bolu	Taraklı-Borlu	15
Əfşar və Qara Ağac	Kənd	Bolu	Taraklı	8
Avşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	17
Bəbə-Əfşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	15
Əfşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	22
Əfşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	23
Əfşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	6
Əfşar	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	7
Əfşar	Kənd	Ərzrum	Kemah (Quru-Çay)	8
Əfşar	Kənd	Hamid	-	-
Əfşar	Kənd (qəza mərkəzi)	Hamid	Əfşar iki məhəllə: 1.Firdövş Oğlu 2.Şeyx-Çakıl	119
Kutluca Əfşar	Kənd	Hamid	Göl-Hisar Qara-Ağaclı	109
Əfşar	Kənd	Hamid	Qara-Hisar	43
Narlıca-Avşar	Kənd	Xudavəndigar	Bəy-Bazarı	28
Əfşar	Kənd	Xudavəndigar	Kepsut	23
Əfşar	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Sivri-Hisar	50
Avşar	Kənd	İç-İl	Mut	60
Avşar	Kənd	Qara-Hisari-Sahib	Bolvadin	-
Çayır-Əfşar	Kənd	Qara-Hisari-Sahib	Hula	-
Avşar	Kənd	Qara-Hisari-Şərqi	Suşəhri	31

Avşar	Kənd	Qara-Hisari-Şərqi	Firuz	2
Avşar	Kənd	Karası	Təmrəzlər	-
Avşar	Kənd	Karası	Ayazmənd	21
Əfşar-Özü	Kənd	Kastamonu	Qoz-Yaxa	58
Əfşar	Kənd	Kastamonu	Devrekapi	65
Qara-Dəgin-Əfşar	Kənd	Kastamonu	Daday	33
Avşar Ovacuğu	Kənd	Kastamonu	Kürə	59
Əfşar	Kənd	Kastamonu	Sinop (Qara-Göl Divanı)	7
Əfşar	Kənd	Kastamonu	Daş-Körpü	37
Əfşar	Kənd	Kastamonu	Daş-Körpü	21
Əfşar və Virancıq	Kənd	Kastamonu	Daş-Körpü	19
Əfşar	Kənd	Kastamonu	Arac	69
Avşar	Kənd	Qeysəriyyə	Koramaz	13
Avşar	əkinlik	Qeysəriyyə	Qara-daş	-
Avşar	əkinlik	Qeysəriyyə	İslamlu	-
Qələyi-Avşar	əkinlik	Qeysəriyyə	İslamlu	-
Avşar	əkinlik	Qeysəriyyə	Malye	-
Əfşar	Kənd	Kenqırı	Qarğu	18
Əfşar	Kənd	Kenqırı	Kenqırı	12
Əfşar	Kənd	Kenqırı	Tosya	33
Yuxarı-Avşar	Kənd	Qır-Şəhri	Kəskin	-
Ağaclı-Avşar	Kənd	Konya	Səhra	36
Avşarcıq	əkinlik	Konya	Lərəndə	-
Avşar-Virani	Kənd	Konya	Bel-Viran	52
Eyuluca-Əfşar	Kənd	Konya	Bel-Viran	40
Əfşar	əkinlik	Konya	Bel-Viran	-
Alan Əfşar	Kənd	Konya	Bel-Viran	21
Əfşar	Kənd	Konya	Ala-Dağ	80
Avşar	əkinlik	Konya	Qüreyş	-
Avşarcıq	əkinlik	Konya	Əski-İl	-
Avşar	əkinlik	Kütahya	Altun-Daş	12
Yuxarı Avşar	Kənd	Kütahya	Sazanos	15
Buyanlı Avşar	Kənd	Kütahya	Sazanos	5
Avşar	Kənd	Kütahya	Uşaq	44
Avşar	əkinlik	Malatya	Pağnik	-
Avşar	Kənd	Malatya	Erqavun	10
Avşar Ömər	Kənd	Maraş	Hism-i Mansur	41
Əfşar	Kənd	Məntəşə	Balat	23
Avşar	Kənd	Məntəşə	Kula	38
Avşar	Kənd	Saru-Xan	Atala	24
Avşar	Kənd	Saru-Xan	Temurçü	50

X. KIZIK

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Kızık	Kənd	Amasya	Gədəğra	55
Çay Kızık	Kənd	Ankara	Çubuq	26
Aşğa Kızık (Digər adı Kösrə-Kızık)	Kənd	Ankara	Çubuq	32
Alqır-Kızık	Kənd	Ankara	Çubuq	49
Billücə-Kızık	Kənd	Ankara	Ayaş	57
Kızık	Kənd	Bolu	Ayaş	26
Kızık	Kənd	Bolu	Kıpr	74
Kızık	Kənd	Bolu	Kıpr	11
Kızık	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	10
Kızık	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	15
Kızık	Kənd	Bolu	-	6
Kızık	Kənd	Bolu	-	22
Kızık	əkinlik	Divrici	Toyluca	-
Kızık	Kənd	Hamid	Əfşar	30
Kızık	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	5
Börlücə və Kızık	Kənd	Xudavəndigar	Göynük	22
Yaka Kızık	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sanduqlu	17
Kızık	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sanduqlu	73
Kızık	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Gəzəvid	7
Kızık	Kənd	Qeysəriyyə	-	81
Kızık	Kənd	Qeysəriyyə	Dəvəli	9
Kızık Yenicəsi	Kənd	Kenqırı	Kenqırı	37
Kızık	Kənd	Qoca-İli	Gekboza	20
Kızık	Kənd	Kütahya	Sazanos	131
Kızık	Kənd	Malatya	Erqavun	87
Şeyx- Kızık	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	-
Kızık	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	16
Kızık	əkinlik	Sultan-Önü	Qaraca-Şəhir	-

XI. BƏYDİLİ

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Bəydili	Kənd	Amasya	Yavaş	14
Bəydili	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	32
Bəydili	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	-
Bəydili	Kənd	Boz-ox	-	169
Bəydili	Kənd	Çorum	Çorumlu	59
Bəydili	Kənd	Çorum	İskilib	186
Bəydili	Kənd	Çorum	İskilib	21

Bəydili	Kənd	Çorum	Katar	38
Bəydili	Kənd	Çorum	Əyirdür	52
Bəydili	Kənd	Divrici	-	16
Bəydili	Kənd	Hamid	Yuva	155
Bəydili	Kənd	Xudavəndigar	Tul-Hisar	-
Bəydili	Kənd	Xudavəndigar	Qara Hisari-Nallu	7
Bəydili	Kənd	Karasi	Manyas	16
Bəydili	Kənd	Kastamonu	-	2
Bəydili	Kənd	Kenqırı	Karqu	45
Bəydili	Kənd	Konya	Qaş	53
Bəydili	Kənd	Kütahya	-	12
Bəydili	Kənd	Malatya	Behisni (Keysun)	3
Bəydili	əkinlik	Malatya	Behisni (Keysun)	-
Bəydili	əkinlik	Sivas	Sivas	7
Bəydili	əkinlik	Sivas	Sivas	84
Bəydili	Kənd	Sivas	Zilə (Qəleyi-Xass)	42

XII. KARKIN

Böyün adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Karkın	Kənd	Ak-Şəhr	Ak-Şəhr	15
Karkın	əkinlik	Amasya	Erqoma	-
Karkın	Kənd	Amasya	Azine Pazarı	-
Karkın	Kənd	Ankara	Çubuk	223
Karkın	Kənd	Ankara	Ayaş	29
Karkın	Kənd	Bəy-Şəhri	Göçü	16
Karkın	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	13
Karkın	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	16
Karkın	Kənd	Box-oz	Ak-Dağ	-
Karkın	Kənd	Box-oz	Çubuk	101
Karkınlı	Kənd	Canik	Bayramlı	24
Ulu-Karkın	Kənd	Çorum	İskilib (Ulu-Divan)	32
Karkın-Dərə (digər adı Bayram bəy)	Kənd	Diyarbəkir	(Ulu-Divan)	13
Karkın	Kənd	Ərzrum	-	12
Karkın	Kənd	Ərzrum	Yuxarı-tərcan	15
Karkın və Dərə	Kənd	Hamid	Bayburt	5
Karkın	Kənd	Hamid	Göl-Hisar Qara-Ağacı	90
Karkın və Sığırılıq	əkinlik	Hamid	Yuva	99
Karkın-Büğü	əkinlik	Hamid	Yuva	144
Karkın	Kənd	Hamid	Sifri-Hisar	39
Ulu- Karkın	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Şuhut	61
Kiçi Karkın	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Şuhut	30

Sivri-Karkun	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Şuhut	30
Karkıncıq	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlu	30
Karkun	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sanduklu	15
Yassı-Karkun	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Bolvadin	17
Karkın	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Bederlu	92
Karkın	əkinlik	Qara Hisari-Şərqi	Qara Hisar	-
Karkın	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Nayıblu	94
Karkın (digər adı: Qoca Bəylü)	Kənd	Karasi	Sındırqı	20
Karkın	Kənd	Karasi	Təmrəzlər	3
Karkın, digər adı Çınarcıq	Kənd	Karasi	Sındırqı	8
Karkın	yaylaq	Karasi	Boğza-Hisarı	-
Karkın	əkinlik	Qeysəriyyə	Kibar-Ezmaq	-
Karkın	əkinlik	Qeysəriyyə	-	-
Karkın	Kənd	Kenqırı	Tosya	-
Kınkıcıq Karkın (digər adı: İl-Düyən)	Kənd	Kenqırı	Kenqırı	64
Karqun Kayası	Kənd	Kır-Şəhri	Süleymanlu	35
Karqun Kayası	əkinlik	Kır-Şəhri	Gün-Yüzü	-
Karquncuq	Kənd	Kır-Şəhri	Hacı-Bəkdaş	-
Karkın	Kənd	Konya	Larəndə	15
Karkın	Kənd	Konya	Əsg-i-İl	147
Karkın	Kənd	Konya	Səhra	96
Karkın	əkinlik	Malatya	Subadra	-
Karqun	Kənd	Mardin	-	-
Küçük Karkın (digər adı: Əskilər)	əkinlik	Saru-Xan	Yund-Dağı	-
Karkın	Kənd	Saru-Xan	Temürçü	11
Karkın	Kənd	Saru-Xan	Mərmərə	31
Karkın	Kənd	Saru-Xan	Ak-Hisar	10
Karkın (digər adı: Kösem)	Kənd	Saru-Xan	-	22
Küçük Karkın	Kənd	Saru-Xan	Doğan-Hisarı	-
Karkın	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Karkın	Kənd	Sivas	Sunisa Firəng-Hisarı	70
Karkun	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	15
Karkuncuq	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	44
Karkın	Kənd	Sivas	Turhal	39
Karkın	Kənd	Sivas	Tokat Tozanlu	12
Karkın	Kənd	Sivas	Tokat Yılduz	34
Karkın	Kənd	Sivas	Məcit Özü	74
Karkın	Kənd	Sultan-Önü	Qaraca Şəhr	45

Karkın	Kənd	Təkə	-	-
--------	------	------	---	---

XIII. BAYINDIR

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Bayındır	Kənd	Ak-Saray	Ak-Saray	15
Bayındır	Kənd	Ak-Saray	Eyyub-İli	25
Bayındır (digər adı: Seydi)	Kənd	Ak-Şəhr	-	68
Bayındır	Kənd	Amasya	Yavaş	72
Ecə və Bayındır	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	56
Bayındır	Kənd	Ankara	Qəsəbə	44
Bayındırlu	Kənd	Aydın	Sərt	78
Güclü- Bayındır	Kənd	Bəy-Şəhri	Göçü	4 məhəllə
Bayındır	əkinlik	Biga	Balya	-
Bayındır	Kənd	Bolu	Bolu	7
Bayındır	Kənd	Bəy-Şəhri	Göçü (Kaşaklu)	47
Bayındır	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	40
Bayındır	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	12
Bayındır	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	30
Bayındır	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	4
Bayındır	Kənd	Bolu	Gərədə	13
Bayındır	əkinlik	Boz-ox	-	-
Bayındır	Kənd	Canik	Bayramlı	9
Bayındır	Kənd	Canik	Samsun (Kavak)	27
Bayındır	Kənd	Çorum	Osmancıq	56
Bayındır	Kənd	Diyarbəkir	-	48
Bayındır	əkinlik	Ərzurum	Kamah	-
Bayındır	Kənd	Hamid	-	24
Bayındır	Kənd	Hamid	Burdur	33
Bayındır	Kənd	Hamid	Doyran	25
Bayındır	Kənd	Hamid	İrla	28
Bayındır	Kənd	Hamid	Göl-Hisar	23
Bayındır	Kənd	Xudavəndigar	Bursa	27
Bayındır	Kənd	Xudavəndigar	Göynük	33
Bayındır	Kənd	Xudavəndigar	Göynük	19
Bayındır	Kənd	Xudavəndigar	Qara Hisari-Nallı	55
Bayındır	Kənd	Xudavəndigar	Atranos	19
Bayındır	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	18
Bayındır	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlı	-
Bayındır	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Almalı	59
Bayındır	Kənd	Karasi	Manyas	12
Bayındır	Kənd	Karasi	Manyas	-
Bayındır	Kənd	Karasi	Təməzlər	3

Bayındır	Kənd	Kastamonu	Qoz-Yaxa	41
Bayındır	Kənd	Kastamonu	Sinob (Qızılca Divani)	51
Bayındır	Kənd	Kastamonu	Sinob	13
Bayındır	Kənd	Qeysəriyyə	Qara Hisar	12
Bayındır	Kənd	Kenqırı	Kenqırı	101
Bayındır	Kənd	Qoca-İli	Kandırın	15
Bayındır	əkinlik	Konya	Xatun-Saray	-
Bayındır	əkinlik	Malatya	Erqavun	-
Bayındır	Nahiyyə	Maraş	Haruniyyə	-
Bayındır	Kənd	Məntəşə	-	5
Bayındır	Kənd	Məntəşə	Balat	9
Bayındır-Şeyxli	Kənd	Saru-Xan	İlicə	51
Bayındır	Kənd	Sivas (Tokat)	Qaz-Abad	31
Qızılca Bayındır	Kənd	Sultan-Önü	Qaraca-Şəhr	34

XIV. PEÇENEQ

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Beçenek	Kənd	Ankara	Mürtəzaabad	40
Beçenek	Kənd	Ankara	Çubuq	40
Beçenek	Kənd	Ankara	Qəsəbə	44
Beçenek	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	96

XV. ÇAVULDUR (ÇAVUNDUR)

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Çavundur	Kənd	Amasya	Gedağra	46
Çavundur	Kənd	Ankara	Qəsəbə	26
Yuxarı-Çavundur	Kənd	Ankara	Çubuq	95
Aşğa-Çavundur	Kənd	Ankara	Çubuq	90
Çavdur	Kənd	Aydın	Boz-Doğan	19
Çavuldur	Kənd	Canik	Simreyi-Daşan	35
Çavundur	Kənd	Hamid	Qara-Ağac	47
Çavdur	Kənd	Hamid	Göl-Hisar	38
Çavundur	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	36
Çavundur	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	19
Çavundur	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	-
Çavundur	Kənd	Kastamonu	Kastamonu	-
Çavundur	Kənd	Kenqırı	Qırşunlu	27
Çavundur	Kənd	Konya	Larəndə	12
Çavundur	Kənd	Konya	Ala-Dağ	7

Çavundur	əkinlik	Konya	Ala-Dağ	-
Çavundur	Kənd	Kütahya	Simav	35
Çavdur	Kənd	Sivas (Tokat)	Qaz-Abad	76
Çavundur	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	51
Çavundur	Kənd	Sivas	Sunisa	103
Çavundur	Kənd	Təkə	İstanos	31

XVI. ÇƏPNI

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Çəpni	Kənd	Ak-Şəhr	Doğan-Hisarı	54
Çəpni	Kənd	Amasya	Lədik	41
Çəpni	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	31
Çəpni	Kənd	Bəy-Şəhri	Göçü (Kaşaklu)	45
Çəpni	Kənd	Bolu	Bolu	129
Çəpni	Kənd	Bolu	Gərədə	24
Çəpni	Kənd	Bolu	Mudurnu	54
Çəpni	Kənd	Bolu	Mudurnu	49
Çəpni	Kənd	Bolu	Mudurnu	?
Çəpni	Kənd	Boz-ox	Əmlak	26
Çəpni	Kənd	Canik	Bayramlı-Satılmış	8
Çəpni	Kənd	Canik	-	-
Çəpnili	Kənd	Canik	Ordu	7
Çəpni	Kənd	Çorum	-	-
Çəpni-Özü	Kənd	Çorum	-	20
Çəpni	Kənd	Çorum	Osmancıq	23
Çəpni	Kənd	Xudavəndigar	Kətə	24
Çəpni	Kənd	Xudavəndigar	Aydıncıq	13
Çəpni	Kənd	Xudavəndigar	Təmrəzlər	-
Böyük- Çəpni	Kənd	Xudavəndigar	Bəhram	38
Küçük- Çəpni	Kənd	Xudavəndigar	Bəhram	25
Çəpni	Kənd	İç-İl	Mut	25
Çəpni	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	11
Çəpni	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Bolvadın	34
Çəpni (digər adı: Ağac)	Kənd	Karasi	Giresun	11
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Aynedon	34
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Aynedon	37
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Aynedon	14
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Aynedon	48
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Aynedon	37
Çəpni	Kənd	Kastamonu	Durağan	116
Yazı- Çəpni	əkinlik	Qeysəriyyə	Kibar-Ezmaq	-
Çəpni	Kənd	Kenqırı	Tosya	41
Çəpni	əkinlik	Qoca-İli	Kandırı	13
Çəpni	Kənd	Konya	Ala-Dağ	14
Çəpni	Kənd	Konya	Ala-Dağ	58

Çəpni	Kənd	Maraş	Əlbistan	-
Yenicə-Çəpni	Kənd	Sivas	Sivas	142
Baş-Çəpni	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Alan-Çəpni	Kənd	Sivas	Sunisa (Qara Quş Dağı)	80
Çəpni	Kənd	Sultan-Önü	İn-Önü	47
Çəpni	Kənd	Trabzon	-	-
Çəpni-Günü	Kənd	Trabzon	Kürtün	16

XVII. SALUR

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Salur	Kənd	Ak-Saray	Eyyub-İli	51
Bayat-Salur	əkinlik	Ak-Saray	Hasan-dağı	-
Salur	Kənd	Ağ-Şəhr	İsaqlı	23
Salur	Kənd	Əlaiyyə	Manavqat səkkiz məhəlləli böyük bir kənddir:	
			Oxçular	28
			Nasuhlar	21
			Çilingərlər	19
			Xəyyat	22
			Havzalar	12
			Uçarlar	14
			Tökdülər	20
			Kəllər	29
Salur	Kənd	Amasya	Lədik	91
Salur	Kənd	Amasya	Qazılar Ovacağı	89
Salur	Kənd	Bəy-Şəhri	-	39
Salur	Kənd	Bolu	On iki Divan	23
Salur	Kənd	Bolu	Gərədə	7
Salur	Kənd	Canik	Simrei-Daşan (Qazanlı Ovacağı)	36
Salur	Kənd	Canik	Bafra	72
Salur	Kənd	Çorum	Osmancıq	53
Salur-Oğlan	Kənd	Divrici	Heyvalı	18
Salur	Kənd	Ərzrum	Kemah	75
Salur	Kənd	Hamid	İrla	31
Salur	Kənd	Hamid	Yalvac	56
Salur-Oğlu	Kənd	Hamid	Qara-Ağac	46
Salur	Kənd	Xudavəndigar	Tul-Hisar	-
Salur	Kənd	Karasi	Sındırğı	-
Salur-Bəyi	Kənd	Kastamonu	Kürə	11
Salur	Nahiyyə	Kastamonu	Sinob	6
Salur	Kənd	Qeysəriyyə	Səhra	147
Salur	əkinlik	Qeysəriyyə	Ürgüp	-

Salur	Kənd	Kenqırı	Qarı-Bazarı	66
Məscidli-Salur	Kənd	Konya	Baş	60
Salurcuq	əkinlik	Konya	Səhra	37
Mürsəlli-Salur	Kənd	Konya	Səhra	12
Viranlı-Salur	Kənd	Konya	Səhra	20
Yaxa-Salur	Kənd	Konya	Səhra	7
Salur	Kənd	Konya	İlgün	16
Salur-Qışla	Kənd	Konya	Ereğli	-
Salurcuq	əkinlik	Konya	Turqud	-
Salur	Kənd	Konya	Əski-İl	84
Salur	Kənd	Kütahya	-	-
Salur	Kənd	Malatya	Şeyxli	24
Salurcuq	əkinlik	Malatya	Kahta	-
Salur	Kənd	Saru-Xan	Erqavun	7
Salur	Kənd	Saru-Xan	Atala	28
Salur	əkinlik	Saru-Xan	Ak-Hisar	16
Salur	Kənd	Saru-Xan	Gedüs	53
Salur	Kənd	Aru-Xan	Ak-Hisar	-
Salur	Kənd	Sivas	Sivas	71
Salur, digər adı: Yenicə	Kənd	Sivas	Sivas	24
Salur	Kənd	Sivas	Sivas	16
Salur	Kənd	Sivas	Qoç-Hisar	35
Salur	Kənd	Sivas	Zilə (Məşhəd-Abad)	37
Salur	Kənd	Sivas	Zilə (Frəng-Hisar)	-
Salur	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	22
Salur-Saray	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	92
Salur	əkinlik	Sivas	Zilə (Qəleyi Xass)	-
Salur	Kənd	Təkə	Almalı	10

XVIII. EYMÜR (EYMİR)

Boyun adı	Vəsfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Eymür	Kənd	Ak-Şəhr	İshaqlu	183
Eymür	Kənd	Ak-Şəhr	Çəmən	28
Eymür	Kənd	Amasya	Ərqoma	28
Eymür	Kənd	Amasya	Simrei-Lədik	34
Eymürçəq	Kənd	Amasya	Simrei-Lədik	30
Eymür	Kənd	Ankara	Qəsəbə	19
Eymür	Kənd	Ankara	Mürtaza-Abad	34
Eymür	Kənd	Ankara	Mürtaza-Abad	25
Eymür Tayı və İncicək	Kənd	Ankara	Mürtaza-Abad	34
Eymür	Kənd	Ankara	Çubuq	50

Eymür	Kənd	Aydın	Gözəl-Hisar	40
Eymür	Kənd	Aydın	Yeni-Şəhr	85
Eymür	Kənd	Aydın	Boz-Doğan	36
Eymür (digər adı: Dinək)	Kənd	Bolu	Mudurnu	19
Eymür	Kənd	Canik	Ulu-Bəy	31
Eymür	Kənd	Canik	-	21
Böyük Eymür	Kənd	Çorum	Osmancıq	44
Kiçik Eymür	Kənd	Çorum	Osmancıq	5
Eymür	Kənd	Çorum	Osmancıq	110
Eymür	Kənd	Çorum	Çorumlu	57
Eymür	Kənd	Ərzrum	Bayburd	66
Eymür-Viran	Kənd	Ərzrum	Kəlkit	13
Eymür	Kənd	Ərzrum	Kəlkit	-
Yaxa- Eymür	Kənd	Hamid	Yalvac Qara Ağacı	52
Uşaq- Eymür	Kənd	Hamid	Yalvac Qara Ağacı	52
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	Bəy-Bazarı	-
Eymürlü	Kənd	Xudavəndigar	Bəy-Bazarı	-
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	Tul-Hisar	5
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	Atranos	45
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	Kirmastı	17
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	İna-Göl	11
Eymür	Kənd	Xudavəndigar	Qara Hisari-Nallı	176
Eymürlər	Kənd	Xudavəndigar	Bəhram	21
Eymir	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	33
Eymir-Xanlı	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	132
Eymür	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	14
Eymür	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Qara Hisar	53
Eymür-Hisar	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	79
Eymür	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Su-Şəhri	10
Eymür	Kənd	Karasi	Ədrəmit	27
Eymür	Kənd	Karasi	Sındırğı	12
Eymür	Kənd	Kastamonu	Daday	60
Eymür	Kənd	Kastamonu	Daday	11
Eymür	Kənd	Kastamonu	Daday	2
Eymür (digər adı: Kayı)	Kənd	Kastamonu	Daday	-
Eymür	Kənd	Kastamonu	Sinob	33
Eymür	Kənd	Kastamonu	Sinob	8
Eymür və Boyalıca	Kənd	Kastamonu	Sinob	14
Eymür	Kənd	Kastamonu	Sinob	-
Eymür	Kənd	Qeysəriyyə	Kibar-Emak	203
Eymür	Kənd	Kenqırı	Çərkəş	15
Eymür	Kənd	Kenqırı	Çərkəş	29
Eymür	Kənd	Kenqırı	Atun-Taş	70
Eymür	Kənd	Kütahya	Arslan-Ara	10

Eymür	Kənd	Kütahya	Yaylaq	60
Eymür	Kənd	Kütahya	Şeyxli	31
Eymür	Kənd	Kütahya	Homa	74
Eymür	Kənd	Məntəşə	Göycügöz	11
Eymür	Kənd	Məntəşə	Tavas	-
Eymür	Kənd	Məntəşə	Şeyxli	33
Eymür	Kənd	Malatya	Erqavun	14
Eymür	Kənd	Sivas	Sivas	21
Eymür	Kənd	Sivas	Sivas	-
Eymir-Bağtı	Kənd	Sivas	Məcit-Özü	-
Eymür	Kənd	Sivas	Zilə (Qızıl Gümbəz)	14
Eymür	Kənd	Sivas	Yılduz	10
Eymirli- Qışlası	Kənd	Sivas	Budaq-Özü	49
Eymirli	Kənd	Sivas	Budaq-Özü	61
Eymür	Kənd	Sultan-Önü	Qaraca-Şəhr	20
Eymür	Kənd	Təkə	Muslu	16
Eymür	Kənd	Təkə	Almalı	46

XIX. ALA-YUNDLU

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Ala-Yundlu	Kənd	Ak-Saray	Bəkir	108
Yakacıq Ala-Yundlu	Kənd	Ak-Saray	Bəkir	40
Ala-Yundlu	Kənd	Ak-Saray	Əyyub-İli	5
Ala-Yundlu	Kənd	Ak-Saray	Qoç-Hisar	27
Ala-Yundlu	əkinlik	Ak-Saray	Qoç-Hisar	-
Ala-Yundlu	Kənd	Amasya	Lədik	73
Ala-Yundlu	Kənd	Amasya	Lədik	2
Ala-Yundlu	Kənd	Ankara	Çubuq	35
Ala-Yundlu	Kənd	Ankara	Qəsəbə	58
Ala-Yundlu	Kənd	Ankara	Qəsəbə	27
Ala-Yundlu	Kənd	Ayıntab	-	19
Ala-Yundlu	Kənd	Çorum	Çorumlu	12
Ala-Yundlu	Kənd	Canik	-	15
Ala-Yundlu	Kənd	Canik	-	25
Ala-Yundlu	Kənd	Ərzurum	Kemah (Quru-Çay)	-
Ala-Yundlu	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	13
Ala-Yundlu	Kənd	Xudavəndigar	Ak-Hisar	13
Ala-Yundlu	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlı Köyle-Hisar	18
Ala-Yundlu	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Çərkeş	35
Ala-Yundlu	Kənd	Keŋqarı	Gün-Yüzü	22
Ala-Yundlu	Kənd	Qır-Şəhri	Çərkəsi	-

Ala-Yundlu	Kənd	Kütahya	Uşaq (Banaz)	151
Ala-Yundlu	Kənd	Saru-Xan	Əmlak	16
Ala-Yundlu	Kənd	Malatya	Kahta	-
Ala-Yund	Kənd	Saru-Xan	Gördük	18
Ala-Yundlu	Kənd	Saru-Xan	Gördük	5
Ala-Yundlu	Kənd	Sivas	Tokat (Gəlmufat)	9
Ala-Yundlu	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	2
Ala-Yundlu	Kənd	Sivas	Tokat (Yılduz)	-

XX. YÜRƏGİR (ÜRƏGİR)

Boyun adı	Vəsi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Yürəgir	Nahiyyə (yörə)	Adına	-	-
Ürəgir	Kənd	Amasya	Simrei-Lədik	17
Ürəgir	Kənd	Amasya	Qoca-Qayası	-
Yürəgir	Kənd	Ankara	Ayaş	55
Yürəgir	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	31
Yürəgir	Kənd	Ankara	Qəsəbə	8
Yürəgir	Kənd	Ayıntab	Tell-Bəşir	14
Böyük-Yürəgir	Kənd	Boz-ox	Gədük	145
Kiçik-Yürəgir	Kənd	Boz-ox	Gədük	56
Yürəgir	əkinlik	Boz-ox	Əmlak	-
Ürəgir	Kənd	Canik	Satılmış	42
Yürəgir	Kənd	Canik	Samsun	28
Ürəgir	əkinlik	Divrici	Toyluca	-
Yürəgir	Kənd	Hamid	Yalvac	24
Yürəgir	Kənd	Hamid	Gönən	7
Yürəgir	Kənd	Hamid	İrla	12
Yürəgir	Kənd	Hamid	Göl-Hisar	37
Yürəgir	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	18
Yürəgir	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlı	38
Ürəgir	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Gəzəvit	11
Ürəgir	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Yemişli	4
Ürəgir	Kənd	Qara Hisari-Şərqi	Şahnə-Çəmənli	4
Yürəgir	Kənd	Karasi	Sındırğı	20
Çayırçıq və Yürəgir	Kənd	Kastamonu	Daş-Köprü	13
Ürəgir	Kənd	Kastamonu	Daş-Köprü (Dodurğa)	25
Ürəgir	Kənd	Kastamonu	Daş-Köprü	5
Ürəgir (digər adı: Qaba-Qulaq)	Kənd	Kastamonu	Daş-Köprü	51
Ürəgir	Kənd	Kastamonu	Arac	46
Yürəgir	Kənd	Qeysəriyyə	Qara-Qaya	31
Ürəgir	Kənd	Kenqırı	Qoç-Hisar	40

Yürəgir	Kənd	Kütahya	Homa	50
Ürəgir	Kənd	Məntəşə	Burnaz	68
Yürəgir	Kənd	Məntəşə	Göycüyəz	155
Yürəgir	Kənd	Sivas	Tokat (Gəlmufad)	32
Ürəgir (digər adı: Qadı-Köyü)	əkinlik	Sivas	Tokat (Gəlmufad)	37
Ürəgir	Kənd	Sivas	Sivas	73
Böyük-Yürəgir	Kənd	Sultan-Önü	İn-Önü	64
Kiçik-Yürəgir	Kənd	Sultan-Önü	İn-Önü	24
Yürəgir	əkinlik	Təkə	Antalya	9
Yürəgir	Kənd	Təkə	Kürd	72
Yürəgir	Kənd	Təkə	İstanos	-
Yürəgir	əkinlik	Təkə	Mükərrəm Köyü	-
Ürəgir	Nahiyyə (yörə)	Trabzon	Kürtün	-

XXI. İĞDİR

Boyun adı	Vəsfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
İğdir (İğdir)	əkinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	-
İğdir	Kənd	Ankara	Çubuq	16
İğdir	Kənd	Bəy-Şəhri	Göçü	46
İğdirli	Kənd	Biga	Can	26
İğdir	Kənd	Canik	-	5
İğdir	Kənd	Canik	Bafra	26
İğdir	Kənd	Ərzurum	Kemah (Quru-Çay)	12
İğdir	Kənd	Ərzurum	Kəlkit	27
İğdir	Kənd	Ərzurum	Bayburt	37
İğdir	əkinlik	Ərzurum	Ərzincan	-
İğdir	Kənd	Hamid	Qara-Ağac	20
İğdir	əkinlik	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	18
İğdir	Kənd	Xudavəndigar	Göl-Bazarı	38
İğdir-Viranı	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Barçınlı	9
İğdir	Kənd	Qara Hisari-Sahib	Sandıqlı	26
İğdir	Kənd	Karasi	Manyas	62
İğdir	Kənd	Kastamonu	Kürə	62
İğdir	Kənd	Kastamonu	Kürə	33
İğdir	Kənd	Kastamonu	Devrekani	19
Quyucaq və İğdir	Kənd	Kastamonu	Daş-Köprü (Quyucaq)	50
Bezi və İğdir	Kənd	Kastamonu	Daday	1
İğdir	Kənd	Kastamonu	Daday	63
Bezi və İğdir	Kənd	Kastamonu	Arac	132
İğdir	Kənd	Kastamonu	Arac	29
İğdir	əkinlik	Qeysəriyyə	Kibar-Ezmaq	-

İğdir (digər adı: Mövlana-Qışlası)	Kənd	Qeysəriyyə	Gün-Yüzü	14
Sortuk? İğdir	Kənd	Kenqırı	Qurşunlu	176
İğdircik	Kənd	Kenqırı	Qurşunlu	56
İğdir	Kənd	Qoca-İli	Qara-Su	-
İğdir	əkinlik	Konya	-	-
Eken- İğdir	Kənd	Konya	Ereğli	-
İğdir	Kənd	Kütahya	Şeyxli	58
İğdir	Kənd	Malatya	Erqavun	13
İğdir	Kənd	Sivas	Zilə (Qoç-Daş)	56
İğdir	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	49
İğdir	Kənd	Təkə	-	-
İğdir-Hisari	Kənd	Təkə	İğdir	163
İğdir	Kənd	Təkə	Qalxanlı	-
İğdir	Kənd	Təkə	İstanos	21
İğdir	Kənd	Təkə	Muslu	36
İğdir	Kənd	Təkə	Muslu	77
İğdir	Kənd	Təkə	Kaş	64

XXII. BÜĞDÜZ

Boyun adı	Vəşfi	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Büğdüz (digər adı: Yaxşı Bəy)	Kənd	Biqa	Çan	26
Büğdüz	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	24
Büğdüz	Kənd	Bolu	Viran-Şəhr	23
Büğdüz	Kənd	Çorum	Divan-i Əmlak	9
Büğdüz	Kənd	Divrici	Zəngi	-
Büğdüz	Kənd	Hamid	İsparta	15
Büğdüz	Kənd	Hamid	Qara-Ağac	8
Büğdüz	Kənd	Hamid	Yalvac	19
Büğdüz	Kənd	Hamid	Burdur	51
Büğdüz	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	26
Büğdüz	Kənd	Kastamonu	Kürə	4
Büğdüz və İncə-Su	Kənd	Kastamonu	Devrekani	11
Büğdüz	Kənd	Kastamonu	Kürə	-
Büğdüz	Kənd	Kenqırı	Qarı-Bazarı	48
Büğdüz	Kənd	Kenqırı	Qalacıq	35
Büğdüz	Kənd	Qır-Şəhri	Qır-Şəhri	77
Büğdüz	əkinlik	Çalatyə	Erqavun	-
Büğdüz	Kənd	Niğdə	-	35
Büğdüz	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Büğdüz	Kənd	Sivas	Artuk-Abad	15
Büğdüz (digər adı:	Kənd	Təkə	Mükərrəm-Köyü	40

Güllü-Köy)				
Bügdüz	əkinlik	Təkə	Mükərrəm-Köyü	-

XXIII. YIVA

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Yıva	Kənd	Ak-Saray	Qoç-Hisar	-
Yıva	Kənd	Ak-Saray	Hasan-Dağı	73
Yıva	Kənd	Amasya	Ərqoma	68
Yıva	Kənd	Ankara	Çubuq	19
Yıva	Kənd	Bolu	Kıpr	18
Yıva	Kənd	Box-oz	Boğazlayan	-
Yıva	Kənd	Çorum	Divani-Əmlak	11
Yıva	Kənd	Çorum	Qara-Hisari-Dəmirçili	-
Yıva	əkinlik	Divrici	-	-
Yıva	Nahiyyə (yövrə)	Hamid	Ərgirdür	-
Yıva	Kənd	Hamid	Göl-Hisar	91
Yıva	Kənd	Hamid	Yalvac	42
Yıva	Kənd	Kastamonu	Qoz-Yaxa	31
Yıva	Kənd	Kenqırı	Qoç-Hisar	106
Yıva	Kənd	Konya	Ereğli	48
Yıva	Kənd	Malatya	Qara-Hisar	20
Yıva	Kənd	Malatya	Behsini	-
Yıva	Kənd	Sivas	-	19
Yıva	Kənd	Təkə	-	-

XXIV. KINIK

Boyun adı	Vəsfı	Sancağı	Qəzası	Vergi verən əhali sayı
Kınik	Qəza	Adana	-	-
Kınik	Kənd	Ak-Şəhr	İshaqlı	27
Kınik	Kənd	Amasya	Daş-Abad	18
Kınik	Kənd	Ankara	Bacı	14
Kınik	Kənd	Ankara	Çubuq	80
Və... Kınik	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	27
Kınik	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	110
Kınik-Özü	Kənd	Ankara	Yaban-Abad	22
Kınik-Özü	Kənd	Ankara	Murtuza-Abad	8
Kınik	Kənd	Ankara	Murtuza-Abad	24
Kınik	Kənd	Ankara	Ayaş	16
Kınik	Kənd	Ankara	Çubuq	10
Kınik	Kənd	Böy-Şəhri	Kır-İlli	45
Kınik	Kənd	Biqa	Çan	9
Kınik	Kənd	Bolu	Məngən	88
Kınik	Kənd	Bolu	-	-

Divan-ı Kınık	Kənd	Bolu	On iki Divan	3
Kınık	Kənd	Çorum	Osmancıq	-
Kınık	Kənd	Çorum	Çorumlu	20
Kınık	Kənd	Hamid	İrla	24
Kınık	Kənd	Hamid	Gönən	30
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Gönən	11
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Sifri-Hisar	13
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Mihalic	27
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Göynük	15
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Bərqama	54
Kınık	Kənd	Xudavəndigar	Atranos	24
Kınık	Kənd	Qara Hisar-Sahib	Şəhr-Abad	45
Kınık	Kənd	Qara Hisar-Sahib	-	23
Kınık	Kənd	Qara Hisar-Sahib	Sandıqlı	13
Nısıf- Kınık	əkinlik	Qara Hisar-Sahib	Hula	1
Kınık	Kənd	Qara Hisar-Sahib	Hula	8
Yuxarı Kınık	Kənd	Qara Hisar-Şərqi	Gəzəvid	13
Aşağı Kınık	Kənd	Qara Hisar-Şərqi	Gəzəvid	9
Kınık	Kənd	Karasi	İvrindi	25
Kınık	Kənd	Karasi	Daş-Gərdək	43
Kınık	Kənd	Karasi	Sındırğı	12
Kınık Alanı	əkinlik	Karasi	Sındırğı	-
Kınık	Kənd	Kastamonu	Dəvrəkani	20
Kınık	Kənd	Kastamonu	Sinob (Qarasu)	39
Kınık və Xatun	Kənd	Kastamonu	Daday	68
Saray və Avcılar Kınık (digər adı: Əkin-Başı)	Kənd	Kastamonu	Sinob	11
Kınıkcık-Karğın, digər adı: İl-Düzən)	Kənd	Kenqırı	Kenqırı	64
Kınık	Kənd	Kenqırı	Qoç-Hisar	70
Sevinc Virani və Kınık	Kənd	Kenqırı	Tosya	56
Qara Kınık	Kənd	Kenqırı	Çərkəş	229
Bağ Öüz-Virancıq və Kınık Özü	Kənd	Kenqırı	Qarğu	60
Kınık, digər adı: Qara Ağac	Kənd	Qoca-İli	Kandırtı	18
Kınık	Kənd	Konya	Bel-Vıran	59
Kınık	Kənd	Konya	Səhra	40
Kınık	Kənd	Konya	Səhra	5
Yazı- Kınık	Kənd	Konya	Səhra	-
Kınık	Kənd	Konya	Larəndə	-
Yaka- Kınık	Kənd	Kütahya	Yolaq	64

Bostan- Kınık	Kənd	Kütahya	Yolaq	11
Kınık	Kənd	Kütahya		25
Yuxarı- Kınık	Kənd	Kütahya	Qalın Viran	20
Aşağı- Kınık	Kənd	Kütahya	Qalın Viran	10
Kınık	Kənd	Kütahya	Əyri-Göz	18
Dərə- Kınık	Kənd	Kütahya	Əyri-Göz	18
Kınık	Kənd	Kütahya	Simav	64
Toyca- Kınık	Kənd	Kütahya	Selinti	24
Kınık	Kənd	Malatya	Qara-Hisar	64
Ağca- Kınık	Kənd	Malatya	Erqavun	11
Kınık	əkinlik	Malatya	Heyvalı	-
Kınık	əkinlik	Malatya	Kahta	-
Kınık Kuzu	əkinlik	Maraş	Zeytun	-
Böyük-Kınık	Kənd	Maraş	Hısnı-Mansur	23
Kiçik-Kınık	Kənd	Maraş	Hısnı-Mansur	14
Kınık	Kənd	Məntəşə	Balat	5
Kınık	Kənd	Saru-Xan	Təmürçü	60
Kınık	Kənd	Sivas	Sivas	18
Kınık-Viranı	əkinlik	Sivas	Sivas	-
Kınık	Kənd	Sivas	Sivas	-
Kınık	Kənd	Sivas	Sivas	-
Kınık	Kənd	Sivas	Tokat (Kafır İli)	30
Kınık və Ak-Viran	əkinlik	Sivas	Tokat	-
Kınık	-	Sivas	Tokat	-
Qara- Kınık	-	Sivas	Zilə (Məşhəd-Abad)	17
Kınık	-	Təkə	Kalkanlı	61
Ağ Yaxa və Kınık	-	Təkə	Qaş	27

YER ADLARI SIRASINA GÖRƏ OĞUZ BOYLARI

Boyun adı	XVI əsr	Bu gün
Kayı	94	25
Avşar (Əfşar)	86	53
Kınık	81	46*
Eymür	71	28
Karkın	62	34
Bayındır	52	28**
Salur	51	22
Yürəgir	44	9
Çəpni	43	36
İğdir	43	14
Bayat	42	32
Ala-Yundlu	29	1
Kızık	28	21
Yazır	24	19
Dodurğa	24	12
Bəydili	23	9
Büğdüz	22	6
Çavuldur (Çavundur)	21	17
Yıva	19 (?)	-
Döyər	19	6
Qara-Evli	8	6
Peçeneq	4	10***
Alka-Bölük (Alkaravlı)	-	-
Baharlı	-	-

* Bu adda İzmirə aid bir qəsəbə var.

** Yənə bu adda İzmirə aid bir qəsəbə var.

*** Şərəfli Qoç-Hisar yaxınlığında "Peçeneq-Özü" adlı bir yörə də vardır.

MÜNDƏRİCAT

«OĞUZLAR» VƏ ONUN MÜƏLLİFİ FARUQ SÜMƏR HAQQINDA SÖZ (<i>Kamal Vəliyev</i>).....	3
ÖN SÖZ	7
GİRİŞ	9

I hissə

OĞUZLARIN TARİXİ

A. OĞUZLAR HAQQINDA ƏN QƏDİM MƏLUMATLAR	22
B. OĞUZLAR IX-XI ƏSRLƏRDƏ	42
C. SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN QURULMASI	71
Ç. SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏ OĞUZLAR (TÜRKMƏNLƏR)	96

II hissə

BOY TƏŞKİLATI VƏ BOYLAR.....	185
------------------------------	-----

III hissə

DASTANLARI	309
XÜLASƏ.....	345
BİBLİOQRAFİYA.....	347
XVI ƏSRDƏ ANADOLUDA OĞUZ BOYLARINA AİD YER ADLARI.....	360
YER ADLARI SIRASINA GÖRƏ OĞUZ BOYLARI.....	384

Nəşriyyat direktoru *Ş.Süleymanov*
Mətbəə direktoru *A.Quliyev*
Redaktoru *Mustafa İsgəndərzadə*
Rəssamı *A.Həsənov*
Bədii redaktoru *R.Əhmədov*
Texniki redaktoru *G.Bəşirova*

ИБ № 3257

Yığılmağa verilmiş 7.08.1989-cu il.
Çapa imzalanmış 17.03. 1992-ci il. Kağız formatı
60x84 ¹/₁₆. Mətbəə kağızı № 1. Şrifin qarnituru
ədəbi yüksək çap üsulu ilə. Şərti ç.v. 25, 11.
Uçot nəşr vərəqi 27,74. Tirajı 8500.
Sifariş № 307.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Mətbuat Komitəsi
“Yazıçı” nəşriyyatı, 370005, Bakı, Nərvan meydanı, 1.
Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi “Azərnəşr”.
Bakı – 370005, Hüsü Hacıyev küçəsi, № 4.

Фарук Сумер
ОГУЗЫ
Монография
(на азербайджанском языке)
БАКУ – 1992.